

346.864

IX.

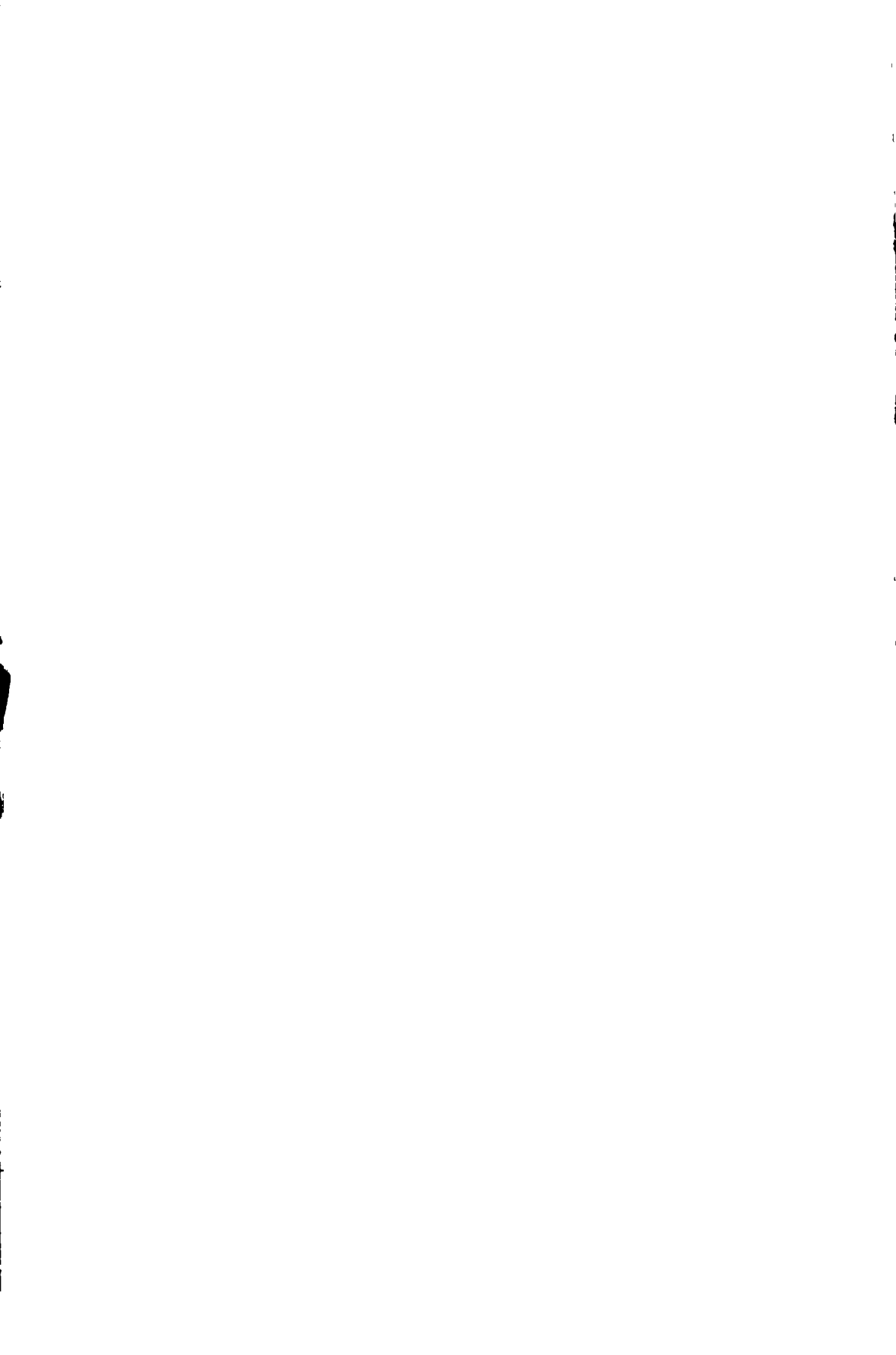
1980

5

**TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK**

1980/1

9

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1980/1

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
X. évf. 1980/1.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Tury Mária

KÖNYVTÁRA

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Szoboszlai György–Verebélyi Imre: A szocialista demokrácia fejlesztésének kérdései</i>	5
<i>Cseb-Szombathy László–Kulcsár Kálmán: A szocialista életmód kutatásának eredményei</i>	30
<i>Ferge Zsuzsa–Gazsó Ferenc: A közoktatási rendszer társadalmi funkciói és funkciózavarai</i>	42
<i>Kovács Géza: A tervezés komplexitásáról</i>	59
<i>Szpirulisz Ildikó: Munkásosztály a szocializmusban</i>	69

TÁJÉKOZÓDÁS

A magyar társadalomszerkezet fejlődésének főbb adatai (Összeállította: <i>Bóhm Antal</i>)	86
Tanácskozás a fejlett szocializmus főbb jellemző vonásairól (<i>Petrina Györgyné</i>)	103

INTÉZETI HÍREK

A munkásosztály és az értelmiség közeledésének közös kutatása hat szocialista országban (<i>Akszentievics György</i>)	116
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1979. évi publikációi (Összeállította: <i>Markella Károlyné</i>)	119
Idegen nyelvű összefoglalók	130

A szocialista demokrácia fejlesztésének kérdései

(Összegező tanulmány)

1976-tól az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete koordinálta *A szocialista demokrácia* című kutatási téma vizsgálatait. A téma koordinálására az Intézet mellett tématanács alakult, amely a kutatásban leginkább érintett kutatóhelyek képviselőiből tevődött össze. A koordinációs tématanács 1977-ben meghatározta a kutatások főbb irányait, elfogadta a téma tervtanulmányát. A kutatásra kiválasztott hét altémát egy-egy témafelelős intézmény vállalta. A tématanács valamennyi tanulmányt megvitatta és a vita tapasztalatai alapján esetenként kiegészítéseket javasolt. A zárótanulmány az altémákat összegező tanulmányokon túlmenően más kutatási munkákat, a témával összefüggő nemzetközi tanácskozások tapasztalatait is felhasználta. Összegzésünk azonban szükségképpen nem léphette túl a résztanulmányok jellegbeli adottságait: inkább elemző, problémafelvető, semmint kutatást lezáró szándékkal íródott.*

1. A SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA FOGALMA, TÖRTÉNETI HÁTTERE

A szocialista demokrácia fogalma

A demokrácia a történelem egyik legtöbbet és legkülönbözőbb módon magyarázott – sokszor tudatosan félremagyarázott – fogalmi közé tartozik. A demokrácia kifejezés népuralmat jelent. A fogalom keletkezése idején elsősorban nem a hatalomgyakorlás formáinak, módszereinek megjelölésére szolgált, hanem a vagyontalan polgárok tömegeinek uralmát értették rajta, amely a hatalom ellenségeinek nyers, diktatórikus elnyomása mellett engedi meg a társadalom többi tagja számára a jogok egyenlő gyakorlását. A demokráciának a tartalmától elvonatkoztatott időt-

* Az összegezés megírása és szerkesztése során az alábbi tanulmányokra, elemzésekre támaszkodtunk elsősorban (az összegezés tematikai sorrendjében): *Hajdú Tibor-Vida István: A szocialista demokrácia történelmi előzményeinek kérdéséhez.* TTI Kézirat, 1978.; *Kiss Artúr: A politikai rendszer, a szocializmus politikai rendszere és a demokrácia összefüggései.* TTI Kézirat, 1979.; *Takács István: Az MSZMP szerepe a szocialista demokrácia érvényesülésében és továbbfejlesztésében.* TTI Kézirat, 1978.; *Schmidt Péter: A magyar képvisleti rendszer fejlődési irányai.* TTI Kézirat, 1978.; *Berényi Sándor: Az államigazgatás demokratizmusának alapkérdései.* TTI Kézirat, 1978.; *Búza Márton: A munkahelyi demokrácia.* TTI Kézirat, 1978.

len, tiszta, osztályok és pártok feletti fogalma jól szolgálta a burzsoázia osztálycéljait, társadalmi stabilizációs törekvéseit. A többségi határozattal való kormányzás demokratikus elveit, módszereit részleteiben kidolgozva olyan játékszabályokat alkottak, amelyeket valamely ponton mindig a burzsoázia számára lehetett manipulálni, és e szabályok a politikai demokrácia előtérbe állításával elterelték a figyelmet a társadalmi és a gazdasági alapviszonyok demokráciájának hiányáról. Jellemző, hogy a demokrácia eszköztárába felveszik a magántulajdon jogának mindenkiével, így az állammal szembeni sérthetlenségét, ami nap mint nap újratermelte a tőkésosztályon belüli szabad versenyt, biztosította számukra a *szabad* kizsákmányolás demokráciáját.

A marxizmus-leninizmus elveti a demokrácia formai értelmezésének ideológiáját; elsősorban az osztálytartalom, az osztályuralom lényegi oldaláról kell megközelelni a demokráciát. Lenin a szocialista forradalom győzelmét követően az „általában vett” demokrácia és diktatúra burzsoázia értelmezéseivel szemben rámutatott: „A kérdésnek ilyen osztályon kívüli, vagy osztály feletti, látszólag az egész nép szempontjából való felvetése, egyenesen megcsúfolása a szocializmus alapvető tanításának . . . egyetlen civilizált kapitalista országban sincs általában vett demokrácia – hanem csak polgári demokrácia van, és nincs szó – általában diktatúráról –, hanem az elnyomott osztály, vagyis a proletariátus diktatúrájáról az elnyomók és kizsákmányolók, azaz a burzsoázia felett, annak az ellenállásnak a leggyőzésére, amelyet a kizsákmányolók a saját uralmukért vívott harcban kifejtének . . .”

A demokráciával – különösen a polgári demokráciával – kapcsolatos első kérdésfeltevés a marxizmus számára mindig így hangzott: demokrácia – melyik osztály számára? A demokrácia hatalmi, osztályuralmi szempontból való megközelítésének elsődlegességét a burzsoázia államokkal folytatott ideológiai harc mellett a szocialista forradalom kivívásának, a proletárdiktatúra állama megteremtésének és megvédésének szempontjai is szükségessé tették.

A marxizmus-leninizmus elmélete és gyakorlata kezdettől fogva *dialektikus egységben vizsgálta a demokrácia tartalmi (osztályuralmi) és formai (kormányzási, igazgatási-részvételi, képviselői stb. módzatok) oldalát*. A szocializmus hatalmának megerősödésével bizonyos súlyponteltolódás jön létre a demokrácia tartalmi és formai oldalainak fejlesztésében. Kezdetben a szocialista demokrácia tartalmi elemeinek, népuralmi céljainak a kiépítése volt a legfontosabb feladat. A társadalmi méretben megerősödött népuralmi tartalom ugyanakkor ma már megköveteli a tartalomhoz igazodó demokratikus formák, intézmények, módszerek gyorsabb ütemű fejlesztését. Ilyen értelemben a szocializmus jelenlegi építésének szakaszában az egyik fő kérdéssé az válik, hogy a hatalmon levő dolgozó tömegeket milyen ütemben és milyen formákban tudjuk ténylegesen aktivizálni, a demokratikus formákat, intézményeket milyen széles körben építjük ki, és a meglévő demokratikus formákban és intézményekben levő tartalékokat milyen hatékonyan tudjuk felhasználni.

A dolgozók társadalmi uralma esetén a demokratikus formák – amelyek épp a dolgozók aktívabb részvételét teszik lehetővé – nagyban elősegíthetik a hatalom valódi célkitűzéseinek elérését. A történeti tapasztalatok már eddig is többször bizonyították, hogy a szocialista demokrácia intézményeinek, szabályainak bármilyen nehézségre, körülményekre hivatkozó félretétele, megsértése önkényeskedéshez, a tömegek elfordulásához vezetett. A demokratikus formák, intézmények háttérbe szorítása végső soron mindig visszahatott a hatalom stabilitására is. Ez a tanulság megszabja a jelen és a jövő feladatait. A belső gazdasági nehézségek vagy a nemzetközi viszonyok esetleg kedvezőtlen alakulása ugyanis nem ad alapot a szocialista

demokrácia fejlődésének korlátozására. A szocialista demokrácia formáinak, intézményeinek további kifejlesztése amellet, hogy ez a szocializmus egyik alapvető jellemzője, feltár olyan társadalmi erőtaralékokat is, oly módon erősíti a dolgozó tömegek hatalmi tudatát és ebből eredő tenniakarását, amelyre alapozva a felmerülő nehézségek is könnyebben leküzdhetők.

A szocializmus a *saját értékeihez igazított* demokráciát valósít meg. A formák, eljárásmodok tekintetében eddig is előfordultak és a jövőben is előfordulhatnak formai hasonlóságok a különböző társadalmi berendezkedésű országok között. Szocialista demokráciánk fejlesztésének továbbra is nyitottnak kell maradnia a más társadalmi berendezkedésű országok, főként pedig más szocialista országok demokratikus értékeinek tanulmányozására, a létrejött formák saját céljaink szolgálatában való felhasználására. A továbbfejlesztés során kiemelt fontosságú a szocialista országok hasonló tapasztalatainak beható tanulmányozása és ezek hasznosítása hazai viszonyaink között.

Általánosságban elfogadott, hogy a szocialista demokrácia fejlesztését elsősorban a meglevő demokratikus keretek, formák mind tartalmasabbá tétele szolgálja. Ez a megállapítás a teendőik sorrendiségét mutatja, kifejezi, hogy elsősorban a meglevő demokratikus formák működésének tartalmasabbá tételén kell munkálkodnunk. E széles körben elterjedt demokráciaelfogás egyoldalú abszolutizálása ugyanakkor közvetve a szervezeti változtatásoktól, strukturális átalakításoktól való félelmet, vagy sokszor kényelmességi szempontokat takar. A demokrácia formáinak fejlesztése nem tekinthető egyszer s mindenkorra befejezettnek, a politikai viszonyok változása a meglevő keretek átalakítását, bővítését is követelheti. Am nem abszolutizálhatjuk a szervezeti-eljárású kereteket, mivel ezek mindig a tartalmi követelményeknek megfelelően változnak. A tartalomban meglevő hiányosságokat egyrésztől magában a tartalomban eszközölt változtatásokkal lehet kiküszöbölni. Másrészt nem a meglevő formákhoz kell tartalmat keresni, hanem a tartalmi oldalról fejlesztett demokráciához kell a formákat igazítani. A szocialista demokrácia fogalma szorosan összefügg a fegyelemmel és a kötelezettségek teljesítésével. A fegyelem kérdése nemcsak a demokratikus lehetőségekkel élöket érinti, vonatkozik a demokratikus intézményeket, szabályokat megsértő vezetökre, tisztviselőkre is. A szocialista demokrácia fejlesztésére több jó határozatunk van. Elmarad azonban az ilyen típusú határozatok következetesebb végrehajtása, a végrehajtást akadályozók felelősségre vonása.

A polgári és a szocialista demokrácia összefüggései

A mindennapi életben és a politikai gyakorlatban újra és újra szembe kell nézni a polgári és a szocialista demokrácia összehasonlításával, egymáshoz viszonyított értékelésükkel. A nyugati ideológiai orgánumok tendenciózusan igyekeznek a szocialista demokráciát úgy beállítani, hogy az nem más, mint manipulációs eszköz, amely arra hivatott, hogy elfedje a szocializmus „igazi, zsarnoki természetét”. Ebben az értelmezésben az igazi demokráciát és a polgári demokráciát szinonim fogalmaknak tekintik. E nézetek hangoztatói jól profitálnak abból a tényből, hogy a szocializmus fejlődésében előfordultak torz vonások és hajlamosak megfedkezni a tökéles fejlődés polgári mértékkel mért antidemokratikus, abszolutisztikus megnyilvánulásairól. Ezek a nézetek a nyugati közvéleményben széles körben elfogadottak és a hazai közvéleményre sincsenek hatás nélkül. Ezért továbbra is fontos feladat

e kérdés árnyalt elemzése és mindenoldalú vizsgálata. Nem lehet propagandisztikus kijelentésekkel megelégedni és a szocialista demokrácia fölényét a reális viszonyok taglalása nélkül hangoztatni.

Az elemzésben a nehézséget először is az adja, hogy a demokrácia-fogalom tartalma igen tág és a legkülönbözőbb értelmezései ismeretesek. Különböző korok és társadalmi formációk demokrácia-interpretációi eltérők és hiábavaló vállalkozás lenne ezeket egy nevezőre hozni. Az azonban közös, hogy a demokrácia egy adott társadalomban a hatalom gyakorlásának módján mérhető és a társadalom osztály-szerkezetére, berendezkedésére utal. Nincs tehát társadalmi formációtól elválasztható demokrácia-ideáltípus, amiből az is következik, hogy az egyes társadalmi formációk demokrácia-fogalma nem mérhető egy abszolút mércével, hanem csupán a társadalmi-gazdasági fejlődés adott fokával szemben támasztható belső követelményekkel.

Az egyes társadalmi formációkon belül korszakonként is eltérő a demokrácia értelmezése, sőt, az egyes társadalmi rétegek a saját helyzetüktől, a társadalmi szerkezethez viszonyított érdekeiktől függően eltérő demokrácia-ideállal rendelkeznek. Ezért is figyelemre méltó az a történelmi folyamat, amelynek során a polgárság a demokrácia-fogalmat ideologikusan kisajátította, azonosítva azt a *tőkeértékesítés szabadságával*. Ennek a demokrácia-fogalomnak a legfőbb törekvése ugyanakkor a tőkeértékesítés valódi tartalmának, osztályjellegének leplezése, mindenáron való tagadása. Paradox módon éppen az osztályjelleg ideologikus kiiktatásával szolgálják azt a célt, hogy biztosítsák a magántulajdon sérthetlenségét, a munkaerő szabadpiaci forgalmát, ami a tőkeértékesítés elengedhetetlen feltétele. Ennek másfelől az az „ára”, hogy a tőkésosztály nem szervezheti kasztá magát és a politikai uralomért folytatott harcban a tőke adta közvetlen előnyökről elvben le kell mondania. A politikai gyakorlatban azonban olyan formák alakulnak ki, melyek biztosítják a gazdasági hatalom politikai tőkévé transzformálását, az állami uralom gyakorlásában a legfontosabb tőkés csoportok egyre közvetlenebb módon vesznek részt (pl. állami gazdasági stratégiák kialakításában). A tőkés fejlődés szakaszainak megfelelően a demokrácia-fogalom és az ahhoz tapadó társadalmi intézményrendszer időről időre átalakul, tükrözve a tőkésosztály változó érdekörnyezetét. Napjainkban az intenzív állami beavatkozás számos ponton felfüggeszti a hagyományos polgári demokratikus és piaci intézmények működését. Ebbe az irányba hat a tőke magán-jellegének felszámolása, ami hosszabb történelmi időszakon keresztül érvényesülő tendencia.

A polgári demokrácia eszmerendszere és az ezen eszmerendszerre épülő politikai intézményrendszer a társadalmi fejlődés vívmánya volt a történelmi fejlődés egy adott szakaszában, amely a feudalizmust meghaladó tőkés társadalmi formáció kereteibe ágyazottan a XIX. században vált többé-kevésbé teljessé, de még ma is őriz pozitív értékeket. A polgári demokrácia végső eredménye és egyben történelmi korlátja is a tőkeértékesítés individuális szabadsága, amely a tulajdonszerzés absztrakt módon mindenki számára szabadon álló jogi formában intézményesült és tagadott minden olyan közösségi vagy társadalmi törekvést, amely a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetésével ezen túl akart mutatni.

A polgári demokrácia-koncepciók kritikája két oldalról megközelítve végezhető el. Az egyik megközelítés alapján a polgári demokrácia eszmerendszerét le lehet mérni a saját intézményesültségébe ágyazottan: fel lehet tenni azt a kérdést, hogy a polgári demokratikus berendezkedésű társadalmak egy adott történelmi szakaszban mennyire felelnek meg saját, meghirdetett értékeiknek. A másik megközelítés

alapja az, hogy szembállítjuk a polgári demokrácia eszmerendszerét a szocializmus, a szocialista demokrácia értékeivel, törekvéseivel. Ezek a demokrácia-fogalmak társadalmi formációkhoz kapcsolódnak és a gazdaság, a mindennapi élet újratermelésének eltérő intézményesülési mintáira épülnek. Ebből adódik minden összehasonlítás viszonylagossága, érvényességi körének korlátozottsága. Tulajdonképpen ellentétpárokról van szó: a szocialista demokrácia a tőkeértékesítés meghaladására épül, eljutva a társadalmi fejlődés össztársadalmi céltételező szakaszába. A polgári demokrácia eszmeköre sem zárja ki a pozitív céltételezések szükségességét, ezt azonban alá kívánja rendelni a tőkeértékesítésnek és a társadalmi hasznosságot a tőke hasznosulásán méri. A társadalom demokráciáját formailag az általános részvételre, a valóságban a *tőkével rendelkezők konszenzusára építi*. A formai és valóságos oldal szétválasztása azért indokolt, mert a jelenlegi fejlett polgári demokráciákban a munkásosztály egy része beépül a tőke teremtette társadalmi konszenzusba. Ennek legfőbb oka egyrészt az, hogy a tőkeértékesítés folyamata egyre összetettebb és áttételesebb, ideológiailag pedig általánosan elfogadott, másrészt pedig az, hogy a tőkeértékesítés egyre inkább áttevődik a világgazdaság kereteibe, a centrum-periféria egyenlőtlen csereviszonyában nyilvánul meg. Hangsúlyozni kell, hogy országonként, államalakulatokként eltérő a helyzet attól függően, hogy milyenek a politikai kultúra hagyományai, milyen szélesek a középrétegek, a tőkésosztály mennyire ismeri el a munkásosztály igényeinek jogosságát, milyen az életszínvonal stb.

A polgári demokrácia eredetileg kisebbségi demokrácia volt, a vagyonos osztályok, rétegek demokráciája. Ebben a kezdeti stádiumban a tőkés fejlődés minden intézményét áthatották ezek a demokratikus formák (elsősorban az angolszász országokban, melyeket Marx úgy jellemez, mint a tőkés fejlődés legteljesebb megvalósítóit). A XIX. század derekán a liberalizmus hanyatlani kezd, az erősödő munkásmozgalom hatására a polgári demokrácia formálisan kiszélesedik és a demokratikus fórumok egyre inkább kiüresednek. Megfigyelhetjük azt a történelmi tendenciát, hogy minél szélesebb a polgári intézmények társadalmi bázisa, annál súlytalanabbá válnak a demokratikus fórumok, annál nagyobb teret nyer az állami centralizáció. Ez különösen a nyugat-európai „kontinentális” tőkésországokban figyelhető meg, elsősorban Franciaországban és Olaszországban. A hatalom súlypontja fokozatosan tevődik át a képviselői szervekről az állami bürokrácia szerveire, amennyiben a szelekciós mechanizmusok (oktatási rendszer, politikai kiválasztás stb.) nem képesek kiszűrni a tőkeellenes elemeket. A polgári demokratikus fórumok elvben nem zárják ki a társadalmi formáció demokratikus meghaladását, de erre nem volt még sikeres történelmi példa, és nagyon valószínű, hogy ezt a tőke nemzetközivé válása is kétségessé teszi. A tőkeértékesítésben egyre nagyobb szerepet játszik az állam intézményrendszere, a tulajdonosi és irányítási funkciók egyre nagyobb részének *átvételével*. Ennek egyik megnyilvánulási formája a települési közösségek felbomlásának országonként eltérő stádiumban levő folyamata, amelynek eredményeként az állam egyre szélesebb körben veszi át a közösségi funkciókat.

A szocialista demokráciát a polgári demokrácia meghaladásának *lehetőségeként* értékeljük, amennyiben a szocializmus a tőkés társadalom meghaladása. Le kell szögezni azt is, hogy a polgári demokrácia értékeit (pl. nyilvánosság) a szocialista demokrácia csak úgy képes meghaladni, ha azokat egyúttal el is sajátítja. Ennyiben el kell fogadnunk a történelmi fejlődés folyamatosságát. Ez az igény nem jelenti azt, hogy a polgári demokrácia egyébként is kiüresedő intézményeit kell adaptálni, mivel ez nem mutat túl a polgári demokrácián, hanem ellenkezőleg, visszatérés ahhoz. A követelmény azt jelenti, hogy a polgári demokrácia hangoztatott, de tel-

jességgel soha meg nem valósított törekvéseit a szocialista demokráciának kell beépíteni a társadalmi viszonyok újratermelésébe, a mindennapi életbe. Ez eszmeileg azért is megvalósítható, mivel a szocialista demokrácia *nem* polgári értelemben vett többségi uralmat, hanem a többség, a társadalom fejlődése érdekében gyakorolt hatalmat jelent. A polgári demokráciával szemben ez jelenti a tőkeértékesítés szabadságának meghaladását.

2. A POLITIKAI RENDSZER DEMOKRATIZMUSA

A szocialista társadalom politikai rendszere átfogja a társadalom különböző politikai szervezeteit, ezek egymás közti kapcsolatát, működésük elveit és normáit, valamint a normákat megvalósító emberi magatartások összefüggő formáit. A szocializmus politikai rendszerének alapvető feladata, hogy biztosítsa a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok magasabb szintű újratermeléséhez szükséges feltételeket. A politikai rendszer csak úgy tud megfelelni feladatának, ha a politikai rendszer valamennyi összetevőjét *egymással összhangban, egymásra tekintettel fejlesztik*, és az összehangolt fejlesztés során kiemelt szerepet kap a szocialista demokrácia kibontakoztatása. A politikai rendszer egyes összetevői viszonylagos önállósággal, elkülönültséggel, belső törvényszerűségekkel rendelkeznek.

A fejlődés irányainak meghatározása során mégsem lehet ezeket az intézményeket kiragadni és csak önmagukban, saját működésük belső racionalitása szempontjából vizsgálni. A politikai rendszer különböző intézményei szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban állanak egymással. Az egyik összetevő fejlődése kihat a rendszer más összetevőire is, az egyik intézmény fejlődésének lelassulása fékezheti a politikai rendszer egész demokratizmusának a fejlődését is. Az államszervezeten belüli decentralizáció például kiváltotta a pártirányítás bizonyos decentralizációját. A párton belüli demokrácia szintje azonban végső soron meghatározza az állami szervezetrendszer demokratizmusának fejlesztését. A párton belüli demokrácia fejlesztése önmagában is fontos és meghatározó, de más elemek – így például a szakszervezeti vagy üzemi demokrácia – egyidejű fejlesztése nélkül a politikai rendszer egészében nem lehet tartós eredményt elérni.

A szocializmus politikai rendszere úgy tudja minél hatékonyabban teljesíteni céljait, *ha minél jobban megragadja a társadalomban lezajló érdekmozgásokat, ezeknek kifejeződési teret és kereteket ad, megfelelő alapon ütközteti az érdekeket, és ami a legfontosabb, az érdekegyeztetési folyamat eredményeként előtérbe kerülő érdekek tényleges érvényesüléséhez megteremti a társadalmi-gazdasági feltételeket és eszközöket*. A szocialista társadalomban megszűntek az antagonisztikus osztályellentétek, a társadalom dolgozó rétegeinek épp dolgozói minőségüknél fogva az alapvető kérdésekben azonos, vagy hasonló az érdekük. *A szocializmus eddigi fejlődése során azonban bebizonyosodott, hogy a szocializmus talaján is létrejönnek az egymást erősítő vagy egymással szembejuto különböző érdekek*. A fejlődés alternatívái, a társadalmi mozgások és érdekviszonyok a szocialista viszonyok talaján jönnek létre, a politikai rendszer intézményeinek a mai helyzetet és a közeljövő igényeit kell figyelembe venni. A szocializmus talaján keletkező érdekek sokszínűségéből, mozgásából – ami a fejlődés mozgatórugója is – következik, hogy a szocializmusban érdekellentétek hatnak (például az egyes társadalmi rétegek, csoportok között, az ágazat és a terület között, a falvak és a városok aránytalan fejlesztése stb. között).

Alapvetően a szocialista társadalom politikai rendszere hivatott arra, hogy megjelenítse, felszínre hozza, politikai akarattá, törekvéssé formálja ezt az érdekrendszert, a valóságos tagoltságának megfelelően. A szocializmus talaján felmerülő érdekek intézményesített megjelenítése, az érdekeknek a politikai rendszerben való kifejeződése biztosítja, hogy *a társadalom érdek- és véleménytagoltsága politikailag kezelhetővé válik, hogy az érdekmozgások politikailag ellenőrizhető formában, kiszámítható módon mennek végbe.*

A nem intézményes keretek között felszínre jutó érdekek is hatnak a társadalomban. Ezek azonban felhalmozódva, sok esetben egyébként elkerülhető feszültség-gócokat hoznak létre. Az érdekviszonyok, az érdektagoltság dinamikus változásainak a politikai rendszer intézményes keretei közötti állandó figyelemmel kísérése lehetővé teszi, hogy felhasználjuk a különböző egyéni és csoportérdekek ösztönző, mozgósító erejét is.

A szocializmus politikai rendszerének az érdekek irányában szükségképpen *szelektíve nyitottnak* kell lennie. Az érdekek eltérő természetéből, a kielégítésükre rendelkezésre álló anyagi javak mindig behatárolt mennyiségéből következik, hogy *az érdekek között szükségszerűen rangsorolni kell*, és a társadalom célzott fejlődését jobban elősegítő érdekeket kell előtérbe helyezni. Éppen az érdekek egybevetésének eredményeként határozódik meg az, hogy mi a társadalom szélesebb körének igényeivel, szükségleteivel egybeeső érdek.

A politikai rendszer elemei között a pártnak kiemelkedő érdekintegráló és érdekrangsoroló szerepe van. A politikai rendszer demokratizmusának fontos fokmérője, hogy *a társadalmat irányító párt* – amely maga is érdek- és véleménytagolt szervezet – mennyire képes úgy megvalósítani a politikai egységet, hogy közben nem szünteti meg, nem szorítja a politikailag kezelhetetlen informális szférába a társadalom valamennyi vélemény- és érdektagoltságát.

A politikai rendszer más intézményei is részesei az érdekfeltáró és -egyeztető munkának. Ennek az a hatékony módja, hogy a különböző rétegeket, csoportokat átfogó *társadalmi szervezetek* önállóan és kezdeményezően lépnek fel, és ily módon közreműködnek az osztálytársadalmi érdekek feltárásában és meghatározásában. A politikai rendszer különböző társadalmi szervezeteinek alapvető feladata, hogy az általuk átfogott rétegek, csoportok sajátos érdekeit tárják fel, és képviseljék. A társadalmi szervezetek kettős feladata közül az egyik az, hogy a párt és az állam célkitűzéseinek megvalósítására mozgósítsák az általuk átfogott rétegeket. E feladatukhoz viszont igazán csak úgy szerezhetnek tömegbázist, ha tevékenyen kiaknázzák, vállalják másik fontos szerepüket, *az érdekvédelmi, érdekközvetítő feladataikat*. A társadalmi szervek érdekvédelmi munkájának a megjavítása kedvezően hat mind a társadalmi szervezetek sajátos feladatának a megoldására, mind a politikai rendszer egészének demokratizmusára.

A politikai mechanizmus keretében felszínre hozott érdekek egyeztetése – egyes érdekek előtérbe helyezése, mások háttérbe szorítása – tudatos, tervszerű munkát igényel. E munkában nem nélkülözhető az *állam* bizonyos mérvű közhatalmi, hatósági fellépése sem. A hosszabb távon is ható érdekreguláció azonban elsősorban olyan állami-szervező munkát igényel, amely az érdekeket létrehozó társadalmi-gazdasági feltételek, szükségletek tudatos befolyásolására, a társadalmi céloknak megfelelő megváltoztatására irányul. Az állam szervező szerepe előtérbe kerül az érvényesülési lehetőséget kapott érdekek tényleges megvalósulásához szükséges materiális eszközök biztosítása, szétosztása területén is. A szocialista demokrácia lényegi ele-

mének tekintjük ugyanis, hogy az érdekek kifejezési lehetősége párosuljon a többség érdekeinek *tényleges* megvalósulásával.

A szocialista demokrácia képviseleti és közvetlen formái a szocialista társadalom irányításának különböző szakaszaiban eltérő módon és mértékben érvényesülnek. Mások az igények és a lehetőségek a döntések előkészítésénél, a döntéshozatalnál, a végrehajtás szakaszában, illetve az ellenőrzésnél.

a) A demokrácia érvényesülésének fő területe a *döntési szféra*. A politikai rendszer egyes intézményeibe beépülő képviseleti szerveknek kell a döntéshozatal centrumában állni. Az a legnagyobb hatékonyság, ha a *tényleges* döntési folyamatok a testületekben, ezek bizottságai által előkészítve futnak le. A *választott képviselő akkor a legaktívabb, ha úgy érzi, hogy a testületben nem előre eldöntött kérdésekről van szó, és ténylegesen alakíthatja, befolyásolhatja az előterjesztést*: a választókkal való kapcsolat ez esetben a legtartalmasabb, hiszen van miről beszámolni, és van mihez választói véleményeket, javaslatokat összegyűjteni. A döntéshozatalban a képviseleti fórumok szerepe a meghatározó, de nem lehet kizárólagos. A közvetlen demokrácia intézményeire a jelenleginél többet lehetne építeni. A közvetlen demokrácia szükségszerű hátrányai (nem ad lehetőséget a javaslat részletes vitájára, módosítására, és csak az elvetés-elfogadás variánsai között lehet választani stb.) mellett e döntési forma nagy előnye, hogy nem igényli a választók és a döntések közé beépülő, a választóktól esetenként függetlenedő képviseleti szervek, áttételes, véleményközvetítő, véleménymegjelenítő szervek közbejöttét. Figyelembe kell azt is venni, hogy a technikai fejlődés jelentősen kitágította ennek a korábban csak ritkán vagy egyáltalán nem alkalmazott demokratikus formának az alkalmazhatósági határait.

b) A társadalomirányítási döntések *előkészítésének* nagy részét – különösen az államszervezetben – a hivatali apparátus végzi. Egyre jobban terjed az a gyakorlat, hogy az apparátusi előkészítésben szerepet kapnak a képviseleti és a közvetlen demokrácia fórumai is. A jelentősebb döntések előkészítése során egyre többször fordulnak közvetlenül a képviseleti szerv által átfogott emberek csoportjaihoz (lásd a jelentősebb törvények, politikai döntések tervezeteinek az érintettekkel való meg tárgyalását). Az pedig már szinte általános gyakorlat, hogy az apparátus fontosabb előterjesztéseit a testületi döntés előtt a képviseleti szervek tagjaiból és az általuk behívott szakértőkből alakult bizottságok is meg tárgyalják. A képviseleti szerv ülései között működő szűkebb körű vezető testület pedig rendszerint minden előterjesztést előzetesen meg tárgyal, és abban álláspontot alakít ki, azaz tulajdonképpen saját maga szelektál az apparátusi javaslatok között és azt saját javaslataként terjeszti az öt választó testület elé. Ebben az előkészítési mechanizmusban azonban már nemcsak a demokratikus részvétel, hanem a *túlbiztosítás* elemei is megjelennek. A szűkebb körű vezető testületben is helyet foglaló választott tagok véleményüket az előkészítés első fázisaiban kifejtik, később a testületi ülésen már kevesebb szerepet kap a vita. A testületek rendszerint bizalmat adnak az általuk választott szűkebb vezető testület előterjesztéseinek, nem szívesen lépnek fel a döntési fórumon ellenvéleménnyel, ellenjavaslattal. Ebből a helyzetből úgy kellene előrelépniünk, hogy az előkészítés demokratikus fázisainak megőrzése mellett, ahol ez lehetséges, *elkerüljük az alternatívák kiüresítését, a több fórumos előzetes szelektív kiválasztást*. A vitákat lehetőleg a testületi ülésekre kell bevinni, főként olyan módon, hogy a hivatalos javaslat mellett felsorolják a háttérbe szorított, nem akceptált álláspontokat is. Megvizsgálandók az elnökségek, végrehajtó bizottságok jelenlegi túlsúlyos szerepe. E szerveknek inkább a testületi döntések végrehajtásának

irányítására, ellenőrzésére és a visszajelzésre kellene összpontosítaniuk, a testületi döntések előkészítésében általában nem mint előzetesen határozatot hozó szerveknek kellene fellépniük.

c) A társadalomirányítási folyamatok harmadik eleménél, a demokratikusan meghozott *döntések végrehajtásánál* a fegyelem, a gyorsaság és a szakszerű és pontos megvalósítás szervező feladatai lépnek előtérbe. Ebben a fázisban már nincs, vagy csak kisebb a szerepe a vitáknak, a testületi üléseknek, helyeselhető, ha itt a hivatalos apparátus szerepe domborodik ki. A közvetlen és a közvetett képvisleti demokrácia fórumai inkább a *végrehajtás ellenőrzésének* fázisában kapcsolódhatnak be nagyobb hatékonysággal. A döntések végrehajtása során mindenképpen szükséges az időszakos testületi ellenőrzés, az apparátusok testületektől való eltávolodásának, önállósulásának potenciális lehetőségei csökkenthetők azáltal, hogy a szakapparátusok nemcsak a felsőbb szintű apparátus, hanem saját testülete részéről is mélyreható ellenőrzésnek rendelődik alá. Ennél is fontosabb azonban, hogy a testületek, azok tagjai a végrehajtást annak érdekében ellenőrzik, hogy a végrehajtás során felmerülő információknak megfelelően a döntést hozó képvisleti szerv korábbi álláspontját módosíthassa, vagy új döntési folyamatot indítson el.

3. A PÁRT SZEREPE A SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA FEJLESZTÉSÉBEN

A társadalom vezető ereje a párt, amely elsősorban a munkásosztály, de az egész társadalom érdekeit is hivatott képviselni, és politikájával minden társadalmi réteg érdekeit szolgálni. Mint – a munkásosztály megbízása alapján – a politikai hatalom vezető ereje, fokozott felelősséggel látja el az egyes társadalmi rétegek érdekeinek egyeztetését. *A társadalom osztályszerkezetének átalakulásával és a rétegek közötti különbségek mérséklésével a magyar társadalom struktúrája homogénebbé válik. A munkamegosztásban elfoglalt helyhez kapcsolódó érdekviszonyok jelentősége ugyanakkor növekedőben van. A munka társadalmasodásával párhuzamosan a társadalom a munkamegosztásban betöltött hely szerint fokozottabban strukturálódik. Egyre inkább előtérbe kerül a társadalmi újratermelési folyamatok feletti rendelkezés demokratizálódásának jelentősége.*

A különböző érdekek feltárásának és a párt politikájába való integrálásának jelentősége növekszik, ugyanakkor politikai kezelésük a jövőben nehezebb gazdasági körülmények között megy végbe.

A pártnak a társadalom életében betöltött szerepéből következik, hogy *a párt-demokrácia a szocialista demokrácia magja, amely meghatározó hatással van a szocialista demokrácia minden területére.* Az MSZMP a párton belüli demokrácia fejlesztésében azt a célt tűzte ki, hogy növeljük a választott testületek szerepét; fokozzuk a párttagság aktív részvételét a párt politikájának kidolgozásában, végrehajtásában és ellenőrzésében. Erősítsük a tagság közeleti tevékenységét; növeljük a párt-szervezetek munkájának hatékonyságát. Alapvetőnek tekintjük, hogy a szocialista demokrácia kibontakozása, a párt-demokrácia fejlődése, a párt tömegkapcsolatainak erősítése, valamint a pártmunka hatékonyságának növelése iránti igények *a pártmunka politikai-mozgalmi jellegét erősítsék.* A párton belüli demokrácia nélkül a párt éppen úgy nem tudja megvalósítani szerepét, mint az öntudatos fegyelem és a magas fokú szervezettség nélkül. A párt-demokrácia azonban nem öncél, *elveszteni*

értelmét, ha nem szolgálná alapvető feladatát: a párt egységének, szervezettségének szüntelen újratermelését, politikájának alakítását és végrehajtását.

Jelentős erőfeszítések történtek a párton belüli információ és tájékoztatás fejlesztésére. Egyre világosabb az a felismerés, hogy ez a pártdemokráciának megnyilvánulása, de egyben annak fontos feltétele is.

A pártdemokrácia színvonalát és a pártmunka hatékonyságát is jelentősen érinti, hogy az alapszervezetek önállóságának fejlődése elmarad a követelményektől, sőt helyenként visszaesett. Ennek olyan tünetei vannak, hogy:

- kevés az alapszervezetektől kiinduló kezdeményezés;
- helyenként nem érvényesül a Politikai Bizottság 1972. december 20-i határozatának előírása, hogy a felsőbb szervek hatáskörébe tartozók ügyében döntés előtt az alapszervezet véleményét ki kell kérni;
- felsőbb szervek az alapszervezetek döntési jogkörének fontos elemeit nem egyszer magukhoz vonják. Sok kérdésben egy szinttel feljebb, az alapszervezet helyett az üzemi vagy községi pártvezetőségénél döntenek;
- az alapszervezetekben gyenge az adaptáló munka, a felsőbb szervek határozatait sokszor mechanikusan lemásolják.

A pártdemokrácia hatékonyabb érvényesülésében jobban előtérbe kell állítani az alapszervezeteket, a pártdemokrácia mindennapi megvalósulásának legátfogóbb színtereit:

- növelni kell az alapszervezetek önállóságát, s ezzel együtt csökkenteni munkájuk helyenkénti túlzott szabályozottságát, tovább kell mérsékelni a számukra kötelezően előírt napirendek számát;
- folyamatosabbá kell tenni a párttagság részvételét az alapszervezet mindennapi életében; rendszeresebben kell kikérni véleményét; indokoltnak látszik, hogy a pártcsoport jogot kapjon a taggyűlés összehívásának kezdeményezésére.

A pártdemokrácia érvényesülésének fontos kérdése a pártbizottság és a végrehajtó bizottság, valamint a pártapparátus egymáshoz való viszonya. Elvileg egyértelműen világos, hogy az apparátus a választott szervek munkaszervezete, s nekik alárendelten dolgozik.

A központi, területi és üzemi pártszervek az elmúlt években sokat tettek a testületi tagok informáltságának javításáért. Céltudatos törekvések mutathatók ki a testületi tagok politikai képzésének javításában. Mégis számos vonatkozásban csak részlegesen vagy következtetetlenül valósulnak meg a választott testületekre s apparátusokra vonatkozó elvi-politikai követelmények.

A Központi Bizottság 1969. november 26–28-i határozata előírja, hogy a pártapparátus illetve a különböző munkabizottságok a lényeges döntések előtt javaslatokat minden ismert véleményt figyelembe véve és azokat minősítve kötelesek a vezető pártszervek elé terjeszteni. Ennek végrehajtása a kezdeti nekibuzdulás után fokozatosan visszaesett. Az előkészítések többsége nem tartalmazza az előkészítés során felmerült eltérő véleményeket, javaslatokat. Így a testületnek a döntések meghozatalakor nincs elég lehetősége ezek mérlegelésére.

A pártbizottság viszonylag ritkán, átlagosan 3 havonként ülésezik. Sokan ezt túl hosszú időnek tartják a vezetés folyamatosságának biztosításához. Ez a gyakorlat egyre inkább a végrehajtó bizottságot teszi a tényleges irányítás szervévé. A pártbizottság üléseire kerülő előterjesztések, határozati javaslatok rendszerint a végrehajtó bizottság előterjesztései. Az érdemi viták a végrehajtó bizottság keretei között folynak. További erőfeszítéseket kell tenni a pártbizottság szerepének növelésére, a választott testületen belüli demokrácia fejlesztésére: tartalmasabbá kell tenni a

kerületi pártbizottságok tevékenységét; csökkenteni kell az informatív napirendek arányát; több alternatív javaslatot tartalmazó előterjesztést célszerű a testület elé vinni; növelni kell szerepét a káderkérdésekben is; szorgalmazni kell a végrehajtó bizottság tagjainak aktívabb részvételét a pártbizottsági üléseken. Érdemibb tájékoztatást kell adni a végrehajtó bizottságban lefolyt vitákról.

A pártbizottság elé kerülő kérdések szóbeli kiegészítései általában nem tartalmazzák a végrehajtó bizottságban lefolyt vitát.

A pártdemokrácia megnyilvánulásának fontos területe a különböző szintű párt-szervek tagjainak és tisztségviselőinek megválasztása. Az MSZMP-ben érvényesülő demokrácia választási gyakorlatunkban is kifejeződik. Az alapszervezeteknél erőteljesebben fejlődött a pártdemokrácia, mint a pártbizottságoknál történő választásoknál. Komoly probléma, hogy a párttagság nem tudja megfelelően érvényesíteni hatását a felsőbb szervek összetételére. A megválasztott küldötteknek általában meghatározott társadalompolitikai kérdések képviselőit, ezekben való felszólalásokra adnak megbízatást, de ezek nem tartalmazzák a megválasztandó testület összetételére, a küldöttek személyére vonatkozó útmutatást.

A szocialista társadalom építése során az egész nép pártjává válás követelményeinek megfelelően a párt politikájának még jobban számolnia kell az eltérő érdekek létezésével, ezek még teljesebb kifejezésére, politikájában való integrálására kell törekednie. Társadalmunk összetett érdekviszonyainak feltárásában, egyeztetésében érdemibben kell támaszkodni a szocialista demokrácia érvényesülésében fontos szerepet betöltő állami szervekre, tömegszervezetekre, a szocialista demokrácia főrendszerére.

A párt vezető szerepének hatékonyabb megvalósítása a szocialista demokrácia érvényesülésében jelenleg nem követel lényeges szervezeti változásokat. A XI. kongresszus programnyilatkozatában és határozatában megfogalmazott célokat a jelenlegi szervezeti feltételek között eredményesen válthatjuk valóra, a fő figyelmet a szocialista demokrácia érdemibb és hatékonyabb funkcionálására kell fordítanunk.

A párt munkastílusában hatékonyabban kell fejleszteni a szocialista demokrácia jelentős hatást kiváltó politikai-mozgalmi jellegét, s nemcsak a párt munkájában, de egész politikai rendszerünkben erősíteni kell a nyíltságot, a nyilvánosság elemét.

4. AZ ÁLLAMÉLET DEMOKRATIZMUSA

A politikai rendszer fontos eleme a szocialista állam, amely hazánkban a proletárdiktatúra államaként jött létre. A szocialista állam fejlődésének első szakaszában, mint ismeretes, diktatúra a megdöntött osztályokkal szemben, de egyben a történelemben először széles körű demokráciát jelent a dolgozó többség számára. A proletárállam fejlődésének első periódusában az állam belső elnyomó és külső védelmi funkciói viszonylag nagy szerepet kaptak. E szerepkör nagysága részben az állammal szembeni külső és belső támadás erősségének függvénye.

Az európai népi demokratikus államok fejlődése során az eltérő történelmi körülmények következtében már nem volt szükség a diktatúra olyan formáinak alkalmazására, mint a Szovjetunióban. Magyarországon például a népi demokratikus állam a proletárdiktatúra funkcióit valósította meg, mellőzve a diktatúra fegyveres formáit. A szocialista állam funkcióinak vizsgálatánál természetesen ki kell emelnünk, hogy azok között már kezdettől fogva nagy helyet foglaltak el a gazdasági, szervező, kulturális, nevelő funkciók is. A későbbiekben e funkciók váltak megha-

tározóvá, az állam szerepkörében jelentős változás következett be. A jelenlegi államfejlődés azt mutatja, hogy jelentősen megnövekedett az állam felelőssége a társadalmi szükségletek kielégítésének szervezésében. Épp ezen szervező funkciók megerősödése igazolja, hogy az állami szerepkör kiterjedése nem valamiféle „szükségyszerű rossz”. A korábbi teoretikus vitákkal szemben beigazolódtott a társadalomtól elkülönült állam időleges szükségessége. A növekvő állami szerepkör mellett inkább arra helyeződött át a hangsúly, hogy *a viszonylagos elkülönültséggel működő államot hogyan lehet jobban alárendelni a társadalomnak*. Az állam ilyen irányú alárendelésében, ellenőrzésében elsősorban a képviseleti demokrácia és a közvetlen demokratikus ellenőrzés különböző formáinak szerepe domborodik ki. Nagyon fontos, hogy az államot a jog oldaláról is megfelelően behatárolják és korlátozzák.

Az állami beavatkozás terjedelme a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele eredményeként szélesedik ki. Az állam funkciójává válik az egészségügy, oktatás, a kultúra szervezése, a tervgazdaság irányítása stb. A nemzeti jövedelem újraelosztása az összegek zömét tekintve szintén centralizált állami feladatként jelenik meg.

Az államelmélet sokoldalú, gazdag kérdésköréből a következőkben a szocialista demokrácia fejlesztéséhez közvetlenül kapcsolódó állami képviseleti és államigazgatási kérdéseket emeljük ki.

A képviseleti és a választási rendszer demokratizmusa

A magyar képviseleti rendszer 1945 utáni fejlődésében három szakaszt különíthetünk el:

a) Az állami képviselet az 1945 és 1948 közötti időszakban a társadalomban létező ellentmondások közül a pártok által közvetített politikai ellentmondásokat fejezte ki. Az állampolgár, amikor részt vett a szavazásban, lényegében abban döntött, hogy szavazatával melyik pártot kívánta támogatni. Tehát nem a képviselő-jelölt személye, hanem a pártok programja állt a választás középpontjában.

A többpártrendszerű politikai képviselet logikájának az arányos képviselet felel meg, amikor minden párt a ráeső szavazatok arányában részesül a mandátumokból. Ilyen, a pártokra vonatkoztatott arányosságot csak a lajstromos választási rendszer biztosított. A koalíciós pártok elvetették az egyéni kerületi választásokat. A pártok képviseletben játszott szerepkörének erősítését szolgálta a kötött lajstrom. Ez a képviselet és választási rendszer még semmilyen vonatkozásban nem törte át a polgári társadalom körülményei között kialakult pártpolitikai rendszer képviseleti elveit.

b) A két munkáspárt 1948. évi egyesülésével, a Függetlenségi Népfront ezt követő létrejöttével és a koalíción kívüli ellenzéki politikai erők visszaszorításával új helyzet alakult ki. 1949-ben a Függetlenségi Népfrontba tömörülő pártok és más tömegszervezetek a szocializmus legáltalánosabb nézeteiben egységes álláspontra helyezkednek közös népfrontprogramban és közös lajstrommal (jelöltekkel) indulnak a választáson. A lajstrom mögött még politikai pártok állnak. Ennek megfelelően pártközi tárgyalásokon dönt el, hogy a népfrontot alkotó szervezetek hány mandátumot kaphatnak.

Az 1950-es évek elején a népfront mögül eltűnnek a politikai pártok. A népfront, később a Hazafias Népfront a szocializmus építésének nemzeti összefogását jel-

képező politikai mozgalommá válik. Most már nem a politikai pártok politikai különbségére épül a képviselet, hanem a koalíciót alkotó politikai pártok közös programjára. (Nem térünk most ki arra a kérdésre, hogy a koalíciós pártok eltűnése az akkori helyzetben mennyiben volt szükségszerű.)

A népfront típusú szavazáson részt vevő állampolgár már nem a pártok és azok politikai programja között választ, hanem a népfront mellett, vagy a népfront elleni szavazás lehetősége között. A választási és a képviseleti alternatíva leszűkül, de a politikai töltése – a szocializmus igénylése vagy elvetése – megmarad. A következő választásokra 1953-ban, illetőleg a tanácsstagoknál 1954-ben került sor. Erre az időszakra a társadalomban olyan ellentmondások kialakulása a jellemző, amelyek már a szocializmus építésének mikéntje körül, a szocializmus talaján jönnek létre. Ezek az ellentmondások azonban nem tudnak kifejeződni a képviseletben, hiszen a kötött lajstromos népfrontválasztás ezeket az alternatívákat nem képes a képviselet síkján megjeleníteni. A választási rendszer szempontjából lényeges változást eredményez, hogy 1954-ben a tanácsstagoknál már bevezetésre kerül az egyéni választókerület, felszámolják a kötött népfront-lajstromot. A változás iránya jelzi, hogy nem kívánják megnyitni a politikai alternatíva lehetőségét a képviselet síkján. Inkább a népfrontjelölés, az állampolgárok ajánlási jogának létrehozásával, lehetőleg egyetlen jelölt állítása útján tették lehetővé, hogy minden választókerület (városokban, községekben egy-egy utca) kiválaszthassa a számára legmegfelelőbb, a kommunális szolgáltatások megteremtése szempontjából legbefolyásosabb, legaktívabb tanácstagját. Az országgyűlési képviselők választásánál csak 1966-ban valósítják meg a képviselők egyéni választókerületekben történő választását.

c) Az egyéni kerületi rendszer létrehozása új tendenciák kialakítását tette lehetővé a képviseletben. A leglényegesebb a területi (lokális) érdekek fokozott előtérbe kerülése.

A területi érdekkifejeződést 1970-ben több új intézmény bevezetése segítette. Ezek közül a szocialista demokrácia fejlesztése szempontjából kiemelt érdemmel a többes jelölés, a jelölési rendszer korszerűsítése és a közvetett megyei képviselet megteremtése.

A kettős vagy többes jelöltek állítása

Az 1970. évi választójogi reform során hangsúlyozták, hogy több jelöltet csak azokban a választókerületekben kell indítani, ahol erre a választópolgároknak igényük van. Az a felfogás érvényesült, hogy nem önmagában a jelöltek számának növelésében lehet mérni a választások demokratizmusát. Több jelölt állítása társadalmi tartalmat csak akkor kaphat, ha a jelöltek különböző érdekeket fejeznek ki. Az ilyen különbségek híján a többes jelölés személyi kérdéssé válik, a szimpátia és a személyi rátermettség lesz az egyetlen motiváló tényező.

A többes jelölés az elmúlt években fokozatosan csökkent. Ezt nemcsak a választást lebonyolító apparátusok kényelmessége okozza, hanem a jelölő gyűlések egy részén tapasztalható közömbösség is.

A jelenlegi helyzet formális vonásainak meghaladását jelentené, ha a kommunális, a területfejlesztési politikában létező valóságos érdekek felszínre kerülhetnek

és választási alternatívaként az állampolgárok előtt megjelennek. Enélkül aktív képviselői közélet nem képzelhető el. Fel kell adni továbbá a túlzott statisztikai szemléletet, és a mandátumot nem nyerő jelöltet politikailag kell támogatni, például úgy, hogy pótképviselővé választják, vagy bevonják más közéleti fórumok munkájába.

A közvetett megyei képviselet

A területi érdek erősítését célozta a képviseleti rendszerben, hogy a lakosság nem közvetlenül választja a megyei, fővárosi tanácstagokat, hanem őket a helyi tanácsok (községek, kerület, város) delegálják, vonják felelősségre, ezeknek a települési tanácsoknak tartoznak beszámolni stb. A kedvező jogi forma ellenére az elmúlt nyolc év nem hozott a megyei képviseletben olyan változásokat, amelyeket eredetileg feltételezni lehetett. Ennek legdöntőbb oka, hogy a községi és a városi érdekek nem a delegált megyei képviselőkön keresztül fejeződnek ki elsődlegesen. Az érdekek kifejezése és rangsorolása elsődlegesen és alapvetően nem a megyei tanács ülésein keresztül történik. Problémát okoz az, hogy a megyei népfrontbizottságok egyedül tehetnek javaslatot a helyi tanácstagsággal nem rendelkező megyei tanács tagok jelölésére. Elismerve annak szükségességét, hogy egyes megyei vezetőket helyi tanácstagság nélkül is megválasszanak középtávon, más megoldást kellene keresni. Ennek egyik formája lehetne a „hivatalbóli tagság” visszaállítása, vagy a megyei tanács kooptálási joga. (Hivatalbóli tagok azonban csak az államapparátus tagjaiból tevődhetnek ki.)

Új elemek megjelenése a képviseletben

A szocializmusban fellelhető érdekkülönbségek nem mindegyike juttatható kifejezésre a lakóterületi választások útján. Miután politikailag megkísérlik ezeket a képviseletben – a választási rendszer lakóterületi elve ellenére – kifejezésre juttatni, egy sor formális megoldást kell a képviseleti rendszerben fenntartani. Ilyen például az a törekvés, hogy a társadalom minden osztálya és rétege megfelelő arányban legyen képviseltetve. Ennek jelentőségét a lakóterület nem érzi. A választópolgárok ezt egyes képviselőválasztás esetében formálisnak tekintik. A legjelentősebb állami és társadalmi vezetőket is a lakóterületen kell megválasztani, annak az igénynek elvi fenntartásával, hogy azoknak területi érdekeket is ki kell fejezni. Ilyen ellentmondás az is, hogy a társadalmi szervezetrendszerünk döntően a termelést végző szervezethez kapcsolódik, mégis a politikailag jelentős választásokat lakóterületen kell lebonyolítani. (Különösen vonatkozik ez a nagyvárosokra.) A lakóterületi elv kizárólagossága a választásban és az érdekek kifejezésében gondokat okoz. A képviselet átfogóbbá tétele érdekében ezért megfontolandó a lakóterületi elv elsődlegessége mellett, annak kiegészítéseként, más képviseleti elvek érvényesítése is. Különösen fontos a társadalmi szervek és üzemek hatékony képviseleti formáinak keresése.

A társadalmi szervezetek és a képviselet

A legfontosabb társadalmi szervezetek vezetői ma is tagjai az országgyűlésnek, de nem ebben a minőségükben. Ez sok formalitáshoz vezet. Megoldásként több lehetőség kínálkozik:

a) Elvileg az egyik lehetőség, hogy a társadalmi szervezetek jelölteteket állítanak szervezetük képviseletére, jelöltjeiket külön indítják a választásokon. Politikai rendszerünk egészét tekintve ez az út nem látszik járhatónak, mivel az egész társadalmat átfogó politikai eszmények közössége alapján formált szervezetünk csak egy van, és ez a párt. Minden más társadalmi szerv a társadalmi csoporthoz való tartozás szerinti rétegszerv, amely a párt politikájára alapozva más szempontból fogja át a társadalom meghatározott részét.

b) Elképzelhető változat, hogy a társadalmi szervezetek képviselőit egy ún. országos lajstrom segítségével válasszák az országgyűlésbe. Ez esetben minden választó szavaz az egyéni választókerületének megfelelő jelöltjére és egy ún. országos listára, amely a legfontosabb közéleti személyiségek neveit tartalmazza. A megoldás előnye, hogy a társadalmi szervezet képviselőit nem kellene a lakóterületi választásokon indítani és elvileg ezzel őket a választókerületi érdekek képviseletével terhelni. Előny az is, hogy ezzel ezek a képviselők is – igaz, hogy lajstrom segítségével – az állampolgároktól közvetlenül kapják megbízatásukat. A hátrányok is jelentősek. A lajstrom csak kötött lajstrom lehet, a több jelölt közötti választás kizárt. A jelölés is csak centralizáltan, például a Népfront Országos Elnökségén keresztül képzelhető el. Problémákat okozhat, hogy ez a módszer a képviselők közötti különbségtételre ad lehetőséget.

c) A társadalmi szervezetek képviseletének megteremtése szempontjából elképzelhető forma, hogy meghatározott társadalmi szervezetek maguk küldjék el a képviselőket az országgyűlésbe. A megoldás előnye, hogy világos a képviseleti cél. Hátránya, hogy nem az állampolgároktól származik közvetlenül a megbízás. E megoldás esetén el kellene dönteni, hogy hány képviselői helyet lehet ilyen úton betölteni. (Megítélésünk szerint ez a szám nem lehet több, mint az összképviselők 15–20 százaléka.) Jogszabályban fel kellene sorolni azokat a társadalmi szervezetet, amelyek képviselőt választhatnak. Nem kell ilyen jogot adni a pártnak, de az egész választásban szerepet játszó népfrontnak sem. El kell azt is dönteni, hogy a képviselők küldésére jogosított szervezetek mely egységei gyakorolhatják ezt a jogot. (Igy például a SZOT vagy az ágazati szakszervezetek, vagy mindegyik; a TOΓ, vagy a területi szövetségek; a szervezet kongresszusai vagy elnökségei.)

d) És végezetül elképzelhető megoldás az is, hogy a legfontosabb társadalmi szervezetek képviselőit az országgyűlés delegálja tagjai sorába. Megjegyzendő, hogy a fenti javaslatok az országgyűlési választásokra vonatkoznak. Semmi nem indokolja, hogy a tanácsi választásoknál is felvessük a társadalmi szervezetek képviseletét a fenti módon. Helyi-területi szinten az eddig alkalmazott politikai együttműködés eszközei megfelelő garanciát nyújtanak.

Képviselet és üzemi elv

A lakóterületi elv kiegészítéseként felmerült a társadalom termelő szervezetének intézményes bekapcsolása a képviseleti szervezet tevékenységébe.

A szocialista társadalmakban az üzemi választásoknak tradíciói vannak. A Szov-

jetunióban 1917-et követően a szovjetek küldötteinek egy részét az üzemi munkásokkollektívák választották meg.

A szocializmus építésének mai szintjén másként merülnek fel a kérdések. Az üzemekre telepített választások rendszerében gondot okozna, hogy a társadalom egyes rétegeinek, csoportjainak kettős, lakóhelyi-üzemi szavazati jogot adnának. Mindezek ellenére ez a kérdés még nem tekinthető lezártnak, mivel a direktebb üzemi képviselet létjogosultsága mellett is több érvet hoznak fel.

A képviselet szerepének erősítése

A szocializmus gyors ütemű fejlődésével, a szocialista állam funkcióinak gyarapodásával és kibontakozásával nem mindenben tartott lépést az irányító, ellenőrző képviselet fejlődése. A képviseleti szervek tevékenységében sok a formális jelleg, sokszor csak azt várják tőlük, hogy a társadalom más szerveiben kialakult elképzeléseket támogassák. A helyi képviseleti szervek vezetői inkább az apparátus, mint a testület vezetőinek tekintik magukat. Nem mindig a testületek működtetik az apparátusokat, az apparátusok meghatározó szerepe sokszor a testületi demokrácia rovására érvényesül. Általánosságban megállapítható, hogy az államigazgatási szervek szakmai felkészültsége az elmúlt időszakban gyorsabb ütemben növekedett, mint a képviseleti szervezeteknek az államigazgatás felett gyakorolt irányító-ellenőrző befolyása. A képviseleti szervek apparátusokat irányító szerepének megjavítása ma nem azt követeli meg, hogy a képviseleti szerveket a szakmai hozzáértés növelése irányában fejlesszék tovább. A képviselet ugyan magába integrálhat szakmai elemeket, de nem a szakmai elem növelése az elsődleges cél. A jövőben inkább a képviselet érdek megjelenítő társadalompolitikai szerepköre kíván megerősítést.

A képviseleti szervek működése a jogi garanciarendszer oldaláról ma már csak részben erősíthető, bár még e területen is vannak tennivalók. (Nem megoldott az üdülőhelyi községekben az üdülővel, a hétvégi házzal rendelkező lakosság érdekképviselete. Vizsgálendő a nemzetiségi lakosság direkt képviselete a központi és a helyi választott testületekben. Növelhető a képviseleti szervek kizárólagos, nem helyettesíthető hatásköre, a kizárólagos törvényhozási tárgyak köre. Az országgyűlés és a Népköztársaság Elnöki Tanácsa között jelenleg fennálló munkamegosztási arányokat módosítani lehetne az országgyűlés javára. A testületi munka érdemibbé tétele érdekében gondolkodni lehetne a választott képviselők nagyobb függetlenségéről, a fél- vagy egynapos ülések helyett az előterjesztett témákat részleteiben feldolgozó testületi ülészakok gyakoribb alkalmazásáról. A lakosság képviseletét nemcsak a helyi tanácsokban, de a lakossággal kapcsolatban álló intézmények vezető, ellenőrző testületeiben is hatékonyabbá lehetne tenni. Általánossá tehető az a szabály, hogy a testület ülésén az előterjesztésben nem akceptált véleményeket, javaslatokat is ismertetni kell stb.)

A hatásköri működési szabályok továbbfejlesztésének feladatát távolról sem szabad lebecsülni, de a képviseleti szervek mai problémái közül nem ezek az alapvetőek. A képviselet társadalmi tartalmában és jelentőségében felbukkanó hiányokat korántsem lehet pusztán hatásköri szabályokkal ellensúlyozni. Ennél fontosabb, hogy társadalomirányításunk mai rendszerében a különböző szintű képviseletek ténylegesen milyen helyet foglalnak el. Véleményünk szerint a képviseletek csak úgy tudják kibontakoztatni a bennük rejlő előnyöket, ha nagyobb teret kapnak mind a pártirányítás, mind pedig az apparátusi előkészítés oldaláról. A pártnak

a jövőben egyre inkább a választott állami képviselői szervekre kellene építenie, és ily módon érvényesíteni irányító befolyását az államigazgatási szervekre. A helyi-területi tanács-testületekben növelhető a kommunálpolitikai kérdések érdemi vitája, testületre bízott szabad döntési szféra. Az országgyűlés munkájában különösen a törvényalkotó szerepkör, a bizottságok munkája és a központi államigazgatási apparátus felett gyakorolt ellenőrzési feladatok emelhetők ki. A központi igazgatás képviselői ellenőrzöttségének mértéke ma általában elmarad a helyi igazgatás tanács-testületi ellenőrzöttségének fokától. A szocialista demokrácia továbbfejlesztését a jövőben is elsősorban a közvetett képviselő elve alapján működő testületi szervek szerepének növelésére kell építeni. Várható azonban, hogy a technikai fejlődés előrehaladásának eredményeként ki lehet aknázni a közvetlen képviselőben rejlő előnyöket is.

5. AZ ÁLLAMIGAZGATÁS DEMOKRATIZMUSA

Az államigazgatás tevékenysége a népképviselői szervek demokratikus irányítása, ellenőrzése alatt áll. Az államigazgatás működése során maga is alkalmazhat olyan igazgatási formákat, amelyek a demokrácia korlátozásához, eltorzulásához vezetnek és a bürokrácia forrásaivá válnak.

Az igazgatás eddigi fejlesztésében elsősorban az igazgatási munka ésszerűsítését hangsúlyozták. *Jelentőségéhez képest kevesebb figyelmet kapott az igazgatás demokratikus aspektusa.* A társadalom, az állampolgárok szempontjából nézve az igazgatás túldimenzionált. Viszonylag gyakran fordul elő, hogy a társadalmi-gazdasági életbe való beavatkozást csakis államigazgatási úton akarjuk elérni. Az államigazgatás rendszerint a számára legkézenfekvőbb *adminisztratív jellegű* fellépési módszert választja és a túlzott igazgatási beavatkozás szükségszerűen bürokráciát szül, korlátozza a demokrácia kibontakozását. A jövőben ezért az államigazgatás feladatainak mennyiségi és minőségi meghatározásánál három alapvető kérdést az eddigieknél alaposabban kell majd megvizsgálni:

a) Az igazgatás elé kerülő feladat valóban csak állami eszközökkel oldható-e meg hatékonyan, mennyiben használhatók fel a társadalomszervezés más formái (például politikai, mozgalmi eszközök)?

b) Ha az állami fellépés indokolt, akkor kizárólag csak államigazgatási, jogi eszközök alkalmazása jöhet-e számításba vagy van-e mód más állami eszközök (közgazdasági, polgári jogi, büntető jogi stb.) kiegészítő vagy helyettesítő igénybevétele?

c) Az államigazgatási feladatmegoldás esetén – és ma ez a leggyakoribb társadalomszervezői forma – vizsgálni lehet, hogy a hatósági vagy az irányítási-szervezési módszerek-e a leghatékonyabbak.

Ha hatósági eszközökhöz nyúlunk, akkor elemezhető, hogy a jogszabályok érvényesítését az állampolgárok és a szervezetek önkéntes jogkövetésére célszerű-e bízni és a hatóság csak utólagos szankcionálási lehetőséget kap, vagy a tevékenységet csak a tanácsai szervek előzetes engedélye, kötelezése alapján lehet vagy kell gyakorolni.

Amennyiben e kérdések feltevése és pozitív megválaszolása alapján határozzák meg az igazgatás beavatkozási lehetőségeit, *akkor az igazgatási beavatkozás valóban azon a területen hat, ahol erre szükség van, és ahol a társadalmi érdekek érvényesítésére nincs más lehetőség.*

Ebből következik, hogy a szükséges esetekben való igazgatási beavatkozás a demokráciát is szolgálhatja. (Lásd egyes állampolgárok tevékenységének igazgatási úton való korlátozását a többség érdekében, a gazdasági-szolgáltatási monopóliumhelyzetek igazgatási eszközökkel való korlátozását stb.)

Az államigazgatás és az állampolgárok jogvédelme

A hatósági eljárásokban az állampolgároknak hatékony védelemre van szükségük ahhoz, hogy törvényes jogaikat – akár az állami szervekkel szemben is – érvényesíthessék, illetve, hogy kötelezettségeik megállapítása során vegyék kellően figyelembe az állampolgárok érdekét.

Az állampolgárok jogainak védelmét mindenekelőtt az anyagi jogi (a jogok tartalmára ható) szabályozás során lehet biztosítani. A mai hazai joggyakorlat elsősorban az anyagi jogi szabályozás tekintetében kifogásolható, a jogvédelemmel összefüggő problémák erre a területre vezethetők vissza. Ide sorolható a relatív túlszabályozás, ami nemcsak mennyiségi, de minőségi értelemben is értendő. Túl könnyen és sokszor alkotunk jogszabályt, még többször és könnyebben körlevelet.

Túlszabályozáshoz vezet az a „túlbiztosítási” szemlélet, amely az állampolgárokkal szemben eleve bizalmatlanságra alapoz, ennek megfelelően szabja meg a jogok érvényesítésének a rendjét. Komoly gond néhány jogszabályunk egyoldalú ágazati szemlélete, amely csak az állam, ezen belül pedig csak a saját ágazat érdekében közelít egy-egy szabályozandó problémához. Erre lehetőséget ad, hogy *általában miniszteri szinten állapítják meg az állampolgárokat érintő jogok és kötelezettségek legtöbbszörét*. Az ágazati jogalkotás előkészítésének szakmai-tudományos színvonala, demokratizmusa nem éri el a törvényalkotási folyamat garanciarendszerét. A legfelsőbb népképviselői szervek elég gyakran csak programtörvényeket, feladatmeghatározó és nem konkrét jogokat és kötelezettségeket felsoroló jogszabályokat alkotnak.

A jogi szabályozás során hat még az a szemlélet, amely a helyi viszonyokat, a végrehajtás során felmerülő gondokat figyelmen kívül hagyja. A jogszabályok általában kevés mérlegelési, választási lehetőséget adnak a helyi jogalkalmazók számára és ez az egyedi esetekben elég sokszor méltánytalansághoz vezet. Jogrendszerünk humanizmusa, méltányossága elsősorban a jogalkotás szintjén, a differenciáltabb szemléletű szabályozási módszerek alkalmazásával érhető el.

Az állampolgárok eljárásjogi védelme a *hatósági eljárási szabályok és a hatósági jogalkalmazó tevékenység* feladata. Az elmúlt két évtizedben jelentős előrelépés történt az állampolgárok ügyintézési pozícióinak megerősítésében, garanciális rendezésében. Ez főként annak a következménye, hogy az államigazgatási eljárásról szóló 1957. évi IV. törvény a maga idejében nemzetközi összehasonlításban is példamutató módon szabályozta a hatósággal kapcsolatba kerülő ügyfelek jog- és érdekvédelmét. Időközben azonban tovább növekedtek az államigazgatási munkával szemben támasztott jogos társadalmi igények. Fejlődött maga az államigazgatás is. A szocialista országok és a hazai jogalkalmazás tapasztalatai ma már továbblépést igényelnek. A továbblépés fő irányát úgy lehetne meghatározni, hogy általában szélesíteni kell az ügyfél érdek- és jogvédelmét biztosító eszközöket az elsőfokú határozatot megelőző eljárásban és a jogorvoslati eljárásban. (Az ügyfelektől ne követeljenek bizonyítékot olyan tényre, ami az államigazgatási szervnél, vagy a társigazgatási szerveknél levő hivatalos iratokban egyébként is megtalálható, a bíróság

előtt megtámadható államigazgatási ügyek körét a jelenlegihez képest fokozatosan bővíteni kell stb.) Ugyanakkor a jogerős határozatokat az eddigieknél következetesebben és hatékonyabban kellene végrehajtani, a végrehajtásban az állampolgári köteleességek és felelősség érvényesülésének hatósági kikényszerítését illeti meg az elsőbbség.

Az elmúlt években növekedett az államigazgatás bírászkodási szerepe és funkciója. A bűncselekmények szabálysértéssé minősítésével különösen megnőtt az államigazgatás kvázi büntetőbíráskodási funkciója, nem beszélve azokról a szabálysértésekről, amelyeket a jog eleve szabálysértésként szabályozott. Az államigazgatás polgári bírászkodási tevékenysége is kiszélesedett (birtokháborítás, kisajátítás, kártalanítás megállapítása). *E jelenség még nem kapott sem a szaktudományban, sem az állami életben megfelelő értékelést.* Átfogó vizsgálat alapján állást kellene foglalni, hogy az államigazgatási bírászkodási eljárásban milyen új garanciákra van szükség, amelyek nem lassítják le lényegesen az ügyintézését.

Az állampolgárok gyorsabb és egyszerűbb ügyintézését segítik a tanácsoknál az elmúlt időszakban elterjedt ügyfélszolgálati irodák. Ezekben az irodákban az ügyfelek nemcsak felvilágosítást, tájékoztatást kapnak, hanem igazolásokat és bizonyítványokat is kiállítanak. A helyes kezdeményezés továbbfejlesztést igényel, mégpedig olyan irányban, hogy a hatósági ügyek nagyobb körében váljon lehetővé az ügyfélszolgálati irodában, osztályon történő elsőfokú ügyintézés.

A különböző szolgáltatások és az állampolgárok (fogyasztók) érdek- és jogvédelme

A szolgáltatások gyors ütemű fejlesztése ellenére még nem szűnt meg a lakosság kiszolgáltatottsága a szolgáltatást végző szervezeteknek. A szolgáltatást végző szervezetek legtöbbször monopolhelyzetben vannak az ügyféllel szemben. A fogyasztó jogvédelmére több – elsősorban polgári jogi – biztosítékot építettek ki, de az állampolgárok kiszolgáltatott helyzete fokozottabban igényli a polgári jogi eszközöket kiegészítő államigazgatási jogi jellegű védelmet is. A minőségi kifogások érvényesítése során például az ipari szolgáltatásoknál a minőségellenőrző intézeteknek lehetne szerepük abban, hogy kisebb jelentőségű ügyekben ne csak szakvéleményt adjanak, hanem maguk közvetlenül döntsenek. Az a tapasztalat, hogy a kisebb értékű, de tömeges minőségi vitáknál egy-egy állampolgár nem megy el a bíróságra pereskedni, a minőségellenőrző intézetek döntését viszont valószínűleg gyakrabban kezdeményeznék. (Az államigazgatási jogvédelmet bizonyos értékhatár alatt esetleg a tanácsi iparhatóságok is elláthatnák. A vezetőkes szolgáltatásoknál az államigazgatási jogvédelem körébe tartozhatnának a szolgáltatás minőségével vagy a szolgáltatás vállalati elutasításával kapcsolatos viták. Az ingatlankezelési szolgáltatásoknál a bérlő jogvédelme érdekében hatékonyabbá lehetne tenni a lakóbiztosítóságok érdekvédelmi tevékenységét.)

Az államigazgatási irányítási-felügyeleti viszonyok demokratizmusa

Az államigazgatási szervek tevékenységének döntő részét teszi ki, hogy termelő és szolgáltató szervezeteket (vállalatokat, intézeteket, szövetkezeteket) irányítanak vagy felügyelnek. Az államigazgatási szervek és ezen munkaszervezetek közötti vi-

szony kialakításának többféle módja van. A szocialista demokrácia szempontjából e viszony kialakításában azok a követelmények kerülnek előtérbe, amelyek az államigazgatási szervekhez képest az irányított szervezeteknek nagyobb önállóságot biztosítanak. *A nagyobb szervezeti és működési önállóság felszabadítja az irányított szervek kezdeményezőképességét, jobban épít a szervek felelősségvállalására, a működési környezethez való rugalmasabb helyi alkalmazkodásra.* Az önállóságot sokan és sokszor szembeállítják az állami befolyásolás lehetőségével. Pedig az önállóság nem irányítástól független autonómiát jelent, hanem éppen az irányítás keretében érvényesül, rugalmasabb munkamegosztást megvalósítva az irányító és az irányított között.

Az önállóság feltételezi, hogy az államigazgatási irányítás az alapvető, stratégiai pontokra vonul vissza és az operatív irányítás adminisztratív eszközeit egyre jobban az érdekteljes befolyásolási módszerek váltják fel. Ez a változás elsőként a gazdaságban szervezetenél indult meg, és bár ez a folyamat még korántsem mondható befejezettnek, kielégítőnek, kedvező hatása a társadalmi-gazdasági mechanizmusban feltétlenül érezhető. Viszonylag lassúbb a fejlődés az *intézetek* belső szervezeti életének demokratizálásában, az intézetek szakmai-funkcionális működésében még ma is elég erős centralizmus hat. A felsőbb szervek részéről megnyilvánuló szakmai-módszertani orientálás gyakorlata nehezen tudja áttörni a szakmai tevékenység adminisztratív meghatározásának korábbi módszereit.

Az államélet demokratizmusának fontos területe az államszervezeteken belül az alsóbb állami szervek önállóságának kérdése. Az államszervezeteken belül az elmúlt évtized folyamán a hatáskörök tömeges decentralizálása ment végbe. Az eddigi folyamatot elemezve megállapíthatjuk, hogy soron levő feladat a *decentralizált hatáskörökre olyan felsőbb szintű irányítási módszereket ráépíteni, amelyek nem korlátozzák a deklarált hatásköri önállóságot, hanem azt meghagyva biztosítják az irányító szervek primátusát.* Ilyen módszereknek bizonyulnak a normatív irányítási eszközök, az érdekek nyílt ütköztetését lehetővé tevő utólagos döntésselülvizsgálati eszközök. Korlátozásra szorulnak az önálló hatáskör gyakorlását előzetesen befolyásoló előzetes hozzájárulási, előzetes véleményezési jogkörök, mivel ezek révén ma egy latens recentralizáció valósul meg. A jövőben fontos lesz, hogy a decentralizált hatáskörök gyakorlásának anyagi-személyi feltételei kiteljesedjenek, csökkenjen a decentralizált hatáskörök gyakorlásának feltételében jelentkező centralizáció.

6. MUNKAHELYI DEMOKRÁCIA

A gazdaságirányítási rendszer reformja a vállalati önállóság növelése mellett lehetőséget teremtett arra is, hogy a gazdasági folyamatok szervezési és irányítási viszonyai demokratikusabbá váljanak, növekedjen a munkások közvetlen érdekeltisége, a korábbinál több fórumon és hatékonyabban szólhassanak bele az őket is érintő vállalati ügyekbe. A munkahelyi demokrácia növelése iránti igény nem elszigetelten bontakozott ki, hanem a társadalom egészét átható szocialista demokrácia továbbfejlesztésének részeként. Ezen belül a képviselői, állami és tanácsi fórumok demokratikus vonásainak hangsúlyozása mellett a munkahelyi-üzemi demokrácia tartalmasabbá tétele különös jelentőségre tett szert.

Az MSZMP KB pártépítési munkaközössége 1969 szeptemberében megvitattott, *Az üzemi demokrácia néhány kérdése* című elemzése leszögezte: „A dolgozók aktív idejük és tevékenységük nagyobb részét munkahelyükön töltik. Gondolkodásuk,

magatartásuk alakításának legfőbb tényezője a munka és a munkával kapcsolatosan szerzett sokféle élmény. Ugyanakkor a munkahely *társadalmi közösség* is, illetve azzá formálható, amely az egyének nevelésének legfőbb eszköze.”

A munkahelyi demokrácia a szocialista demokrácia alkotórésze. A munkahelyi demokrácia három területen érvényesül:

- az állami vállalatoknál az üzemi demokrácia keretében;
- szövetkezeteknél, a tagsági demokratizmus során, valamint az alkalmazott munkahelyi demokráciában;
- hivatalokban, nem termelő szervezetekben az ott dolgozók munkahelyi demokráciájában.

Az üzemi demokrácia perspektivikusan a termelőeszközök feletti uralom társadalmiasításának eszköze, a társadalmi tulajdon funkcionálásának egyik tényezője. Ezt az elvet az *üzemi demokrácia tartalmába sorolt elemekkel, alapfunkciókkal* eddig csak közelíteni tudtuk. Mindeddig kevésbé realizálódott a kölcsönös függőség és a kedvezőbb vállalati gazdasági és társadalmi struktúra kialakítására irányuló dolgozói szereplés. Nem tapasztalunk kellő fejlődést a dolgozók mozgalmainál, a gazdasági hatékonyságnál, valamint az érdekinTEGRÁCIÓNÁL számba vett funkciók terén. A társadalmi kontroll-funkció vagy az igazgatásba való bekapcsolódás a vártnál alacsonyabb színvonalú.

Az üzemi demokráciát – mindezek ellenére vagy éppen ezért – összességében arra akarjuk építeni, hogy segítse a gazdaságpolitikai, a gazdasági feladatok teljesülését, a munkavállalók jogainak érvényesítését, élet- és munkakörülményeinek javítását, hogy fejlessze a kollektív és egyéni kezdeményezést; hogy segítse elő a vezetés és a belső irányítási rendszer korszerűsítését, valamint a tudati nevelést.

A *politikai rendszer szempontjából* az üzemi demokrácia véleményünk szerint hármás jelentőséget hordoz:

a) Kapcsolatot teremt a *munkavállalás és a társadalmiasítás* között úgy, hogy lehetőséget ad a termelő közösség hatalomgyakorlásának jogi megalapozására és annak továbbfejlesztésére. Az emberi jogok gyakorlatának egyik nagy körét az üzemi demokrácia adja.

b) Az üzemi demokrácia kapcsolatot teremt a *termelés és az egyéni szocializáció* között. A hatalomgyakorlásba való bekapcsolódás lehetővé teszi az igazi érvényesülést, önmegvalósítást.

c) Az üzemi demokrácia kapcsolatot teremt a *politikai mechanizmus szintjei* között, a pártszervek, gazdasági szervek, KISZ- és szakszervezeti szervek rendszerében. Fontos funkciót tölt be a társadalomirányítás és a vállalati vezetés tekintetében egyaránt.

Az üzemi demokrácia a társadalmi önkormányzat szervezeti, munkahelyi előfeltételének tekinthető. Az tehát a kérdés, hogy az üzemi demokrácia érvényesítéséből származó *sikerek, sikerélmények, eredmények* mennyiben fejlesztik ki a társadalmi önkormányzat legfontosabb elemeit (többségi elv, egyetértésben való szabályozás, közös döntés, kollektív vezetés, testületi irányítás és mások). A kutatómunka összekepe alapján az a válasz fogalmazható meg, hogy ezek az elemek már megjelentek, bár egy-egy szervezetben egyszerre még nem mindegyik jelentkezik. Az egyszemélyi vezetés hatalmi és tekintélyviszonyai mellett – ha kisebb intenzitással is – megjelentek a kollektíva hatalmi és tekintélyviszonyai. Ebben az értelemben – de teoretikusan is – az üzemi demokrácia közvetlen és képviselési formái egy-egy foko-

zatot alkotnak a társadalmi öngazgatás irányába való fejlődésben. Az irányító szervezet elsősorban az utóbbi lassú kibontakozását bírálják.

A XI. pártkongresszus nagy teret szentelt a szocialista demokráciának. A határozat megállapította: „Társadalmi rendszerünk kiteljesedésének egyik legfőbb feltétele a szocialista demokrácia növelése a társadalmi élet minden területén. Népi hatalmunk annál erősebb, minél nagyobb támogatást kap a tömegektől, minél szélesebb körű és minél mélyebb a szocialista demokrácia.” Az üzemi demokrácia érvényesítése azért előterben álló feladat, mert *hatékonysága nem felel meg a követelményeknek, mind tartalmában, mind módszereiben tovább kell fejleszteni.*

A XI. kongresszus óta eltelt négy évben a határozatok egy részét sikerült teljesíteni, sokuknál azonban akadozik a végrehajtás.

Aktivizálódtak a vállalatok pártszervezetei. Növekvő befolyás jelentkezett a kádermunkában, a vállalati tervek (termelési, szociálpolitikai, személyzeti stb.) kialakításában és elbírálásában, valamint a vállalatvezetés szintjén kidolgozott keret-szabályozás terén. Hiányosság, hogy a pártszervezetek közreműködése inkább utólagos, semmint preventív irányítás. Ennek valószínű oka a gazdasági munka pártellenőrzésének következetlenségeiben és a nyilvánosság hiányában rejlik. A pártszervek irányító munkája olykor túlságosan hasonlít a vállalatvezetés működéséhez, a gazdasági irányításban alkalmazott módszerekhez.

Előrelépés történt a jogi szabályozásban. Kiadtak több olyan jogszabályt, amely az üzemi demokrácia szervezeti és működési kérdéseivel foglalkozik. Ezek fontos szerepet játszottak a dolgozói részvétel kibontakoztatásában. Hiányosság, hogy a rendelkezések csak a jogok és köteleességek összhangjának megteremtésére helyezik a hangsúlyt, ösztönzést és szankcionálást nem, vagy alig fogalmaznak meg.

Javult a dolgozók tájékoztatása a termelés tervezésének folyamatáról. A vállalati szakszervezeti tanács és a bizalmiak együttes tanácskozási rendszere, valamint a szocialista brigádvezetők vállalati tanácskozása kiformalta azt a megoldást, hogy a dolgozók pontosabb áttekintést nyerjenek a termelés egészéről és az egységüket érintő feladatokról is. Beigazolódott, hogy a dolgozók ezen keresztül segítik a nyereségnövelő intézkedéseket, illetve javaslataik nagyrészt közvetlenül hasznosíthatókká válnak. Hiányosság, hogy a vállalati irányítási rendszer folyamatos fejlesztése, az irányítási folyamatok korszerűsítése továbbra is elmarad attól a színvonaltól, amelyet a pártkongresszus tűzött ki. Lemaradás van a funkciók és a hatáskör ésszerű rendezésében, az önálló elszámolás kiterjesztésében, a dolgozók mozgalmainak céltudatosabb szervezésében, a vezetői utánpótlás nevelésében, a fizikai dolgozók vezetővé való kiemelésében. Általában nem sikerült érvényt szerezni annak a kongresszusi határozatnak, hogy a gazdasági vezetők – a belső irányítás fejlesztése során – egyre jobb feltételeket teremtsenek az üzemi demokrácia további kibontakozásához.

Lényegében teljesült az a kongresszusi határozat, hogy jobban építsünk az üzemi demokrácia meglévő fórumaira. Érvényesült az a párthatározat, hogy a vállalatvezetési szintű üzemi demokratikus fórumok ne csak a felülről közvetített gazdasági információkra támaszkodva működjenek, hanem a helyi munkásgyűlések információit is felhasználják. Az üzemi demokrácia fórumainak összhangja számottevően javult, így – különösen az ipari tapasztalatok alapján – integratív folyamatokról beszélhetünk. Hiányosság, hogy az egyszemélyi vezetés a testületi ülések közötti időszakban nem támaszkodik kellőképpen a kollektívára.

Végül teljesült az a határozat is, hogy a szövetkezetek – termelési feltételeik mó-

dosulásával – *változatosabb demokratizmust érvényesítenek*. Az eltelt években a szövetkezetekben jelentős erőt fordítottak a szövetkezeti önkormányzat és az üzemi demokrácia szervezeti összekapcsolására, ez a gyakorlat jelenleg is tart.

Időközben a munkahelyi demokrácia új szervezeti formái alakultak ki. Bevált a szakszervezeti bizalmiak testületének létrehozása és a bizalmiak-főbizalmiak rendszere. Célszerű ezeket a formákat a jelenleginél is szélesebb körűvé tenni.

7. AZ ÁLLAMPOLGÁROK KÖZÉLETISÉGE

A szocializmus építésének jelenlegi szakaszában a társadalom tagjait a társadalmi-technikai munkamegosztás különböző csoportokra, rétegekre osztja, melyek között a különbségeket elsősorban a munkajelleg (fizikai, szellemi munka, irányító vagy irányított pozíció stb.). A munkamegosztás megnyilvánul a termelési és egyéb tevékenységi területek, az egyes régiók és települések között és a társadalom természetadta körülményei folytán is. Nincs a társadalomnak egyetlen olyan számottevő rétege sem, amely tartósan képes újratermelni magát anélkül, hogy tevékenységével bekapcsolódna a szocialista újratermelésbe a munkaviszonyon vagy a piaci mozgásokon keresztül.

Az állam szerepe a jelenlegi fejlődési szakaszban nélkülözhetetlen. Vita tárgyát képezheti azonban az állam által gyakorolt funkciók terjedelme és még inkább e funkciók gyakorlásának módszerei. Az állam és az állam által irányított gazdaság létéből következik, hogy a társadalom vezetése, irányítása során kialakuló viszonyok politikai viszonyok és az egyes egyén ezekhez mint állampolgár, mint egy eszmei közösség tagja viszonyul. Mivel a társadalom fejlődését csak a szocialista demokrácia állandó fejlesztése útján tartjuk elképzelhetőnek, keresnünk kell azokat a lehetőségeket, amelyek biztosíthatják az állampolgároknak, hogy a társadalom fejlődésére egyre érdemibb befolyást gyakorolhassanak. A részvételnek több szintje lehetséges, amelynek tartalmát az egyéni képességek és célkitűzések konkretizálják. A lényeg az, hogy mindenki előtt nyitva álljon a lehetőség, hogy képességeinek, felelősségtudatának megfelelően jobban részt vehessen a társadalom irányításában, alakításában.

Az állampolgári aktivitásnak alapvetően két formája adott: a közéleti tevékenység és a munkahelyi demokrácia fórumai.

A közéleti aktivitás különböző csatornáit és fokozatait vehetik igénybe az állampolgárok: a társadalmi szervek munkájában való részvétel, a választás és választhatóság, a tömegkommunikációs eszközök, a közvetett és közvetlen demokratikus fórumok stb. A második lehetőség az állami vagy szövetkezeti munkaszervezetben bontakozik ki. A közéleti aktivitást – az elemzés szintjén – elválaszthatjuk a munkahelyi nem gazdasági tevékenységtől, de tudnunk kell, hogy a gyakorlatban ilyen elválasztás nem lehetséges, mivel az egyén a társadalmi életben összetevékenységével vesz részt.

A társadalmi fejlődés jelenlegi szakaszában az egyik markáns tendencia az egyes társadalmi rétegek közeledése. Ez megnyilvánul több területen is: a vagyoni viszonyok általános nivellálódásában, az egyes területek fejlettségi fokának tendenciaszerű közeledésében, az életmód elemeinek, a szokásrendszernek bizonyos fokú nivellálódásában. Ugyanakkor a munkamegosztásban betöltött hely szerint a társadalom differenciálódik. Ez nem jelent egyúttal politikai tartalmú differenciálódást, mégis fontos szerepe van a társadalom fejlődésében, mivel az ismeretek egyre ter-

jedő specializálódása azt eredményezheti, hogy a társadalmi méretű integrációs folyamatok nehezebben áttekinthetővé és kezelhetővé válnak az egyes emberek számára. A társadalom vezetésében növekszik a szakszerűségi elemek súlya, jelentősége. A társadalomban tehát egymással ellentétes folyamatok játszódnak le, amelyek korántsem közömbösítik egymást. A szakmai, a munkamegosztásban megnyilvánuló differenciálódás gazdaságilag hasznos, a társadalom fejlődésének távlatait tekintve azonban ellensúlyozandó, mivel a társadalmi mobilitás ellen hat, gátolhatja mind az inter-, mind az intragenerációs mobilitást. Szociológiai vizsgálatok igazolják, hogy jelenleg a társadalom strukturálódásának alapvető befolyásolója az oktatási rendszer és a családi háttér, de szerepet játszik a településstruktúra differenciáló hatása is. A társadalom fejlődése érdekében tehát elsősorban ezeket a területeket kell „demokratikusabbá tenni”.

A szocialista demokrácia elsősorban azt hivatott biztosítani, hogy a társadalom minden tagja reális ismereteket szerezhessen a saját szűkebb közössége és a társadalom nagyobb komplexumai helyzetéről, és azok viszonyaiba lehetőségei szerint alkotó módon beleszólhasson. Ez feltételezi a nyílt, demokratikus légkört, a társadalom konfliktusaival való szembenézést, a közösségi ügyek ismeretének lehetőségeit. Ma ezek a feltételek többé-kevésbé adottak. Társadalmi fejlődésünk jelenlegi szakaszában ezek a viszonyok politikai viszonyként jelennek meg, a mi helyzetünkben az egypártrendszer politikai viszonyaiként. A párt állandó feladata, hogy politikáját mindazok számára nyitottá tegye, akik a társadalom szocialista fejlődésének szolgálatába akarnak állni, olykor a fennállóval szembeni aktív kritikával is. A közéleti aktivitás kibontakoztatása a szocialista fejlődés alapvető feltétele. A közéleti aktivitás az államhoz kapcsolódva, annak egyes szerveihez kötődve, esetleg azokkal szemben nyilvánul meg. El kell ismerni azt, hogy az állami tevékenység, a döntési folyamat egy strukturált társadalomban egyes csoportok érdekeinek megfogalmazása folyamán valósul meg. Ebből következik, hogy az államnak nincs olyan képessége, amely minden esetben eleve a magasabb rendű érdek hordozójává tehetné. Törekedni kell arra, hogy az állami tevékenység felett szoros társadalmi ellenőrzés valósuljon meg. Ennek nem mond ellent az állam tapasztalható funkcióbővülése, amely az életviszonyok differenciáltabbá és magasabb szintűvé válását kíséri. Az államot az adott történelmi szakaszban az erősítheti meg reálisan, ha szerepnövekedése mellett rendelkezési jogosítványainak egy részét folyamatosan más társadalmi integrációkra (települések, munkahelyi közösségek) ruházza és ehhez az anyagi alapokat is biztosítja. A bürokratikus túlnövekedés legjobb ellenszere a hatékony társadalmi ellenőrzés, aminek a fejlesztése a közéletiség alapjainak szélesedésével képzelhető el.

A szocialista értékek elsajátításának és különböző utak kijelölésének nincsenek eleve elrendelt módozatai, azok a társadalmi mozgások demokratikus légkörében határozódnak meg. A politikai hatalomgyakorlás demokratizmusa nem jelent parttalanságot, bizonyos „fejlődési alternatívák” kizártak. Látszólag demokratikus úton sem képzelhető el a polgári intézmények öncélú adaptálása.

Feltétlenül kerülni kell az ál-aktivitás, az ál-közéletiség megnyilvánulásait, a közéleti fórumok formális megnyilvánulásait. Károkat okoznak ezek akkor is, ha formálisan demokratikus módon tevékenykednek, de nincs valóságos demokratikus tartalmuk. Ahol reális hatás nélkül döntenek, ahol a döntés végrehajtásának nincsenek meg az anyagi és szervezeti feltételei, a döntés hatása akkor is erőtlen, ha betartottak minden demokratikus elvet és szabályt. Társadalmi életünkben néhány te-

rületen tapasztalhatjuk, hogy egyes fórumok, szervezetek látszattevékenységgel pótolják, fedik el a valóságos tevékenységi igényeket, a közéleti aktivitás valóságos szükségleteit.

*

A fenti tanulmány egy átfogó, igen összetett társadalmi kérdésnek csak néhány oldalát ragadta meg és sok problémát nyitva hagyott. A vizsgálódások egyik tanulsága, hogy a politikai mechanizmus további elemzése során kiemelt szerepet kell biztosítani a szocialista demokrácia és a társadalom érdekviszonyai összefüggéseinek.

A szocialista életmód kutatásának eredményei

Az 1976-tól 1979 végéig terjedő időszak egyik kiemelt társadalomtudományi kutatási témája volt a szocialista életmód. Ez közvetlenül tudománypolitikai döntés következménye volt, de végső soron a társadalmi-gazdasági fejlődés tette időszerrév az életmód alakulásának vizsgálatát.

Az elmúlt évtizedekben alapvető változások következtek be az emberek életében Magyarországon. Jelentősen módosult az emberek nagy részének munkavégzése, jövedelmi helyzete, fogyasztása, lakásviszonya, társas kapcsolatainak formája, időfelhasználásának módja és struktúrája; új magatartási formák terjedtek el, amelyek lényeges vonásokban eltértek a korábbiaktól és többé nem feleltek meg az egykor tanult és elfogadott normáknak és szokásoknak. Olyan helyzet teremtődött, amelyben új értékrendszerre és ennek megfelelő magatartási szabályokra van szükség, amelyeket a társadalom egészének kell kitermelnie, megoldva a fennálló ellentmondásokat. Ezt a helyzetet elemezte az MSZMP XI. kongresszusa és programnyilatkozatában megjelölte a feladatot: „El kell érni, hogy a javuló anyagi életfeltételekkel szocialista módon éljünk. Ezért egész társadalmunk fejlődésének egyik kulcskérdése és nélkülözhetetlen feltétele a tudati viszonyok gyorsabb és erőteljesebb változása, a szocialista erkölcs és életmód általánossá válása.”

A megváltozott életkörülmények minden egyes ember számára szükségessé tették, hogy változtasson saját életmódján. A változtatás iránya, módja azonban nem közbömbös a társadalom egésze számára. Tisztázandó ezért, hogy az életmód alakulásának iránya mennyiben felel meg a szocialista társadalom céljainak, melyek az életmódnak azon összetevői, amelyeknél lemaradás tapasztalható és mik a negatívnak minősülő jelenségek okai.

Az előbbiekből következően, az 1976-ban megindult *A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei, fejlődési tendenciái* című kiemelt kutatási irány keretében folyó vizsgálatok* többféle feladat megoldására törekedtek. Egyik céljuk volt az ország lakosságának körében tapasztalható életmódtípusok feltárása, azok jellegzetességeinek leírása, továbbá annak tisztázása, hogy melyek az életmód alakulása szempontjából a legerősebben differenciáló tényezők. A kutatások dinamikus szem-

* A kutatásokban 12 intézmény vett részt: a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdasági, Pszichológiai, Szociológiai és Dunántúli Tudományos Intézete, a Központi Statisztikai Hivatal, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézete, a Népművelési Intézet, a Szövetkezeti Kutató Intézet, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, az MRT Tömegkommunikációs Intézete, az ELTE Szociológiai Tanszéke és a Keszthelyi Agrártudományi Egyetem Marxizmus–Leninizmus Tanszéke.

léletben kívánták ezt megvalósítani, oly módon, hogy kidomborodjanak a változási tendenciák. Egyes vizsgálatok a szocialista életmód cél-, érték- és normarendszerével foglalkoztak, és voltak olyan kutatások, amelyek az életmód-változásoknak a tudati szférára gyakorolt hatását mérték fel. Valamennyi kutatás probléma-orientált volt: a kutatások legfontosabb feladatuknak tekintették az életmóddal kapcsolatos ellentmondások felderítését és elemzését, hogy így segítsenek megtalálni a szocialista életmód megvalósítását akadályozó, nehezítő tényezőket, mind az anyagi, mind pedig a tudati szférában.

A kutatásban használt „életmód” kifejezés meghatározásánál a tudomány a közhasználatú értelmezésből indult ki. E kifejezés a mindennapi használatban azt fejezi ki, hogy annak, ahogyan az emberek élnek, van valamilyen jellegzetes módja. Mindennapi életünkben van valamiféle rendszer, többé-kevésbé szabályszerű ismétlődés, amelyet a velünk kapcsolatban állók ismernek és amellyel számolnak érintkezésük folyamán.

A tudományos meghatározás is hangsúlyozza az életmódban a cselekvés jelentőségét, amely valamely cél megvalósítását szolgálja. Az absztrakció magasabb szintjén azt mondhatjuk, hogy a cél mindig az élet fenntartása, a szükségletek kielégítése. A cél azonban nem mindig tudatos, mint ahogy nem teljesen végiggondolt az sem, hogy a tevékenységek kifejtéséhez szükséges energiával és idővel miként gazdálkodjunk, milyen sorrendet kövessünk céljaink elérése érdekében. Ennek ellenére a külső megfigyelő a legtöbb esetben meg tudja állapítani a rendszerbe szerveződő tevékenységek határozott struktúráját, amely bizonyos hierarchiát fejez ki.

Az életmódot alkotó tevékenységek-magatartások nagy számából következik, hogy ezek kombinációs lehetősége szinte végtelen és így minden ember életmódjában van valami sajátos, egyedi vonás, ami megkülönbözteti másoktól. Ugyanakkor alapvető hasonlóságok is megállapíthatók az életmódok között, ami abból ered, hogy a tevékenységek, magatartások emberi viszonylatokat fejeznek ki, és e viszonylatok történetileg kialakult társadalmi struktúrából adódnak. A társadalmi struktúrában azonos helyet elfoglaló emberek tevékenységeinek rendszerbe szerveződő struktúrája szükségképpen azonos vonásokat mutat. Szembetűnőek a hasonlóságok a történeti összehasonlítások esetében is az azonos körben élőkre nézve: akár csak tíz-húsz év távolság is jellegzetes és majdnem mindenkire kiható változást hozhat az emberek életkörülményeiben.

Az életmód meghatározásánál fontos fogalom a szükséglet. E fogalmat a marxista társadalomtudomány mint történeti kategóriát értelmezi: a társadalmi-gazdasági fejlődéssel változnak szükségleteink. Vonatkozik ez a legelemibb szükségletekre is, mint például a táplálkozásra: történetileg erősen változó, hogy az emberek mit tekintenek ehetőnek, hogyan készítik el táplálékukat és melyek a minőségi kritériumaik. A szükségletek nagyobb része a termelőerők fejlődésével, a történelem bizonyos szakaszaiban jelentkezett és a későbbiekben szintén változásokon mehetett keresztül. A szükségletek értékelése egy adott időpontban nem egységes: az emberek társadalmi helyzetüktől függően érzékelik azokat. Ebből következik, hogy a mai életmódot vizsgálva sem számíthatunk egységes és stabil szükséglet-rendszerre: a fejlődés most is újabb és újabb szükségleteket hoz létre, amelyek fokozatosan, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helytől és egyéb társadalmi differenciáló tényezőktől függően eltérően jelentkeznek.

A történeti, a társadalmi helyzet tehát döntő az életmód jellegzetességei szempontjából. Azonban az egyes emberek életmódját ezek egyedül nem határozzák meg, nem szabják meg. Az emberek személyisége viszonylagos autonómiával alakítja az

egyedi életmódot a társadalmilag, gazdaságilag adott feltételek mellett. Az egyének módosíthatják a társadalomban általában elterjedt és elfogadott preferencia-rendet szükségleteik kielégítésénél, és választhatnak a szükségletek kielégítéséhez vezető utak között. Az átlagosnál lényegesen több vagy kevesebb energiát és időt fordíthatnak életkörülményeik megváltoztatására és dönthetnek arról, hogy a rendelkezésükre álló javakat miként használják fel.

Az egyéni döntések, választások csak részben tudatosak az életmód alakításánál. Sokszor hiányzik a különböző lehetőségek felismerése. Nagy szerepe van a hagyományoknak, de még a divatnak is, amelyek sokak számára egyértelműen előírják a tennivalót. Azonban akár az egyéni felismerés és mérlegelés érvényesül, akár a korai szocializáció során internalizált szokások, vagy a különféle kommunikációs csatornák közvetítette divat, mindenképpen a tudati szféra kapcsolódik be az életmód alakításába.

Az életmód ezért nem érthető meg, ha csupán az anyagi szféra nyújtotta lehetőségek oldaláról vizsgáljuk meg, mint ahogy nem elegendő az sem, ha csupán az életmódot kifejező tevékenységek összességét és szabályszerűségeit regisztráljuk. Kétségtelen, hogy az életmódot az anyagi viszonyok – mint az ökológiai helyzet, a termelési és az életszínvonalbeli adottságok – nagymértékben meghatározzák, behatárolják. Azonban a tudati szférában lezajló folyamatoktól függ, hogy az emberek hogyan élnek az adottságokkal. Az értékek, normák, szokások és célok egyénenként változó konfigurációja határozza meg, hogy az adott lehetőségek között milyen döntések születnek.

Az értékek, normák, szokások és célok az életmódról alkotott elképzelésekké, modellekké állnak össze. A kommunikáció a modelleket mint mintákat terjeszti és e minták szélesebb körben hatnak. Egyidejűleg többféle minta is lehet forgalomban. A minták sokaságának oka lehet az erősen differenciált társadalmi struktúra, mint például a rendi társadalomban, ahol az egyes rendeknek, sőt egy-egy renden belül a különböző foglalkozási csoportoknak is pontosan előírt magatartási mintákat kellett követniük. De a gyors változás is okozhatja, hogy egyidejűleg több minta is hat: egyes minták visszanyúlhatnak a múltba, mint például a polgári jellegű magatartási minták a mai magyar társadalomban, és lehetnek olyan minták is, amelyek a jövő valóságát tükrözik normatív síkon.

Az elmondottak végiggondolásából következik, hogy *A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei, fejlődési tendenciái* című kutatás keretében folyó munkák megkezdésekor nem gondolhattunk arra, hogy valamilyen egységes életmódot keressünk társadalmunkban. Azt tűztük ki célul, hogy a kutatások a sokféleséget regisztrálva kimutassák a változási tendenciákat és megjelöljék azokat, amelyek a szocialista társadalomra vonatkozó elképzelésekkel összhangban vannak.

Általános érvényességre igényt tartó szocialista életmódminta ma még csak nagy általánosságban fogalmazható meg, jöllehet egyes fontos elemei különböző tényleges életmód-jelenségekben mindinkább elterjednek.

A szocialista életmód elemei, vonásai a szocialista társadalmi fejlődés során, a társadalom anyagi bázisának és a ráépülő társadalmi jelenségeknek a fejlődése során bontakoznak ki. A szocialista életmód meglévő elemeit lényegében a szocialista társadalom termelte és termeli ki. Nem arról van szó tehát, hogy a szocialista társadalom valóságához képest valahonnan kívülről kellene hozni ebbe a társadalomba a szocialista életmód modelljét, mintáját. Az életmód-kutatás feladatát sem értelmezhetjük úgy, hogy az empirikus vizsgálatok során tapasztaltakat valamilyen kidolgozott sémához kellene viszonyítani, hanem úgy, hogy az életmód változási ten-

denciát kell elemezni és a szocialista társadalom általános céljai szerint minősíteni, rámutatva a kedvező változás okaira, illetve akadályaira.

Az ebben az értelemben végrehajtott kutatások nagy mennyiségű tényszerű információt szolgáltatottak, amelyek áttekintésére itt nincs mód. Az alábbiakban azokat a kutatási eredményeket kívánjuk összefoglalni, amelyek az életmód alakulásával összefüggő társadalmi problémákat jelzik.

A szocialista életmód alakulása szempontjából a legfőbb probléma az az ellentmondás, amely a kialakult életmódminták és a termelőerők jelenlegi fejlettsége, a társadalmi-gazdasági élet szervezettsége által nyújtott lehetőségek között fennáll. A minták részben a már kialakuló értékekből következnek és a társadalmilag indokolt szintű szükséglet-kielégítésre vonatkoznak. Ilyen például a képességeket igénybe vevő és fejlesztő munka, minden család számára saját lakás, a fogyasztási szükségletek színvonalas, akadozásmentes kielégítése, a folyamatos művelődés lehetősége – mint követelmények. Ezen igények kielégítését azonban a társadalom gazdasági szintje, szervezeti adottságai meglehetősen széles rétegek számára még nem engedi meg a normál-munkaidőben végzett munkáért járó keresetek mellett. Ugyanakkor viszont van egy olyan réteg, amelynek módjában áll, hogy lényegében magasabb szinten éljen annál, mint ami a többség számára a kívánt cél. Ez a vegyes összetételű réteg a jelenlegi hiánygazdálkodásból fakadóan tud az átlagnál jóval kedvezőbb anyagi szintet elérni és a többség számára megvalósíthatatlan életmódmintát kialakítani. E minta tovább fokozza az életmód alakulásának ellentmondásait.

Az életmód legfontosabb összetevőjével, a munkával foglalkozó vizsgálatok az ellentmondást a termelőerők jelentős fejlődése és a munka tényleges produktivitásának relatív lemaradása, továbbá a munkával járó kielégültség elmaradása között tapasztalták. A vizsgálatok nagy fejlődést állapítottak meg a dolgozók jelentős részének munkavégzésében a fejlett gépesítés előrehaladása következtében. Jelentős változások zajlottak le e tekintetben az iparban, az építőiparban, de a leglátványosabb átalakulás a mezőgazdasági nagyüzemekben következett be. Az ipari termelési rendszerek meghonosodása következtében az egykori parasztnak új típusú munkára kellett átállniuk, ami életmódjukban hasonló változást jelentett, mint az, amely az egyéni gazdálkodás feladásával, a szövetkezeti gazdálkodásra való áttéréssel következett be.

A fokozott gépesítés az automatizálás a termelékenység növelése szempontjából egyértelműen pozitív jelenség. Ugyanakkor az életmód egészét tekintve már lehetnek negatív kihatásai is. Az elvégzendő munkafolyamatok leegyszerűsítése nemcsak könnyítést jelenthet, hanem megfoszthatja a dolgozót a feladatok megoldásából adódó siker élményétől is. A munkának az életmód szempontjából kettős jellege van: eszköz a különféle szükségletek kielégítésére szolgáló javak előteremtéséhez, de egyúttal az önkifejtés legfőbb módja is és ezáltal egy fontos szükséglet közvetlen kielégítője. Ha nem kell az emberi képességeket, készségeket, ismereteket a munka során mozgósítani, mert elegendő az egyszerű rutin, akkor a végzett munka csak részben tölti be funkcióját.

A munka érdektelensége azonban nemcsak a technikai fejlődésnek lehet a következménye, hanem a fejlődés elmaradása is okozhatja. Ez a helyzet a segédmunkások nagy részénél. Annak ellenére, hogy egyre nagyobb lesz a hiány segédmunkásokban, mégis erősen elmaradt az általuk végzett munkák gépesítése, és például az anyagmozgatást sokszor nyers fizikai erővel oldják meg egyébként automatizált üzemekben is. Az ilyen munkavégzés nemcsak azért problematikus, mert erős fizikai igény-

bevétellel jár, vagy lélekölően monoton, hanem azért is, mert aki így dolgozik, annak munkája nem hat ösztönzőleg, fejlesztőleg egész életmódjára. A munkával szembeni alacsony igények szükségszerűen kihatnak a réteg egyéb tevékenységére, így kultúrálódásának színvonalára is.

A munka szubjektív értékelését vizsgáló felmérés azt találta, hogy a dolgozók mintegy 15–20 százaléka elégedetlen munkájával, mert az nem támaszt vele szemben komolyabb igényt. Illúzió volna bárhol és bármikor azt várni, hogy munkájával mindenki elégedett legyen, de a negatív válaszok ezen arányú előfordulása már társadalmi problémát jelez.

A munkával kapcsolatos legtöbb kifogás a munka szervezetlensége miatt hangzott el a vizsgálatok során. Ezt a szocialista munkamorál kialakítása szempontjából nagyon lényegesnek tekintjük: a munka szervezetlenségéből következő hiányosságok (várakozás, állás, majd kapkodó, túlfeszített rohammunka) aláássák a munkamorált. A munkamorál hiányosságait ezért egyaránt számon kell kérni azon dolgozón, aki akkor sem végzi el a rendesen feladatát, amikor éppen biztosítottak a feltételek, és azon az irányítón, vezetőn, aki azzal, hogy nem teremti meg a rendszeres, folyamatos munka feltételeit, nemcsak közvetlenül akadályozza a termelést, hanem kialakítja a lazáság légkörét is.

Az életmód alakulásának jelentős eseménye volt az elmúlt évtizedben a kéthetenkénti szabad szombat bevezetése. Az időmérleg-vizsgálatok azonban azt mutatták, hogy a tényleges munkavégzés igénybe vette a szabad szombatok egy részét is, továbbá, hogy a munkavégzéssel töltött idő a többi hétköznapokon is meghaladta a törvényesen megadott 8 órát. A dolgozók jelentős része „szabad idejét” további munkavállalásra, azaz jövedelme növelésére használta fel. A legnagyobb méretű többletmunkát a kisegítő gazdasággal rendelkezők végzik, de számottevő túlmunka mutatkozik az egyéb területeken fizikai munkát végzőknél és a szellemi dolgozóknál is.

A kisegítő mezőgazdasági gazdaság a mai magyar életmód szempontjából fontos jelenség, hiszen minden második háztartásnak van kisegítő gazdasága. E gazdaságoknak a magyar mezőgazdasági termelésen belüli jelentős szerepe közismert és a gazdasági tervek szerint még hosszú időn keresztül megmarad. A kisegítő gazdaságokban végzett munka hozzájárul a szocialista társadalom gazdasági és társadalmi céljainak megvalósításához. Ezzel szemben problematikus, hogy a lakosság ellátásához, a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulást a kisegítő gazdaságok legnagyobb részét kézi munkával, primitív technológiával, hatalmas munkaidő-ráfordítással érik el. Az 1972. évi Mezőgazdasági Összeírás adatai alapján átlagosan 9 forint körüli órabérnek felelt meg a kisegítő gazdaságokban végzett munkával elért jövedelem. Ez a kereseti szint mutatja, hogy a kisegítő gazdaságok zöme nem juttatja a termelőket különösebb nyereséghez, hanem nagy részük számára ez nyújt lehetőséget munkaerejüknek a főfoglalkozáson túli értékesítésére. Ez a kisegítő gazdaságokban végzett munka egyik magyarázata. A másik magyarázat a falusi emberek hagyományaival, normáival, értékeivel függ össze. A magyar falusi kultúra a ház körüli tevékenységet nem tekinti igazán munkának, időtartamát hozzávetőlegesen sem méri és így az időbeli ráfordítást nem veti egybe a megtermelt eredménnyel.

A teljes foglalkoztatás, illetve az egyes területeken jelentkező munkaerőhiány, a munkásoknak és a szellemi dolgozóknak saját szakmájuk területén is lehetőséget nyújt arra, hogy főfoglalkozásuk mellett kereső munkát végezzenek. E munkavégzés is valós társadalmi szükségletet elégít ki; az ilyen munkákkal kapcsolatos ellenérzéseket az váltja ki, hogy jövedelmezőségük magasabb, néha többszöröse a fő-

foglalkozás keretében végzett munkának és e munkák végzésének szervezeti keretei visszaélésekre is lehetőséget adnak.

A főfoglalkozás mellett végzett kereső munka semmiképpen sem kezelhető önmagában, a munkavégzés egészéből kiszakítva. Gyakorisága és a ráfordított időmennyiség a főfoglalkozásként végzett munkák szervezetlenségének, intenzitásának és elosztásának függvénye.

Az egyén többletjövedelme, amely a mellékmunkák gyümölcse, a legkülönbözőbb felhasználásokra talál. Sokaknál alapvető szükségletek kielégítéséhez járul hozzá. Ez a helyzet például azon fiatal férfiak esetében, akiknek felesége kisgyermekükkel gyermekgondozási szabadságon van, és a férj többletjövedelme a feleség átmeneti inaktivitásával járó családi jövedelemsökkenést pótolja. Nagyon sokszor az önálló lakás megszerzésére való törekvés, vagy a lakás szerzésekor vállalt kölcsönök törlesztése motiválja a különböző munkák vállalását. Az életciklus későbbi szakaszában a többletjövedelem arra ad módot, hogy az emberek élhessenek azokkal az újonnan jelentkező lehetőségekkel, amelyeket a gazdasági fejlődés viszonylag nem olyan régen nyújt.

A fentieket figyelembe véve, továbbá a többletmunka népgazdasági hasznára gondolva nem vitás, hogy a többletmunka hozzájárul az életmód fejlődéséhez, gazdagodásához. Kérdés viszont, hogy más tekintetben miként hat e munka az életmód alakulására. Az egyik probléma az, hogy a többletmunka mitől von el időt és energiát, nem válik-e például a sokoldalú kulturálódás, vagy a családi élet, a gyermekekkel való rendszeres foglalkozás akadályává, avagy nem csökkenti-e a pihenés idejét olyan mértékben, hogy az előbb vagy utóbb elkerülhetetlen egészségi károsodással jár. A másik probléma a plusz keresettel járó rendszeres többletmunkának a tudati szférában, az értékek rendjére gyakorolt hatásával függ össze. Az évenként át folytatott, rendszerint rutin jellegű munka ritkán járul hozzá a szakmai fejlődéshez, és háttérbe szorítja a munka alkotó jellegére vonatkozó igényeket. Ezzel szemben a magasabb jövedelem válik önálló értékévé, nem pedig eszközzé bizonyos célok eléréséhez. A felhasználás módja sokszor másodlagos lesz, a célokat utólag keresik az emberek a rajtuk eluralkodott jövedelemszerzési hajszához.

A vizsgálatok eredményei szerint az életmód területén mutatkozó különbségek, a magasabb szintű életmód megvalósításának lehetőségei jelentős mértékben függenek az emberek lakóhelyének területi elhelyezkedésétől. A településstruktúra és a települések típusai nagy szerepet játszanak az életmód legfontosabb összetevői szempontjából. A korábbi termelési viszonyoknak megfelelően kialakult településszerkezeten keresztül erősen hat még a múlt, a történelem a mai életmódra, de az elmúlt évtizedek fejlesztési, illetve visszafejlesztési politikája is sokszor konzerválta, néha növelte az életmódban mutatkozó különbségeket. A gazdaságosság szempontjai szerint végrehajtott kiemelések bizonyos negatív következményekkel jártak a nem kiemelt községek népességének életmódjára. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a fejlődés legújabb eredményeiből nem részesülnek, hanem egyes esetekben a korábbi állapotokhoz képest is romlás következett be (mint például a kenyérellátásban, a helyi kis pékségek bezárása következtében).

A gazdasági és a településszerkezet ellentmondásainak egyik jelentős következménye az ingázás, ami mintegy egymillió keresőnek és családjának életmódjában alapvető jelentőségű. Ezek mintegy 90 százaléka községi lakos. A lakóhelyüktől távol dolgozó községi lakosoknak több mint fele az iparban volt foglalkoztatva, de jelentős részük, mintegy 14 százalékuk a mezőgazdaságban dolgozott. A más településen mezőgazdasági munkát végző községi lakosok aránya feltehetően tovább

emelkedett az utóbbi időben a mezőgazdasági szövetkezetek egyesítésének következtében.

A lakóhelytől távol végzett munka döntő tényezője lehet az érintettek életmódjának. A községekből városba ingázásnak vannak pozitív következményei. Vitathatatlan, hogy az ingázó a városokban új ismeretekre tesz szert, nagyobb választék nyílik számára akár anyagi fogyasztása, akár kulturálódása tekintetében. Másrészt viszont az ingázás, mai viszonyaink között, számos negatívummal is jár. Az ingázók többsége számára nagy időráfordítást igényel a munkahelyre járás és gyakran olyan körülmények között zajlik le, amelyek összeegyeztethetetlenek fejlettségünk általános szintjével. Az ingázás több százezer ember otthoni életét nagymértékben korlátozza. Vagy a naponkénti bejárást, ingázást vállalják, ez rendkívül megnöveli a közlekedésre fordított időt, vagy a munkanapokra a különlakást, a munkásszálláson való életet kell választaniuk, ami a családi élet teljes átszervezését eredményezi. Az idő- és energiavesztés miatt beszűkül a családi érintkezés, a társas kapcsolatok fenntartásának és a művelődésnek a lehetősége. További gondokat okoz az, hogy az ingázók egy részénél kialakul egy alkoholfogyasztási szubkultúra, amely állandó utánpótlást ad az idült alkoholizmusban szenvedők táborának.

A több irányban is végzett vizsgálatok közös eredménye az a megállapítás, hogy a mai magyar társadalomban az életmód egyik legfontosabb differenciáló tényezője a lakás. A lakásállomány mennyiségében, összetételében és színvonalában bekövetkezett tényleges fejlődés ellenére a jelenlegi helyzetet mégis az jellemzi, hogy a szükségletek kielégítésére még mindig nem áll rendelkezésre elég lakás és a nem megfelelő lakáskörülmények, a lakás megszerzésének, majd a lakás változtatásának, cseréjének nehézségei a szocialista életmód elterjedésének legfőbb hátráltatójaként tekinthetők.

A lakásproblémával küszködők arányát nehéz pontosan megállapítani. Tájékoztató adat, hogy 1977 decemberében a tanácsok 396 000 lakásigénylőt tartottak nyilván, ami a családok mintegy 13 százalékának felel meg. Sokan azonban nem jogosultak tanácsi kiutalásra és ezért a megfelelő lakásra várók aránya nyilván ennél lényegesen magasabb. Véleményünk szerint nem minősíthető túlzásnak az egyik vizsgálatnak az az eredménye, mely szerint a megkérdezettek közel 30 százaléka nem tekinti lakáshelyzetét megoldottnak. A megoldatlanság itt nemcsak lakáshiányt jelent, hanem azt is, hogy sokan önálló lakással rendelkeznek ugyan, de az rossz minőségű, korszerűtlen.

A 30 százalékos aránynál még magasabbat kapunk, ha azt nézzük, hogy az életciklus során az emberek mekkora hányadának okoz hosszabb időn át súlyos gondot az önálló lakás hiánya, vagy a nem megfelelő lakás. A fiatal házasokkal foglalkozó vizsgálat például azt mutatja, hogy csak kivételesen fordul elő olyan fiatal pár, aki saját, önálló lakásban kezdheti családi életét, míg a többiek, még az optimisták is, több éves együttlakásra számíthatnak szülőkkel, rokonokkal, főbélrelkkel. Előbb vagy utóbb, kevés kivétellel, minden házaspár, család önálló lakáshoz jut, de majdnem valamennyiük életének egy szakaszát megnyomorítja a lakáshiány.

Lehet a történeti múltra hivatkozni, amikor az önálló lakás nem volt magától értetődő szükséglete a fiatal házasoknak, de világos, hogy a család mai struktúrája és funkciói egészen mások, és nem indokolják több felnőtt generáció együttlakását. A másokkal együtt élés többnyire károsan hat a házastársi kapcsolat alakulására, és a kapcsolatok megromlását már nem tudja helyrehozni az sem, amikor végre lakáshoz jut a család.

A lakáshelyzet másik negatív hatása a lakáshoz jutás lehetőségeivel függ össze.

A jelenleg hatályos szabályozás szerint állami bérlakásra csak az alacsony jövedelmi kategóriákban levők számíthatnak s ugyancsak viszonylag alacsony kategóriák kaphatnak ún. szövetkezeti lakást. Aránylag kevés a tanácsi értékesítésű öröklakás, s így a lakosság jelentős arányban kényszerül arra, hogy magánertőből építkezzen. Ezzel szemben a bérvizonyok, valamint az építkezési költségek alakulása igen nehezíti teszi a magánertőből való építkezést még jelentős állami kölcsön esetében is, ha nincs az építetőknek egyéb anyagi erőforrása. A következmény ismert: a munkaidőn túli mellékmunka vállalása; de sokszor ez az alapvető motívuma a borral való, hálapénz elfogadásának, sőt követelésének. (Ebből a szempontból ide sorolható a „csúszópénz” is.) Ez a helyzet felemésztí a szabad idő jelentős részét, akadályozza a sokoldalú kulturálódást, továbbá a szocialista életmód szempontjából olyan káros szokásokat rögzíthet, amelyek a lakás megszerzése után is tovább élhetnek. Társadalmunkban jelenleg észlelhető és elítélt „szerzési” törekvések alapvetően a lakásszerzéssel kezdődnek. Az egyszer berögződött cselekvési mód, magatartásforma azonban tovább él és célt keres magának. Mindez következmény: a jelenség társadalmunk adott gazdasági feltételeiből fakad és ezért hatástalan, ha csak a tudatra ható eszközöket kívánunk alkalmazni a problémák megoldására.

A magyar lakosság életmódjának gazdagodásában a leglátványosabb előrehaladás a fogyasztás terén mutatkozott az utolsó másfél évtizedben. A lakosság nagyobb részének jövedelmében megjelent, a magas jövedelmekben pedig igen jelentőssé vált az ún. diszponibilis jövedelemhányad és olyan fogyasztási javak váltak általánossá, amelyek a hatvanas évek elején még csak egészen kevesek számára voltak elérhetők. Ezt mutatja a tartós fogyasztási cikkek terjedése. A fejlődés másik alapvető mutatója a fogyasztási struktúra olyan irányú változása, hogy csökkent az élelmiszer-fogyasztásra fordított jövedelemhányad, míg emelkedett a szolgáltatások igénybevételére történő ráfordítás.

Az élelmiszer-fogyasztásban változatlanul megmutatkozik a hagyomány továbbélése. Így ezzel magyarázható a sertéshús dominanciája: a marhahúshoz viszonyított fogyasztási arány értelmiségiéknél 8, munkásoknál 12 az egyhez. A zsiradékban belül a disznósír dominál. Nagy a kenyér, péksütemény, liszt és lisztáru fogyasztása, de itt már igen erős rétegkülönbségek vannak.

A hagyományokkal függ össze az is, hogy az élelmiszerek fogyasztása, az étkezés Magyarországon sajátos kultusz tárgya, a táplálkozási szükséglet kielégítésén túlmenő jelentőségű. Ez feltehetően összefügg azzal, hogy 1945 előtt az ország egyharmada rosszul táplált volt, időnként éhezett. A jóllakottság bizonyos státuszszimbólum volt: érték, életcél. A háború alatt és a háborút követő években további jelentős tömegek ismerkedtek meg a koplalással. Most, hogy a megfelelő mennyiségű élelmiszer megszerzésének a népesség zöme számára sem jövedelmi, sem a kereskedelmi ellátottságból adódó akadálya nincs, a családok nagy része napról napra kívánja élvezni a jóllakottság érzetét. Ennek szükségszerű következménye a túltápláltság. Ez egészségtelen, de kérdés, hogy egyszersmind a szocialista életmóddal ellentétesnek is minősíthetjük-e. Véleményünk szerint igen, mert ha igaz, hogy az „évésben emberi viszonyok sűrűsödnek”, azaz a táplálkozás módja értékeket hordoz, akkor kívánatos, hogy a táplálkozás ne legyen öncél, még kevésbé presztizs jellegű, hanem eszköz, amely a tudományos kutatások eredményeinek figyelembevételével racionálisan töltse be szerepét.

A fogyasztás keretében egyre több család kiadásaiban foglal el fontos helyet a személygépkocsi vásárlása és fenntartása. A személygépkocsi elterjedése már a hatvanas években megindult és az életmódra gyakorolt hatását már ekkor alapos

szociológiai kutatás elemezte. Az akkor tett megállapítások ma is érvényesek: az autó lehetőséget nyújt a gazdagabb életre, de ugyanakkor be is szűkítheti tulajdonosa életét.

A magán személygépkocsi elvben lerövidítheti a mindennapi közlekedés idejét és kényelmesebbé teheti. Azonban ott, ahol a korábbi évszázadokban kialakult városstruktúra csak szűk keretet szab az egyre növekvő gépkocsiforgalom számára, ott az autón megtett út több időt vehet igénybe és kimerítőbb lehet, mintha tömegközlekedési eszközöket használ valaki. A városon kívüli használatnál az úthálózat fejlettségétől és minőségétől függ, hogy mennyiben előnyös az autó más eszközökkel, például a vasúttal szemben. Amennyiben valaki a kedvezőtlen feltételek ellenére is erőlteti saját gépkocsijának használatát, akkor tulajdonképpen rabjává válik egy eszköznek, ami életmódja alakulása szempontjából kétségkívül negatívum.

Nagy lehetőségeket kínál a személygépkocsi a szabadidő-felhasználásra. A nagyobb mozgási lehetőség kitágítja a megismerhető tájak, városok körét. De itt is bekövetkezhet az ellenkező irányú változás is. Ha az autó megvételét követi egy telek vagy nyaraló megvásárlása és attól fogva az autó jóformán másra nem szolgál, mint hogy tulajdonosát a telekre, a nyaralóba vigye, akkor itt is az életmód beszűkülése következik annak kitágulása helyett.

Összeegyeztethető-e a telek, a hétvégi ház, vagy a nyaraló birtoklása és rendszeres használata a szocialista életmód követelményeivel? Feltétlenül; ezek eszközei lehetnek a nyugodtabb pihenésnek, kikapcsolódásnak, hozzájárulhatnak a természethez való egészségesebb kapcsolat kialakulásához és elősegíthetik a személyiség több oldalú kibontakoztatását. Ugyanakkor viszont közismertek a telek, a nyaraló megszerzésével és felhasználásával kapcsolatos olyan jellegű magatartások, amelyek idegenek a szocialista normáktól. Ilyen a nyakló nélküli munkavállalás a megszerzés költségeinek előteremtésére – nem is beszélve a visszaélésekről –, a telek ápolásával, a ház építésével összefüggő robotolás, majd a felépült épület hasznosításánál előforduló üzérkedés. Mindezek nem szükségszerű velejárók, amelyek indokolnák az életmód gazdagítására alkalmas lehetőségek sommás elutasítását. Valószínűleg a pihenés, üdülés egyéb lehetőségeinek erőteljesebb fejlesztése segítené abban, hogy ez a most kétségtelenül divatjellegű jelenség normális keretekbe térjen.

Míg a népesség egy része számára a diszponibilis jövedelemhányad elköltési módja a probléma, ugyanakkor ma is van egy számottevő csoport, amelynek jövedelme nem elégséges ahhoz, hogy a társadalmi-gazdasági fejlettség jelenlegi szintje mellett alapvetőnek tekintett fogyasztást biztosítsa. Ez a „relatívéprivált” csoport nagyrészt öregekből áll, de a demográfiai tényezők mellett hátrányos körülményeket teremt a szakképzettség hiánya, az alacsony általános műveltség, a lakóhely kiesése a fejlődés útjából és nem utolsósorban a lakáshelyzet megoldatlansága is (például a magas albérleti vagy ágybérleti díj miatt). A viszonylagos szegénység azután nemcsak az anyagi fogyasztásra hat kedvezőtlenül, hanem ilyen értelemben befolyásolja az érintettek társas kapcsolatait, a társadalom kommunikációs rendszerébe való bekapcsolódást, a folyamatos művelődést, ezáltal csökken annak lehetősége, hogy saját erőből kiverekedjenek e csoporthoz tartozók a relatív deprivált helyzetéből.

A kiemelt kutatási irány keretében egy vizsgálat koncentráltan foglalkozott az életmódot befolyásoló infrastruktúra problémájával, nevezetesen az egészségügyi ellátás kérdésével, de valójában mindegyik részkutatás beleütközött az életmód fejlődésének azon nehézségeibe, amelyek az infrastruktúra fejletlenségéből következnek. A legszembeszökőbb ellentmondás az egészségi ellátás terén mutatkozott, és-

pedig a mindenki számára jogként elismert kezelés és ápolás, az ennek alapján jelentkező igények és a lehetőségek között. Tulajdonképpen a „hiánygazdálkodás” egyes következményei fejeződnek ki az egészségügyi hálózat fejlődésének lemaradásában, mint ahogy ugyanennek következménye a kereskedelmi és szolgáltatási hálózat elégtelensége is. Mindezek akadályozzák, hogy a termelőerők fejlettségének megfelelő szinten élhessenek azok, akiknek egyéni helyzete, életkörülményei és jövedelme ezt egyébként megengedné.

Az infrastruktúra hiányosságainak azonban van egy másik, az előbbihez hasonlóan súlyos következménye: a szűkös vagy egyenetlen ellátás korrupciós jelenségeket produkál. Ha például az egészségügyi létesítmények túlszűfoltak, a személyzet túlterhelt, akkor a felvétel, a jobb kezelés pénzen megvásárolhatóvá válik. Így a „hálapénz” részben egyenlőtlenségeket teremt, részben a szocialista erkölcsi normákba ütköző magatartásokat fejleszt ki, hiszen a „hálapénzsekkel”, illetve a „csúszópénzsekkel” olyan szolgáltatást díjaznak, amelyeket az illetőnek fizetett munkaköréből adódóan amúgy is nyújtania kell. E jelenségekkel a lakosság leginkább az egészségügyi ellátásban találkozhat, de helytelen lenne azt állítani, hogy a szolgáltatás más területein kevésbé fordulnak elő.

Az életmód alakulásában az oktatás is szerepet játszik. A szocialista személyiség kibontakoztatásában az iskola feladata igen nagy. Kétségtelen eredményként könyvelhető el az iskolázottság átlagos szintjének emelése, miáltal megnövekedett azoknak aránya, akik jobban tudnak élni lehetőségeikkel, sőt e lehetőségeket maguk is bővíteni tudják. Ugyanakkor az iskolára vonatkozó szociológiai kutatások azt mutatják, hogy az iskolának még nem sikerült kiküszöbölnie a társadalmi hátrányokból eredő különbségeket a tanulók között, és a különböző iskolázottsági lépcsőknél előrehaladva a különbségek szelektív hatásúakká válnak.

Az iskolai oktatás másik problémája, hogy még nem tudta megtalálni a szocialista életmódra való nevelés hatékony formáit. Nincs ehhez megfelelően felkészítve a pedagógus társadalom, sok helyütt elégtelenek az oktatás tárgyi feltételei, és az oktatás követelményrendszere a reformok után sem ad elég lehetőséget a tudatformálásra; a munkára és a közéleti tevékenységre való felkészítés pedig formális.

Nagy lehetőséget nyújt az életmód alakítására a felnőttoktatás széles körű szervezete. Évről évre 300 000 felett van azoknak a száma, akik különféle oktatási szervezetek tanfolyamain, iskolán vesznek részt. A felnőttoktatásban részt vevők többsége olyan szakismeretet kíván kapni, amely vagy jelenlegi munkája elvégzéséhez szükséges, vagy távlati céljai elérését segíti elő. A felnőttoktatás azonban nemcsak a szakmai cél elérése szempontjából fontos, hanem azért is, mert más területeken is a megismerés igényét keltheti, általános érdeklődést, fogékonyságot támaszthat. Ezek az eredmények azonban csak akkor várhatók, ha a felnőttoktatás elkerüli a formalizmust, nem válik egyszerűen a bizonyítványgyártás eszközévé.

A felnőttoktatás valójában csak egyik eszköze a permanens tanulásnak, művelődésnek. A permanens művelődést – amely a szocialista életmód egyik jellegzetes vonása kell hogy legyen – szolgálja a közművelődési program. Az ismereteket átadó szervezetek sokoldalú munkájával minél szélesebb tömegeket kíván megmozgatni, a művelődési lehetőségeknek minél nagyobb skáláját nyújtani. A szociológiai vizsgálatok, elsősorban az időmérleg-felvételek azt mutatják, hogy sajnálatos módon a lakosság jelentős részét ennek ellenére nagyon kis mértékben éri el a neki szánt kulturális műsorok.

Kivételt képez a televízió, amely az elmúlt húsz év alatt került be a magyar otthonokba és vált szinte általánossá. Az adatok azt mutatják, hogy a televízió

általában ugyanannyi időt vesz igénybe, mint a többi kikapcsolódást, szórakozást szolgáló tevékenység együtt. A televízió az otthoni életmód egyik szervezője lett: sok családnál a televíziós adás programja a menetrend egyéb tevékenységeik beosztásához.

A televízió nagy lehetőséget nyújt az embereknek, hogy olyan információkat szerezzenek, amelyek életük alakulásában felhasználhatók. Azonban a televízió nézés hatását felmérő vizsgálatok szerint a televízió előtt eltöltött órák nem biztosítják, hogy a látottak hatnak is. Sokaknak a televízió nézés teljesen passzív kikapcsolódás és eszköz a társadalmi élet, a család problémái előli kitérésre. Nem szabad ezért túlértékelni a televízió lehetőségét az emberek életmódjának alakításában, pontosabban, a követendő minták terjesztésében. A televízió műsorai azoknál érik el a kívánt hatást, akik egyéb oknál fogva nyitottak és maguk is keresik a választ különféle problémáikra.

A szocialista életmód alapvető követelménye a közösségi magatartás, melynek egyik fontos megnyilvánulási területe a közélet. A közélet a szocialista társadalomban tágran értelmezendő: nemcsak a társadalom egészének, vagy kisebb egységeinek alakítása érdekében folyó politikai tevékenységet foglalja magában, hanem a szocialista gazdasági-társadalmi rend jellegéből adódóan közéleti tevékenységnek minősíthető a termelés fejlesztése érdekében kifejtett társadalmi munka, vagy a kulturális élet kibontakozását segítő önkéntes tevékenység is.

A közéleti tevékenység kifejezhető előfordulásának gyakoriságával, vagy időegységekben mért tartalommal is. A budapesti értelmiség körében végzett vizsgálatokból például megállapítható volt, hogy mintegy 60 százalékuk végzett társadalmi tevékenységet a vizsgálatot megelőző időkből, vagy hetente egy-két órát fordított a párttagságból adódó feladatok ellátására. A közéleti tevékenység tartalma és gyakorisága azonban csak egyik mutatója a közösségi magatartásnak. A társadalom egészének, a lakóhelyi közösségnek, a munkahelynek stb. ügyével kapcsolatos elkötelezettség, helytállás, áldozatvállalás nem mérhető időegységekkel és gyakorisággal, sőt nem feltétlenül szükséges, hogy speciális, a közéleti tevékenységek nomenklatúrájában szereplő tevékenységben fejeződjék ki. A közéleti magatartás minősítése nem könnyű feladat: ugyanazon viselkedésnek különböző értelme lehet a körülményektől függően. Így például rendkívüli körülmények között a veszélyes és nehéz munka vállalása közéleti helytállás; viszont ugyanúgy közéleti helytállás lehet a veszélyes munka megtagadása is, amennyiben a rossz munkakörülmények gondatlanságból, felelőtlenségből, rossz szervezésből adódnak.

A szocialista társadalom megvalósítását, azaz politikai célt szolgál a társadalmi munkamegosztásból adódó feladatok tisztességes elvégzése is. Ennek ellenére nem tartanánk célszerűnek a munkavégzést automatikusan a közéleti magatartás megnyilvánulásának tekinteni. Érdemes megkülönböztetni a munkavégzés azon mozzanatait, amelyek a megszokott, kötelezőnek tekinthető feladatvégzésen túlmutatnak. Ilyen nemcsak a rendkívüli körülmények közötti helytállás, hanem ide sorolható a munkatársak fejlődésének érdekében kifejtett erőfeszítés, a munka eredményesebb tételét szolgáló próbálkozások, a munkahelyi közösség harmonikusabb, zavartalan működésének előmozdítása.

Az elmúlt évek kutatásainál még nem rendelkezünk a közösségi magatartás különböző megnyilvánulásainak megfigyelésére, regisztrálására alkalmas eljárásokkal. Azonban a megfelelő megfigyelési módszerek hiánya nem akadályozta annak, hogy mégis a közösségi magatartás szélesebb értelmezését fogadjuk el és ezzel elkerüljük

annak a veszélyét, hogy a már ma is mérhető megnyilvánulások adatai alapján egyoldalú következtetéseket vonjunk le.

A szocialista életmód kutatásának csak az első szakasza zárult le 1979-ben. A kutatási időszak alatt számos olyan adatgyűjtést hajtottak végre a részt vevő intézetek, amelyek elemzése, anyagaiknak kiaknázása 1979 végéig még csak elkezdődött. Ezen kutatási eredmények teljes feldolgozása számos vonatkozásban új képet ad majd az életmód egyes összetevőinek alakulásáról, az életmód differenciálódásáról és az életmód összetevői közötti összefüggésről. De kívánatos a kutatómunka folytatása egyéb okokból is. Az elmúlt időszak kutatásai során kiderültek a kutatási megközelítések egyes hiányosságai is, amelyek korrigálandók. Így az életmód-kutatásokhoz nem kapcsolódott elég szorosan a tudati szférában zajló jelenségek vizsgálata, s ezért a munkák első szakaszának végén viszonylag keveset tudunk arról, hogy a szocialista értékek, célok, normák milyen mértékben terjedtek el a népesség körében, különösen pedig, hogy miként hatnak az emberek magatartásáratévékenységére. De szükségesnek tűnik az értékek, célok és normák szociológiai felülvizsgálata is: a munkásmozgalom harcai során és a szocialista forradalom győzelmét követő időben kialakult értékelemeket szembevetni kell a valóságos viszonyokkal, illetve azok perspektivikus alakulásával. Figyelembe kell venni, hogy a társadalmunkban folyamatosan megjelenő új és kívánatos jelenségek termelik ki a szocialista életmódot vezérlő értékeket és normákat, s ezeket kell alapul venni a valóság elemzésének további értékeléséhez.

Az életmód dinamikája más vonatkozásokban is szükségessé teszi az életmód-kutatások folytatását. A lezárt kutatások alapján a tendenciák kikövetkeztethetők, de a gazdaság- és társadalompolitika minden újabb intézkedése, valamint az általános gazdasági helyzet alakulása módosításokat kíván az előrejelzéseken. Kívánatosak ezek a korrekciók azért, mert az életmódra vonatkozó elképzelések többkevesebb tudatossággal befolyásolják a gazdaság- és társadalompolitika döntéseit. A jelenre vonatkozó konkrét megállapítások pedig lényeges információt szolgáltatnak a teendők elhatárolására.

A szocialista életmód fejlesztése érdekében teendő lépések meghatározásakor nem hagyhatók figyelmen kívül a jelenlegi gazdasági helyzet nyújtotta lehetőségek. A jelenlegi gazdasági helyzet nem tesz lehetővé látványos és költséges intézkedéseket, de baj lenne, ha a gazdasági feladatok szorítása akárcsak átmenetileg is feledtetné távlati céljainkat, így a szocialista életmód előmozdításának fontosságát. Annál kevésbé lenne elfogadható az utóbbi elhanyagolása, mert a szocialista életmód nem egyszerű következménye a gazdasági fejlődésnek, hanem annak egyik feltétele, összetevője is. A szocialista életmód alakításának előmozdítása pedig anyagi ráfordításokat kíván, mert – mint ahogyan a kutatások bizonyították – az életmód alakulása sem feltételeiben, sem pedig következményeiben nem tekinthető csak „tudati” problémának.

A közoktatási rendszer társadalmi funkciói és funkciózavarai

Iskolarendszerünk fejlődése olyan szakaszhoz érkezett, amikor halaszthatatlanná vált az iskolai munka tartalmát és metodikáját, továbbá a közoktatási rendszer struktúráját egyaránt érintő változások bevezetése. A széles körű tartalmi és szerkezeti változtatásokat elsősorban a társadalmi-gazdasági fejlődés követelményei diktálják. Mai iskolarendszerünk működése ugyanis nem biztosítja megfelelően egy sor társadalmi funkció, illetve alapvető társadalmi feladat megvalósítását.

Az iskolarendszer egészét átható pedagógiai és strukturális feszültségeket, ellentmondásokat ma már nagy vonalakban ismerjük. Megnyilvánulásai és okaik azonban nyilván nem egyneműek. Mindenképpen célszerűnek tűnik, hogy egymástól elkülönítetten kezeljük a feszültségek két alaptípusát, és pedig mind az elemzés, mind a fejlesztési feladatok kijelölése szempontjából. Egyfelől ugyanis léteznek olyan ellentmondások, amelyek elsősorban az oktatási rendszeren belüli okokkal függnék össze (például az iskola működési feltételeivel, a pedagógiai folyamat tartalmával és metodikájával), és így közoktatáspolitikai és pedagógiai eszközökkel nagyrészt feloldhatók. Másrészt megkülönböztethetők olyan funkciózavarok, amelyek nem a közoktatási rendszer működéséből erednek, hanem az iskolához képest külső társadalmi-gazdasági viszonyok többé-kevésbé szükségszerű iskolán belüli megnyilvánulásai. Ezeknél az iskola felelőssége és a pedagógiai befolyásolás lehetősége egyaránt korlátozott, ám magatartása sohasem közömbös. Az ilyen ellentmondások is enyhülhetnek, vagy – éppen ellenkezőleg – koncentrálnódhatnak és felerősödhetnek a pedagógiai-iskolarendszerbeli hatások következtében.

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy az iskola társadalmi meghatározottságának és viszonylagos autonómiájának egyidejű figyelembevételével azokat a funkciózavarokat világítsuk meg, amelyek közvetlenebbül kapcsolódnak a társadalmi-gazdasági viszonyokhoz. Ehhez azonban a közoktatási rendszer alapvető társadalmi funkcióinak a taglalására is szükség van, hiszen csak így értelmezhetők működésük ellentmondásai. Úgy látjuk, hogy iskolarendszerünk társadalmi funkciói közül legalább az alábbiakat célszerű elkülöníteni:

1. A társadalmi munkamegosztásra való olyan felkészítés, ami rugalmasan alkalmazkodik a változó igényekhez, és ami figyelembe veszi mind a munkamegosztás követelményeit, mind pedig az egyének képességeit-aspirációit.

2. Bizonyos, korábban családinak tekintett funkciók átvállalása a szélesedő társadalmi munkamegosztás zavartalansága, s ezen belül a nők munkamegosztásba való bekapcsolódása érdekében. Ez a szokásosan „gyermekmegőrzésnek” tekintett funkció.

3. A társadalmi mobilitás egyéni lehetőségeinek biztosítása, s ezzel a társadalom nyitott jellegének fenntartása és egyúttal az életesélyek közötti társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése.

4. A társadalmi egyenlőtlenségek hatásainak az egyéni mobilitáson túlmenő enyhítése, az induló társadalmi-kulturális hátrányok bizonyos csökkentése – elsősorban a tudáshoz való viszony változtatásának, illetve a tudás társadalmilag kevésbé egyenlőtlen elosztásának segítségével.

5. A társadalmi együttélésre, a teljes és tartalmas társadalmi létre való szocializálás, ideértve mind az érvényes normákhoz és követelményekhez való igazodás képességét, mind pedig az ezen túlmutató olyan beállítódást, ami az egyént képessé teszi arra, hogy kritikusan, a változtatás igényével viszonyuljon ahhoz, ami van.

6. A gyermekek személyiségének, képességeinek lehető legsokoldalúbb, lehető leg-színvonalasabb fejlesztése. Ez voltaképpen nem önálló funkció, hanem feltétele, eszköze az egyéni mobilitásnak is, a kevésbé egyenlőtlen tudáselosztásnak is, a teljes társadalmi létre való szocializálásnak is, sőt, bizonyos mértékig a munkamegosztásra való felkészítésnek is. Azért érdemes azonban mindezekről leválasztva, önálló funkcióként is megemlíteni, mert csak a minden egyes gyermekben rejlő lehetőségek valóra váltásának igénye segíthet elkerülni azt, hogy az eddig említett célok és funkciók megvalósítása esetleg lefelé nivellálással, képesség-visszaszorítással vagy bizonyos képességek egyoldalú fejlesztésével történjen. (Hogy ez reális ves-zély, arra a továbbiakban rámutatunk.) Más oldalról pedig csak ennek a célnak a szem előtt tartása teszi világossá, hogy a vázolt, kívánatos folyamatok egyáltalán nem ellentmondásmentesek.

A vázolt funkciók a már említett összefüggésen túlmenően is valamennyien szoros-an kapcsolódnak egymáshoz – egyik a másik feltételét, tartalmát jelenti, esetleg ugyanazon folyamat különböző oldalait jelzik. Mégis, nem mindegyik helyez-kezik el azonos időszakban. Az előbbi felsorolás valamennyire ezt az időbeli logikát követi. A munkamegosztásra felkészítés minden pillanatban adott követelmény. Jól-rosszul, de mindig meg kellett oldani – tehát ez a funkció tudatosan megfogal-mazódott módon mindig is jelen volt mai iskolarendszerünkben. Hasonlóképpen, elvileg legalábbis, mindenkor adott követelmény lett volna a gyermekmegőrzés – még akkor is, ha a valóságban az iskola ezt csak vonakodva, részlegesen vállalta. A többi említett funkció időhorizontja távlatibb. Ám mindegyik támaszt a mával szemben is követelményeket – ha mást nem, hát azt, hogy a távlati célok meg-fogalmazódjanak, a távlati stratégiákat kidolgozzák, feltételeik fokozatosan meg-teremtődjenek, s a mai aktuális folyamatok legalább ne legyenek a távlati követel-ményekkel ellentétesek.

A valóságban azonban zavarok mutatkoznak gyakorlatilag minden említett terü-leten, a munkamegosztásra felkészítő funkció teljesítésében éppúgy, mint a mobili-tási folyamatok pedagógiai befolyásolásában, vagy a szocializációs funkciók betöl-tésében. E zavarok nem vezethetők vissza teljes mértékben sem a képzési feltéte-lek sok szempontból kedvezőtlen alakulására, sem pedig arra, hogy a pedagógiai munka intenzifikálása, tartalmi és módszertani korszerűsítése nem tudott lépést tartani a közoktatás nagymérvű extenzív kiterjesztésével. A tapasztalható perma-nens feszültségek összefüggnek a társadalmi-gazdasági folyamatok nem eléggé mély-reható ismeretével, ebből adódóan a közoktatás társadalmi, gazdasági funkcióinak téves megítélésével, s végső fokon megalapozott távlati fejlesztési stratégia hiá-nyával.

A továbbiakban csak a felismerhető funkciózavarokat, és részben ezek okait elemezzük, a megoldási módok vagy lehetőségek felvázolása túlmegy vállalt feladatunkon – legfeljebb néhány esetben teszünk közvetlen utalást megoldási lehetőségekre.

I. MUNKAMEGOSZTÁS ÉS ISKOLA

Hosszabb ideje folyik a vita az iskola szakképzésben betöltött és betöltendő szerepéről.¹ A vitában egyelőre főként a szakember-szükséglet tervezésével foglalkozó közgazdák, illetve – mintegy a „másik” oldalon – a társadalomtudományok egyes művelői (történészek, szociológusok) vettek részt. Kevésbé kapcsolódtak be a vitába az iskolarendszert, annak belső – például szakmai – struktúráját, illetve az oktatott anyag tartalmát kialakító fórumok. Így azután részben olyan látszat keletkezett, mintha a vita a par excellence gazdasági, illetve par excellence társadalmi szempontok képviselői között folyna, részben pedig nagyon sok téves értelmezés, félrehallás is előfordul a vitákban. Itt nem e vita folytatása a célunk, de álláspontunk egyértelmű megfogalmazása szükségessé teszi a visszautalásokat.

Aligha vitatható, hogy a közoktatás tervezését és szervezését növekvő mértékben befolyásolták az utóbbi évtizedekben a munkaerő-, illetve szakember-szükségleti tervek. E folyamat mögött az a feltételezés húzódik meg, hogy a népgazdaság munkaerő-szükséglete az iskolával szembeni *társadalmi* igényeknek olyan komplex mutatója, melynek alapján nemcsak az iskolai szakképzés mennyisége és minősége határozható meg, hanem az iskolarendszer társadalmilag célszerű vertikális és horizontális szerkezete, valamint az iskolázás szükséges időtartama is.

Az egyik, talán kisebb probléma a „társadalmi” igények értelmezése. A „társadalmi” szokásosan szembeállítható egyfelől a „gazdaságival”, másfelől az „egyénivel”. Valójában egyik szembeállítás értelme-tartalma sem tisztázott, amint ez a következőkből kitűnik. A tervezők úgy ítélik meg, hogy „a szakemberszükséglettel összhangban levő oktatástervezés is társadalmi szempontokat figyelembe vevő tervezés, mivel *egyrészt* a gazdasági előrejelzés visszatükrözi a lehetőségeket és a társadalmi igényeket is. A növekedés, a gazdasági fejlődés sok fontos társadalmi célnak teremti meg az anyagi fedezetét. A foglalkozási szerkezet átalakulásáról szóló prognózis pedig magában foglal társadalmi célokat. *Másrészt*, gondoljuk meg, mi lenne, ha a képzést nem igazítanánk a *szükségletekhez, hanem kizárólag az egyéni törekvéseknek* rendelnénk alá.”²

A „társadalmi” és „gazdasági” fenti szembeállítása nem túl informatív, hiszen nem derül fény az ebben az összefüggésben legfontosabb kérdésre, arra, hogy mik is azok a „társadalmi” célok, amelyeket a foglalkozási szerkezetre vonatkozó prognózis magába épít, s amelyekről más forrásokból sem igen lehet tudomást szerezni. (Társadalmi cél lehet a képzettségeknek az adott munkahelyi struktúrához igazítása, vagy az adott munkahelyi struktúra átalakítása egyaránt. Az utóbbin érthetjük a szisztematikusabb munkahelyi hierarchizálást – például az egyetemi és főiskolai diplomák, vagy a szakmunkás és betanított munkás szint közötti egyértel-

¹ Bizonyos korábbi nézetek összefoglalását lásd Inkei Péter: A köznevelés távlati fejlesztése és a munkaerőtervezés (Magyar Pedagógia, 1977. 2. sz.). Részben e cikkre reflektál legújabban Kutas János–Olajos Árpád: A horizontális szakmai mobilitás tendenciái című tanulmánya. (Közgazdasági Szemle, 1979. 6. sz.)

² Kutas János–Olajos Árpád: Id. mű, 652–653. old. (*A mi kiemelésünk.*)

műbb szétválasztást – éppen úgy, mint ennek fordítottját, bizonyos hierarchiák leépítését stb.) A „társadalmi” és „gazdasági” szféra viszonya persze rendkívül sok elméleti kérdést vet fel, melyeket itt érinteni sem tudunk, csupán a problémára hívhatjuk fel a figyelmet.

A másik vonatkozás, „társadalmi” és „egyéni” igények szembeállítása viszont eléggé informatív, de nem megnyugtató. Szerintünk ugyanis nemcsak a munkahelyek, hanem az egyének szükségletei is szükségletek, s nemcsak az előbbiek, hanem az utóbbiak „egyéni” szükségleteinek-törekvéseinek összessége is „társadalmi” – végül is ők alkotják a „társadalmat”. Az egyénektől, az ő igényeiktől függetlenül, illetve ezekkel szembeállítva a „társadalmi” igen sajátos tartalmat nyer. Az idézett tanulmány következő néhány bekezdéséből kiderül, hogy az egyéni törekvések érvényesülése esetén megnőne a nem szűken szakképző középiskolák és a felsőoktatás közönsége. Nem lenne, aki a ma kedvezőtlen anyagi és munkafeltételekkel működő pályákra menne, elnéptelenedne vagy akadozna a bányák, a kohók, a kiskereskedelem, az egészségügy, az oktatás munkája. Ugyanakkor túl sokan áramlanának a vonzó munkaterületek felé, ahol munkanélküliség keletkezne. Mindezt utólag kellene korrigálni sok egyéni feszültséggel és anyagi veszteséggel. Az így adódó kár szerintünk nagyobb lenne, mint az abból adódó pozitív hatás, hogy az elnéptelenedő területeken is erőfeszítéseket kellene tenni vonzerejük növelése érdekében. Úgy vélik tehát a szerzők, hogy az egyének érdekében terveznek, amikor „az egyén rövid távú érdekével, az ambícióknak megfelelő pályaválasztással” szemben inkább az egyén „hosszú távú érdekét” részesítik előnyben, azt ti., hogy „szakmájában dolgozhasson” – bármi is ez a szakma.

Vitatható itt, hogy mi is az egyén rövid és hosszú távú érdeke. Mi úgy véljük, hogy az igazi rövid és egyben hosszú távú érdeke az, hogy egyéni ambícióinak és felismert-feltárt képességeinek megfelelően választott pályán, illetve szakmában dolgozhasson, sőt, hogy ambíciói-érdeklődése változását pályamódosítással követhesse is. De kivált az vitatható, hogy mindez „*egyéni*” érdek lenne. A továbbiakból kitűnik, hogy a szűk szakképző iskolákból való elirányulás nagyon is összhangban lehet hosszú távú gazdasági-társadalmi érdekekkel. És alig vitatható, hogy az is társadalmi érdek, hogy az emberek képességeiket kifejleszthessék, működtethessék, s az is, hogy a nem vonzó munkaterületek vonzóvá váljanak. Egyáltalán, hosszú távon ugyancsak nehezen tudnánk definiálni olyan társadalmi érdeket, ami független, vagy éppen szemben áll az egyének megfelelő információk alapján felismert, nem egymás érdekeit sértő érdekeivel.

Eddig a vita elvontabb, ha úgy tetszik filozofikusabb síkján mozogtunk. Ám vannak ennél gyakorlatibb, konkrétabb vonatkozások is: mindenekelőtt a *ma* tapasztalható túlképzés megítélése, értékelése és általában a túlképzés értelmezése.

Az iskolai túlképzésről manapság rengeteg szó esik. Többek szerint éppen az a közoktatási rendszer legfeszítőbb problémája, hogy a szakképzettek, mindenekelőtt a szakmunkások, de lassan a felsőfokú végzettségűek iskolai kibocsátása is jelentősen meghaladja a népgazdaság jelenlegi, illetve ma belátható szükségletét. A szakemberek évek óta foglalkoznak az így adódó horizontális és vertikális „inkongruenciákból” adódó gazdasági veszteség kiszámításával, a túlképzés gazdasági-társadalmi kihatásainak minősítésével, megszüntetésének lehetséges és célravezető módzataival.

A manifeszt munkaerő-szükséglet és az iskolai kibocsátás közötti összhang hiánya kétségbevonhatatlan tény. Az eltérés minősítése, sőt mértékének megállapítása azonban nem egyszerű. Az ún. inkongruencia-adatok inkább a formális, mint a lényegi

problémákat tárják fel. Megítélésünk szerint azonban a mennyiségi, illetve formális túlképzés és a minőségi, valóságos alulképzés ma együtt és egyszerre létezik. Minőségi alulképzésen nemcsak azt értjük, hogy egy sor – a továbbiakban majd érintendő – ok miatt a fiatalok egy jelentős részét tényleges képességeinek színvonalára alatt képezzük ki (mert el sem jutunk a képességek feltárásához). Nem is csak a kisebb-nagyobb strukturális eltolódásokra utalunk, arra ugyanis, hogy az iskola egyes szakmák számára szakképzett „felesleget” termel, más szakmákban pedig nem képes kielégíteni a szakképzett munkaerő iránti keresletet. Ennél fontosabbnak tartjuk a mai, viszonylag jól körvonalazható munkaerő-struktúra és a távlati, új gazdasági és társadalmi igényeknek megfelelő munkaerő-struktúra közötti összhang hiányát. A mai túlképzés azért és annyiban problematikus, mert és amennyiben *nem* a távlatok felé mutat. (Bár a globális szakmunkás-túlképzésnek vannak előremutató elemei, amennyiben kikényszeríti bizonyos segédmunkák tartalmának, körülményeinek javítását.)

A túlképzéstől való félelem, az erre épülő rövid távú szemlélet meghatározó módon befolyásolta iskolarendszerünk egészének tartalmi fejlődését az elmúlt két évtizedben. Igaz, mennyiségi túlképzés itt-ott így is bekövetkezett. Ám tartalmilag a középfokú oktatás szinte teljes egészében, a felsőoktatás pedig túlnyomóan a mai követelményeknek megfelelő szakképzésre orientálódott. Az általánosan képző középiskola relatív, sőt olykor abszolút súlya is jelentősen csökkent, s jelenleg a „középfokú iskolások” 80 százalékát szűk szakmai képzést nyújtó iskolatípusokban, nagyobb részüket a szakmunkásképző intézetekben oktatják.

Az iskolarendszer tehát az adott foglalkozási szerkezet mechanikus leképezésére törekszik. Követni akarja a technikai munkamegosztás differenciálódását, s ezért a képzést a szűk specializáció irányába fejleszti úgy, hogy a képzés szakmai és szintbeli struktúrája lehetőleg szinkronban legyen a vállalatok és intézmények mai igényeivel. (Ez egyébként eléggé reménytelen törekvés és a közoktatást folytonosan dezorganizáló átszervezéseket igényel. Ezt jól mutatják a középfokú szakoktatás utolsó két évtizedes hányattatásai.)

Mindebből következik, hogy a mai túlképzés valóban csak mennyiségi jellegű. A baj elsősorban az, hogy jószerivel *csak* ilyen túlképzés van. Ez a helyzet többféle szempontból bírálható.

Először: a távlati gazdasági érdekek szempontjából. A munkaerő felülképezését akkor értékelhetnénk pozitív feszültségként, ha a képzés minősége és jellege a távlati gazdasági és társadalmi követelményeknek felelne meg. Elvileg, és a nemzetközi tapasztalatok szerint is az tekinthető optimálisnak, ha a munkaerő és a termelési eszközök kölcsönviszonyán belül a munkaerő fejlődésének prioritása érvényesül. Ilyen értelemben a túlképzés a gazdasági fejlődés egyik nélkülözhetetlen feltétele. Konkrét jellegét és irányát éppen azért nehéz, szinte lehetetlen pontosan meghatározni, mert a távlati gazdasági-társadalmi követelményeket csak nagy általánosságban tudjuk körvonalazni. De éppen ezért valószínűsíthető, hogy a túlképzésnek nem a mai szűk szakmai profilokból kell kiindulnia, hanem meglehetősen általános jellegűnek kellene lennie.

Másodszor: bírálható a mai helyzet a közoktatás további funkcióinak szempontjából is. Így például világos, hogy a mai szakmastruktúrához, illetve munkamegosztáshoz kapcsolódó képzés egyben a mai hatalom- és tudáselosztást is többé-kevésbé leképezi. Ebből adódóan az iskola kevésbé képes a különböző nem szakmai tudások egyenlőbb társadalmi elosztására. A naprakész szakképzés mellett

ugyanis kénytelen elhanyagolni az egyének „általános” művelését. A mai képzési rendszerből adódik részben az is, hogy beszűkülnek az iskolán keresztül vezető mobilitási utak. A mind szélesebb kört felölelő szakképző iskolákból, kivált a hároméves típusból alig rekrutálható értelmiségi utánpótlás – holott a fizikai dolgozók gyermekei zömmel ebben az iskolatípusban tanulnak.

A kiutat – s erre csak röviden utalunk – elsősorban a képzési célok módosításában kell keresni. A mai igényeket természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni: az iskolának a jövőben is jelentős részt kell vállalnia a népgazdaság szakember-szükségletének kiképzésében. Ha az iskola ezektől az igényektől elszakad, valóban súlyos zavarok következnek be – a népgazdaság működésében is, a fiatalok beilleszkedési folyamatában is. Azt a szemléletet és gyakorlatot azonban revideálni kell, hogy az iskola akkor teljesíti legjobban munkamegosztásra felkészítő funkcióját, ha a „munkaerőt” a technikai fejlettség adott színvonalának, a foglalkozási szerkezet konkrét kívánalmainak megfelelően képezi ki.

A távlati munkaerő-szerkezetre vonatkozó prognózisokat a közoktatástervezés *egyik*, de nem egyetlen lényeges elemeként kell kezelni. De a képzés egészét úgy kellene fejleszteni, hogy a jelenleg *előre nem látható* gazdasági-társadalmi szükségleteket is képes legyen kielégíteni. Ehhez meg kell szüntetni az iskolai, s ezen belül a szakmai képzés *közvetlen* alávetettségét a munkaerő-szükségletnek. Nagy távlatokban az iskola csakis akkor lehet összhangban a gazdasági fejlődés követelményeivel is, az általános társadalmi célokkal is, ha olyan szakmai és általános ismeretszintet, illetve olyan képesség- és készség szintet céloz meg, amely túlmegy a jelenlegi követelményeken. Ez másként úgy fogalmazható, hogy az iskola feladata nem az, hogy az egyik embert segédmunkássá tegye, a másikat szakemberré képezze, hanem az, hogy mindenkinek olyan képzést adjon, hogy élete folyamán más is lehessen, mint segédmunkás. Ehhez a távlati célhoz már ma is valamennyire igazodni kellene, mert minél tovább haladunk a mai vágányon, annál több lesz az ebből adódó kár, s annál nehezebb az átállás.

2. A „GYERMEKMEGŐRZÉS” FUNKCIÓJA ÉS FELADATA

A szocialista felfogásban a nők egyenjogúságának feltétele a társadalmi munkamegosztásba való – egyenlő feltételekkel történő – bekapcsolódásuk. Ennek érdekében különböző intézményeknek kell átvállalniuk a család korábbi funkcióinak egy részét. A gyermekintézményeknek e tekintetben kitüntetett szerepük van, hiszen a gyermekek munkaidő alatti ellátása-gondozása az anya munkavállalásának legközvetlenebb feltétele. Emellett a gyermekintézményeknek olyan feladatuk is lenne, hogy a nagyon is eltérő otthoni szocializációs modelleket valamelyest közelítsék.

Társadalmi fejlődésünk egyik legvisszásabb paradoxona, hogy e korán felismert társadalmi feladatot csak az iskoláskor előtti gyermekintézmények látják el megközelítően kielégítő módon és mértékben (a gyermekgondozási segéllyel kiegészítve). Furcsa módon az iskolával szemben ez soha nem is fogalmazódott meg elengedhetetlen követelményként. Ennek következtében az óvodások és iskolások „életmódja” között az életkori sajátosságaikhoz egyáltalán nem igazodó óriási törésvonal húzódik: még a kisiskolásoknál sincs megoldva teljesen a napközbeni étkeztetés. A napközök befogadóképessége ennél is alacsonyabb, működési és pedagógiai feltételeik pedig többnyire közismerten rosszak (a pihenésre, szabad játékokra gyakorlatilag sehol nincs lehetőség).

Ezt a hiányosságot bizonyára magyarázhatjuk az általános gazdasági szűkösséggel. Ebből azonban még nem érthető meg, miért szorult ennyire háttérbe maga a követelmény is. Ezt – részben legalábbis – annak tudhatjuk be, hogy Magyarország ritka kivételt jelent, mivel az országok zömében az oktatás egész napos, délelőtt és délután egyaránt vannak foglalkozások. (Az elrendezés független a női munkavállalástól. Egyes országokban van teljes körű iskolai étkeztetés, másutt nincs.) Minthogy tehát a probléma az országok, sőt, a szocialista országok zömében fel sem merült, nem volt megfelelő minta sem, s a szocialista juttatási rendszernek nem vált szervez részévé a napközi. Ezért – és ez önmagában érdekes – a szülők körében sem fogalmazódott meg elemi erővel az igény. Többé-kevésbé belenyugodtak a hiányba, s így alakult ki az egyik legszomorúbb „új” jelenség, a „kulcsos gyerekek” kategóriája. Ez a helyzet egyébként most van változóban. Lassan kialakul a napközi elfogadható formája is: az iskolaotthon; s a szülői követelések is kissé erősebbek.

A megoldás itt kézenfekvőbb, mint bármelyik másik funkció esetében. A következő időszak növekvő létszámú általános iskolása és a szűkösebb gazdasági lehetőségek mellett azonban nehéz lesz előrelépni – hacsak nem alakulnak ki újszerű, inkább öntevékenységre építő megoldások. Ezeket egyébként érdemes lenne tudatosan is keresni.

3. AZ ISKOLA SZEREPE AZ EGYÉNI TÁRSADALMI MOBILITÁS BIZTOSÍTÁSÁBAN

Ma már közhelyszerű az a megállapítás, hogy az iskolarendszer megkülönböztett szerepet tölt be a társadalmi mobilitás kanalizálásában. E felfogás jegyében történt egy sor olyan erőfeszítés, amelyek az egyéni mobilitás arányainak azonnali, a jelenben való javítására irányultak és irányulnak – az ötvenes évek szigorú kvótáitól a mai, enyhébb elbírálási különbségekig, az akkori szakértettségitől a mai SZET-ig. Ezek az erőfeszítések nem voltak eredménytelenek. Jórészt ezeknek köszönhető, hogy a viszonylag szűk felsőoktatási keretek ellenére tartósan sikerült 40 százalék körül tartani a munkás-paraszt származású hallgatók arányát a felsőoktatásban.

Mégsincs szó arról, hogy az iskola autonóm módon befolyásolta volna, vagy befolyásolná a mobilitási folyamatokat. Ezeket alapjában az iskolához képest külső társadalmi változások szabályozzák. A közoktatási rendszer inkább a mobilitás közvetítőjének, mint szabályozójának szerepét tölti be.

Az elmúlt években végzett kutatások ezt az állítást több módon igazolják. Egyrészt úgy tűnik, hogy a „mesterségesen”, azaz több-kevesebb adminisztratív segítséggel mobillá tett egyének meglehetősen nagy árat fizetnek ezért az előnyért. Az iskolarendszerben csak részben kapják meg a különböző szakmai-társadalmi pozíciókhoz kapcsolódó nem szakmai elemeket (a nem szakmai tudást, magatartási vonások vagy szabályok beidegzését). Ezért nagyobb erőfeszítést igényel tőlük az új pozíció megtartása, illetve veszélyeztetettebb a helyzetük az új poszton, azt könnyebben elhagyják-elvesztik, mint a „jobban” indulók.

Másrészt az is világossá vált, hogy a szocialista viszonyok konszolidálódása után újra kell értelmezni a mobilitási tendenciákról alkotott korábbi, optimista képet. Részben valóságos változásokról van szó: nőtt például a szakértelmiségi rétegek belső újratermelődése, zártsága. A vezető-értelmiségi rétegnél is lelassult

a munkás-paraszt származásúak beáramlása. Az egylépcsős mobilitás esélyei ugyan kétségkívül tovább növekedtek – ami egy fejlődő, egészében felfelé tolódó struktúra „természetesnek” tekinthető folyamata. A több lépcsős mobilitás esélyei azonban csökkenni látszanak: a szülők alacsony iskolai végzettsége egyre inkább kizárja a több lépcsős intergenerációs mobilitás lehetőségét.

A valóságos változások mellett az is módosítja azonban a képet, hogy mind többet tudunk a mobilitási folyamat árnyalatairól, differenciáltságáról. (Ez a differenciáltság korábban is létezett, de a gyors fejlődés mellett nem tulajdonítottunk neki jelentőséget.) Az értelmiség körében végzett kutatások szerint a felsőoktatásba bekerülésnél is jelentősek már a társadalmi különbségek: a rosszabb feltételekkel indulók nagyobb arányban képviseltek a társadalmilag kevésbé becsült, vagy kevesebb előnyt nyújtó képzési ágakban. Ennél is figyelemreméltóbb, hogy az azonos végzettségűek is részben származásuktól függően kerülnek jobb vagy rosszabb pozícióba. Ez nemcsak a felsőfokú diplomásokra igaz, hanem a középfokon végzetekre is. A vezető- és értelmiségi rétegekbe tartozó érettségizett fiatalok jóval gyakrabban jutnak ilyen típusú munkakörbe, mint a fizikai dolgozók közül induló hasonló végzettségűek. Úgy tűnik egyébként, hogy legalábbis a szélső pólusok (vezetők-értelmiségiek és segédmunkások) között e tekintetben nőnek az esélykülönbségek.

A társadalmi származás tehát mintha növekvő szerepet játszana a mobilitási folyamatban, mind iskolán belüli, mind azon kívüli megnyilvánulásainál. Az iskolán belüli mobilitási folyamatnál az nehezíti a helyzetet, hogy a fizikai származású fiatalok segítségével továbbra is az adminisztratív jellegű preferenciák játsszák a főszerepet a társadalmi hátrányok fokozatos behozása helyett – ez azonban mind nagyobb ellenérzést vált ki a többi réteg körében, akik maguk is egyre inkább *ennek* a rendszernek a szülöttei. Ugyanakkor az iskolázottsági különbségek mégis mérséklődnek, ám a mobilitási esélyeket ez már nem határozza meg egyértelműen. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a társadalmi esélyeket azonos iskolázás mellett is nagymértékben differenciálja – egészen közvetlen módon – a társadalmi származás. Mindebből következik, hogy a mobilitási esélyegyenlőtlenségek nem egylíthetők ki csupán a rétegek közötti iskolázottsági különbségek felszámolása útján.

És mégis: mindez nem jelenti azt, hogy a közoktatási rendszer nem működik közre a mobilitási folyamatokban. Éppen ellenkezőleg: jelentős és *önálló* szerepet tölt be a mobilitási esélyek befolyásolásában. Ez a szerep abból adódik, hogy ma a társadalomban objektíve magasabb „státust” jelentő pozíciók elérésének a megfelelő iskolai végzettség (szakképzettség) megszerzése az egyik legfontosabb, s bár nem elégséges, de szükséges feltétele.

Elvileg az iskolarendszer akkor töltene be a társadalmi mobilitás teljesen nyitott csatornájának a szerepét, ha biztosítaná, hogy a kedvezőtlenebb feltételekkel indulók az iskolázás éveit alatt fokozatosan leküzdjék hátrányukat, és a továbbtanulás szempontjából azonos esélyekhez jussanak. Ez – figyelembe véve a társadalom jelenlegi tagoltságát – ma irreális igény. Azonban ma nemcsak ez az „irreális” igény nem teljesül, hanem az iskola működése ezzel mintegy ellentétes irányú: az iskolázás éveit alatt ma *nőnek* a mobilitási-továbbtanulási esélyegyenlőtlenségek.

Reális társadalmi igényként már ma is azt kellene az iskolával szemben támasztani, hogy korlátozza a mobilitási esélyek szabad játékát, s biztosítsa, hogy az esélykülönbségek legalább ne növekedjenek az iskolázás éveit alatt. Az ezt segítő lehetőség éppen a következő funkció megfelelő működése: a tanuláshoz való viszony társadalmi differenciáltságának csökkentése.

Mielőtt azonban a kérdésre rátérünk, szeretnénk kiemelni a munkamegosztásra felkészítő és a mobilitási funkció egy közös momentumát, illetve szeretnénk eloszlatni egy esetleges félreértést.

Az eddig tárgyalt funkciózavarokból levonható olyan következtetés (és ezt egyesek már le is vonták), hogy éppen az iskolai szakképzés a legerősebb gátja a szélesebb horizontú képzésnek, illetve, hogy éppen az iskola erősíti fel a mobilitási hátrányokat, s segíti elő az előnyök-hátrányok átadását. Ezért célszerűnek tűnne a szakképzés leválasztása az iskoláról és – értelemszerűen – munkahelyhez kapcsolása. Ebben az esetben az iskolának nem lenne szakképző feladata, tehát magas színvonalon üzhetné az általános képzést, s nem lenne társadalmi posztokra szelektáló feladata, tehát jobban segíthetné a hátrányok behozását.

A magunk részéről messzemenően *nem* értünk egyet egy ilyenfajta következtetéssel. Kétségtelen, hogy nyitott, mert a mai korban még ki nem próbált dilemmáról van itt szó: arról, hogy az iskolai szelekció közbejöttével, vagy anélkül működik-e erősebben a társadalmi előnyök és hátrányok átörökítési mechanizmusa, s arról, hogy az iskolai, vagy az iskolán kívüli szakképzést tudja-e jobban alárendelni magának a gazdaság.

A dilemma nyitott, de bizonyos tapasztalatok azért segíthetnek végiggondolásában. Feltehető a kérdés: hogyan hathat a társadalmi szelekcióra és mobilitásra, illetve a szakképzésre egy olyan típusú közoktatási rendszer, amely 18 (vagy 16, 17, 19) éves korig mindenkinek a mai általános középiskolának nagyjából megfelelő végzettséget ad, de nem tekinti feladatának a „munkaerőpiacon” valamennyire használható jogosítványok kiadását.

Amennyire az ismert, nálunk is érvényesülő társadalmi összefüggésekből és bizonyos nyugati kísérletek (az ún. komprehenzív középiskola) tapasztalataiból következtetni lehet, úgy tűnik, hogy a szelekció és a szakképzés iskolán kívülre hárítása meg problematikusabb, mint a mai rendszer.

Szembe kell nézni ugyanis azzal a ténnyel, hogy a „munkaerőpiac”, s még általánosabban a társadalmi munkaszervezet egésze *sokkal közvetlenebbül van alárendelve* az adott gazdasági-társadalmi érdekviszonyoknak, mint az iskola. Az iskola is társadalmi intézmény, azaz nem függetlenedhet a fennálló érdek- és erőviszonyoktól, s nem egy funkciózavar éppen innen adódik. Am bizonyos autonómiaja mégis van. Ebből pedig legalább két dolog következik.

Elször: ha az iskola semmilyen jogosítványt nem ad, akkor a társadalmi munkamegosztás jobb helyeire még inkább azok fognak kerülni, akik a „munkaerőpiacon” jobban mozognak és jobb összeköttetésekkel rendelkeznek – s ez még inkább szarmazástól függ, mint az iskolai siker. Másodsor: ha az iskola semmilyen szakképzettséget nem ad, akkor a konkrét szakképzés még a mainál is jobban alárendelődik a pillanatnyi gazdasági, vállalati érdekeknek.

Mindezt, bármennyire is tisztában vagyunk az iskola társadalmi különbségeket újratermelő hatásával, még mindig valamivel hatékonyabbnak tartjuk a társadalmi viszonyok reprodukciós mechanizmusainak módosítására irányuló törekvést az iskola közbejöttével, mint anélkül. S bármennyire alárendelheti is magának a gazdaság az iskolát, ez mégsem lehet olyan mértékű, mintha az ún. gazdasági-termelési érdek az iskola közbejötté nélkül érvényesül.

A befejező, konkrét szakmai képzést mi is leválasztandónak tartjuk ugyan az iskoláról, ám bizonyos szelekciós feladatokat s a szakmai orientálást és előkészítést is iskolai keretek között kell tartani, szüntelenül erősítve e szelekción belül a társadalmi hátrányok ellensúlyozásának funkcióját.

4. A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK HATÁSAINAK ENYHÍTÉSE – A TUDÁSHOZ ÉS ISKOLÁHOZ VALÓ VISZONY VÁLTOZTATÁSA

A művelődéshez, a kultúra közvetítőihez, általában a tudáshoz való viszonyban megnyilvánuló egyenlőtlenség a rétegzett társadalmak szükségszerű szociológiai ténye. Ennek végső gyökerei is a társadalom tagozódását általában meghatározó munkamegosztási és elosztási viszonyokban rejlenek, melyek hatását ugyancsak idekapcsolódó más, például regionális, illetve falu és város közötti egyenlőtlenségek még felerősítik. Alapvetően az ilyen körülmények között végbemenő korai szocializáció, ennek gazdasági-társadalmi tartalma és feltételei hozzák magukkal, hogy az egyes társadalmi osztályok és rétegek körében minőségileg eltérő viszony alakul ki a kultúra közvetítőihez (köztük az iskolához), s ezzel művelődési, sőt életpálya esélyeik eleve differenciálódnak.

A művelődési egyenlőtlenségek a szocialista fejlődés útján haladó társadalomban is újratermelődnek, hiszen objektív gyökereik még sokáig fennmaradnak. A megelőző társadalmakhoz képest a lényeges különbség egyfelől az, hogy a szocializmus már korai szakaszában felszámolja a kulturális monopólium vagyoni és osztálykiváltságokhoz kötött nyílt formáit, másrészt fejlődése során korlátok közé vonhatja és fokozatosan enyhítheti az objektív eredetű egyenlőtlenségek hatásait.

Ez utóbbi lehetőség azonban nem érik szükségképpen és automatikusan valóssággá. A társadalom strukturális viszonyainak hatásai szükségképpen bekerülnek a pedagógiai intézményekbe. Nem létezik semmiféle olyan pedagógiai eszközrendszer, ami meggátolhatná, hogy az iskolához képest külső társadalmi viszonyokból eredő egyenlőtlenségek az iskolán belül megnyilvánuljanak. Nincs olyan pedagógiai eszköz (de még adminisztratív eszköz sem), ami az iskolán belül kiiktathatná a korai szocializáció eltérő feltételeiből és tartalmából adódó iskolai következményeket. Az egyik legfontosabb ilyen következmény az, hogy a különböző társadalmi rétegek gyermekei másként viszonyulnak az iskolához, a tudáshoz, és emiatt egyenlőtlen mértékben profitálnak az iskola tevékenységéből. Ez a tény pedig csökkenti az iskola hatékonyságát a műveltségi hátrányok behozásában, s egyben fenntartja a társadalmi előnyök és hátrányok átörökítési mechanizmusait. Ezt a tendenciát a munkamegosztás adott, hierarchizált rendszere szükségképpen fenntartja. Ebből következik, hogy igen erős érdekek fűződnek előnyösebb helyzetek megtartásához és a közvetlen leszármazottaknak való átadásához, alkalmasint mások kirekesztése árán is.

Az iskolarendszer három évtizede törekszik a művelődési hátrányok felszámolására, a tudás egyenletesebb társadalmi elosztására. Eközben azonban soha nem számolt eléggé sem az induló hátrányok hatásával, sem az adott egyenlőtlenségek fenntartását igénylő erő- és érdekviszonyokkal. Ezért erőfeszítései olykor a vártnál lényegesen kevésbé eredményesek, olykor pedig még fokozzák is a problémákat. Néhány példa segíthet e funkciózavarok jobb megvilágításában.

Az egyik legfőbb törekvés és eredmény az iskolázás szélesítése, az iskolai végzettség szintjének emelése a korábban nem, vagy alig iskolázott rétegek körében is. Az általános iskola közel teljeskörűvé tétele a középfokú oktatás extenzív fejlesztése az elmúlt másfél évtizedben a kultúra demokratizálásának fontos fejleménye. Az újabb kutatási eredmények azonban egybehangzóan arra utalnak, hogy az iskolázottsági szint ugrásszerű növekedése nem járt együtt a tényleges kulturális különbségek hasonló mértékű csökkenésével. Valójában az tapasztalható, hogy a formálisan azonos iskolai végzettség igen különböző műveltségi szinteket takar, s a

különbségek a társadalmi rétegződés mentén tapinthatók ki elsősorban. Ezt a tendenciát erősíti, hogy a középiskola mostani három típusa *minőségileg* különböző műveltséget közvetít – túl azon, hogy az egyes iskolatípusokon belül is van belső hierarchia. A műveltségbeli tartalmi különbség a majdan elfoglalandó társadalmi helyzetekhez tapad: ezek ugyanis még mindig nagyon eltérő mértékben teszik lehetővé a nem szakmai, hanem például a politikai, társadalmi tudás, „általános” kulturális műveltség alkalmazását. Végül is a középiskolai tanulók többsége csak egy redukált középfokú általános műveltséget szerezhet meg. (Ez mindenképpen igaz a szakmunkásképző iskolákra, ahová a középfokú képzésben résztvevők fele jár. Ez az iskolatípus jórészt az általános iskola közismereti anyagát ismétli meg – tehát a tanulók jelentős része 11 évi iskolázás alatt sem tesz szert azokra az alapvető ismeretekre és készségekre, amelyek nélkülözhetetlenek a kultúra önálló további műveléséhez, élvezéséhez, alkalmazásához.)

Ugyancsak a társadalmi hátrányok behozására irányuló szándék munkált és munkál abban az elképzelésben, hogy differenciáltabban kell kezelni a gyermekeket, mindenkinek a neki megfelelő bánásmódot nyújtván. E differenciálás egyik legmarkánsabb megnyilvánulása az ún. „kisegítő” hálózat – a kisegítő osztályok és különböző profilú gyógypedagógiai iskolák. A gyógypedagógiai intézményekbe (zömük általános iskolai jellegű intézmény) járó gyermekek száma az 1937/38. évi 4926-ról az 1976/77-es tanévben 35 388-ra emelkedett. A növekedés zöme a kisegítő hálózatban történt. Megjegyzendő, hogy a kisegítő rendszer rendkívül gyors fejlődése világ-, de legalábbis európai jelenség, és mindenütt az iskolai szelekció tétjeinek növekedésére vezethető vissza.

Ma már számos hazai és külföldi vizsgálat mutatja, hogy a kisegítő iskolákban tényleges arányuknál jóval nagyobb számban vannak képviselve a társadalmilag kedvezőtlen helyzetű gyermekek. A kisegítő hálózatból alig vezet út vissza a normális iskolarendszerbe, és – nálunk legalábbis – úgyszólván nem épül rá szakképző hálózat. Így az ide kerülő gyermekek szinte bizonyosan elvesztik a szakképzettség megszerzésének lehetőségét. Ez még a közülük viszonylag jobb adottságúakra is áll, akik előbb-utóbb önmagukhoz képest is lemaradnak, környezetükhöz igazodnak.

A differenciálás, a kisegítő hálózatba utalás a gyermekek manifeszt, mérhető képességei és pillanatnyi teljesítménye szerint a „legigazságosabb” módon történik. A válogatásnál *ezen a szinten* alkalmaznak egyenlő mércét – figyelmen kívül hagyva azt, hogy a *helyzetek*, az indulások alapvetően egyenlőtlenek, s hogy ilyen esetben az egyenlő iskolai mérce – a társadalmi egyenlőtlenséget iskolai különbséggé változtatva – azt szentesíti és tartósítja.

A kisegítő iskola azonban csak szélsőséges esete ennek a differenciálásnak. Az egyenlőtlen helyzetek egyenlő iskolai mércével való megítélése az iskolarendszer minden pontján megtalálható, s mindenütt felerősíti az iskolai szelekció társadalmi erővonalait. (Egyetlen ponton van eltérés ettől, a felsőoktatásba való felvételnél, azaz a legvitathatóbb pillanatban.)

Az ilyen típusú folyamatok végeredményeként áll elő az a helyzet, hogy az iskoláztatás extenzív kiterjesztése nem vezetett a valóságos kulturális különbségek megfelelő leépüléséhez. Ennek a továbbiak szempontjából legkedvezőtlenebb konkrét megnyilvánulása az, hogy az ún. induló társadalmi különbségek (amelyeket az iskolázás elején fennálló tanulmányi különbségekkel mérünk) ma is olyan nagyságrendűek, mint másfél évtizeddel ezelőtt voltak – annak ellenére, hogy időközben a különböző társadalmi rétegek a formális iskolai végzettség tekintetében közeledtek egymáshoz. Ezt a helyzetet csupán az iskolai oktatás további extenzív kiter-

jesztésével nyilvánvalóan nem lehet megváltoztatni. Ez szükséges, de távolról sem elégséges feltétele a művelődési egyenlőtlenségek további csökkentésének. Számos tartalmi, szemléleti, módszertani változtatásra is szükség van – s ezek bizonyos vonatkozásait világitja meg a két további funkció.

5. A TELJES ÉLETRE SZOCIALIZÁLÁS

A „felnőtt” életre való szocializálás, a társadalmi együttélésre való felkészítés többet jelent, mint a szűkebben-tágabban értelmezett szakmára való kiképzés. A teljes életre nevelés magában foglalja azt is, hogy az egyének

a) elsajátítsák a mindennapi életvitelhez szükséges technikai vagy tárgyi ismereteket, konkrét készségeket – éspedig részben a családban, részben más intézményekben, elsősorban az iskolában;

b) elsajátítsák az adott társadalomban általánosan használt, a teljes értékű érintkezéshez elengedhetetlen szimbólumrendszereket, érintkezési technikákat és szabályokat – s ezeket alkalmazni is tudják;

c) eligazodjanak adott társadalmuk viszonyaiban, sőt e viszonyokat legalább bizonyos mértékig kezelni is tudják – azaz ne legyenek nekik teljesen kiszolgáltatva.

Mindez lényegileg a társadalmi-kulturális egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló funkció egyik tartalma. S minden esetben arról van szó, hogy az iskolának azt is át kell adnia, amit a család egyeseknek-sokaknak nem adott át, azaz feladatai gyermekenként eltérőek is.

Az első követelménybe beletartozik – például – az egészséges és változatos táplálkozás technikáinak és normáinak ismerete és elsajátítása, vagy az egészséges, az adott – sport, kulturális, természetélvező – lehetőségeket kihasználó életmód szokásrendszerének megalapozása.

Az iskola tevékenysége több szinten történhet. Közölheti az ismereteket csupán vertikálisan; ezeket tananyagga szervezve besulykolhatja; elsajátíttathatja a készségeket az esetlegesség szintjén; végül pedig a készségeket beépítheti egy teljes szokásrendszerbe, a valóságos gyakorlat részeként. Az utolsó módszer az egyetlen hatékony – ám alkalmazását a mai iskolai feltételek és tevékenységrendszer a legkevésbé teszi lehetővé. Sőt az adott feltételek mellett a verbális oktatás is diszfunkcionálissá válhat. Igen gyakran áll elő ugyanis olyan helyzet, hogy a tapasztaltak (a piszkos mosdó, a villa és kés nélkül tálalt ebéd stb.) ellentmondanak annak, amit az iskolában higiéniaról vagy kulturált étkezésről mondanak. Ez rontja a tanítás hitelét, s emellett – persze csírájában – megalapozza azt a kiábrándulást, ha úgy tetszik értékválságot, ami bekövetkezhet, ha a hirdetett tételek és gyakorlati megvalósításuk nincsenek összhangban.

Mi tartozik a második követelményhez, a társadalom általánosan használt szimbólumrendszerének elsajátításához, mi az, ami valóban a társadalom *minden* tagja számára nélkülözhetetlen ahhoz, hogy „teljes” társadalmi életet élhessen? Ez egy-egy adott pillanatban is nehezen körvonalazható, időben pedig folytonosan változik.

A bizonytalanságok és esetlegességek ellenére annyi bizonyos, hogy néhány elem elengedhetetlen ahhoz, hogy az egyén képes legyen az áramló információk értelmezésére, szükség esetén az ezekre való reagálásra. Ezek közé tartozik az *anyanyelv* olyan szintű használata, ami lehetővé teszi a mindennapi élethez tartozó tetszőleges tartalmak megértését, kifejezését, alkalmasint álláspontok kifejtését, illetve saját érdekeknek vitában, érveléssel való megvédését. A másik nélkülözhetetlen szimbó-

lumrendszer az *írás*, legalábbis az olvasás olyan szintű elsajátítása, hogy semmiféle nehézséget ne okozzon a mindennapi élethez tartozó információk elolvasása, megértése, gyakorlatba átültetése. Az írás kezelése is fontos, bár kétségtelen, hogy az írás végrehajtása szükség esetén – és ha az egyén megfelelően ki tudja fejezni szándékait – könnyebben átruházható, mint a beszéd vagy olvasás. Ezt követően korlátlanul bővíthető a mindennapi életvitelhez szükséges jelek, jelképek, és információk köre – ám ezek elsajátítása is a nyelvre és olvasásra épül. Ezek nélkül nincs továbblépés.

Ismeretes, hogy mai oktatási rendszerünk még ezt a két szimbólumrendszert sem sajátíttatja el megfelelően. Az anyanyelv önálló használata alig, a vitakészség fejlesztése egyáltalán nem fér bele a tananyagba. A tesztek terjedése tovább csökkenti az önálló beszédprodukciónak lehetőségét – bár a szabvány-feleltetés sem tekinthető önálló beszédprodukciónak. Bármennyire is igaz tehát az, hogy az iskola túlzottan verbális, amikor készségeket kellene fejlesztenie, verbalitása egyoldalú: a tanulóktól nem követel e téren eleget, illetve nem megfelelő módon követel.

Az olvasás megtanítása elvileg követelmény lenne. Gyakorlatilag azonban – és ezt ma már széles körű vizsgálatok igazolják – az általános iskolát elvégzők harmada-negyede a túrhető olvasás-megértésig sem jut el. Ez azután gátolja minden további információt, illetve tudást megszerzését.

A harmadik követelmény szerint a szocialista iskolának fel kellene készítenie a társadalmi viszonyokban való eligazodásra, sőt, e viszonyok kezelésére is, ami végeredményben a szocialista demokrácia gyakorlatának elsajátítását jelenti.

A viszonyok megismertetése elsősorban ismeretközlés. Ez ma főként a világnézetit nevelés keretén belül folyik. A probléma ebben az esetben hasonló ahhoz, amit a mindennapi ismeretek kapcsán említettünk – csak magasabb szinten következik be. Arról van szó, hogy az oktatott anyag túlságosan lekerekített, túlságosan idealizált és ez gyakorta ütközik a gyermekek iskolán kívüli (olykor iskolán belüli) tapasztalataival. Ez ebben az esetben is értékválság talaja lehet.

A demokrácia gyakorlására nevelés azonban nem szorítkozhat verbális eszközökre. Ehhez az iskola egész viszony- és tevékenységrendszerét kellene olyanná alakítani, hogy előképe lehessen egy újfajta, demokratikus társadalmi gyakorlatnak. Kétségtelen, hogy az utóbbi időben elég sok szó esik az iskolai élet demokratizmusáról, s bizonyos formák – például a diákszemlék – meg is jelentek. Úgy tűnik azonban, hogy ez a demokratizmus ma még csak „kiemelt fórumokon, kiválasztott pillanatokban működik”,³ keretei roppant körülhatároltak. Az öntevékenységet gátló túlzott centralizálás, a tekintélyelv és az egyén kiszolgáltatottságát enyhítő fórumok hiánya továbbra is megtalálható a közoktatási rendszer minden szintjén – érintvén a gyermekeket is, a pedagógusokat is, a szülőket is.

A lassú haladásnak vannak iskolán belüli okai is, ilyenek a tekintélyelvű pedagógiai hagyományok, vagy a nem megfelelő pedagógusképzés. A közoktatási rendszeren belüli ok az is, hogy ezen a téren még nem alakult ki az irányítási rendszer olyan „új mechanizmusa”, ami a gazdasági életben már teret ad valóban helyi kezdeményezéseknek és döntéseknek, azaz ténylegesen átruház bizonyos felelősséget. Alapvetően azonban ezúttal is iskolán kívüli okokról van szó – legalább kétféle értelemben.

Először: az iskolán belüli demokratizálást visszafogja az iskolán kívüli társadalmi-politikai gyakorlat relatív fejletlensége. Amennyiben az iskola él viszonylagos

³ Ancsel Éva: A szocialista tudat lehetősége és valósága. Társadalmi Szemle, 1979. 5. sz. 45. old.

önállóságából fakadó lehetőségeivel és a társadalomban szokásostól jelentősen fejlettebb demokratikus gyakorlatot honosít meg, ez ebben az esetben is törésekhez, konfliktusokhoz vezethet.

Másodszor: a társadalmi munkamegosztás adott állapota itt is visszafogó tényezőt jelent. Ismeretes, hogy e munkamegosztás néhány alapvonását – a fizikai és szellemi, irányító és végrehajtó stb. munkák szétválasztását – a tőkés rendszertől vettük át. Az azóta bekövetkezett technológiai fejlődésben is jelentős szerepe volt a mienknél fejlettebb technikára épülő tőkés mintáknak. Így mai munkaszervezetünkre is a részmunkák léte a jellemző. Ez viszont azt a követelményt támasztja a munkaerőképzés intézményeivel szemben – s kivált azokkal, amelyek a leendő beosztottakat, végrehajtókat, a par excellence „részmunkásokat” képezik –, hogy olyan munkaerőt bocsássanak ki, amely természetes módon elfogadja a társadalmi munkamegosztásban majdan rákényszerítendő korlátokat, s nem kérdőjelezi meg ezeket. Ez a követelmény pedig nyilvánvalóan korlátozza az iskola öntevékenységre és demokratikus részvétellel nevelő törekvéseit.

6. A GYERMEKEK SZEMÉLYISÉGÉNEK FEJLESZTÉSE

Az egyén képességeinek lehető legsokoldalúbb kibontakoztatása, személyiségének fejlesztése az egész szocialista fejlődés egyik fontos távlati célja. Ennek közelítésében jelentős az iskola szerepe. Aligha vitatható azonban, hogy a mai közoktatási rendszer ebben a vonatkozásban is ellentmondásosan működik.

a) A már eddig elmondottak is utalnak néhány idevonatkozó problémára. Az a megállapítás például, hogy az iskola a lehetségesnél kevésbé csökkenti a területi és társadalmi hátrányokat, azt is jelenti, hogy a „rossz helyre” születőknek az iskola sem ad elég segítséget ahhoz, hogy szunnyadó-sorvadó képességeik felszínre kerülhessenek és kibontakozhassanak.

Továbbá: a munkamegosztásnak való túlságos alárendelés, illetve az iskola működésére ható társadalmi hierarchia több módon is érinti a képességek kibontakozását. Egyrészt, a *kisebb* (látható) *képességeket* a korai szelekció viszonylag korán perifériára szorítja. Másrészt, a szakképzésbe bejutók szinte mindegyikénél kimutatható a képességek fejlesztésének bizonyos egyoldalúsága. Ez másként jelenik meg a szakmunkástanulóknál, akiknek, mint említettük, az iskola csak egy „redukált középfokú általános műveltséget” nyújt, és másként a továbbtanulás felé orientálódó fiataloknál. Az ő esetükben – s a felsőoktatásban is – a többnyire formális követelmények miatti túlterhelés és a korai erős szakosodás hozza magával, hogy kevés lehetőségük van akár az egyéni érdeklődésükhöz igazodó külön munkára, akár a választott szakterület elmélyültebb művelésére. Ebből következik, hogy a mai iskolarendszer a jó, vagy kiemelkedő képességűek számára sem teremt eléggé kedvező feltételeket.

Utaltunk rá, hogy iskolarendszerünkben még nem alakult ki valamiféle „új mechanizmus”. Ezért túlzottan ránehezedik a pedagógusokra a formális ellenőrzés, ami a pedagógiai eljárások, módszerek erőteljes uniformizálását is megköveteli (enélkül a tömeges ellenőrzés megoldhatatlannak tűnik). A pedagógia így egy-egy iskolai osztályon belül nehezen igazodhat az egyes gyermekhez, és általában korlátozódik a pedagógus munkán belüli autonómiája. Az egyéni pedagógiai autonómia korlátozása azonban oda vezet, hogy csökken az autonóm pedagógus egyéniségek

száma. Ezzel az oktatás nemcsak személy szerint a potenciálisan legjobb pedagógusokat veszíti el, hanem általában szürkül az iskolai élet.

b) A gyermekek személyiségfejlődésében további, némileg más jellegű torzulást okoz az iskolai szelekció mai végrehajtási módja. Ez ugyanis már igen korán erős versenyre készíti azokat, akik a továbbtanulás viszonylag szűkre szabott csatornáira felé törekcszenek – a többiek számára viszont alig nyújt ösztönzést. Természetesen nem önmagában a verseny problematikus, hanem az, hogy a többféle lehetséges versenyztetési mód közül az iskola nem a legmegfelelőbbeket alkalmazza. A versenynek ugyanis igen különböző típusai vannak, s ezek alkalmazási terepe és társadalmi hatása igen különböző. Hipotetikusán a következő típusok különíthetők el:

– Az ún. *kiszorító verseny*, amelynél a díjazható helyek száma korlátozott. Ennek legalább három vonzata kiemelendő. Az *egyik* sajátossága az, hogy az elérendő szintet nem kívülről határozzák meg, hanem a jelenlevő versenyzőktől függ. (A legyengébb olimpiái mezőnyben is van első három helyezett.) Ez nem zavaró akkor, ha a verseny „öncélú”, azaz a győzelemnek nincs további, önmagán túlmutató tétje. Amikor azonban a *verseny* egyben *versenyvizsga* is, a győzelem valami másnak – például valamilyen pályára kerülésnek – a feltétele, akkor a külső követelmények hiánya problematikus lehet.

A *másik* sajátosságot e versenytípus pszichológiai vonatkozásai jelentik. Már az indulás olyan pszichológiai feltételekhez van kötve, mint a magabiztosság, győzni akarás, amelyeknek a vizsgán mért képességekhez kevés közük van, ugyanakkor társadalmilag igen erősen determináltak. Társadalmi értelemben azonban valószínűleg súlyosabb probléma az, hogy egy ilyen versenyben a siker csak *mások kárára* történhet. Az egyik résztvevőnek akkor sikerülhet a verseny, ha azon mások elbuknak. Szolidaritás és együttműködés helyett az elkülönítő szembenállás, a tudás „magántulajdonosi” kezelése válik jellemzővé.

A *harmadik* sajátosság a verseny korlátozott ösztönző ereje. Az iskolai verseny feltételei közé tartozik mindenképpen a jó iskolai eredmény. A versenybe való belépésről tehát eleve lemondanak azok, akik számára korábbi iskolai pályafutásuk már sugallja, hogy nemigen kerülhetnek a jó tanulók közé. Ezek köre társadalmilag ismét nagymértékben meghatározott.

– A következő elkülöníthető típus a meghatározott szint elérését igénylő *szűrő verseny*. Itt a díjazható helyek számát eleve nem korlátozzák. Akik eleget tesznek valamilyen előre rögzített szintnek, azok mind győzhetnek, továbbjuthatnak. Az ilyen verseny kevésbé hierarchizált, mint az első – hiszen nem kell megállapítani, hogy ki az első vagy tizedik. A sikernek nem feltétele mások kudarca, tehát a verseny a résztvevőket nem állítja szembe egymással. A részvétel ugyan itt sem teljesen korlátlan, hiszen a diákok egy része korábbi iskolai értékelésekből sejtí, hogy nem számíthat sikerre – de legalább az erőteljes magabiztosság nem feltétel (nem kell az egyénnek azt hinnie, hogy másoknál *jobb* – elég, ha jó). Pozitív eleme a versenynek, hogy jól alkalmazható akkor, ha a tét a versenyen túlmutat. Így jól kontrollálhatja bizonyos képességek meglétét, illetve színvonalát, azaz például jó eszköz bizonyos pályákra irányításnál.

– Végül eléggé sajátos versenytípus az, amikor az egyén mintegy *önmagával versenyez*, hogy saját képességeit fejlessze, saját teljesítményét fokozza. Amikor az egyén önismerete még hiányos, illetve nem képes mércét szabni önmagának, akkor szükséges a külső személy, aki a mindenkori mércét felállítja, a teljesítést figyelemmel kíséri. Ha az egyén ismeri saját belső korlátait, és azt is tudja, hogy milyen irányba kell haladnia, akkor a mércét egyedül is egyre feljebb állíthatja önmaga

számára. A gyakorlatban persze e két megoldás összefonódhat, s többnyire össze is fonódik.

Ez a versenytípus nem szelektál és nem hierarchizál. Nem alkalmazható tehát például arra, hogy társadalmi pozíciókra szelektáljon, vagy hogy a munkamegosztás meghatározott helyeire orientáljon. Ugyanakkor a legjobb ismert eszköz az egyéni képességek valóban egyéniesített fejlesztésére, az egymást segítő együttműködés kiépítésére s az önismeret megalapozására. Kivétel nélkül mindenkit mozgósíthat, és gyakorlatilag mindenkinek biztosíthat sikert.

A mai iskolarendszer – néhány rendhagyó kísérlettől és pedagógustól eltekintve – az első két versenytípust alkalmazza. Formálisan a kiszorító típusba csak a tanulmányi versenyek és a felsőoktatási felvételi vizsgák tartoznak – a többi vizsga, illetve maga az osztályzási rendszer is a szűrővizsga logikáját látszik követni.

Valójában még így, a formális alkalmazást nézve is feltűnő, hogy éppen a pályára kerülés előfeltételét jelentő felvételi vizsgánál kerül sor a kiszorító versenyre, azaz akkor, amikor a legnagyobb szükség lenne a megadott pályakövetelményekre, illetve amikor a győzők korlátozott száma nyilvánvalóan alkalmasakat is kiszoríthat a pályáról. Ha azonban a formális alkalmazáson túlmegyünk, akkor kitűnik, hogy a kiszorító verseny szelleme a fenti két alkalmazási területnél sokkal szélesebb körben hatja át az iskolát. A korai szelekció során ugyanis mind a kevés önbizalmúak, mind a gyengébb képességűek fokozatosan, és egyre inkább kimaradnak a versenytől. A harmadik típusú verseny hiányában az ő számukra az iskola gyakorlatilag nem képes ösztönzőerőt nyújtani. Másként fogalmazva: a jó tanulmányi eredményért csak annak érdemes erőfeszítéseket tennie, aki végül is a kiszorító versenyen részt akar venni. A többieknek elég, ha éppen hogy elvégzik az iskolát – megszerzik a képesítést jelentő, vagy nem jelentő bizonyítványt.

c) Egy további személyiségfejlődést korlátozó tényező az, hogy – jóllehet gyakran hangsúlyozzuk az iskola nevelő funkcióját – az iskola voltaképpen csak bizonyos tanulmányi teljesítményt premizál. Így egy sor olyan tulajdonságot, melyek nem szükségesek a tanulmányi teljesítményhez, vagy nem értékel, vagy éppen visszafogja fejlődésüket. Így például az egyéni kezdeményezés, az ötletesség, a bátorság, a különös érdeklődés, a humorérzék, a szervezőképesség, a vitakészség olykor még zavaró is lehet, de általában nem fontos. A gyengébbekkel, esetleg fogyatékosokkal való együttérzés és együttműködés nemigen fejlődhet, hiszen a legelesettebbeket igen korán elkülönítik, a többieknél pedig a már leírt versenyztetés az akadály.

d) Végül utalunk néhány olyan megkülönböztetésre az iskolán belül, amely bizonyos (demográfiaiilag elkülöníthető) csoportokra hat hátrányosan. Ilyen fontos csoportot alkotnak a cigánygyermek. Az ő esetükben meglehetősen egyértelmű, hogy az integrált oktatás jelenti a megoldást (természetesen egyéniesített bánásmóddal, jó feltételekkel), ám erről vita folyik, s a külön cigányiskolák és osztályok továbbra is léteznek. Sőt, néhány különleges intézettől eltekintve, működési feltételeik az átlagosnál sokkal rosszabbak. Ez azt jelenti, hogy a cigánygyerekek képességei aligha bontakozhatnak ki, ha „másodrendű állampolgárként” élnek az iskolában.

Szélesebb kört érint ezeknél a fiúk és lányok közötti, bizonyos formákban még mindig továbbélő megkülönböztetés. Egyfelől köztudott, hogy a „hagyományos nemű szerepekre” való szocializálás burkoltan még sok területen megtalálható (például a tananyagokban, alkalmasint a tantárgyak vagy iskolák csak fiúkra vagy csak lányokra szabott jellegében). Másfelől – részben éppen ezen a módon – az iskola is közreműködik abban, hogy a mai, a nők hátrányára működő munkamegosztás

újratermelődjön (az iskola bizonyos szakmákba nem vonz nőket, másokba főként nőket terel). Ennek a problémának sem az iskolarendszerben van a gyökere – az iskola csak közvetítő. Ám ezúttal is felvethető, vajon nem lehetne-e valamivel többet tenni azért, hogy az iskola ne kövesse a társadalmi mintát, hanem elébe menjen bizonyos változásoknak.

Végeredményben szinte valamennyi említett funkciózavar a képességek nem megfelelő kibontakoztatásánál csapódik le. Az okok igen különbözők – a következmény a képességek visszaszorítása vagy egyoldalú fejlesztése. Mindent összevetve:

A mai iskolai oktatás nem segíti megfelelően a képességek feltárását és fejlesztését

- a társadalmilag-területileg „rosszul” indulóknál;
- a viszonylag kisebb képességűeknél;
- mindazoknál, akiknél valamilyen képesség az otthoni környezetben bármilyen oknál fogva rejtve maradt (hiszen nincs képességfeltáró szakasz);
- azoknál, akik kiemelkedő tehetségűek.

Sokféle képesség kifejlődését visszafogja, azaz az egyoldalúság felé orientálja azoknál, akiket

- túl korai szakosodásra fog (elsősorban a szakmunkástanulók);
- kizorító versenyre késztet, és a verseny anyagát meglehetősen szűken körülhatárolt szakterületekben szabja meg;
- meghatározott, általában kisebb presztízsű pályák felé irányít (pl. lányok).

Végül gyakorlatilag mindenkinél torzítja, illetve szűkíti a fejlesztendő képességek körét, minthogy bizonyos (elsősorban intellektuálisnak tekintett) képességeket túlértékel, másoknál nem ad kedvező talajt vagy lebecsüli őket. Ilyen feltételek között talán nem tűnik túlzásnak, ha azt állítjuk, hogy a mai iskolarendszer – beleértve ebbe az ún. közoktatási rendszeren kívül a felsőoktatást is, s a lassan iskola-előkészítésre specializálódó óvodát is – kevésbé alkalmas terep arra, hogy a gyermekek egyéniségének harmonikus fejlődését biztosítsa.

A tervezés komplexitásáról*

Társadalmi-gazdasági fejlődésünk tudományos, tervszerű irányítása számos tényező mérlegelését tételezi fel. Ezek közé tartoznak egyebek között nemzetközi és hazai méretekben kezelhető tényezők, politikaiak és gazdaságiak, természetiek és társadalmiak, műszakiak és kulturálisak, anyagi természetűek és morálisak, intézményesült és informális struktúrában mozgó tényezők egyaránt. Mindezeket – és persze számos más tényezőt is – sokféleképpen lehet és kell összekapcsolni vizsgálódásainkban, helyzetelemzéseinkben és természetesen a tervezésben is, hiszen a társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatában, tehát a valóságban is sokféleképpen kapcsolódnak egymáshoz. Tovább bonyolítja a feladatot, hogy a szóban forgó tényezők kombinációi időben is jelentősen változnak.

AZ IDŐTÉNYEZŐRŐL

Nemzetközi és hazai jelenségként figyelhető meg az időtényező szerepének a növekedése és árnyaltabb kezelése. Az időtényező jelentőségének fokozódása mindekelőtt abból adódik, hogy nagyobb mértékben kerültek előtérbe olyan problémák, amelyek természetükből adódóan nagy távlatú vizsgálódásokat igényelnek, továbbá bizonyos problémák megoldása hosszú időt vesz igénybe, miközben a megoldások hosszú következményszakaszt vonnak maguk után. Az időtényező árnyaltabb kezelése viszont azt jelenti, hogy szűnőben van a tervezésnek az a gyakorlata, amelyben az időtényező a tervidőszak végére szóló állapotábrázolást, valamint a több évet magában foglaló tervperiódus szabályos időközökre (a hosszú távlatú terveknek öt-éves, az ötéves terveknek éves periódusokra) való bontását jelentette.

Az 1960-as évek végén és a hetvenes évek elején a jövőkutatás fokozott figyelmet fordított az ezredfordulóra. Akkor a hosszú távlatú tervezés az 1970 és 1985 közötti időszakot foglalta magában. A későbbiekben mind nagyobb mértékben nőtt az érdeklődés a XXI. század iránt. A különböző jövőkutatási produktumok a XXI. századot nagyon változatos módon kezelték. A nemzetközi irodalomban az első ilyen jellegű előretekintések a 2070. évig próbálták a jövőt felvázolni, a későbbiek azonban a legtöbb esetben a 2020. körüli időszakig tekintettek előre és nem volt jellemző, hogy a 2000. évnél rövidebb időszakot vettek volna figyelembe vizsgáló-

* E tanulmányhoz a szerző felhasználta *A komplexitásról* című részletesebb tanulmányát, amelyet *A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai* című agit. prop. téma kutatások keretében készített.

dásaikban. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a 2020. körüli időszakig még eléggé megbízható mennyiségű és minőségű információk állnak nemzetközi vonatkozásban rendelkezésre. Emellett a 2020. körüli időszakra való előretételezés már jól jelzi azokat a nagy strukturális változásokat is, amelyekkel szembe kell néznünk. Ezek a strukturális változások kiterjednek a természeti és művi környezetünkre, a termelési tagozódásra, a társadalom rétegződésére és természetesen más fontos kérdésekre is.

A jövőkutatás mellett maga a hosszú távlatú tervezés is a korábbiaknál nagyobb időperiódussal dolgozik. Amíg korábban 15 éves szakaszokra tervezték a távolabbi jövőt, ma már az 1980 és 2000 közötti időszakot, tehát 20 éves periódust vesznek alapul a hosszú távlatú tervezésben. Ez egyben azt is jelenti, hogy a hosszú távlatú tervezés gyakorlatilag elérte a 2000. évet és a jövőkutatás előretételezése 2020-ig a korábbiakhoz hasonló helyzetet eredményez, azaz a tudományos előrelátás időszaka nagyjából annyival haladja meg a hosszú távlatú tervezés időszakát, mint ahány évet a hosszú távlatú tervezés magában foglal.

A tudományos előrelátás időtartamának a tervidőszaknál tágabb kerete alapvető követelmény, napjainkban pedig különösen fontos. A hosszú távlatú tervben foglalt időszakban, tehát az 1980 és 2000 közötti években a szocializmus építésével kapcsolatos feladatokat kell megoldanunk, figyelembe véve pártunk programnyilatkozatában körvonalazott társadalmi-gazdasági célokat. A jövőkutatás viszont már olyan időszakokkal is foglalkozik – kell hogy foglalkozzon –, amelyben a szocializmus-kommunizmus építésének következő szakaszával kapcsolatos feladatok kerülnek napirendre. *Amennyiben a jövőkutatás segítségével sikerül eredményesen megoldani a következő történelmi szakasz fő vonásainak körvonalazását, úgy a szocializmus építésének soron következő célkitűzéseit a nagyobb távlatok, tehát a kommunizmusra való átmenet igényeinek figyelembevételével tudjuk valóra váltani.*

Azt persze a felhalmozott tapasztalatok egyértelműen mutatják, hogy minél hosszabb időszakra tekintünk előre, annál összevontabban, annál aggregáltabban kell és szabad foglalkoznunk a fejlődés, fejlesztés kérdéseivel. Óvakodnunk kell tehát attól, hogy részletekbe bonyolódjunk, annál is inkább, mert a részletekben való elmerülés a bizonytalansági tényező szerepének a növekedését, az előrejelzések és a tervek megbízhatóságának a csökkenését vonja maga után. A tévedések lehetősége a problémák aggregált kezelése esetén is fennáll. *Az újabb ismeretek birtokában alapvető követelmény a korábbi és jelenlegi elképzeléseink korrekciója.*

A nagyobb távlatokra való előretételezés lehetővé teszi, hogy *egyes fejlődési folyamatokat teljes egészében át tudjunk tekinteni.* Megismerve egyes fejlődési folyamatok keletkezését, kibontakozását, fordulópontjait, stagnálásba vagy hanyatlásba való átcsapásának lehetőségét, sőt szükségszerűségét, szemléletváltozás következhet be a jövő kezelésében is. Így nemcsak az emelkedést, hanem a stagnálást, sőt a visszaesést is jobban meg tudjuk érteni, s konkrétan érzékeltetni és alkalmazni tudjuk a gyakorlatban azt, amit elvileg mindig hangsúlyoztunk, hogy ti. társadalmi-gazdasági életünkben együtt vannak jelen csírájukban levő, uralkodónak tekinthető, s elhaló elemek. A csírájukban meglévő elemeket – amennyiben jövőbe mutatóak – támogatnunk kell, az uralkodó elemek kínálta lehetőségeket a jövő érdekében is jól ki kell használni, és az elhaló, történelmileg túlhaladott elemeket minél gyorsabban ki kell szorítani társadalmi-gazdasági életünkéből. Több esetben azzal is számolnunk kell, hogy a ma csírájában meglévő, sőt egyes területeken ma uralkodó elemek nem minden esetben hordoznak pozitív irányú fejlődéstendenciákat és már most fékezni kell további kibontakozásukat, kiterjedésüket.

Abból adódóan, hogy a különböző fejlődési folyamatok emelkedésből visszaesésbe, gyorsulásból lassulásba mennek át, *az időtényezőn belül növekvő szerepe lesz a fejlődési fordulópontok, esetleg fejlődési töréspontok, kritikus elágazási pontok várható bekövetkezésével való foglalkozásnak.* Mindez viszont maga után vonja azt is, hogy a jövőkutatás és a tervezés időtartamán belül is árnyaltabban közelítjük az időtényezőt. Nem minden fejlődési folyamatnak egyforma az időigénye, nem minden fejlődési folyamatot lehet egyformán hosszú időre előrelátni. A tervezésben sem csak a fejlődés folyamataira, hanem irányváltozásaira és a minőségi ugrások, szint-áttörések bekövetkezésére is nagyobb figyelmet fordítunk. Ezek időpontja pedig nem esik egybe a különböző időtartamú tervek befejező évének időpontjával.

Az időtényező árnyalt kezeléséhez tartozik az is, *hogy jobban felszínre kerülnek a döntések előkészítésének, megvalósításának és következményeinek időigényei.* Általános tapasztalat, hogy minél nagyobb kihatásokkal járó döntésekről van szó, annál nagyobb a döntések előkészítési ideje, annál hosszabb a kivitelezési, megvalósítási idő és hosszú lejáratúak *a döntések továbbélő következményei is.* Ez utóbbit külön is hangsúlyozzuk. Ugyanis *a nagy fontosságú döntések nem elsősorban meghatározataluk körülményei szempontjából érdekesek, hanem következményeik szempontjából lényegesek.* Nagy kihatással járó döntéseket persze rövid előkészítési és kivitelezési körülmények között is meg lehet hozni és valóra lehet váltani. A forradalmi változások, a minőségi ugrások időszakában különösen jellemzőek az ilyen típusú döntések. Békésebb, konszolidáltabb körülmények között azonban számolni kell az-
zal, hogy a döntések határfoka nagyban függ az előkészítés és kivitelezés minőségétől, s mindez határozottabb formában igényli az időtényező figyelembevételét. Egyre inkább elemi igényként fogalmazódik meg az a követelmény, hogy az időtényezőt a döntéselőkészítés, kivitelezés és következményszakasz pontosabb meghatározásával tegyük tudatosabb mérlegelés tárgyává. Eddigi tervezési és döntést hozó gyakorlatunkban jobban érvényesült a döntések előkészítési és kivitelezési időigényének mérlegelése és kevésbé a döntések által kiváltott hatások, következmények érvényességi idejének a becslése, prognosztizálása. S minthogy a következmények vonatkozásában az időtényező nem került megfelelő mértékben felszínre, nem volt előzetes elképzelésünk arról, hogy mikor kell elkezdenni az újabb, jelentősebb változások előkészítését. És fordítva is: ha egy-egy markánsabb koncepciót kidolgoztunk és a jövőbeni időtényezőt nem vizsgáltuk sokoldalúan, nem tudtuk mérlegelni, hogy mennyiben képezheti normatív értékek hordozásának alapját vagy éppen mennyire minősülhet utópiának.

Az időtényező figyelembevételénél *a múlt, a jelen és a jövő összekapcsolásának kétirányú tevékenységben kell megjelennie.* Egyfelől a jövő a múltban és a jelenben kibontakozott fejlődéstendenciák eredményeként, tehát a múlt és a jelen következményeként alakul ki. Másfelől azonban a jövő normatív igényként is kezelendő, így a jövő alakítja a jelen is. Nem nehéz belátni például, hogy a szocialista iparosítás vagy a mezőgazdaság kollektivizálása nemcsak a múlt elmaradott társadalmi-gazdasági állapotának meghaladásából táplálkozott, hanem abból a jövőképből is, amely szerint a szocializmus a kollektív tulajdon talaján működő iparosodó vagy iparilag fejlett társadalom és ennek tudatában ilyen irányba fejlesztettük. Nyilvánvaló, hogy a szocializmus további építése napjainkban e fejlődési irányban rejülő előnyök kiaknázása mellett magában kell hogy foglalja a következő történelmi szakaszra való átmenet jövőképszerűen megfogalmazott igényének a kielégítését is. Tervezési szempontból tehát, miközben ténylegesen el kell fogadnunk azt az érvelest, hogy a jövő nem alakítható tudatosan a múlt és a jelen elemzése nélkül, tudo-

másul kell vennünk azt is, hogy mai döntéseinkben egyre inkább a jövő – benne a távolabbi jövő – követelményeit is érvényesíteni kell. A jövőt tehát társadalmi vonatkozásban az idő tengelyén értelmezve jövőképként, modellként, normatívvá kell kezelnünk jelenlegi problémáink megoldásában, a szocializmusban rejlő előnyök kiaknázásában. *A jelen és a jövő közé nem lehet hidat verni csak az egyik part figyelembevételével.*

Az egyoldalúan múltira és jelenre, tehát bázisra orientált döntések a jövőt törvényszerűen egyoldalú, következmény jellegű jövőként hozzák létre. Ez általában sem szerencsés, és az elkövetkező időszakokban különösen nem lesz az. A jövőkutatási szakirodalom eléggé egyértelműen hangsúlyozza azt a véleményt, hogy a jövő problémái egyre nagyobb mértékben térnek el a múltbeliektől. Ezért a múlt tapasztalatai és értékei alapján egyre kevésbé lesznek megmagyarázhatók és megoldhatók. Ez persze nem zárja ki a múlt és a jelen tapasztalatai figyelembevételének fontosságát, kiváltképpen akkor, ha a múlt és a jelen tapasztalatait a jövőben felmerülő kérdésekre való válaszadás szempontjából is újból átvizsgáljuk. Hiszen a múltbeli tapasztalatok feldolgozása nemcsak azért gazdagodik, mert a múltból esetleg újabb információk állnak rendelkezésre, hanem azért is, mert a jövő igényei maguk is újszerűen fogalmazzák meg a múlttal való foglalkozás irányait. Az azonban egészen biztos, hogy *a jövőbeni megfontolások súlyának a döntésekben növekednie kell, még akkor is, ha a jövőről alkotott vélekedésünk, ismeretünk több ponton homályos és a jövő csak valószínűségi alapon közelíthető.*

Minthogy a tervezés és általában a döntéselőkészítés, döntéshozatal további demokratizálásával számolunk, társadalmi méretekben *arányosabb* múlt–jelen–jövőtudatot kell kialakítani, növelve a jövőtudat szerepét és erősítve egyben a társadalom tagjaiban a jövő iránti felelősséget is. Ezt annál is inkább hangsúlyozni kell, mert napjainkra és még inkább a jövőre az lesz a jellemző, hogy *a társadalom tudományos irányítása döntésigényesebbé válik*, hiszen a jövő nem a korábban kibontakoztatott fejlődéstendenciák nagyrészt mennyiségi továbbélését jelenti, hanem e fejlődéstendenciák egyre több ponton való megváltoztatását követeli meg a fejlődésfeltételek jelentősebb megváltozása miatt.

A társadalom-irányítás döntésigényesebbé válása különös élességgel állítja előtérbe *a döntések kedvező időpontjának megkeresését és megválasztását*. A jövőkutatási szakirodalom nem kezeli alternatív lehetőségként a döntések olyan megfontolásból való elhalasztását, hogy „az élet majd úgyis megoldja a problémát”. A nagy jelentőségű, komoly problémák nem oldódnak meg önmaguktól vagy amennyiben a spontán fejlődés ki is termel bizonyos megoldásokat, ezek csak jelentős veszteségek árán, esetleg feszültségeken keresztül juthatnak érvényre. *A döntések elhalasztása esetleg megkérdőjelezheti a probléma megoldhatóságát is. Késedelmes megoldás esetén jelentős ráfordítás-növekedés következhet be.* Ez a ráfordítás-növekedés a tervezési szempontból kezelhető időszakon belül elérheti a 30–40 százalékot is. Ugyanis az elhalasztott problémák megoldhatósága rendszerint bonyolultabbá válik. Az idő múlásával persze a nemzeti jövedelem növekedése esetén a társadalom egészében nagyobb erőforrástömeggel rendelkezik. Ám minden időszaknak megvannak azok a problémái, amelyeket a legoptimálisabban az adott időszakban lehet megoldani. *A korábbi időszakok aktuális döntéseinek áthúzódása a későbbi időszakokra a ráfordítás növekedésén túlmenően olyan következménnyel járhat, hogy a döntések a problémák elhalasztási mechanizmusán alapulnak és a társadalom permanens lemaradásba kerül a feladataihoz való viszonyában.*

A NEMZETKÖZI ÉS A HAZAI FEJLŐDÉSTENDENCIÁK KAPCSOLATÁRÓL

A társadalmi-gazdasági fejlődésünk stratégiai céljainak, a célokhoz vezető utaknak és feltételeknek a kimunkálását a nemzetközi és a hazai fejlődéstendenciák összekapcsolására kell alapozni. A nemzetközi és hazai fejlődéstendenciák sok esetben azonos irányúak, más esetekben azonban eltérnek egymástól.

Nehéz lenne elvitatni azt a tapasztalatot, hogy az utóbbi években, különösen az 1973-ban bekövetkezett árrobbanás után, *mind nemzetközi, mind hazai vonatkozásban a gazdasági kérdések szerepe nőtt az összfejlődésen belül, tegyük hozzá, hogy a nemzetközi gazdasági feltételek változása számunkra hátrányosan alakult.* Ugyanakkor az utóbbi években egyre nyilvánvalóbbá vált az is – ugyancsak nemzetközi és hazai vonatkozásban egyaránt –, *hogy a gazdasági kérdések politikai, társadalmi beágyazottsága is fokozódott.* Ez utóbbi mindenekelőtt azt vonja maga után, *hogy a gazdasági megoldások társadalmi és politikai feltételeinek, következményeinek jelentősen megnőtt a szerepe.* Így például egészen nyilvánvaló, hogy a gazdasági problémaként körvonalazódott 1973-as árrobbanás nem, vagy nem elsősorban a szorosabb értelemben vett gazdasági feltételváltozások eredménye, hiszen sem a termelési feltételeiben, sem a felhasználás volumenében s technológiai feltételeiben nem következtek be olyan méretű és gyors lefolyású változások, amelyek az olaj árának ilyen mértékű és ütemű emelkedését indokolnák. Más problémákról volt szó, és az árrobbanásnak nem a feltételei, hanem inkább a következményei lettek gazdaságiak, viszont a gazdasági következmények továbbgyűrűztek a politikában is és a társadalomban is. Nálunk úgy hatottak, hogy nehezebbé váltak a gazdasági fejlesztés feltételei és ennek következményeként esetleg hosszabb időszakot vesz igénybe az adott társadalomfejlődési periódus történelmi meghaladása. A gazdasági kérdések társadalmi, politikai beágyazottságának növekedése révén egyre inkább nyilvánvalóvá vált az is, *hogy számos társadalmi problémának nincs tisztán gazdasági megoldása és a csak gazdasági szempontból kialakított megoldások korlátozhatják társadalompolitikai céljainkat.* Nem nehéz belátni például, hogy az alkoholizmus ellen nem lehet eredményesen küzdeni csak a szeszes ital árának emelésével, hiszen az áremelkedéssel nem csökken arányosan az alkohol fogyasztása, legföljebb annak vásárlása, miközben nő az ellenőrizhetlenebb, egészségtelegebb házilagos szeszesital-készítés szerepe. A vendéglői árak túlzott emelkedése ösztönöz az otthoni főzés szerepének növekedésére, rontva ezzel a nők esélyegyenlőségét, hiszen a bevásárlás és a főzés terhe nagyobbrészt rájuk hárul. Ha ökonómiai megfontolásokból túlzottan magasra emeljük a húsfélék, a tej és a tejtermékek árát, véteünk az élettanilag indokolt táplálkozási követelmények ellen. Így tehát a tervezőknek, döntést hozóknak szerfölött bonyolult problémakörökkel kell megbirkóznia.

Nemzetközi feltételrendszerünk változását a hazai társadalmi-gazdasági stratégiánk kialakításához sokoldalúan kell figyelembe venni. *Ebből a szempontból is megkülönböztethető a világ globális, globális-szektorális és térségi problémáinak hazánkra gyakorolt hatása.*

A világ *globális problémái* közül kettőt különösen ki kell emelnünk. Az egyik a *kapitalizmus és a kommunizmus* perspektívájának a problémája, a másik a *háború és béke* problémaköre. A kettő persze szorosan összefügg egymással is, hiszen a kapitalizmus és kommunizmus képezi a világ fő ellentétét és amennyiben az ellentétek világméretű háborús összeütközésre vezetnének, ez döntően a kapitalizmus és kommunizmus konfrontációját jelentené. A háború megelőzése, a tartós béke

biztosítása viszont a két rendszer versenyével együtt a szocialista társadalomban rejő előnyök fokozott kihasználásának a lehetőségét is megteremti.

E két globális problémakörnek persze megvannak a maguk specifikus hatásai is, amelyek további kérdésfelvetéseket ösztönöznek és ezekre válaszadásokat igényelnek. Így például a nemzetközi fejlődésben jól látható, hogy a két társadalmi formáció, a kapitalizmus és a szocializmus egymás mellett élése polarizálóan hat a harmadik világ fejlődésére, általában is, és az egyes országok történelmi mozgásában is. Hiszen a harmadik világ országai függetlenné válásuk után az elé az alternatíva elé kerülnek, hogy a kapitalizmus vagy a szocializmus útjára lépve fejleszték-e társadalmukat. Több esetben megrekednek a szocializmus felé való fejlődés útján, s nemritkán biztató kezdeti eredmények után letérnek erről az útról. Mindez jelentősen befolyásolja erkölcsi-politikai és gazdasági megsegítésük társadalomfejlődési határfokát, s nagymértékben megnöveli a kockázati tényezők szerepét e térségben eszközölt befektetéseket illetően.

A háború és béke problémájával mint globális problémával szorosan összefügg a leszerelés, illetve fegyverkezés alternatívája. Ez viszont jelentősen befolyásolja a társadalmi-gazdasági fejlődés anyagi-műszaki feltételeit, hiszen a fegyverkezés nemzetközi méretekben a modern termelőapparátusok, a kutatás-fejlesztés és a munkaerő nagy tömegét köti le.

A globális-szektorális problémák közé mindenekelőtt a demográfiai robbanás, az élelmiszerek, továbbá a nyersanyag és energia hiánya, a tőkejavak elégtelensége, valamint a környezetszennyezés problémaköre tartozik. Ezek a globális-szektorális problémák egymással is szorosan összefüggnek. Nem nehéz belátni, hogy szoros kapcsolat van a demográfiai robbanás és az élelmészeti probléma között, a tőkejavak hiánya és a foglalkoztatás, ezen keresztül a népesedési probléma között, az energiatermelés és az élelmiszertermelés között, vagy az ipari termelés adott technológiai bázison való nagymértékű növekedése és a környezet elszennyeződése között is. A vizsgált globális-szektorális problémák köre tovább bővíthető, ide sorolható például az édesvizek szűkös voltából adódó világprobléma vagy például az információk birtoklásának megosztásából adódó problémák is.

Az említett globális-szektorális problémák nem egyforma jelleggel érintenek bennünket. Hazánkban például a népesedési problémák másként fogalmazódnak meg, mint a világ számos nagy térségében. Energia- és nyersanyagproblémáink nagyjából nálunk is úgy jelennek meg, mint a világ legtöbb területén. Az édesvízellátással kapcsolatos problémáink is hasonlóak. Az élelmészeti terén viszont abban a helyzetben vagyunk, hogy mezőgazdaságunk felesleget tud termelni, tehát – bár kis ország lévén, kis volumenekkel – megfelelő nemzetközi feltételek és mechanizmusok esetén eredményesen hozzá tudunk járulni a világ globális problémáinak megoldásához. Tőkejavaknak ugyancsak szűkében vagyunk és jelenlegi technológiánkra is az a jellemző, hogy relative nagy a környezetszennyező hatásuk.

A térségi problémák is többoldalúan kezelhetők távlati tervezésünk szempontjából. Mindenekelőtt tanulmányozás tárgya lehet a *világ különböző integrációs tömörüléseinek fejlődése és azok egymáshoz való viszonya.* Közvetlenül érint bennünket és nagy jelentőségű számunkra a KGST, valamint a Varsói Szerződés fejlődése, de figyelemmel kell kísérnünk a nyugat-európai gazdasági közösség várható alakulását, valamint a NATO mint katonai tömörülés tevékenységének perspektíváját is. Emellett tanulmányoznunk kell más, növekvő jelentőségű tömörüléseket, így például az OPEC perspektivikus fejlődését.

Térségi problémaként értelmezhető az *Észak-Dél*-probléma is. Nem kell meg-

lepőnek tekinteni azt, hogy számos polgári tudós az Észak–Dél-probléma súlyosságát nagyobbak érzi, mint a Kelet–Nyugat-kapcsolatok, vagy tágabban a kapitalizmus–kommunizmus perspektívájának kérdését. Ennek objektív alapját ők abban látják, hogy az északi féltekén elhelyezkedő szocialista és fejlett tőkésországok termelési-civilizációs bázisa struktúrájában, műszaki jellemzőiben sok közös vonást mutat és ehhez képest jelentősebbek a különbségek közöttük és a harmadik világhoz tartozó, többségükben elmaradott, egyben a déli féltekén elhelyezkedő országok között. Az Észak–Dél-problémával való foglalkozás – függetlenül attól, hogy e kérdések súlyát és okait eltérően ítéljük meg – számunkra is fontos. Egyrészt azért, mert valós jelenségeket és feladatokat vetnek fel, másrészt pedig azért, mert azokon a nemzetközi fórumokon, ahol a résztvevők országonkénti képviselőben vannak jelen, a problémák nagy részét eleve így fogalmazzák meg. Amennyiben e fórumok szerepe tovább nő a nemzetközi kérdések eldöntésében, úgy az Észak–Dél-problémaként felvetett kérdések jelentősége is nőhet és ezzel számolni kell stratégiánk kialakításában.

Térségi problémaként kell foglalkozni a világ veszélyes gócainak elhelyezkedésével is. E veszélyes gócok a globális problémákból, valamint a globális-szektorális problémákból, továbbá ezek összekapcsolódásából adódóan más-más térségekre összpontosulnak. Energetikai és ebből következően katonai szempontból is veszélyes térségnek tekinthető például a Közel-Kelet. Részben azért, mert itt a két rendszer érdekei közvetlen formában találkoznak. Részben pedig azért, mert középtávon az energiahordozók közül az olaj különös jelentőségű – erre komoly haditechnika épül és a fejlett országokban az automobilizmusként összefoglalható civilizációs forma alapul – és emellett e fontos és jól kitapintható lelőhelyek kis térségekre összpontosulnak. Túlnépesedési és élelmiszeri szempontból veszélyes térség Délkelet-Ázsia.

A fentiekkel talán sikerült érzékeltetni, hogy hazai társadalmi-gazdasági fejlődésünk nemzetközi feltételrendszerébe sokkal több összefüggés tartozik, mint amennyivel eddig terveink megalapozásakor foglalkoztunk. *Főleg középtávú tervezésünkben kísért annak a veszélye, hogy a hazai fejlődés nemzetközi feltételrendszerét túlzott mértékben a külkereskedelmi és fizetési mérleg összefüggésekre korlátozzuk.* A külkereskedelmi és fizetési mérleg követelményei főleg a középtávlatú tervezésben és természetesen a hosszú távlatú tervezésben is rendkívül lényegesek. Annál is inkább, mert számos nemzetközi összefüggés – köztük azok is, amelyeket az előzőekben érintettem – lecsapódnak a külkereskedelmi kapcsolatokban és fizetési mérlegünkben. Mégsem szabad ez utóbbira leszűkíteni a nemzetközi feltételrendszer hatásait.

A belső társadalmi-gazdasági fejlődéstendenciák elemzése is kínálja annak a lehetőségét, hogy néhány területen újszerűen vessünk fel kérdéseket és esetleg a korábbiaktól eltérően fogalmazzunk meg stratégiai célokat.

Az egyik ilyen kérdéskör *a társadalmi-gazdasági fejlődés és a hazai természeti adottságaink kapcsolata.* Természeti környezetünkön itt most elsősorban geológiai és ökológiai adottságainkat értem. Nyersanyaghelyzetünk jellemzését pontosabban és perspektivikusabb szempontoktól vezetettve kellene megfogalmaznunk. Attól függően, hogy mire terjesztjük ki vizsgálódásainkat, hazánkat nyersanyagokban szegénynek vagy közepesen ellátottnak minősítjük. A jövőbeni társadalmi-gazdasági és technológiai fejlődés figyelembevételével a különböző természeti kincseink értéke nyilvánvalóan eltérő lesz. A szinesfémek és egyes hazai energiahordozók valószínűleg továbbra is fontosabbak lesznek, mint mondjuk a kerámiaipar nyersanyaga, még ha ezen iparág szerepe a jövőben jelentősen növekedne is. Így tehát megkerülhetetlen, hogy nyersanyagvagyonunkat a társadalmi jelentősége, rangsorolása alapján

értékeljük, számításba véve természetesen azt is, hogy bizonyos, eddig esetleg kevésbé fontosnak ítélt nyersanyagok éppen azért válhatnak fontosabbá, mert azokra jelentős ipart építhetünk.

A hazai természeti adottságok szempontjából mérlegelnünk kell *a rövid és a középtávú hazai igények hazai forrásokból való kielégítésének és a távolabbi jövő igényeihez szükséges generációs tartaléknak az egymáshoz viszonyított arányát*. Nem nehéz belátni, hogy a nemzetközi fizetési mérleg feszültségei minket is – persze igen sok más országot is – arra ösztönöznek, hogy a rövid és középtávú, esetleg hosszú távú nyersanyagszükségletünket a lehető legnagyobb mértékben hazai forrásokból elégítjük ki. Emellett szólhatnak esetenként még más rövid és középtávú ökonomiai szempontok is. Am ha egészében elfogadjuk kiindulópontul, hogy földünk újra nem termelhető nyersanyagforrásai végesek és ezért előbb-utóbb kimerülnek – és véges térben gondolkodva ezt el kell fogadni –, akkor tudomásul kell vennünk azt is, hogy olyan országokban, amelyekben legalábbis az ismert készletek szűkösek, a készletek kimerülésének a veszélye ugyancsak fennáll, esetleg fokozott mértékben is. (Az ökológiai potenciál, ezen belül az agrár-ökológiai potenciál esetében korszerű gazdálkodást feltételezve ilyen veszély természetesen kevésbé merül fel.) Így tehát választ kell adni arra a kérdésre, hogy milyen termelési és megélhetési feltételeket tudunk és kell biztosítanunk az utánunk jövő generációk számára a hazai nyersanyagforrások hasznosítását illetően. E problémakör azért bonyolult, mert néhány generáción belül egyrészt feltételezhető, hogy akár a nemzetközi összefüggések, akár a technológiai változások miatt másként fogalmazódik meg a hazai nyersanyagok iránti igény. Másrészt az is lehetséges, hogy az újabb geológiai kutatások jelentős sikerrel járnak és a mélyebb rétegek vagy gyengébb minőségű készletek kiaknázása racionális ráfordítás mellett megoldható lesz. Vitathatatlan azonban, hogy ezekben a feltételezésekben sok a bizonytalansági elem, és erkölcsi kötelességünk az utánunk jövőekkel szemben, hogy számukra eléggé magas valószínűségi értékek mellett biztosítsunk e térségben életfeltételeket. Ezt a szándékunkat, törekvésünket határozottan és tudományos alapokra helyezkedve már most meg kell fogalmaznunk!

Belső társadalmi-gazdasági fejlődésünk másik nagy kérdésköre *a termelés belső struktúrájának perspektívája*. Az a termelési struktúra, amellyel népgazdaságunk jelenleg rendelkezik, döntően a szocialista iparosítás eredményeként alakult ki. Minthogy a szocialista iparosítás szempontjából egyes időszakok – így például az első ötéves terv időszaka – különösen fontosak voltak, nagymértékben meghatározták termelőberendezéseinket, üzemszervezési eljárásainkat, ösztönzési szempontjainkat is, jóllehet az utóbbi évtizedekben társadalmunk termelési bázisát folyamatosan és jelentős mértékben korszerűsítettük. Nehéz lenne azonban vitatni azt, hogy *még a 2000. évet megelőzően, tehát a hosszú távlatú tervünk periódusában egy új fejlődési fokhoz jutunk, amely termelésünk struktúrájának újbóli radikálisabb átalakítását követeli meg. Népgazdaságunk termelőerői továbbfejlesztésének átfogó, koncepcionális végiggondolása akkor is igényként fogalmazódott volna meg, ha a nemzetközi feltételrendszerben nem következnek be ilyen mértékű és jellegű változások*. A nemzetközi feltételek radikálisabb megváltozása a koncepcionális feladat megoldását bizonyos fokig időben előrehozta, nehezebbé tette és sürgetőbb voltát nyomatékosabban aláhúzta. Tulajdonképpen ebből a belső adottságból is következik, hogy termelőerőink tervszerű fejlesztését egyrészt a szocializmus termelőerőinek, másrészt a kommunizmusra való átmenet termelőerőinek fejlesztéseként kell elő-

irányozni, újból végiggondolva a továbbélő és az új típusú, tehát már a felső fokra is jobban jellemző specifikus termelőerők egymáshoz való viszonyát és lehetőség szerint egyes területeken az arányát is. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert a termelés struktúrájának fejlesztése, ezzel összefüggésben a termelőerők fejlesztése sem kezelhető szűkebb értelemben vett gazdasági kérdésként, csak gazdasági kérdésként.

Tervezési szempontból társadalmi-gazdasági fejlődésünk harmadik nagy kérdéskörét *a szorosabb értelemben vett szociális szféra fejlesztése képezi. Kulcsfontosságú kérdésnek érzem a kollektívizmus erősítését és a változatosság elvének helyes alkalmazását a szociális szféra fejlesztésében. A kollektívizmus követelménye ma különösen aktuális.* Ismétlődő feladat az ösztársadalmi, a csoport- és az egyéni érdekek helyes összekapcsolása. Az anyagi ösztönzés egyéni teljesítményekhez való kötése és más tényezők is abba az irányba húznak, hogy a kollektív értékek a tudatban lassabban fejlődjenek ki, mint ahogy ehhez a tulajdon oldaláról a feltételek kialakultak. A kollektív értékek ma még ingatagabbak, és jól megfigyelhető, hogy a társadalmi-gazdasági építés nehezebb körülményei között nemzetközi méretekben és egy-egy országon belül is az értékhierarchia devalválódik és a szűkebb körre vonatkozó értékek, a csoport- és egyéni érdekek szerepe nő. A világ globális érdekei helyett nagyobb hangsúlyt kapnak az integráción belüli érdekek, az integrációs érdekeket a nemzeti érdekek váltják fel, a népgazdasági érdekről a vállalatira, mind ezekről a családi, esetleg az egyéni érdekre tolódik át a hangsúly. Jelenlegi körülményeink között általában is, a szociális szféra keretében pedig különösen mérlegelni kell, hogy a hozott gazdasági döntések milyen hatással lesznek az érdekek és a tudat struktúrájának alakulására. A kollektív értékek erősítése ugyanakkor nem jelent uniformizálást a szociális szféra fejlesztésében. *A változatosság követelményét éppen ezért kell hangsúlyozni, mert a relative nehezebb körülményekből nem következik automatikusan az egysíkúbb megoldások racionálisabb volta.* A szociális szféra fejlesztésének változatos megoldásai társadalmi energiákat szabadítanak fel és ezek eredményesen hasznosíthatók a jelenlegi fejlettségi fok meghaladásában.

A NÉPGAZDASÁGI TERVEZÉS TÁRSADALMI TERVEZÉSSÉ VALÓ TÁGÍTÁSA

A népgazdasági tervezésnek társadalmi tervezéssé való kitágításához valójában kétirányú közelítéssel lehet eljutni. Egyrészt úgy, hogy a népgazdasági tervezés egyre több ponton és egyre több vonatkozásban kapcsol be társadalmi aspektusokat. Másrészt kifejezetten a tudományos kutatások oldaláról kiindulva, amely mintegy eléje megy a gyakorlati folyamatnak.

A népgazdasági tervezés korábbi gyakorlata – ideértve a tervezés szinte egész történetének gyakorlatát – valójában sohasem korlátozódott csak a gazdasági szféra tervezésének kérdéskörére. A népgazdasági tervezés azonban tevékenysége tárgyából adódóan a különböző környezeti, társadalmi összefüggéseket elsősorban a gazdaságfejlesztéssel szemben jelentkező igények és a gazdasági fejlesztés számára kínálkozó lehetőségek szemszögéből mérlegelte, még abban az esetben is, ha a tervezésben és általában a döntést hozókban ennél nagyobb mértékű volt a gazdasági kérdések társadalmi beágyazottsága. A fejlődés mai és jövőbeni feltételei, továbbá a fejlődéssel szemben támasztott követelmények azonban ma már sokkal bonyolultabban fogalmazódnak meg egy-egy adott problémakör kapcsán – de a társadalmi-gazdasági fejlődés egészében is –, sokkal inkább egymásra rakódnak és összeötvöződnek

a különböző (nemzetközi és hazai, természeti, művi, gazdasági, szociális) összefüggések. Ezért a gyakorlati tervezéssel szemben egyre inkább az a követelmény fogalmazódik meg, hogy a tervezés társadalmi-gazdasági fejlődésünket egyre sokoldalúbban, gazdagabban ragadja meg. Egyidejűleg sokkal inkább érvényesítse a társadalmi munkamegosztás egy-egy szférájának specifikumait a tervek rendszerének kiépítésében. A sokoldalúság jó példája az, hogy az élelmezési szükségletek kielégítésében, a táplálkozás fejlesztésének tervezésében biológiai, ökológiai, gazdasági, szociális aspektusokat egyaránt érvényesíteni kell. Az egyes szférák tervezésének specifikumait tekintve ugyanakkor nehéz lenne vita tárgyává tenni azokat a különbségeket, amelyek mondjuk a népgazdasági tervezés, a tudományos kutatások tervezése, az oktatástervezés, az egészségügy tervezése, vagy éppen a környezetvédelem tervezése terén, éppen a tervezés eltérő tárgyából adódóan fennállnak. Társadalmi-gazdasági fejlődésünk feltételrendszerének számos elemét – elsősorban a nemzetközietek, de sok vonatkozásban a hazai feltételeket is – inkább csak prognosztizálni tudjuk, másokat szorosabban tervezni is, bár a mérés eltérő „keménységi fokaival”. Következésképpen *a tervezés természetes fejlődésfolyamatában – a követelményektől, igényektől vezetettve – a társadalmi tervezés irányába fejlődik.*

Amennyiben a társadalmi tervezéshez való eljutást a tudományos kutatások oldaláról közelítjük – a tervezés fejlesztését téve a tudományos kutatások tárgyának –, akkor egy jövőben megvalósítható tervezési modell felvázolására kell vállalkozni azzal, hogy ezt a modellt a gyakorlati tervezés fejlesztésében normatív jelleggel kezeljük. A tervezés jövőbeni modelljének a felvázolása merészebb, s talán kezeletgazdagabb társadalmi tervezés kontúrjainak a kialakítását eredményezheti anélkül, hogy ez a vállalkozás eleve utópiába torkollna. Ugyanis a tervezés jövőbeni modelljének a felvázolásához prognosztizálni kell a tervezés jövőbeni fejlődésfolyamatát is. Ez egytelől biztosítja a múlt, a jelen és a jövő összekapcsolása révén a mai tervezéssel való kapcsolat megtartását, másfelől azonban egy más alapon közelített jövőbeni tervezési modell felvázolása ösztönzően, gyorsítóan hathat a népgazdasági tervezésnek társadalmi tervezés irányába való fejlődésére.

A népgazdasági tervezés társadalmi tervezéssé való fejlődésében fontos szerepe van *a pártprogramok és a tervek mainál sokoldalúbb összekapcsolásának.* Miközben régóta elvi álláspontként kezeljük azt, hogy a népgazdasági terv a párt második programja, újabban egyre nyilvánvalóbbá válik az is, hogy a társadalom egészének tudományos irányításához a népgazdaság tervszerű irányítása egyre kevésbé lesz elegendő. Amint ez ismeretes, az anyagi javak újratermelése mellett újratermelődnék a társadalmi-termelési viszonyok is, újratermelődik az intézményi rendszer az emberek érintkezési formájaként, de újratermelődik az ember, mint bio-pszichoszociális lény is, sőt maguk az eszmék is újratermelődnék. A tervezés a társadalmi újratermelés különböző aspektsaiból először szükségképpen az anyagi javak újratermelésére vonatkozott. Az azonban vitathatatlan, hogy a párt programja az újratermelés összes vetületeivel, aspektsaival egyaránt foglalkozik. Ezért a pártprogram kínálja annak lehetőségét, hogy a tervezést horizontális irányba kibővítsük és így a pártprogramot társadalmi tervvel kapcsoljuk össze.

A pártprogram „karbantartása”, tervszerű továbbfejlesztése ugyanakkor ösztönözheti a nagy távlatú komplex jövőkép felvázolását is, biztosítva ezáltal a szocializmus-komunizmus építése következő szakaszából adódó követelményeknek a pártprogram és természetesen a hosszú távlatú társadalmi terv célrendszerbe való bekapcsolását.

Munkásosztály a szocializmusban

A szocialista országok sokoldalú tudományos együttműködése során a *Munkásosztály a világhorradalmi folyamatban* című nemzetközi probléma bizottság keretében folytatott közös munka egyik fő iránya a szocialista országok munkásosztálya fejlődési tendenciáinak feltárása, az azonos vonások és sajátosságok ábrázolása, elemzése volt. Hat ország (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és a Szovjetunió) társadalomtudományi képviselői tanulmánykötetet állítottak össze *A munkásosztály fejlődése a szocialista közösség országaiban* címmel. A közös munka új eleme volt, hogy a résztvevők egységes, kollektíve kidolgozott vázlat alapján egyeztetett metodikával és statisztikai feldolgozással írták meg a tanulmányokat, ami lehetővé teszi az összehasonlítást, a fejlődés közös és specifikus vonásainak feltárását. Az alábbiakban összefoglaljuk az 1979-ben orosz nyelven a Társadalomtudományi Intézet által megjelentetett tanulmánykötet* külföldi szerzőinek álláspontját és a levonható főbb tanulságokat.

BULGÁRIA ÚJ MUNKÁSOSZTÁLYÁNAK JELLEMZŐ VONÁSAI

Bulgária munkásosztályának fejlődését *Vaszil Ivanov* elemzi. Bulgáriában 1944 végén kibontakozott a szocialista forradalom. Az átmeneti korszak az 1950-es évek végéig tartott, majd megkezdődött a szocializmus építése. Ennek eredményei a nemzeti jövedelem összetételében tükröződnek. Míg 1952-ben a nemzeti jövedelem 29 százalékát az ipar és 39 százalékát a mezőgazdaság hozta létre, addig 1975-ben ez az arány döntően megváltozott: 53 százalék az ipar és 18 százalék a mezőgazdaság részesedése.¹ A tipikusan agrár országból ipari-agrár ország lett, ahol az iparon belül a gépgyártás és fémfeldolgozóipar, valamint a vegyipar indult különösen erőteljes fejlődésnek. A mezőgazdasági termelés mennyisége növekedett, meggyorsította a fejlődést az agrár-ipari komplexumok létrehozása a falvakban. Ekkor a gépesítés lendületesen tért hódított, a szántóföldi munkákat, az aratást, szántást 99 százalékban gépesítették. Fellendült az élelmiszergazdaság fejlődése.²

Az iparosítás nagy létszámú és arányú munkásosztályt hozott létre. 1946-ban a

* Razvityije rabocsevo klassza sztran szocialiszticheszkovo szodruzsesztva (Szbornyik naucsnih trudov). Insztitut obscesztszvennih nauk CK VSZRP. A kötetben a magyar munkásosztályról szóló tanulmányt Szpirulisz Ildikó, a zárófejezetet Kovács Ferenc írta.

bolgár társadalomban 19 százalék volt a munkások aránya, 1975-re már 59 százalék.³

Bár a munkásosztály az osztályképző ismérvek szerint egységes osztály, ugyanakkor jelentős osztályon belüli különbségek léteznek soraiban. A szocialista társadalomban ezen különbségek jelentős szerepet játszanak. Az osztályon belüli és azon kívüli társadalmi különbségek szoros kapcsolatban vannak, tehát az osztályon belüli különbségek felszámolása társadalmi különbségek felszámolásához is vezet. Több, a társadalmi osztályon belüli megkülönböztető jellegzetesség a szocialista társadalom fejlődésére nagy hatást gyakorol. Az osztályon belüli differenciák néhány típusa a szocialista fejlődés folyamán elveszti osztály jellegét és a kommunista társadalom társadalmi struktúrájában is létezni fog.

Melyek az osztályon belüli különbségeket létrehozó tényezők? – teszi fel a kérdést V. Ivanov. Az osztály a szocialista társadalomban a termelési eszközökhöz való viszonyában egységes, de ugyanakkor nem azonos fokon használja ezeket az eszközöket. A különbségeket meghatározza a szakmai képzettség, a munkakör, az irányításban való részvétel, a munka szervezete. Mindez tükröződik a munkabérben, a jövedelemben. Tehát a társadalmilag differenciált munka a legfontosabb osztályon belüli differenciáló tényező, de nem az egyetlen: hatást gyakorol a műveltség, a kulturális-technikai színvonal, a lakóhely jellege, a regionális megoszlás is. Az osztály jellegű és az osztályon belüli különbségek – írja Ivanov – nemcsak dialektikus kapcsolatban vannak, hanem kölcsönös dinamizmusban is. Ennek eredményeként néhány osztályon belüli differenciáló tényező nagyobb jelentőségű, mint az osztályt meghatározó. Így például a jövedelmek mértéke, amely az egyik osztályképző kritérium, a szocialista építés során elveszti jelentőségét, s ugyanakkor erősödik a képzettségbeli, műveltségi különbségek differenciáló hatása. A jövőben azon tényezők szerepe fokozódik a társadalom struktúrájának meghatározásában, amelyek a munka jellegével, a termelés szervezetében és irányításában való részvétellel, az emberi lét és kultúra minőségével függnek össze.

V. Ivanov a munkásosztály tagozódásában két aspektust különböztet meg: a horizontális és vertikális tagozódást. A horizontális tagozódást az ágazati és regionális tényezők által létrehozott osztagok, rétegek, csoportok testesítik meg. A vertikális tagozódást a termelési-technikai, szakképzettségi, jövedelembeli, valamint társadalmi aktivitásban, öntudatban jelentkező különbségekben ábrázolhatjuk. A mai tudományos-technikai fejlődés folyamatában a munka fizikai, szellemi tartalma közötti különbség okozhat erőteljes differenciálódást.

A klasszikusok tanítása alapján a munkásosztály alapvető osztagai: 1. a legfontosabb: az ipari munkásság; 2. a mezőgazdasági munkásság; 3. a szolgáltatási szféra munkásai. Az ipari munkásság körébe a szállítás és az építőipar munkásai is beletartoznak. Az osztagok megkülönböztetése nem egyszerűen a gazdasági ágazatok szerinti felosztást jelenti, hanem a gazdasági életben betöltött szerep, a munka jellege és tartalma szerinti megkülönböztetést. Természetesen az egyes osztagokon belül is erőteljes a differenciálódás, s minden munkásosztágon belül jelen van a munkás-értelmiségiek csoportja.

A vertikális struktúrában megkülönböztethető rétegek – például a szakképzettség és a jövedelmek szerint – megtalálhatók az egyes osztagokon belül is.

A bolgár munkásosztályon belül a legnagyobb létszámú, arányú csoportot az ipari munkások alkotják: 40 százalék (az összmunkások között); a másik legjelentősebb csoport az agrár-munkások: 27 százalék (1975). Az ipari munkások csoportjában a legtöbben a gépgyártásban, a fémfeldolgozóiparban és az élelmiszeriparban dolgoz-

nak.⁴ Ma már jellemzővé vált Bulgáriában, hogy a munkásság nemcsak a nagyvárosokban él, hanem kis- és középvárosokban is. A mezőgazdasági népesség körében 30 százalék a munkások aránya.

A munka technikai felszereltségének változása növelte a gépesítettséget, az iparban 1971-ben a munkások 46 százaléka végzett gépi munkát. V. Ivanov bemutatja egy, az iparban végzett vizsgálat eredményét. A vizsgálat arra kereste a választ, hogy a gépesítettség különböző fokán hogyan változnak a szakképzettség összetevői.

A szakképzettség komponensei	kézi munka	gépi-kézi munka	gépesített munka	automatizált munka
Ismeretek	15	25	50	80
Képesség	15	15	15	7
Ügyesség	10	15	15	7
Tapasztalat	60	45	20	6

Forrás: Munkások és alkalmazottak. Szófia 1974. 34., 35., 40. old.

A gépesítettség fokozódásával tehát egyre nő az ismeretek iránti igény a munkavégzésben. A szakmastruktúra átalakulása új szakmák megjelenését is magával hozza, s általában nő a szakképzettséggel rendelkezők aránya. 1975-ben az ipari, építőipari, szállítási munkások 18,5 százaléka volt képzettség nélküli, közepes képzettséggel rendelkező 48 százalék, és magasan képzett volt 33,5 százalék.⁵

A munkásosztály struktúrájára lényeges hatást gyakorol a társadalmi származás és a munkában eltöltött idő. A munkássá válás folyamatának tartalmát a szociológusok legalább 5–7 évben jelölik meg. Megrövidítheti vagy meghosszabbíthatja ezt az időt a társadalmi származás, az intergenerációs társadalmi helyzetek egybeesése vagy különbsége. A bolgár szociológusok vizsgálatait azt mutatják, hogy a mai munkásosztály társadalmi származását tekintve heterogén és magas az ifjúmunkások aránya. Az 1970-es évtizedtől egyre jellegzetesebbé válik az osztály ifjúsági önreprodukciója, ami megkönnyíti az osztályintegrációt.

A szocialista építés folyamán a jövedelem fő forrásává vált a társadalmilag szervezett munkából származó jövedelem; a munkáscsaládokban 1974-ben a jövedelmek 63,5 százaléka ebből a forrásból ered. A munkáscsaládok jövedelmei között növekvő tendenciájú a társadalmi fogyasztási alapokból (13,5%), valamint a háztáji és kisegítő gazdaságokból származó jövedelem (12%).⁶ Más szocialista országokban megfigyelhető tendenciához hasonlóan az élelmiszerekre fordított kiadások részaránya csökken, s nő a kulturális kiadások részaránya a munkáscsaládok fogyasztásában.

A munkásosztály társadalmi szerepének változásában fontos tényező, hogy ez az osztály a lakosság legnagyobb létszámú és arányú osztálya, az összlakosságnak 60 százaléka.⁷ Ezzel egyidejűleg megerősödött a munkásosztály magja, bázisa: az ipari munkásság, amelyet magas fokú koncentráció jellemez.

A fejlett szocializmus építésének folyamatában a munkásosztály fejlődésében azok a vonások erősödnek meg, amelyek szoros összefüggésben vannak a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával, a népgazdaság intenzív fejlődésével. Így elsősorban a szakképzettség emelkedése; a tudományos-technikai haladás kö-

vetkeztében új szakmák megjelenése; a műveltségi színvonal, kultúra és tudatoság növekedése. A probléma úgy is megfogalmazható, hogy a fejlett szocializmus építésével új tevékenységi szférák alakulnak ki, a tudományos-technikai forradalom, a szolgáltatási ágazatok és a tömegkommunikációs eszközök felgyorsuló térhódításával. A termelés viszonyainak fejlődése megköveteli a szocialista demokrácia módszereinek, formáinak gazdagítását: a munkások fokozódó részvételét a termelés és társadalom irányításában.

A MUNKÁSOSZTÁLY FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE CSEHSZLOVÁKIÁBAN

A csehszlovák munkásosztály történeti fejlődésének ívét vázolja fel *Maria Hulakova* és *Jiri Večerník* tanulmánya.

A tőkés termelési viszonyok között Csehszlovákia fejlett ipari országgá vált, az 1900-as években az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó cseh területeken a munkásosztályhoz tartozott az aktív lakosság 54 százaléka.⁸

A cseh és szlovák területek társadalmi struktúrája a felszabadulás előtti korszakban jelentősen eltért. 1946–47-ben a cseh munkásság 60 százalékos arányával szemben Szlovákiában az aktív munkaképes lakosság 51 százaléka alkotta a munkásosztályt. A különbségeket még jobban illusztrálja, hogy a cseh területen 39 százalékos volt az ipari, építőipari munkásarány és 12 százalékos a parasztság aránya, míg Szlovákiában 24 százalék az ipari, építőipari munkások és 32 százalék a parasztság részesedése.⁹ Ezen eltéréseket alapvetően Szlovákia gazdasági fejlődésének elmaradása, stagnálása okozta. A tőkés korszakban a munkásosztály legszámosabb osztagát a gépgyártásban, textiliparban dolgozó munkások alkották. Ezekben az ágazatokban nagy munkáskollektívák dolgoztak. A cseh területeken az ipari munkásság a nagy városokban koncentrálódott. A felszabadulás előtti társadalmi fejlődést a következő vonások jellemezték: a munkásosztály abszolút számú és relatív arányú növekedése; az agrárproletariátus arányának csökkenése, az ipari munkásság számának, arányának emelkedése; a munkások koncentrációja a városokban, a városok körzetében és a nagy létszámú munkáskollektívák előretörése.

A fenti gazdasági-történeti előzményekkel, adottságokkal rendelkező Csehszlovákiában a szocialista építés folyamán tovább nőtt a munkásosztály száma és aránya a társadalmi struktúrában. A szerzők megfogalmazása szerint a társadalmi átrétegződés extenzív és intenzív fejlődést eredményezett a társadalom struktúrájában. 1975-ben a munkások részesedése az aktív lakosságon belül 61 százalék, a szövetkezeti parasztoké 8 százalék.¹⁰ A munkásosztály mennyiségi gyarapodása több forrásból táplálkozott: a cseh területen főként az újonnan munkába álló nők alkották az alapvető forrást. Szlovákiában a mezőgazdaságból eláramló népesség táplálta a munkásosztály gyarapodását. Szlovákiában a városok felé irányuló migráció nagy ütemű volt. Végbement ebben a korszakban a Csehszlovákiában korábban viszonylag nagy létszámú burzsoázia és kistőkések felszámolása, ezek többségükben munkásként kezdtek el dolgozni.

Az 1950-es évek elejét a társadalmi átrétegződés tömeges mértéke jellemzi, amikor a munkásosztály más társadalmi osztályok és rétegek rovására gyarapodott, betanított munkássá, a betanított munkások 4 százaléka szakmunkássá lépett elő.¹¹ A munkásosztály az új értelmiség társadalmi forrásává is vált. A társadalmi átrétegződés gyorsaságát a csehszlovák szociológusok az egyes korosztályok társadalmi

összetételét is figyelve követték nyomon. Általános tapasztalat, hogy egyre növekszik az egyes korosztályokban a munkások aránya. Az ötvenes években az egyes korosztályokban a fő tendencia az átrétegződési folyamat: a munkások aránya mind a korosztályokon belül, mind a korosztályok között nő. Az 1960-as évektől viszonylagos stabilizáció figyelhető meg az egyes korosztályok társadalmi összetételében, a munkásosztály növekedésének, belső összetételének változásai a korcsoporton belüli változásokra tevődnek át. A férfiak között tapasztalható, hogy sokan lépnek át a munkások, alkalmazottak csoportjába. Kevésbé gyakori ez a nőknél, akik a társadalmilag szervezett munkavégzés folyamatába történelmileg később kapcsolódtak be. Így mind a korosztályokon belül, mind a korosztályok között jelentős még a munkásnők arányának növekedése. A korábbi évtizedben a munkások a szellemi dolgozók körébe úgy kerülhettek be, ha esti, levelező oktatásban szereztek meg képesítésüket, ma viszont egyidejűleg elérhető a munkás szakképzettség és a középfokú iskolai végzettség. Ez lehetővé teszi, hogy a fizikai és szellemi munka közötti éles határvonal eltűnhessen. Így a munkásosztály a jövőben is a társadalmi struktúrában végbemenő változások alapvető szubjektuma lehet.

A munkásosztály ágazati struktúrájában a fő helyet az ipari munkásság foglalja el Csehszlovákiában, és jellemző a szolgáltatásban dolgozó munkások arányának jelentős növekedése. A harmadik szektorban (szolgáltatásban) az ipari folyamatok elterjedése erősíti az itt dolgozók munkájának munkás karakterét. Az ötvenes évek elején gyorsan nőtt a nehézipari munkásság aránya. Mivel fontos feladat volt a két országrész közötti ipari féloldalasság megszüntetése, Szlovákia iparosodása egyre gyorsabban haladt előre s tulajdonképpen egy nemzedék életében zajlott le ez a folyamat.

A koncentrációs folyamat, amely a munkáskollektívák nagyságát, az üzemek méretét növeli, jelentősen előrehaladt. Csehszlovákiában az iparosodottság magas szintje a kisipari üzemek nagy számával járt együtt. Az 1970-es évekre az üzemek száma erősen lecsökkent és a munkáskoncentráció megnőtt. A koncentrációs folyamat másrészt a termelési viszonyok társadalmisítottságának fokát is megnöveli és így a munkások termelési viszonyai is átalakulnak. A munkások látóköre megváltozik, nagy lehetőségek tárulnak fel a munkásosztály gyáron kívüli gazdasági, társadalmi szerveztségének átalakulásában. A koncentráció területileg is végbemegy. Csehszlovákiát a megelőző korszakban is a magas fokú urbanizáció jellemezte. Az utábbi évtizedben különösen a legnagyobb városokban nőtt meg a lakosság, a munkások több mint 20 százaléka 100 ezernél több lakosú településeken dolgozik.¹² Új ipari központok is keletkeztek, különösen Szlovákia területén. A termelő bázisok és a munkásosztály koncentrációja lehetővé tette a termelékenység gyors növekedését, a munkához való új viszony kibontakozását. A kapitalista Csehszlovákiában a szakszervezeti szerveztség viszonylag magas szintű volt, a szocialista fejlődés folyamán e területen új feladatot jelentett a szervezetek egyesítése és tömegszervezeti jellegű megerősítése.

A szocialista forradalom szükségessé tette a vezető funkcióba került munkáskaderek képzését és a munkágyereknek esélyegyenlőtlenségét okozó társadalmi-gazdasági és kulturális akadályok fokozatos felszámolását. A munkásrétegek szakképzettsége általában növekedett, vannak azonban kvalifikációs különbségek: a legnagyobb arányban az elektrotechnikai (79⁰/₀), az építőipari (76⁰/₀), a gépgyártó (50⁰/₀) ágazatokban található szakképzett munkáscsoportok, míg alacsony a szakképzettségi színvonal a kohászati (32⁰/₀), vegyipari (28⁰/₀) és a mezőgazdaság (25⁰/₀) ágazatban.¹³ Általános tapasztalat, hogy a fiatal korosztályokban maga-

sabb a képzettség színvonala, ők már áthaladnak az oktatási rendszer különböző lépcsőfokain.

Mint valamennyi szocialista országban, Csehszlovákiában is gyors volt az élet-színvonal-növekedés. Prágai munkáscsaládokban végzett szociológiai felmérések adatai szerint: míg 1937-ben a férj átlagkeresete a munkáscsalád szükséges kiadásainak 37 százalékát fedezte, addig 1948-ban már 70 százalékát.¹⁴ A fogyasztási struktúrában tapasztalható az élelmiszer-kiadások csökkenése és a tartós fogyasztási cikkekre fordított kiadások növekedése (1975-ben az utóbbiak aránya 29⁰/₁₀ a munkások fogyasztásának szerkezetében). Jellemző a turisztikai kiadások, sporttal kapcsolatos szükségletek kielégítésének emelkedése, a lakberendezés gazdagodása.

A munkásosztály fejlődésében az extenzív átalakulás folyamatai már nem olyan kifejezetten, létszáma stabilizálódik, de felgyorsul az osztályon belüli minőségi átalakulás folyamata. A munkásosztály ágazati összetételében visszaszorul a bányászatban, kohászatban, bőr- és fafeldolgozó iparban dolgozók, valamint a mezőgazdaság munkásainak aránya, ugyanakkor nő a gépgyártásban, elektrotechnikai iparban, építőiparban, termelő szolgáltatásokban dolgozók részesedése. Ez a folyamat már megfigyelhető az ifjómunkások között. A szakképzettség különösen a nők körében növekszik s ezáltal fokozatosan kiegyenlítődnek a nemek között ma még tapasztalható kvalifikációs különbségek. A továbbtanulás egyre növekvő igénygé válik, az általános iskola után a közvetlenül munkába lépő fiatalok aránya 1953 és 1975 között 24 százalékról 5 százalékra csökkent.¹⁵ A ifjómunkások körében a középfokú képzettség megszerzése egyre inkább jellemző. A kvalifikáció növekedése egybekapcsolódik a létfeltételek javításának igényével. A szerzők felmérései szerint a 30 és 50 éves munkások között 2–3-szoros különbség van azok arányában, akik teljesen komfortos lakásban élnek.¹⁶

Végül a szerzők megállapítják, hogy „Csehszlovákia munkásosztályának fejlődése szorosan kapcsolódik a szocialista világrendszer általános fejlődéséhez . . . , a KGST-országok közötti kölcsönös együttműködés elmélyüléséhez.”¹⁷

A LENGYEL MUNKÁSOSZTÁLY FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY VONÁSA*

A lengyel társadalmi-gazdasági fejlődés jellegzetessége, hogy az ipari munkahelyek 90 százalékát a szocialista építés iparosítási folyamatában hozták létre s az 1970-es évek folyamán már a nemzeti jövedelem 86 százaléka a társadalmi szektorban jött létre. Itt dolgozott a gazdaságilag aktív népesség 87 százaléka. Az ipar és az építőipar a nemzeti jövedelem termelésében az 1970-es évek közepén már 65 százalékkal részesedett.¹⁸ Az iparosítás ütemében Lengyelország világviszonylatban is élen járt. A társadalmi-gazdasági fejlődés sajátos vonása, hogy a mezőgazdaságban a nagyüzemi termelés lassabban alakult ki, s mindmáig a kisparaszti gazdaságok hozzák létre a mezőgazdasági termelés jelentős részét. Az iparosodás előrehaladása így Lengyelországban egy sajátos, közties, két osztály vonzásában levő réteget hozott létre, a „paraszt-munkásokat”. A lengyel kutatók a lakosság olyan csoportját illetik ezzel a megnevezéssel, akik két jövedelmi forrásból szerzik jövedelmüket, részben a nem mezőgazdasági ágazatokban végzett munkából, részben

* A tanulmány szerzői: Stanislaw Widerszpil, Wacław Bielicki, Mirosława Muszinska és Andrzej Stonsek.

általában kevésbé kvalifikált rétegeket vonzott magához. Ebben az időszakban ment végbe a mezőgazdaság kollektivizálása is. A munkásosztály soraiban megkezdődött az intragenerációs előrelépés, a szakképzetlen munkások 20 százaléka a mezőgazdasági tevékenységből. 1950-ben ez a csoport a falu lakosainak 22 százalékát alkotta, az 1970-es évek közepén már 46 százalékát.¹⁹ A falu lakosainak ipari munkahelyen történő foglalkoztatása különösen az 1960-as évektől vált jellegzetessé. Először a legkisebb gazdaságok tulajdonosai vállaltak az iparban munkát, hogy jövedelem-pótláshoz jussanak, az utóbbi években már az 5 hektárnál nagyobb gazdaságok tulajdonosai is jelentkeztek az iparban munkáért. Ez a társadalmi csoport már 3 milliós nagyságrendű. Elsősorban az építőiparban vállalnak munkát s főként segédtevékenységet végeznek, de már megindultak a munkássá válás útján. Az ipari munkások értékorientációja kezd érvényesülni mind napi tevékenységükben, mind otthoni, családi kapcsolataikban. Ily módon is realizálódik a munkás-paraszt szövetség, s előrehalad a két osztály – a munkásosztály és a parasztság – közeledése.

A gyors iparosodás elősegítette a városiasodást, egyre nagyobb tömegek költöznek a városokba, s az 1970-es években már a lengyel lakosság 54 százaléka a városokban élt.²⁰ Ugyanakkor előrehaladt a falu urbanizációja, részben a mezőgazdaságon kívül dolgozó falusi lakosok növekedésével, részben a mezőgazdasági lakosság új foglalkozásainak megjelenésével, a városi típusú, komfortos lakóházak terjedésével, amelyek ugyanakkor megőrzik a népi kultúra sajátos vonásait.

Lengyelországban is – mint valamennyi szocialista országban – a munkásosztály legnagyobb létszámú és arányú csoportját az ipari munkások alkotják: 53,7 százalék az arányuk a fizikai munkások között. A társadalmi-gazdasági fejlődés sajátossága, hogy a koncentrációs folyamat gyors volt, és így az ipari munkások 63 százaléka 500 főnél többet foglalkoztató vállalatoknál dolgozik; a 2000 főnél többet foglalkoztató vállalatoknál tevékenykedik a társadalmi szektorban dolgozók 54 százaléka.²¹

A lengyel kutatók a munkásosztály fejlődésében három szakaszt különböztetnek meg: az első szakaszban, az ország intenzív iparosításával kapcsolatosan a munkásosztály utánpótlási forrása a mezőgazdaságból, a parasztságból származott. Ezeknek a munkásoknak nem volt szakképzettségük, s az ipari jellegű munkát addig nem ismerték. Az 1960-as évektől kezdődően a munkásosztály utánpótlási forrását már az iparban dolgozók, illetve a szakmunkásképző intézetekben kiképzettek adták. Ekkor fordulat történt az alapiskolázottság színvonalában, a munkások 56 százaléka rendelkezett (1968) általános iskolai végzettséggel és tíz év alatt kétszeresére nőtt a szakképzett munkások aránya. A harmadik szakasz az 1970-es évek elején vette kezdetét és ekkor minőségi fordulat állt be a munkásosztály képzettségi színvonalában: már 25 százalék (1973) a szakképzettséggel rendelkező munkások aránya. A kutatók előrejelzése szerint a kilencvenes években szakképzettséggel fog rendelkezni a munkások többsége.²² A lengyel szociológusok álláspontja megegyezik abban, hogy a munkásosztály fejlődésének előbbiekben leírt szakaszai számos konfliktussal terhesek, de érvényesülnek az osztály integrációs funkciói. Az új és régi nemzedék humanista ideáljai, értékrendszere egyre inkább áthatja az osztály egészét.

A munkásosztály fejlődése létfeltételeinek ábrázolásával is bemutatható. A szocializmus építésének első évtizedében a szociális biztonság megteremtése, az alapvető szükségletek biztosítása volt az elsőrendű probléma. Az 1960-as évek közepétől került napirendre a képzettségnek, a munka bonyolultságának, a felelősségnek,

az irányítási funkció milyenségének érvényesítése a bérekben. A munkáscsaládok helyzetének változása tükröződik abban, hogy a táplálkozási kiadások részaránya nem nő – sőt csökkenni kezdett –, viszont növekednek az egyéb anyagi javakra, tartós fogyasztási cikkekre fordított kiadások. A társadalmi különbségek jele még, hogy a munkáscsaládokban magasabb az élelmiszerekre fordított kiadások aránya, mint a szellemi foglalkozásúak családjában, ugyanakkor a kulturális, egészségügyi szolgáltatásokra fordított kiadások a szellemi foglalkozású családokban számottevőbbek. A lakáshelyzetet tekintve azok rendelkeznek előnnyel, akik nagy városokban, ipari körzetekben élnek, de a fizikai és szellemi foglalkozásúak közül a szellemi dolgozók élnek kedvezőbb viszonyok között. Lengyel szociológiai vizsgálatok kimutatták, hogy a képzettség szintjének jelentős szerepe van a lakáshelyzet alakulásában, a kvalifikáltabb rétegek nagyobb, komfortosabb lakás megszerzésével többféle társadalmi szükségletet kívánnak kielégíteni.

A szocialista fejlődés előrehaladásával a szükségletkielégítés módja, típusai megváltoznak, az életmód átalakul. Ezeket a változásokat részben tükrözik az időmérlegek. A lengyel szociológiában régi hagyományai vannak az időmérleg-vizsgálatoknak. A társadalmilag szervezett munka időtartama csökken az életszínvonal növekedésével, ugyanakkor a szabad időben végzett szakmai foglalatosságok gyakorisága nő, s így a munkával töltött idő 1969 és 1975 között mindössze 11 perccel csökkent.²³ A háztartásra fordított átlagos idő nőtt, miközben az ezzel foglalkozó személyek aránya nem változott. A szabad idő növekedéséről tehát még nem beszélhetünk. Munkásközegben megfigyelt jellegzetesség, hogy a rádió, a televízió és mozifilmek nézése jelenti a kulturális szükségletek kielégítésének alapvető módját. A képzetlenebb munkásrétegek műsornézése szelektívebb, a kevésbé művelt munkások az adás elejétől végéig nézik a műsort. Általános igényként jelentkezik a munkások között is a továbbképzés. A kulturális szükségletek kielégítése részben az egyén igényeitől függ, másrészt annak a közegnek az adottságaitól, amelyben az egyén él, a kulturális infrastruktúrától. A társadalmi struktúra átalakulásának jelenlegi tendenciája – A. Werblan véleménye szerint – Lengyelországban azzal jellemezhető, hogy gyarapszik az átmeneti vegyes társadalmi rétegek létszáma és aránya. Ilyen átmeneti réteg helyezkedik el a munkásosztály és értelmiség között; ezek részben munkások, akik magas szakképzettséggel rendelkeznek, részben értelmiségiek, akik közvetlenül részt vesznek a termelő berendezések működtetésében. E tekintetben tehát a fizikai és szellemi munka közötti határ elmosódásának vagyunk szemtanúi.

A lengyel szociológusok álláspontja szerint a műszaki értelmiség és a munkásosztály közeledésének a következő előfeltételei vannak:

1. A termelési eszközökhöz való viszony különbségének fokozatos felszámolása;
2. a technikai fejlődés hatására a munka tartalmának változása: a fizikai munka intellektualizálódása, a szellemi munka „indusztriálódása”;
3. a munkások és értelmiségiek műveltségének, képzettségének közeledése;
4. a teljesítményelvű bérezés következetes érvényesítése, a társadalmi fogyasztási alapok társadalmi különbségeket kiegyenlítő hatásának fokozása;
5. az irányítás, a társadalmi kapcsolatok rendszerének hozzáigazítása a mai technikai rendszerhez;
6. a munkások és a műszaki értelmiség társadalmi származásának egybeesése;
7. a munkások és a műszaki értelmiség eszmei-politikai kapcsolatainak fejlődése.

Természetesen a kutatók hangoztatják, hogy vannak a közeledés ellen ható tényezők is, például a termelésben az irányítási funkciók specializálódása és szerepé-

nek növekedése; az egyszemélyi irányítás és vezetés, valamint a társadalmi-politikai aktivitás intézményes formáinak aránytalanságai; a tudományos kutatói munka specializációja; a különböző társadalmi csoportok individuális létében megjelenő izolációs tendenciák.

Így tehát a munkásosztály és műszaki értelmiség közeledése ellentmondásokkal terhes folyamat, nem mechanikusan megy végbe, hanem új közösségek, új típusú dolgozók és társadalmi csoportok létrejöttével, amelyek tevékenységükben a fizikai és szellemi munkát egyesítik. A növekvő szakmai differenciálódás megköveteli az integrációs folyamatok érvényesítését más területeken: társadalmi, politikai, ideológiai, kulturális téren. „Fontos – írja A. Werblan –, hogy az osztályok és társadalmi rétegek közeledését, valamint a társadalmi mozgékonyt kísérje a szocialista öntudat, politikai kultúra, erkölcs, szocialista életmód, hagyományok és törekvések kialakulása és elterjedése.”²⁴

A MUNKÁSOSZTÁLY ÁTALAKULÁSÁNAK JELLEMZŐI A NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁGBAN

Az NDK munkásosztályának fejlődését *Siegfried Grundman* mutatja be. A kapitalista Németország az iparilag fejlett országok közé tartozott, de az ország kettészakítása ipari félordalasságot teremtett, s így például új kohászati és fémfeldolgozóipart kellett létrehozni az NDK-ban.

A társadalmi tulajdon megeremtése az 1950-es években kezdődött meg, a gazdasági élet, az ipar kulcspozíciói társadalmi tulajdonba kerültek, a nagybirtokok felosztásával létrejöttek a kisparaszti birtokok. Sajátos vonása volt az NDK-beli fejlődésnek a kis- és középüzemek magas aránya; 1950-ben a munkások és alkalmazottak 40 százaléka magántulajdonú vállalatoknál dolgozott. Ugyanakkor az NDK-ban a munkásság, s közte az ipari munkásság már a szocialista építés kezdetén a foglalkoztatottak többségét képezte.²⁵ 1950 és 1961 között a mezőgazdaságban kialakultak a szocialista termelési viszonyok, megjelent a termelőszövetkezeti parasztság. A társadalmi tulajdon az iparban, építőiparban, a szolgáltatás szférájában 1971-re vált uralkodóvá. A munkásosztály mennyiségi növekedésének forrásai az 1970-es évekre már korlátozottak voltak, előtérbe kerültek a minőségi változás tendenciái. A munkások szakképzettségében döntő fordulat történt, a létfeltételek minőségi tényezői váltak alapvetővé, e folyamatok irányításában, felgyorsításában döntő szerepe van a pártnak és a szakszervezetnek.

A munkásosztály minőségi változásai nem jelentik azt, hogy minden szempontból egységes, különbségek nélküli osztályról beszélhetünk. A különbségek okai között említi a szerző a konkrét létfeltételek eltéréseit, a munka jellegét, a demográfiai viszonyokat, a regionális tényezőket. A munkásosztály egyes csoportjai között különbségek jöhetnek létre az anyagi, kulturális, szellemi szükségletek kielégítésének lehetőségében, a személyiség fejlődésének feltételeiben. Példaként a textilipari munkások helyzetét mutatja be. Ebben az ágazatban nagyarányú a monoton munka, alacsonyabbak a bérek, a foglalkoztatottak többsége nő, mindez sajátos társadalmi problémákat hordoz. Az ehhez hasonló társadalmi különbségek fokozatos megszüntetése a munkásosztály fejlődésének és az osztályok és rétegek közeledésének egyik fontos előfeltétele – hangoztatja S. Grundman. A munkásosztályon belül vannak olyan nagylétszámú csoportok, amelyek munka- és létfeltételeik, specifikus szükségleteik, érdekeik és életmódjuk szerint különbözőek. (Például ilyen a gépipari

munkások csoportja.) E csoportok szociológiai analízise rendkívül fontos. A munkásosztályon belül a „magot”, a bázist a nagyipari munkásság képezi, ennek a csoportnak az újratermelési folyamatban elfoglalt helye alapján döntő szerepe van az osztály történelmi küldetésének betöltésében. A munkásosztály magvaként – a szerző – azt a társadalmi közösséget értelmezi, amely megvalósítja a nagyiparban a termelő tevékenységet, tehát nem csupán a munkásokat, akik a futószalagok mellett állnak, hanem a szállítókat, javítókat, adminisztratív dolgozókat is. Együttesen ma az NDK-ban 38 százalékos részarányuk a dolgozók között.²⁶ Az ipari munkásság létszámgyarapodása az elmúlt évtizedekben szorosan kapcsolódik a nők egyre nagyobb mértékű ipari foglalkoztatásához. Míg a szocialista építés első évtizedeiben a fémfeldolgozó, gépgyártó-, eletrotechnikai ipar, majd a vegyipar fejlődött leggyorsabban, addig ma inkább a könnyűipari ágazatok fejlődése gyorsult fel. Az NDK-ban jelentkező tendencia, hogy erőteljes növekedésnek indult a szolgáltatási szférában dolgozó munkások létszáma. Ezek a munkások lényeges szerepet játszanak a szocialista életmód feltételeinek megteremtésében. Az NDK-ban is jellemző a munkások és termelési eszközök erőteljes koncentrációja, a munkások 77 százaléka dolgozik 500 főnél többet foglalkoztató üzemekben. Ugyanakkor a koncentrációt tekintve tapasztalható egy sajátos szórtság. Az újonnan létrehozott fémfeldolgozó-iparban, az energetikai és a vegyiparban igen magas fokú a koncentráció. Az egyéb iparágakban, ahol a kis- és középüzemeknek tradíciói voltak, ezek fennmaradtak és a nagyiparnak egyben háttérparát képezik.

Az NDK-ban az ipar területileg rendkívül erőteljesen koncentrált és a szocialista országok közül az urbanizáltság mértéke a legmagasabb. Jellemző példa a Karl-Marx-Stadt, Halle, Gera, Drezda, Erfurt, Lipcse körzete, ahol az ipari foglalkoztatottak fele található.²⁷

A mezőgazdasági jellegű területek iparosodása is előrehaladt, ez is elősegíti a szövetséges osztályok közeledését. Az urbanizáció magas foka visszahat a mezőgazdaság fejlődésére, jellegzetes tendencia az intenzifikálás, a agrár-ipari komplexumok létrejötte. Ez az osztályok közötti társadalmi mozgékonyság egyik lényeges elősegítője. A munkásosztály minőségi változásának fontos mutatója szakképzettségének növekedése. A folyamat megtestesíti a munkások szükségleteinek és érdekeinek változását, politikai aktivitásuk és a munkához való új viszonyuk formálódásának fontos eszköze. Az 1973–74-ben végzett szociológiai vizsgálatok azt bizonyították, hogy minél magasabb a szakképzettség, annál nagyobb a készség ennek növelésére, illetve a munkaversenyben való aktív részvételre. A képzettebb munkások nagyobb mértékben vesznek részt a termelés és a társadalmi élet más területeinek irányításában és tervezésében. Szívesebben vállalnak társadalmi funkciókat, szellemi, kulturális szükségleteik színvonala magasabb, és érdekkifejező készségük erőteljesebb. S. Grundman álláspontja szerint a képzettség társadalmi differenciáló hatása erőteljesebb, mint a fizikai munka nehézségének strukturáló hatása. A munka nehézsége nem zárja ki a szakképzettséget s annak növelési igényét. Az NDK-ban a korszerűbb gépek alkalmazásával a munkások szakképzettsége gyorsabban nőtt, mint ahogy a fizikailag nehéz munka aránya csökkent. Az alkalmazottak jelentős része kis fizikai megterheléssel, alacsony képzettséggel rendelkezve végzi szellemi munkáját. Tehát a szellemi munka semmiképpen sem azonos a szellemi-alkotó munkával. Az 1960–70-es években a szakképzettség növekedésében fontos eredmény volt, hogy a nők és az idősebb munkások kvalifikációja emelkedett, a fiatal munkások új típusú képzési rendszerbe kapcsolódtak be. Az 1970-es évek közepére már a munkások fele rendelkezett szakképzettséggel, a 20–25 éves ifjúmunkásság 85 szá-

zaléka szakképzett.²⁸ A nemek közötti még létező esélykülönbség tükrözője, hogy az ipari szakképzett munkások, a nagyipari munkásság alapvető többségét férfiak alkotják. A szocialista fejlődés előrehaladásával ezt a folyamatot meg kell változtatni. Az NDK-ban a technikai fejlődés jelenlegi legfejlettebb foka, az automatizáció is terjed. 1976-ban a munka automatizációjának foka 12 százalék, mechanizáltságaé 60 százalék. Az automata berendezések aránya az iparban 42 százalék. Különösen az elektrotechnikában, a műszeriparban és a textiliparban jellemző a korszerű technika terjedése.²⁹ Ez a modernizálás nem jelenti még egyértelműen a munka tartalmi gazdagodását is, távolabbi cél a szellemi-alkotó jellegű tevékenység előretörésének elérése.

A munkásosztály jellemzéséhez hozzátartozik, hogy elemezzük viszonyát, kapcsolatát más társadalmi osztályokkal és rétegekkel. Az osztályok, rétegek kapcsolata a szocializmusban nyíltabb, antagonisztikus ellentmondásoktól mentes, jellemző a társadalmi mozgékonyág, így az egyes társadalmi osztályok, rétegek fejlődése organikus kapcsolatban van a társadalmi fejlődéssel. A társadalmi különbségek csökkentésének egyik kritériuma a munka tartalmában végbemenő változás. A munkásosztály jelenleg fizikai és szellemi munkát egyaránt végez, de tevékenységében még a fizikai munkavégzés dominál. A termelő munkában új, szocialista közöösség alakul ki, amely végleg felszámolja az individualizált termelés és érdekek jellegzetességeit. A társadalmiasodási folyamat áttérjed a szellemi tevékenységre és nem termelő ágazatokra is. A termelőszövetkezeti parasztság fizikai munkát végez, de mezőgazdasági területen él és dolgozik. A két osztály közeledésének egyik leglényegesebb faktora a város és falu közötti különbség felszámolása. A termelőszövetkezeti parasztság tulajdonának új vonása, hogy a magasabb társadalmiasítottági fokú szövetkezeti formában dolgozik már az NDK parasztságának többsége (82⁰/₀).³⁰ Nő a szövetkezetekben a termelőeszközök (föld, gépek) koncentrációja, a munka technikai felszereltsége, ugyanakkor csökken a foglalkoztatottak létszáma. Az új, kialakuló gazdaságok ipari nagyvállalati jellegzetességekkel funkcionálnak: létrejönnek a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok közös vállalkozásai, az élelmiszer-termelés is technológiai zárt ciklusúvá válik, kialakul az élelmiszer-gazdaság.

Az osztályok és rétegek közeledése – zárja le tanulmányát a szerző – részben társadalmi-gazdasági, részben eszmei-politikai folyamat. „A társadalmi osztályok és rétegek közeledése a marxista-leninista párt vezetésével megy végbe, a marxista-leninista világnézet és a munkásosztály ideáljainak alapján. Ez a nép erkölcsi-politikai egységének megerősödéséhez vezet és a szocialista életmód fejlődésével kapcsolódik egybe.”³¹

A SZOVJETUNIÓ MUNKÁSOSZTÁLYA A FEJLETT SZOCIALIZMUSBAN

A szovjet munkásosztály fejlődése történelmileg hosszabb időszakot fog át. *E. Klopov* az utóbbi évtizedekben végbement legfontosabb változásokat mutatja be.

A nemzeti jövedelem 1977-ben 403 milliárd rubelt tett ki a szovjet népgazdaságban, tizenháromszorosan felülmúlva az 1940-es év nemzeti jövedelmét. A Szovjetunió a világ ipari termelésében 20 százalékos arányban részesedett.³² Az utóbbi évtizedben a termelő folyamat ipari karaktere megerősödött, a gazdasági fejlődés intenzív jellege fokozódott. A technika térhódításának ütemét jelzi, hogy míg az ötvenes években 17 ezer új gépet, berendezést, eszközt, készüléket, automatát állí-

tottak munkába, addig a hatvanas években már 44 ezer, 1971 és 1977 között további 28 ezer kezdte el működését.³³ Most különösen a termelői infrastruktúra megerősítésére van szükség, például a raktári, útépitési, karbantartási, belső szállítási tevékenységben. A mezőgazdasági termelés a népgazdaság fejlesztésének döntő láncszeme, 1971 és 1977 között a beruházások volumene olyan mértékű volt, hogy a hatvan év alatt a mezőgazdaságba irányuló összes beruházások 72 százalékát tette ki.³⁴ A termelési eszközök termelése tovább nőtt, de a szektoron belül a legnagyobb ütemű a fogyasztási cikkek előállításához szükséges eszközök termelésének növekedése. Az 1960-as és az 1970-es évtizedben felgyorsult a lakásépítkezés, az új lakások többsége a nagy városokban épült. A szolgáltatási szféra fejlődése a foglalkoztatottak létszámának gyors növekedésében is tükröződik. Az 1950–1970-es években megvalósult az áttérés az ifjúság általános középfokú oktatására, a szovjet értelmiség nagy létszámú, több milliós társadalmi réteggé vált. Különösen a termelőtevékenység értelmiségi rétege gyarapodott. A mérnök-technikusok és munkások aránya az ipari termelő kollektívában 1950-ben 1:10; 1965-ben 1:8; 1976-ban 1:6³⁵. Az általános műveltség, a képzettségi színvonal növekedése a társadalmi-politikai aktivitás emelkedésével is együtt járt. Az elmúlt évtizedekben a szovjet társadalom szociális egyenlősége fokozódott. Ezt jelzi az értelmiség társadalmi származása, a vegyes-családok számának növekedése, a városokban a vegyes társadalmi összetételű lakónegyedek, körzetek terjedése.

Az 1970-es évekre a társadalmi struktúrában a szocialista jelleg már érett formában jelenik meg. A munkásosztály a társadalom legnagyobb létszámú és arányú osztályává vált. 1978-ban a foglalkoztatottak 61 százalékát alkották a munkások, s ez 74,5 milliós tömeget jelentett.³⁶ A munkásosztály utánpótlási forrásai a szocialista építés folyamán jelentősen megváltoztak. Az 1920–1930-as években a parasztság még a lakosság háromnegyedét, majd 46 százalékát alkotta, az ötvenes években az arány 33 százalékra csökkent. A csökkenés azt jelentette, hogy a mezőgazdaságból eláramló milliók munkásokká, főként ipari munkásokká váltak. Ma már – írja E. Klopov –, amikor a kolhozparasztság a lakosságban már csak 15 százalékkal részesedik, ez a forrás kimerült. A falusi lakosság összetétele is megváltozott, a falusi lakosok 60 százaléka az állami tulajdon területén dolgozik.³⁷ Az 1970-es évekre jellemzővé vált a munkásosztály önreprodukciója, a munkáslét generációsan jellemző. Taganrogban, a Szovjetunió európai ipari centrumában végzett szociológiai vizsgálatok tanúsága szerint: akik a harmincas, negyvenes években álltak munkába, azonos arányban voltak munkás-, illetve paraszti származásúak. Az ötvenes években a munkásszármazású gyerekek aránya 60, a parasztszármazásúaké 30 százalék. Az 1970-es évekre kétharmad volt a munkásgyerekek és 20 százalék a parasztszármazásúak aránya a munkásutánpótlásban.³⁸

A munkásutánpótlás egyre nagyobb részét képezik a nők. Az 1970-es évekre a lakosság demográfiai növekedése lelassult, csökkent az újonnan munkába lépő nemzedék létszáma, s ezáltal a munkásosztály gyors mennyiségi növekedésének forrásai is kimerültek. Szociológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy növekedett a hosszabb ideje munkásként tevékenykedők aránya, ami az osztályintegráció folyamatát elősegíti.

A munkásosztály ágazati összetételét áttekintve kitűnik, hogy a munkáslétszám a szolgáltatási szférában nőtt az utóbbi évtizedben a legnagyobb ütemben. Az iparban lelassult a munkáslétszám növekedése, bár az iparon belül emelkedik a gépgyártás és fémfeldolgozás a foglalkoztatottak számának gyarapodásával. Viszonylag

magas, 14 százalék a mezőgazdaság munkásainak aránya (1977-ben), e területen szükség van a technikai felszereltség színvonalának további növelésére.³⁹

Az ipari munkásság soraiban találhatóak a munkásosztály legkoncentráltabb és legfegyelmesebb osztagai. A gyors növekedésnek indult szolgáltatási szférában főként az újonnan munkába álló nők találtak munkát, a koncentrációs folyamat itt a tevékenység jellegénél fogva lassabban halad előre. A mezőgazdaságban dolgozó munkásfoglalkozásúak aránya nő a mezőgazdasági népességen belül, s jelentős azon munkások és alkalmazottak aránya, akik a falvakban laknak és a városban dolgoznak. Ezek a munkáscsoportok fontos szerepet játszanak a falvak társadalmi átalakulásában, a város és a falu közötti társadalmi különbségek felszámolásában.

A termelési-technikai kultúra változásának egyik fő indikátora a gépesítetttség előrehaladása. Az ötvenes években az ipari munkások 45 százaléka dolgozott gépek segítségével, s foglalkozott azok javításával, 1972-ben az arány 57 százalékra emelkedett. A foglalkozási struktúrában, az iparban a technikai fejlődés ösztönözte az olyan szakmák előretörését, mint az automaták kezelői, lakatos-javítók, elektrolakatosok, elektroműszerészek. 1972-ben már ezekben a szakmákban dolgozott az ipari munkások 20 százaléka.⁴⁰ Csökkent ugyanakkor a „nem korszerű” foglalkozások – segédmunkások, rakodók, szállítók aránya. A magas fokú szakképzettséget igénylő szakmákban nő a középfokú iskolai végzettséggel rendelkezők aránya. A munkába lépő fiatalok képzettsége meghaladja a régi generációét. Míg például 1973-ban a közép- és idősebb korú munkásgeneráció körében az iparban 18 százalék rendelkezett középfokú iskolai végzettséggel, addig az ifjómunkások (30 évnél fiatalabbak) már 50 százalékban.⁴¹

Az 1960-as, 1970-es években, a fejlett szocializmus időszakában a népjólét, az életszínvonal növekedési üteme különösen felgyorsult. A kulturális, képzettségi színvonal növekedése is gyorsan megváltoztatja az igényeket, a szükségleti struktúrát. A szükségletek kielégítésének alapvető eszköze a társadalmilag szervezett munkából származó növekvő jövedelem. A szovjet munkáscsaládok családi költségvetési tételeiben 70–75 százalék a munkabér részesedése. A munkabérek 1960-tól 1970 végéig megkétszereződtek.⁴² Erőteljes az a törekvés, hogy a különböző népgazdasági ágakban dolgozó munkások bérei közötti különbségek mérséklődjenek. A munkásjövedelmekben is fontos szerepet játszanak a társadalmi fogyasztási alaphól származó juttatások. Ezek például az ipari munkások családjában a pénzjövedelmek 10–11 százalékát képezik, hasonlóan fontosak a különböző oktatási, egészségügyi stb. természetbeli társadalmi juttatások.⁴³ A szocializmus építésének hosszú évtizedei különösen fontos feladattá tették az egész társadalomra kiterjedő nyugdíjrendszer kialakítását. Az 1956-ban megjelenő állami nyugdíjrendelet jelentősen kiszélesítette a nyugdíjban részesülők körét, ez a folyamat folytatódott az 1960–1970-es években. Az 1960-as években újabb nagy tömegek kerültek nyugdíjas korba, a munkásosztály korábbi gyors létszámbeli növekedését létrehozó milliók, férfiak és nők. 1959-ben ez még 4 millió embert jelentett, 1978-ban már 21 milliót.⁴⁴ Az életszínvonal növekedésének egyik legfontosabb mutatója a lakáshelyzet javulása. Az utóbbi huszonöt évben felépített lakások többségében munkáscsaládok élnek. A növekvő szükségletek, a modern lakásba költözés megnövelte a tartós fogyasztási cikkek iránti keresletet. Míg az 1960-as években hűtőgéppel, mosógéppel, porszívóval a családok 3–4 százaléka, televízióval 8 százaléka rendelkezett, addig 1977-ben a családok 72 százalékának van hűtőgépe, 70 százalékának mosógépe, 22 százalékának porszívója és 80 százalékuk rendelkezik televízióval. A városi lakosság esetében ezek a mutatók még magasabbak.⁴⁵ A szociálpolitika ingyenes juttatásai közé tartozik az

általános és szakképzés, gyógyítás, klubok, könyvtárak, sportlétesítmények használata, kedvezményes a bölcsődei, óvodai elhelyezés, a lakbér minimális. Bölcsődei nevelésben részesült 1976-ban a korosztályba tartozók kétötöde és óvodai ellátásban a gyermekek fele. A városokban az utóbbi arány eléri a 80–90 százalékot.⁴⁶ Az 1960-as években a 15–17 éves fiatalok fele tanult közép fokú, szakmai oktatási intézményekben, az 1970-es évek végén már 75 százalékuk részesedik ebben az oktatásban.⁴⁷

Az életszínvonal-növekedés lényeges tényezője a társadalmilag szervezett munka idejének csökkenése. Az osztályintegráció fokozódása, a szükségletkielégítés minőségi tényezőinek növekedése a munkához való viszony további átalakulásában is tükröződik. E Klopov által közölt adatok szerint a szocialista újratermelési folyamatban dolgozó munkások egynegyede vesz részt a kommunista munkamozgalmakban.

A kvalifikáció, a műveltségi színvonal emelkedése visszahat az alkotóképesség kibontakozására. A már idézett taganrogi vizsgálat adatai szerint a magasan képzett munkások 40 százaléka foglalkozik technikai alkotással, újítással, a közepesen képzetteknel ez az arány 10–15 százalék, míg a képzettséggel nem rendelkezők körében ez az arány 5 százalék.⁴⁸ A szovjet szociológusok kutatásai is azt bizonyítják, mint más szocialista országok hasonló vizsgálatai, hogy a képzettség és társadalmi aktivitás korrelációja szoros. Ma már a szovjet társadalomban a cél nem csupán a szakmai képzettség kibontakoztatása, hanem az intellektuális, szellemi készségek, képességek sokoldalú fejlesztése.

A létfeltételek és a személyiségfejlődés érdekes történeti képét mutatják be azok az időmérleg-kutatások, amelyeket a Szovjetunióban az 1920-as, az 1930-as és az 1960-as években végeztek a városi munkások körében. Ezek azt jelzik, hogy a háztartási, a háztáji gazdaságban végzett munka mennyisége egy felnőttre számítva 70–80 százalékkal csökkent, a kulturális jellegű időtöltés a háromszorosára növekedett. A kulturális foglalatosságok jellege erősen megváltozott: az 1920-as években ez 75 százalékban olvasást jelentett, ami az akkor még alacsonyan képzett munkások körében kevéssé volt hatékony. Jellemző volt ekkor a művészi öntevékeny csoportok működése, a nem szakmai technikai tevékenység. Az 1960-as években az olvasást már kiegészíti a film, a televíziózás, rádióhallgatás. A legdöntőbb változás az, hogy az önképzés, szervezett tanulás a kulturális időtöltés legfontosabb részévé válik. A szociológiai kutatások azt bizonyították, hogy a városi munkások 15–20 százaléka a munkaidőn túl tanulással foglalkozik.⁴⁹

A végzett kutatások, társadalmi tapasztalatok azt bizonyítják – fejezi be E. Klopov –, hogy a Szovjetunióban jellegzetes tendencia az osztályok, rétegek közeledése, amely a munkásosztályra jellemző értékek, ideálok, érdekek társadalmi bázisán megy végbe.

A MUNKÁSOSZTÁLY FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY ÁLTALÁNOS VONÁSA

A fejlett szocializmus építésének kibontakozásával az osztályok és rétegek közötti határvonalak elmosódása, az osztály jellegű különbségek csökkenése jellemző. E folyamatban nagy jelentősége van a mezőgazdasági tevékenység iparszerűvé válásának, amely a hagyományos paraszti munkát számolja fel. Nő az aránya azoknak a munkamegosztási pozícióknak is, amelyeknél már nem különíthető el egyér-

telmően a fizikai és szellemi munka. Fékezőleg hatnak e folyamatra a különböző, nem osztályokat elkülönítő különbségek, egyenlőtlenségek: regionális, jövedelembeli, műveltségbeli, szociális ellátottsági stb. Ezek felszámolása még hosszú időt vesz igénybe.

Az 1970-es évekig valamennyi szocialista országban jellegzetes tendencia volt a munkásosztály számbeli gyarapodása, társadalmi részarányának növekedése. A munkásosztály mindenütt a társadalom legnagyobb létszámú és részarányú osztályává vált. A munkásosztály létszámbeli növekedésének fő forrása az előző évtizedekben a nagy ütemű társadalmi átrétegződés volt. Ennek iránya a mezőgazdaságból az ipar felé mutatott. A másik nagy csoportot a társadalmilag szervezett munkába bekapcsolódó nők képezték. Jelenleg a szocialista országokban a munkásosztály ifjúsági önreprodukciója vált jellemzővé. Ez az ifjúság már a szocializmus viszonyai között nevelkedett, áthaladt a kialakított oktatási-képzési intézményrendszer különböző fokozatain, s így az új csoportok osztályintegrációja a korábbinál zökkenőmentesebben mehet végbe. A munkásosztály további jelentős számbeli növekedése nem várható. A gyors tempójú társadalmi átrétegződést indukáló gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósultak, mindenütt a nagy társadalmi csoportok *belső, minőségi* átrendeződése megy végbe. A demográfiai növekedés is lelassult valamennyi országban s ez is a létszámnövekedés ellen ható tényező.

A szocialista országokban lezajlott iparosítás a munkásosztály legnagyobb számú és arányú osztagává az ipari munkásságot tette. Az ipari munkásságon belül: a nehézipari, könnyűipari és élelmiszeripari munkások emelkednek ki. A munkásság ágazati szerkezete hasonló valamennyi országban, de ez még a technikai felszereltség, ipari fejlettség eltérő szintjeihez kapcsolódik az egyes országokban. A hagyományos értelemben vett ipari munkásság növekedése az utóbbi években valamennyi országban lefékeződött, de az ipari munkások egyre nagyobb létszámú csoportjai jelennek meg a mezőgazdaságban. A tudományos-technikai fejlődés felgyorsulásával, az életszínvonal emelkedésével a gazdaságfejlesztés központi problémájává válik az infrastruktúra, s mindenütt megindul az itt dolgozó munkásosztályok gyarapodása.

Jellemző folyamat volt valamennyi országban a munkások üzemi és területi koncentrációjának és centralizációjának előretörése. Nagy vállalatok és új szocialista nagyvárosok jöttek létre, erőteljes és gyors volt az urbanizációs folyamat. Ma a szocialista országok egyenletesebb vállalati struktúra kiépítésére törekuszenek és nem a nagyvárosok további növelése, hanem a falusi települések infrastrukturális, civilizatorikus gyarapítása van napirenden. A szocialista építés első időszakában a munkásság számára a munka tartalmának változását a gépek mellett végzett munka jelentette elsősorban. Az utóbbi évtized eredménye a komplex gépesítés, az automatarendszerek és berendezések térhódítása s ez egyben a segédtevékenység fokozódó gépesítését is jelenti.

Általánosan megállapítható, hogy a tapasztalatra és gyakorlatra épülő szaktudást egyre inkább felváltja a képzésen, átképzésen alapuló munkavégzés. Az individuális üzemi képzést felváltották az intézményes képzési formák. Az utóbbi évtizedben mindenütt jellemző a munkásosztály fiatalodása, s ez érezhetően hatott a kvalifikációs szint emelkedésére, valamint jelentős kiegyenlítődést eredményezett a férfiak és nők szakképzettségében. A szakképzettség emelkedése a munkásosztály belső stabilitására is hatott. Több szocialista országban végzett szociológiai vizsgálat jelezte, hogy a szakképzett munkások kötődése, politikai aktivitása, a generációkat éltető, tradíciókat átadó vonásai jellegzetesen erősek.

A szocialista fejlődés első évtizedeiben elérték a teljes foglalkoztatottságot. A munkáscsaládok jövedelmének döntő része a társadalmilag szervezett munkából származik. Az utóbbi két évtizedenben a társadalmi juttatások részaránya a jövedelmekben jelentősen nőtt. Ezen évtizedek jellemzője volt a felgyorsuló reálbér-növekedés, amely jelentős munkaidő-csökkentésekkel párosult. A termelőmunkások bérszínvonalának sorrendjében elől áll az ipar, építőipar, s általában az utolsó helyen a mezőgazdaság. A munkásjövedelmeket legerőteljesebben a lakóhely (városi, falusi), illetve a családban a keresők és eltartottak arányának alakulása differenciálta. A vizsgált szocialista országok fontos társadalmi vívmánya, hogy az időskorú lakosság jelentős része már nyugdíjban részesül. Az elmúlt évtizedekben az ingyenes oktatási intézményrendszer egyre teljesebben kiépült és az ingyenes orvosi szolgáltatást kiterjesztették az egész lakosságra, s a lakásépítésnél jelentős társadalmi preferenciákat alkalmaztak.

A munkáscsaládok fogyasztási szerkezete is jelzi az életmód korszerűsödését. Az élelmiszer-fogyasztás modernizálódik, s az e célra fordított kiadások már lassú csökkenést mutatnak. Ugyanez a tendencia mutatkozik a ruházati fogyasztásnál, s az ilyen célú kiadásoknál. A lakásra és berendezésére fordított kiadások voluméne és részaránya egyaránt nő. E téren még jelentős a kielégítetlen szükséglet és igény. A lakásépítés valamennyi országban a gazdaságpolitika központi programjai közé tartozik, s ösztönzik e téren a lakossági felhalmozás mozgósítását is. A munkáscsaládok fogyasztásában általánosan jellemzővé vált a háztartás alapvető eszközeinek gépesítése, és elterjedtek a tömegkultúra gépi eszközei. A társadalmilag szervezett munka idejének csökkentésével még nem nőtt arányosan a nem munkára fordított szabad idő, különösen a nők esetében okoz ez gondot. A szabad időben a műveltség, szakképzettség növelésére fordított idő mindenütt jelentősen emelkedett. A tömegkommunikáció eszközei mindegyik országban a kultúra terjesztésének alapvető eszközei a munkáscsaládokban is. Azonos kulturális, politikai feladatként fogalmazható meg, hogy sokszorozni kell az erőfeszítéseket az otthonon kívüli társadalmi aktivitás fokozására, ami szoros kapcsolatban van a közösségi termelési és politikai aktivitással.

JEGYZETEK

¹ Sztatiszticeszki godisnyik na NBR. Szófia 1976. 125. old.

² Ugyanott, 151. old.

³ Népszámlálási adatokból számítva (szerzői közlés).

⁴ Osznovni rezultati ot preobrojavyane na naszelenieto kp 2. 12. 1975. 36. old.

⁵ XI. Szezd BKP. 49. old.

⁶ Budzsetü na domakinsztvata v NBR, 1965–1974. 41. old.

⁷ Sztatiszticeszki godisnyik na NBR. 125. old.

⁸ Szerzői közlés: Az 1900-as népszámlálás adataiból számítva.

⁹ Szpizski naszelenijija 1946/47. alapján számítva.

¹⁰ Statistická ročenka 1976. 88. old.

¹¹ A munkásosztály fejlődése a szocialista közösség országában. Bp., 1978. 407. old. (orosz nyelven).

¹² Ugyanott, 416. old.

¹³ Ugyanott, 420. old.

¹⁴ Ugyanott, 423. old.

- 15 Ugyanott, 424. old.
- 16 Ugyanott, 430–431. old.
- 17 Ugyanott, 433. old.
- 18 Rocznik Statystyczny, 1976. Warszawa. XXXIV. k. 34., 70. old.
- 19 Ugyanott, 40. old.
- 20 Ugyanott, 28. old.
- 21 Rocznik Statystyczny, 1977. Warszawa. 152. old.
- 22 Spis Kadrowy. Warszawa, 1973. 1.
- 23 L. Adamczuk; Czas wolny w latach 1969–76. Wiadomosci Statystyczne 1977. 8.
- 24 A. Werblan: Niektore problemy teorii, Studia Socyologiczne, 1977. № 2.
- 25 Statistisches Jahrbuch der DDR 1955. 111. old. alapján számítva.
- 26 Statistisches Jahrbuch der DDR 1977. 132. old.
- 27 Statistisches Jahrbuch der DDR 1977. 96., 97. old.
- 28 Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1975/10. 1333. old.
- 29 Statistisches Jahrbuch der DDR 1977. 133. old.
- 30 Statistisches Jahrbuch 1974. 192. old.
- 31 Programm der SED, 53. old.
- 32 Narodnoje Hozjajsztvo za 30 let. M. 1977. 7., 35. old.
- 33 Ugyanott, 148. old. és SZSZSZR v cifrah v 1977 godu, 84., 87. old.
- 34 Narodnoje Hozjajsztvo za 30 let. 440. old.
- 35 Trud v SZSZSZR. M. 1968. 81. old. és Narodnoje Hozjajsztvo za 30 let 181., 455. old.
- 36 Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1977 godu, 294. old.
- 37 Itogi vszeszojuznoj perepisi naszelenyija 1970 g., 5. K. M. 1973.
- 38 A munkásosztály fejlődése a szocialista közösség országában. 337. old.
- 39 Vesztnyik Sztatyisztjiki 1978. 8. sz. 89. old.
- 40 Számítás: Sztatyisztjicseskij Jezsegodnyik M. 1973. 518–520. old. alapján.
- 41 Vesztnyik Sztatyisztjiki 1974. 7. sz. 92. old.
- 42 SZSZSZR v cifrah v 1977 godu. 181., 182–183. old. Trud v SZSZSZR 134., 140. old.
- 43 Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR za 60 let. 490. old.
- 44 SZSZSZR v cifrah v 1977 godu. 208. old.
- 45 Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1977 g. 431., 432. old.
- 46 Narodnoje Hozjajsztvo za 60 let 7., 70., 71. old.
- 47 Naszelenyija SZSZSZR M. 1975. 69., 141. old. alapján.
- 48 A munkásosztály fejlődése a szocialista közösség országában. 379. old.
- 49 L. Gordon, E. Klopov, E. Onyikov: Cserti szocialisztjicseskovo obraza zszinyi: bit gorodszkih rabocsi vcsera, szevodnya, zavtra alapján közölve.

tájékoztató

A magyar társadalomszerkezet fejlődésének főbb adatai

Az utóbbi években növekvő érdeklődés tapasztalható a társadalmi szerkezet változásai iránt. Különböző kutatóhelyek munkatársai vizsgálták a társadalom osztályainak és rétegeinek mozgásait. E vizsgálatok során kitüntetett szerepet kapott az osztályok közeledésének folyamata, amely mint fő folyamat a homogenizálódás és differenciálódás együttes megvalósulása útján érvényesül. A struktúra kutatások – e folyamat vizsgálatával párhuzamosan – egyaránt kiterjedtek a munkásosztály fejlődésének, belső rétegződésének és a termelőszövetkezeti parasztság tagozódásának vizsgálatára, s ugyancsak fontos empirikus felmérések foglalkoztak az értelmiség helyzetével, funkciójával (orvos, mérnök, pedagógus stb. vizsgálatok). A kutatások során számos új információ látott napvilágot, s a társadalmi tagoltság számszerű alakulásáról is új tényeket ismerhettünk meg.

Az alábbiakban rövid áttekintést nyújtunk a társadalmi szerkezet átalakulásának számszerű eredményeiből. A statisztikai adatok nagyon pontosan és világosan jelzik az elmúlt évtizedek strukturális változásait. Azokat a fontosabb adatokat válogattuk ki, amelyek

tartalmazzák: az aktív keresők fontosabb megoszlásait, a munkásosztály összetételét, a termelőszövetkezeti parasztság és a szellemi foglalkozásúak alapvető bontásait, a családok összetételét, az alapvető osztályok és rétegek mobilitási mutatóit, egyes kiemelt rétegek származás szerinti összetételét, az ország népességének lakóhely szerinti megoszlását stb. Az adott terjedelmi keretekben természetesen csak a jelzett témák fontosabb összefüggéseit, *alapadatait* adhatjuk közre. Minden táblázat forrása egyben az adott adatok bővebb összefüggéseit, háttéranyagát s irodalmát is jelzi.

Válogatott adataink a szocialista fejlődés időszakára vonatkoznak, s azon belül is elsősorban az elmúlt évtized, tehát az 1970-es népszámlálás utáni statisztikai anyagokat tartalmazzák. Ezeket az adatokat – különböző helyeken és formákban – már publikálták, egymás mellé csak jelen összeállításunkban kerültek. A válogatás jellegéből következik, hogy táblázataink korántsem egységesek.

Összeállításunk végén közöljük – táblázataink forrásain és a statisztikai kiadványokon túl – az elmúlt évek fontosabb struktúra irodalmát.

AZ AKTÍV KERESŐK MEGOSZLÁSA A FOGLALKOZÁSI VISZONY
ÉS A TÁRSADALMI SZÉKTOROK SZERINT 1949 ÉS 1975 KÖZÖTT (%-BAN)

Foglalkozási viszony szektor	1949	1950	1955	1960	1965	1970	1975
Alkalmazásban állók							
állami	28,3	34,7	54,9	57,0	65,3	67,7	70,3
szövetkezeti	0,6	1,0	1,6	2,1	3,9	6,6	7,5
magán	12,1	9,9	2,4	1,9	1,1	1,0	1,0
Alkalmazásban állók összesen	41,0	45,6	58,9	61,0	70,3	75,3	78,8
Szövetkezeti tag és segítő családtag	0,5	1,1	7,9	18,7	26,8	21,1	17,7
Önálló és segítő családtag	58,5	53,3	33,2	20,3	2,9	3,5	3,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ebből szocialista szektor	29,4	36,8	64,5	77,8	96,0	95,4	95,6

Forrás: Bálint József: Társadalmi rétegződés és jövedelmek. Kossuth Könyvkiadó 1978. 25. old.

AZ AKTÍV KERESŐK SZÁMÁNAK ÉVENKÉNTI ALAKULÁSA 1970–1978

Év	Aktív keresők száma az év elején (1000 fő)	Évközi növekedés, illetve csökkenés száma (1000 fő)	illetve csökkenés százaléka
1970	4988,7	21,6	0,4
1971	5010,3	28,3	0,6
1972	5038,6	22,6	0,4
1973	5061,2	12,4	0,2
1974	5073,6	11,9	0,2
1975	5085,5	7,7	0,2
1976	5093,2	—12,0	—0,2
1977	5081,2	—12,0	—0,2
1978	5068,8

Forrás: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség — Társadalmi struktúránk fejlődése II. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979. 237—238. old.

AZ AKTÍV KERESŐK OSZTÁLY- ÉS RÉTEG TAGOZÓDÁSA 1970—1978

Osztály, réteg	Szám szerint (1000 fő)		Százalékban		Index 1970=100,0 1978
	1970	1978	1970	1978	
Munkásosztály	2819,2	2999,4	56,5	59,2	106,4
Szövetkezeti parasztság	879,5	666,1	17,6	13,1	75,7
Nem fizikai (szellemi) foglalkozású	1128,3	1236,0	22,6	24,4	109,5
Kisártermelő	161,7	167,3	3,3	3,3	103,5
Összesen	4988,7	5068,8	100,0	100,0	101,6

Forrás: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Id. mű, 240. old.

A MUNKÁSOSZTÁLYHOZ TARTOZÓ AKTÍV KERESŐK ÖSSZETÉTELE 1970—1978

Réteg, népgazdasági ág	Szám szerint (1000 fő)		Százalékban		Index 1970=100,0 1978
	1970	1978	1970	1978	
Fizikai foglalkozású					
ipar	1393,5	1381,4	49,4	46,0	99,1
építőipar	278,4	301,2	9,9	10,0	108,2
szállítás	259,6	299,0	9,2	10,0	115,2
kereskedelem	244,2	306,4	8,7	10,2	125,5
vizegyezmény	45,3	56,5	1,6	1,9	124,7
egyéb (szolgáltatás jellegű)	308,1	364,7	10,9	12,2	118,4
Nem mezőgazdasági együtt	2529,1	2709,2	89,7	90,3	107,1
mezőgazdaság	188,0	187,0	6,7	6,3	99,5
Fizikai összesen	2717,1	2896,2	96,4	96,6	106,6
Közvetlen termelésirányító	102,1	103,2	3,6	3,4	101,4
Összesen	2819,2	2999,4	100,0	100,0	106,4

Forrás: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Id. mű, 244. old.

AZ AKTÍV KERESŐK OSZTÁLY- ÉS RÉTEGTAJÓZÓDÁSA
FŐBB FOGLALKOZÁSI CSOPORTOKBAN 1970—1978

Osztály, réteg	Szám szerint (1000 fő)		Százalékban		Index 1970=100,0 1978
	1970	1978	1970	1978	
<i>Munkásosztályhoz tartozó</i>					
<i>fizikai</i>					
nem mezőgazdasági	2606,7	2787,2	52,3	55,0	106,9
mezőgazdasági	110,4	109,0	2,2	2,2	98,7
Együtt	2717,1	2896,2	54,5	57,2	106,6
<i>Szövetkezeti parasztság</i>					
<i>tartozó fizikai</i>					
mezőgazdasági	694,5	433,1	13,9	8,6	62,4
nem mezőgazdasági	162,9	209,6	3,3	4,1	128,7
Együtt	857,4	642,7	17,2	12,7	75,0
<i>Nem fizikai (szellemi)</i>					
<i>(közvetlen termelés- irányítóval együtt)</i>					
	1252,5	1362,6	25,0	26,8	108,8
<i>Kisárutermelő</i>					
mezőgazdasági	81,0	83,0	1,7	1,6	102,5
nem mezőgazdasági	80,7	84,3	1,6	1,7	104,5
Együtt	161,7	167,3	3,3	3,3	103,5
Összesen	4988,7	5068,8	100,0	100,0	101,6
<i>Ebből</i>					
nem mezőgazdasági					
fizikai	2850,3	3081,1	57,2	60,8	108,1
mezőgazdasági fizikai	885,9	625,1	17,8	12,4	70,6
nem fizikai (szellemi)	1252,5	1362,6	25,0	26,8	108,8

Forrás: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Id. mű, 242. old.

Ágazatok	1949		1960		1970		1973		1977
	czer	%	czer	%	czer	%	czer	%	%
Összesen	1582,8	100,0	2116,6	100,0	2847,2	100,0	2949,0	100,0	100,0
<i>Ebből</i>									
ipar	567,3	35,9	1075,7	44,5	1396,7	49,1	1379,4	46,8	46,4
építőipar	66,9	4,2	229,6	9,5	278,4	9,8	319,2	10,8	10,1
szállítás	113,4	7,2	218,9	9,1	289,6	9,1	270,6	9,2	9,9
kereskedelem	68,5	4,3	153,4	6,3	238,6	8,4	271,4	9,2	10,1
szolgáltatás	115,6	7,3	76,5	3,2	74,6	2,6	81,1	2,7	
egészségügy, kultúra	52,8	3,3	75,1	3,1	114,0	4,0	126,8	4,3	12,0
közigazgatás, egyéb	178,6	11,3	183,6	7,6	111,1	3,9	100,4	3,4	
mező-, erdő-, vízgazd.	371,8	23,5	331,2	13,7	238,5	8,3	247,5	8,4	8,0
termelés közvetlen irányítója	47,9	3,0	72,6	3,0	135,7	4,8	153,3	5,2	3,5

Forrás: Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái — Társadalmu strukturánk fejlődése I. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979. 184. old.

A MUNKÁSOSZTÁLYHOZ TARTOZÓ FIZIKAI FOGLALKOZÁSÚ AKTÍV KERESŐK
ALAPÁLLOMÁNY-CSOPORT SZERINT 1949—1978 (SZÁZALÉKBAN)

Alapállomány-csoport	1949	1960	1970	1977	1978
Szaktmunkás	30,4	32,8	39,0	43,0	43,3
Betanított munkás	14,2	27,9	33,9	36,3	36,1
Segédmtunkás	55,4	39,3	27,1	20,7	20,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Id. mű, 251. old.

AZ IPARI MUNKÁSOK SZAKKÉPZETTSÉGI SZINT SZERINTI
MEGOSZTLÁSA (SZÁZALÉKBAN)

Év	Szaktmunkás	Betanított munkás	Segédmtunkás	Összesen
1960	42,0	36,2	21,8	100,0
1965	43,8	36,2	20,0	100,0
1970	42,8	39,1	18,1	100,0
1973	45,0	39,2	15,8	100,0
1975	46,6	39,7	13,7	100,0

Forrás: Benedek Sándor: Változások a munkásosztály struktúrájában. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979. 93. old.

A SZÖVETKEZETI PARASZTSÁG AKTÍV KERESŐINEK ÖSSZETÉTELE 1970—1978

Megnevezés	Szám szerint (1000 fő)		Százalékban		Index 1970=100
	1970	1978	1970	1978	1978
<i>Mezőgazdasági</i>					
<i>fizikai foglalkozású</i>					
Termelőszövetkezeti tag	588,6	307,7	67,0	46,2	52,3
Segítő családtag	98,7	76,9	11,2	11,5	77,9
Alkalmazásban álló	7,2	48,5	0,8	7,3	673,6
Együtt	694,5	433,1	79,0	65,0	62,4
<i>Nem mezőgazdasági</i>					
<i>fizikai foglalkozású</i>					
Termelőszövetkezeti tag	89,9	133,7	10,2	20,1	148,7
Alkalmazásban álló	73,0	75,9	8,3	11,4	104,0
Együtt	162,9	209,6	18,5	31,5	128,7
Fizikai összesen	857,4	642,7	97,5	96,5	75,0
Közvetlen termelésirányító	22,1	23,4	2,5	3,5	105,9
Összesen	879,5	666,1	100,0	100,0	75,7

Forrás: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Id. mű, 258—259. old.

A NEM FIZIKAI (SZELLEMI) FOGLALKOZÁSÚ AKTÍV KERESŐK ÖSSZETÉTELE
(KÖZVETLEN TERMELÉSIRÁNYÍTÓK NÉLKÜL) 1970—1977

Foglalkozási főcsoport	Szám szerint (1000 fő)		Százalékban		Index 1970 = 100,0
	1970	1977	1970	1977	
Műszaki foglalkozású	204,0	229,9	18,1	18,7	112,7
Igazgatási, igazságszolgáltatási, gazdasági és áruforgalmi foglalkozású	303,9	332,5	26,9	27,1	109,4
Egészségügyi és kulturális foglalkozású	258,2	293,0	22,9	23,9	113,5
Számviteli, pénzügyi és egyéb ügyviteli foglalkozású	362,2	372,8	32,1	30,3	102,9
Összesen	1128,3	1228,2	100,0	100,0	108,9

Forrás: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Id. mű, 261. old.

AZ AKTÍV KERESŐK OSZTÁLY- ÉS RÉTEGTAJÓZÓDÁSA
KORCSOPORT SZERINT 1970—1977

Osztály, réteg	Év	Aktív kereső összesen	Százalékos megoszlás			
			14—29	30—39	40—59	60—x
			éves			
Munkásosztály	1970	100,0	38,6	24,0	34,8	2,6
	1977	100,0	37,5	23,9	37,2	1,4
Szövetkezeti parasztság	1970	100,0	20,6	18,9	44,3	16,2
	1977	100,0	21,5	20,7	49,2	8,6
Nem fizikai (szellemi) foglalkozású	1970	100,0	34,3	26,2	37,2	2,3
	1977	100,0	34,5	27,7	36,7	1,1
Kisártermelő	1970	100,0	9,8	12,9	47,5	29,8
	1977	100,0	11,6	14,8	50,5	23,1
Összesen	1970	100,0	33,5	23,3	37,4	5,8
	1977	100,0	33,8	24,1	39,1	3,0
			Index: 1970 = 100,0			
Munkásosztály	1977	106,7	103,5	106,4	114,2	56,6
Szövetkezeti parasztság	1977	77,0	80,3	84,3	85,4	41,1
Nem fizikai (szellemi) foglalkozású	1977	108,9	109,4	115,1	107,3	53,1
	1977	104,2	123,4	119,1	110,8	80,9
Kisártermelő	1977	101,9	102,6	105,7	106,5	52,8
	1977	101,9	102,6	105,7	106,5	52,8

Forrás: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Id. mű, 271—272. old.

A MUNKÁSOSZTÁLY AKTÍV KERESŐI KORCSOPORTOK SZERINT (SZÁZALÉK)

Korcsoport	1949	1960	1970	1973	1977
14—19	10,1	10,8	11,6	11,6	11,6
20—29	32,1	27,4	26,9	26,4	26,9
30—39	21,6	24,7	24,0	23,7	24,0
40—54	25,0	25,7	28,5	31,4	28,6
55—59	4,3	5,8	6,2	4,3	6,2
60—x	6,9	5,6	2,7	2,6	2,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái. Id. mű, 177. old.

A HÁZASPÁROS CSALÁDOK MEGOSZLÁSA
A FÉRJ ÉS FELESÉG OSZTÁLY- ÉS RÉTEGTAJÓZÓDÁSA
SZERINT (SZÁZALÉK)

A férj és feleség osztály- és réteghelyzete	1960	1977
Csak munkás	42,4	43,5
Csak szövetkezeti paraszt	13,6	14,3
Csak értelmiségi és egyéb szellemi	13,7	14,4
Csak kisártermelő	19,7	1,7
Munkás és szövetkezeti paraszt	1,6	6,8
Munkás és értelmiségi, vagy egyéb szellemi dolgozó	5,5	14,5
Munkás és kisártermelő	2,5	2,7
Egyéb	1,0	2,1
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Id. mű, 283. old.

Jelenlegi lakóhely	Az apa társadalmi csoportja 1938-ban								Egyéb	Összesen
	Vezető és értelmiségi	Egyéb szellemi	Kis-iparos, kis-kereskedő	Szakmunkás	Betanított munkás	Segédmunkás	Mezőgazdasági	Egyéb		
<i>1962—64*</i>	<i>Férfi</i>									
— Budapest	19,6	19,0	16,3	22,2	3,3	7,8	9,8	2,0	100,0	
— Vidéki városok	16,7	15,0	16,3	18,1	4,4	5,7	22,0	1,8	100,0	
— Községek	11,0	12,0	12,0	9,3	3,4	5,9	45,7	0,7	100,0	
<i>1973*</i>										
— Budapest	22,0	20,4	12,4	22,0	7,1	2,1	9,5	4,5	100,0	
— Vidéki városok	16,6	16,1	12,3	16,4	6,9	1,3	26,8	3,6	100,0	
— Községek	6,7	11,8	10,2	12,2	7,9	2,4	44,5	4,3	100,0	
<i>1962—64</i>	<i>Nő</i>									
— Budapest	29,6	22,7	15,9	9,1	4,5	11,4	6,8	—	100,0	
— Vidéki városok	31,1	23,0	23,0	4,9	1,6	—	16,4	—	100,0	
— Községek	20,8	18,8	20,8	4,2	—	8,3	27,1	—	100,0	
<i>1973</i>										
— Budapest	28,3	17,7	16,4	16,4	7,1	1,3	8,0	4,8	100,0	
— Vidéki városok	14,7	19,9	15,6	18,2	5,6	3,0	19,1	3,9	100,0	
— Községek	8,0	15,9	15,2	10,1	9,4	5,1	31,2	5,1	100,0	

Forrás: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Id. mű, 56. old.

* Hazánkban két országos mobilitás-vizsgálatot végeztek, 1962—64-ben és 1973-ban. A 14., 15. és 16. táblák adatai e vizsgálatokból valók. (Részletesebben lásd: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Id. mű, 7—84. old.)

A SZAKMUNKÁSOK SZÁRMAZÁS SZERINTI ÖSSZETÉTELE

Jelenlegi lakóhely	Az apa társadalmi csoportja 1938-ban								Összesen
	Vezető és értelmiségi	Egyéb szellemi	Kis- iparos, kis- kereskedő	Szak- munkás	Betanított munkás	Segéd- munkás	Mező- gazdasági	Egyéb	
<i>1962—64</i>	<i>Férfi</i>								
— Budapest	1,3	6,8	16,8	30,0	7,0	10,8	26,0	1,3	100,0
— Vidéki városok	0,6	2,7	14,7	23,6	9,2	12,0	35,9	1,3	100,0
— Községek	0,3	1,1	11,4	15,8	6,8	8,1	55,6	0,9	100,0
<i>1973</i>									
— Budapest	1,1	5,0	10,7	29,7	10,4	6,7	28,7	7,7	100,0
— Vidéki városok	0,8	2,0	11,7	19,7	12,1	7,2	41,1	5,4	100,0
— Községek	0,4	1,6	9,7	12,2	9,5	5,3	57,3	4,0	100,0
<i>1962—64</i>	<i>Nő</i>								
— Budapest	2,7	4,6	19,3	34,9	7,3	4,6	26,6	—	100,0
— Vidéki városok	2,0	5,2	22,1	16,9	8,4	12,3	28,6	4,6	100,0
— Községek	0,6	4,4	18,1	13,1	8,8	7,5	46,9	0,6	100,0
<i>1973</i>									
— Budapest	1,1	5,3	14,4	34,2	8,3	4,3	23,8	8,6	100,0
— Vidéki városok	1,4	4,0	14,3	19,5	12,3	7,8	36,6	4,0	100,0
— Községek	0,8	1,3	13,4	9,8	11,0	4,6	54,7	4,4	100,0

Forrás: Rétegződés mobilitás, egyenlőtlenség. Id mű, 61. old.

A SEGÉDMUNKÁSOK SZÁRMAZÁS SZERINTI ÖSSZETÉTELE

Jelenlegi lakóhely	Az apa társadalmi csoportja 1938-ban								Összesen
	Vezető és értelmiségi	Egyéb szellemi	Kis-iparos, kis-kereskedő	Szakmunkás	Betanított munkás	Segéd-munkás	Mezőgazdasági	Egyéb	
<i>1962—64</i>									
						<i>Férfi</i>			
— Budapest	1,7	1,7	15,5	13,8	5,2	13,0	47,4	1,7	100,0
— Vidéki városok	0,6	1,4	12,4	8,1	5,2	12,4	58,5	1,4	100,0
— Községek	0,1	0,6	4,8	3,2	3,6	11,0	76,5	0,2	100,0
<i>1973</i>									
— Budapest	1,3	5,0	7,6	18,9	7,6	13,0	37,4	9,2	100,0
— Vidéki városok	0,3	3,4	9,8	6,4	9,0	6,5	56,2	8,4	100,0
— Községek	0,3	1,2	5,9	3,4	7,9	8,0	68,7	4,6	100,0
<i>1962—64</i>									
						<i>Nő</i>			
— Budapest	3,1	3,1	8,9	18,3	8,9	8,9	46,6	2,1	100,0
— Vidéki városok	0,6	1,1	11,9	10,2	8,9	13,0	53,7	0,6	100,0
— Községek	0,8	1,0	7,9	7,6	8,4	11,2	62,1	1,0	100,0
<i>1973</i>									
— Budapest	0,7	4,4	13,1	15,3	12,1	7,8	37,4	9,2	100,0
— Vidéki városok	0,5	3,1	10,4	10,2	8,9	6,7	51,2	9,0	100,0
— Községek	—	1,6	8,6	5,5	11,8	6,9	61,0	4,6	100,0

Forrás: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Id mű, 64. old.

A MUNKÁS-, PARASZT- ÉS KISIPAROS SZÁRMAZÁSÚAK ARÁNYA
A SZAKMUNKÁSOK KÖZÖTT*

Apa társadalmi csoportja	1939	1947	1957 évben	1965	1973
Férfiak					
Kisiparos	16,8	16,1	14,9	12,3	10,6
Szaktmunkás	21,7	22,9	20,0	19,4	18,9
Betanított és segéd munkás	16,3	16,7	16,8	16,6	16,8
Mezőgazdasági fizikai	31,1	32,3	37,6	42,1	45,1
Nők					
Kisiparos	23,5	21,3	19,2	17,0	14,0
Szaktmunkás	28,5	24,4	23,1	21,5	20,8
Betanított és segéd munkás	16,8	13,6	14,8	15,1	16,3
Mezőgazdasági fizikai	15,7	21,7	30,7	34,1	38,4
A nők aránya a szakmunkások között	14,6	14,2	18,4	19,8	21,0

Forrás: Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái. Id. mű, 175. old.

A FELSŐFOKÚ VÉGZETTSÉGŰEK ARÁNYA
AZ ÖSSZES SZAKALKALMAZOTT SZÁZALÉKÁBAN
(SZOCIALISTA SEKTOR — 1971.)

A munkakör megjelölése	Felső vezetők	Közép	Beosztottak
Műszaki	76,2	33,0	38,0
Gazdasági	44,8	27,8	18,9
Igazgatási	85,6	56,3	71,1
Egészségügyi	97,0	93,3	72,1
Oktatási, kulturális	93,9	71,7	71,7

Forrás: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Id. mű, 203. old.

* Az 1962—64. évi adatfelvételkor a szakmunkás férfiak 14 százaléka kisiparos, 22 százaléka szakmunkás, 8 százaléka betanított munkás, 10 százaléka segéd munkás, 42 százaléka parasztszármazású. A szakmunkás nők közül 20 százalék kisiparos, 24 százalék szakmunkás, 8—8 százalék betanított és segéd munkás, 32 százalék parasztszármazású. 1949-ben a szakmunkás férfiaknak 35 százaléka, a szakmunkás nőknek 27 százaléka parasztszármazású.

86 A NÉPESSÉG MEGOSZLÁSA FOGLALKOZÁSI VISZONY SZERINT TELEPÜLÉSTÍPUSONKÉNT, 1941—1973
(Az egyes településtípusok népessége = 100)

19. táblázat

Idő	Településtípus	Mezőgazdasági ^c	Nem mezőgazdasági	Munkásosztály együtt	Mezőgazdasági	Nem mezőgazdasági	Szövetkezeti parasztság	Szellemiek
		munkás			önálló és segítő családtag			
1941 ^{a)}	Budapest	0,8	59,6	60,4	0,6	15,6	—	23,4
	Vidéki város	11,2	49,3	60,5	15,7	13,6	—	10,2
	Község	25,1	21,7	46,8	40,8	9,2	—	3,2
1949 ^{b)}	Budapest	0,5	62,9	63,4	1,0	13,1	—	22,5
	Vidéki város	5,9	46,1	52,0	23,3	11,7	—	12,0
	Község	8,3	20,7	29,2	59,5	7,7	—	3,7
1960 ^{a)}	Budapest	0,3	67,0	67,3	0,5	3,3	0,3	28,6
	Vidéki város	2,6	61,3	63,9	7,8	3,3	4,7	20,2
	Község	6,9	43,3	50,2	21,4	2,5	18,2	7,7
1973 ^{a)}	Budapest	0,3	59,2	59,5	0,1	2,0	1,5	36,9
	Vidéki város	2,8	60,0	62,8	0,7	1,9	8,2	26,4
	Község	7,5	48,7	56,2	1,7	1,6	30,3	10,2

a) A megfelelő népszámlálási időpont közigazgatási beosztása szerinti arányok

b) Az 1950. I. 1-i közigazgatási beosztás szerint

c) Az agrárproletároknak tekintett mezőgazdasági önállók és segítő családtagjaik nélküli mezőgazdasági munkásnépesség

Forrás: Gazdaság, település, társadalomszervezet — Társadalmi struktúránk fejlődése. III. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979. 181. old.

AZ EGYES TÁRSADALMI RÉTEGEKHEZ TARTOZÓ NÉPESSÉG TELEPÜLÉSTÍPUSOK KÖZÖTTI SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA

(A megfelelő országos népesség=100)

Idő	Településtípus	Mezőgazdasági	Nem mezőgazdasági	Munkásosztály	Mezőgazd. önállók és/vagy szöv. parasztok	Nem mg.-i önállók	Szellemiek	Népesség összesen
1941 ^{a)}	Budapest	0,5	22,9	14,7	0,2	17,8	40,3	12,5
	Vidéki város	13,1	33,8	26,2	11,7	27,6	31,4	22,3
	Község	86,4	43,3	59,1	88,1	54,6	28,3	65,2
1949 ^{b)}	Budapest	1,3	33,0	27,8	0,4	24,2	44,6	17,1
	Vidéki város	17,3	26,6	25,1	10,4	23,7	28,4	10,0
	Község	81,4	40,4	47,1	89,2	52,1	27,0	63,7
1960 ^{a)}	Budapest	1,0	23,6	21,7	0,5	21,1	36,6	18,1
	Vidéki város	11,9	25,8	24,6	10,1	25,1	30,9	21,6
	Község	87,1	50,6	53,7	89,4	53,8	32,5	60,3
1973 ^{a)}	Budapest	0,9	21,6	19,9	1,6	22,6	36,0	19,6
	Vidéki város	17,2	31,8	30,6	13,1	30,0	37,7	28,6
	Község	81,9	46,6	49,5	85,3	47,4	26,3	51,8
1941 ^{c)}	Budapest	1,0	36,1	23,2	0,5	23,8	49,2	18,3
	Vidéki város	17,1	32,4	26,8	14,3	28,4	29,4	23,4
	Község	81,9	31,5	50,0	85,2	47,8	21,4	58,3

a) A megfelelő népszámlálási időpont közigazgatási beosztása szerinti arányok

b) Az 1950. I. 1-i közigazgatási beosztás szerinti arányok

c) Az 1970. VII. 1-i közigazgatási beosztásnak megfelelő arányok

AZ ORSZÁG NÉPESSÉGÉNEK MEGOSZLÁSA LAKÓHELY SZERINT*

Év	Magyarország népességszáma (ezer)	Összesen	Százalékos megoszlás		
			Budapest	Vidéki városok	Községek
1930	8 656	100,0	16,6	22,8	60,6
1941	9 316	100,0	18,4	23,1	58,5
1949	9 205	100,0	17,3	22,4	60,3
1960	9 961	100,0	17,9	24,7	57,4
1970	10 322	100,0	19,4	28,2	52,4
1973	10 416	100,0	19,6	29,4	51,0
1975	10 509	100,0	19,6	30,3	50,1
1977**	10 625	100,0	19,6	32,4	48,0

* Az 1975. évi államigazgatási beosztás szerint

** Az 1977. évi államigazgatási beosztás szerint

Forrás: Andorka Rudolf: A magyar községek társadalmának átalakulása. Magvető Könyvkiadó 1979. 25. old.

AZ ALAPVETŐ OSZTÁLYOK ÉS RÉTEGEK LAKÁSHELYZETÉNEK
FŐBB MUTATÓI 1976-BAN^{a)}

Társadalmi csoportok	Az önálló lakással nem rendelkező háztartások aránya ^{b)}	Száz		Száz lakásból	
		háztar- tásra jutó szoba	szobára jutó személy	fürdő- szobával	folyó- vízzel ellátott lakás
Munkásosztály	9,8	184	182	51,2	57,7
városban lakók	10,9	176	176	63,2	78,1
községben lakók	8,6	191	186	38,4	35,8
Szövetkezeti paraszt	5,0	191	175	33,2	29,3
Kettős jövedelmű	2,8	201	198	36,4	33,8
Szellemi foglalkozású	8,8	217	137	82,2	87,8
városban lakók	10,2	209	138	86,7	94,4
községben lakók	4,9	237	135	79,1	68,6
Inaktív keresők	5,1	151	109	30,5	40,0
városban lakók	7,7	150	109	49,9	70,3
községben lakók	3,1	152	110	16,3	17,9

^{a)} Háztartásstatisztikai adatok

^{b)} Albérlők és ágybérlők háztartásaival együtt

Forrás: Gazdaság, település, társadalomszerkezet. Id mű, 227. old.

A LAKÁSOK FELSZERELTSÉGE BUDAPESTEN,
A VIDÉKI VÁROSOKBAN ÉS A KÖZSÉGEKBEN 1949-BEN ÉS 1973-BAN

23. táblázat

Felszereltség	Budapest a felszerelt lakások aránya	Vidéki városok aránya	Községek százalékban	Magyarország összesen
1949				
Villanyvezeték	89,9	64,5	25,4	46,2
Vízvezeték	66,1	18,1	1,1	17,1
Vízöblítéses W. C.	46,0	12,3	1,8	12,4
Gáz	32,8	3,8	0,1	7,1
1973				
Villanyvezeték	99,8	95,8	91,3	94,3
Vízvezeték	88,4	59,8	18,8	44,0
Gáz	64,9	68,9	51,5	58,8
Szennyvízvezető csatorna	89,8	61,4	19,3	45,0
Vízöblítéses W. C.	69,5	49,0	12,9	34,1

Forrás: Andorka Rudolf: Id. mű, 141. old.

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉssel FOGLALKOZÓ HÁZTARTÁSOK
ÉS A HÁZTARTÁSOKHOZ TARTOZÓ SZEMÉLYEK SZÁMA
ÉS MEGOSZLÁSA 1972-BEN

24. táblázat

Háztartáscsoportok	Mezőgazdasági termeléssel foglalkozó háztartások		háztartásokhoz tartozó személyek	
	1000		százalék	
Paraszti	476	28	1435	28
Munkás	443	26	1620	31
Kettős jövedelmű	211	13	867	17
Szellemi	154	9	528	10
Nem mezőgazdasági	31	2	106	2
Nyugdíjas	366	22	616	12

Forrás: Gazdaság, település, társadalomszerkezet. Id. mű. 169. old.

A KISTERMELÉSBŐL SZÁRMAZÓ JÖVEDELEM MEGOSZLÁSA (SZÁZALÉK)

	1970	1975
Munkásosztály	25	30
Szövetkezeti parasztság	34	23
Kettős jövedelműek	19	18
Szellemiek	6	8
Kisárutermelők	7	7
Aktívak összesen	91	86
Inaktívak összesen	9	14
Mínd összesen	100	100

Forrás: Gazdaság, település, társadalomszerkezet. Id. mű, 132. old.

IRODALOM

Andorka Rudolf: A magyar községek társadalmának átalakulása. Magvető Könyvkiadó 1979.

Bálint József: Társadalmi rétegződés és jövedelmek. Kossuth Könyvkiadó 1978.

Benedek Sándor: Változások a munkásosztály struktúrájában. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979.

Böhm Antal-Pál László: Bejáró munkások. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979.

Böhm Antal-Kovács Ferenc: Hat évtized. A magyar társadalom szerkezetének átalakulása. Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 1. sz.

Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Kossuth Könyvkiadó 1978.

Kolosi Tamás: Társadalmi szerkeze-

tünk fejlődésének várható tendenciái. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 1. sz.

Kovács Ferenc: A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról. Kossuth Könyvkiadó 1976.

Kovács Ferenc: Az osztályok közeledésének néhány problémája. Társadalmi Szemle, 1979/6. sz.

Kulcsár László-Lengyel Zsuzsa: Szakmunkások a mezőgazdaságban. Kossuth Könyvkiadó 1979.

Mód Aladárné: A társadalmi szerkezet változásának néhány tendenciája. Társadalmi Szemle, 1980/1. sz.

Társadalmi struktúránk fejlődése. I-III. köt. (Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái - Gazdaság, település, társadalomszerkezet - Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1978.

Összeállította: Böhm Antal

Tanácskozás a fejlett szocializmus főbb jellemző vonásairól

A szocializmus alapjainak megteremtését követően az európai szocialista országok mindegyikében, így Magyarországon is, egyre határozottabban bontakoztak ki a szocialista fejlődés újabb szakaszának jellegzetességei. Ebben a helyzetben szükségessé vált a szocialista építés újabb, távlati programjának részletes kidolgozása. A kelet-európai szocialista országok testvérpártjai a hatvanas évek második felében s a hetvenes évek elején tartott kongresszusaikon lényegében azonos módon határozták meg, hogy a feladat a fejlett szocialista társadalom felépítése.

Magyarországon az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott programnyilatkozat az addig elért történeti fejlődés tényeire támaszkodva deklarálta, hogy „A szocialista forradalom előrehaladása új helyzetet teremtett hazánkban: leraktuk és megszilárdítottuk a szocializmus alapjait, . . . az a feladat áll előttünk, hogy fejlett szocialista társadalmat teremtsünk hazánkban.” Az új helyzet a tudományos kutatást is arra ösztönözte, hogy a valóságos társadalmi-gazdasági folyamatok elemzésével segítse a politikát a cél eléréséhez szükséges döntések meghozatalában.

Az 1976–1980-as időszakra az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága több fontos témát ajánlott a társadalomtudományok művelőinek. A kiemelt témák között szerepelt a fejlett

szocialista társadalom főbb jellemző vonásainak tanulmányozása is. E kutatások irányítására és koordinálására az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kapott megbízást. A munkában számos kutatóhely vett részt: a Politikai Főiskola, a Párttörténeti Intézet, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, a Közgazdaságtudományi Intézet, a Munkaügyi Minisztérium Kutató Intézete, több egyetem – a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, a József Attila Tudományegyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Kossuth Lajos Tudományegyetem és számos más intézmény szakértőinek, mintegy 150–200 embernek a figyelmét sikerült e fontos témára irányítani.

A kutatási programnak az volt a célja, hogy előrehaladjunk olyan kérdések tisztázásában, mint:

- a fejlett szocializmus fogalma, történelmi helye a kommunista formáció kialakításában;
- a fejlett szocializmus termelőerői és termelési viszonyai;
- a fejlett szocializmus társadalmi egyenlősége;
- a fejlett szocializmus társadalmi és egyéni fogyasztási struktúrája;
- a tulajdonviszonyok fejlődése a fejlett szocializmus építése során;
- a komplexitás, valamennyi tényező együttes kezelése és kölcsönhatása;
- a fejlett szocializmus megteremté-

sének kérdései egy gazdaság-földrajzi régióban – Dél-Magyarországon.

A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásait vizsgáló kutatások nem azért indultak, hogy a szocializmus ezen fejlődési szakaszának kritériumait „megalkossák”, hanem a kutatás azt tekintette legfontosabb feladatának, hogy a valóságos társadalmi, gazdasági folyamatok vizsgálata alapján világossá tegye a fejlett szocializmushoz vezető alapvető gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális folyamatokat.

A fejlett szocialista társadalom olyan fontos kérdéseinek vizsgálatára, mint a szocialista demokrácia fejlődése, a mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete, a szocialista életmód, a tudat, az oktatás stb. önálló kutatási irányok és tématanácsok szerveződtek.

Lezárult a középtávú kutatási program időarányos szakasza. Az 1975 őszén megkezdett munka első eredményeit foglalja össze a tématanács által elfogadott *Zárótanulmány a fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásairól*.

A zárótanulmány összegzi a fejlett szocializmus sajátosságairól, kritériumairól a társadalomtudományi kutatásban kialakult főbb álláspontokat.

Az egyik álláspont szerint a szocializmus építésének általános menetén belül meghatározott fejlettségi kritériumok alapján határozható el a fejlett szocializmus szakasza. E felfogás főbb elemei: minden társadalom alapvető, meghatározó eleme a gazdaság, így a szocializmus fejlettségi fokainak megközelítésében is a gazdasági fejlettség elért színvonalát kell meghatározónak tekinteni. Emellett a társadalom fejlettségének mindenkori állapotát egyéb fejlettségi mutatók sokasága, rendszere jellemzi (életszínvonal, életmód, oktatás-képzés, a kulturális-egészségügyi ellátottság adott állapota stb.).

A fejlett szocializmusra vonatkozó más koncepciók abból az általános megállapításból indulnak ki, miszerint: ha valamely társadalmi formán belül különböző periódusok alakulnak ki, úgy ezeket a periódusokat meghatározható specifikus törvények jellemzik. Eszerint a fejlett szocializmusról meghatározott specifikus törvényszerűségek megjelenítésével beszélhetünk.

A harmadik álláspont szerint a fejlettség olyan viszony, amely csupán a két világrendszer egymáshoz való viszonyításában értelmezhető.

Jóllehet a fejlett szocialista társadalom egyes ismérveiről különböző felfogások léteznek a szocialista országok irodalmában, azonban a társadalomtudományi kutatásban lezáródóban van az az időszak, amikor a kutatás különböző kritériumok meghatározását tűzte maga elé azzal a céllal, hogy segítségükkel határozott választóvonalat húzhatson a szocialista társadalom különböző fejlődési periódusai között.

A szocializmus történelmi helyét illetően a zárótanulmány többek között rámutat arra, hogy a gyakorlat bebizonyította: nem minden országra érvényes az a megállapítás, miszerint a szocializmus építésének megkezdése feltételezi a megelőző tőkés fejlődést. Az a változatosság, amelyben ma a szocializmus megjelenik, mutatja, hogy igen erős a tendencia olyan változatos formák kialakítására, amelyben a tradicionális viszonyok is tovább élnek. Másrészt a szocializmus mint világrendszer nem a legfejlettebb tőkésországok gazdasági színvonalát meghaladó társadalmi rendszerként jött létre, hanem a legfejlettebb tőkésországok fejlettségi szintje alatti, ugyanakkor a tőkés fejlődés irányával szembeni alternatívát képviselő és gyorsabb ütemű gazdasági fejlődésre képes társadalmi formaként.

A marxista társadalomelmélet előtt az a fontos feladat áll, hogy a történelmi tapasztalatok felhasználásával pontosab-

ban megvilágítsa a szocializmus történelmi helyét.

A zárótanulmány a szocialista társadalom termelőerőinek továbbfejlődésével kapcsolatban kiemelten foglalkozik a tudományos-technikai forradalommal, hatásával és perspektíváival; vizsgálja az ország munkaerőhelyzetét, az e területen kialakult feszültségek okait; elemzi a termelőerők fejlődését, összefüggésben az oktatás és képzés jelenlegi szerkezetével. A zárótanulmány elemzi a szocialista tulajdonviszonyok fejlődését; az elosztási viszonyokat; a társadalmi juttatások szerkezetét; a fejlett szocialista társadalom felépítésének hazai és nemzetközi feltételrendszerét.

A KB Agitációs és Propaganda Bizottsága döntésének megfelelően 1979. december 7-én az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében tudományos tanácskozást tartottak, amelyen értékelték a *Fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai* kutatási program eddigi eredményeit és véleményt cseréltek a további feladatokról. A tanácskozáson a kutatási programban részt vevő intézmények képviselőit mintegy 50 budapesti és vidéki kutató, egyetemi oktató vett részt.

A tanácskozáson *Nagy László*, a tématanács elnöke, a Társadalomtudományi Intézet igazgatóhelyettese tartott vitaindító előadást. Beszámolt a téma kutatásának megszervezéséről és a kutatás eddigi eredményeiről.

A vitaindító megállapította, hogy a fejlett szocializmus viszonyainak kutatása hazánkban fejlődésünk távlataira, jövőnk megismerésére irányult. Ennyiben jövőkutatás volt, amely azonban nem valamiféle elvont társadalmi modell megalkotására irányult, hanem a jelen viszonyainak tanulmányozásából eredően a fejlődés jövőbe vezető tendenciáinak meghatározására.

Napjainkban a fejlett szocialista társadalom megismerését segítő társadalomtudományoknak nem az a legfontosabb feladata, hogy mind részletesebben gazdagítsa a jövő társadalmáról alkotott képet (amely társadalom nem lehet más, mint olyan, amely a termelőerők magas színvonalán áll, amely képes kielégíteni művelt, közösségi felelősséggel rendelkező emberek szükségleteit), hanem hogy világosabbá tegye az ehhez elvezető tendenciákat, segítsen megalapozni olyan módszereket és eszközöket, amelyek révén lépésről lépésre közeledünk a kívánatos jövőhöz, és lépésről lépésre visszaszorítjuk a nemkívánatos, nem szocialista tendenciákat társadalmunk fejlődésében. Jövőképünk is egyedül a hozzávezető út elméleti és gyakorlati „kitaposása” révén gazdagodhat.

Jóllehet a fejlett szocializmus koncepció polgárjogot nyert mind a marxizmus-leninizmus elméletében, mind az egyes szocialista országok politikai-társadalomépítő gyakorlatában, még nem lehet azt mondani, hogy ennek a koncepciónak belső tartalma is teljes mértékben tisztázott.

Számos esetben eltérnek a vélemények a fejlett szocializmus felépítésének konkrét feladatait, módszereit illetően, azonban a kutatás ma pontosabban le tudja írni távlati fejlődésünk néhány fontos vonását. Tisztábban állnak előttünk az új, kizsákmányolásmentes társadalmi formáció első szakaszának, a szocializmusnak jellemvonásai, fejlődési irányai. A mai, létező szocializmus már nem egyszerűen átmeneti társadalom, hanem saját alapjain fejlődik, amelyeket mindenekelőtt az egész népgazdaságban uralkodó szocialista termelési viszonyok testesítenek meg. Azonban a gyakorlati tapasztalatok azt is mutatják, hogy a „saját alapok” megteremtése még nem jelenti a teljes mértékben felépített, fejlett szocialista társadalmat. Az alapok lerakásától a kommunizmusba való átmenet lehetőségéig megteremtéséig hosszú tör-

ténelmi időszak telik el. Ez a szocializmusnak, a kommunista formáció első fázisának teljes időszaka, amely maga is több fejlődési szakaszon megy át. Ezért a fejlett szocializmus fogalma sem értelmezhető másként, mint a szocialista társadalmi rendszer hosszabb időn át tartó, sokoldalú továbbfejlődésének eredményeként.

A fejlett szocializmus nem külön termelési mód vagy önálló társadalmi alakulat, ez még mindig a „kommunista társadalom első fázisa”, de már olyan fejlődési szakasz, amelyben következetesen érvényesülnek a szocializmus alapvető törvényszerűségei, a hosszabb fejlődés eredményeként megérlelődnek benne a kommunizmusra való áttérés feltételei. A fejlett szocializmus maga is hosszú történeti időszakot fog át, de feltételezhetően közötté és a kommunizmus között újabb átmenetek nem lesznek, a fejlett szocializmus folyamatos fejlődés útján nő majd át a kommunista társadalomba.

A kutatások eredményei megerősítettek, hogy a fejlett szocializmus építése idején olyan objektív törvényszerűségek erősödnek, mint a termelőerők és termelési viszonyok összhangja, a társadalom és népgazdaság tervszerű, arányos fejlődése, a munka szerinti elosztás követelménye, a szocialista országok sokoldalú együttműködésének, közeledésének kibontakozása. Ezekből szükséges levonni a megfelelő gyakorlati következtetéseket az irányító munka számára.

A tudományos-technikai forradalom a szocializmus viszonyai között is feltételezi és megköveteli a termelési viszonyok folyamatos változását, valamint a tudomány és a termelés intézmény- és kapcsolatrendszerének, különösen az oktatás és a képzés rendszerének továbbfejlesztését. A tulajdonviszonyok fejlesztése a fejlett szocializmus építésének időszakában tehát nem a kommunizmus eszmei céljaiból napjainkra visszavezetett ideológiai következtetés, hanem a társa-

dalmi termelésnek a TTF által is meghatározott objektív szükségletéből eredő követelménye.

A kutatásoknak az állami és a mezőgazdasági szövetkezeti tulajdonra vonatkozó következtetéseit abban lehetne összegezni, hogy napjainkban a két tulajdonforma szocialista jellegének erősítése és a közeledés folyamata – ellentétben a korábbi időszakokkal, amikor is főként elméleti viták tárgya volt – elsősorban gyakorlati kérdés, amely a termelőerők fejlődésével, a gazdaság irányítási rendszerével, a különböző tulajdonformákban működő gazdasági egységek kapcsolatainak bővülésével áll szoros kapcsolatban.

A mezőgazdasági háztáji és kisgazdaságok perspektíváiról a kutatások eredményei azt tanúsítják, hogy a kérdést nem annyira ideologikus, mint inkább gyakorlati szempontból kell megközelíteni. A megállapítható tendencia az, hogy a kistermelés a nagyüzemi termeléssel összefonódva, annak társadalmi, szervezési keretei között folyik. A szocialista nagygazdaságoknak kell szervesen integrálniuk gazdálkodásukba a háztáji, s újabban az egyéb kisegítő tevékenységet is.

A fejlett szocializmus építésének időszakában egyre inkább érvényre jut a népgazdaság és társadalom tervszerű arányos fejlődésének törvénye, ebből következik az alapvető társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális folyamatok komplexitása, amelynek tartalma az, hogy az említett területeken lejátszódó folyamatok nem párhuzamosan haladnak, hanem egymással összefonódnak, kölcsönhatásban vannak. A társadalom e kölcsönhatások eredőjeként mozog előre. Ebből fejlődésünk mai szakaszán az is következik, hogy a társadalom egyes területei nem elemezhetők a társadalmi egészből kiszakítva, csakis a társadalmi újratermelés rendszerében betöltött szerepük alapján lehet az egyes területeket megítélni. A komplexitás elvének érvé-

nyesítéséből több fontos következtetés adódik, amelyet a társadalomfejlesztés gyakorlatában figyelembe kell venni. Gazdasági szempontból is egyre kevésbé jogosult például csupán a fogyasztás oldaláról, egyszerűen „nem termelő szférának” tekinteni az oktatás, az egészségügy stb. területeit, mivel ezek növekvő hatást gyakorolnak a gazdasági fejlődésre, annak korlátját vagy forrását jelentik.

Ahogy a társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális, tudományos folyamatok a valóságban összefonódnak, ugyanolyan komplex társadalomirányítás szükséges, amely magában foglalja a politikai, gazdasági, ideológiai és pedagógiai eszközöket, ezeket egységes, következetes rendszerré formálja, egységes egészként alkalmazza.

A szocializmus építése bonyolultságának is szerepe van abban, hogy a munka szerinti elosztás a szocializmus egyik talán legtöbbet vitatott követelménye, amely elméletileg még ma sincs kellőképpen tisztázva – bár rendkívül széles körű irodalma van.

A munka szerinti elosztás megvalósítása ma még sok kényszerítő, az elvet korlátozó tényezőbe ütközik. Ilyenek: az általános munkaerőhelyzet, a szocializmus gazdasági berendezkedésének egyenetlenségei, az a tény, hogy gazdaságunk fejlettségének mai szintjén még tömegesen igényli a szakképzetlen munkást. Azt is figyelembe kell venni, hogy a munka értékelésének és számontartásának fejletlen módszerei miatt sem sikerül még minden elvégzett munka társadalmi hasznosságát pontosan lemérni.

A munka szerinti elosztás elvénél megfelelően az elkövetkező években jobban kell érvényesülnie annak a követelménynek, hogy az anyagi ösztönzés mindenkit a képességei szerinti munkára serkentsen. A nem munkával szerzett jövedelmek megszüntetése a belső társadalmi feszültségek elkerülésének szükséges feltétele. Ennek különös jelentősége

van fejlődésünk jelenlegi, bonyolultabbá váló szakaszában.

A fejlett szocializmus építésére lényeges befolyást gyakorolnak a nemzetközi erőviszonyok. A szocialista országokban folyó építőmunka megítélésénél már nem egyszerűen azt kell figyelembe venni, hogy a fejlett szocializmus megteremtése korábban gazdaságilag elmaradott országokban folyik, hanem azt is, hogy a két vilárendszer harca közepette történik.

A fejlett szocialista társadalom a szocialista közösség országainak közös erőfeszítéséből születik. Az előrehaladás a fejlett szocializmushoz növeli a tapasztalatcsere szerepét, mert több ország többé-kevésbé azonos időben halad az emberiség nagyobb része által még járatlan úton. Ezért a kialakult helyzet, a megtett útszakaszok közös elemzése, a kipróbált, bevált és másutt is alkalmazható megoldások ismerete fontos előrelendítő ereje minden egyes országban a szocialista rend továbbfejlesztésének.

Napjaink gyorsuló világgazdasági és világpolitikai változásai közepette, a növekvő kölcsönös függőség idején növekszik annak a kérdésnek a jelentősége, hogy a szocialista országok saját nemzeti céljaik megvalósításában milyen szélesebb értelemben felfogott nemzetközi erőkre támaszkodjanak, amikor a fejlett szocializmust akarják megteremteni. Csak a gazdasági érdekelttség szintjén nem lehet erre a kérdésre válaszolni. A magyar nemzet történelmi tapasztalatai, a mai világhelyzet realitásai, s az a nemzeti célunk, hogy felépítsük a fejlett szocialista társadalmat, elutasítanak mindenféle egyenlő arányú „kétpiacos” stratégiát, s mindenféle „híd” szerepet kelet és nyugat között. Nemzeti céljainkat s nemzetközi funkcióinkat is akkor tudjuk megvalósítani, ha egyértelműen a szocialista országok közösségére, a Szovjetunióra támaszkodunk. Ez ad biztos alapokat a fejlett tőkésországokkal kialakított kapcsolatainknak is.

A bevezető előadást vita követte. A vitában felszólalt: Kahulits László, Kovács Géza, Borsi Emil, Botos János, Járvorka Edit, Szeben Éva, Patkós János, Ullaga József, Kerekes György, Polónyi Péter, Szabó József, Szenes Iván, Égető Emese és Makó Csaba.

Az alábbiakban ismertetjük a kutatási programok néhány eredményét, gondolatát, és – témakörök szerint – a hozzájuk kapcsolódó felszólalásokból közlünk részleteket.

I

A szocialista társadalom fejlődési szakaszairól és a szakaszok elhatárolásának jelentőségéről szolt *Botos János* (MSZMP KB Párttörténeti Intézet). Rámutatott, hogy a Gothai program kritikájában Marx a kommunista társadalmat olyan fejlődő társadalmi alakulatként vizsgálja, amelynek létrejötte és kiteljesedése meghatározott objektív törvényszerűségek alapján megy végbe; a kommunista társadalom felépítése meghatározott feltételek megteremtésének és jelentékeny időt követelő forradalmi átalakulásának az eredménye; a kommunista társadalom alsó foka – mai fogalommal: a szocializmus – kiteljesedése csak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet feladatainak a megvalósítása után kerülhet napirendre. Az idős Engels eljuttott ahhoz a felismeréshez, hogy a szocialista forradalom győzelmét követően bonyolult, nehéz átmeneti időszak kezdődik és az átmeneti szakaszok kérdése a legnehezebb anyag, ami létezik, mert a feltételek szakadatlanul változnak. A szocialista társadalmat „nem egyszer s mindenkorra kész” dologként, hanem mint minden más társadalmi állapotot is, folyamatos változásban kell felfogni.

Marx és Engels fő vonásaiban meghatározta – a legfejlettebb tőkésországokban egyszerre megvalósuló szocialista forradalmat feltételezve – a kialakuló új társadalom jellemzőit. Álláspontjuk szerint: a kommunizmus alsó fokát az jellemzi, hogy minden termelési eszköz

társadalmi tulajdonban van, ami lehetővé teszi a termelőerők tervszerű, tudatos fejlesztését; nemcsak az osztályellentmondások, hanem fokozatosan az osztálykülönbségek is megszűnnek; felszámolják az elidegenedést, az árutermeletést, megszűnnek az áru- és pénzviszonyok, az elosztás központi készletek alapján a végzett munka arányában történik. Marxnál és Engelsnél az új társadalom két fejlődési fázisa közötti különbségeket gazdasági, politikai, szellemi érettségük szintje határozza meg.

Lenin Marxnál és Engelsnél tovább lép abban a felismerésben, hogy a kommunizmushoz vezető úton az új társadalom fejlődésének egyes szakaszai nem rövid távúak, hanem a gazdasági, a társadalmi és a politikai fejlődés hosszú időszakai.

Beszédeiben, írásaiban Lenin néhány alkalommal használja a „fejlett szocialista társadalom”, a „kiforrott szocializmus”, a „teljes szocializmus” fogalmát. Ezeket a fogalmakat azonban Lenin nem fejt ki és nem úgy tekinti, mint a megvalósult szocializmus egy meghatározott szakaszát, hanem azt hangsúlyozza, hogy a korabeli elmaradott állapotok mellett nem lehetséges a szocializmusra való közvetlen átmenet, mert a szocializmus fogalma szerint fejlett társadalom.

Az egyes szakaszok közötti minőségi különbségek elsősorban a termelőerők fejlődésében, a termelési viszonyok tökéletesítésében, a szocialista tulajdonviszonyok fejlődésében, a társadalmi osztály- és rétegstruktúrák módosulásában, a szocializmus politikai rendszerének a tökéletesítésében, a társadalmi és az egyéni tudat fejlettségi szintjében, a kulturális forradalom eredményeiben tükröződnek.

A szocialista-kommunista társadalom építésének egyes szakaszai eltérő módon kötődnek az őket megelőző és követő szakaszokhoz. A szocialista fázis első szakasza a kapitalizmusból a szocializ-

musba való átmenet szakasza, az előző társadalmi formáció tagadásával indul. Az európai népi demokratikus forradalom biztosította a szocialista forradalom békés úton való győzelmét és a munkásosztály fokozatosan ragadta meg a politikai és a gazdasági hatalmat. Az európai népi demokratikus forradalmak jellemző vonása volt, hogy a tőkés termelési eszközök kisajátításának folyamatában fokozatosan érkeztek el ahhoz a fejlődési ponthoz, amelyen minőségileg átalakult a nemzetgazdaság struktúrája.

A szocializmus alapjainak megteremtése és megszilárdulása az ellenforradalom leverését követő időszakban fejeződött be hazánkban, s ezzel a fejlődés szocialista társadalmi viszonyok középette folytatódik.

A fejlett szocializmus építésének alapvető törvényszerűségeit és az alakuló új tendenciákat vizsgálva, arra a kérdésre, hogy az alapvető törvényszerűségek egy ország általánosított tapasztalatait jelentik-e, vagy minden ország hozzájárul azok kialakításához, napjainkban is az a válasz adható – hangsúlyozta *Borsi Emil* (MSZMP KB Politikai Főiskola) –, hogy noha az egyes országok önállóan szerzik meg a tapasztalatokat a fő feladatok megoldásában, ezek csak a szocialista világrendszer kollektív tapasztalatai alapján váltak valóban általánossá. Az alapvető törvényszerűségek, bár a nemzeti sajátosságok közepette, azok hatását is magukban foglalva valósulnak meg, nem „nemzeti variánsok”, nem is regionális jellegűek, hanem egyetemes érvényűek.

A kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet különböző szakaszaiban egyrészt azonos törvényszerűségek érvényesülnek, másrészt újak keletkeznek, egyesek pedig megszűnnek hatni. Az azonos törvényszerűségek hatása abból következik, hogy a szocializmus és a kommunizmus ugyanazon gazdasági-társadalmi formáció két fázisa. A fejlett szo-

cializmus építésének időszakában az átmeneti korszak szocialista törvényszerűségeinek egy kisebb része megszűnik hatni. Többségük azonban továbbra is érvényesül, de szükségszerűen módosult formában. Ennek oka, hogy változnak azok a belső és külső körülmények, amelyek között realizálódnak. A szocializmus már saját alapján fejlődik, bár még hatnak a kapitalizmus bizonyos „anyajegyei” is.

Napjainkban, miután megnövekedett a különböző társadalmi rendszerű országok kölcsönös függősége, a fejlett szocializmus építése során megjelenő tendenciák vizsgálatakor olyanokkal is találkozunk, amelyek ugyan a kapitalizmus sajátjai, de bizonyos hatásuk alól nem vonhatjuk ki országainkat, sőt fokozottabb mértékben kell velük számot vetni belső folyamatainkban.

Miután az egyes szocialista országok egymástól több tekintetben eltérő feltételek közepette, különböző hagyományokra támaszkodva tűzték ki a fejlett szocialista társadalom felépítésének konkrét céljait és feladatait, a fejlődés ezen szakaszában is változatlanul szükségesnek kell tartanunk a szocialista társadalom építése általános törvényszerűségeinek és nemzeti sajátosságainak problémáját, a közös és az egyedi vonások kérdését. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódott felszólalásában *Kerekes György* (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete).

Hangsúlyozta, hogy a „nemzeti sajátosságok” fogalom elméleti tisztázása a szocialista nemzetek közeledésének, mind sokoldalúbb együttműködésének időszakában is elkerülhetetlen.

Napjainkban is érvényes Leninnek az a megállapítása, hogy: „A szocializmus célja nemcsak az emberiség kis államokra tagoltságának és a nemzetek minden elkülönültségének megszüntetése, nemcsak a nemzetek egymáshoz való közeledése, hanem egybeolvadásuk is.” Ez minden bizonnyal megvalósul, de csak a kommunizmus felső fokán. A mai ku-

tatásnak e témában éppen azt kell feltárnia, milyen fokozatokban, milyen gazdasági, politikai, ideológiai feltételek kölcsönhatása révén, hogyan törhet utat ez a szükségszerűség. Fontos feladata a tudománynak, hogy megtalálja a lehető legkedvezőbb, a népek számára leginkább „fájdalommentes” utat a Lenin által jelzett törvényszerűség érvényesüléséhez.

Mivel a szocialista nemzet olyan létező történelmi kategória, amelynek nemcsak múltja és jelene, hanem jövője is van még hosszabb távon, a döntésekhez egyre inkább figyelembe kell ugyan venni a változó nemzetközi feltételeket, keressni kell az együttműködés hatékony formáit, de magukban e döntésekben – a nemzeti és nemzetközi érdekek összehangolásával – a nemzetgazdaság fejlesztésére kell összpontosítani.

Fontos tudatosítani, hogy a „nemzeti sajátosság” kategóriája olyan bonyolult komplexum, amelynek összetevőit a nemzeti léten belül érvényesülő, illetve a nemzetet más nemzetekkel kapcsolatba hozó sajátos, különmemű viszonylatrendszerek alkotják. A téma elméleti kidolgozása hozzájárulhatna ahhoz, hogy még inkább tudományosan megalapozottak legyenek a politikai döntések.

II

A kutatások megerősítették, hogy a TTF nem csupán a tudomány és a technika magas fokú fejlettségét jelenti, hanem egyfajta szintézis létrejöttét, az ehhez tartozó intézményrendszerekkel és társadalmi feltételekkel együtt.

A TTF a szocialista társadalom viszonyai között is feltételezi a termelési viszonyok folyamatos változását, a tudomány és a termelés intézményrendszerének alakítását, az oktatás-képzés rendszerének továbbfejlesztését.

Bármilyen viharos gyorsasággal bontakozik is ki a TTF, várhatóan mégsem

egyidejűleg zajlik majd le a termelés, illetve a tudomány valamennyi területén. A TTF előfeltételezi mind a termelés, mind pedig a tudomány fejlettségének meghatározott színvonalát.

Jelenlegi fejlődésünk egyik ellentmondása abból fakad, hogy miközben a termelés egyes ágazataiban működő termelőerők fokozatosan létrehozzák a lehetőségét, a gazdasági fejlődésünk pedig egyre sürgetőbben kialakítja a szükségességét, hogy felhasználjuk a TTF eredményeit, alkalmazzuk a találmányokat és újításokat, a termelő egységek érdekeltviszonyai, a tradíciók, az irányítási rendszer fogyatékosai sokszor nehezítik e lehetőségek realizálását.

A tudományos-technikai forradalmat megelőző, annak feltételeihez tartozó folyamat az ún. szellemi tőke jelentőségének, szerepének növekedése. Az e téren jelentkező problémák is arra mutatnak, hogy a magyar gazdaság jelenleg még nem merítette ki a TTF kibontakozását megelőző fejlődési szakasz lehetőségeit, sőt inkább az állapítható meg, hogy éppen elérkezett e fejlődési szakasz kezdetéhez. A termelőerők szellemi tőke részének potenciális teljesítőképessége és gyakorlati alkalmazása között jelenleg a magyar gazdaságban olyan nagymértékű különbség található, amely szükségessé teszi a szellemi tőkével való gazdálkodás egyes kérdéseinek mielőbbi vizsgálatát.

A szocialista tulajdonviszonyok jellegének vizsgálatában fontos eredmény a kutatásoknak az a megállapítása, hogy a társadalmi tulajdon lényegéhez nem csupán a kollektív elsajátítás, hanem az az egyenlőségi viszony is hozzátartozik, amely a munkához kapcsolja az elsajátítást. Csak az sajátíthat el a szocializmus viszonyai között, aki dolgozik. Vagyis a tulajdonformák szocialista jellegének erősítése a társadalmisított, de személyesen végzett munka alapján való elsajátítás kibontakozását jelenti. A társadalmisított munka és e munka alap-

ján megvalósított elsajátítás kölcsönös feltételezettsége következtében a tulajdon formáinak fejlődését két szempontból kell vizsgálni: a munka társadalmi jellegének alakulásaként, a munkamegosztás kiszélesedéseként, továbbá a szocialista egyenlőségi viszonyok kibontakozásaként.

A szocializmus további fejlődése szempontjából a szocialista tulajdon két formájának, az állami és a mezőgazdasági szövetkezeti tulajdon viszonyának kérdései, valamint a személyi tulajdon alakulásának perspektívái kiemelkedő fontosságúak.

A két tulajdonforma közeledése sokrétű folyamat. A meglévő formák változatlan fennállása mellett változik a mezőgazdasági termelés jellege, ami szervezettebbé teszi a két tulajdonforma keretében folyó gazdálkodás egységét, kapcsolatait. E folyamat elméleti követezése a szövetkezeti tulajdonra vonatkoztatva mindenekelőtt abban fejeződött ki, hogy a szövetkezeti tulajdont egyre kevésbé tekintették és kezelték másodrendűnek vagy kevésbé szocialista jellegűnek az állami tulajdon mellett. A szocialista tulajdonra épülő munka társadalmasodásának további útja a gazdasági egységek elkülönültségének csökkenésén, kapcsolataik szervezettségén keresztül vezet, és olyan központi gazdaságirányítási lépések megtételétől függ, amelyek megfelelő intézményes kereteket biztosítanak a szocialista tulajdonformák közeledésének.

A szocialista tulajdonviszonyok fejlődése nem abban mutatkozik meg, hogy csökken, illetve megszűnik a kistermelés, hanem abban, hogy a termelés társadalmasodása ezen a területen is előrehalad (integráció a nagyüzemekkel, kisüzemek szakosodása stb.).

A szocialista tulajdonviszonyok kérdéskörében a korábban folytatott kutatások – mint *Kabulits László* (MSZMP KB Politikai Főiskola) megállapította – azt az alapvető hiányosságot is magukon

hordták, hogy az említett kérdéseket a legtöbb esetben nem a termelőerők és termelési viszonyok dialektikájában vizsgálták. Jelenleg a termelőerők komplex vizsgálata Magyarországon nehézségekbe ütközik, ugyanis a gazdaságpolitikai gyakorlat és a statisztikai nyilvántartás nem fordít megfelelő figyelmet a termelőerők minőségi mutatóira. A kutatóknak úttörő munkát kell végezniük, ha a termelőerők magyarországi helyzetét, azon belül annak differenciáltságát, és azokat a fejlődési tendenciákat szeretnék felvázolni, amelyeknek a szükséges dialektikus vizsgálat kiindulópontjává kell válniuk. Azzal kapcsolatban, hogy a tulajdonviszonyok hogyan biztosítanak optimális keretet a termelőerők jelenlegi fejlődésének, messzemenően figyelemmel kell lenni arra, hogy a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának milyen tulajdonformák, irányítási formák adnak lehetőséget, de arra is, hogy a fejlődés más szakaszában levő termelőerők kibontakozásának melyek az ésszerű keretei és viszonyai.

Az állami tulajdonformákról általában kevés szó esik. Úgy tűnik, mintha nem lennének gondjaink. Ugyanakkor a tulajdon működésében, a gyakorlatban sok ellentmondással találjuk szembe magunkat. Elméletileg ma már világos, hogy az állami tulajdon éppen államiságánál és vállalatiságánál fogva jelenti egyrészt a legfejlettebb társadalmisított tulajdon megjelenését, de ugyanakkor korlátját is. Az állami tulajdonnak ez a kettőssége sok olyan ütközést okoz és olyan tendenciákat is felszínre hoz, amelyeket elemezni kell. Például nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az elkülönült vállalatok nemcsak az elvtársi együttműködés és kölcsönös segítség viszonyait testesítik meg, hanem konkurrenciaviszonyok hordozói is.

A szövetkezeti tulajdonnal kapcsolatban ma nem úgy vetődik fel a kérdés, hogy bárki is vitatná annak szocialista jellegét. Nem szabad viszont figyelmen

kívül hagyni, hogy a szövetkezetek ma egészen mások, mint megalakulásuk idején, és a közvéleményben megrögzödtek azok a viszonyok, amelyeket akkor tartunk fel, amikor a szövetkezetek létrejöttek. (Ma például a termelőszövetkezetekben is előrehaladt a termelőerők társadalmosítása, ami együtt jár a specializációval és a kooperációval. Az alkalmazottak aránya a szövetkezetekben meghaladja a 20 százalékot.)

Ma nem is úgy merül fel a kérdés, hogy következetesen szocialista tulajdon-e a szövetkezeti tulajdon, hanem inkább úgy, hogy ténylegesen csoporttulajdon-e. A társadalmisítottság foka, az állam szerepe a szövetkezeti szektorban sokkal nagyobb, mint ahogy erről beszélünk.

Az eddigi kutatások során a különböző tulajdonformákat magukban, egymástól elkülönülve vizsgálták, holott ezek a tulajdonformák nem egymástól függetlenül léteznek és adnak mozgásformát a termelőerők fejlődésének, hanem egymással szoros kapcsolatban.

Szabó József (MSZMP KB Politikai Főiskola) felszólalásában egyetértett Kahunits Lászlóval a két társadalmi tulajdonforma közeledésének kérdésében. Véleménye szerint azonban a tulajdonformák továbbfejlődése feltételezi egymás pozitív tulajdonságainak átvételét is.

A szocialista nemzeti és nemzetközi tulajdon összefüggéseivel, továbbfejlődésével kapcsolatban jelenleg az a legfontosabb – hangsúlyozta –, hogy a szocialista nemzeti tulajdon úgy fejlődjék, hogy ne akadályozza a termelés optimális méreteinek kialakítását, ne akadályozza a termelés megfelelő koncentrációját, hanem segítse elő a szocialista nemzetközi munkamegosztás és kooperáció hatékony továbbfejlesztését.

A szocialista nemzetközi tulajdon elemei és csirái már napjainkban is léteznek. Igaz, hogy az egyes szocialista országok jogi dokumentumaiban és alkot-

mányaiban nem jelenik meg az, hogy az illető ország milyen nemzetközi vállalkozásban, vagy egyesülésben vesz részt. De – mint ismeretes – a tulajdon ezen formájánál is szükséges különbséget tenni a jogi és közgazdasági megközelítés között. Jogilag nem létezik a „nemzetközi tulajdon” kifejezés, közgazdaságilag viszont kialakultak vagy kialakulóban vannak ennek a tulajdonformának a csirái.

A jövőben számítani lehet arra, hogy a nemzetközi szocialista tulajdon megjelenési formája tovább fejlődik. Valószínűleg a nemzetközi egyesülések kialakítása lesz az a fő forma, amelyben a szocialista nemzetközi tulajdon megjelenik. A fejlett szocializmus felépítését meghirdető program csupán a KGST-országok szoros együttműködésében, a szakosodás és a kooperáció további bővülése útján valósítható meg.

III

A kutatások igazolják azt a marxi előrelátást, hogy a munka szerinti elosztás a szocializmus egyik alapvető gazdasági törvénye, amely fokozatosan bontakozik ki és érvényesül a szocializmus viszonyai között. Kifejeződik benne egyfelől a korábbi társadalmi formákkal szemben az a történelmi eredmény, hogy megvalósult a tulajdonosi egyenlőség és így az elosztás alapja nem a tulajdon, hanem a munka. Ugyanakkor ez az elv azt is jelenti, hogy e tulajdonosi egyenlőség alapján a társadalmi termelés még nem képes biztosítani, hogy a társadalom tagjainak szükségleteit hiánytalanul kielégítsék. Ezekkel együtt az elosztásnak ez az elve azt is jelenti, hogy a nemzeti jövedelemből való részesedés fő (de nem kizárólagos) meghatározója a végzett munka mennyisége és minősége.

Még ma is vita tárgyát képezi, hogy a munka szerinti elosztás törvény-e, vagy pedig törvényszerűség, illetőleg „csak” elv. Az elméleti tisztázatlanságból követ-

kezik, hogy nem adható egyértelmű válasz arra, mi tekinthető e követelmény megsértésének.

A különböző nézeteket vallók egyaránt a munka szerinti elosztásra hivatkozva igazolják, vagy bírálják mind a jelenlegi bér- és keresetszabályozási rendszert, illetve annak egyes elemeit, mind a különböző és egymással gyakran ellentétes béripolitikai koncepciókat és az ezeken alapuló bérszabályozási mechanizmus-javaslatokat, sőt egész jövedelemelosztási rendszerünket.

A társadalmi juttatások révén, ha történelmileg nem is rövid idő alatt, egyenlő feltételek teremthetők a társadalom tagjai számára a kultúra, az oktatás, az egészségvédelem területén.

A fogyasztáson belül az egyéni és közösségi fogyasztás aránya mindig szoros kölcsönhatásban volt és van a társadalmi cél megközelítésének egész eszközrendszerével, s azon belül is a jövedelem- és béripolitikai elvekkel és gyakorlattal. A fogyasztás belső struktúrájának fejlesztésénél távlati céljainknak megfelelően nemcsak kívánatos, hanem szükségszerű is a közösségi fogyasztás arányának növelése, mégpedig úgy, hogy a közösségi fogyasztás üteme és aránya úgy növekedjék, hogy közben megőrizzük, sőt fejleszünk az egyéni fogyasztás kedvező hatását is a képességek, a tudás mobilizálására.

A közösségi fogyasztás fejlesztésének aktuális problémája a társadalmi juttatások belső arányainak változtatása (természetbeni, intézményi, pénzbeni), a juttatások egymáshoz való viszonyának és a fogyasztás egészén belüli helyének és hatásának tudományos igényű számbavevétele.

Az állampolgári jogon biztosított szolgáltatások fő területének kijelölése és fejlesztésének egyéni feltételrendszere a távlati társadalompolitikai tervezés fontos problémaköre. A munkaviszonyhoz kötött juttatások körének meghatározásával viszont aktuálisan szem előtt

tartandó a központi és vállalati alapokból e célra fordított eszközök hatékonyabb kihasználásának társadalmi szükségessége.

A növekvő feladatok, a gyakorlati elmentmondások és korlátozott lehetőségek együttléte egy olyan komplex irányító, tervező, szervező, végrehajtó tevékenységet sürget, amely alkalmas arra, hogy kialakítsa a fogyasztáson belül a társadalmi juttatások természetbeni, intézményi és közvetlen pénzbeni részének olyan kombinatív rendszerét, módszerét és eszköztárát, amely egyben ezek hatékonyabb felhasználását is eredményezhetné.

A munka szerinti elosztás és a társadalmi juttatások aktuális kérdéseivel kapcsolatosan *Szeben Éva* (MüM Munkaügyi Kutató Intézete) megállapította: a prémiummal, mozgóbérrel és jutalommal kapcsolatos vizsgálatok azt mutatják, hogy e bérelemek lényegesen ösztönzőbb hatást fejtenek ki, mint az alapbér. Ennek egyik oka, hogy az alapbérrel szemben igen sok esetben nem támasztanak kellő követelményeket. Annak ellenére, hogy az alapbér a fő kereseti elem és annak is kell maradnia, nem lehet beletörődni abba, hogy alapvetően csak elosztási funkciója van, s az „igazi” ösztönző hatást az alapbéren felüli kereseti elemek váltják ki. Ha az alapbérnek nincsen számottevő ösztönző hatása, tartalmilag nem valósítja meg a munka szerinti elosztás követelményét sem. Az alapbér jelentőségének, hatásának növelése elsősorban azt jelenti, hogy a kifizetésével szembeni követelményeket növelni kell, miközben a munkajövedelmen belül növelni kell az alapbéren felüli keresetek arányát.

Az utóbbi évtizedben a juttatásokra fordított összegek és a juttatásokra jogosultak körének bővülése ellenére egymásra kedvezőtlenül ható, nemegyszer a pozitív hatásokat is feloldó diszfunkcionális jelenségek is bekövetkeztek. Jelenlegi viszonyaink között a természet-

beni társadalmi juttatások – nemegyszer a közvetlen pénzbeni juttatások is – nem kielégítően funkcionálnak a jövedelmi egyenlőtlenségek csillapításában, a társadalmi egyenlőség felé közelítés érdekében. Az alacsony jövedelműek sokszor nehezebben jutnak kedvezményekhez. A társadalompolitikai és gazdaságpolitikai szándék és a valóság közötti összhang hiányát elsősorban a juttatások volumenének elégtelensége, a szűkösség és a területi egyenetlenség is okozza. A szűkösség következménye, hogy a kedvezményezettnek körének megállapítására, illetve azon belül a konkrét személyek kiválasztására, az elosztási elvek sérelmével, a véletlenek beszűremlésével, azaz nagy hibaszázalékkal kerül sor. (Egyes juttatási formák elosztásánál az „elvek” sem ellentmondás-mentesek.)

A természetbeni juttatások körébe utalt szükségletek kielégítésének lehetősége egy sor területen elmarad gazdaságunk általános fejlettségi színvonalától.

Ugyancsak a munka szerinti elosztás kérdéseit vizsgálva *Makó Csaba* (MTA Szociológiai Kutatóintézete) szerint nagyon lényeges figyelembe venni, hogy a munkások rendkívül differenciált álláspontot képviselnek a teljesítmény-követelményekkel kapcsolatban. Megfigyelhető, hogy a munkások egyre növekvő rétegei nem egyszerűen azt nézik, hogy mennyit kereshetnek, hanem a keresetet és a munkaráfordítást együtt vizsgálják. Bizonyítja ezt több nagyváros – Budapest, Miskolc, Győr – élen járó vállalatnak példája, ahol magasak a minőségi követelmények és a vállalat munkaerőhiánnyal küszködik.

A vezetésnek komplex szempontokat kell érvényesítenie, a hatékonyság növelése ugyanis nem érhető el pusztán a teljesítménybérek alkalmazásával.

Kitért arra, milyen hatást gyakorolnak a teljesítménybérek rövidebb és hosszabb távon a szocialista értékekre. A keresetek differenciálását nehezítő

körülmények döntően abból következnek, hogy a különböző munkafajták megválasztásánál is eltérőek az emberek cselekvési lehetőségei.

Ahhoz, hogy az iparban ható folyamatokat befolyásolni lehessen, az érdekviszonyok tanulmányozása mellett szükség van a cselekvési lehetőségek vizsgálatára is. Ugyanis az emberi cselekvésekre ható feltételrendszer az érdekek mellett a cselekvési lehetőségek kérdése is. Ennek megfelelően célszerűnek látszik az ipari munkaszervezet fejlődését a továbbiakban az érdekviszonyok és cselekvési lehetőségek, valamint az irányítási rendszer kérdésével összhangban vizsgálni.

IV

A kutatások eddigi eredménye alapján megállapítható, hogy gazdasági-társadalmi fejlődésünknek a szocializmus alapjainak megteremtése óta bekövetkező legfontosabb jellemzője, hogy társadalmunkban mindinkább növekvő jelentőségűvé válnak a különböző területek, ágazatok, rétegek stb. kölcsönhatásának problémái. A szocialista társadalom fejlődésének olyan szakaszába lépett, amelyben:

a) A társadalom életének egyes szférái, területei mint az újratermelés rendszerének egy-egy eleme jelennek meg, mely rendszer meghatározza az egyes elemek strukturális elhelyezkedését.

b) Az újratermelés rendszere meghatározza az egyes elemek, részek optimális mennyiségi arányát. Következésképpen a fejlődést immár nem önmagában az egyes részek növekedése jellemzi, hanem annak az aránynak közelítése, amelyben az egyes elemek optimálisan szükségesek a rendszer működéséhez.

c) Az egyes elemek funkciója nem önmagukban, hanem csak a rendszer egészéhez való viszonyban értelmezhető, vagyis a rendszer meghatározó módon hat az egyes részek minőségére, társadalmi jellegére.

d) A társadalom különböző szféráinak kölcsönös függősége alapján nem a lineáris ok-okozat összefüggés érvényesül, hanem valamely szféra változásának, fejlődésének lehetőségeit és korlátait az egész rendszer határozza meg, az válik feltétellé, a rendszer egésze válik kiindulóponttá. Ennek következményeként a lakosság képzettségi, kulturált-sági színvonala nem pusztán következménye gazdasági fejlődésünknek, hanem egyúttal feltétele is, s különösen a gazdasági fejlődés jellegének változása időszakában meghatározó tényezővé is válhat.

A fejlesztési koncepciók kidolgozásánál ezért a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt kap a különböző területek egyidejű fejlesztése.

A komplexitásnak mindinkább előtérbe kerülő problémái: a fejlődés regionális és nemzeti sajátosságai, a kettő kölcsönhatása; a politikai, katonapolitikai, gazdasági, kulturális, valamint ideológiai szférák kölcsönhatásai; a hosszú- és középtávú tervek kapcsolata; az ágazati és a regionális aspektus együttes érvényesítése, az egyenlőtlenségek összefüggései.

A komplexitás elvével kapcsolatban *Kovács Géza* (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) kiemelte az időtényező fokozott figyelembevételét, sokkal árnyaltabb kezelésének szükségességét a kutatómunkában. Az időtényezővel függ össze a döntések optimális időpontjának, valamint a döntések előkészítési, kivitelezési és hatásszakaszának vizsgálata. Az előző kettőről több szó esik, az utóbbiról kevésbé, pedig a döntések nem elsősorban meghozataluk pillanatában érdekesek, hanem következményeikben.

Továbbá hangsúlyozta szocialista építésünk nemzetközi feltételrendszerének vizsgálatát, ezzel kapcsolatban aláhúzta a politikatudományi kutatások szerepét.*

* Kovács Gézának a témával kapcsolatos tanulmányát folyóiratunk ... oldalán közöljük.

Nagy László zárszavában megállapította, hogy a kutatási programból levont következtetések alapján folyik a téma következő ötéves tervperiódusra vonatkozó terveinek a kidolgozása. A kutató-soknak a továbbiakban még inkább arra kell irányulnia, hogy a ma kibontakozó alapvető társadalmi, gazdasági folyamatok tanulmányozása mélyüljön el. Ezért a kutatási program szélesítése helyett inkább az egyes kérdések elmélyültebb tanulmányozása, s a gyakorlati következtetések levonása a cél.

Az előzetes tervek szerint a következő kérdések kutatását célszerű folytatni:

- a fejlett szocializmus történelmi helye;

- a fejlett szocializmus építésének nemzetközi feltételei, alakulása, várható tendenciái;

- a szocializmus általános vonásainak, regionális jellemzőinek és nemzeti sajátosságainak összefüggései;

- gazdasági-társadalmi fejlődésünk kibontakozó új szakaszának sajátosságai;

- a TTF kibontakozásának időszakában fellépő új jelenségek hatása a termelőerőkre, a tulajdonviszonyokra, az irányítási rendszerre;

- a társadalom irányításának komplexitása, a politikai, a gazdasági, az ideológiai és pedagógiai irányítás egysége és kölcsönhatása;

- elosztási viszonyaink – különösen a munka szerinti elosztás problémái, a differenciálás tényleges formái és lehetőségei.

Az a tény, hogy pártunk stratégiai célkitűzése a fejlett szocialista társadalom felépítése, e munka további lehetőségét és szükségességét jelenti.

A tanácskozáson résztvevők egyetértettek abban, hogy tovább folytatják e témában kutatásaikat.

Petrina Györgyné

intézeti hírek

A munkásosztály és az értelmiség közeledésének közös kutatása hat szocialista országban

Már korábban hírt adtunk* arról, hogy hat európai szocialista ország (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és a Szovjetunió) társadalomkutatói közös szociológiai kutatást folytatnak, amelyben a munkásosztály és az értelmiség közeledését, illetve egymástól való távolságát vizsgálják közös komplex metodika alapján. A kutatás az európai KGST-országok tudományos akadémiáinak együttműködése keretében, a XVI. sz. Problémabizottság irányításával (elnök: W. Wesolowski) folyik, melyet a SZUTA Szociológiai Kutatóintézetétől V. V. Kolbanovszkij és az NSZEP KB Társadalomtudományi Intézetétől M. Lötsch koordinál. A több éves előkészítő munka után az 1979 májusa és szeptembere közötti időszakban végezték el a kérdőíves felméréseket.

Országonként kétezernél több személyt kérdeztek meg az állami iparhoz tartozó különböző vállalatoknál. A megkérdezett személyek kiválasztását (a mintavételt) a véletlenszerű és a kvóta szerinti (arányos) mintavételi eljárások kombinálásával végezték.

A megállapodásnak megfelelően a mintának egyrészt arányosnak kellett lennie az adott ország aktív keresőinek képzettségi és foglalkozási főcsoportjaival (szakképzettség nélküli és szakképzett fizikai dolgozók, alsó- és középfokú végzettséggel rendelkező szellemi dolgo-

zók és végül az értelmiségiek), másrészt – a társadalmi rétegek helyzetének összehasonlítása érdekében – egyik csoport létszáma sem lehetett kevesebb 300 főnél. Az utóbbi követelmény teljesítésére az arányos minták egyes csoportjainak létszámát ki kellett egészíteni 300 főre. (A kiegészítést jelentő létszámot azonban külön kezelik és csak a rétegek közötti társadalmi távolságok vizsgálatánál használják fel.) Az egyes foglalkozási csoportok vállalatokra lebontott kvótáin belül az egyes megkérdezendő személyek neveit a bérjegyzékekből szintén véletlenszerűen emelték ki. A hat országban együttvéve mintegy 14 ezer embert kérdeztek meg.

Bulgáriában 2629 személyt kérdeztek meg 68 vállalatnál. A véletlenszerűen kiválasztott minta – a bányászatot és az építőipart kivéve – az ország egész iparát reprezentálta. A felmérésben kb. 140 kérdezőbiztos vett részt.

Csehszlovákiában 28 vállalatnál 2107 személyt kérdeztek meg az olajfeldolgozó, az energetikai, az elektromos készülégyártó, a textil-, az élelmiszer-, a gépgyártó, a kémiai és a kohászati iparban. A felmérést Prága és Pozsony körzetében, valamint Észak-Csehországban és Kelet-Szlovákiában végezték.

Lengyelországban 2246 személyt kér-

* Társadalomtudományi Közlemények, 1976/4. sz. 109–110. old.

dezt meg 1288 (!) iparvállalatnál. A minta az ország valamennyi körzetét magába foglalta, és a bányászatot, valamint az építőipart kivéve az egész iparra kiterjedt. A kikérdezést kb. 130 kérdezőbiztos végezte.

Magyarországon 2150 személyt kérdeztünk meg 13 vállalatnál a kohászatban, a gépiparban, az építőanyagiparban, a vegyiparban, a fafeldolgozásban, a papír- és nyomdaiparban, valamint a textil-, bőr-, ruházati és élelmiszeriparban. A vállalatok kiválasztásánál arra törekedtünk, hogy az országos arányoknak megfelelően kerüljön a mintába nagy-, közepes és kisüzem, korszerű és nem korszerű technológiájú üzem; fővárosi, nagy-, illetve kisvárosi és községi telephelyű üzem; az ország különböző régióiban elhelyezkedő üzem. A válaszadókat kb. 160 kérdezőbiztos kérdezte ki.

Az NDK-ban 17 vállalatnál 2198 személyt kérdeztek meg az energetikai- és fűtőanyagiparban, a vegyiparban, a gépjárműgyártásban és a szállításban, az elektronikai készülékgyártó, a könnyű- és élelmiszeriparban.

A Szovjetunióban 2600 személyt kérdeztek meg 14 vállalatnál a gorkijji területen, melynek alapvető mutatói nagymértékben egybeesnek az országos mutatókkal és az ország tipikus ipari körzetének számít. E terület vezető iparágai az elektromos és fűtőanyagipar, a kohászat, a vegyi- és olajipar, a gépjárműgyártás és fémfeldolgozás, az erdészeti, fafeldolgozás és papírgyártás, az építőanyagipar, az üveg- és majolikagyártás, a könnyűipar és az élelmiszeripar. A felsorolt ágazatok összes vállalatai közül komplex mutatók alapján választottak ki 14 nagyvállalatot. A munkában 175 kérdezőbiztos vett részt. Minden válaszadóval kapcsolatban két kérdőív készült. Az egyik a megkérdezett személy válaszait tartalmazza, a másik az úgynevezett munkahelyi analízis kérdőíve, amely a megkérdezett személy

munkahelyének és munkájának főbb kérdéseit vizsgálja és az illető közvetlen főnökének válaszai alapján töltötték ki.

Mindkét kérdőív minden egyes kérdését – a résztvevők javaslatai alapján – a hat ország képviselői közösen alakították ki és fogadták el. Megállapodásuk értelmében minden kérdésnek minden nemzeti kérdőívben lehetőleg pontos fordításban szerepelni kell. Az egyes országokban a kutatók ezen felül néhány saját kérdéssel bővíthették nemzeti kérdőívüket.

A megkérdezett személy válaszait tartalmazó kérdőív a munka és a munkahely problémáit, a szakképzettség és végzettség kérdéseit, a társadalmi-politikai aktivitást, a mobilitást, a szabadidő-eltöltés kérdéseit és a kulturális szokásokat, valamint az anyagi életkörülményeket kutatja. A kérdőív és a kutatási technika tömeges kipróbálását Magyarországon végeztük 1977-ben. A próbafelmérés során Miskolc két nagyüzemében 1000 dolgozót kérdeztünk meg.* Az itt szerzett tapasztalatok alapján került sor a nemzetközi felmérés kérdőívének véglegesítésére. A végleges kérdőív 86 kérdést tartalmaz, amelyeket úgynevezett zárt formában fogalmaztunk meg (a válaszadó nem a saját szavaival, hanem előnyomott válasz-alternatívák közül választva válaszolhatott a kérdésekre). A zárt kérdések feltevését nemcsak a feldolgozás megkönnyítése indokolja, hanem elsősorban a sztenderdizálás szükségessége. Így a kérdőív veszített ugyan a válaszok árnyaltságából, de elkerültük azt a veszélyt, hogy az országoként eltérő válasszempfogalmazásokat eltérően értelmezett és esetleg különböző kódrendszerek szerint feldolgozva kapjuk meg, ami a nemzetközi összehasonlítást nagymértékben megnehezítette vagy esetleg lehetetlenné tette volna.

* Lásd erről: Társadalomtudományi Közlemények, 1978. 4. sz. 16–27. old.

A mintegy 350 elemi információt tartalmazó kérdőív kitöltése átlagosan közel másfél órát vett igénybe. A kérdést személyes interjú formájában végezték, ami azt jelentette, hogy minden válaszadót kérdőbiztos keresett meg a lakásán vagy a munkahelyén és egy üres kérdőívet a válaszadó kezébe adva a saját példányára jegyezte be a kapott válaszokat. Ez egyúttal a kódolás elvégzését is jelentette.

A munkahelyi analízis kérdőívét a munkahelyen töltötte ki a kérdőbiztos az előzőekben említett technikával. Ez a kérdőív a munkával kapcsolatos fizikai és szellemi igénybevétel, a szükséges szakképzettség, a személyes kommunikáció, a munkaeszközök, a munkakörülmények, a munkafunkciók és a szervezés néhány összetevőjét vizsgálta. Kitöltése kb. fél órát vett igénybe és kb. 40 elemi információt tartalmazott.

Mivel a felmérések Magyarországon és Lengyelországban készültek el a legkorábban, ez kedvező helyzetet teremtett egy magyar–lengyel összehasonlító

elemzés elvégzésére. Ebben meg is állapodtunk, s az adatok cseréje megkezdődött. Az első résztanulmányok lapunk megjelenésekor már el is készültek. E kétoldalú összehasonlítás hasznos az egész kutatás szempontjából, mert a nemzetközi összehasonlítás konkrét metodikájának kidolgozásával meggyorsítja a további munkát.

A hat országban végzett kutatás eredményeit hat tematikus és egy összegező tanulmány dolgozza fel. Az előbbieket megjelentetését 1983, az utóbbit 1984–85-re tervezik. Minden téma feldolgozásáért más-más ország felelős, és egy témában három-négy ország kutatói működnek együtt. Magyarország például az anyagi életfeltételek témájának feldolgozásáért felel, ezen felül a kulturális aktivitás és szabad idő, valamint a mobilitás témákban működik közre. A munkában magyar részről Kovács Ferenc, Kolosi Tamás és Akszentievics György vesz részt.

Akszentievics György

A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1979. évi publikációi*

ÁGOSTON László:

Die Entfaltung der wissenschaftlich-technischen Revolution als konkret-historischer Prozess.

= Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1979, 11. sz. 1355–1364. p.

A [tizenhatodik] 16. Filozófiai Világkongresszusról. (Düsseldorf, 1978. augusztus 27–szeptember 2.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 1. sz. 85–92. p.

A T[udományos] T[echnikai] F[orradalom]-vita egyes kérdéseiről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 2. sz. 52–61. p.

AKSZENTIEVICS György:

Társszerzők: KOVÁCS Ferenc, BÖHM Antal, KOLOSI Tamás, MÓDRA László, SIMÓ Tibor.

Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus építésének jelen szakaszában.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 1. [köt.] Bp. 1979. 253–349. p.

BALOGH István:

A szocialista árutermelés elmélettörténetéhez. A szovjet viták három szakaszáról.

= Filozófiai Figyelő, 1979. 1. sz. 7–42. p.

A társadalmi információ. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1979, Gondolat. 341 p.

Tézisek a szocializmus történelmi helyének tárgyalásához.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 3. sz. 16–34. p.

Utópia és valóság.

= Népszabadság, 1979. 159. sz. (júl. 10.) 4–5. p.

BARA János:

Strukturális változások az alap- és középfokú társadalmi képzésben.

(Műhelytanulmány.) [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1979. 118 p.

* A Társadalomtudományi Intézet a közeljövőben jelenteti meg az intézet munkatársainak 1978-ig közzétett publikációit tartalmazó bibliográfiát. Ennek folytatásaként a továbbiakban egy-egy év termését folyóiratunk hasábjain fogjuk közölni. Az összeállítás csak a szakirodalmi munkásságot tartalmazza, emellett számos tudományos ismeretterjesztő és publicisztikai írás jelent meg.

A társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződése és az ezzel kapcsolatos értékorientációk.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 2. [köt.] Bp. 1979. 297-374. p.
Társszerzők: KOLOSI Tamás, PAPP Zsolt, GOMBÁR Csaba, PÁL László.

BENEDEK Sándor:

Változások a munkásosztály struktúrájában. (Műhelytanulmány.) [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. Bp. (1979). 164 p.

BENKŐ Judit:

Modern irodalom és társadalmi valóság Latin-Amerikában.

= Valóság. 1979. 2. sz. 70-83. p.

A forradalom és a forradalmár tükre c. recenzió:

CASTRO, Fidel: Beszédék és beszélgetések. Bp. 1979, Kossuth K. c. könyvről.

= Népszabadság, 1979. 305. sz. (dec. 31.) 6-7. p.

BOBOR György:

Bibliográfia a fejlett szocialista társadalom építésének kérdéseiről.

Kiadja az MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 1-2. köt. (Összeáll.: Bakos Jolán. Szerk.: Bobor György, Kalocsai Dezső.) Bp. 1979. 2 db.

BIHARI Mihály:

A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete.

= Társadalmi Szemle, 1979. 3. sz. 105-115. p.

Organizational, power and interest background of the mechanism of decision-making.

= Some issues of the political system in Hungary. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1979. 58-82. p.

BŐHM Antal:

Bejáró munkások. (Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzése.)

Műhelytanulmány. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1979. 325 p.

Társszerző: PÁL László.

A bejáró munkások társadalmi-politikai magatartása.

= Társadalmi Szemle, 1979. 10. sz. 50-58. p.

Társszerző: PÁL László.

Hat évtized. A magyar társadalom szerkezetének átalakulása. (Vázlatos áttekintés.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 1. sz. 3-20. p.

Társszerző: KOVÁCS Ferenc.

Munkás vagy „munkaerő”?

= Forrás, 1979. 6. sz. 60-69. p.

Társszerző: PÁL László.

A munkásosztály fejlődési tendenciái. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 1. [köt.] Bp. 1979. 171-252. p.

Társszerzők: SZPIRULISZ Ildikó, BENEDEK Sándor, GÁL Róbert, KOVÁCS Ferenc, PÁL László.

Nők az ipari szövetkezetekben.

= Népszava, 1979. 208. sz. (szept. 6.) 3. p.

Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus építésének jelen szakaszában.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 1. [köt.] Bp. 1979. 253-349. p.

Társszerzők: KOVÁCS Ferenc, AKSZENTIEVICS György, KOLOSI Tamás, MÓDRA László, SIMÓ Tibor.

A városok vonzásában.

= Népszava, 1979. 170. sz. (júl. 22.) 4-5. p.

CSÁKÓ Mihály:

Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 2. [köt.] Bp. 1979. 85-164. p.

Társszerzők: GAZSÓ Ferenc, LISKÓ Ilona, MOLNÁR Péter.

GÁL Róbert:

A munkásosztály fejlődési tendenciái.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 1. [köt.] Bp. 1979. 171-252. p.

Társszerzők: SZPIRULISZ Ildikó, BENEDEK Sándor, BÓHM Antal, KOVÁCS Ferenc, PÁL László.

A nagyüzemi szakmunkások iskolázottsága és szakképzettsége.

= Szakszervezeti Szemle, 1979. 3. sz. 43-49. p.

Szakmunkástanulók a kollégiumokban.

= Pedagógiai Szemle, 1979. 6. sz. 514-521. p.

Szakmunkástanulók az üzemben.

= Népszava, 1979. 103. sz. (máj. 5.) 5. p.

GAZSÓ Ferenc:

Az egyenlőtlen esélyek és az iskola.

= Valóság, 1979. 9. sz. 1-11. p.

A dolgozó fiatalok társadalmi és szakmai mobilitása.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 4. sz. 3-16. p.

Felnőttoktatás ma és holnap. Kerékasztal-beszélgetés a szerkesztőségben.

Gazsó Ferenc hozzászólásával.

= Társadalmi Szemle, 1979. 7-8. sz. 69-86. p.

Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 2. [köt.] Bp. 1979. 85-164. p.

Társszerzők: CSÁKÓ Mihály, LISKÓ Ilona, MOLNÁR Péter.

A társadalmi egyenlőtlenségek és az iskola.

= Köznevelés, 1979. 16. sz. 5-6. p.

GOMBÁR Csaba:

A társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződése és az ezzel kapcsolatos értékorientációk.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 2. [köt.] Bp. 1979. 297-374. p.

Társszerzők: KOLOSI Tamás, PAPP Zsolt, PÁL László, BARA János.

HALAY Tibor:

Egészségügyi fejlődés és társadalmi fejlődés Magyarországon.

= Egészség és társadalom. A Magyar Szociológiai Társaság 1. vándorgyűlése.

(Pécs, 1979. október 25-27.) Bp. 1979. 9-18. p.

Egészségügyi rendszerünk eredményei, problémái.

= Magyar Hírlap, 1979. 276. sz. (nov. 25.) 9. p.

[Harminc] 30 éves a Német Demokratikus Köztársaság.

(Nemzetközi tudományos konferencia Neubrandenburgban.) (1979. június 21-22.)

Halay Tibor felszólalása.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 3. sz. 62-71. p.

A Magyar Tanácsköztársaság és néhány történelmi-elméleti tanulsága.

= Világnézeti Referáló Szemle, 1979. 1. sz. 9-20. p.

Munkásosztály a szocializmusban. Hat ország összehasonlító adatai alapján. (Kutatási beszámoló.)

= Társadalmi Szemle, 1979. 7-8. sz. 61-68. p.

Társszerző: SZPIRULISZ Ildikó.

A párt programjai, a szocializmusról és a fejlett szocialista társadalomról.

= Elméleti és Módszertani Közlemények, 1979. 19. sz. 54-61. p.

Quelques aspects d'interdependance entre pays socialistes et pays en developpement.

= Socialism in the world. Year third. Beograd, 1979. Number 14. 195-198. p.

A társadalmi struktúra kutatásának főbb kérdései hazánkban.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 1. [köt.] Bp. 1979. 7-18. p.

Társadalmunk osztályszerkezetéről.

= Magyar Hírlap, 1979. 217. sz. (szept. 16.) 9. p.

HAVAS Péter:

A mai szociáldemokrácia és a kapitalizmus „meghaladásának” problémája.

[Felszólalás Az ideológiai harc a mai világban című Nemzetközi Problémabizottság prágai 16. ülésén, 1979. november 13-15.]

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 4. sz. 111-115. p.

HÜLVELY István:

Néhány megjegyzés a TTF-kategória tartalmához.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 1. sz. 74-84. p.

Tehnokratseszkie csertü v burzsuzaznuh teorijah.

= Informacionnűj Bjulleten', 1979. 1. sz. 55-69. p.

JÁNKA József:

A gazdaságirányítási rendszer fejlesztése a Magyar Népköztársaságban.

= A gazdaságirányítás fejlesztése a szocialista országokban.

Bp. 1979. 139-168. p.

Társszerző: LAKOS Sándor.

KALOCSAI Dezső:

Egyén, közösség, demokrácia. 1-2. r.

= Ifjúkommunista, 1979. 3. sz. 49-51. p., 4. sz. 44-46. p.

Bibliográfia a fejlett szocialista társadalom építésének kérdéseiről.

[Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete.

1-2. [köt.] (Összeáll.: Bakos Jolán. Szerk.: Bobor György, Kalocsai Dezső.)
Bp. 1979. 2 db.

Nemzetközi konferencia a szocialista életmód egyes kérdéseiről.

(Szófia, 1978. május 31-június 3.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 1. sz. 117-121. p.

KARDOS András:

Egy korszakváltás dilemmái c. recenzió:

LITVÁN György: „Magyar gondolat – szabad gondolat”. Bp. 1978, Magvető. c. könyvről.

= Világosság, 1979. 3. sz. 182-185. p.

KEREKES György:

A kereszténydemokrácia latin-amerikai útkeresése.

= Világosság, 1979. 1. sz. 52-57. p.

Kereszténydemokrata politika Latin-Amerikában.

= Világosság, 1979. 4. sz. 256-262. p.

A kubai forradalom átnövése szocialista forradalomba.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 3. sz. 3-15. p.

KOLOSI Tamás:

Egyenlőség és társadalmi tudat.

= Magyar Hírlap, 1979. 301. sz. (dec. 24.) 16. p.

Egyenlőség és teljesítményelv.

= Társadalmi Szemle, 1979. 4. sz. 24-34. p.

Társszerző: PAPP Zsolt.

Az egyenlőtlen-tudat vizsgálata cluster-elemzéssel.

= Szociológia, 1979. 1. sz. 35-48. p.

Társszerző: LENGYEL Tamás.

Miféle népek laknak arra?

= Budapest, 1979. 11. sz. 1-3. p.

Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus építésének jelen szakaszában.

= Társadalmi struktúrák fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 1. [köt.] Bp. 1979. 253-349. p.

Társszerzők: KOVÁCS Ferenc, AKSZENTIEVICS György, BÖHM Antal, MÓDRA László, SIMÓ Tibor.

A társadalmi egyenlőtlen-ségek tudati tükröződése és az ezzel kapcsolatos értékorientációk.

= Társadalmi struktúrák fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 2. [köt.] Bp. 1979. 297-374. p.

Társszerzők: PAPP Zsolt, GOMBÁR Csaba, PÁL László, BARA János.

Interjú Kolosi Tamással.

SZÉKI János: Paraszt-e a paraszt?

= Élet és Irodalom, 1979. 27. sz. 7. p.

KOVÁCS Ferenc:

Hat évtized. A magyar társadalom szerkezetének átalakulása. (Vázlatos áttekintés.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 1. sz. 3-20. p.

Társszerző: BÖHM Antal.

A munkásosztály fejlődési tendenciái.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 1. [köt.] Bp. 1979. 171-252. p.
Társszerzők: SZPIRULISZ Ildikó, BENEDEK Sándor, BÓHM Antal, GÁL Róbert, PÁL László.

Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus építésének jelen szakaszában.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 1. [köt.] Bp. 1979. 253-349. p.
Társszerzők: AKSZENTIEVICS GYÖRGY, BÓHM Antal, KOLOSI Tamás, MÓDRA László, SIMÓ Tibor.

Az osztályok közeledésének néhány problémája.

= Társadalmi Szemle, 1979. 6. sz. 40-52. p.

Rabocsij klaszsz v szocial'noj sztruktüre Vengrii.

= Rabocsij Klaszsz i Szovremennüj Mir, 1979. 6. sz. 92-98. p.

LAKI László:

A szakmunkás-utánpótlás néhány társadalmi-gazdasági problémája.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 1. sz. 3-12. p.

LAKOS Sándor:

Forradalom és demokrácia. Nemzetközi tudományos konferencia.

Tihany, 1979. április 25-27. Lakos Sándor hozzászólásai.

= Béke és Szocializmus, 1979. 8. sz. 54-77. p.,

9. sz. 33-53. p.,

10. sz. 28-49. p.

A gazdaságirányítási rendszer fejlesztése a Magyar Népköztársaságban.

= A gazdaságirányítás fejlesztése a szocialista országokban.

Bp. 1979. 139-168. p.

Társszerző: JÁNKA József.

Közigazgatás és társadalom.

= Társadalmi Szemle, 1979. 11. sz. 13-24. p.

Some problems of socialist democracy.

= Some issues of the political system in Hungary. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1979. 1-27. p.

A szocialista országok eredményei és az antikommunizmus manőverei.

= A béke és a haladás Európájáért. (Bp.) 1979. 131-149. p.

A Tanácsköztársaság gazdaságpolitikája.

= Népszava, 1979. 65. sz. (márc. 18.) 3. p.

LENGYEL Zsuzsa:

Néhány gondolat a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak mobilitásáról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 3. sz. 54-61. p.

Nők a mezőgazdaságban. Bp. 1979, Kossuth K. 66 p.

Szaktanácsok a mezőgazdaságban. Bp. 1979, Kossuth K. 87 p.

Társszerző: KULCSÁR László

LISKÓ Ilona:

Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 2. [köt.]

Bp. 1979. 85-164. p.

Társszerzők: GAZSÓ Ferenc, CSAKÓ Mihály, MOLNÁR Péter.

G. MÁRKUS György:

Burzsoá propagandakampány a diáklázadások évfordulójának ürügyén.

= Ifjúkommunista, 1979. 1. sz. 38-40. p.

Egyenlőség és egyenlőtlenség társadalmunkban.

= Ifjúkommunista, 1979. 5. sz. 41-42. p.

Az emberi jogok körüli kampány mint ideológiai diverzió.

= Ifjúkommunista, 1979. 3. sz. 43-45. p.

Imperialista globálstratégia és a „történelmi optimizmus” elmélete.

(Z. Brzezinski doktrínáinak ideológiai alapjairól.)

= Külpolitika, 1979. 2. sz. 85-92. p.

A létező szocializmus gazdasága „balos” bírálatának kritikája.

= Ifjúkommunista, 1979. 8. sz. 25-27. p.

Szocialista állam – szocialista demokrácia.

= Ifjúkommunista, 1979. 12. sz. 41-43. p.

A szocialista gazdaságra vonatkozó néhány újabb „balos” nézet kritikája.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 1. sz. 53-73. p.

MIKECZ Tamás:

Az amerikai imperializmus és a békés egymás mellett élés. (Tudományos tanácskozás Szófiában.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 1. sz. 93-95. p.

Kulturális csere és a nemzetközi viszonyok.

= Ifjúkommunista, 1979. 5. sz. 31-32. p.

Politikatörténeti disszertáció az angol kommunista pártról.

[Havas Péter: Nagy-Britannia Kommunista Pártjának helyzete és politikája a 2. világháború után c. kandidátusi disszertáció védéséről.]

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 4. sz. 132-133. p.

MÓDRA László:

Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus építésének jelen szakaszában.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. I. [köt.] Bp. 1979. 253-349. p.

Társszerzők: KOVÁCS Ferenc, AKSZENTIEVICS György, BÖHM Antal, KOLOSI Tamás, SIMÓ Tibor.

MOLNÁR Péter:

A felsőfokú továbbtanulási igény társadalmi és személyiség-feltételei.

= Pszichológiai Szemle, 1979. 3. sz. 225-237. p.

Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 2. [köt.] Bp. 1979. 85-164. p.

Társszerzők: GAZSÓ Ferenc, CSAKÓ Mihály, LISKÓ Ilona.

Recenzió: GÁSPÁRNÉ Zauner Éva: Mondásválasztás. Pedagógiai-pszichológiai módszer a személyiség értékrendszerének megismerésére. Bp. 1978, Akad. K. c. könyvről.
= Pedagógiai Szemle, 1979. 3. sz. 265-266. p.

NAGY László:

A forradalom nemzetközi tényezői. (Felszólalás Az ideológiai harc a mai világban című Nemzetközi Problémabizottság prágai 16. ülésén, 1979. november 13-15.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 4. sz. 107-110. p.

Hatvanéves az Amerikai Kommunista Párt.

= Pártélet, 1979. 9. sz. 51-57. p.

A különböző társadalmi rendszerek egymás mellett élésének polgári koncepcióiról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 1. sz. 96-104. p.

O burzsoaznuh koncepcijah mirnogo szoszucscesztvovannija goszudarsztvo sz razlicsnüm obscesztvennüm sztroem.

= Informacionnűj Bjulleten', 1979. 4. sz. 77-91. p.

PÁL László:

Bejáró munkások. (Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzése.)

Műhelytanulmány. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1979. 325 p.

Társszerző: BÖHM Antal.

A bejáró munkások társadalmi-politikai magatartása.

= Társadalmi Szemle, 1979. 10. sz. 50-58. p.

Társszerző: BÖHM Antal.

Egészség és társadalom. (Áttekintés a Magyar Szociológiai Társaság pécsi vándorgyűlésének anyagából.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 4. sz. 91-104. p.

Munkás vagy „munkaerő”?

= Forrás, 1979. 6. sz. 60-69. p.

Társszerző: BÖHM Antal.

A munkásosztály fejlődési tendenciái.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 1. [köt.] Bp. 1979. 171-252. p.

Társszerzők: SZPIRULISZ Ildikó, BENEDEK Sándor, BÖHM Antal, GÁL Róbert, KOVÁCS Ferenc.

A társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződése és az ezzel kapcsolatos értékorientációk.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 2. [köt.] Bp. 1979. 297-374. p.

Társszerzők: KOLOSI Tamás, PAPP Zsolt, GOMBÁR Csaba, BARA János.

Vélemények egyenlőségről, egyenlőtlenségről. (Egy nagyközség különböző rétegeiben végzett vizsgálat tapasztalataiból.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 2. sz. 82-90. p.

PAPP Zsolt:

Egy mozzanat felnagyítása. Károlyi Mihály-monográfiák ürügyén.

= Valóság, 1979. 2. sz. 42-46. p.

Egyenlőség és teljesítményelv.

= Társadalmi Szemle, 1979. 4. sz. 24-34. p.

Társszerző: KOLOSI Tamás.

Az érdek-fogalom társadalomelméleti hasznosításához. (Műhelytanulmány.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 2. sz. 13-26. p.

Az „eurokonzerv” megtöltése.

= Élet és Irodalom, 1979. 38. sz. 3. p.

A társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződése és az ezzel kapcsolatos értékorientációk.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 2. [köt.] Bp. 1979. 297-374. p.

Társszerzők: KOLOSI Tamás, GOMBÁR Csaba, PÁL László, BARA János.

PATKÓS János:

Társadalmisulás és társadalmisítás fejlődésünk jelenlegi szakaszában.

= Népszava, 1979. 158. sz. (júl. 8.) 6. p.

Az utópiától az önismeretig c. recenzió:

LUDASSY MÁRIA: Az ész államáig és tovább... Bp. 1979. Magvető. c. könyvről.

= Élet és Irodalom, 1979. 40. sz. 10. p.

POGÁNY György:

A munkaerő-tartalékról.

= Pártélet, 1979. 9. sz. 58-62. p.

A munkamegosztás és várható fejlődési tendenciái.

= Ifjúkommunista, 1979. 9. sz. 40-42. p.

A munkamegosztás rendszeréről és fejlesztéséről. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1979, Kossuth K. 325 p.

POLONYI Péter:

Demográfiai kérdések és kérdőjelek a Kínai Népköztársaságban.

= Valóság, 1970. 10. sz. 13-29. p.

RATHMANNÉ TURY Mária:

Látogatás szovjet tudományos műhelyekben.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 4. sz. 134-138. p.

A Német Demokratikus Köztársaság a szocializmus útján. (Bp.) 1979, Kossuth K. 295 p.

Társszerzők: GIDAI Erzsébet, RUFF Mihály.

A Német Szocialista Egységpárt története c. recenzió:

Geschichte der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Berlin, 1978, Dietz. c. könyvről.

= Párttörténeti Közlemények. 1979. 3. sz. 251-256. p.

Társszerző: RUFF Mihály.

SCHMIDT Péter:

A bürokratizmus forrásai az államigazgatásban.

= Társadalmi Szemle, 1979. 2. sz. 61-69. p.

[Harminc] 30 éves a Német Demokratikus Köztársaság. (Nemzetközi tudományos konferencia Neubrandenburgban.) (1979. június 21-22.)

Schmidt Péter felszólalása.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 3. sz. 62-71. p.

The sources of bureaucratism in public administration.

= Some issues of the political system in Hungary. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1979. 83-103. p.

Jablonszky László: Demokrácia-e a demokráciánk? Beszélgetés Schmidt Péterrel.

= Ifjúkommunista, 1979. 5. sz. 36-37. p.

SIMÓ Tibor:

Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus építésének jelen szakaszában.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 1. [köt.] Bp. 1979. 253-349. p.

Társszerzők: KOVÁCS Ferenc, AKSZENTIEVICS György, BÓHM Antal, KOLOSI Tamás, MÓDRA László.

Tard. - Adalékok egy falusi vizsgálatból.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 4. sz. 27-37. p.

Társszerző: BERÉNYI István.

SOLYMÁR Magda:

Technokrácia - technokratizmus a mai tőkés viszonyokban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 2. sz. 27-43. p.

SZOBOSZLAI György:

Magyar-román kerekasztal-megbeszélés Bukarestben.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 4. sz. 127-131. p.

A Nemzetközi Politikatudományi Társaság 11. világkongresszusa.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 4. sz. 83-90. p.

SZPIRULISZ Ildikó:

A falu nagyüzemei: az állami gazdaságok.

= Népszava, 1979. 162. sz. (júl. 13.) 4-5. p.

Kik állnak a pultok mögött?

= Népszava, 1979. 203. sz. (aug. 31.) 4-5. p.

A magyar munkásosztály a hetvenes években.

= Pártélet, 1979. 11. sz. 38-43. p.

Munkásosztály a szocializmusban. Hat ország összehasonlító adatai alapján. (Kutatási beszámoló.)

= Társadalmi Szemle, 1979. 7-8. sz. 61-68. p.

Társszerző: HALAY Tibor.

A munkásosztály fejlődési tendenciái.

= Társadalmi struktúránk fejlődése. [Kiadja az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. 1. [köt.] Bp. 1979. 171-252. p.

Társszerzők: BENEDEK Sándor, BÓHM Antal, GÁL Róbert, KOVÁCS Ferenc, PÁL László.

A termelés közvetlen irányítói.

= Népszava, 1979. 191. sz. (aug. 16.) 4-5. p.

TAKSÁS Imre:

A társadalomtudományi információ nemzetközi rendszeréről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 4. sz. 121-126. p.

A Társadalomtudományi Intézet információs munkájáról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 1. sz. 112-116. p.

A Társadalomtudományi Intézet kutatási eredményeiből – kiadványai tükrében.
(1967–1978) 1–2. r. Írták: Dömény Jánosné, Gervai Pál, Hunyadi Zsuzsa,
Katona Éva, Lajtai György, Rapai Ágnes, Taksás Imre, D. Táll Éva. Szerk.:
Taksás Imre.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 2. sz. 105–134. p., 3. sz. 77–
100. p.

VEREBÉLYI Imre:

Helyi önállóság – felsőbb irányítás.

= Társadalmi Szemle, 1979. 4. sz. 38–97. p.

A minisztériumok tanácsi ellenőrzésének rendszere.

= Állam és Igazgatás, 1979. 5. sz. 396–409. p.

Az olasz helyi igazgatási rendszer alapjai.

= Állam és Igazgatás, 1979. 8. sz. 725–734. p.

Összeállította: Markella Károlyné

idegen nyelvű összefoglalók

ДЬЁРДЬ СОБОСЛАИ—ИМРЕ ВЕРЕБЕИ

Вопросы развития социалистической демократии

В статье дается широкая оценка венгерской институциональной системы социалистической демократии и анализируются желательные направления ее дальнейшего развития, а также институциональные рамки и возможности дальнейшего развития. Авторы начинают анализ с выяснения понятийных вопросов социалистической демократии и в этой тематике наиболее важные элементы исторического развития этого понятия.

После теоретического введения, в исследовании рассматривается институциональная система социалистической демократии, встроенная в целое политической системы, устанавливая, что демократические формы управления необходимы в процессе строительства коллективистского общества. Изучая их действительное содержание, статья рассматривает по очереди отношения отдельных учреждений и социалистической демократии. Так, авторы в отдельном пункте обсуждают роль партии в развитии социалистической демократии; демократизм государственной жизни, включая проблемы государственного управления представительной и избирательной системы, а также защиту прав граждан; возможности развития демократии по месту работы и ее достигнутые результаты. Исследование завершается критическим обзором общественной активности граждан, в котором авторы устанавливают, что формализм функционирования демократических форумов может быть измерен наилучшим способом через гражданскую активность.

Анализ содержит много рекомендаций по дальнейшему развитию институциональной системы демократии.

Результаты исследования социалистического образа жизни

В статье суммируются основные результаты различных отдельных исследований, изучавших формирование социалистического образа жизни. В работе устанавливается, что эти исследования раскрыли действительные типы образа жизни населения и в динамическом приближении продемонстрировали изменения образа жизни. Исследования носили проблемно-ориентированный характер, поскольку их задачей считался анализ факторов, затрудняющих воплощение социалистического образа жизни и раскрытие методов решения этих трудностей.

В связи с системой действия, деятельности, формирующих образ жизни, исследования изучали потребности, историческо-общественное положение и автономные возможности выбора индивидуума.

С точки зрения формирования социалистического образа жизни, авторы считают центральной проблемой противоречие между сложившимися образцами образа жизни, системами ценностей и возможностями, вытекающими из данной степени развитости производительных сил общества. Работа рассматривает наиболее важные составные части образа жизни: выполнение работы; проведение свободного времени; различные возможности, получающиеся из разного уровня развитости отдельных населенных пунктов и из недостатков инфраструктуры; жилищные условия и дифференцирующее влияние условий получения квартиры на образ жизни; анализируют изменения в привычках потребления населения и преобразование структуры потребления; затрагивают роль школы, образования в формировании образа жизни (включая сюда и обучение взрослых, а также перманентное самообразование). И наконец, в качестве важного элемента образа жизни они рассматривают общественно-активную деятельность и общественное поведение.

В дальнейшем они рассматривают в качестве важной задачи лучшую связь исследований образа жизни с основательным изучением явлений, происходящих в сфере сознания, с анализом распространенности социалистических ценностей, целей, норм.

ЖУЖА ФЕРГЕ—ФЕРЕНЦ ГАЖО

Социальные функции и функциональные помехи системы народного образования

Данная работа дает обзор основных социальных функций системы народного образования и раскрывает противоречия, проявляющиеся в их функционировании — одновременно принимая во внимание социальную определенность школьной системы и ее относительную автономию.

Согласно авторам наиболее важными социальными функциями школьной системы являются следующие: подготовка к общественному разделению труда, профессиональная подготовка; принятие на себя функций, ранее выполнявшихся семьей („хранение детей”, присмотр за ними в группах продленного дня); обеспечение индивидуальных возможностей социальной мобильности; уменьшение отставания учащихся в социально-культурном плане, влияние социального неравенства; социализация к общественному сосуществованию, содержательной общественной жизни; как можно более многостороннее развитие личности ребенка, его способностей.

Эти функции тесно связаны друг с другом, подключаются друг к другу и выражают как сегодняшние требования, так и требования перспективные. Исследование подробно анализирует эти перечисленные функции и помехи в этих функциях. Авторы, например, указывают на противоречие индивидуальных устремлений, амбиций и узких пожеланий профессиональной подготовки на сегодняшний день; далее они анализируют причины того, что за годы школьного обучения различия, имеющиеся в шансах на мобильность-продолжение обучения учащихся, не уменьшаются, а — вопреки и несмотря на усилия школы — возрастают; а потому статья формулирует требование, чтобы школа стремилась изменить отношение к учебе, к просвещению и чтобы многосторонне развивать личность учащихся.

ГЕЗА КОВАЧ

О комплексности планирования

Научное планирование социально-экономического развития требует анализа многих факторов — международных и отечественных, политических и экономических, природных и социальных, технических и культурных и т. п. —, а также анализа связи этих факторов. Из них автор выделяет фактор времени, роль которого возросла. Сегодня в долгосрочном планировании в качестве основы принимается период в двадцать лет. Исследование же будущего заглядывает за рубеж тысячелетия, примерно до 2020 года научное прогнозирование в международном плане уже опирается на надежные информации. Таким образом, мы можем охватить процессы развития более длительного периода. В долгосрочном планировании лучше проявляется на поверхности временная потребность подготовки, воплощения и последствий решений (ранее в меньшей степени занимались прогнозированием влияния во времени последствий принятых решений). Далее, на первый план выдвинулся выбор оптимального момента времени решения.

Статья поднимает связь тенденций международного и отечественного развития и рассматривает влияние наиважнейших глобальных проблем мира и проблем отдельных географических регионов на наше отечественное развитие.

Автор среди внутренних факторов нашего социально-экономического развития анализирует наш дар природы (геологический и экологический), аспекты планирования хозяйствования ресурсами сырья, преобразование внутренней структуры производства, а также планирование развития социальной сферы.

Рабочий класс при социализме

В 1979 году появился общий сборник исследователей 6 социалистических стран под названием „Развитие рабочего класса стран социалистического содружества”. Автор дает насыщенное суммирование главных результатов согласованных исследований, рассматривая главные характеристики рабочего класса Болгарии, Чехословакии, Польши, ГДР и Советского Союза. Данные по странам демонстрируют рост рабочего класса; его внутреннее расслоение; источники пополнения рабочего класса; повышение профессиональной квалификации и образованности рабочего класса; повышение доходов и некоторые основные показатели структуры потребления.

На основе анализа отдельных стран в статье суммируются некоторые общие черты развития рабочего класса. С развитием строительства развитого социализма пограничные линии между классами и прослойками постепенно стираются, различия классового характера уменьшаются.

К 70—м гг. рабочий класс стал самым многочисленным и самым весомым классом общества. Главным источником его количественного роста было социальное расслоение в быстром темпе; в настоящий момент доминирует пополнение молодежное. Внутри рабочего класса промышленный рабочий класс достиг самого большого числа. Характерным процессом была концентрация рабочих по предприятиям и территориям, а также быстрая урбанизация. Повышение уровня профессиональной квалификации повлияло и на внутреннюю стабильность рабочего класса. Политическая активность квалифицированных рабочих характерно выше, чем неквалифицированных рабочих.

Решающая часть доходов рабочих семей происходит из общественно организованного труда; за последние два десятилетия значительно возросла доля социальных дотаций. В структуре потребления рабочих семей можно проследить подобные тенденции, которые сигнализируют о модернизации образа жизни.

GYÖRGY SZOBOSZLAI—IMRE VEREBÉLYI

The Questions of Development of Socialist Democracy

The study elaborates the institutional system of socialist democracy in Hungary, examines the desirable tendencies of its further development as well as the institutional frameworks and possibilities for its improvement. The authors begin the examination by making clear the conceptual questions of socialist democracy and at the same time they outline the most important elements of the historical development of this concept.

After the theoretical introduction, the study investigates the institutional system of socialist democracy integrated in the political system as a whole, stating that the democratic forms of guidance are essential in the course of building a collective society. Examining their true content, the study analyses the relation between the respective institutions and the socialist democracy. Accordingly, the authors discuss in separate headings the role of party in the development of socialist democracy: the democratism of state life – within this subject the problems of state administration and that of representative and electoral system: the protection of citizens: as well as the possibilities for development of democracy in working place and its results up till now. The study is completed by a critical view of public role of citizens, stating that the formalism of functioning of democratic forums can above all be measured by the public activity of citizens.

The analysis contains a number of recommendations for the further development of socialist democracy.

LÁSZLÓ CSEH-SZOMBATHY—KÁLMÁN KULCSÁR

The Result of Investigation of Socialist Way of Life

The study sums up the main results of part-investigations examining the formation of socialist way of life. It states that the investigations revealed the real types of way of life of population and showed, with a dynamical approach, the changes in way of life. The investigations were problem oriented because the task was to analyse the factors impeding the realization of socialist way of life and to explore the methods of solving.

In relation to the system of activities and functions constituting the way of life,

the investigations analysed the needs, the historical-social situation and the possibilities of autonomous choice of individual.

From the point of view of formation of socialist way of life, the authors consider as central problem the contradiction among the possibilities arising from the present stage of development of established way of life, of scales of values and that of productive forces of society. The study surveys the most important components of way of life: the work; spending the leisure time: the possibilities arising from the different stage of development of settlements and from the insufficiency of infrastructure: the differential effects of housing situation and those of condition of obtaining a flat on the way of life. The authors analyse the change in consumption habit of population and the transformation of structure of consumption: they bring up the role school and education in the formation of way of life (inclusive of adult education and permanent self-education too). At last, as an important element of way of life, they examine the public activity and the public attitude.

They consider as an important task the better connection of further investigations of way of life with the phenomena appearing in consciousness and the analysis of spreading of socialist values, aims and norms.

ZSUZSA FERGE—FERENC GAZSÓ

Social Functions and Functional Disorders in the System of General Education

The study sums up the basic social functions of the system of general education and reveals the contradictions in their operation – at the same time it takes into consideration that the educational system is socially determined and it has a relative autonomy.

According to the authors, the most important social functions of the educational system are the following: preparing for the social division of labour: vocational training: undertaking functions performed previously by the family (child's care, supervision in day-time centres); assuring the possibilities of individual for social mobility: reduction the social-cultural disadvantages of students: reduction the effects of social inequalities: socialization in the interest of social living together and that of social life rich in content: the development of personality and faculties of children as extensive as possible.

These functions join closely to one another and express requirements concerning both the today and the future. The study analyses in detail the functions and the disorders in functions. For example, it draws attention to the contradiction between the individual ambitions and the momentary requirements of vocational training, in addition it analyses the reasons of the fact that during the school years the differences in chances of mobility and of continued education do not decrease but – in spite of the efforts of the school – they increase.

For this reason, the study formulates the requirement that the school must make an effort to change the relation to the study, to the education and at the same time it has to contribute to the many-sided development of students' personality.

GÉZA KOVÁCS

About the Complexity of Planning

The scientific planning of social-economic development requires the analysis of a number of factors – international and local, political and economic, technological and cultural etc. factors – and the examination of their relations. From these sphere the author takes the time-factor out whose role has increased. In the long-range planning even a 20 year period is taken into consideration in our days. The futurology looks beyond the turn of millenary and the scientific foreseeing is already based on reliable informations about up to 2020. By this means, the developmental periods of longer-range can also be surveyed. In the longer-range planning, the time requirement of preparation, realization, and consequences of decisions is more strongly pronounced. (The time effect of consequences of decisions has been to a lesser degree prognosticated up till now). In addition, the choice of optimal moment of decisions comes to the front.

The study examines the relation between the international and Hungarian tendencies of development and surveys the effect of the most important global world problems and that of problems of respective geographical areas on the Hungarian development.

Among the inner factors of our social-economic development, the study analyses the local natural (geographical and oecological) potentialities, the elements of planning of economy of raw materials, the transformation of inner structure of production as well as the planning of development of social sphere.

ILDIKÓ SZPIRULISZ

Working Class in Socialism

In 1979 a collective work of researchers of six socialist countries was published, entitled „The Development of Working Class in the Countries of Socialist Commonwealth”. The author gives a concise summary about the main results of this co-ordinated research work, surveying the main characteristics of the working class in Bulgaria, Czechoslovakia, Poland, the German Democratic Republic and the Soviet Union. The data show in every country the growth of working class; its inner structure; the sources of new generation of working class; the increase in erudition and qualifications of working class; the rise in incomes and some indexes of structure of consumption.

On the basis of examination of the respective countries, the author sums up some general characteristics of the development of working class. With the evolution of the building of developed socialism, the dividing lines between the classes and strata become blurred and the differences in class character are also decreasing.

By the years 1970s, the working class became a class which was the greatest in number and proportion in the society. The social re-stratification at a rapid pace was the main reason of the increase in number: at the present time the replacement by youth is prevalent. The factory and regional concentration and the quick urbanization were the characteristic process. The increase in the level of qualifications had an effect on the inner stability of working class too. The political activity of qualified workers is also typically greater than that of unskilled workers.

The greatest part of income of working-class families comes from socially organized work and in the last two decades the proportion of social allotments has significantly increased. There are similar tendencies in the consumption of working-class families indicating the modernization of way of life too.

Содержание

СТАТЬИ

<i>Дьёрдь Собослаи—Имре Вереbei</i> : Вопросы развития социалистической демократии	5
<i>Ласло Чех-Сомбати—Кальман Кулчар</i> : Результаты исследования социалистического образа жизни	30
<i>Жужа Ферге—Ференц Гажо</i> : Социальные функции и функциональные помехи системы народного образования	42
<i>Геза Ковач</i> : О комплексности планирования	59
<i>Ильдико Спирулис</i> : Рабочий класс при социализме	69

ИНФОРМАЦИЯ

Основные данные развития структуры венгерского общества (Составил: Антал Бём)	86
Совещание об основных характерных чертах развитого социализма (Петрина Дьёрдьне)	103

ИНСТИТУТСКИЕ НОВОСТИ

Совместное исследование сближения рабочего класса и интеллигенции в шести социалистических странах (Дьёрдь Аксентьевич)	116
---	-----

РЕЗЮМЕ

Публикация сомрудников Института общественных наук в 1979 г. (Маркелла Каройне)	119
---	-----

Contents

STUDIES

György Szoboszlai-Imre Verebélyi: The Questions of Development of Socialist Democracy - - - - -	5
László Cseh-Szombathy-Kálmán Kulcsár: The Results of Investigation of Socialist Way of Life - - - - -	30
Zsuzsa Ferge-Ferenc Gazsó: Social Functions and Functional Disorders in the System of General Education - - - - -	42
Géza Kovács: About the Complexity of Planning - - - - -	59
Ildikó Szpirulisz: Working Class in Socialism - - - - -	69

INFORMATION

The More Important Data of Development of the Structure of the Hungarian Society. (Antal Böhm) - - - - -	86
Discussion About the Main Characteristics of the Developed Socialism. (Mrs. Anna Petrina) - - - - -	103

NEWS OF INSTITUTE

Collective Investigation of the Rapprochement between the Working Class and the Intelligence in Six Socialist Countries (György Akszentievics) -	116
The Publications of Research Fellows of Institute of Social Sciences in 1979 (Mrs. Anikó Markella) - - - - -	119
Summaires in Foreign Languages - - - - -	130

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl u. 6. Budapest Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068 Tel.: 429-372

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József Nádor tér 1. Budapest 1900) Tel.: 180-855 (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162) továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a kézbesítőknél.

Előfizetési díj egy évre: 60,- Ft

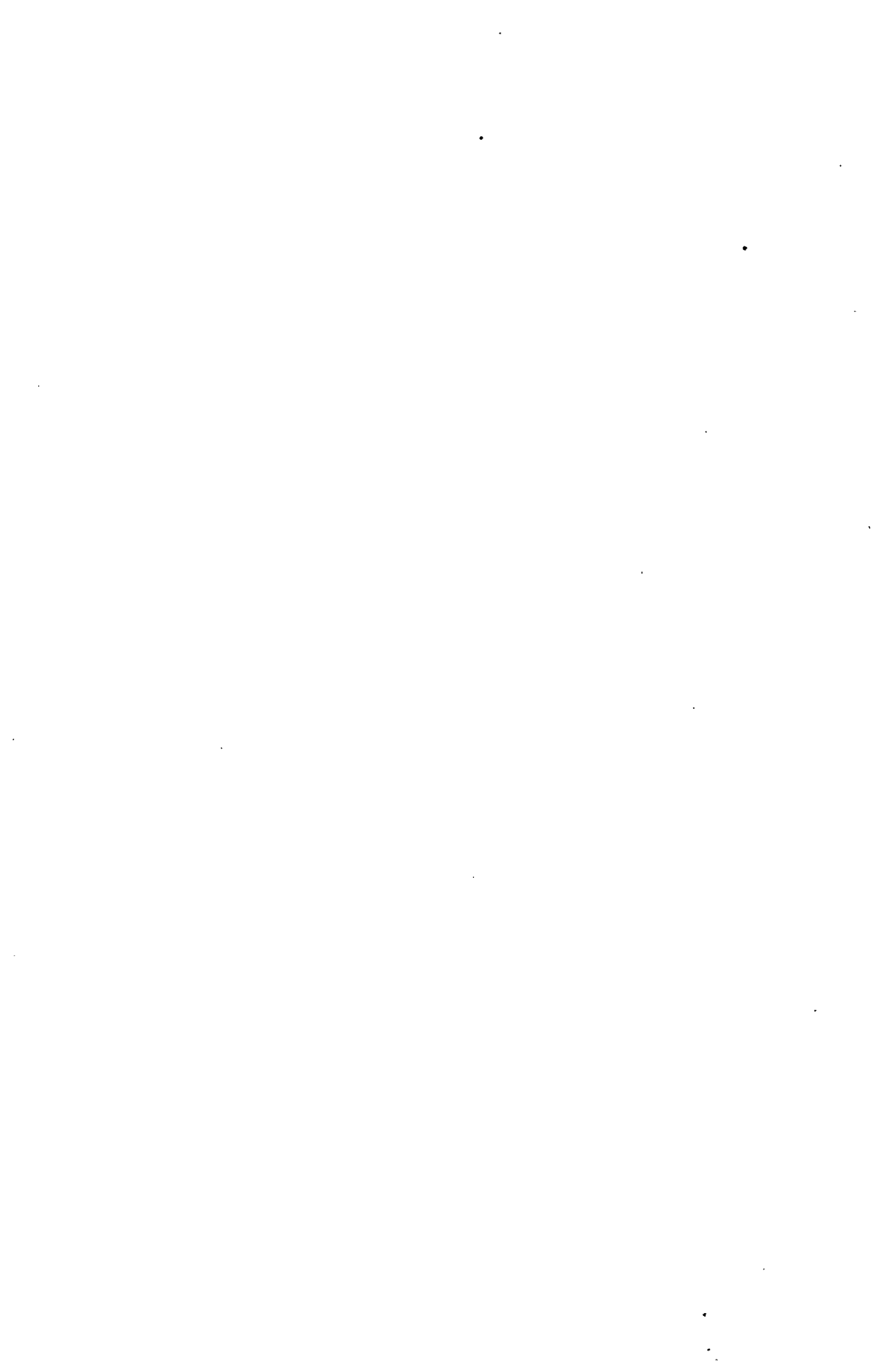
Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban, 11,5 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

80-766 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Szendrői György igazgató

15, — Ft

316.861

Y
K.
B

**TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK**

1980/2

9

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1980/2

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
X. évf. 1980/2.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Tury Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Kolosi Tamás–Kovács Ferenc: Az ipari dolgozók anyagi életkörülményeinek néhány eleme</i> - - - - -	145
<i>Benedek Sándor: A közvetlen termelésirányítókról</i> - - - - -	161
<i>Lengyel Zsuzsa: A mezőgazdaság, a termelőszövetkezetek fejlődésének néhány társadalmi vonása a hetvenes években</i> - - - - -	172
<i>Molnár László: A nők a társadalmi struktúrában</i> - - - - -	192

VITA

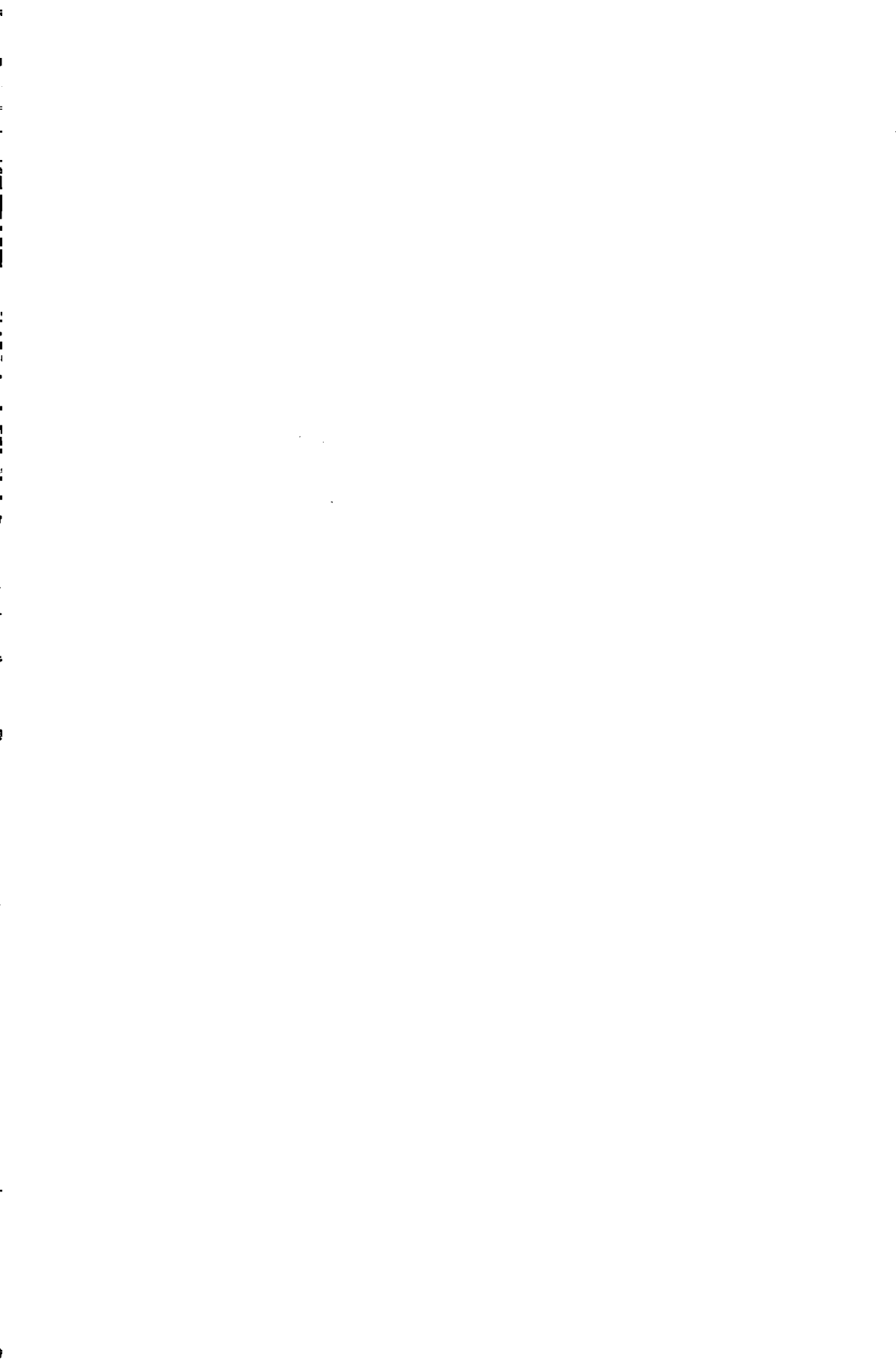
Van-e parasztosztályunk? (<i>Komló László</i>) - - - - -	207
--	-----

TÁJÉKOZÓDÁS

Nemzetközi tudományos tanácskozások Lenin születésének 110. évfordulóján	213
Lenin tanításainak időszerűsége (<i>Szabó József</i>) - - - - -	213
A leninizmus és az ideológiai harc napjainkban (<i>Havas Péter</i>) - - -	220
A fejlett szocializmus néhány kérdése a jövő kutatásban (<i>Hideg Éva</i>) - -	227
A nemzetközi politikai kapcsolatok és az ideológiai harc egyes kérdései (Magyar-bolgár tanulmányok) (<i>Taksás Imre</i>) - - - - -	242
Bemutatjuk a RABOCSIJ KLASSZ I SZOVREMENŪJ MIR című szovjet folyóiratot (<i>E. V. Klopov</i>) - - - - -	263

INTÉZETI HÍREK

A fogyasztás aktuális kérdéseiről (Egy tanulmány nemzetközi vitája (<i>Balogh István</i>)) - - - - -	272
Életmód és társadalmi struktúra (Szociológiai kongresszus az NDK-ban) (<i>B. A.</i>) - - - - -	278
Tolnai Gyula: A gyári kódextől az „ipari demokráciáig” című disszertáció védéséről (<i>R. T. M.</i>) - - - - -	280
Pályázati felhívás aspirantúrára - - - - -	286
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK - - - - -	287
IDEGEN NYELVŰ TARTALOM - - - - -	294

Az ipari dolgozók anyagi életkörülményeinek néhány eleme

(A magyar—lengyel összehasonlítás első eredményei)*

A szocialista országok tudományos akadémiáinak sokoldalú együttműködése keretében működő *A szocialista társadalom szociális struktúrájának fejlődése. Társadalmi tervezés és előrejelzés* elnevezésű XVI. Problémabizottság két munkabizottsága, a *Munkásosztály a szocialista társadalom struktúrájában* (koordinátor: a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Szociológiai Kutató Intézete; V. V. Kolbanovszkij) és az *Értelmiség a szocialista társadalom struktúrájában* (koordinátor: az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiájának Marxista–leninista Szociológiai Intézete; M. Lötsch) 1976 ősze óta foglalkozik a munkásosztály és az értelmiség közeledésének közös kutatásával. A kutatásban hat szocialista ország kutatói vesznek részt, akik alapos és részletes elméleti, metodológiai és metodikai előkészítő munkával 1979 márciusában radziejowiczei (Lengyelország) együttes ülésükön elfogadták a közös kutatás kollektíve kidolgozott alapvető dokumentumait, majd megkezdték a tényleges kutatómunkát, a terepmunka előkészítését és megszervezését.

Ekkor határozták el a magyar és a lengyel résztvevők, hogy a közös nemzetközi kutatás keretein belül *külön összehasonlító magyar–lengyel feldolgozást* is elvégezzenek. Feltételezve a két ország ipari viszonyainak nagyfokú hasonlóságát, az összehasonlítás célja, hogy e feltételezést ellenőrizzék és hogy a közös munkában újabb kutatói tapasztalatokat szerezzenek. (A magyar–lengyel összehasonlítás munkálatait Akszientievics György, Lidia Beskid, Maria Jarosinska, Kolosi Tamás, Kovács Ferenc és Edmund Wnuk-Lipinski végzik.)

A két ország kutatócsoportja az ipari dolgozók anyagi életkörülményeinek néhány eleméről készített először összehasonlítást. Ezt az elemzést a kutatás magyar résztvevői készítették el és 1980 február végén Budapesten megvitatták a lengyel partnerekkel.

Az anyagi életkörülményeken belül a kereseti viszonyokat, a család egy főre jutó személyes rendelkezésű jövedelmét, a lakáshelyzetet, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot, az évi szabadságnak pihenésre, üdülésre fordított (tehát nem munkával eltöltött) hányadát vizsgáltuk a megkérdezettek válasza alapján. Az itt tárgyalt tényezők belső összefüggésrendszerének feltárását is megkezdtük, valamint megvizsgáltuk az összevont mutatók alapján az anyagi életkörülmények egészének differenciáltságát az ipari dolgozók alapvető szakképzettségi csoportjai között a két

* Az előzményeket lásd: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1976. 4. sz. 109–110. old.; 1978. 4. sz. 16–27. old.; 1980. 1. sz. 116–118. old.

országban. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy az „anyagi életkörülmények” fogalma sokkal szélesebb annál, amennyit ebből a mi kutatásunk felölelhetett. Az olyan tényezőknek, mint az adott országban érvényes árrendszer, az áruellátottság, a társadalmi juttatások rendszere, a mellékkeresetek stb. igen nagy a hatása a társadalom és az egyes rétegek, családok anyagi életkörülményeire, különösen a szocialista országokban. Ezért kutatásunk eredményei csak a főbb tendenciák jelzésére alkalmasak és nem elégségesek a két ország ipari dolgozói anyagi életkörülményeinek teljes ábrázolására és értékelésére.

1. A KÉT MINTA ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

A két munkabizottság abban állapodott meg, hogy mivel nemzeti reprezentatív mintákon végzett kutatásra nem vállalkozott minden részt vevő ország, legalább néhány alapvető iparágra kiterjedő, s mindegyik országnak legalább egy átlagosnak tekinthető iparvidékén vett arányos minta legyen a kutatás alapja. A lengyel kutatók ipari reprezentatív mintát állítottak össze (a kitermelő és az építőipar kivételével). A kiválasztott vállalatok a lengyel ipar vállalatait reprezentálják nagyság, technikai színvonal, munkakörülmények, régiók és a település nagysága szerint. 1288 iparvállalatnál összesen 2348 reszpondent választottak ki kvóta szerint; ebből az előírt négy szakképzettségi csoport arányai megfelelnek a lengyel ipar foglalkoztatottai 1977. évi szakképzettség szerinti arányainak: 1. csoport: fizikai munkások, legfeljebb 8 általános iskolai végzettséggel (a továbbiakban: szakképzetlen munkások) (N = 968); 2. csoport: fizikai munkások szakképzettséggel (a továbbiakban: szakmunkások) (N = 501); 3. csoport: szellemi dolgozók felsőfokú végzettség illetve vezető beosztás nélkül (a továbbiakban: alkalmazottak) (N = 305) és 4. csoport: értelmiségiek és vezetők (egyetemi végzettség vagy osztályvezetői, illetve magasabb beosztás) (a továbbiakban: értelmiségiek) (N = 56). Ezenkívül a 2–4 csoportokban nagyobb számú kiválasztás is történt, a soktényezős elemzéshez szükséges elemszám biztosítása céljából. A magyar kutatók 10 iparágra kiterjedő arányos rétegelt mintát választottak (kihagyva a kitermelő és az építőipart, a villamosenergetikai, valamint a kézmű- és háziipart). Először a vállalatok kiválasztását végezték el, úgy, hogy minden iparágából legalább egy vállalat, a foglalkoztatottak létszáma szerint legnagyobb ágakból 2 illetve 3 vállalat kerüljön kiválasztásra. Összesen 13 vállalatot választottak ki, a gépiparból 3, az élelmiszeriparból 2, a többi ágból 1–1 vállalatot. A 13 vállalat az ország különböző régióiban, ipari, illetve mezőgazdasági környezetben helyezkedik el; vannak köztük nagyvárosi, közepes és kisvárosi telephelyű vállalatok; különbözőek a kiválasztott vállalatok nagyságuk és technikai színvonaluk szerint is. Vannak közöttük nagyszériás technológiával dolgozók és vannak egyedi termékeket kibocsátók is.

Ezután a reszpondenseket választották ki a mintába került vállalatok nyilvántartásából, a négy szakképzettségi csoportnak a 10 iparágra jellemző 1976-os arányai szerint. A kiválasztás módja: az abc-sorrendbe rendezett névsorok elejéről választották ki vállalatonként az előírt létszámot, plusz 20 százalék tartalékot. Összesen 2000 reszpondent választottak ki, ebből 822 szakképzetlen munkás, 645 szakmunkás, 382 alkalmazott, 150 értelmiségi. (Ezenkívül kiválasztottak még 151 értelmiségit a soktényezős elemzéshez szükséges elemszám biztosítása céljából.)

Végeredményben a két minta összetétele a következő:

1. tábla

Szakképzettségi csoport	Magyar minta				Lengyel minta			
	N teljes	% minta	N arányos	% minta	N teljes	% minta	N arányos	% minta
1. csoport	822		822	41,2	968		968	53,0
2. csoport	645		645	32,2	675		501	27,4
3. csoport	382		382	19,1	411		305	16,6
4. csoport	301		150	7,5	294		56	3,0
Összesen	2150	100	1999	100,0	2348	100	1830	100,0
Ebből								
férfi	1200	55,8			1379	58,7		
nő	950	44,2			969	41,3		
14–29 éves	718	33,4			878	37,4		
30 és több éves	1432	66,6			1470	62,6		

Fontos eltérés van a két minta *nemek szerinti összetétele* között, ami a későbbi elemzések értelmezésében figyelmet érdemel. Ez különösen a szakképzetlen munkások csoportjában jelentős. A két minta jól tükrözi az ipari dolgozók szakképzetlen munkásainak nemek szerinti összetételét is, tehát a populációk eltéréseiről is szó van. Mégis, mivel a magyar mintavételnek nem volt szempontja a nemek szerinti arányok betartása, a szakképzetlen csoportból a férfi–nő arány 45:55 (a 10 iparágban 38:62) szemben a lengyel minta 54:46-os (a lengyel ipar 56:55) férfi–nő arányával. A szakmunkások rétegében nincs ilyen eltérés (közelítőleg $\frac{2}{3}$ – $\frac{1}{3}$ a férfi–nő arány mindkét mintában; és mindkét iparban); az értelmiségi csoportban hasonló a helyzet, csak itt mindkét országban kb. 70:30 a férfi–nő arány. Az alkalmazottak rétege azonban ismét jelentősen eltér egymástól ebből a szempontból: a magyar mintában 41:59 a férfi–nő arány, a lengyel mintában 49:51. Így tehát a négy szakképzettségi csoport közül kettőben a magyar mintában jóval nagyobb a nők aránya, mint a lengyel mintában.

20 évnél fiatalabb a magyar minta 5, a lengyel minta alig 3 százaléka. Az 55 évnél idősebbek aránya mindkét mintában 8 százalék; feltűnő, hogy mindkét ország iparában éppen az ilyen korú értelmiségiek vannak a legkisebb arányban (1–2 százalék). A lengyel szakképzetlen munkások között a 35–55 éves korosztályok (66 százalék), a magyaroknál a 30–50 évesek (66 százalék) vannak túlsúlyban. A lengyel és a magyar szakmunkások között egyaránt a 20–40 évesek vannak többségben. Ez az 1960–1970-es években megvalósult második nagy iparosítási hullámot, illetve a szakmunkásképzés fellendülését tükrözi mindkét országban. Mindezt érdemes figyelembe venni a respondensek adatainak, válaszainak értelmezésében.

2. KERESETI VISZONYOK

A kereseteket – csakúgy mint az egyéb jövedelmeket – a megkérdezett bevallása alapján vizsgáltuk, ahol személyes jövedelemnek (keresetnek) tekintettük a munkabérek, fizetések, prémiumok, jutalmak és túlóradíjak együttes havi összegét. Hang-

súlyozni kívánjuk a bevallási torzításból adódó – a tapasztalatok szerint a tényleges jövedelmek emelkedésével növekvő mértékű – hatásokat, amiből következően adataink csak a főbb tendenciák jelzésére alkalmasak.

Vizsgálatunk szerint a keresetek eloszlása Lengyelországban differenciáltabb, mint Magyarországon. A válaszadók legmagasabb keresetű egytizedének kereseti átlaga Lengyelországban 3,12-szor, Magyarországon 2,81-szor haladja meg a legalacsonyabb keresetű egytized kereseti átlagát. Ugyanakkor a kereseti különbségek a munka jellege és társadalmi ismérvek által jobban meghatározottak Magyarországon. Az általunk vizsgált tényezők közül mindkét országban a nemnek és a beosztásnak a legerősebb a keresetekkel való összefüggése, azonban míg a nemek közötti különbség a keresetek szóródásának mindkét országban 22 százalékat magyarázza (korrelációs együttható 0,47), addig a beosztás Magyarországon erősebben differenciál (korrelációs együttható 0,42), mint Lengyelországban ($r = 0,38$). Lényegében mindkét országban hasonló – bár az előzőeknél jóval kisebb mértékű – az életkor kereseteket differenciáló hatása ($r = 0,21$).

A két ország között jelentősek a különbségek abban a tekintetben, hogy Magyarországon az iskolai végzettség sokkal erősebben függ össze a keresetekkel, mint Lengyelországban ($r = 0,33$ illetve 0,17). Ugyanez vonatkozik a képzettségi csoportra ($r = 0,37$ illetve 0,15), valamint a munkarendre (egy- vagy több műszakos, nappali vagy éjszakai beosztás) ($r = 0,17$ illetve 0,03). Ennek következtében a regressziós elemzésben 10 tényező (nem, beosztás, iskolai végzettség, képzettségi csoport, a munka szellemi illetve fizikai nehézsége, munkarend, életkor, társadalmi-politikai aktivitás és lakóhely jellege) a keresetek szóródásából együttesen Magyarországon 47, Lengyelországban pedig csak 37 százalékat magyaráz.

Mindebből pedig kitűnik, hogy az általunk vizsgált rétegek (*képzettségi csoportok*) közötti kereseti különbségek Magyarországon nagyobbak. Amennyiben az ipari átlagkeresetet 100-nak vesszük, akkor a *négy képzettségi csoport átlagkeresetei* a következő módon alakulnak:

	Magyarország	Lengyelország
Szakképzetlen munkások	88,3	95,3
Szakmunkások	104,5	104,8
Alkalmazottak	102,2	107,2
Értelmiségiek	134,7	137,2

A két ország közötti különbség tehát főként abból adódik, hogy Magyarországon a szakképzetlen munkások kereseti átlaga jobban elmarad az ipari átlagtól (ami részint a nők magasabb arányával is összefügg), és ezt nem ellensúlyozza, hogy Lengyelországban az értelmiség és az alkalmazottak keresete valamivel jobban meghaladja az ipari átlagot, mint Magyarországon.

Az átlagos különbségeken túl kísérletet tettünk a kereseteloszlás részletesebb elemzésére is. Az összehasonlítás érdekében a felső és alsó keresetdecilisek átlaga közötti mezőt mindkét országban hét egyenlő részre osztottuk, és az alsó decilis átlaga alattiakkal, valamint a felső decilis átlaga felettiakkal kiegészítve egy kilenc fokú skálához jutottunk. Így nem a két különböző pénznem – szinte megoldhatatlan – egybevetése, hanem a két jövedelemeloszlás egybevetése az összehasonlítás alapja. A képzettségi csoportok jövedelemeloszlási görbéjét a két országban az 1. ábra mutatja. Kitűnik, hogy Lengyelországban az első három képzettségi csoport

jövedelemeloszlása igen hasonló, míg az értelmiségé ezekről jelentősen eltér. Ezzel szemben Magyarországon a szakmunkások jövedelemeloszlási görbéje a legfelső kategória kivételével majdnem pontosan a szakképzetlen munkásoké és az értelmiségé között helyezkedik el, valamint Lengyelországgal ellentétben az alkalmazottak keresete rendre elmarad a szakmunkásokétól.

Ezzel függ össze, hogy Magyarországon az alkalmazottak és különösen a szakképzetlen munkások, Lengyelországban a szakmunkások vannak nagyobb arányban az alacsony, és kisebb arányban a magasabb jövedelmi kategóriákban; továbbá az értelmiség nagyobb arányban van jelen a magasabb jövedelmi kategóriákban Magyarországon, mint Lengyelországban.

2. tábla

A KERESETI ELOSZLÁS MAGYARORSZÁGON ÉS LENGYELORSZÁGBAN KÉPZETTSÉGI RÉTEGEK SZERINT (SZÁZALÉKBAN)

		Alacsony (1+2)	Közepes (3+4+5)	Magas (6+7+8+9)	Összesen
Szakképzetlen munkások	Mo.	31	61	8	100%
	Lo.	23	62	15	100%
Szakmunkások	Mo.	7	63	30	100%
	Lo.	17	60	23	100%
Alkalmazottak	Mo.	19	60	21	100%
	Lo.	15	57	28	100%
Értelmiségiek	Mo.	2	30	68	100%
	Lo.	2	43	55	100%

3. CSALÁDI JÖVEDELMEK

A megkérdezettek keresetén túl – szintén bevallás alapján – vizsgáltuk a vele egy háztartásban élők jövedelmét (kereset, nyugdíj, ösztöndíj), a mezőgazdasági kistermelésből adódó családi pénzbevételeket, a családtagok és a család egyéb pénzbevételeit (másodállás, ingatlan bérbeadás, családi pótlék stb.). Az így adódott családi összjövedelemből számítottuk ki a *család egy főre jutó jövedelmét*. Előre kell bocsátanunk, hogy ennek a mutatónak több gyengéje van: nem veszi figyelembe a családtagok eltérő életkorából és foglalkozási helyzetéből adódó szükségletkülönbségeket, a családnak a tagok számától független közös kiadásait, valamint azt, hogy a nagyobb családi összjövedelem relatíve alacsonyabb egy főre jutó jövedelem esetén is magasabb felhalmozást tesz lehetővé. Nemzetközi elterjedtsége és viszonylag egyszerű, nemzetközi összehasonlítást lehetővé tevő számítási módja következtében azonban mindezek ellenére ezt a mutatószámot használtuk. (A nemzetközi összehasonlításban a család egy főre jutó jövedelmét is a keresetekhez hasonló módon kilenc fokú skálán helyeztük el.)

A család egy főre jutó jövedelmét mindkét országban a közös háztartásban élő gyermekek száma és a háztartásnagyság befolyásolja legerősebben az általunk vizsgált tényezők közül ($r =$ Magyarországon $0,42$ illetve $0,36$, Lengyelországban $0,50$ illetve $0,46$). Ugyanakkor lényegesen erősebb a lakóhely ($r = 0,21$ szemben $0,15$ -

dal), a képzettségi csoport ($r = 0,19$ szemben $0,13$ -dal) és az iskolai végzettség ($r = 0,17$ szemben $0,12$ -dal) hatása Lengyelországban mint Magyarországon. A többszörös regressziós elemzésben a befolyásoló tényezőket három csoportra osztottuk: a *demográfiai* (közös háztartásban élő gyermekek száma, háztartásnagyság, életkor, háztartásszerkezet), a *rétegződési* (képzettségi csoport, beosztás, iskolai végzettség, a végzett munka szellemi nehézsége) és a *települési* (lakóhely jellege, ingázás) tényezőcsoport külön-külön és együttesen érvényesülő hatását vizsgáltuk. Az elemzés azt mutatta, hogy *a*) a család egy főre jutó jövedelmét mindkét országban a demográfiai tényezők befolyásolják kiemelkedően a legjobban, *b*) mindhárom tényezőcsoport erősebben differenciál Lengyelországban mint Magyarországon, *c*) a családi jövedelmek varianciáját Lengyelországban a keresetekhez hasonló nagyságrendben tudjuk magyarázni, Magyarországon viszont sokkal kisebb mértékben.

3. tábla

KÜLÖNBÖZŐ TÉNYEZŐK REGREGISSZIÓS HATÁSA A CSALÁD EGY FŐRE JUTÓ JÖVEDELMÉRE

	Magyarország		Lengyelország	
	R	R ²	R	R ²
Demográfiai tényezők	0,47	0,22	0,56	0,32
Rétegződési tényezők	0,14	0,02	0,19	0,04
Települési tényezők	0,16	0,02	0,21	0,05
Mindezek együtt	0,51	0,26	0,60	0,36

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy a rétegek (képzettségi csoportok) közötti különbségek Lengyelországban lényegesen nagyobbak. A rétegenkénti átlagjövedelmek vonatkozásában az értelmiségi családok egy főre jutó jövedelme Lengyelországban 46, Magyarországon 28 százalékkal haladja meg a szakképzetlen munkásokét, Lengyelországban 35, Magyarországon 27 százalékkal több a szakmunkásokénál. Ezek a különbségek szemléletesen megmutatkoznak a rétegenkénti eloszlási görbékben is. (2. ábra.) Míg Magyarországon lényegében csak az értelmiségiek jövedelemgörbéje különbözik a másik három rétegetől, s az sem túl jelentősen, addig Lengyelországban az értelmiség lényegesen eltér a két munkásrétegtől és az alkalmazottak „félúton” helyezkednek el a szakmunkások és az értelmiségiek között.

Ebből adódik, hogy az egy főre jutó jövedelmek szempontjából alacsony jövedelműek közé (1540, Ft, illetve 1841 Zl) Lengyelországban a szakképzetlen munkások tizszer, a szakmunkások nyolcszor, az alkalmazottak háromszor nagyobb gyakorisággal jutnak, mint az értelmiségiek, míg Magyarországon ugyanez az arány négy, három és kétszeres. A legmagasabb (5050 Ft illetve 5046 Zl) kategóriákban az értelmiség Lengyelországban 5,4-szer, Magyarországon 3,4-szer nagyobb arányban kerül mint a szakképzetlen, és Lengyelországban 3,6-szer, Magyarországon pedig 2,8-szer nagyobb arányban, mint a szakmunkások.

4. LAKÁSHELYZET

Az ipari dolgozók 80–85 százaléka rendelkezik önálló lakással mindkét országban és a rétegek között igen kicsik a különbségek. A lakások egy főre jutó alapterületében és laksűrűségében is igen hasonló a két ország helyzete, legfeljebb azzal a különbséggel, hogy az értelmiség és a más rétegek által lakott lakások laksűrűsége között Lengyelországban nagyobb a különbség, mint Magyarországon. Hasonlóak a rétegek közötti különbségek a két országban a lakások komfortosságát illetően is. Főzési lehetőséggel Magyarországon a lakások 86–99, Lengyelországban 78–94 százaléka, vízvezetékekkel 72–97 illetve 81–97 százaléka, fürdőszobával 63–95 illetve 67–91 százaléka, lakáson belüli W. C.-vel 58–94 illetve 71–94 százaléka, korszerű fűtéssel 32–60, illetve 51–87 százaléka rendelkezik. A legnagyobb a rétegek közötti különbség a lakások telefonnal való felszereltségében. Ezzel a szakképzetlen munkásoknak Magyarországon 6, Lengyelországban 7, míg az értelmiségieknek 40 és 38 százaléka rendelkezik.

Az egyes komforttényezőket összesítve a szakképzetlen munkások egyharmada, a szakmunkások egynegyede, az alkalmazottak egynyolcada, és az értelmiségiek 6 százaléka él alacsony komfortfokozatú lakásokban. A két ország megfelelő rétegei között minimálisak a különbségek. Összkomfortos lakással viszont Lengyelországban rendelkeznek az egyes rétegek nagyobb arányban:

	Magyarország	Lengyelország
Szakképzetlen munkások	29%	40%
Szaktmunkások	36%	49%
Alkalmazottak	59%	63%
Értelmiségiek	71%	74%

A lakáshelyzet itt vizsgált elemeiből egy összevont indexet készítettünk, amely az összevont lakáshelyzetet mutatja. Az ennek alapján készített rétegenkénti eloszlási görbék a két országban igen hasonlóak, a rétegek közötti különbségek Lengyelországban kevéssel nagyobbak mint Magyarországon. (3. ábra.) Ugyanakkor – mint az életkörülmények egyéb tényezőinél – itt is érvényesül az a tendencia, hogy a szak-képzett és szakképzetlen munkások közötti különbségek Magyarországon, viszont az alkalmazotti és a szakmunkások közötti különbségek Lengyelországban nagyobbak.

Az előbb már elemzett demográfiai, rétegződési és települési tényezőkkel a lakáshelyzet differenciáltságát tudjuk legkevésbé megmagyarázni az anyagi életkörülmények vizsgált elemei közül. (A többszörös regresszió R értéke Magyarországon 0,36, Lengyelországban 0,38.) Ugyanakkor mindkét országban a demográfiai tényezők itt is jobban differenciálnak, mint a rétegződésiek, ami elsősorban annak következménye, hogy a lakáshelyzet minden általunk vizsgált tényező közül az életkorról függ össze legerősebben (r = Magyarországon 0,26, Lengyelországban 0,24). A két ország közötti különbségek abban fejeződnek ki, hogy Magyarországon valamivel erősebb a rétegződési tényezőnek, míg Lengyelországban a települési tényezőnek a lakáshelyzetre gyakorolt differenciáló hatása.

5. TARTÓS FOGYASZTÁSI CIKKEK

A háztartások felszereltségét a hűtőgéppel, automata mosógéppel, magnetofonnal, sztereo rádióval, filmfelvevővel, színes televízióval, háztartási robotgéppel, varrógéppel, személygépkocsival, nyaralóval és száz kötetet meghaladó könyvtárral való ellátottságon keresztül mértük. Nem vizsgáltuk az életszínvonal mai szintjén már társadalmi különbségeket lényegében nem tükröző cikkekkel – mono-rádió, fekete-fehér televízió, hagyományos mosógép, kerékpár, fényképezőgép – való ellátottságot. Míg az alacsonyabb értékű cikkekkel való ellátottság Lengyelországban magasabb fokú, addig a személygépkocsival, könyvtárral és kiváltkép üdüléssel, hétvégi házzal rendelkezés Magyarországon nagyobb mérvű. Az országok fogyasztási struktúrájából adódó eltérések zavaró hatásának kiküszöbölésére egy Zdravomislov által ajánlott skálakészítési módszert alkalmaztunk, ami szerint mindkét országban az adott cikkből ellátatlanok arányával súlyoztuk az egyes cikkeket és a személyekre így kapott pontértéket rendeztük a már korábban leírt módon egy kilenc fokú skálán. Így egy olyan mutatóhoz jutottunk, amely minden eddiginél jobban fejezi ki a vizsgált minta egészének differenciáltságát. (Az átlag feletti és alatti aránya mindkét országban 3,6-szeres, szemben az eddig vizsgált mutatók 1,7–2,4 közötti értékével.)

A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságban a legnagyobb a differenciáltság a rétegek között is. A szakképzetlen munkások átlagos ellátottságát 100-nak véve a másik három réteg átlagos ellátottsága a két országban a következőképpen alakult:

	Magyarország	Lengyelország
Szakmunkások	144	132
Alkalmazottak	176	175
Értelmiségiek	218	207

A családi jövedelmekkel és lakáshellyel ellentétben a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság differenciáltságát a rétegződési tényezők sokkal erősebben magyarázzák, mint a demográfiaiak vagy települések.

4. tábla

KÜLÖNBÖZŐ TÉNYEZŐK REGRESSZIÓS HATÁSA A TARTÓS FOGYASZTÁSI CIKKEKSEL VALÓ ELLÁTOTSÁGRA

	Magyarország		Lengyelország	
	R	R ²	R	R ²
Demográfiai tényezők	0,19	0,04	0,17	0,03
Rétegződési tényezők	0,36	01,3	0,34	0,11
Települési tényezők	0,15	0,02	0,19	0,03
Míndezek együtt	0,41	0,17	0,41	0,17

A rétegződési tényezők viszonylag erős hatását mutatja az is, hogy a legrosszabban ellátott kategóriákba (1+2 kategória) a szakképzetlen munkásoknak Magyarországon 37, Lengyelországban 35, a szakmunkásoknak 21 és 23, az alkalmazottak-

nak 15 és 10, az értelmiségieknek pedig 9 és 6 százaléka került. Ugyanakkor a jól ellátottak közé (6–9. kategória) a két országban hasonlóan az értelmiség felé, az alkalmazottak egyharmada, a szakmunkások egynegyede és a szakképzetlen munkások egytizede került.

A rétegek eloszlási görbéit a 4. ábra mutatja. Eszerint az alacsony ellátottsági kategóriákban Lengyelországban nagyobb a rétegek közötti különbség, összességében azonban a rétegek közötti távolságok a két országban hasonlóak.

6. AZ ANYAGI ÉLETKÖRÜLMÉNYEK VIZSGÁLT ELEMEINEK ÖSSZEFÜGGÉSE ÉS EGYÜTTES HATÁSA A TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉSRE

Az anyagi életkörülmények egyes elemeinek összefüggését vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a keresetek csak igen kevésbé függenek össze az életkörülmények más elemeivel. Különbösen is az anyagi életkörülmények a család vonatkozásában értelmezhetők és így a többi családtag jövedelme, a gyermekek száma, a kereső-eltartott arány erőteljesen befolyásolja a személyes keresetek és az anyagi életkörülmények közötti kapcsolatot. Ezért a továbbiakban a családi összjövedelem és egy főre jutó jövedelem adatait tekintjük az anyagi életkörülmények összetevőjének.

Mind Magyarországon, mind Lengyelországban közepesen gyenge kapcsolat van ($r = 0,24$ illetve $0,25$) a lakáshelyzet és a család egy főre jutó jövedelme között. Lengyelországban erősebb a kapcsolat a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság és a lakáshelyzet között ($r = 0,31$ a magyar $0,23$ -dal szemben). Ugyancsak erősebb az összefüggés az egy főre jutó jövedelem ($r = 0,24$ szemben a magyar $0,12$ -dal) és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság között.

Mindkét országban magas ($0,4$ körüli) korrelációs értékeket találtunk a laksűrűség és az egy főre jutó jövedelem, a fogyasztási cikkekkel való ellátottság és a komfortfokozat, illetve a családi összjövedelmek között.

Kísérletet tettünk az anyagi életkörülmények vizsgált elemei közötti összefüggés faktoranalízis segítségével történő elemzésére (az SPSS VARIMAX rotációját használva). Mivel a faktorelemzés eredménye nyilvánvalóan összefügg a felvett változók számával és struktúrájával, az analízist két variációban – külön a felvett elemi információkra – végeztük el. A faktorelemzés alapján a két országra lényegében ugyanolyan jellegű faktorokat kaptunk, viszont az egyes faktorokat meghatározó változóknak a faktorokkal való kapcsolata és a faktorok magyarázó súlya az összes változó által képzett varianciából jó néhány ponton eltért a két országban.

A faktoranalízis legfontosabb eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze.

a) Az anyagi életkörülmények differenciáltságát mindkét országban a lakáshelyzet és ezen belül is a laksűrűség reprezentálja a legerősebben.

b) Igen nagy mértékben hasonló a laksűrűségnek és a család egy főre jutó jövedelmének az anyagi életkörülményekre gyakorolt hatása.

c) Mindkét országban erős az összefüggés a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság és a lakás komfortfokozata között.

d) A lakások telefonnal való ellátottsága mindkét országban nem a lakások komfortosságával, hanem a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsággal függ össze. Ugyanakkor a hűtőszekrénnel való ellátottság nem általában a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsággal, hanem egyszerűen az önálló lakás létevel függ össze.

e) A személyes jövedelmek, keresetek nagysága mindkét országban csak igen-

igen áttételesen, összességében *alig érezhetően* hat ki az anyagi életkörülmények differenciáltságára, különösen kicsi az összefüggés Lengyelországban.

f) A komforttényezők közül mindkét országban a lakások fürdőszobával és melegvízzel, valamint a lakáson belüli W. C.-vel való ellátottsága függ össze legerősebben az anyagi életkörülmények többi elemével.

g) A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság Magyarországon erősebben függ össze az anyagi életkörülmények más elemeinek differenciáltságával, mint Lengyelországban.

h) A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot Magyarországon a színes tv, a filmfelvevő, a sztereo-készülék, a nyaraló, míg Lengyelországban kiemelkedően a gépkocsi tulajdon határozza meg legerősebben, illetve ezek a cikkek függenek össze legjobban az anyagi életkörülmények egészének differenciáltságával.

i) Az, hogy valakinek van-e önálló lakása, Lengyelországban sokkal erősebben függ össze az anyagi életkörülmények differenciáltságával, mint Magyarországon.

Kutatásunk során kísérletet tettünk az anyagi életkörülmények vizsgált főbb elemeinek (családi egy főre jutó jövedelem, összevont lakáshelyzet, tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság, üdülés aránya a szabadságból) egy mutatóba történő összevonására. Mivel mind a négy elem egy 9 fokú skálán helyezkedik el, összesítettük a négy skálaértéket és egy 4–36 pontig terjedő skálához jutottunk, amelyet „az anyagi életkörülmények néhány eleme” orosz kifejezés kezdőbetűi alapján NUZS skálának neveztünk el. Felvetődött az a lehetőség is, hogy a négy elemet valamilyen módszerrel súlyozzuk, azonban egy nemzetközileg egységesen elfogadható súlyozási rendszert az első lépcsőben nem tudtunk kialakítani, és így a súlyozatlan összesítés mellett maradtunk. (Más kérdés, hogy az első feldolgozások birtokában lehetséges országoként különböző súlyozások kialakítása, amire a valósabb képhez szükségünk is lesz. Példaként említjük, hogy az üdülési szokásoknak a két országban eltérő természete és a NUZS indexben való azonos súlyú figyelembevétele jelenlegi adatainkat torzítja.) A NUZS indexszel számolt adataink azonban tájékoztató jelleggel jól mutatják az anyagi életkörülmények differenciáltságát, hiszen az index nemcsak közvetlen négy alkotóelemével korrelál magas fokon (0,53–0,67 között), hanem az anyagi életkörülményekről való egyes elemi információinkkal is.

A NUZS index szerinti differenciáltság (a továbbiakban az anyagi életkörülményeké) Magyarországon a képzettségi csoporttal ($r = 0,34$), Lengyelországban pedig a lakóhely jellegével ($r = 0,31$) függ össze legerősebben, de e két tényező hatása a másik országban is erős. A már említett regressziós elemzéssel az anyagi életkörülmények differenciáltságát hasonló mértékben tudjuk objektív mutatókra visszavezetni (a regresszió értéke mindkét országban 0,49). Magyarországon ezen belül viszont a rétegződési, Lengyelországban pedig a demográfiai és települési tényezőknek erősebb valamivel a hatása. A rétegződési tényező gyengébb hatása Lengyelországban az üdülés nem rétegspecifikus jellegének következménye.

A rétegek közötti különbségek jól kitapinthatók akkor, ha az ipari dolgozók átlagát 100-nak vesszük és ehhez hasonlítjuk a négy képzettségi csoport átlagától való elmaradását, illetve fölényét:

5. tábla

A NUZS INDEX RÉTEGÁTLAGAI (AZ IPARI DOLGOZÓK ÁTLAGA = 100)

	Magyarország	Lengyelország
Szakképzetlen munkások	90	95
Szakt munkások	101	100
Alkalmazottak	112	115
Értelmiségiek	124	124

Első pillanatra is szembeeszkő a két ország közötti hasonlóság a rétegek életkörülményeinek differenciáltságában. Különbség a két ország között inkább abban mutatkozik, hogy Magyarországon nagyobb a szakképzetlen munkások átlagtól való lemaradása, mint Lengyelországban, illetve míg Magyarországon a szakmunkások egyenlő távolságra vannak a szakképzetlentől és az alkalmazottaktól, addig Lengyelországban a két munkásréteg közötti különbség kisebb és a szakmunkások és az alkalmazottak közötti távolság nagyobb a magyarországinál. Ugyanezen különbségek tűnnek elő e rétegek eloszlási görbéiből is. (5. ábra.)

Általában azt tapasztaljuk, hogy mindkét országban az ipari dolgozók felének életkörülményei az adott ország átlaga közelében helyezkednek el (15–22 pont), és ebben a mezőben kicsi a rétegek közötti különbség. (Ez alól a lengyel értelmiség jelent kivételt, amelynek csak egynegyede van az ipari dolgozók átlagához hasonló helyzetben.) A rétegek közötti különbségek az adott ország ipari átlagához képest rosszabb vagy jobb körülmények között élők arányában jelentősek.

6. tábla

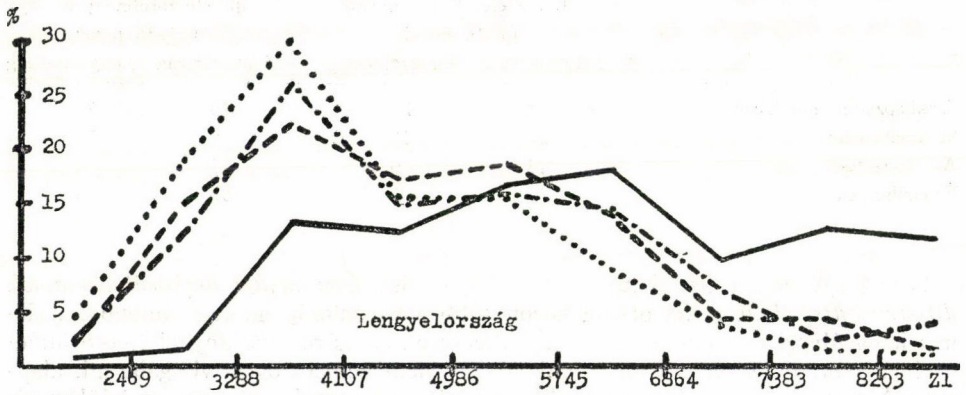
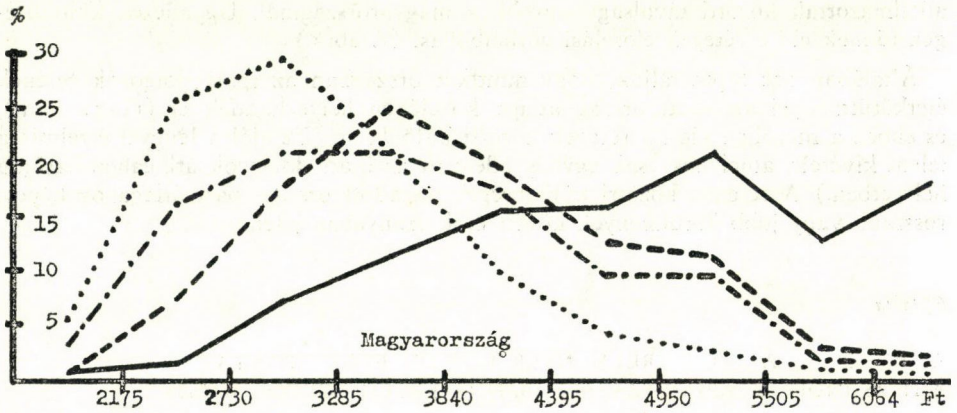
A „ROSSZ” ÉS A „JÓ” KÖRÜLMÉNYEK KÖZÖTT ÉLŐK ARÁNYA
A NUZS INDEX ALAPJÁN SZÁZALÉKBAN (A RÉTEG EGÉSZE: 100%)

	Rossz életkörülmények (4–14 pont)		Jó életkörülmények (23–36 pont)	
	Magyarország	Lengyelország	Magyarország	Lengyelország
Szakképzetlen munkások	34	21	15	26
Szadmunkások	22	15	26	33
Alkalmazottak	12	6	41	54
Értelmiségiek	3	5	57	65

Összességében azt mondhatjuk, hogy az ipari dolgozók *anyagi életkörülményeinek differenciáltságában* a két ország között több a hasonlóság, mint a különbség. (Ismét hangsúlyozzuk, hogy a két ország, illetve az egyes rétegek anyagi életkörülményeinek *szímvonala* semmilyen vonatkozásban nem vethető össze vizsgálatunk alapján.) A rétegek közötti jövedelmi differenciáltság Lengyelországban, az üdülési rétegekülönbségek Magyarországon nagyobbak. A lakáshelyzet és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság rétegek szerinti különbségei a két országban igen hasonlóak. Az értelmiség és a szakképzetlen munkások között az anyagi életkörülményekben meglévő távolságok hasonló nagyságrendűek a két országban, ami együtt jár azzal is, hogy Magyarországon a szakképzetlen munkások erősebben maradnak el az ipari átlagtól, míg Lengyelországban az értelmiség jobban emelkedik az ipari átlag fölé. Ennek megfelelően mind a szakképzetlen munkások és a szakmunkások, mind az értelmiség és az alkalmazottak közötti különbség Magyarországon nagyobb, viszont a szakmunkás–értelmiség távolság Lengyelországban meghaladja a magyarországit. A négy vizsgált réteg (képzettségi csoport) közötti különbség a szakmunkás–alkalmazott réteg relációjában tér el legjobban a két országban. E két réteg különbsége ugyanis az anyagi életkörülmények minden vizsgált vonatkozásában Magyarországon kisebb.

1. ábra

A SZEMÉLYES KERESETEK ELŐSZLÁSA

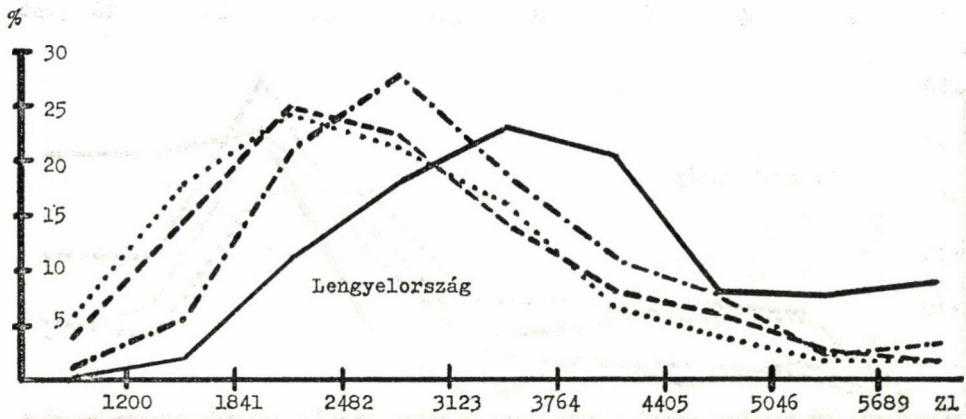
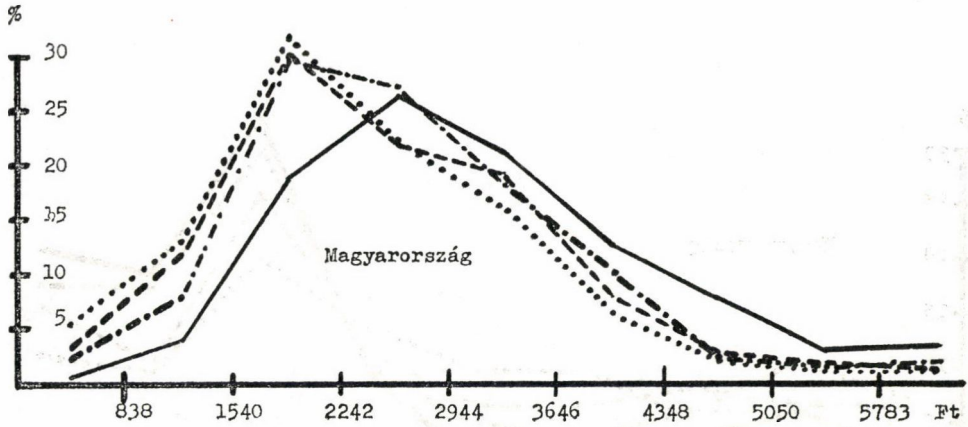

JELELMAGYARÁZAT:

- szakképzetlen munkások
- szakmunkások
- . - . alkalmazottak
- értelmisség

2. ábra

EGY FŐRE JUTÓ JÖVEDELEM ELOSZLÁSA

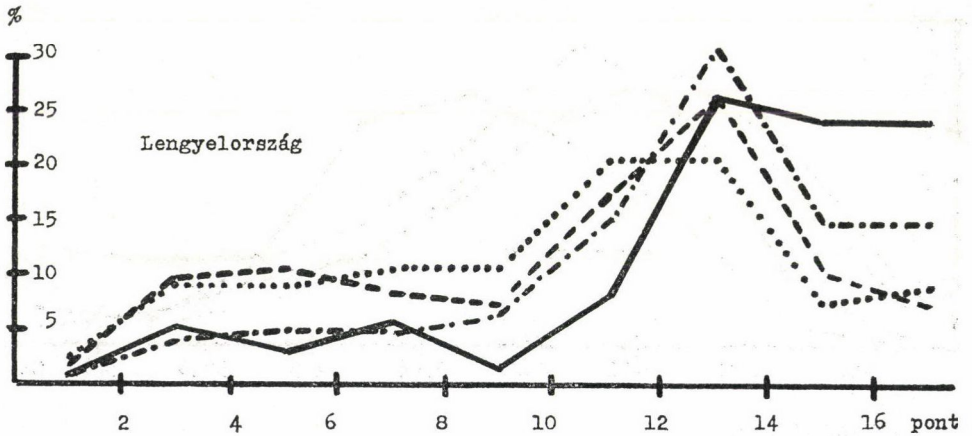
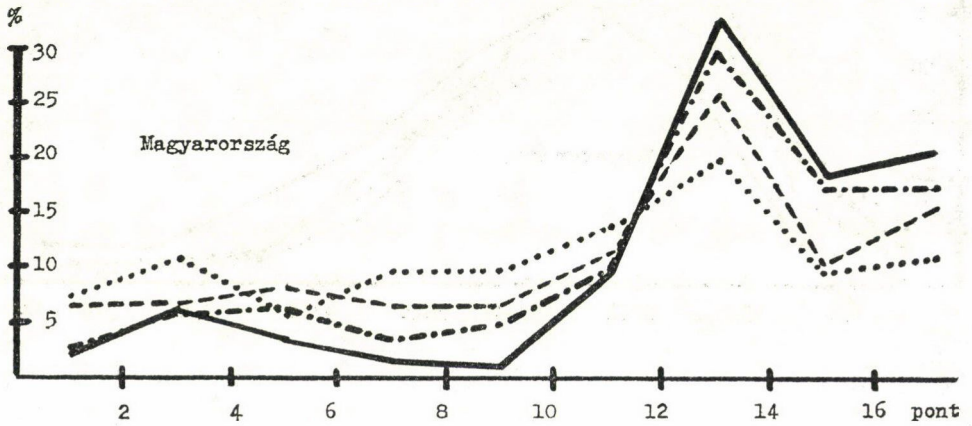

JELMAGYARÁZAT:

- szakképzetlen munkások
- szakmunkások
- . - . alkalmazottak
- értelmiség

3. ábra

ÖSSZEVONT LAKÁSHELYZET INDEX
ELOSZLÁSA

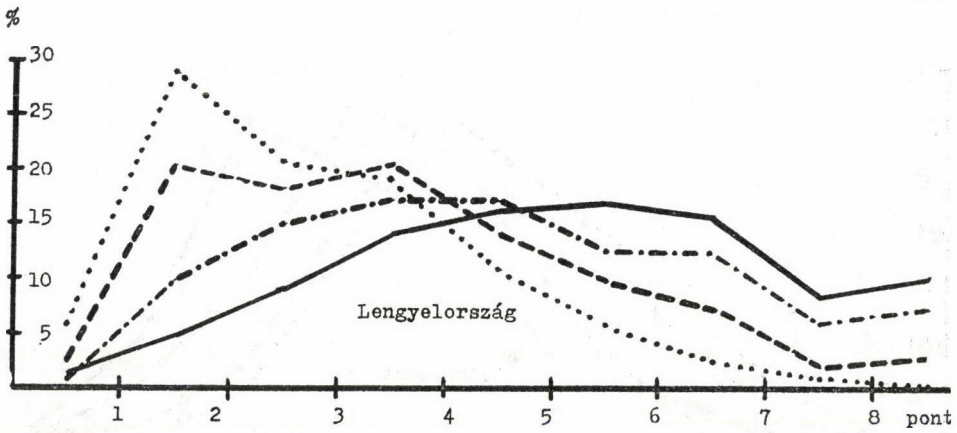
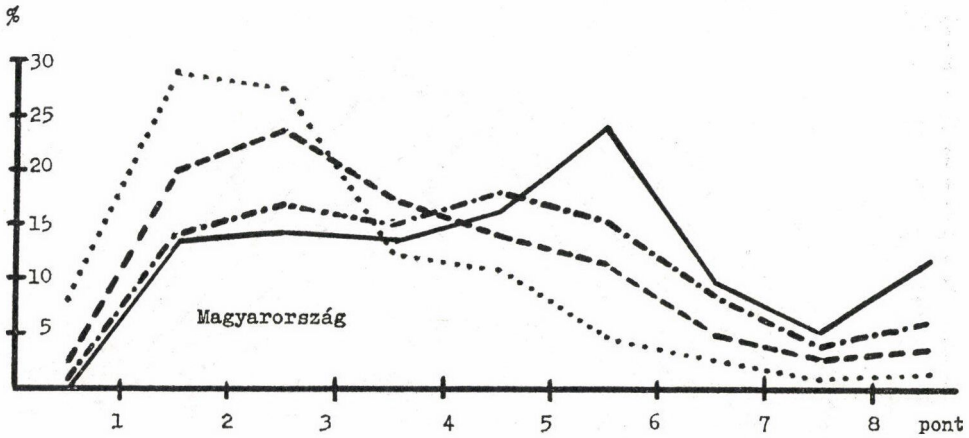

JELMAGYARÁZAT:

- szakképzetlen munkások
- szakmunkások
- . - . alkalmazottak
- értelmiség

4. ábra

AZ ÖSSZEVONT FOGYASZTÁSI CIKK INDEX
ELOSZLÁSA

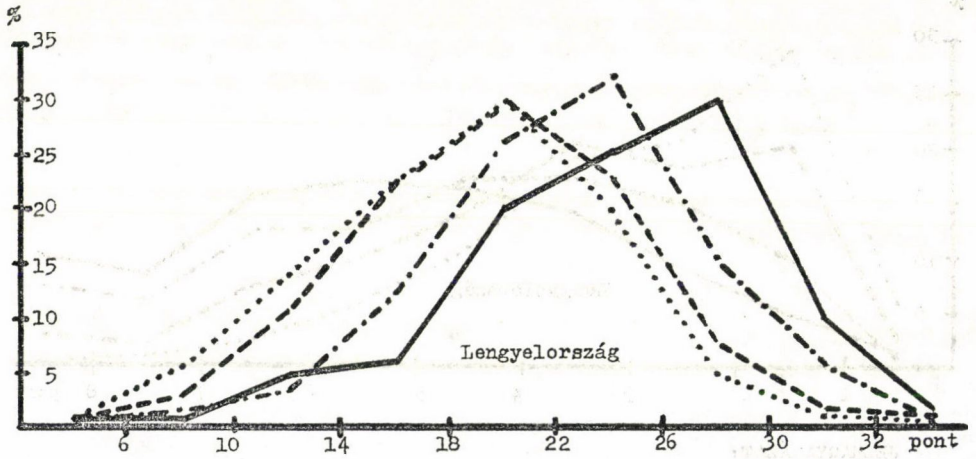
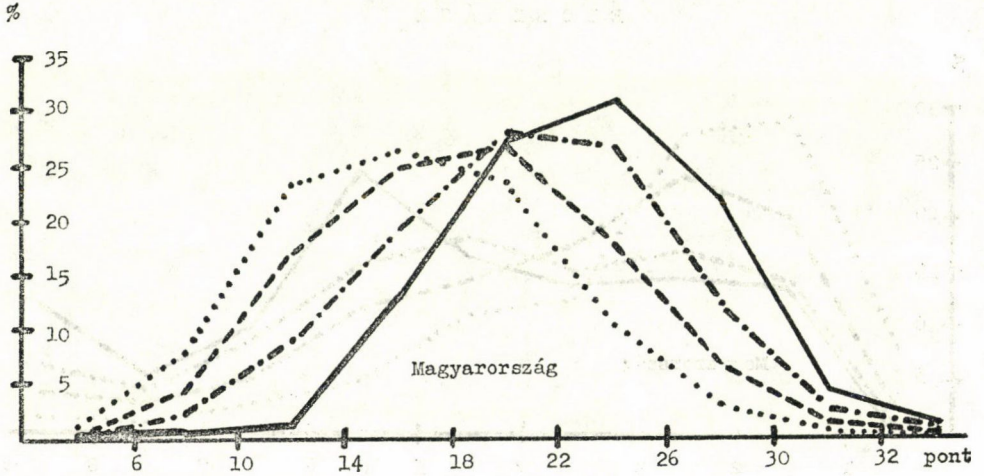

JELMAGYARÁZAT:

- szakképzetlen munkások
- szakmunkások
- . . . alkalmazottak
- értelmiség

5. ábra

A NUZS INDEX ELOSZLÁSA

JELMAGYARÁZAT:

- szakképzetlen munkások
- szakmunkások
- . . . alkalmazottak
- értelmiség

A közvetlen termelésirányítókról

A társadalmi fejlődés keretében maga a munkásosztály is változik, fejlődik. Belső rétegződése módosul, határai kiszélesednek. Az 1970-es évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a fizikai munkásokra való redukálása – nem is beszélve a nem mezőgazdasági fizikai munkásokra való leszűkítéséről – nem felel meg a valóságos helyzetnek. A politikai gyakorlat igénye is sürgette a munkásosztály fogalmának, határainak, összetételének a mai társadalmi valósággal összhangban levő meghatározását. A munkásosztály fogalmának korszerűsítésében végzett munka odavezetett, hogy a hetvenes évtized közepétől a közvetlen termelésirányítókat a munkásosztályhoz tartozónak tekintjük.

A közvetlen termelésirányítók ilyen kezelése gyakorlati politikai tapasztalatokra és nagy valószínűséggel bíró elméleti hipotézisre épült. A tudományos kutatás feladata volt, hogy tudományos eszközökkel vizsgálja ezt a munkáscsoportot, hogy körülhatárolja és leírja fő jellemzőit. E feladat végrehajtásának még a kezdetén vagyunk. Jelenleg a hivatalos statisztika a közvetlen termelésirányítók kategóriájába sorolja mindazokat, akik nem fizikai munkások, de a termelő és szolgáltató üzemek (kivéve a mezőgazdasági termelészövetkezeteket) munkájának közvetlen irányításában részt vesznek (munkahelyük a termelő üzemrészben és nem az irodaházban van). A konkrét kutatómunkának kell a továbbiakban eldöntenie azt, hogy ebbe az új kategóriába ily módon besorolt dolgozói csoportok *mindegyikét* a munkásosztályhoz tartozónak tekinthetjük-e.

A megalapozott válasz megfogalmazását nehezítette és még ma is nehezíti, hogy ezen kategóriába soroltakról nincsenek országos szintű statisztikai adataink, empirikus ismereteink. Szinte kizárólag csak az iparban foglalkoztatott közvetlen termelésirányítókra vonatkozó adatokkal és forrásmunkákkal találkozhatunk.

Az adatbázis korlátozottsága miatt ma még le kell mondanunk arról, hogy a közvetlen termelésirányítók kategóriájának egészét bemutassuk. Ugyanakkor az iparban foglalkoztatottakra vonatkozó ismereteink – amelyek különböző célból lefolytatott szociológiai felmérések adatainak feldolgozásán alapulnak – lehetőséget adnak az *ipari közvetlen termelésirányítók* jellemző társadalmi ismérveinek ábrázolásához.

A közvetlen termelésirányítók kategóriáját a végzett munka társadalmi jellege szerint két nagy csoportra tagolhatjuk. Az egyik csoport munkájában megtalálhatók a vezetés olyan funkciói is, amelyek nem csupán a termelési folyamat technikai oldalára vonatkoznak, hanem a beosztott munkások termelési és egyéb egzisztenciális viszonyaira is kihatással vannak vagy lehetnek. Pontosabb, ha *elsővonalbeli ve-*

zetőknek nevezzük őket; ezek a szó szerint vett közvetlen termelésirányítók (kiemelt csoportvezetők, művezetők, főművezetők). Az üzemben dolgozók másik csoportjának fő funkcionális feladata a termelési folyamathoz szükséges információk gyűjtése, számontartása, javaslatok kidolgozása, döntéselőkészítés, anyag- és szerszám-biztosítás, illetve nyilvántartás stb.; ők tulajdonképpen *ügyintézők*, akik a vezetés segédszemélyzetét képezik; döntési, utasítási joguk nincs, bár a közvetlen felettesek megbízása alapján koordináló feladatokat ellátnak (pl. diszpécserek).

A kutatómunka során nyilvánvaló vált, hogy a közvetlen termelésirányításban részt vevő *ügyintézők* társadalmi helyzetéről nincsenek egységes adatok, de még reprezentatív jellegű szociológiai felmérések sem. Ezért ezen csoport jellemzéséről, strukturális elhelyezésének pontosabb elemzéséről egyelőre le kellett mondanunk. Annyit azonban már most megfogalmazhatunk, hogy az elsővonalbeli *vezetők* és az *ügyintézők* egy társadalmi rétegbe való sorolása nem látszik indokoltnak. Amíg az előbbieket egy-egy munkáskollektíva vezetői, irányítói – és döntő módon ez határozza meg az üzemi kollektívában elfoglalt társadalmi helyüket –, addig az *ügyintézők* valójában nem végeznek irányító munkát. A munkásosztályhoz való sorolásuk meghatározott érvek alapján történt, de a hiányos adatbázis és kutatási tapasztalat nem látszik elégségesnek az általánosításhoz, az elméleti állásfoglaláshoz.

A továbbiakban a közvetlen termelésirányítók közül az *elsővonalbeli vezetők* csoportját jellemezzük, alapvetően a Társadalomtudományi Intézet 1977-ben Miskolcon lefolytatott szociológiai felmérésére támaszkodva, de felhasználunk más forrásmunkákat is.

A miskolci felmérés* célja a munkásosztály és értelmiség közeledésének a vizsgálata volt. A vizsgálat közel 1000 fős mintára terjedt ki, akik a Lenin Kohászati Művek és a Diósgyőri Gépgyár dolgozói közül kerültek ki. A minta főcsoportjai: segédmunkások (200 fő), szakmunkások (200 fő), közvetlen termelésirányítók (200 fő), műszaki értelmiségiek (200 fő) és egyéb értelmiségiek (200 fő). A főcsoportok a közvetlen termelésirányítók, a műszaki és egyéb értelmiségiek esetében további alcsoportokra oszlottak. Számunkra a közvetlen termelésirányítók csoportjának további bontása jelentős. Ezek az alcsoportok: brigádvezetők, művezetők, ennél magasabb beosztásúak. A felmérés az adatok alapján választ keresett arra a kérdésre is, hogy a brigádvezetők és a művezetőkénél magasabb beosztásúak milyen mértékben sorolhatók a társadalmi rétegeként felfogott közvetlen termelésirányítókhoz. Mint a továbbiakban bizonyítjuk, a közvetlen termelésirányítókra vonatkozó átlagok mögött jól kirajzolódó differenciáltság húzódik meg az alcsoportok szerint. A közvetlen termelésirányítók társadalmi helyzetének bemutatása céljából a szakmunkásokra mint „alulról” határos rétegre, illetve a műszaki értelmiségre mint „felülről” határos rétegre vonatkozó adatokkal végeztük el az összehasonlító elemzést.

* A miskolci vizsgálatról részletesen lásd: *Kovács Ferenc: A munkásság és az értelmiség közeledésének vizsgálata. Társadalomtudományi Közlemények, 1978/4. sz. 16–27. old.*

1. ÉLETÚT, MOBILITÁS

A közvetlen termelésirányítók döntő többsége a vállalatok törzsgárdájából került ki. A főcsoporton belül a magasabb beosztásokra ez már kevésbé jellemző, a vállalatnál eltöltött idő szerint ők a műszaki értelmiséghez állnak közel. A művezetők és brigádvezetők a szakmunkásokhoz hasonló képet mutatnak, bár azoknál hosszabb törzsgárdatagsággal rendelkeznek. Hasonló differenciáltság mutatkozik az első (eredeti) foglalkozás tekintetében: a brigádvezetők és művezetők a szakmunkásokhoz, a magasabb beosztásúak a műszaki értelmiséghez mutatnak hasonlóságot.

AZ EGYES FOGLALKOZÁSI CSOPORTOK MEGOSZLÁSA AZ ELSŐ FOGLALKOZÁS SZERINT

Jelenlegi foglalkozás	Első foglalkozás					
	mg-i	segéd- munkás	betanított	szak-	szellemi dolgozó	egyéb
Szaktmunkás	7,1	10,7	7,1	73,9	—	2,0
Közvetlen termelés- irányító	3,0	13,1	3,5	73,9	7,5	2,0
Ebből:						
brigádvezető	5,1	20,6	3,4	68,9	—	1,0
művezető	1,9	9,8	3,9	77,4	4,8	1,2
magasabb beosztásúak	2,7	10,8	2,7	54,0	27,0	1,8
Műszaki értelmiségi	—	11,2	4,5	30,6	49,9	3,8

Forrás: Miskolci felmérés adatai 1977. Táblázatok. Társadalomtudományi Intézet.

A szakmunkások és a művezetők mutatóinak nagyfokú egybeesése azzal függ össze, hogy a művezetők döntő utánpótlási bázisa a szakmunkásság volt. Ez lényegében ma is így van, de a technikai haladás következtében ettől eltérő tendenciák is éreztetik hatásukat. Napjainkban mind gyakrabban neveznek ki olyan fiatal üzemi technikusokat, üzemmérnököket művezetőkkel, akik azelőtt soha nem dolgoztak fizikai munkásként. Ezt két körülmény segíti elő. Egyrészt, a magasabb technikai színvonal magasabb elméleti felkészültséget igényel a művezetőtől is. Másrészt, a kereseti viszonyok nem eléggé ösztönzik a nagy üzemi tapasztalattal rendelkező jó szakmunkásokat a művezetői pálya felé, ugyanakkor a kezdő, fiatal műszakiak mint művezetők kedvezőbb anyagi feltételekhez jutnak (általában magasabb jövedelem, munkáslakás-akciók stb.).

Ezen utóbbi körülményekkel függ össze a művezetői korátlag fiatalodása is. A Jászberényi Hűtőgépgyárban 1971-ben a művezetők 58 százaléka volt 40 éven aluli, hat évvel később pedig már 85 százalékuk. A több új vidéki iparteleppel rendelkező Taurus Gumiipari Vállalat művezetőinek 46 százaléka harminc éven aluli volt 1973-ban. Ugyanakkor a miskolci felmérés mintájában csupán 8,8 százalék ez az arány. Mindez arra utal, hogy az életkor szerint jelentős a differenciáltság iparágak, de még vállalatok szerint is.

A fizikai dolgozóként induló közvetlen termelésirányítók mintegy egyötöde – köz-

beeső lépésként – szellemi munkakörben szerzett jártasságot, majd ezután „emelték ki”. Tapasztalatok szerint nagyobb lehetőségei vannak a művezetővé váláshoz azoknak, akik közbeeső lépcsőben szellemi munkakörbe kerültek, mint a fizikai munkásként dolgozóknak. A művezetői munkakör feltételezi az ügyintézői (diszpécseri) munkák ismeretét, ezért a mindkét szakmai területről (termelő fizikai munka és a szervezés részfunkcióját képező szellemi munka) szerzett tapasztalatok növelik az esélyt a művezetővé való előrelépésre.

Érdekes differenciáltságot mutat a közvetlen termelésirányítók intergenerációs mobilitása.

AZ EGYES FOGLALKOZÁSI CSOPORTOK INTERGENERÁCIÓS MOBILITÁSA — MISKOLC 1977.

Foglalkozási csoportok	Az apa foglalkozása a megkérdezett munkába lépésekor			
	fizikai dolgozó	szellemi	önálló	háztartásbeli, egyéb
Szakmunkás	83,5	6,0	3,5	4,5
Közvetlen termelésirányító	73,5	8,5	4,5	7,0
Ebből:				
brigádvezető	84,3	3,4	—	5,1
művezető	76,3	9,7	2,9	3,9
magasabb beosztású	51,3	10,8	16,2	5,4
Műszaki értelmiségi	51,9	29,0	5,6	12,7

Forrás: Miskolci felmérés adatai 1977. Táblázatok. Társadalomtudományi Intézet.

A fenti adatok szerint a brigádvezetők és művezetők intergenerációs mobilitása a szakmunkásokéhoz hasonló, míg a magasabb beosztásúaké a műszaki értelmiségéhez.

2. MUNKÁVAL KAPCSOLATOS HELYZETÜK, VISZONYAIK

A közvetlen termelésirányítók fő munkafeladata egy adott termelőegység folyamatos munkájának biztosítása: a termelőmunkához szükséges eszközök és anyagok biztosítása; az emberek munkára szervezése; a műszaki folyamatok irányítása és ellenőrzése; az új dolgozók „bevezetése”, esetleg újabb munkafogások betanítása. Az elsővonalbeli vezető tevékenységének nem mindennapos összetevője a fizikai munka, általában nem haladja meg átlagban a munkaidő 10 százalékát. De ettől lényeges eltérések is vannak egyes művezetői csoportoknál. A textilipari művezetők munkaidejük egyharmadát fizikai munkával töltik. Ilyen esetekben jogosabbnak tűnne a gépmesteri, csoportvezetői munkakör-megjelölés.

A munkahely nemcsak munkaszervezeti, de társadalmi egység is. Következésképpen, a vállalati kollektívák nem csupán a munkamegosztás technikai oldala szerint struktúráltak, hanem társadalmi oldala szerint is. A vállalati kollektíva különböző érdekek (vállalati és azon belüli csoportok partikuláris érdekei) által struktúrált.

Ebből a szempontból a közvetlen termelésirányító sajátos szerepkört tölt be. Egyrészt, mint a vállalati érdek képviselője közvetíti a beosztott munkások felé a vezetés elvárásait (munkafeladatok, munkafegyelem, hiányzás, balesetvédelem stb.) és számon kéri azokat; másrészt, mint az adott munkáskollektíva hivatalos vezetője közvetíti a beosztottak érdekeit, képviseli őket a vezetés előtt (fizetési besorolás, jutalmak, munkakörülmények és -feltételek javítása stb.).

A kétirányú, sokszor nem egybeeső érdekek képviselője, érvényrejuttatása, az ezen elvárásoknak való megfelelés nagy idegi megterheléssel jár együtt. Növeli az idegi megterhelést, hogy bár a termelésirányítóknak sokirányú elvárásoknak kell megfelelniök, ehhez nem rendelkeznek megfelelő hatáskörrel. Különösen a művezetők esetében jelentkezik ez a probléma. Megfigyelhető az a tendencia, hogy az idők során a művezetők tevékenységi és hatásköre szűkült. Korábban hatáskörük, illetve befolyásuk a műhelyben dolgozók ügyeinek széles skálájára kiterjedt, így sok függött személyiségüktől, jellemüktől, attól, hogyan éltek a hatalommal. Döntő befolyásuk volt a munkások felvételére, elbocsátására, bérezésükre, a jutalmak elosztására. A munkásfelvételre, illetve a vállalaton belüli munkaerő-elosztásra való befolyásuk gyakorlatilag megszűnt, ezt ma már elkülönült szervek végzik (munkaügyi, személyzeti osztályok).

Fegyelmelési és jutalmazási jogkörük is szűkült; a dolgozók munkahelyi egzisztenciáját érintő kérdésekben a döntés egyrészt a vállalati hierarchia magasabb szintjeire került (pl. elbocsátás, prémiumelvonás stb.), másrészt erősödött a társadalmi szervek befolyása ezekben a kérdésekben. Nehezíti a művezetők helyzetét, hogy feletteseik gyakran „átnyúlnak a fejük felett”, azaz a velük való egyeztetés nélkül adnak közvetlen utasítást a beosztottaknak. Ez természetesen csökkenti a tekintélyüket és csorbitja a döntési lehetőségeiket. (A Taurus Gumiiipari Vállalat művezetőinek 43,2 százaléka nyilatkozott úgy 1973-ban, hogy a felettesei az ő tudta nélkül is adnak közvetlen utasításokat a beosztottjainak.) A művezetők nemcsak közvetlen feletteseiktől kapnak utasításokat, hanem másoktól is. Ezek az utasítások elég gyakran nem koordináltak, következképpen nemegyszer egymásnak ellentmondóak. Mindezek a tényezők erősen hozzájárulnak ahhoz, hogy a művezetői (közvetlen termelésirányítói) munkakörre a nagyfokú idegi igénybevétel a jellemző.

A közvetlen termelésirányítók mintegy fele több műszakban dolgozik. A főcsoporton belül élesen elválik a brigádvezetők és művezetők helyzete a magasabb beosztásúakétól. Az utóbbiak gyakorlatilag a műszakiakkal hasonló helyzetben vannak és egy műszakban dolgoznak.

3. ISKOLÁZOTTSÁG, SZAKKÉPZETTSÉG

A közvetlen termelésirányítók iskolázottságára vonatkozó átlagmutatók nem fejezik ki a főcsoport reális képét, elmosás az egyes alcsoportok közötti nagyfokú eltéréseket.

A brigádvezetők között domináns csoport az érettségivel nem rendelkezők; minden négy brigádvezető közül három ide tartozik, a negyedik érettségizett. Mutatóik lényegében megegyeznek a szakmunkásokéval.

A művezetők jellegzetes csoportja az érettségizettek. A miskolci felmérés adatai szerint háromnegyed részük ide tartozik. A diplomával rendelkezők aránya még nem számottevő, de már jelen van. (Egyes helyeken azonban már nagyon jelentős részarányt képviselnek. Például a Hűtőgépgyár művezetőinek 16,4 százaléka főiskolai

végzettségű volt 1977-ben.) Erre azért hívjuk fel külön is a figyelmet, mert vannak olyan vélemények, amelyek hibás munkaerő-gazdálkodásnak tekintik, ha főiskolát, egyetemet végzetek ilyen értelmű elsővonalbeli vezetőként dolgoznak és ezt a szellemi energia pazarlásának tartják. A magunk részéről azzal a hipotézissel értünk egyet, amely szerint a diplomás művezetők száma nőni fog és nem a hibás munkaerő-gazdálkodás következtében – bár esetenként ez is előfordulhat –, hanem a termelőerők fejlődésének követelményeként.

A magasabb beosztásúak között véletlenszerűen előfordulnak még érettségivel nem rendelkezők is (valószínűleg az idősebb korosztályból), de a két alapvető csoportjuk az érettségizettek és a diplomások (közel fele-fele arányban). Ez az alcsoport sok hasonlóságot mutat a műszaki értelmiségen belüli alsó- és középvezetők kategóriájával.

A közvetlen termelésirányítók iskolázottsági szintje különösen a hetvenes években emelkedett erőteljesen. A Csepel Vas- és Fémművekben 1969-ben a művezetők 56 százaléka végzett legalább középiskolát, 1972-ben már 64 százaléka. A hűtőgépgyárbeli művezetők 88 százaléka rendelkezett 1974-ben legalább középiskolai végzettséggel, három évvel később ez a mutató már 93 százalék volt.

A különböző iparágakra és azon belül vállalatokra vonatkozó adatok egyúttal nagyfokú szóródásokat is mutatnak.

A legmagasabb szakképzettség tekintetében is jelentős korrelációk figyelhetők meg alcsoportonként. A brigádvezetők 12 százalékának nincs szakképzettsége, 72,4 százalékuk szakmunkás (ebből 5,1 százalékuk szakközépiskolát végzett), 15,5 százalékuk technikus végzettségű (a felsőfokú technikust is ide sorolta be a felmérés).

A művezetők jellegzetes típusa a technikus végzettségű (65,5 százalék), továbbá minden harmadik (31,3 százalék) szakmunkás (közülük 14,7 százalék szakközépiskolát végzett). Üzemmérnököket is találunk a művezetők között (2,9 százalék). Mint az várható, a magasabb beosztásúak szakmai képzettsége a legmagasabb; fele technikus (51,3 százalék), minden negyedik (24,3 százalék) egyetemi diplomás, mindössze 2,7 százalékuk szakmunkás képzettségű. Itt emlékeztetnünk kell, hogy a legmagasabb szakképzettség szerint osztályozunk; egyébként a művezetők háromnegyed része (74,4 százalék), a magasabb beosztásúak közel fele (45,9 százalék) rendelkezik szakmunkás képesítéssel is. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a művezetőknek is és a magasabb beosztásúaknak is egyaránt 43–43 százaléka munka mellett tanulva szerezte meg a magasabb szakmai képzettséget.

Összességében arra a megállapításra juthatunk, hogy a közvetlen termelésirányítók általános és szakképzettsége állandóan emelkedő tendenciát mutat, amelynek fő összetevője a munka melletti tanulás volt. Ma már egyre gyakrabban kerülnek be ebbe a főcsoportba olyanok, akik végzettségüket már nappali tagozaton szerezték (szakközépiskolát, felsőfokú technikumot, főiskolát végeztek).

4. JÖVEDELMI HELYZET

A miskolci felmérés adatai lehetővé teszik, hogy a közvetlen termelésirányítók jövedelmi helyzetét néhány mutatóval érzékeltessük.

Az anyagi viszonyok egyik fontos mutatója az *egy háztartási fogyasztási egységre* eső jövedelem, amely figyelembe veszi a családtagok szükségleteinek, fogyasztásának az életkortól való függését és a közös fogyasztásból (használatból) eredő megtakarításokat (lakbér, villany stb.).

A felmérés időpontjában, 1977-ben az alsó kategóriába, a szerény életszínvonal szintjeként megfogalmazható egy háztartási fogyasztási egységre jutó 1200–2000 forintos intervallumba tartozott a közvetlen termelésirányítók 34,2 százaléka (brígdíszvezetők 39,6 százalék, művezetők 38,1 százalék, magasabb beosztásúak 16,2 százalék). Ez valamivel alacsonyabb, mint a szakmunkásokon belüli arányuk (40,2 százalék), de kétszerese a műszaki értelmiségen belüli aránynak (17,2 százalék). A közepes életszínvonalat biztosító 2000–3000 Ft-os egy fogyasztási egységre eső jövedelem a közvetlen termelésirányítók 52,9 százalékát jellemezte és ez lényegében hasonló mind a szakmunkások (48,9 százalék), mind a műszaki értelmiség arányához (51,9 százalék). A 3000–4000 Ft közötti intervallum a termelésirányítók 10,1 százalékát jellemezte, de feltűnő az ezen belüli differenciáltság; a legkedvezőtlenebb helyzetben a művezetők vannak (5,8 százalék), részarányuk lényegesen alacsonyabb mind a magasabb beosztásúakénál (15,2 százalék), mind a brigádvezetőkénél (13,7 százalék), de még a szakmunkásokénál is szerényebb (6,1 százalék). A 4000 Ft-ot meghaladó jövedelem már nem jellemző a közvetlen termelésirányítókra, véletlenszerűnek tekinthető, kivétel a magasabb beosztásúak, ahol ezen kategóriába tartozók aránya 10,8 százalék.

A munkaviszonyból származó személyes jövedelmek tekintetében sajátos helyzetet foglalnak el a közvetlen termelésirányítók a szakmunkások és a műszaki értelmiség között. Például a művezetők alapbére általában magasabb, mint a szakmunkások átlagáé, ugyanakkor a jó szakmunkások havi jövedelme gyakran magasabb a művezetőkénél. Ezen helyzet kialakulásának egyik oka az, hogy a teljesítménybérben dolgozó szakmunkásnak munkaintenzitása növelésével lehetősége van nagyobb keresethez jutni, továbbá a túlórák szintén az alapkeresetet növelik. A művezető egyik lehetőséggel sem rendelkezik; túlmunkát ő is végez, de nem számolható el túlóráként. A kereseti viszonyokban levő feszültségek hozzájárulnak ahhoz, hogy nehéz a művezetői utánpótlás biztosítása.

5. TÁRSAS KAPCSOLATOK ÉS KÖZÉLETI AKTIVITÁS

Fontos mutatója az egyes foglalkozási csoportok zártságának illetve egymás irányában való nyitottságának, hogy az adott vállalatnál dolgozók csoportjai között a munkaidőn kívül milyen gyakori a kapcsolattartás, barátkozás. A munkások és művezetők közötti barátkozást a szakmunkások 33,6, a termelésirányítók 40,4 százaléka ítélte gyakorinak, amíg az ennél magasabb beosztású vezetők és munkások között gyakorlatilag csak véletlenszerű a szoros baráti viszony (3–5 százalék ítélte gyakorinak). Különösen plasztikusan mutatja az együtt dolgozó szakmunkások és művezetők egymáshoz való „közelségét”, hogy a fenti adatok szerint kapcsolataik gyakoribbak, mint a különböző műhelyek munkásai közötti baráti kapcsolattartás (amit a szakmunkásoknak 32,1 százaléka, a közvetlen termelésirányítóknak 29,7 százaléka ítélte gyakorinak).

A társadalmi kapcsolatok fontos mutatója, hogy a rokonságon kívül kikkel, milyen foglalkozásúakkal tartanak fenn rendszeres kapcsolatot, kikkel barátkoznak. A termelésirányítók alcsoportjai között itt is jelentős különbség mutatkozik.

A közvetlen termelésirányítók közül a brigádvezetők és művezetők a munkás-életútjuk és az üzemi munkamegosztásban elfoglalt helyük és szerepük következtében (közvetlen napi kapcsolatban vannak a beosztott fizikai munkásokkal), munkaidőn

kívül elsősorban a szakmunkásokkal tartanak baráti kapcsolatokat. A magasabb beosztásúak a vezetőikkel és értelmiségiekkel tartanak kapcsolatot.

A közvetlen termelésirányítók társadalmi aktivitására erőteljes hatása van annak, hogy velük szemben a társadalmi elvárások, munkahelyi követelmények mint *vezetőkkel szembeni* elvárások, követelmények fogalmazódnak meg.

Munkakörük megkívánja, hogy tudjanak emberekkel kontaktust teremteni, ne csak szakmai kérdésekben legyenek járatosak, de a politikai kérdésekben is legyenek tájékozottak, vitakészek, ezek ismeretében is szerezzenek tekintélyt maguknak. Egy 1971-ben Jászberény városban végzett vizsgálataim megerősítették azt a gyakorlati tapasztalatot, hogy a termelésirányítók mint alsósintű vezetők a munkahelyi termelőkollektívákban közvéleményformáló szerepet töltenek be. Például kimutathatóan eredményesebb volt a pártépítési munka a fizikai dolgozók körében az olyan munkahelyeken, ahol a művezetők párttagok voltak. A jelen tanulmány forrásanyagául szolgáló csepeli felmérés* is szolgált olyan tapasztalattal, hogy az iránymutató, orientáló szerepet a dolgozók el is várják a művezetőktől. Az elvárások egyrészt magukban foglalják az ismereteket: legyen a művezető felkészült és járatos a társadalompolitikai, ideológiai kérdések ismeretében; másrészt a magatartás, példamutatás terén vállaljon többet a közösségi munkából.

A pártoktatáson belül növekszik a kéaderképző tanfolyamokon való részvételük aránya, aminek eredményeként dinamikusan emelkedik a pártiskolai végzettséggel rendelkezők száma. Noha mint alsósintű vezetőktől az alapfokú politikai végzettség (marxizmus-leninizmus esti középiskola) megszerzését várják el, ugyanakkor számottevően növekszik a középfokú, sőt a felsőfokú politikai végzettségűek száma is.

Az elvárások már a kiválasztásuknál is szelekciós tényezőként jelentkeznek és a későbbiekben is arra serkentik egyrészt a megbízó, kinevező szervezetet, hogy szorgalmazza politikai fejlődésüket, másrészt magukat a közvetlen termelésirányítókat is, hogy politikailag képezzék magukat, növeljék közéleti aktivitásukat. Mindezek a törekvések és eredményeik tükröződnek a felmérések vonatkozó adataiban is.

Miskolcon a közvetlen termelésirányítók 66,6 százaléka párttag, 14,6 százaléuk alapszervezeti vezetőségi tag (a szakmunkásoknál ez a mutató 28,1, illetve 5,6 százalék). A közvetlen termelésirányítók több mint 90 százaléka végez valamilyen társadalmi munkát.

A társadalmi aktivitás egyik mutatója a munkaversenyben, illetve a szocialista brigádmozgalomban való részvétel. A közvetlen termelésirányítók 93 százaléka részt vesz a munkaverseny-mozgalomban; 41,9 százaléuk szocialista brigádban dolgozik.

A különböző kollektív tanácskozásokon, fórumokon a részvételük általában nem formális, nem csupán felszólalnak, de konkrét javaslataik is vannak.

Ha a társadalmi aktivitást jelző mutatóikat összevetjük a szakmunkásokéval, akkor azokénál lényegesen gyakoribb és magasabb színvonalú társadalmi aktivitásról tanúskodnak. A művezetők társadalmi aktivitása – más mutatókkal ellentétben – nem a szakmunkásokéhoz hasonló, hanem sokkal inkább a magasabb beosztásúakéhoz, illetve a műszaki értelmiséghez.

* Az üzcmvezetők és a művezetők helyzete, szerepe. Csepel Vas- és Fémművek, ISZI Társadalomtudományi Osztály (1972)

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A termelőmunka egyes területein már kibontakozóban, sőt megvalósulóban van a fizikai munka erőteljes intellektualizálódása. Ez abban jelentkezik, hogy az anyagi valóság közvetlen megváltoztatására irányuló tevékenységekben – amit a hagyományos terminológiával „fizikai munkával” szoktunk jelölni – nő a magas fokú szakmai ismereteket igénylő szellemi momentumok, résztvékenységek részaránya. Ez az új jelenség – ma még – nem meghatározó az egész népgazdaság területén, így alapvetően a munkásosztály mai arculatát sem ez határozza meg, de már jelen van mint kibontakozó és a tudományos-technikai fejlődés által inspirált, erősödő tendencia.

A szocialista társadalomban, ahol a munkások és vezetők közötti viszonyt nem terheli antagonizmus, sőt az ugyanazon szocialista tulajdonhoz való kapcsolódás végül is az alapvető érdekek azonosságát teremti meg, ott a fizikai munkások és a termelőtevékenységük koordináltságát biztosító vezetők közötti különbségek már nem olyan jelentőségűek, hogy az osztályhatár továbbra is közöttük húzódjék.

Az üzemi demokrácia szélesedése, fórumainak egyre tartalmasabbá válása következtében a fizikai munkások is részesévé válnak a vezetésnek, a közülük választott tisztségviselők pedig – megbízásuk időszakában – közvetlen vezetői funkciókat is ellátnak. Mindez tovább erősíti a fizikai munkások és a termelés közvetlen irányításában dolgozók közötti társadalmi különbségek leépülését.

A fenti változások eredményeként a munkásosztály határai tágultak, és ma már a ermelés közvetlen irányítóinak bizonyos körét teljesen indokoltan soroljuk a munkásosztályhoz tartozónak. Vizsgálatokkal bizonyítottan ezt az ipari elsővonalbeli vezetőkre fogalmazhatjuk meg. Más népgazdasági ágakban dolgozóakra vonatkozóan hasonló adatok, kutatási tapasztalatok még nem állnak rendelkezésre, s lehet, hogy nem is minden népgazdasági ágazatra terjeszthető ki ugyanúgy ez a megállapítás.

Az iparban a közvetlen termelésirányításban vezető funkciókat ellátók rétege is differenciált. A réteg alsó és felső határa nem éles, elmosódó.

A brigádvezetők egészének a közvetlen termelésirányítókhoz való sorolását a magam részéről vitathatónak tartom, több okból. Egyrészt, sok helyen a brigádvezetői megbízás címet, társadalmi feladatot jelent, valójában a termelési feladatokat, a kollektíva munkáját a művezető vagy csoportvezető irányítja. Többségében a brigádvezetők valójában fizikai munkások, elsősorban szakmunkások, fő tevékenységük nem a „vezetés”. A nem függetlenített brigádvezetők, csoportvezetők a fizikai munkások (elsősorban a szakmunkások) integráns részét képezik. Ugyanakkor munkatevékenységük valamelyest összetettebb azokénál, amennyiben a munkacsoport, brigád munkájának összehangolásában, koordinálásában részt vesznek. Ez a sajátos fizikai munkásréteg áll legközelebb a művezetőkhez, sokszor éppen ők képezik a művezetői utánpótlást. A függetlenített brigádvezetők, akiknek fő funkciója a szervezés, ellenőrzés, azok tulajdonképpen elsővonalbeli vezetők, művezetői feladatokat látnak el és jogosultabb lenne a művezetői kategóriába való besorolásuk.

Legmeggyőzőbben a művezetők felelnek meg a közvetlen termelésirányító, az elsővonalbeli vezető fogalmának. Az ennél magasabb beosztású vezetők tulajdonképpen már nem tartanak napi kapcsolatot a fizikai dolgozókkal, átmeneti, köztes alréteget alkotnak a művezetők és a műszaki értelmiség között, s ezért az összességükben – differenciálás nélküli – munkásosztályhoz sorolásuk (például az üzletvezetőké) további vizsgálatot igényel.

Ugyanakkor a művezetői néven jelölt munkakörök népgazdasági szinten, de még egyes iparágak között is nagyon heterogén képet mutatnak.

– Megállapíthatjuk, hogy a művezetők többsége megfelel az elsővonalbeli vezető fogalmának.

– Ugyanakkor jelentős számban vannak művezetők, akikhez közvetlenül nem tartoznak fizikai munkások, hanem segédművezetőkön, függetlenített csoportvezetőkön keresztül irányítanak. Ezek tulajdonképpen másodvonalbeli vezetők (ide sorolhatók a főművezetők is).

– A függetlenített brigádvezetők, csoportvezetők lényegében művezetői feladatokat látnak el. Számukra bizonyos szempontból (pl. a túlórák így elszámolhatók) előnyösebb a fizikai állományhoz való besorolás.

– Az ipari szövetkezetekben általában nem használatos a művezető elnevezés. Sajátos munkamegosztás érvényesül, a művezetői tevékenység egyúttal középvezetői feladatokkal összefonódva jelenik meg.

– Egyes területeken a művezetők feladatkörébe olyan mértékű fizikai munka is tartozik, hogy inkább gépmesternek tekinthetők (például a szövőipari művezetők háromnegyed része munkaidejének felét fizikai munkával tölti).

A fenti „besorolási nehézségek” ellenére a művezetőket tekinthetjük a közvetlen termelésirányítók legtipikusabb képviselőinek. Létszámukat tekintve is a legnagyobb számú alcsoport, 1977-ben mintegy 80 ezer művezető dolgozott a népgazdaságban és ennek mintegy 40 százaléka az iparban.

A tapasztalatok alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy „közvetlen termelésirányítók” kategóriának a jelenleg használatos széles és heterogén csoportokat átfogó értelmezése sok vonatkozásban pontatlannak tekinthető. Ha csupán az elsővonalbeli vezetőket (tehát a diszpécseret és egyéb „segédszemélyzet” nélkül) soroljuk egy csoportba, akkor sem jutunk egyetlen, homogén társadalmi réteghez, mert a népgazdaság különböző ágaiban, sőt az alágazatokban is nagyon eltérő fejlettségi szintű a munkamegosztás. (Például a gépiparban a művezetők már csak véletlenszerűen végeznek fizikai munkát, a textilipar egyes területein gyakorlatilag munkaidejük felét ez a tevékenység teszi ki, a mezőgazdaságban, amikor ideiglenes munkaerőt is foglalkoztatnak a mezőgazdasági üzemek – a szezonális munkák idején –, az állandó dolgozó növénytermesztő szakmunkások gyakorlatilag elsővonalbeli [művezetői] munkakört látnak el.)

Szükségesnek látjuk a közvetlen termelésirányítás körébe tartozó munkakörök munkajelleg szerinti rendezését, hogy egységesebb, immanensebb kategóriarendszer alakulhasson ki, amely az elemzéseknél a gyakorlati gazdaság- és szociálpolitikában használható. A további elemzésekhez nagy segítséget és hozzájárulást jelentene, ha a KSH retrospektív, részletes, megbízhatóan összehasonlítható adatokkal tudná jellemezni a közvetlen termelésirányítók egyes csoportjait, mert ilyen adatok jelenleg még nem állnak megfelelően rendelkezésre.

FŐ FORRÁSMUNKÁK

A munkások és a műszaki alkalmazottak munkájának, munkakörülményeinek vizsgálata. (A Társadalomtudományi Intézet Miskolcon 1977-ben lefolytatott vizsgálatának táblázatanyaga.) Társadalomtudományi Intézet.

Az üzemvezetők és a művezetők helyzete, szerepe. Csepel Vas- és Fémművek,

ISZI Társadalomtudományi Osztály. (A Csepel Vas- és Fémművekben 1972-ben lefolytatott felmérés anyaga.)

Erdész Tiborné: Termelésirányítók főbb adatai (létszám, összetétel és kulturális aktivitás). A tanulmány a Társadalomtudományi Intézet számára készült 1977-ben.

Textilipari művezetők helyzete és problémái. Könnyűipari Szervezési Intézet 1977.

A Jászberényi Hűtőgépgyár munkapszichológiai laboratóriumának vizsgálata a mű- és csoportvezetők helyzetéről 1975 május-július. Adatok a közvetlen termelés-irányítókról a Hűtőgépgyárban. Jászberény 1977.

A művezetők helyzetének felmérése, irányító munkájuk fejlesztése. Taurus Gumiipari Vállalat.

A Csepel Vas- és Fémművek munkásai. Társadalomtudományi Intézet 1971.

Pest megye munkásai. Társadalomtudományi Intézet 1971.

A SZOCIALISTA ORSZÁGOK
TUDOMÁNYOS EGYÜTTMŰKÖDÉSE ALAPJÁN
ELKÉSZÜLT

A szocializmus politikai rendszere

című tanulmánykötet

150 oldal – Ára: 14,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
MEGYEI ÉS KERÜLETI KIRENDELTSÉGEIN
ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

A mezőgazdaság, a termelőszövetkezetek fejlődésének néhány társadalmi vonása a hetvenes években

Hazánkban a mezőgazdaság mindig kiemelkedő jelentőségű volt. Fejlődése vagy stagnálása, esetleg visszaesése az egyes időszakokban nemcsak az ország gazdasági helyzetére gyakorolt hatást; agrárpolitikánk mindig elsődlegesen politikai tartalmú volt. A mezőgazdaság szerepe az utolsó években tovább nőtt, napjainkban a népgazdaság egyensúlyának megteremtésében, illetve fenntartásában, az életszínvonalpolitikában egyaránt fontos. A megfelelő mennyiségű, minőségű és kedvező árú élelmiszerválasztéknak jelentős szerepe van külgazdasági kapcsolatainkban, és egyike a közellátás alakulását – ezen keresztül a lakosság közérzetét – meghatározó tényezőknél.

A magyar mezőgazdaság a kollektivizálás befejezése után, annak eredményeire építve a hatvanas évek második felétől és különösen a hetvenes években – az egyes területeken jelentkező ideiglenes megtorpanások és több rossz időjárású év ellenére is – látványos gyorsasággal fejlődött.

A közelmúltban joggal elmaradottnak számító mezőgazdaság – amelyre még két évtizeddel ezelőtt a hagyományos paraszti eszközökkel és módszerekkel végzett munka nyomta rá bélyegét –, egészét tekintve fejlett népgazdasági ággá vált, melynek eredményei világviszonylatban is jelentősek. Mezőgazdasági termékeink egész sora, termésátlagai, hozamai a világ élvonalába kerültek. Bár még nem tudtuk a fajtákban rejlő összes lehetőséget kihasználni, mégis, az egy főre jutó sertés- és baromfihús, valamint a tojástermelésben, a búza és kukorica egy hektárra jutó termésátlagában a világ gazdaságilag legfejlettebb országaival összehasonlítva sem valunk szégyent, a világranglistákon előkelő helyezéseket foglalunk el. Bár a holtmunka hatékony felhasználásában még sok a tennivaló, az élők munkája termelékenységének növekedésében jelentős előrehaladást értünk el; az egy mezőgazdasági dolgozóra jutó megművelt terület nagyságát illetően is a legjobbak közé kerültünk.

Ezek a sikerek a mezőgazdaságban található és működő termelőerőknek és viszonyoknak – az alapjaiban helyes agrárpolitika alapján végbement – gyors fejlődése és átalakulása eredményeként születtek meg. Az utolsó másfél évtizedben, különösen a hetvenes években végbement fejlődés olyan új vonásokat, jellemzőket alakított ki, melyek minőségében változtatták meg a mezőgazdaságot, a benne végzett munka jellegét, átalakították a mezőgazdasági vállalatok belső felépítését, működését, egymáshoz való kapcsolatrendszerét, tovább formálták a szövetkezetekre jellemző viszonyokat, változtatták a mezőgazdaságban dolgozók összetételét, arculatát.

1. A HETVENES ÉVEKBEN VÉGBEMENT GYORS ÜTEMŰ TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI HALADÁS OKAI ÉS JELLEMZŐI

A hetvenes években – a korábbi évtizedekben elért eredményekre támaszkodva, a gazdaságirányítási rendszernek az állami gazdaságok és a szövetkezetek számára is előnyös módosulásának segítségével – a magyar mezőgazdaság alkalmassá vált a mezőgazdasági termelésben a legfejlettebb országokban végbement változásoknak a követésére. Egyszerre, egyidejűleg – és egymással összefonódva – zajlott két folyamat. Egyrészt folytatódott a korábban „elmaradt” átalakulás pótlása, vagyis a mezőgazdasági munkák gépesítése, a kézi munka, az emberi és állati erő felváltása gépi munkával és erővel, tehát az ipari forradalom eredményeinek alkalmazása. Másrészt megindult a több tudományág eredményeit komplex módon hasznosító eljárások, eszközök elterjedése, vagyis a tudomány, az ipar, a mezőgazdaság eszközei és a mindezt fejlesztő és alkalmazó ember minőségileg új kapcsolatának behatolása a mezőgazdasági termelésbe. Tehát megkezdődött és halad előre a tudományos-technikai forradalom eredményeinek hasznosítása is.

Ennek legszembeötlőbb megnyilvánulása a növénytermesztés területén a termelési rendszerek és a korszerű állattenyésztési telepek gyors ütemű terjedése és sikeres tevékenysége. 1973-ban még csak két növény (kukorica és cukorrépa) termelésének egy része folyt *iparszerű termelési rendszerben* az ország szántóterületének mintegy 8 százalékán. 1979-ben már a nagyüzemi szántóterületnek mintegy felén 54 növénytermelési rendszer tevékenykedett. Elsősorban nekik köszönhető, hogy 1970 és 1978 között a búza hektáronkénti termésátlagja megkétszereződött, a kukoricáé, burgonyáé csaknem felével nőtt. Jelentős eredményeket hozott az *állattenyésztésben kialakult 18 rendszer* tevékenysége is. Segítségükkel lett méltán világhírű a magyar baromfitenyésztés és tojástermelés, léptük túl az egy tehénre jutó tejtermelésben a korábban „bűvös határnak” tekintett évi 3000 kilós átlagos hozamot stb.¹

Hasonlóan gyors ütemben emelkedett a *mezőgazdaságban dolgozók munkájának termelékenységé* is. 1975 és 1978 között például – változatlan árakon számolva – az egy főre, illetve egy órára jutó bruttó termelési érték az állami gazdaságokban mintegy felével, a szövetkezetekben pedig csaknem 25, illetve 35 százalékkal növekedett.²

A végbement fejlődés következtében a magyar mezőgazdaságban – és csaknem mindegyik mezőgazdasági vállalatban is – egyszerre, egymás mellett található meg a különböző szintű eszközök és az azoknak megfelelő módon folytatott termelés. Egyes ágazatokban – például a zöldségtermesztés egy részében – még jelen van a kézi szerszámokkal végzett kézi munka, a munkafolyamatok egy részét nagy táblákon, de nehéz fizikai munkával végzik, csaknem ugyanazokkal a fogásokkal, eszközökkel, mint évtizedekkel ezelőtt. Más ágazatokban – vagy azok egy részében – már gépek dolgoznak, átalakult a termelés folyamata. Végül a termelési rendszerekben és a korszerű állattenyésztő telepeken tudományos alapokra helyezték a termelés folyamatát, az üzemek irányítását, új típusú kapcsolatrendszert hoztak létre mind a vállalatokon belül, mind a vállalatok között.

A termelésben alkalmazott eszközök változása – egyéb tényezőkkel együtt – szükségessé tette az erők koncentrációját. Az elmúlt másfél évtizedben átférmálódta a mezőgazdasági vállalatok, módosult üzemi rendszerük, megszilárdultak a nagyüzemi termelés keretei. Végbement – ha nem is minden esetben eléggé átgondoltan és megalapozottan – az ehhez szükséges *koncentráció és centralizáció*, kialakultak a szükséges, kedvező *üzemméret*ek. A mezőgazdasági nagyüzemek száma 1965 óta

mintegy 60 százalékkal csökkent; az 1965-ös 214 állami gazdasággal és 3278 szövetkezettel szemben 1978-ban 133 állami gazdaság és kombinát, valamint 1369 szövetkezet működött.³ A mezőgazdasági üzemek között túlsúlyban levő termelőszövetkezetek belső felépítése is átalakult, megteremtődtek benne a vállalat jellegű gazdálkodás feltételei, belső felépítésük sokban hasonlóvá vált az állami vállalatokéhoz, az ipari üzemekéhez.

A tudományos-technikai fejlődés egyben gyökeres változást vont maga után a *mezőgazdasági vállalatok közötti kapcsolatok rendszerében* is, megváltoztatta azok jellegét: szoros, a termelési folyamatban megvalósuló együttműködést hozott létre köztük, mely változatos formákban, megoldási módokban jut érvényre.

A fejlődés következtében az utolsó évtizedben módosult a mezőgazdasági üzemek *termelési szerkezete* is. Miközben változatlanul a mezőgazdasági alaptevékenység a döntő jelentőségű, a mezőgazdasági üzemek kiterjesztették tevékenységüket az ipar, építőipar, a szállítás és hírközlés, valamint a kereskedelem területére is. E folyamatnak több oka is van. A mezőgazdaság gépesítése szükségessé tette javító-szolgáltató részlegek kiépítését, amelyek egyrészt kapacitásuk teljes kihasználása érdekében esetenként bérmunkát is tudnak vállalni, másrészt létük és fejlődésük alapul szolgált másfajta ipari tevékenység meghonosítása számára. Elsősorban a szövetkezetek törekednek arra, hogy állandó és biztos jövedelemszerzési lehetőségekkel egészítsék ki az időjárás viszontagságainak ma még kitett alaptevékenységből származó jövedelmüket is. Az így kialakított ipari melléküzemek egy része egyben lehetővé teszi, hogy a szövetkezetek bővítsék azon dolgozóik munkavégzési és kereseti lehetőségeit, akiket egyébként nem tudnának egész évben foglalkoztatni. Egyes tevékenységi köröket – ilyen az építőipar – az országos kapacitáshiányból adódó kényszerűség hozott létre és fejlesztett jelentőssé.

Bár méretei és arányai a szövetkezetekben még nem érik el a kívánatos szintet, különös jelentősége van a *mezőgazdasági vállalatok élelmiszeripari tevékenységének*, melynek során az előállított mezőgazdasági termékek egy részét értékesebb félkész vagy kész élelmiszertermékké alakítják át, ezzel bővítve, javítva az országos ellátást – olykor az exportot is – és egyben saját munkájuk eredményességét. Hasonló szerepe és jelentősége van a mezőgazdasági tevékenységet megalapozó ipari tevékenység – például a takarmánytápok, takarmánykeverékek előállítása – kifejlesztésének is, melynek első jelentősebb lépéseit napjainkban teszik meg a mezőgazdasági nagyüzemek.

E sokirányú tevékenység létrejötté és növekedése az elmúlt másfél évtizedben módosította a mezőgazdasági üzemek termelési szerkezetének arányait. A szövetkezetek bruttó termelési értékének 1965-ben még csak 9 százalékát adta az alaptevékenységen kívüli tevékenység, 1978-ban már 26,1 százalékát; az állami gazdaságok hasonló mutatója ebben az évben 25,5 százalék volt. Az alaptevékenységen kívüli területeken foglalkoztatottak aránya pedig az összes dolgozó között az állami gazdaságokban és kombinátokban 18,5 százalék, a szövetkezetekben 23,6 százalék volt az 1978-as évben.⁴

●
Az elmúlt 15 év fejlődése alapjaiban változtatta meg a mezőgazdaság, a benne végzett munka jellegét, alakította át a mezőgazdasági vállalatok képét. Joggal vetődik fel a kérdés: milyen tényezők okozták, tették lehetővé ezt a gyors ütemű fejlődést?

A mezőgazdasági termelésben a korszerű eszközök és módszerek fejlődése valóban

nem várt gyorsasággal terjedt el a hetvenes években. Az évtized elején kidolgozott tervek még azzal számoltak, hogy 1980-ra a termelési rendszerek által művelt terület mintegy megháromszorozódik és ezzel eléri a 800 ezer hektárnyi méretet. A valóságban a rendszerek területe már 1975-ben 1 millió hektár felett volt, majd a következő három évben további több mint 300 ezer hektárral bővült. Gyors volt a fejlődés az állattenyésztés területén is. 1970-ben például szakosított állattenyésztő telepen helyezték el a nagyüzemekben található tehénállomány 10 százalékát, 1978-ban több mint 36 százalékát – az állami gazdaságokban több mint felét; ami pedig a sertésállományt illeti, a szakosított telepeken az évtized elején a nagyüzemekben található állománynak nem egészen egyharmadát tudták elhelyezni, napjainkban az állami gazdaságokban csaknem 70, a szövetkezetekben – az e célra létrehozott társulásokkal együtt – több mint 40 százalékát.⁵

A fejlődésnek ezt a gyors ütemét lényegesen nem fékeztek le a mezőgazdaság fejlődése szempontjából kedvezőtlen körülmények sem, mint például a hetvenes években a mezőgazdaságot hátrányosan érintő árpolitika (mivel elsősorban az ipari eredetű termékek és anyagok, valamint az energiahordozók ára emelkedett gyors ütemben), valamint beruházási politikánk gondjai, amelyek közrejátszottak abban, hogy a mezőgazdaság részesedése a népgazdasági beruházásokból az 1970-es év 19 százalékos arányáról 1978-ra 12,8 százalékra csökkent.⁶

A mezőgazdaságban végbement fejlődés több tényező együttes hatásaként valósult meg, melyek között objektív és szubjektív tendenciák egyaránt szerepet játszottak, kedvező hatásuk egymást megsokszorozva érvényesült.

A világ mezőgazdaságában beindult egyes növény- és állatfajták termelésének, illetve tenyésztésének forradalmi változása, a termelés folyamatának új alapokra helyeződése, az 1960-as években már meghozta első eredményeit. Megkezdődött a tudományos-technikai forradalomnak a mezőgazdaság területére történő behatolása, a mezőgazdaság, a benne folytatott termelőtevékenység lényegi átalakulása. Ez a változási tendencia olyan időben következett be, amikor a magyar mezőgazdaságban – és annak „külső környezetében”, az egész népgazdaságban és a magyar társadalom helyzetében – kedvezőek voltak a körülmények a tudományos-technikai forradalom eredményeinek befogadására.

A magyar népgazdaság egészének fejlődésében a hatvanas évek második felére megérlelődtek egy új fejlődési szakasz kibontakoztatásának előfeltételei. Az extenzív fejlesztés forrásainak, tartalékainak kimerülése, az ennek következtében fokozatosan jelentkező problémák, valamint az elért eredmények lehetővé és szükségessé tették a gazdaságpolitikának és a gazdaság irányító rendszerének újragondolását, a gazdasági mechanizmus reformját. A gazdaságirányítási rendszer 1968-ban történt átalakítása igen kedvező körülményeket, korábban nem létezett lehetőségeket nyújtott a mezőgazdasági üzemek, benne a szövetkezetek számára. Növekedett önállóságuk, lehetővé vált kezdeményezőkézségük kibontakozása, megteremtődtek a feltételek jövedelmezőségük viszonylag gyors ütemű fejlesztéséhez; ösztönzést és lehetőségeket kaptak tevékenységük kiszélesítésére, feldolgozóipari tevékenység létrehozására. Ennek alapvető pozitív hatásán, melyet nemcsak a mezőgazdasági üzemekre, hanem az egész népgazdaságra gyakorolt, nem változtatnak azok a negatív jelenségek sem, amelyek egy-két éven keresztül jelentkeztek a szövetkezetek egy részében (spekulatív tevékenység, ipari jellegű részlegeknek a szükségesnél és megalapozottnál nagyobb méretű létrehozása stb.), és amelyeket a hetvenes évek elején lényegében sikerült felszámolni.

E folyamattal egyidejűleg lezáródott az a gyakorlat szempontjából igen jelentős

elméleti vita, mely a mezőgazdasági termelőszövetkezetek jellegéről, a szövetkezeti tulajdon értelmezéséről folyt. A szövetkezeti tulajdon egyenértékű, tehát nem „alacsonyabb rendű” szocialista tulajdonként való elismerése fontos eleme volt annak, hogy mind az állami szervek, mind az állami vállalatok magatartása változott a szövetkezetek irányában. Ennek pozitív hatása a szövetkezeti mozgalom fejlődésében, a szövetkezetek gazdálkodásában, belső önkormányzatának fejlődésében egyaránt megmutatkozott.

Mindez együttesen – a mezőgazdaság termelőerőinek fejlesztése szempontjából szinte a legkedvezőbb időpontban – teremtett olyan feltételeket, amelyek lehetővé – és egyben érdekeltté is – tették a mezőgazdasági üzemeket a világ mezőgazdaságában tapasztalható új jelenségek tanulmányozásában, alkalmazásában.

A hetvenes évek alapjaiban helyes agrárpolitikája tovább erősítette a pozitív tendenciák érvényesülését. A mezőgazdaság fejlődésében a tudatosság szerepe – a mezőgazdaság sajátosságai következtében – még nagyobb, mint a népgazdaság többi ágában. A mezőgazdaság termelésének szerkezete, az előállított termék mennyisége – s ezen keresztül a lakosság élelmiszer-ellátása – rendkívül gyorsan reagál minden intézkedésre. (Ez érvényesül hibás intézkedések vagy gyakorlat esetében is, mint ahogyan a hetvenes évek első felében tapasztaltuk a háztáji gazdaságok termelésének átmeneti visszaesésében, vagy néhány évvel később a zöldség- és főzelékfélék nem megfelelő átvételi rendszerének következményeiben.) Ennek felismerése alapján az állami szervek általában szigorúbban betartják és be is tartatják a szerződéses fevelmet.

A hatvanas évek második felére a szövetkezetek már megszilárdultak; a bennük tömörült parasztság már magáénak érezte a közös gazdaságot, elfogadta a kollektívan végzett munkát, jövedelmének 1970-ben mintegy 60 százaléka a közös gazdaságból származott. A munkafolyamatok gépesítése már megkezdődött, eredményeket is tudott felmutatni. A szövetkezetek – legalábbis többségük – a fejlődés útjára lépett.

A hatvanas évek végén megalapozott és a hetvenes évek elején beindult és felgyorsult műszaki-technológiai haladásnak egyik fontos sajátossága a mezőgazdaságban, hogy az úgynevezett *alaptervékenységben*, tehát a *növénytermesztés* egy részében és az *állattenyésztés területén forradalmasítja a termelőtervékenységet* – tehát olyan ágazatokban, amelyekben az elmaradottság a legnagyobb mértékű volt.

A korszerű eszközök beszerzése és munkába állítása, az optimális technológia kidolgozása ezeken a területeken nem olcsó. A mezőgazdasági vállalatok többsége külön-külön nem lett volna képes az ehhez szükséges anyagi és szellemi erőforrásokat biztosítani. A korszerű eszközök, módszerek a legnagyobb mezőgazdasági vállalatok keretein is túlnőttek, mivel több üzemből előállított termékek együttes feldolgozására, illetve hatalmas területek ellátására, vagy – mint például a korszerű baromfi-telepek esetében – egyszerre sok helyen egyformán alkalmazható eljárások bevezetésére nyújtanak lehetőséget. Ez lehetővé de egyben szükségessé is teszi a meglévő és megteremtendő erők koncentrációját – ami természetesen elősegíti ezeknek az erőknek a takarékosabb, hatékonyabb felhasználását is.

A technika és a technológia fejlesztése, a termelés szervezése a modern mezőgazdasági ágazatokban tehát nem az egyes vállalatoknak külön-külön rendelkezésére álló források, lehetőségek függvénye, hanem az adott technika, eljárások által lehetővé tett jóval kedvezőbb keretek között valósul meg. Ennek következtében a termelés technikai folyamatának megtervezése és szervezése az esetek jelentős részében a mezőgazdasági vállalatoknál szélesebb keretekben valósul meg, ami viszont az

egyébként elkülönült önálló gazdálkodást folytató vállalatok együttműködésének erősítését teszi szükségessé.

A mezőgazdaság korábbi elmaradottsága e fejlődési folyamat szempontjából – úgy tűnik – előnyökkel is járt, gyorsító hatása is volt. A mezőgazdasági alaptervekenységnek, tehát a növénytermesztésnek és az állattenyésztésnek a hatvanas évek második felében jellemző szintje és a tudomány, a műszaki fejlődés lehetőségei közötti különbség olyan helyzetet hozott létre, melyben a *legkorszerűbb* eljárások, eszközök és módszerek bevezetése és alkalmazása bizonyult a legkifizetődőbbnek, sőt, talán egyedül megoldhatónak is. Minden egyéb megoldás nemcsak hosszantartóbb, hanem összességében drágább is lett volna, és egyben valószínűleg nem is tudott volna lépést tartani sem a dolgozók létszámának csökkenésével,⁷ sem a mezőgazdasági termékek iránti igény növekedésével. Ez általánosságban akkor is igaz, ha – esetenként hibásan – együtt járt a meglévő régi, de még használható kapacitások elvetésével, ki nem használásával, illetve nem minden esetben párosult teljesen megalapozott gazdasági számításokkal, és emiatt előfordult, hogy egyes vállalatok az adott körülmények között az optimálisnál drágább megoldási módot választottak.

Hasonlóan a legkorszerűbb megoldások alkalmazására készítette a mezőgazdasági vállalatokat a munkaerő összetétele, annak viszonylagos elmaradottsága és a képzett dolgozók iránt növekvő igény között jelentkező feszültség is. A szakmunkások aránya 1970-ben a szövetkezetek fizikai dolgozói között alig haladta meg a 10 százalékot – az állami gazdaságokban 21 százalék fölött volt az arányuk. A szövetkezetekben az összes szakmunkásnak csak 6,9 százaléka volt növénytermesztő gépész – az állami gazdaságokban 7,7 százaléka –, és 7,3 százaléka állattenyésztő szakmunkás – az állami gazdaságokban 13,3 százaléka.⁸ Alacsony volt a mezőgazdaságban dolgozók átlagos iskolázottsági szintje is. A 8 osztálynál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők aránya a szövetkezetekben aktívan dolgozók között még 1973-ban is 63 százalék felett volt – a munkásosztály körében ugyanebben az évben már csak 35 százalék.⁹ A termelési rendszerekben, modern állattenyésztési telepeken magasan képzett, de viszonylag kisebb számú szakképzett dolgozóra volt szükség, akiknek kiképzése és munkába állítása gyorsabban és koncentráltabban megoldható feladatot jelentett – és részben megvalósítható volt a meglévő szakképzett dolgozók át- és továbbképzésével.

A tudomány és technika eredményeinek gyors alkalmazásában szerepet játszott a mezőgazdasági üzemeknek – az egyébként káros következményekkel, mellékhatásokkal is járó – gyors centralizációs folyamata. Ennek során – a szükséges koncentráció végbemenetele mellett – nem jöttek létre áttekinthetetlen mammutvállalatok, a mezőgazdasági üzemek általában kis- és közép nagyságú vállalatokká váltak, amelyek meg tudták tartani rugalmasságukat, az adott és a változó körülményekhez való alkalmazkodási képességüket. Ugyanakkor az átszervezési folyamat hosszú időn keresztül szinte állandósult. A vállalati, szervezeti keretek az elmúlt másfél évtizedben szinte megszakítás nélkül, permanensen változtak. Egyrészt az üzemi méretek állandóan növekedtek, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek – megalakulásuktól kezdve a hetvenes évek közepéig – csaknem megszakítás nélküli „egyesülési folyamaton” mentek keresztül, melynek eredményeként a korábban „egy falu – több szövetkezet” képtől az „egy falu – egy szövetkezet” át a „több falu – egy szövetkezetig” vezetett az út. Az egyesülések sorozata – mely az állami gazdaságok egy részét is érintette – a szövetkezetek többségében nem engedett elegendő időt a működési mechanizmusok összes elemének teljes kiforrálódásához sem, nemhogy meg-

szilárdulásához. Másrészt folyamatosan változott a mezőgazdasági üzemek termelési szerkezete, és ezzel együtt többször alakult át belső vállalati struktúrája is.

A gépi munkára épített nagyüzemi keretek még éppen hogy csak kiépültek, de még nem volt idejük teljesen megszilárdulni sem, nemhogy „megmerevedni”. A hatvanas évek elejére jellemző „manufakturális keretek” helyébe lépő nagyüzemi formák tehát szinte még „képlékeny”, a további alakulásra, fejlődésre igen alkalmas állapotban voltak. Így az új jelenségek és azok szervezeti megoldási módjai és keretei könnyen tudtak ezekbe beépülni, „egyesülni” velük.

A mezőgazdasági üzemekben végbemenő átalakulási folyamat megindította a dolgozók átrendeződését is. Egyrészt a hetvenes években megindult a vezetők összetételének változása, szakképzettségi szintjének emelkedése. Ezt a folyamatot szinte „önmagától” is elősegítette a szövetkezetek egyesülési sorozata, hiszen ennek révén egy-egy szövetkezetben szinte automatikusan megnőtt a magasabb képzettséggel rendelkezők száma, és mivel minden átszervezés új vezetőség választásával járt együtt, a vezetők összetételében természetesen emelkedett arányuk. Továbbá a mezőgazdasági üzemek jelentős része növekvő számban alkalmazott felsőfokú végzettséggel rendelkező szakembereket, mivel a gépesítés fokozódása, a változó közgazdasági környezet, majd az új eljárások, módszerek, eszközök alkalmazása egyre inkább világossá tették a szakemberek nélkülözhetetlenségét, akiknek egy része egy idő után a szövetkezetek felső vezetésébe is bekerült. Emellett a mezőgazdasági üzemekben vezető beosztásban dolgozók egy része maga is növelte ismereteit: 1960 és 1974 között több mint 4 és fél ezren szereztek levelező úton oklevelet az agrár-felsőoktatásban.¹⁰ A hetvenes évek második felére a szövetkezetek elnökeinek mintegy fele felsőfokú végzettséggel rendelkezett. Bár egyes szövetkezetekben a szükségletekhez képest ma is kevés a szakember, a változás – a mezőgazdaság egészét tekintve – alapvető fontosságú volt.

A vezetők túl gyakori változása természetesen nemcsak előnyökkel, hanem hátrányokkal is járt. Ugyanakkor többségükre jellemzővé vált, hogy – a vállalatok mozgásával együtt – maguk sem veszítették el rugalmasságukat, nem ragaszkodtak korábbi, az idő rövidsége miatt még teljesen meg sem szokott formákhoz, nem idegenkedtek a szervezeti keretek módosulásától.

Másrészt megindult a szövetkezetek dolgozóinak átcsoportosulása is. A termelés szerkezetének változása – az alaptevékenység területén dolgozók számának és belső arányainak módosulása, az alaptevékenységen kívüli tevékenység szélesedése stb. –, továbbá a mezőgazdasági vállalatok belső felépítésének átalakulásával együtt a műszaki és adminisztratív dolgozók számának és arányának növekedése beindította és felgyorsította a dolgozók vállalaton belüli mobilitását is. Ezt a folyamatot kiegészítette és új tartalommal bővítette a dolgozók képzésének fokozódása.

A vártnál gyorsabb ütemű fejlődés, a jelentős anyagi – és ezzel együtt járó erkölcsi – sikerek néhány káros mellékhatást is kiváltottak.

A termelési rendszerek szervezése, a szervező munka vállalása a hetvenes években a vállalatok számára jelentős anyagi előnyöket, a többi vállalattal összehasonlítva több lehetőséget is biztosított. Nagyobb hitelek elnyerése, meghatározott mennyiségű és összetételű géppark beszerzésének lehetősége és más juttatások elsősorban a szervezők, a rendszergazdák számára váltak hozzáférhetővé. Ez a körülmény néhány esetben arra is ösztönözte mezőgazdasági vállalatokat, hogy kellő megalapozás nélkül, a szükséges feltételek hiánya esetén is hozzálássanak termelési rendszerek kialakításához. Az eredmények láttán „divattá” is vált a termelési rendszerek szervezése és az azokhoz való kapcsolódás. Több szövetkezet vezetői úgy érezték, ha

nem kapcsolódnak be azonnal – lehetőleg szervezőként is – e folyamatba, értékelésük kedvezőtlenebb lesz a valóságosnál vagy az általuk elvártnál. (Ez az érzésük nem is volt teljesen megalapozatlan, hiszen nemcsak az általános, hanem a szakmai közvéleményben is elterjedt nézetek – párosulva a már említett hitel- és egyéb támogatási politikával – ezt támasztották alá.)

Mindennek következményeként a nagy többségében eredményes és jól dolgozó termelési rendszerek mellett létrejött néhány megalapozatlan kísérlet is, gyenge eredményekkel. E helyzetben változást eredményezhet a termelési rendszerek 1980-ban lezajló felülvizsgálata, értékelése, minősítése – a nem megfelelőktől a működési engedély visszavonása.

E problémák, negatív jelenségek azonban nem változtatták meg az utóbbi években végbement pozitív minőségi változást, amely átalakítja a magyar mezőgazdaság jellegét.

A mezőgazdaság – a benne végzett munka jelentős részének jellegében végbement átalakulása mellett is – egy sor olyan sajátossággal rendelkezik, mely megkülönbözteti a népgazdaság összes többi ágától, és melyet eredményességének vizsgálatánál és értékelésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Mivel a mezőgazdaság a legszorosabb kapcsolatban áll a természettel, az időjárás, a csapadék mennyisége és megoszlása stb. – bár a korábbiakhoz képest csökkenő mértékben – még napjainkban is egyik döntő meghatározója az előállított termékek (legalábbis nagy hányaduk) mennyiségének és minőségének, további feldolgozásra való alkalmasságuk fokának. A termékegységre jutó önköltség, az eszközök felhasználásának gazdaságossága és egyéb fontos mutatók alakulása ennek következtében nemcsak a szükséges elvégzett munkafolyamatok minőségének és gazdaságosságának függvénye, hanem az emberi tevékenységen kívül álló, attól független tényezőké is.

Új termékek termelésének bevezetése, új technológiai folyamatok meghonosítása minden népgazdasági ágban meghatározott időt vesz igénybe. A mezőgazdaságban az ehhez szükséges időtartamot nemcsak az új technika és technológia kidolgozásának és termelésbe állításának – az iparban ismert és szokásos – feltételei és menete határozzák meg, hanem jelentős mértékben biológiai tényezők is, hiszen egy új növény- vagy állatfajta előállítása a biológiai törvények időbeliségének figyelembevételével mehet csak végbe.

A mezőgazdaságnak a természettel való szoros kapcsolata a dolgozók munkakörülményeinek is fontos tényezője (szabadban végzett növénytermesztő munkák; a munkahelyek egy részének nem állandó, hanem szinte állandóan változó jellege stb.). Mindehhez jelenleg még hozzájárul, hogy a mezőgazdaságban végzett munkaidő mennyisége – a napi munkaidő hossza is – eltér a többi népgazdasági ágakban dolgozókéétól. Elsősorban a szövetkezetek dolgozóinak munkaideje – az utolsó években is jelentős mértékben – haladja meg az állami vállalatoknál dolgozók munkaidejét.

Ugyancsak a mezőgazdaságnak a természettel való szoros kapcsolatával függ össze, hogy termelésének eredményességében, a felhasznált eszközmennyiség hatékonyságában további, az ipartól eltérő tényezők is szerepet játszanak. A mezőgazdaság beruházásainak, ráfordításainak nem kis része – mint köztudott – nem a termékek mennyiségének növelését, a termelés bővítését vagy a minőség javítását segíti elő, hanem a veszteségek csökkentését, az előállítandó termékek megvédését.

Minden népgazdasági ágban szükséges a nyersanyagok, félkész- és késztermékek megfelelő tárolása, megóvása a károsodástól. A mezőgazdaságban azonban – ezen túlmenően – a termelés folyamatában is biztosítani kell ezt a védelmet, elhárítani a káros hatásokat. A növényi és állati kártevők elleni növényvédelem, az állategészségügyi szolgálat, mindezek előírásainak betartásához szükséges eszközök, berendezések és ezek üzemeltetése, az előállított termékek tárolásra és további felhasználásra alkalmassá tétele – például a termények szárítása – stb., anyag-, eszköz- és munkaerő-, tehát költségigényesek ugyanúgy, mint ahogy nagymértékben beruházásigényes a talajvédelem és -javítás is.

A mezőgazdasági vállalatok egyik sajátossága, hogy nem „tisztá profilú” üzemek – nem is lehetnek azok, és nem is törekednek erre. A mezőgazdaságban nem ment végbe – mint az iparban – az ágazatok, alágazatok olyan elkülönülése, mely az üzemeknek ezekre épülő rendszerét hozta létre. A végbement részleges specializáció sem módosította azt az alapelvet, hogy minden mezőgazdasági vállalat (a speciális felépítésű szakszövetkezetek kivételével) vegyes profilú, több ágazatot és alágazatot foglal magában, melyek között szorosabb vagy lazább kapcsolat áll fenn. (Ennek következtében a mezőgazdaság minden vállalata többféle végzettségű szakembert igényel.) Emellett olyan értelemben is „vegyes” jelleggel bírnak, hogy az állami gazdaságok mintegy 90, a szövetkezeteknek több mint 80 százaléka egyaránt magában foglal termelési rendszerekben működő – és emellett más vállalattal együtt üzemeltetett vállalkozással vagy vállalattal rendelkező – üzemágot vagy üzemágakat és ezeken kívül álló ágazatokat. A mezőgazdasági vállalatok szervezeti felépítése és üzemeltetése, munkaerő-gazdálkodása is ehhez igazodik.

A mezőgazdaságnak napjainkban legdöntőbb, további fejlődését meghatározó jellemzője a *gyors ütemű műszaki haladás*, benne a *tudományos-technikai forradalom eredményeinek alkalmazása*. „A kapitalizmus – fogalmazta meg Lenin – végérvényesen széttepi a mezőgazdaságnak az iparral való kapcsolatát, de ugyanakkor fejlődésének magasabb fokán e kapcsolat újabb elemeit készíti elő, egyesítve az ipart a mezőgazdasággal a tudománynak és a kollektív munka kombinációjának tudatos alkalmazása, az emberiség új települési módja talaján . . .”¹¹ A mezőgazdaság termelőerőinek, arculatának átalakulása valóban olyan jellegzetességgel bír, hogy az ipar és a mezőgazdaság eszközei sajátos kombinációba kerülnek a tudománnyal, annak eredményeivel és a mindezt fejlesztő, az új eszközöket mozgásba hozó emberrel. Ez a változás tehát a termelés tényezőinek minőségileg új rendszerét hozza létre, mely a termelési viszonyok továbbfejlődését is számításba véve nem értelmezhető másként, mint a tudományos-technikai forradalom megnyilvánulásaként a mezőgazdaság területén.¹²

Ebben az új típusú kapcsolatrendszerben különösen nagy a jelentősége a mezőgazdaság és az élelmiszeripar összekapcsolódásának, az egységes élelmiszertermelés kialakulásának.

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar új típusú kapcsolata a fejlett tőkésországokban úgy indult be és vált szorossá, hogy a hamarabb korszerűsödött élelmiszeripar játszotta az organizátor és integrátor szerepét a mezőgazdaság fejlesztésében, a termelőerők összefogásában és korszerűsítésében.

Nálunk – mivel mezőgazdaságunk fejlődése, korszerűsödése gyorsabb ütemű volt, mint az élelmiszeriparé – a kezdeményező és szervező szerepet nagyrészt a mezőgazdaságnak kellett magára vállalnia, és ennek következtében az élelmiszeripar fejlesztésében, gyakorlati megvalósításában is jelentős mértékben közre kellett működnie.

A korábban egyértelműen ipari ágazatként kezelt és a többi iparággal együtt finanszírozott élelmiszeriparnak (legalábbis egy részének) a fejlesztése, valamint új élelmiszeripari üzemek felállítása „átkerült” a mezőgazdaság vállalatainak feladatai közé és a nem kis költséggel járó modernizálás egyre növekvő hányada is rájuk hárult. A hetvenes évek árpolitikája is ezt a tendenciát erősítette: a mezőgazdasági vállalatok árbevétele az iparilag feldolgozott mezőgazdasági termékekből aránytalanul magasabb volt, mint az élelmiszeripari nyersanyagokból nyerhető bevétel; egyes mezőgazdasági ágazatok és alágazatok működtetése és fejlesztése – például egyes állatfajták nagyüzemi tenyésztése – enélkül ráfizetéses, vagy jobbik esetben nyereség nélküli lett volna. (Ezen alapvetően az 1980 januári termelői árrendezés sem módosított.)

A tudományos-technikai forradalom hazánkban is megváltoztatja a mezőgazdasággal kapcsolatban álló tudományágak egymáshoz való viszonyát. A természet-, a műszaki és a társadalomtudományok, illetve ezek adott ágazatai korábban is foglalkoztak a mezőgazdaság kérdéseivel, de egymástól csaknem teljesen elszigetelten. Most minden termelési rendszer, korszerű telep beállítása közös munkát követel (a rendszerbe beállítható, megfelelő fajta előállítás vagy kiválasztása; a felhasználható műszaki apparátus, a létező és alkalmazható gépek és berendezések figyelembevétele; a technológia beállítása a fajták ismerete alapján, valamint a megfelelő üzem- és munkaszervezési elvek alkalmazása; mindez egyben feltételezi az előzetes és a termelés folyamatában végzett közgazdasági számításokat is). Minden rendszer bevezetése tehát a legkülönbözőbb szakemberek szoros együttműködését teszi szükségessé.

Felgyorsult a mezőgazdaságban a tudományok eredményeinek adaptációs folyamata is. A termelési rendszerekben részt vevő minden egyes üzem eredményes bekapcsolódása csak a helyi viszonyok elemzése, az azokhoz történő igazodás, alkalmazkodás alapján lehetséges. Hiszen a konkrét természeti tényezőket, körülményeket – a talajviszonyok, az éghajlat, a csapadék mennyisége stb. – minden esetben elemezni kell és ez a kidolgozott rendszer konkrét alkalmazását igényli. Ezt még csak alátámasztja az a tény, hogy hazánkban – bár területe viszonylag kicsi – igen nagyok a természeti feltételekben jelentkező különbségek, a termelési rendszerek viszont nagy és egymástól gyakran távol eső területeket fognak át.

A tudományos-technikai fejlődés a mezőgazdaság és az ipar számos ága között új típusú kapcsolatrendszert alakított ki. A mezőgazdaság – mint köztudott – egyre több és egyre korszerűbb ipari eredetű terméket és energiát igényel és használ fel. A kisárutermelő mezőgazdaság igen kevés fajta és kis mennyiségű ipari terméket alkalmazott a termelés folyamatában. Bár a kollektivizálás befejezése után megindult fejlődés, elsősorban a gépesítés fokozódása már változtatott az arányokon, mégis, a hatvanas évek első felében a mezőgazdaság termelő felhasználásának még 65 százaléka saját, tehát mezőgazdasági eredetű volt. Ez az arány a hetvenes évek második felére lényegében megfordult, a nem mezőgazdasági eredetű felhasználás emelkedett 60 százalék fölé.¹³ A mezőgazdaság eredményességének napjainkban növekvő súlyú tényezője a nem mezőgazdasági eredetű, más népgazdasági ágakból beszerezhető termékek megfelelő mennyisége és minősége. A mezőgazdasági gépipar, a vegyipar stb. és a mezőgazdaság fejlesztésének fokozott összehangolása ezért egyre növekvő jelentőségű.

A műszaki-technikai haladás egyik fontos sajátossága a mezőgazdaságban, hogy elsősorban az úgynevezett alaptévékenység, a növénytermesztés és az állattenyésztés területén forradalmasítja a termelőtévékenységet. A folyamat tehát nem a „mellék-

üzemekben”, a „kiegészítő”, az úgynevezett „ipari ágazatok” területén indult meg, hanem a „hagyományos” mezőgazdasági területeken, amelyek egyben a legelmaradottabbak is voltak hazánkban. Míg az 1960-as években, különösen annak második felében, az akkor végbement gyors ütemű felfutás következtében a mellék- és segédüzemágak, az ezekhez tartozó részlegek jelentős része fejlettebb technikával és technológiával rendelkezett, a benne dolgozók átlagos szakképzettségi szintje magasabb volt, mint a mezőgazdasági alaptevékenységet folytató üzemágaké, addig most éppen a helyzet megfordulásának vagyunk a tanúi. Az alaptevékenység területén található meg a magasabb szintű technika, a magasan képzett szakemberek ide koncentrálnak, és ők húzzák maguk után a tevékenységüket kiegészítő mellék- és segédüzemágak egy részét. (E helyzetet a statisztikai adatokban még gyakran elfedi az a tény, hogy a tudományos-technikai forradalom által még nem érintett és a gépesítésben is csak alig előrehaladt ágazatok – elsősorban a növénytermesztés – és a benne dolgozók a kimutatásokban általában együtt szerepelnek a modern ágazatokkal.)

A gyors műszaki haladással együtt megy végbe a vertikális és horizontális integráció folyamata is a mezőgazdaságban. A vertikális integráció folyamata megteremti, illetve erősíti a nyersanyagokat késztermékké alakító, az időben egymás után sorra kerülő munkafolyamatokat végző üzemek együttműködését és közeledését. Hasonló hatást fejt ki a termelést folytató és az azt kiszolgáló részlegekre is. Különösen a mezőgazdasági és az élelmiszeripari tevékenység közeledése, szervezeti kapcsolatainak fejlesztése fontos ebben a folyamatban, mely egyaránt gyorsabb ütemre készíti a további feldolgozásra alkalmas, tömegesen előállítható növény- és állatfajták nemesítését és termesztését, illetve tenyésztését, széles körű alkalmazásukat a termelésben, és az élelmiszeripari kapacitás bővítését és fejlesztését. A horizontális integráció kibontakozása pedig az ugyanazokat a műveleteket időben is lényegében egyszerre végző üzemeket hozza közelebb egymáshoz, teremt számukra szervezett kereteket munkájuk összehangolására, elősegítve a legkorszerűbb fajták, eszközök és eljárások gyors terjedését.

E gazdasági együttműködésnek szervezeti keretei is kibontakoztak: a laza, jogilag nem szabályozott együttműködéstől a jogilag elkülönült, a gazdálkodásban önállósággal is rendelkező közös vállalatig szinte minden formáját megtaláljuk. A gazdasági társulások száma a mezőgazdaságban a hetvenes évek végén meghaladta a 600-at, jelentős részük szövetkezeti társulásként működik. A hetvenes évek második felében – kísérleti jelleggel – négy agráripari egyesülés is létrejött, melyekben már – a benne részt vevő állami gazdaságok és szövetkezetek önállóságának megtartása mellett – az együttműködés a tervezésre, az üzemszervezés meghatározott elemeire, a távlati regionális elképzelések kidolgozására és megvalósítására is kiterjed.

A műszaki-technológiai haladás nem egyszerre és nem egyformán érintette a mezőgazdaságot – bár bizonyos vonatkozásokban hatással van a „még nem érintett” ágazataira is. A modern eljárások fokozatosan hatoltak és hatolnak be a mezőgazdaság különböző ágazataiba, egy-egy alágazatban bevezetett új rendszer kialakítása maga után vonja más alágazatok fejlesztését is. Különösen a rokonfajták, illetve az azonos gépekkel művelhető növényfélések esetében jelentkezik ez a szoros kapcsolat. Az egyes növény- és állatfajták termesztésére, illetve tenyésztésére kialakult új eljárások azután hamar elterjednek az egész országban, a kialakult rendszerek – létrejöttük után néhány évvel – átfogják az adott termék előállításának nagy részét. Az új eljárások terjedésében a fokozatosság térben is, időben is érvényesül.

A végbement fejlődés sajátos változást von maga után a háztáji gazdaságok tevé-

kenységében, a szövetkezeti nagyüzemek és a háztáji gazdaságok kapcsolatrendszerében is.

Az úgynevezett mezőgazdasági kistermelés – elsősorban a háztáji gazdaságok és a falvakban élő egyéb társadalmi csoportok kiegészítő gazdaságai – melyek korábban jelentős részben a benne tevékenykedők saját ellátását voltak hivatva kiegészíteni, egyre inkább árutermelő jelleget öltenek, specializálódási folyamat indult meg bennük is. Egyre inkább a még nem, vagy csak részben gépesített ágazatok termelésével foglalkoznak, ezzel viszont bővülő mértékben.

A szövetkezeti dolgozók háztáji gazdaságainak jellege még egyéb, fontos változásokat is mutat napjainkban. A szövetkezeti nagyüzemek ugyanis egyre egyértelműbben vállalják magukra a háztáji gazdaságok termelésének szervezését, a termelőtevékenység irányítását; segítik a háztáji gazdaságokban alkalmazott technika fejlesztését, kidolgozzák technológiájukat és gondoskodnak – anyagokkal, eszközökkel, szaktanácsadással stb. – azok betarthatóságáról és betartásáról. Lényegében a nagyüzem tevékenységébe integrálják működésüket. A háztáji gazdaságok pedig ennek következtében a nagyüzemek sajátos üzemágává válnak, amelynek termelését, annak eredményeit tervszerűen számításba vehetik és veszik, s melynek irányításával is ugyanúgy képzett szakember foglalkozik, mint bármely más üzemágéval.

A már végbement fejlődés, az eddig elért eredmények napvilágra hoztak néhány olyan problémát, amelyek elsősorban a további műszaki haladás szempontjából okoznak gondokat.

Ilyen jelenségnek tekinthető, hogy a mezőgazdasági üzemek, elsősorban a szövetkezetek közötti különbségek az utóbbi időben nemcsak hogy nem csökkentek, hanem még növekedtek is. (Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a hetvenes évek utolsó éveiben növekedett a veszteséges üzemek száma a mezőgazdaságban.) Az elmaradott gazdaságok működtetése a mezőgazdaság fejlesztésére fordítható keretek nem kis részét „elvitte” az utolsó években. A kedvezőtlenbé vált közgazdasági környezetben az úgynevezett „gyenge adottságú” vagy rosszul működő szövetkezetek megfelelő termékszerkezetének kialakítása, gazdálkodásának megerősítése, legalább az egyszerű újratermelésük feltételeinek megteremtése a lehető legrövidebb idő alatt – mindez nemcsak az érintett üzemeknek és dolgozóinak, hanem egyre inkább az egész mezőgazdaságnak, a jól dolgozó vállalatoknak az érdeke is.

A műszaki fejlődésnek, a tudományos-technikai forradalom eredményei alkalmazásának nehezítő tényezője, hogy nem épült ki teljesen a mezőgazdaság számára nélkülözhetetlen „ipari háttér”, legalábbis fontos elemei hiányoznak. Mezőgazdaságunk fejlődése nemcsak a termékeit feldolgozó iparét előzte meg – egyes élelmiszeripari üzemek rekonstrukciója nem tudott még változtatni azon a képen, hogy az élelmiszeripar technikai felszereltsége nem kielégítő, kapacitása mennyiségileg sem elegendő, egyes termékek feldolgozását nem tudja megoldani –, hanem részben maga mögött hagyta a feltételeit biztosító iparágak fejlődését is. Egyrészt mezőgépiparunk és vegyiparunk nem képes a mezőgazdaság növekvő igényeit teljes mértékben kielégíteni (emiatt a tápanyagokat például nagyrészt a mezőgazdasági üzemek és eredetileg más célra létrehozott vállalatok állítják elő Magyarországon), másrészt e háttér megteremtése a szocialista országok közösségében, a KGST-n belül sem valósult meg meg teljesen. Nagyrészt egyes gépeket és nem komplex gépsorokat állítunk elő, egyes részmuveleteket és nem a termelés egész rendszerét tartjuk szem előtt.¹⁴

Ugyancsak növekvő gondot jelent a mezőgazdasági termelés és az infrastruktúra fejlődése között tapasztalható aszinkronitás, amely egyaránt jelentkezik mind a me-

zőgazdasági üzemekben, mind a mezőgazdaságban dolgozók lakóhelyén, a falvakban. Ennek következtében sem a termelés folyamatában, sem az élet egyéb tevékenységeinek vonatkozásában nem tudtuk még a mezőgazdaság, illetve a mezőgazdasági dolgozók hátrányos helyzetét felszámolni. Figyelembe véve a népgazdaság egyéb ágainak és a városoknak a gyors fejlődését, hátrányuk nem csökkent jelentősen.

A további fejlődés szempontjából a munkaerőhelyzet is akadályozó tényezővé válhat. Egyrészt a szakképzett dolgozók ismeretei, tudása és az alkalmazott technika és technológia között már most sincs meg minden esetben a szükséges összhang. Egyes esetekben, például a termelési rendszerekben részt vevő néhány taggazdaságban az alacsony eredmény annak a következménye, hogy a dolgozók nem kielégítően sajátították el a technikát. Úgy tűnik, az iskolai, de részben a munka melletti szakképzés sem veszi még eléggé figyelembe az új követelményeket, a szakképzett dolgozókkal szemben támasztott új igényeket. Másrészt jelenleg még a középkorúak, sőt a fiatalok között is viszonylag magas a szakképzetlen dolgozók aránya, ami a további előrehaladás elé nehézségeket állíthat.

Mindehhez még hozzájárul az a tény is, hogy éppen a legjobban szakképzett dolgozókat túl is terhelik. Igen nehéz körülmények között, hónapokon keresztül – néha pihenőnapok nélkül – napi 12–14 órás műszakban végeztenek velük felelősségteljes munkát, nem teljesen végiggondolva ennek esetleges későbbi következményeit. Ugyanakkor a mezőgazdasági üzemek egészségügyi és szociális ellátottsága ma még nem éri el az iparban meglévő szintet, tehát ezen a területen sem vagyunk képesek kompenzálni a dolgozók egy részének az átlagosnál jóval nagyobb megterhelését.

A fejlődés, amely a mezőgazdaságban végbement, lényegében a termelés, a munka gyors ütemű társadalmulását eredményezte. Ennek folyamatában csökkent az állami gazdaságok és a szövetkezetek e téren meglévő különbsége. A termelőerők gyors ütemű fejlődésének előfeltétele, kölcsönösen ható tényezője és következménye is volt a mezőgazdaságban – benne a szövetkezetekben – érvényesülő viszonyok fejlődése.

2. A MEZŐGAZDASÁGRA JELLEMZŐ VISZONYOK VÁLTOZÁSÁNAK NÉHÁNY TENDENCIÁJA A HETVENES ÉVEKBEN

A mezőgazdaság vállalatai közül a szövetkezetekre jellemző viszonyok a legbonyolultabbak, mert együtt vannak jelen benne az állami, a szövetkezeti-csoporttulajdonra jellemző viszonyok és a kisárutermelés bizonyos vonásai.

A mezőgazdaság egészére, benne a szövetkezetekre jellemző viszonyok a hetvenes években továbbfejődtek; a termelőerők fejlődésével együtt, azokkal kölcsönhatásban lényegében a termelési viszonyok fejlődése is új szakaszba lépett.

A fejlődés, változás mozgatóerejét a termelés társadalmulásának folyamata, e folyamat felgyorsulása képezi, ami elkerülhetetlenül maga után vonja a szocialista tulajdon, a termelési eszközök feletti rendelkezés társadalmisítottági fokának magasabb szintre emelkedését, a társadalmisítás¹⁵ formáinak új elemekkel való gazdagítását is.

A termelés társadalmulásának fokozódása világjelenség. Napjainkban a tudományos-technikai forradalom elemeinek megjelenése és terjedése, a tudomány, a technika, a termelő ember új kapcsolatainak kialakulása fejezi ki a lényegét. A kapitalizmus – a tőkés magántulajdon létéből és tartalmából következően – nem az

elsajátítás társadalmosításában, hanem egyéb szinteken és terepeken keresi – és találja meg részben – az e folyamathoz szükséges és számára előnyös megoldásokat. Az utolsó évtizedekben a tőke nemzetközi jellegének erősödése, az ehhez igazodó keretek kiépítése és fejlesztése, különböző területeken az integrációs folyamatok felgyorsítása, az állammonopolista kapitalizmus kibontakozása mutatják e törekvéseket.

A szocializmus számára természetesen más jellegű lehetőségek kínálkoznak; a szocialista tulajdon létezése és működése másfajta – a termelés társadalmosulásának fokozódása számára kedvezőbb – megoldási módokat kínál. A szocialista tulajdon megteremtése, a termelési eszközök feletti rendelkezés társadalmosítása nem szűkíthető le az államosítás, illetve a mezőgazdaság kollektivizálásának aktusaira. Szerves részét képezik a társadalmi tulajdonba vett eszközök szükséges centralizációja és koncentrációja, a működtetésükhöz elengedhetetlen, az objektív törvényszerűségeket felismerő és jól alkalmazó gazdaságpolitika és gazdasági mechanizmus, az ezek érvényesítésének feltételeit és mozgásterét biztosító szervezeti keretek, intézményhálózat is. Kialakult a szocialista nemzetközi integráció lehetősége, szervezeti kerete is. Mindezek együttes fejlesztése, továbbformálása ad lehetőséget a társadalmosulás számára kedvezőbb feltételek kialakítására, a szocializmus ilyen értelmű előnyeinek kihasználására.

A termelés társadalmosultságának viszonylagos fejlettsége tette lehetővé – mint köztudott – a munkásosztály számára, hogy a hatalom megragadása után társadalmosítsa az alapvető termelési eszközök feletti rendelkezést, megteremtse a társadalmi tulajdont, de e társadalmosultság adott foka határozta meg ennek megoldási módjait, az állami és szövetkezeti tulajdon létrehozásának szükségességét.

A termelés társadalmosulásának szintje még nem érte el azt a fokot, amelyben a munka már közvetlenül társadalmivá válik, az emberi tevékenység különböző oldalai még nem képeznek szerves egységet, mozgásuk még elválik egymástól, ellentmondásosan fejlődnek. A társadalmosítás szintje nem lehetett magasabb, mint amit a termelés társadalmosulása lehetővé tett.¹⁶ Ezt a szintet pedig elsősorban, meghatározó jelleggel a szocialista állami tulajdon képezi, mely a társadalmi tulajdonnak sajátos „kettős” arculatot ad: állami – ezzel ösztársadalmi – lényege mellett elkülönült vállalatok létezésében és működésében is érvényesül.

A szocialista állami tulajdon – a működtetésben jelentkező hibák, az ötvenes évek elején érvényesülő torzulások ellenére is – elősegítette a termelés társadalmosulásának gyorsulását, a korábbi elmaradottság csökkentését. Az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási rendszer pedig, az eddigieknél jobban felismerve a szocialista tulajdon lényegét, lehetővé tette a vállalati – és a szövetkezeti tulajdonosi – érdekek pontosabb meghatározását és érvényesülését, újabb kapukat nyitott a termelés fejlesztése, a termelési eszközök modernizálása, a termelés társadalmosulása útján.

Az állami tulajdon feletti rendelkezés megosztottsága – és a szövetkezeti csoporttulajdon léte – természetesen ellentmondásokat is magában foglaló jelenség. (Ez az ellentmondásosság – ellentétben a köztudatban viszonylag szélesen elterjedt elképzelésekkel – nem úgy jelentkezik, hogy az „állami oldal” a tervgazdálkodást, a „vállalati oldal” az árutermelést képviseli; hiszen a szocialista árutermelés léte a termelés és a munka társadalmosulásának ma adott fokából következik, ezt az „állami oldal” is képviseli, eszközeivel törekszik megvalósítani, szocialista jellegét erősíteni; a tervszerűség viszont a vállalatok gazdálkodásának is alapvető eleme.) A szocialista állami vállalat és a szövetkezet – nemcsak a gazdasági elsajátítás meg-

határozott elemeinek keretét képezi, nemcsak a gazdálkodás tervezésének, szervezésének és irányításának funkcióit látja el, hanem egyben a termelés folyamatának tervezése és szervezése, fejlesztése is a feladatai közé tartozik. Az elsajátítási viszonyok megosztottságából, az állam és a vállalatok mindezzel kapcsolatos feladataiból magától értetődően következik a részben egymástól elváló érdekek kialakulása és önállósodása, önmozgása, fejlődési tendenciáik eltérései, közöttük ellentmondások létrejötte és esetenként ezek erősödése is. Tehát a termelőerőkre épülő és azt mozgásba hozó munkaszervezetben, ennek szervezeti keretében, intézményhálózatában egymástól eltérő, esetenként egymással szemben álló tendenciák érvényesülnek, egymásnak ellentmondó folyamatok mennek végbe. Mindez – egyéb jelenségek mellett – a termelés társadalmasulásának folyamata és a társadalmasítás szintje, az általa nyújtott mozgástér adta lehetőségek közötti ellentmondásban is kifejezésre jut.

A termelés társadalmasulásának folyamata új fejlődési szakaszba lépett napjainkban. (Ennek megfogalmazásaként értékelhetjük a termelés szerkezetét, a termékstruktúra átalakítása folyamatában a gyorsabb ütem szükségességének felismerését.) A társadalmasítás szintje, módja azonban – úgy tűnik – nem mindenben felel meg az új szükségleteknek, a meglévő keretek egyre érezhetőbben nehezítik is az előrehaladást. A vállalatok objektív helyzete és érdekei határokat szabnak a folyamatoknak; a termelés fejlesztésének, korszerűsítésének igénye, a piac és hatása, a munkaerő-ellátás viszonyai, a beruházási politika, az állami irányítás a termelés folyamatában és fejlesztésében stb. hat a vállalatokra, de ez a hatás természetesen a vállalati érdekek szűrőjén keresztül érvényesül, és nem is érvényesülhet másképpen. Ezen a „szűrőn” sok minden fennakadhat és magától értetődően fenn is akad. Mivel a termelőerők fejlődése és fejlesztése, a termelés társadalmasulása nem elsősorban – illetve nem kizárólag – a vállalati keretek között megvalósuló és gyorsítható folyamat, a vállalatok működése egy sor vonatkozásban ellenhatást is gyakorol.

A vállalati keretek változtatása – bár egyes esetekben elkerülhetetlen és szükséges, pozitív hatású – nem ad megoldást ennek az ellentmondásnak a feloldására. Az összevonások, a vállalati keretek szélesítése, az egyre nagyobb vállalatok létrehozása – a közgazdasági irodalomban már szélesen értelmezett – új gondok forrásává vált eddig is. A modern termelőerők fejlődése és a vállalati keretek mozgása között az esetek jelentős részében lehetetlen szinkron teremténi, a termelés és a gazdálkodás kereteinek mozgása, fejlődésük időben nem esik és nem is eshet mindig egybe. Emellett a területileg egymástól távol levő részlegek termelését lehet, de gazdálkodását igen nehéz egy központból eredményesen irányítani, mint ezt több példa is igazolja. A vállalati gazdálkodási keretek túl sűrű változtatása – mely a termelés fejlesztésének változó szükségletét követné – nem is valósítható meg, és feleslegesen bizonytalanná tenné a gazdálkodást, annak folyamatos vitelét is.

A termelés társadalmasulásának mai szintjén a szocialista tulajdon feletti rendelkezés megosztottságának megszüntetése lehetetlen, ennek megvalósítása nem a jelenlegi fejlődési szakaszunk feladata. Az előrelépést az sem segíti elő, ha valamilyik pólust kíséreljük meg kiemelni, és a másik mellőzésével vagy háttérbe szorításával próbálunk meg előrejutni. (Ennek megfelelően a központi irányítás erősítését a vállalatok önállóságának csökkentésével és fordítva, a vállalati önállóság növelését a központi irányítás rovására hirdető javaslatok egyikét sem tartom célravezetőnek.) Mindkét oldal egyidejű fejlesztése, erősítése a jelenlegi keretekben természetesen fokozza a bennük rejlő pozitív vonásokat, azonban ezzel egyidejűleg tovább növelheti az önálló érdekek ellentmondásait is és erősítheti az ellentétes tendenciák érvényesülését és hatását.

A társadalmasulás folyamatának megfelelően ezért szükségesnek látszik tudatosan elősegíteni a társadalmasítás új fejlődési szakaszának kibontakozását, az ehhez szükséges feltételek biztosítását, az eddigiéktől részben eltérő szervezeti keretek kiépülését. Ennek tartalmát, lényegét a népgazdaság, az ennek érdekeit kifejező állam és a vállalatok – és érdekeik – összekapcsolódásának új módja adja meg, mely nem merev szervezeti keretekben jut kifejezésre, hanem a társadalmasulás folyamatát, annak szükségleteit képes követni. Mivel a termelés társadalmasulása, a termelőerők korszerűsödése és a vállalati keretek fejlődése elkerülhetetlenül aszinkronitásban megy végbe – az előbbiek fejlődése túllép az utóbbiak keretein –, a különböző feladatkörök (a szükségleteknek megfelelő mértékben és módszerekkel végbemenő) szétválasztása képezheti az állam és vállalatai közti új összekapcsolási mód legfontosabb elemét. A termelésnek, a termelés technikai folyamatának tervezése, szervezése és irányítása és az ehhez kapcsolódó egyéb feladatok ellátása nem elkülönült – és egymástól bizonyos értelemben elszigetelt – vállalatok feladataként értelmezhető és valósítható csak meg, hanem közös feladatként is, amely az önállóságukat megtartó és a gazdasági elsajátítás folyamatában változatlanul elkülönült egységként működő vállalatok önkéntes elhatározása alapján alakul ki. Ezzel nemcsak az állam és vállalatai, hanem az elkülönült vállalatok között is újfajta kapcsolatrendszer jön létre, mely egyben érdekviszonyaikat is módosítja, közelíti egymáshoz és az össztársadalmi érdekhez. Ezzel – megtartva az elsajátítás jelenlegi elkerülhetetlen megosztottságát, a vállalatok elkülönült tevékenységét –, új, „kettős szervezeti keretek” kiépítésére nyílik lehetőség, melyben tehát részben elválnak egymástól a termelés és a gazdálkodás, a termelés technikai folyamatának szervezése és a gazdasági elsajátítás. Ennek révén mindkét tevékenység önálló fejlődésre kap lehetőséget, és ezen keresztül könnyebben igazíthatóvá válik a társadalmasulás folyamatához.

A fejlődésnek e fent vázolt folyamata, a társadalmasítás új módja bontakozik ki napjainkban a mezőgazdaságban. A megindult és előrehaladt vertikális és horizontális integráció folyamatában kialakult és már működő új formák lényegében az új „kettős szervezeti keretnek” első megnyilvánulásai, és az alkalmazott formák sokszínűsége e keretek rendkívül rugalmas voltát is igazolja.

A mezőgazdaság már vázolt speciális helyzete megkönnyítette a társadalmasítás új formáinak jelentkezését és gyors terjedését. Minden szerv számára szinte azonnal láthatóvá és egyértelművé vált, hogy ebben a népgazdasági ágban a termelés társadalmasulása nagyobb távlatokat nyit, mint amilyenekre a vállalatok keretei lehetőségeket tudnának biztosítani. A mezőgazdaságban az „optimális üzem nagyság” elvesztette korábbi szerepét és jelentőségét, hiszen „olyan gazdaságot lehetetlen létrehozni, melyben minden ágazat minden termelési szakaszának mérete optimális”.¹⁷ Az integráció folyamatában olyan mennyiségű és egymástól földrajzilag is olyan távol levő egységek termelési kapcsolata alakult ki – van olyan termelési rendszer, melynek 200-nál több vállalat a tagja –, mely eleve megvalósíthatatlanná tenné ezeknek az üzemeknek a szervezeti összevonását; emellett a mezőgazdasági vállalatok többsége több integrációs formában és szervezetben vesz részt, és ezen túl rendelkezik integráción kívül eső tevékenységgel, illetve üzemrészekkel is. Könnyítette a folyamatot még az a körülmény is, hogy a mezőgazdasági vállalatok termékszerkezetében sok az azonosság, ami szintén a közös lépések megtétele felé ösztönözte őket. Ugyanakkor bonyolította az új formák kialakulásának folyamatát, hogy a mezőgazdaságban túlsúlyban vannak a szövetkezetek, és így nemcsak az állami vállalati, hanem a szövetkezeti tulajdonosi elkülönültséget is le kellett győzniük.

A mezőgazdaságban az integrációs folyamatoknak a termelési viszonyok fejlődő

désére gyakorolt hatását a nemzetközi és a hazai szakirodalomban többen vizsgálják, utalva arra is, hogy e folyamat a társadalmasításnak is új formáit teremti meg. Elsősorban az agrár-ipari integráció – és ezen belül is az állami gazdaságok és a szövetkezetek vegyesvállalatainak – jelentőségét, szerepét elemzik sokoldalúan, ennek tulajdonítva a változásokban a döntő szerepet.

A közös vállalatok új vonásait és a többi kialakult új formáitól való eltérését elsősorban Sipos Aladár rendkívül értékes munkái mutatják be.¹⁸ E megállapításoknak két fontos vonását idézzük. Egyrészt az állami vállalatok és szövetkezetek közös vállalatában a társadalmasítotttság magasabb fokán levő állami tulajdon fokozott hatást tud gyakorolni az alacsonyabb fokon társadalmasított szövetkezeti tulajdonra – és a szövetkezetekben található pozitív vonásokat az állami vállalat is jobban tudja figyelembe venni és alkalmazni.¹⁹ Másrészt e közös vállalatok jelentős részében nemcsak mezőgazdasági vállalatok, hanem különböző népgazdasági ágak (mezőgazdasági, élelmiszeripari, egyéb ipari, kereskedelmi, szolgáltató) üzemei működnek együtt, így ezek különösen jól segítik elő az élelmiszertermelés komplexumának kibontakozását és fejlődését. A közös vállalatok valóban segítik a tulajdonformák közeledését, a kialakított vegyes tulajdont nem lehet egyértelműen egyik tulajdonformához sem „odacsatolni”, bármelyikkel azonosítani.

Ugyanakkor – úgy tűnik –, az új jelenségeknek, a termelési viszonyok továbbfejlődésének leszűkítése az állami gazdaságok és szövetkezetek közös vállalataira nem tükrözi pontosan a végbemenő folyamatokat. A termelési viszonyok – mint köztudott – nemcsak a szűk értelemben vett tulajdon kérdéseit, hanem a gazdasági elsajátítás egész komplexumát, az elosztási viszonyokat, a vállalatok belső és külső – a népgazdasághoz és annak szerveihez, intézményeihez, a vállalatok egymáshoz való stb. – viszonyait is tartalmazzák. Ennek figyelembevételével viszont érdemes továbbgondolnunk a kialakult helyzet további jellemzőit. E közös vállalatok nemcsak „hidat” képeznek az állami és szövetkezeti tulajdon között, hanem csökkentik, oldják azok gazdasági elkülönültségét, csökkentik az érdekek elkülönültségét és ellentmondásait, közös érdekeket hoznak köztük létre. Ez a jelenség azonban abban az esetben is érvényesül, ha a közös vállalatokban csak szövetkezetek vesznek részt.

A szövetkezetek – kizárólagos vagy állami vállalattal együtt történő – részvétele a közös vállalatokban bizonyos értelemben még jelentősebb változást eredményez, mint az állami vállalatok esetében. A szövetkezeti tulajdoni elkülönültség ugyanis a szövetkezeti elvek merev értelmezésében „ellentétes” a közös vállalkozások bármilyen formájának létével, hiszen az éppen a szövetkezeti tulajdon határait, kereteit kérdőjelezi meg, annak élességét tompítja. A szövetkezetek esetében a társadalmasítás alacsonyabb szintje elsősorban a csoporttulajdon létehez és működéséhez kapcsolódik, az ezekből adódó csoportérdekekkel függ össze. A termelés társadalmasulása fokozódásának megfelelő új, a termelés technikai szervezését átvevő és megoldó formák – a közös vállalatoktól a termelési rendszerekig valamennyi forma – éppen ezeket lazítja, oldja, a csoportokat és érdekeket közelíti, tehát a társadalmasítás fokában tesz lépést előre, az abban mutatkozó lemaradást csökkenti. Ezért a szövetkezetek esetében legalább annyira megalapozottnak tekinthető, hogy a termelési viszonyok fejlődésének magasabb formái felé tett lépésként kezeljük közös társulásaik minden formáját, mint az állami és a szövetkezeti vállalatok vegyes vállalatainak esetében. Ugyancsak megvalósul az agrár-ipari integráció is – és érvényesül annak minden előremutató eleme – abban az esetben is, ha kizárólag szövetkezetek hoznak létre közös élelmiszeripari, takarmányelőkészítő vagy egyéb feladatot ellátó vállalatot (erre is igen sok példa található az országban).

A mezőgazdaságban kialakított valamennyi új forma tartalmaz új vonásokat. Az új vállalatok alakítása nem eredményezi minden értelemben „önálló”, „a többi vállalattól elkülönült” egység létrejöttét, valójában több mezőgazdasági üzem által közösen szervezett és üzemeltetett szervezetként működik, fejlődése – bár önálló tendenciákkal is rendelkezik – nem szakadhat el alapítóitól és működtetőitől, kölcsönösen „kénytelenek” egymás érdekeit is figyelembe venni; ugyanez az elv érvényesül – ha nem is egyforma mélységben és szélességgel – a mezőgazdaságban található többi közös vállalkozás működésében is. Valamennyi új forma meghatározott – és egyben a megalakító és működtető vállalatok tevékenységét egészében fel nem ölelő – gazdasági-termelési feladat elvégzésére alakul, ellátja annak tervezési, szervezési és fejlesztő munkáit, eredményessége viszont elsősorban a benne tömörült vállalatok jövedelmében realizálódik. Működésük módosítja a mezőgazdaságban érvényesülő elosztási viszonyok egész rendszerét, minden elemét, a termelési eszközök elosztásától kezdve a munkaerő csoportosításán keresztül a vállalati és személyi jövedelmek alakulásáig érezteti hatását.

A mezőgazdasági vállalatok változatlan megléte, önállósága és a konkrét feladatok ellátása céljából létrehozott közös vállalkozások és vállalatok valóban kettős szervezeti kereteket eredményeznek, melyek pozitív irányban fejlesztették a mezőgazdaságban érvényesülő érdekviszonyokat is.

Az állami vállalati és szövetkezeti csoportérdekek természetesen nem szűnnek meg, változatlanul hatnak, több vonatkozásban – például a vállalati és személyi jövedelmezőség kérdésében – még előtérbe is kerülhetnek. Azonban egyre jobban kiegészülnek a beépülő új érdekekkel, amelyek révén át tudják hidalni az újtermelés folyamatában az általános- és a rész(csoport)-érdekek közti ellentmondást olyan módon, hogy azok – mindkettő érvényre juttatása mellett – eredményesen integrálódnak. A különböző társulásokban együttműködő vállalatok között – a társulás létrehozását kiváltó célokban – érdekazonosság érvényesül. Az új érdekek beépülése a nagyobb közösségekkel való érdekazonosság irányába hat, az esetek jelentős részében nem is egy, hanem több irányban. Ezeknek a nagyobb érdekközösségeknek a súlya, a szerepe a mezőgazdasági vállalatok és dolgozóik életében, jövedelmük alakulásában növekvő tendenciájú, így a nagyobb közösséggel való érdekazonosság hatása is növekszik az érdekviszonyokon belül.

Az új, nagyobb közösségeket képviselő érdekek természetesen nem minden esetben azonosak a népgazdasági, össztársadalmi érdekekkel. Egyes esetekben ágazati, más esetekben ágazaton belüli közösségi érdekeket fejeznek ki. (Ezek természetesen egybe is eshetnek, és az esetek nagy részében egybe is esnek az össztársadalmi érdekekkel.) Előfordul, hogy a közös vállalatok érdekei túlságosan önállósodnak, ellentétbe kerülnek az őket működtetőkével. Nem minden esetben érvényesülnek megfelelően a termelési rendszerek közös érdekei, tapasztalunk ellentéteket a rendszert szervező gazdaságok és a tagok között. (Ennek hátterében gyakran a szabályozó rendszer hibái, téves intézkedései húzódnak meg.) Mindezek a problémák azonban nem módosítják az érdekviszonyokban végbemenő változások alapvető tendenciáit, azok előremutató jellegét.

A mezőgazdaságban kialakult „kettős szervezeti keretek”, ennek következtében az elkülönült vállalatok közeledése egymáshoz, a tulajdonosi elkülönültség oldódása, a mindezeket kifejező érdekviszonyokban tapasztalható módosulások együttesen a társadalmiasítás magasabb fokát, új fejlődési szakaszának kibontakozását eredményezik, melyben új módon indul meg és halad előre a mezőgazdaságban az

állami és a szövetkezeti tulajdon közeledése. Ez egyben új feltételét, tényezőjét hozza létre a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közeledésének is, melynek folyamata – mindezek következtében – szintén új fejlődési szakaszába lépett.

JEGYZETEK

¹ Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1979. KSH 1979. évi adatai alapján.

² Negyedéves Statisztikai Közlemények. Mezőgazdasági Adatok 1979/2–3. KSH 1979. adatai alapján.

³ Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945–1975. KSH 1975, és Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1979. KSH 1979.

⁴ Statisztikai Évkönyv 1970. Negyedéves Statisztikai Közlemények. Mezőgazdasági Adatok 1979/2–3. KSH 1979, és Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1979. KSH 1979. adatai alapján.

⁵ Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1977. KSH 1977, Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1979. KSH 1979 és Negyedéves Statisztikai Közlemények. Mezőgazdasági Adatok 1979/2–3. KSH 1979. adatai alapján.

⁶ Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1979. KSH 1979.

⁷ A mezőgazdasági keresők száma 1950 és 1970 között mintegy 900 ezerrel, arányuk az ország összes keresője között 50 százalékról 24 százalékra csökkent.

⁸ Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945–1975. KSH 1975. adatai alapján.

⁹ A társadalom osztályszerkezete és rétegződése megyénként. KSH 1975. adatai alapján.

¹⁰ Statisztikai Tájékoztató az élelmiszer- és fagazdasági szakoktatásról. MÉM Szakoktatási Felügyelősége 1974.

¹¹ V. I. Lenin: Karl Marx. LÖM 26. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 64. old.

¹² A tudományos-technikai forradalom fogalmáról, tartalmáról viták folynak a nemzetközi és a hazai szakirodalomban. Még abban sincs teljes egyetértés, hogy napjainkban egyáltalán beszélhetünk-e már tudományos-technikai forradalomról, egyes jelenségek a tudományos-technikai forradalom elemeinek tekinthetők-e. Anélkül, hogy most az említett vitába kívánnék bekapcsolódní, szükségesnek tartom leszögezni, hogy azokkal értek egyet, akik szerint a tudományos-technikai forradalom – és annak, illetve elemeinek alkalmazása – megindult, hazai fejlődésünkre is már ható folyamat. Igaz, hogy további menetét, jövőbeli új vonásait ma még nem tudjuk megadni. Sőt, a következő évtizedekben valószínűleg jelentkező új tudományos, technikai és technológiai eredményeket, azok hatását sem vagyunk – és nem is lehetünk – képesek pontosan előre látni és elemezni. A mezőgazdaságban például ma még nem lehet felmérni, hogy a jövőben lesz-e és milyen mértékben lesz szüksége az emberiségnek a termőtalaj nélküli növénytermesztésre, vagy hogy az automatizálás előrehaladása a növénytermesztés és az állattenyésztés folyamatait milyen további eszközökkel fogja érinteni stb. A már tapasztalható jelenségek alapján azonban úgy vélem, hogy új tartalomról, új minőségről beszélhetünk, melynek már tudományosan megfogható és értékelhető összetevői, vonásai vannak.

¹³ Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945–1975. KSH 1975, és Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1979. KSH 1979. adatai alapján.

¹⁴ E tényre nemcsak magyar szerzők mutatnak rá, hanem más szocialista országok (szovjet, bolgár stb.) mezőgazdasággal foglalkozó szakemberei is.

¹⁵ A szocialista társadalmisítás fogalmán – elfogadva Patkós János kéziratos tanulmányában és a Népszava 1979. július 9-i számában megjelent cikkében kifejtetteket, vele egyetértésben – azt a mó-

dot értem, ahogy a dolgozó osztályok megfeleltetik saját érdekeiknek, cél- és értékrendszerüknek az újratermelés folyamatát és ezzel mozgásteret biztosítanak a termelés társadalmosulása menetének. A társadalmisítás vizsgálata tehát – e szerint a felfogás szerint – elsősorban az elsajátítás, a tulajdonviszonyok oldaláról közelíti a folyamatot.

¹⁶ A mai szocialista országokban – köztük hazánkban – a hatalom megszerzésének időszakában a termelőerők fejlettségét, a termelés társadalmosulásának fokát az úgynevezett világszínvonallal, az adott időszak legfejlettebb technikájával és technológiájával összehasonlítva még egy sor egyéb problémát magában foglaló lemaradás is jellemezte.

¹⁷ *Laczó Ferenc*: Új vonások a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalati érdekeltiségében. *Közgazdasági Szemle*, 1979/2. (Ezt az álláspontot fejt ki minden e kérdéssel foglalkozó szakember.)

¹⁸ *Sipos Aladár*: Az agrár-ipari integráció. *Közgazdasági Szemle*, 1977/6.

¹⁹ Erre utal *Csizmadia E.–Székely M.*: Vállalati gazdálkodás és gazdaságirányítás a mezőgazdaságban című könyve is. Mezőgazdasági Könyvkiadó 1978.

A nők a társadalmi struktúrában

A II. világháború után – a Szovjetunióban már korábban – olyan radikális változások kezdődtek a nők társadalmi státusában, amit valószínűleg a női nem eddigi történetének legnagyobb fordulataként lehet majd számon tartani. A változások középpontjában a nők tömeges otthonon kívüli munkavállalása, a házasság, a család és a háztartás intézményének átalakulása és a nők életkorának meghosszabbodása áll. Eddig a legradikálisabb átalakulások a munkavállalásban és a család intézményében következtek be. Ma bizonyítottnak tekinthető, hogy az otthonon kívüli munkavállalás vezet el a nők társadalmi helyének megváltozásához, ami egyben a nők társadalmi egyenlőségének megvalósulása felé mutat.

A szociológiai elméletalkotás – mind a polgári irányzatok, mind a marxista szociológia – nem vonta még le a következtetéseket a nők társadalmi és családi helyének radikális átalakulásából, a nők helyzetére vonatkozó kutatási eredményekből. Ez elsősorban a társadalmi struktúra és a formális szervezet elméletére vonatkozik – a szociológiai elmélet két alapvető részére. Mindkettőt főként a férfiak „otthonon kívüli” munkája alapján létrehozott kutatási eredményekből és mutatókból építették fel.

A társadalmi struktúra elméletekben alig szerepel, a szervezetelméletben egyáltalán nem kap helyet a nők kiterjedt gazdasági aktivitása, munkahelyi magatartása. A szervezetelmélet eddig meg sem kísérelte, hogy leírja a nők viselkedését a formális szervezeten belül. Pedig a nők magatartásának a nagy termelő szervezetekben a férfiak magatartásától lényegesen eltérő sajátosságai vannak. A nőkre vonatkozó igen gazdag irodalomban alig találunk olyan munkákat, amelyek a női munkát szervezetelméleti szempontból elemeznék.

A társadalmi struktúra elméletekben – amellet, hogy alig találjuk a nők gazdasági aktivitásának következményeit és mutatóit – nem szerepelnek a családi életkörülmények és a családi-háztartási munkamegosztás, a nők otthonon belül végzett munkája. Ezek fontossága akkor érthető meg teljes mértékben, ha a társadalmi struktúra újratermelődését a női generációk élettörténetének szempontjából is tanulmányozni kezdjük. A nemek eltérő társadalmi helyzetének figyelmen kívül hagyása egyoldalú, vagy legalábbis *nem teljes képet* ad az egyes társadalmakról. Úgy véljük, hogy a társadalmi struktúra leírásában megfelelő helyet kell biztosítani a nők otthonon kívüli gazdasági aktivitásának és a nők családi-háztartási helyzetének. Ezekkel ki kell egészíteni a társadalmi struktúra elméletet.

Az ilyen szemléletű struktúraelemzéshez azonban egy olyan mutatószám-rendszert kell kidolgozni, amely mindezeket a szempontokat figyelembe veszi. E tanul-

mány ilyen mutatók felvázolására tesz kísérletet. Módszere kettős értelemben is történeti. Egyrészt ahhoz, hogy a nők mai családi-háztartási státusát és az otthonon kívüli termelési szervezetekben kialakult helyét megértsük, utalni kell a történeti átalakulások tendenciáira az ipari forradalomtól napjainkig. Másrészt figyelembe kell venni az egyéni életút – az individuális élettörténet – alakulását is az életciklus különböző szakaszaiban.

TÖRTÉNETI VÁLTOZÁSOK A NŐK CSALÁDI ÉS TÁRSADALMI HELYÉBEN

A nők mai családi és társadalmi helyét a történelmileg végbement változások alakították ki.

A paraszti, az iparos és kereskedő családokhoz tartozó nők státusát a tradicionális agrártársadalomban két alapvető strukturális tényező determinálta.

Az egyik *a tradicionális nagycsalád reprodukciós és a generációk folytonosságát* biztosító funkciója. A maihoz képest a nők termékenysége magas volt (4–6–8 szülés), az átlagos életkor pedig alacsony. (Magyarországon még 1900-ban is a 18. évet megért nők várható átlagos élettartama 41 év volt.) A magas gyermekszám miatt a nők egészen öregkorukig nevelték a gyermekeket; ebben a nagyszülők is részt vettek. A legfiatalabb és legidősebb gyermek között nagy korkülönbség volt, gyakran másfél évtized. Mivel rövid volt az iskolai képzési idő, a gyermek nevelése szinte teljesen a nagycsalád feladata volt. Itt valósult meg a gyermek foglalkozásra való felkészítése is; a gyermek a foglalkozásban többnyire a szülőt követte; kismértékű volt a generációk közötti átrétegződés. A felnőtt új generáció többnyire nem hagyta el a nagycsaládot; a generációk együtt éltek le életüket. Ennek során három felnőtt generáció találkozott a családfejlődés során. A generációk együttélése a nagycsaládban *a generációk természetes kontinuitását* eredményezte. A tradicionális nagycsalád története tulajdonképpen az egymás után következő nemzedékek története volt.

A másik tényező, hogy *a tradicionális nagycsalád olyan gazdasági egység volt*, amelyben a mezőgazdasági termelés, iparcikkek előállítása és bizonyos kereskedelmi tevékenység megvalósult. Ez azt jelentette, hogy a termelés otthon, a családi gazdaság keretei között folyt. A nemek közötti munkamegosztás úgy alakult, hogy a gazdaságot a család férfi tagjai vezették, de a családi termelésben a nők is részt vettek, a gyermekgondozás-nevelés és a háztartás ellátása mellett. Évszázadokon keresztül a szövés, fonás, kenyérsütés, szappankészítés, sörfőzés, gyümölcskonzerválás stb., továbbá az ápolás és a tanítás egy része a nők házi munkájához tartozott. A reprodukciós funkción túl a nő szerepe abban az értelemben is funkcionális volt a családban, hogy tevékenysége mind a család ellátásában, mind a termelésben nélkülözhetetlen volt. Egyenlőség nem volt a nemek között, de az alárendelt szerepen belül a nő pozitív és nélkülözhetetlen funkciója inkább kölcsönös függőségi és nem elsősorban kiszolgáltatottsági viszonyt teremtett a házastársak között. A nők a tradicionális nagycsaládban, de különösen a parasztcsaládokban nagyon sokat dolgoztak: a család ellátása mellett részt vettek az állatgondozási és mezői munkákban is.

A nő tradicionális helyzetét a családban, illetve a társadalomban az első ipari forradalom, a kapitalista ipari fejlődés kezdte megváltoztatni. A gyárak rohamos kiépítése Nyugat-Európában, fokozatos létrehozása Kelet-Európában – mai fogal-

maink szerint a kapitalista extenzív iparosítás – igényelte a nők ipari foglalkoztatását, mivel a gyáraknak olcsó munkaerőre volt szüksége. Az iparilag gyorsan fejlődő országokban tömegesen bevonták a nőket a gyáripari termelésbe, vagyis a társadalmi munkamegosztásba. Az ipari proletariátus kialakulása együtt járt a munkásnők létszámának növekedésével. A nők helyzete szempontjából e folyamat lényege, hogy *szétvált az otthon és a munkahely*: a nő kilépett az otthonból és direkt módon bekapcsolódott a társadalmi munkamegosztásba. Az „otthon”-ban azonban megmaradtak a családon belüli munkamegosztás tekintetében a tradicionális viszonyok. Az otthonon kívüli munka ellenére a nő feladata maradt a család és a háztartás ellátása, mivel a gazdasági aktivitás kiterjedését nem követte a magánháztartást részben helyettesítő társadalmi szolgáltatások és a gyermeknevelés társadalmi intézményeinek létrehozása.

Az első ipari forradalom – a gyáripari termelés kiterjedésével párhuzamosan – fokozatosan kiemelte a nőt az „otthon” körülményei közül és bekapcsolta a társadalmi termelésbe. Ezzel kiterjesztette a nők egy részének – főleg az ipari munkásnők – aktivitását a makrotársadalomra. Történetileg nézve haladást jelentett, hiszen a nők társadalmi termelésbe való bevonása vezet el a nemek egyenlőségének megvalósulásához. E folyamat azonban ellentmondásosan valósult meg, mivel a foglalkozási struktúrában alárendelt szerepet juttatott a női munkaerőnek, ami sajátos „női” iparágak és szakmák kialakulásában (textilipar stb.), a szakképzetlen és betanított munkában, az alacsonyabb fizetésben nyilvánult meg. A társadalmi munkamegosztás szervezése – a nők részvétele ellenére – teljesen a férfiak életritmusához alkalmazva alakult. (Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című művében 1845-ben leírta, hogy a szülő nőket a szülés után 2–3 nap múlva munkába állították. Ez persze kirívó esete a női életciklus sajátosságai figyelmen kívül hagyásának. De már nem ilyen szélsőséges példa gyermekes anyák esetében az éjszakai műszak az ipari üzemekben.)

A nők gazdasági aktivitásának növekedésével egyidőben egy másik folyamat is kibontakozott: az iparosítást szükségszerűen a városok növekedése, az *urbanizáció* követte. A vidéki lakosság a városokba tódult és ennek következtében nagyfokú lakásínség keletkezett, illetve kialakultak az ún. munkáskolóniák, az osztályjellegű mutató lakótelepek (maradványaik még ma is megtalálhatók). Az „otthon”-ban a súlyos lakáshelyzet következtében romlottak a viszonyok (különösen az egészségügyi viszonyok) és nehezebb lett a nő helyzete. Ezt az sem ellensúlyozta, hogy a női termékenység (szülések gyakorisága) terén erős csökkenő tendencia kezdett érvényesülni, különösen az iskolázottabb városi lakosok között. E folyamat az iparosodás előrehaladásával egyre inkább kibontakozott.

W. Goode (1970), a neves családszociológus rámutatott, hogy a századfordulón csak azok az asszonyok dolgoztak, akiket a szegénység arra kényszerített. A gazdaságilag aktív nők az első ipari forradalom idején főleg a munkásosztály alacsonyabb képzettséggel rendelkező (segédmunkás, betanított munkás) családjaiból kerültek ki, ahol a család elemi életfeltételeinek biztosítása érdekében nélkülözhetetlen volt a női kereset (még ha kiegészítő jellegű is volt a családi háztartásban). A kereső foglalkozásúak másik csoportját alkották a házi cselédek a városi úri családoknál, akik főleg szegényparaszti rétegekből kerültek ki. A harmadik rész az értelmiségiek és irodai tisztviselőként dolgozók, akiket iskolai végzettségük és családi körülményeik munkavállalásra készítettek. A munkásosztály jobb anyagi körülmények között élő rétege (szakmunkásság) többnyire nem igényelte, hogy a nő az otthonon kívül munkát vállaljon, illetve szükség volt a nő munkájára a csa-

lád ellátásában, mivel tevékenységével kiadásokat takarított meg. A „középosztálybeli” családok nőtagjai – néhány értelmiségi foglalkozáson túl – ebben az időben alig vállaltak munkát: funkciójuk a háztartásvezetés és a gyermekek gondozása-nevelése volt.

A. Myrdal és V. Klein (1956) a munkát vállaló nőkkel kapcsolatban rámutatott, hogy a „munkához való jog” nem jelentett mást, mint hogy a nők visszanyerték gazdasági produktivitásukat, amit akkor veszítettek el, amikor a háziipar gyáriparrá alakult át. „A munka elment az otthonból és az asszonyok utána mentek”, ahogy előttük a férfiak is tették. „Az asszonyok mindig egy lépéssel a férfiak mögött voltak a szociális evolúció folyamatában.” A háztartásbeli nők esetében pedig hangsúlyozzák, hogy az otthon maradt nőknek fokozatosan két típusa alakult ki: a kézműven dolgozó háziasszony és a semmittevő nő, a „szalonhölgy”. Egyik oldalon a 14–16 órás napi háztartási munka, a másikon a „liliomfehér kezek” és a könnyű szórakozások kultusza. Az utóbbiak a mintát az arisztokrácia hölgyeitől vették át.

Az ipari forradalom mind a kereső foglalkozású, mind a háztartásbeli nők helyzetét megváltoztatta. Az első esetben biztosította „a munkához való jogot”, de alárendelt szerepet jelölt ki a foglalkozási struktúrában, és – fenntartva a családi munkamegosztásban a tradicionális viszonyokat – felszínre hozta az otthonon kívüli munka és a családi-háztartási feladatok ütközésének kérdését, a nő kettős megterhelését. A háztartásbeli nők esetében másodlagos helyet és függést teremtett a nő részére a családi munkamegosztáson keresztül. A házasság egész életre kijelölte a háztartásbeli nők feladatait és lehetőségeit. Egyetlen nagy cél és lehetőség volt az életükben: a házasságkötés; ez alapvetően meghatározta a férfi és nő viszonyát, a nő alárendelt családi és társadalmi helyzetét.

Az urbanizáció gyors előrehaladása a városok társadalmában fölbomlasztotta a tradicionális nagycsaládot, nemcsak ott, ahol a nő kereső foglalkozást vállalt az otthonon kívül, hanem a „középosztályok” családjai esetében is.

A polgári társadalmi viszonyok kialakulásával együtt alakult át a család nukleáris családdá. E családmagban a háztartási munka és a gyermek gondozása, nevelése továbbra is a nő feladata maradt: a polgári viszonyok között „ideális”-nak tekintett kiscsaládban a férfi volt a kenyérkereső, ő biztosította a család jövedelmét és életszínvonalát. A női termékenység (gyermekszám) lényegesen lecsökkent (1–2–3 gyermek), a szülések a nő szülőképes életszakaszának kisebb időszakában történtek (a 20. és 35. életév között) figyelembe véve a nő átlagos élettartamának másfél-két évtizeddel való növekedését is. Az iskolai képzési idő emelkedése következtében a család szerepe csökkent a gyermeknevelésben, a felnőtt gyermekek pedig eltávoztak a családból. A városi nukleáris család többé nem biztosította a generációk együttélését és a generációk közötti természetes kontinuitást.

Az első ipari forradalom tehát átformálta és konzerválta a nők alárendelt társadalmi helyzetét. A polgári viszonyok közt kialakult *nukleáris kiscsalád a nemek egyenlőtlenségének és a nő hátrányos társadalmi és családi helyzetének megtestesítője volt.*

Az utóbbi évtizedek gazdasági és társadalmi fejlődése megkezdte a nők – tőkés iparosítás során kialakult – hátrányos társadalmi státusának („második nem”) megváltoztatását: a gazdasági fejlődés és a társadalmi küzdelmek a kapitalizmusban is hoztak bizonyos változásokat, a szocializmusban pedig a társadalmi fejlődés következtében megkezdődött a nők hátrányos helyzetének felszámolása.

A szovjet államban korán felismerték, hogy a nők képzettségi szintjének emelése az a kulcskérdés, amely hosszú távon – a generációk egymásutánján – elvezet a tényleges társadalmi egyenlőséghez a nemek között. Ennek megfelelően a női dolgozók aránya azokban a munkakörökben, amelyek középfokú vagy felsőfokú szak-képzettséget igényelnek, az iparosítás első időszakában 1928-ban 29 százalék volt, 1970-ben elérte az 59 százalékot és ez az arány napjainkig állandó. Az otthonon kívüli munkavállalás mértékét mutatja, hogy 1922-ben a munkások és alkalmazottak egynegyede volt nő (ekkor a nők aránya a népességen belül 52 százalék volt), 1976-ban pedig, amikor – a háborús veszteségek hatásaként – a lakosság közel 54 százaléka nő, a munkások és alkalmazottak 51,5, a kolhozparasztoknak pedig 48 százaléka nő. Az egész szovjet társadalomban megvalósult a nők megközelítően teljes foglalkoztatottsága, kivéve néhány olyan mezőgazdasági területet, ahol a falusi családokban a női szerepekkel kapcsolatos tradíciók még erősek.

A nők társadalmi helyével kapcsolatban a Szovjetunióban kezdettől fogva az a felfogás volt uralkodó, hogy a nő főhivatása a társadalmi-gazdasági szerepe teljesítése. Ebből következően az otthonon kívüli munkát az egész aktív életút, az egész életciklus folyamán végzik a nők; ezt a női foglalkoztatás szocialista modelljének nevezik. Ugyanakkor a születési arányszám erős csökkenése a városi nukleáris családokban az utóbbi évtizedben, továbbá – a magas szinten álló bölcsődei és óvodai ellátás ellenére – az otthonon kívüli munka és a családi szerepek összeegyeztetésének problémái felhívják a figyelmet a nők életciklusaiban jelentkező sajátosságok fokozott figyelembevételére. A Minszkben tartott I. szociológiai szimpóziumon olyan ajánlást fogadott el, hogy a kisgyermekes anyáknak fizetésük változatlanul tartása mellett rövidített munkaidőt kell biztosítani (a gyermek 5 hónapos koráig napi 4 óra, 1 éves koráig napi 5 óra legyen a munkaidő). Erősödik az a gondolat, hogy a szakmai életpálya és a munkavégzés során fokozottan figyelembe vegyék a nők anyai szerepét.

Hazánkban a nők társadalmi struktúrában elfoglalt helyét főleg az alábbi változások befolyásolták.

Hatalmas pozitív irányú változás ment végbe a nők iskolázottsági-képzettségi színvonalában: a hetvenes évekre a 30 éven aluli nők az általános iskolai és középiskolai végzettség terén túlszárnyalták a férfiakat, de a magasabb életkorúak között változnak az arányok. A 30–40 év közötti nők általános iskolai és középiskolai végzettsége kissé már elmarad a férfiak végzettségétől, 40 év felett pedig már lényeges az elmaradás. A felsőfokú végzettség tekintetében a nők minden korosztálya hátrányban van az azonos nemzedékhez tartozó férfiakkal szemben, de legkisebb az elmaradás a fiatal korosztályoknál. Az idősebb generációnál a nők iskolázottságának-képzettségének alacsonyabb szintje elsősorban a múlt lassan leküzdhető maradványa.

A nők keresővé válása hazánkban az ötvenes években volt a legtömegesebb, utána már mérséklődött az otthonon kívüli munkavállalás. Míg 1949-ben az összes kereső foglalkozással rendelkező népességben a nők aránya nem érte el a 30 százalékot, addig 1975-ben – a megnövekedett gazdaságilag aktív népességen belül – már közel 44 százalék volt. Ekkor a munkaképes korú nőknek már több mint kétharmada dolgozott (a férfiaknak 86 százaléka). 1949 és 1975 között egymillió-százezerrel nőtt az aktív keresők száma: ez a növekedés majdnem teljes mértékben a nők munkába állásából adódott.

Az otthonon kívül dolgozó nők kétharmada fizikai munkát végez, egyharmada szellemi munkát (1973). 1949-ben nem egészen 12 százalék végzett szellemi mun-

kát, a gazdaságilag aktív nők akkor alacsonyabb létszámán belül. A beáramlás főleg a betanított és segédmunkás pályákra történt, kevésbé a szakmunkások közé. A legnagyobb növekedés a szellemi dolgozók körében valósult meg: főleg az irodai jellegű beosztott szellemi munkát végzők száma nőtt.

A felsőfokú szakképzettségűek között az eltelt 30 évben jelentősen emelkedett a műszaki, a mezőgazdasági, a közgazdasági, az egészségügyi, a pedagógiai és a jogi pályán dolgozó nők aránya, de ezek közül csak a közgazdasági és egészségügyi (31 és 34 százalék) és főleg – hagyományosan – a pedagógiai pályán (58 százalék) magas a nők aránya.

Az otthonon kívüli női munkavállalás, ha lassan is, de elmozdította a családi háztartási munkamegosztást demokratikus irányba. Szociológiai vizsgálatok adatai alapján (nem tükröznek országos reprezentációt) a családok közel felénél korszerűbb lett a nemek közötti munkamegosztás, több mint felénél lényegében megmaradt a tradicionális munkafelosztás. A nők munkába állása alapján a családok jobb anyagi helyzete lehetővé teszi a háztartás gépesítését, ami könnyíti a „második műszak”-ot. Szociológiai vizsgálatok szerint a családi munkamegosztást nem egyszerűen a nők otthonon kívüli munkavállalása, hanem a feleségek magasabb képzettsége mozditja el lényegesen a korszerű irányba. Az ilyen családok jobban igénybe veszik a társadalmi szolgáltatásokat is.

Az iparilag fejlett kapitalista országokban – főleg Észak- és Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban – a II. világháború után, de különösen a hatvanas évektől kezdve, egyre nagyobb hangsúly került a nők otthonon kívüli foglalkoztatására. Ez a periódus jórészt egybeesik a terciér-szektor – a közlekedés és a hírközlés, a kereskedelem és a vendéglátás, a szolgáltatások, a tudomány, az oktatás, az egészségügy és a közigazgatás – nemzetgazdasági súlyának növekedésével, ami fokozottan igényli és lehetővé teszi a női munkaerő alkalmazását.

Az Egyesült Államokban 1890-ben a munkaképes korú nők 18 százaléka dolgozott (nagy részük a munkásosztályhoz tartozott), 1940-ben 26 százaléka; 1960-ban ez az arány már 35 százalékra, 1970-re pedig 40 százalékra nőtt. A II. világháború utáni évtizedekben különösen a házas és gyermekes nők álltak munkába, míg 1940-ben 14 százalékuk dolgozott, 1960-ban már 31 százalékuk. Ezen belül a 10 év alatti gyermekkel rendelkező anyák aránya 8 százalékról 21 százalékra emelkedett.

Az átlagos gyakorlat az amerikai életben az 1940–1950-es években mind a munkásosztálynál, mind a „középrétegeknél” a következő minta volt: a fiatal nő a házasság előtt és a házasság után az első gyermek megszületéséig dolgozott. Ez idő alatt ellátta a háztartási munkák nagyobb részét is. Az első gyermek megszületése után abbahagyta a munkát és ellátta a gyermek(ek) gondozását illetve a háztartási munkát. Amikor a gyermek(ek) iskoláskorúak lettek, illetve felnőttek, újból munkába állt. Ezt a helyzetet fejezte ki az ún. „kétpúpú teve görbe”, amely a női gazdasági aktivitás kor szerinti ábrázolásában az egyik csúcspont 20–24 év között, a másikat 45–50 év között mutatta. Ez a helyzet lényeges módosuláson ment keresztül az utóbbi évtizedben, mégpedig a kiegyenlítődés irányába.

1960-ban a 20–24 éves nők 46 százaléka, a 24–44 éves nők közel 40 százaléka dolgozott az Egyesült Államokban. Ezen belül a házas és gyermekes nők között a 20–24 évesek közel 28 százaléka, a 25–29 évesek 24 százaléka, a 30–34 évesek 26 százaléka dolgozott. Már viszonylag alacsonyabb azoknak az aránya, akik a gyer-

mekszülés után megszakították a kereső foglalkozásukat. Minél magasabb iskolai végzettséggel rendelkeztek a nők, annál nagyobb arányban dolgoztak az otthonon kívül és annál kisebb arányban hagyták abba a kereső foglalkozásukat a szülés után. Ha azokat az anyákat nézzük, akiknek gyermeke 6 éves kor alatt volt, közöttük a gazdaságilag aktívak aránya lényegesen alacsonyabb volt az átlagnál: 17 százalék. Ezek nagy többsége a 20–24 és a 25–29 éves kategóriába tartozott. Viszont a 6–17 éves gyermekkel rendelkező anyák közül már 36 százalék dolgozott.

A hetvenes évekre lényegesen megnőtt a 6 éves kor alatti gyermekekkel rendelkező nők gazdasági aktivitása: számuk és arányuk egyre jobban emelkedett. 1972-ben 45 százalékuk, 1975-ben pedig 51 százalékuk dolgozott. Itt persze figyelembe kell venni, hogy egy új női generáció lépett a szülőképes korba, amely az iskolai képzés során munkavállalásra készült fel. A mai amerikai fiatal nők nagy része úgy látja, hogy a munkát és a családot (szülést és gyermekevelést) egyaránt el tudja látni. Lényegében a fiatal, anyai szerepet vállaló nők fele folyamatosan dolgozik. „A kétpúpú teve görbe” lényegesen kiegyenlítettebb. Várhatóan ez a tendencia tovább erősödik az elkövetkező években.

A képzettség színvonalának emelkedése mellett a magasabb életszínvonalra való igény az, ami lényeges motiváló tényező a női munkavállalás elterjedésében. Az anyagi igények növekedése főleg a „középosztályhoz” tartozó nőket sarkallja munkára. Így most – ellentétben a századfordulóval – elsősorban a jobb módú rétegekből kerülnek ki a munkavállaló nők. Az alacsonyabb jövedelmű rétegekhez, a munkásosztály szakképzetlenebb részéhez tartozó asszonyok munkájára ma is szükség van a családban, másrészt a szociális segély ezeknél a rétegeknél a munkavállalás ellen hat.

A dolgozó nők családi jövedelemhez való hozzájárulását mutatja, hogy az Egyesült Államokban 1972-ben a népszámlálási adatok szerint a férfiak keresete az össz-jövedelem háromnegyed részét, a nők pedig egynegyed részét adta. Ez jórészt azzal magyarázható, hogy a nők kb. 80 százaléka a tercier szektorban dolgozik, ahol a munkabérek alacsonyabbak, és másrészt, hogy általában a férfiaknál kevesebb munkaórát dolgoznak. A legnagyobb növekedés az elmúlt évtizedekben a női foglalkoztatás terén az irodai alkalmazottak kategóriájában következett be, amely már fél évszázaddal ezelőtt dominált a nők foglalkozási struktúrájában. A tercier szektoron kívül a textiliparban, az élelmezési iparban, valamint a mechanika, villamosság, elektronika területén is sok nőt foglalkoztatnak. A nők nagy része alacsony fizetéssel járó munkakört lát el: titkárnő, könyvelő, elemi iskolai tanítónő, pincérnő, háztartási alkalmazott, szakképzetlen munkás. Magasabb állásokban a nők csak alacsony arányban vannak képviselve.

Napjainkban a legfiatalabb női korosztályok munkával kapcsolatos magatartása a fejlett nyugati tőkésországokban is lényeges változáson megy keresztül. A legoptimistább előrebecslések szerint már egy évtized múlva lényegesen változni fog a kép a nők otthonon kívüli munkavállalásában. Minden bizonnyal a jövő generációban egyre több nő számára lesz fontos a szakmai hivatás. Ez maga után vonja a női bérek felzárkózását is. Kérdés, hogy ezt a folyamatot milyen mértékben követi majd a gyermekgondozás társadalmi intézményrendszerének kiépítése.

A statisztikai adatok jól mutatják a nők otthonon kívül végzett munkájának megnövekedését századunk második felében (lásd a táblázatot). A folyamatot a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) adatai alapján mutatjuk be, korcsoportos bon-

tásban, ami a legjobban megfelel az életszakaszok és generációk megkülönböztetésére épülő módszerünknek. Sajnos, az ILO kiadványa nem közöl adatokat a 25–29 éves korcsoportban. Az összevonás 25–44 éves kor között elfed bizonyos életszakaszokat, illetve időbeli változási tendenciákat. Arról van ugyanis szó, hogy 1950 körül a női foglalkoztatás első csúcsa – ahogy már említettük – 20–24 év között volt, és ekkor a szülések relatív többsége még a 25–29 éves korcsoportra esett. A gyermekneveléssel függ össze a foglalkozási ráta esése a 25–44 éves korcsoportban. A hetvenes évekhez közeledve azonban – a házassági kor csökkenésével és azzal, hogy az első gyermek megszülése a házasság első–második évében bekövetkezett – a szülések relatív többsége fokozatosan a 20–24 éves női korcsoportban összpontosult. Így ez szükségszerűen gyengítette azt a tendenciát, amit a 20–24 évesek esetében első foglalkoztatási csúcsnak nevezünk.

A táblázat a nem elég differenciált korcsoportok ellenére szépen mutatja az életszakaszokon belüli gazdasági aktivitást 1950-ben, 1975-ben, és a 2000-ben várható adatokat. De még pontosabban kiolvasható belőle a generációk közötti különbség a három jelzett időpontban; annál is inkább, mivel a 25 év lényegében azonos a generáció távolsággal. Tehát a táblázat – kissé egyszerűsítve – úgy is értelmezhető, hogy az 1950-ben 20–24 éves korcsoport az anyák generációja, az 1975-ös hasonló korcsoport az ő gyermekeik, ugyanakkor a 2000-es hasonló korcsoport vonatkozásában az anyák nemzedéke. Kis egyszerűsítéssel a táblázat a *női generációk láncolatát* tükrözi a gazdasági aktivitás tekintetében. Nyilvánvaló, hogy a három időpontban a 20–24 évesek korcsoportja egymástól teljesen eltérő nemzedéket jelent. Ez tükröződik a gazdasági aktivitással kapcsolatos eltérő magatartásban is.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KÖZELJÖVŐBEN MEGJELENŐ KIADVÁNYA

TURGONYI JÚLIA

A belkereskedelmi dolgozók társadalmi helyzete

A 20–54 éves nők gazdasági aktivitási rátája iparilag közepesen fejlett és fejlett országokban

	1950			1975			2000		
	20–24 éves	25–44 éves	45–54 éves	20–24 éves	25–44 éves	45–54 éves	20–24 éves	25–44 éves	45–54 éves
Kelet-Európa	68,48	58,89	56,66	74,35	78,30	75,58	81,04	85,31	83,05
Magyarország	46,49	33,89	32,16	68,18	70,94	63,27	74,30	77,89	69,93
Szovjetunió	74,10	69,95	63,45	81,40	92,95	84,05	77,34	92,72	83,29
Észak-Európa	64,02	35,90	34,21	61,13	51,61	58,20	64,10	59,30	67,58
Nyugat-Európa	61,45	38,81	37,28	65,40	46,11	45,30	69,87	54,08	53,00
Egyesült Államok	42,63	36,19	43,15	58,15	49,85	58,84	60,60	58,29	69,13

Forrás: Labour Force Estimates and Projections, 1950–2000.

Second Edition, Geneva 1977. Vol. IV. International Labour Office

A régiók illetve az országok összehasonlításánál figyelembe kell venni a társadalmi rendszerek és az ipari fejlettség különbözőségeit, amely a női foglalkoztatás eltérő szintjében és társadalmi céljaiban jut kifejezésre. Különösen áll ez 1950-re, amikor a kelet-európai szocialista országok (a Szovjetunió nélkül) az iparosítás kezdetén álltak – a női munkaerő aktivizálásában a következő másfél évtized volt a felfutás kora; a Szovjetunióban pedig már több mint két évtizeddel azelőtt megkezdődött a szocialista iparosítás, amely a női munkaerőt tömegesen bevonta a társadalmi termelésbe. Észak- és Nyugat-Európa, továbbá az Egyesült Államok akkori kapitalista ipari fejlődésében a terciér szektor már fokozatosan növekedett a nemzetgazdaságban. Az ezredfordulóra a szocialista országokban is túlsúlyba kerül a terciér szektor; a gazdasági szerkezet (népgazdasági ágak aránya) közelebb jut a fejlett ipari ország nemzetgazdaságának struktúrájához. A női foglalkoztatás mértékében az ezredforduló felé haladva határozott közeledés mutatkozik az eltérő társadalmi-gazdasági rendszerű és fejlettségű – a táblázatban feltüntetett – országok és régiók foglalkoztatási mutatói között. Ez azzal is magyarázható, hogy a női foglalkoztatottság végső soron a gazdasági fejlettség függvénye ugyan, de a nemek közötti egyenlőség követelésének radikális előretörése és fokozatos érvényesülése is előmozdítja századunk második felében.

A NŐK TÁRSADALMI HELYÉNEK MUTATÓI ÉLETTÖRTÉNETI SZEMPONTBÓL

Eddigi kutatásaink azt a meggyőződést alakították ki bennünk, hogy a női gazdasági aktivitás szociológiai elméletét nem transzverzálisan, hanem longitudinálisan: élettörténeti szempontból lehet legadekvátábban kiépíteni.

A nők társadalmi státusának mutatóival az elsők között *Kirpatrick* (1953) foglalkozott. Szerinte ezek a következők:

a) a teljes munkaidőben foglalkoztatott nők átlagos keresete a hasonló férfiak keresetéhez viszonyítva;

b) a nők részvétele a magas presztizst nyújtó pozíciókban, ilyen foglalkozásokban, mint orvos, mérnök, ügyvéd stb.;

c) a képzettség színvonala: a tanulási évek számának középértéke a férfiak adataihoz viszonyítva;

d) a nők aránya a tudományos fokozattal rendelkezők között az egyes területeken;

e) részesedés a politikai funkciókban – a nők aránya a tanácsokban és a parlamentekben;

f) elismert női kiválóságok aránya a férfiakhoz viszonyítva (pl. *Who's Who* kiadványban);

g) a jogi diszkrimináció.

Ezek mellett *Kirpatrick* felsorolt szubjektív és magatartási mutatókat is a nőkkel kapcsolatban. Ezeket helyhiány miatt nem részletezzük.

M. Sokolowska és *K. Wrochno* (1965) a nők társadalmi helyét a statisztika tükrében a következő mutatókkal jellemzik:

a) a nők részvétele a foglalkoztatottságban;

b) a nők képzettségi színvonala a férfiakéhoz viszonyítva, a nők a felsőoktatásban;

c) a nők aránya a szakképzett dolgozók között;

- d) a nők aránya a felsőfokú képzettséget igénylő foglalkozásokban;
- e) a nők foglalkoztatottsága a népgazdaság egyes ágaiban;
- f) a nők fizetése a férfiakhoz viszonyítva;
- g) a nők által betöltött állások különböző típusai;
- h) a nők aránya a különböző tudományágak dolgozói között;
- i) a nők aránya a kormányzati szervezetben, a parlamentben, a tanácsokban és a politikai pártokban.

J. Reszke (1976) helyesen jegyzi meg, hogy mind Kirpatrick objektív kritériumai közül, mind Sokolowska és Wrochno tanulmányából hiányoznak azok a mutatók, amelyek az otthonon kívül nem dolgozó, tehát háztartásbeli férjes nők helyzetét tükrözik. Mi ehhez még hozzátehetjük, hogy hiányoznak a *nők családi és háztartásbeli helyzetét, a családi munkamegosztást és életkörülményeket (pl. fogyasztás)* jellemző mutatók. Különös módon a háztartásban végzett munkával ebből a szempontból egyetlen tanulmány sem számol. Pedig ennek – az előző fejezet után már nem kell bizonyítanunk – alapvető jelentősége van az otthonon kívül végzett női munka mutatóinak alakulásában. Érdekes, hogy a nők társadalmi helyzetét szinte kizárólag a nők otthonon kívüli munkája szempontjából kívánják leírni. Úgy látszik, *a szociológia nem jutott még el addig, hogy a nők helyzetének bemutatásán keresztül a társadalmi struktúra leírásába a családi-háztartási belső struktúrát is szervesen bekapcsolná* (nemcsak olyan formában, hogy a háztartásban költik el az otthonon kívül szerzett jövedelmet).

Hagyományosan a férj mint családfő osztályhelyzete, foglalkozása, képzettsége és jövedelme a család összes tagjainak státusát meghatározta. Így a feleség társadalmi státusa – ha dolgozott az otthonon kívül – nem a saját foglalkozási sikereitől, hanem férje előmenetelétől függött. A nők tömeges munkába állásával azonban ez módosul. A nyugati szociológiai irányzatok struktúra-felfogása (rétegződés) szerint ha a feleség foglalkozási pozíciója alacsonyabb a férj foglalkozásánál, akkor a képzettség nem változik. Gyakran előfordul azonban, hogy a nő magasabb képzettséggel és magasabb presztízsű foglalkozással rendelkezik. Például a munkásasszonyok, akik tisztviselők vagy eladónők lesznek, magasabb képzettséggel rendelkeznek, mint férjeik. Ez hatással van a család társadalmi státusának emelkedésére. R. M. Haug szerint: „... ha a feleség képzettsége alacsonyabb, mint a férjé és ha az általa betöltött munkakör presztízse is alacsonyabb, az nem csökkenti a család társadalmi helyzetét. Ha azonban a feleség magasabb presztízzsel rendelkező állást tölt be, mint a férj, akkor növeli családjának társadalmi státusát...” „Ezért a család társadalmi státusának mérésére új módszert kell alkalmazni, bekapcsolva a feleség foglalkozását a családi státus mérésére szolgáló változók rendszerébe.”

Nyilvánvaló, hogy e mögött a foglalkozások presztízsének hierarchiája áll. Ez az egyes országokban más és más lehet. Lengyel kutatások például kimutatták, hogy a szakmunkás státusa magasabb, mint az eladói és alacsonyabb szintű hivatalnokai foglalkozásoké, ahol többek között a nők tömörülnek. (A. Sarapata, M. Weselowski, 1961). Szerintünk általában megkérdőjelezhető az, hogy a foglalkozások között az objektív szervezeti hierarchián és a társadalmi értékrendben meglévő presztízhierarchián túl van-e objektív hierarchia a szocialista társadalomban.

A nők sajátos helyzetét az osztály- és rétegstuktúrán belül társadalmunkban a következő dimenziókban lehet meghatározni, illetve mutatókkal kifejezni:

1. *A generációk közötti mobilitás*: a szülők társadalmi, foglalkozási csoportjának, valamint a nő iskolai végzettségének, az iskolai képzés során illetve a munkahelyen szerzett szakképzettségének és a választott foglalkozásának összehasonlítása

(háztartásbeli maradt-e vagy önálló foglalkozással rendelkezik). A szülők foglalkozási csoportjával való egybevetés – túllépve a mai mobilitási vizsgálatok gyakorlatán – az anya foglalkozási csoportjához való viszonyítást is igényli.

2. *A nő családi státusa* és annak története: a családi állapoton túlmenően a férj képzettségét (szakképzettségét), foglalkozását (beosztását) és keresetét, a gyermekek számát és életkorát, iskolai képzésben való részvételüket (szakképzettségüket) és foglalkozásuk megválasztását jelenti.

3. *A nő otthonon kívül végzett munkája és társadalmi aktivitása*: a nő saját társadalmi-foglalkozási csoportja, beosztása és haladása a szakmai életpályán (szakmai intragenerációs mobilitása), esetleg vezető beosztásba kerülése, keresete, társadalmi-politikai aktivitása (politikai részvétel), ami szorosan kapcsolódik foglalkozásához.

4. *A háztartás és az otthon* jellemzői, amelyek közül az alábbiak az alapvetőek: a lakóhely (településtípus jellege) és a lakáskörülmények; a család – amellet, hogy fogyasztási egység, milyen mértékben termelő szervezet is (háztáji és kisegítő gazdaság és egyéb ipari stb. munkatevékenység); az egy főre (vagy inkább az egy fogyasztási egységre) jutó jövedelem a háztartásban, a család vagyoni helyzete és tartós fogyasztási javakkal való rendelkezése; a társadalmi szolgáltatások igénybevétele a háztartásban; a nemek közötti munkamegosztás alakulása a gyermekgondozás és -nevelés illetve a háztartási munka tekintetében (mennyiben tradicionális illetve modern).

Mivel a társadalom biológiai újratermelését a nők valósítják meg, *a demográfiai mutatók alakulásának az egyéni élettörténet (életút) során*, vagyis az egyes életszakaszokban különös jelentősége van. A nők sajátos társadalmi helye az osztály- és rétegszerkezeten belül csak *longitudinális megközelítéssel* tárható fel, olyan módszerekkel, amelyek lehetővé teszik a réteghelyzetre vonatkozó mutatók és élettörténeti adatok összekapcsolását (kohorsz-elemzés és életrajz módszer).

A nők társadalmi helyének felsorolt mutatói tartalmazzák a nő réteghelyzetének saját forrásait, továbbá a szülők, a férj és a gyermekek jellemzőit is. Mindez együtt fejezi ki a nő társadalmi helyét; közöttük alapvetőek a *saját* foglalkozáshoz kapcsolódó mutatók.

A felsorolt dimenziókban gazdag adatbázis áll rendelkezésünkre a nők helyéről a társadalmi struktúrában, többnyire analitikus formában – más kutatási és elemzési célokra összegyűjtve. Jelen esetben azonban ezek az adatok nem elégitik ki a struktúra-elemzés szükségleteit. A strukturális analízisben ugyanis *komplex* adatokra van szükség, olyanokra, amelyek egyrészt a felsorolt pontokon belül megjelölt tényezők között, másrészt az említett négy tényezőcsoport között az összefüggéseket feltárják, kapcsolatot teremtenek. Továbbá: élettörténeti struktúra-elemzésről lévén szó, az adatokra *az egyéni életút szakaszainak* megfelelő bontásban van szükség. Ezek egyben a társadalomtörténeti folyamatot is tükrözik, amelynek része az egyéni élettörténet. Harmadrészt a megadott dimenziókban *komplex mutatókat* kell képeznünk, ami csak további módszertani kutatásokon keresztül valósítható meg (sokváltozós elemzés).

Az ilyen struktúra-elemzés adatbázisa legtökéletesebben egy erre a célra szervezett önálló felvételen keresztül biztosítható.

Még egy kérdésre kell kitérnünk a nők társadalmi struktúrában elfoglalt helyével összefüggésben: a családfő problémájára a nők foglalkoztatottságának megnövekedésével kapcsolatban. Növekszik a női családfők száma az ún. „sonka családokban”, a válás, az özvegyülés és a házasságon kívüli szülés következtében. Ez

utóbbi jelenség a – főleg külföldi – kutatások szerint egyértelműen növeli az alacsony jövedelműek kategóriáját a különböző társadalmakban. A társadalomstatistikai számbavétel során módszertanilag nehéz kérdés a családfő megállapítása, ha a feleség is kereső foglalkozású, különösen abban az esetben, ha a feleség képzettsége és foglalkozása alapján magasabb jövedelemmel rendelkezik, mint a férj. Úgy gondoljuk, hogy a „családfő” fogalmának mai értelmezését kellene revízió alá venni, amely tulajdonképpen tradicionális fogalom (a férj a kenyérkereső, a feleség kiegészítő tevékenységet folytat).

A női foglalkoztatás megnövekedésével, a nemek közötti egyenjogúságuk előretörésével a „*családfő*” fogalma *korunkban átalakuláson megy keresztül*. Ezt az átalakulást szociológiai és társadalomstatistikai szempontból csak egy sokváltozós modell segítségével lehetne kifejezni, amelyben bázismutatóként a férj és a feleség iskolai végzettsége és szakképzettsége, foglalkozása és beosztása, továbbá a keresete foglalna helyet. Az alapmutatók mellett még számos más mutatót kellene szerepeltetni, amely alaposabb megfontolást igényel.

A családfő fogalmának átalakulása két alapvető problémát takar: az egyik, hogy ki a „kenyérkereső” a családban, tehát a háztartás *jövedelemforrását* tartalmazza, másrészt a *hatalmi viszonyok* (döntések) eloszlását a családban. A tradicionális viszonyokhoz képest nyilvánvalóan mindkét területen változások mentek végbe a nők gazdasági aktivitásának kiterjedésével.

Amíg az átalakulás mérésére egy sokváltozós modellt nem sikerül kidolgozni, addig – egyszerű formában – a családfő meghatározását napjainkban úgy lehetne megközelíteni, hogy a férj és feleség ténylegesen gyakorolt foglalkozását és beosztását illetve az ennek alapján szerzett jövedelmet kellene figyelembe venni. A egyes társadalmi rétegződésű háztartások mintájára meg kellene határozni mindkét házastárs foglalkozását (beosztását), aminek alapján világossá válnának a foglalkozás szempontjából homogén és heterogén házasságok. Ez a megoldás kifejezné az átalakulási folyamatot a családfő tekintetében a mai – a nemek egyenlősége szempontjából is – átmeneti társadalomban.

Operatív célra egy többváltozós megoldás megfelelőnek látszik, elméletileg azonban nem tekinthetjük kielégítőnek. Valószínű, hogy mivel a háztartásfő fogalma a nők alárendelt társadalmi helyének felel meg, maga a fogalom is eltűnik a nők hátrányos strukturális helyének megváltozásával.

A nők társadalmi státusának elemzése nyilvánvalóvá teszi, hogy a társadalmi rétegződés vizsgálatából a *családi és a háztartási életfeltételeket* nem lehet kirekeszteni. Ezzel a nők társadalmi helyének vizsgálatától a társadalmi rétegződés általános elméleti és metodológiai problémáihoz jutottunk el. Módszertani oldalról nézve ez azt jelenti, hogy a társadalmi rétegződés vizsgálatában a *munkahelyre* való koncentráció (munkajelleg-csoportok és a munkahely társadalmi rétegződése) mellett a *lakóhelynek* is megfelelő teret kell biztosítani. Ez arra ösztönöz, hogy társadalmi munkarétegződését *családi-háztartási egységben* vizsgáljuk (megfigyelési egység). Ez egyben az *életmód* fontosságának hangsúlyozását is jelenti a társadalmi rétegződés kutatásokban, hisz az életmód a munkahelyi és lakóhelyi életkörülmények, aktivitási formák (alapvető a munkatevékenység) és értékek integrációját jelenti. Ez mind a mai napig elhanyagolt dimenziója a hazai társadalmi rétegződés vizsgálatoknak. A KSH korábbi elemzéseiben és az MTA Szociológiai Intézet Békéscsaba megyei életmód vizsgálatában helyt kapott; a KSH Társadalomstatistikai főosztály 1978-as rétegződésvizsgálata erre a koncepcióra épült.

A nők társadalmi helyének meghatározása során tekintetbe kell vennünk azt,

hogy Magyarországon a családok strukturális helyzete és életkörülményei az ötvenes, hatvanas években úgy alakultak ki, hogy *mindkét házastárs dolgozik*. Ez lassan *életformává szilárdul* társadalmunkban. A családok döntő többségénél – ahol mindkét házastárs dolgozik – nem lehet figyelmen kívül hagyni a női keresőt. Úgy véljük, hogy ez nemcsak a nők társadalmi állása, de a társadalmi rétegződés szempontjából is nagy jelentőségű realitás.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Acker, J.: Women and social stratification. American Journal of Sociology, 1973. 4. sz.

Burzotta–Nelson, L.: The social standing of a married women. Social Problems, 1976. Vol. 23. No. 5. p. 581–592.

Demographic Yearbook 1975. U. N. Statistical Office. New York 1976.

Ferge Zs.: Még egyszer a nemek közötti egyenlőség társadalmi-gazdasági alapról. Nők, gazdaság, társadalom. Szerk. dr. Szabady E. Magyar Nők Országos Tanácsa. Kossuth Könyvkiadó 1976. 47–69. old.

Goode, W. S.: Soziologie der Familie. Aus dem amerikanischen übersetzt v. Peter Müller. München, Juventa Verl. 3. Aufl. 1970. p. 127–139., 141–145., 204–207.

Harcsev, A. G.–Golod Sz. I.: A nők szakmai munkája és a család (szociológiai vizsgálat). Leningrád 1971. (oroszul)

Jankova, Z.: A női társadalmi szerepek struktúrájának változásai a fejlett szocialista társadalomban és a család modellja. Moszkva 1972. (oroszul)

Juk, Z. M.: A nők munkája és a család. Belorusz Kiadó Minszk 1975. III/1. A nők munkájának hatékonysága a szocializmusban. (oroszul)

Kanter, R. M.: The impact of hierarchical structures on the work behavior of women and men. Social Problems 1976. Vol. 23. April p. 415–430.

Kirpatrick, C.: The family as process and institution. New York 1953. p. 140.

Kulcsár R.: A nők társadalmi mobilitása. Nők, gazdaság, társadalom. Szerk.: Szabady Egon. MNOT és Kossuth Könyvkiadó 1977. 70–87. old.

Kulcsár K.: A házasság mint a társadalmi átrétegződés egyik „csatornája”. Statisztikai Szemle, 1978. 5. 516–531. old.

Labour Force Estimates and Projections, 1950–2000. Second Edition, Geneva 1977. Vol. IV. International Labour Office.

Leonard D. Cain, Jr.: Life course and social structure. Robert E. L. Faris (ed): Handbook of modern Sociology, Chicago: Rand McNally, 1964. p. 272–309.

Marx, Engels, Lenin: A nőkérdésről és a családról. Kossuth Könyvkiadó 1974.

Molnár L.: Az otthonon kívül végzett munka szerepe a nő életútjának különböző szakaszaiban. Demográfia, 1977. 1. sz. 9–23. old.

Molnár L.: A demográfiai és a szociológiai életrajz egyesítése a női életút vizsgálata alapján. Demográfia, 1978. 1. sz. 33–50. old.

Molnár L.: Az életrajz módszer lehetőségei a női életutak kutatásában. Demográfia, 1978. 4. sz. 438–451. old.

Molnárné Venyige J.: A nők foglalkoztatottsági struktúrájának változása Magyarországon (1949–1973). Munkaügyi Szemle, 1976. Melléklet III–IV. 20–22. old.

Myrdal, A.–V. Klein: Women's two roles. London, Routledge and Kegan Paul 1956.

- A nők a Szovjetunióban. Vesztnik Sztatisztiki No. I. 1977. p. 82-95. (oroszul)
- A nők termelőtevékenysége és a család. Minszk 1972. (oroszul)
- Oppenheimer, V. K.*: Demographic influence on female employment and status of woman. Changing women in a changing society. ed. J. Huber, Chicago Univ. of Chicago Pr. 1973. Chicago-London. p. 185-199.
- Reszke, S.*: A nők társadalmi helye – a problémakör áttekintése. Studia Sociologiczne, 1976. évf. 1. sz. p. 135-155.
- Sarapata, A.-Weselowski, W.*: A foglalkozások és a munkahelyek hierarchiája. Studia Sociologiczne, 1961. 2. sz. p. 91-124.
- Sokolowska, M.-Wrochno, K.*: A nők társadalmi helyzete a statisztika tükrében. Studia Sociologiczne, 1965. 1. sz. p. 131-160.
- Stolte-Heiskanen, V.*: Social indicators for analysis of family needs related to the life cycle. Journal of Marriage and the Family. Vol. 36. August 1974. No. 3. p. 592.
- Sullerot, E.*: A női munka története és szociológiája. Gondolat Könyvkiadó 1971.
- Sweet, J. A.*: Woman in the labor force. Studies in Population, Seminar Press New York and London 1973.
- Szabady E.*: Kereső foglalkozás és anyaság: a nők helyzete Magyarországon. Tanulmányok a nők helyzetéről. Szerk. Szabady E. Magyar Nők Országos Tanácsa, Kossuth Könyvkiadó 1972. 217-233. old.
- A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. KSH Budapest 1975. 23-27. old.
- A változások dinamikája a nő helyzetében és a család. Moszkva 1972. I-II-III. köt. (oroszul)
- Volkov, A.*, A nő helyzetének változása és a család demográfiai fejlődése. Moszkva 1972. (oroszul)

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
ÉS A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ ÚJ, KÖZÖS KIADVÁNYA

PAPP ZSOLT

A válság filozófiájától a konszenzus szociológiájáig

370 oldal – Ára: 37,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
MEGYEI ÉS KERÜLETI KIRENDELTSÉGEIN
ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Van-e parasztosztályunk?*

Juhász Pál tanulmányával nekem semmi vitám. Hiszen a maga módszereivel kitűnően oszlat el számos közkeletű hiedelmet és győz meg arról, hogy az ország és különösen a mezőgazdaság iparosodásával az agrárnépesség éppoly nyitottá válik, mint bármely más, illetve a mezőgazdaság is a többi ágazathoz hasonlóan kapcsolódik be a munkaerőpiacba. Arról tanúskodik ez, hogy a mezőgazdasági munka is ipari munkává, az ipari munka egyik válfajává válik, s megszűnőben van minden oly társadalmi és gazdasági jellege, amely a kézműves vagy a nem iparosodott mezőgazdaság munkáját és munkaerjét jellemezte.

Persze nem vagyunk még ott, hogy mezőgazdaságunk teljesen iparosodott lenne, de eléggé előrehaladtunk ezen az úton, s az ehhez kapcsolódó társadalmi jelenségekből már indokoltan vonhatunk le megfelelő következtetéseket. Hogy ezt nem tesszük valami szívesen, vagy esetleg még kevésnek tartjuk az új jelenségeket ahhoz, hogy korábbi álláspontunkon alaposabban változtassunk, ezen nincs mit csodálkoznunk. Szinte „klasszikus”-nak tekintett tételeket nem oly könnyű felülvizsgálni.

Zsarnóczai Sándor is például még mindig ragaszkodik ahhoz az állásponthoz,** amely szerint a feudalizmus egységes jobbágyparaszttsága a tőkés árutertermelés következtében rétegekre bomlik, de sajátos osztály (illetve – ahogy általában fogalmazzanak – rétegekre bomlott, nem egységes paraszti osztály) marad, majd a szocializmusban újra egységes osztállyá válik, egységes szocialista szövetkezeti parasztosztály lesz belőle. Mit kendőzzem, nem tudom elhinni, hogy a tőkés termelési mód a volt jobbágyparaszttságban – illetve a mezőgazdaságban – nem hoz létre semmiféle osztálytagozódást, hanem csak rétegekre bontja és így valamiféle új „sajátos osztályt” teremt. Ha ugyanis a szokásos osztályismérvekben gondolkodunk, akkor mi közük az agrárproletároknak a kisárutertermelő, továbbá a tőkés mezőgazdákhoz. Csupán rétegekre bomlásról van itt szó?

Szerintem külön osztály az agrárproletároké, külön a kisárutertermelőké, és külön a tőkés gazdáké. Hogy valamennyien mezőgazdasággal foglalkoznak vagy falun laknak, az nem osztályismérv. Mint ahogy az ipari foglalkozás, vagy a városban élés

* Hozzászólás a mezőgazdasági dolgozók rétegződéséről, illetve a parasztosztály értelmezéséről folyó vitához. Juhász Pál vitaindító tanulmánya *Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről* címmel a Társadalomtudományi Közlemények 1979. 2. számában jelent meg.

** Lásd: Zsarnóczai Sándor: A mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak strukturális helyzetéről. Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 4. szám.

sem az. Itt miért különböztetjük meg, mégpedig nagyon is külön osztálynak tekintve, az ipari proletariátust, a kisiparos kisárutermelőket és az ipari tőkéseket?

Ha a vitatott álláspont logikája szerint gondolkoznék, arra a következtetésre kellene jutnom, hogy a tőkés termelési módnak egészen más társadalmi és gazdasági törvényei vannak a mezőgazdaságra, mint az iparra. Az utóbbiban és minden más gazdasági ágban is osztályokat hoz létre és tart fenn, a mezőgazdaságban viszont csak rétegeket, ám oly sajátos módon, hogy a parasztság továbbra is egyetlen „sajátos”, vagy – ahogy megszokottabban mondják – „nem egységes” osztály marad.

De mi az a „nem egységes” osztály? Gyanítom, szofizma ahhoz, hogy a kapitalizmusban is legyen parasztságunk, egyetlen – habár nem egységes – parasztsztyálynunk. Más értelmét nem találom, mert ha rétegződése alapján neveznénk egy osztályt „nem egységes”-nek, akkor például a tőkésosztályról is elmondható, hogy rétegezett, hiszen vannak kis-, közép- és nagytőkések, de azért mint osztály nagyon is egységes. Mint ahogy minden más osztály is az, bár mindegyik rétegződik is.

Hogy keletkezhet ez a szofizma? Egyszerűen úgy, ha sem az agrárproletárt, sem a „kulákot” nem tekintjük külön osztálynak, hanem csak rétegnek. Így aztán különféle osztályokat sorolhatunk egy osztályba, s ennek alapján juthatunk ahhoz a sajátos, igazán csak a „parasztságra” érvényes „nem egységes” osztályhoz, amely alapul szolgálhat ahhoz az illúzióhoz, vagy mítoszhoz, hogy a „parasztság” a történelemben mindvégig külön osztályként (egységes, majd sajátos, és végül újból egységes) mozog. Akaratlanul is: nem az „örök parasztság” mítosza ez?

A történelmi „parasztságot” már a kapitalizmus szétveri, felbomlasztja: munkásokat, kisárutermelőket és tőkéseket csinál belőlük. A szocializmus meg szövetkezeti és állami gazdasági dolgozókat, meghagyván eleinte bizonyos mértékig kisárutermelőknek is.

Abban egyetértek Zsarnóczaival, hogy a mezőgazdaságban létrehoztuk – az állami gazdaságoktól itt most eltekintve – a szövetkezeti osztályt. Csak ezt nem nevezném már parasztnak. Nemcsak azért, mert ezt a megnevezést a feudalizmus kategóriájának, vagy maradványának tartom, hanem azért sem, mert alig található már benne aktív korban olyan emberek, akiket köznyelvünk „parasztok”-nak hívott.

Hiszen a termelőszövetkezetekben tagként dolgozó köz- és üzemgazdákat, mezőgazdasági és egyéb mérnököket, állatorvosokat, igazgatási, áruforgalmi, pénzügyi, számviteli és egyéb nem fizikai dolgozókat aligha nevezhetjük „parasztok”-nak. S arányuk nem is oly jelentéktelen: 14 százalék volt 1978 december végén.

Ha pedig a fizikai dolgozó szövetkezeti tagokra vetünk egy pillantást, akkor azt látjuk, hogy 30 százalékuk – ugyancsak a fenti időpontban – szakmunkás, 56 százalékuk betanított, és csupán 14 százalékuk segédmunkás. Ám ezeknek a fizikai dolgozóknak is mindössze 64 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban. S ebből is csupán 6 százalék volt a szakképzetlen, vagyis a mezőgazdaságban dolgozóknak kerekén 96 százaléka szakképzett dolgozó. Mégpedig gépi nagyüzemi szakosított munkára szakképzett! Lehetnek ezek „parasztok”? Akkor ugyanis minden munkát egyformán kellene tudniok és kellene végezniök. Mint ahogy a „paraszt” tette a saját gazdaságában.

Avagy lehet „paraszt” a fizikai dolgozó tagoknak az a 36 százaléka, amely ipari, építőipari, szállítási-hírközlési, kereskedelmi-vendéglátóipari, áru- és raktárkezelői, meg annyi egyéb nem mezőgazdasági fizikai munkát végez?

Aki nem akarja áltatni magát, vagy nem kíván az „örök parasztság” mítoszának bűvöletében élni, az aligha nevezheti ezeket a szövetkezeti dolgozókat parasztnak, s aligha beszélhet szövetkezeti parasztságról, vagy parasztosztályról.

S itt az is eszembe jut, hogy az állami gazdasági dolgozókat, akiknek szakmai összetétele nagyjából ugyanolyan, mint a termelőszövetkezetieké és ugyanolyan mezőgazdasági munkát is végeznek, miért nem nevezi Zsarnóczai szintén parasztnak, miért nem beszél állami gazdasági parasztságról. Csak a tulajdon különböző volta miatt? Vagyis – e szerint a logika szerint – a „paraszt” a tulajdonforma kérdése? Akkor meg megint baj van, mert más a tulajdonforma a feudalizmusban, más a kapitalizmusban és más a szocializmusban! És mégis mindegyik „paraszt”?

Valóban nincs rétegződés? Dehogynincs. Csak egészen másféle, mint amilyen a kisárutermelő, vagy az iparosodás előtti mezőgazdaságot jellemezte. Nyugodtan mondhatnánk, máris szinte olyan, mint amilyen az iparban. Ha a fizikai dolgozókat vesszük, ott vannak a legkülönbélebb szak-, betanított és segédmunkások. Ha meg a nem fizikaiakat, ott találjuk az értelmiségi és a rutinszerű szellemi, vagy nem fizikai munkát végzőknek szintén legkülönbélebb rétegeit. Vagyis a szövetkezeti osztályon belül egyrészt épp olyan rétegződést találunk, mint a munkásosztályban, másrészt meg olyat, mint a szakmai értelmiségi és egyéb szellemi (nem fizikai) dolgozóknál!

S még valami, amire igazán fontos felfigyelnünk: a szövetkezeti osztálynak a fizikai és nem fizikai dolgozók egyaránt tagjai. Megvan a saját értelmisége és a rutinszerű szellemi munkát végzők minden rétege, s ugyanígy a fizikai dolgozóké is. Ezt az új jelenséget a szövetkezeti osztálynál természetesnek tartjuk; érdemes ezen elgondolkozni a munkásosztály és az értelmiség vonatkozásában is.

De visszatérek a mezőgazdasági szövetkezeti osztályhoz, amely létrejött ugyan, de – Zsarnóczai szerint – arra „nem lehet számítani, hogy a társadalmi osztályra jellemző karakterisztikus ideológiai, politikai – általában a felépítményhez sorolható – komponensek mint az egységes szocialista szövetkezeti parasztosztály jellemző specifikumai kialakulnak”. Vagyis van egy társadalmi osztályunk osztálytartalom nélkül, vagy „alap”-unk „felépítmény” nélkül!

Elgondolkoztató. Higgyem azt, hogy nincs szövetkezeti elméletünk, szocialista szövetkezeti ideológiánk, semmiféle szövetkezeti tudományunk? Nincsenek szövetkezeti társadalmi és gazdasági érdekeket képviselő és védő szervezeteink meg egyéb intézményeink? Sőt, nincs szövetkezeti törvényünk? Nincs TOT, nincsenek szövetkezeti területi szövetségek, szövetkezeti közgyűlések, ahol mindenütt a megfelelő osztályérdekek jutnak és juthatnak is kifejezésre?

Nem szívesen teszem már fel a kérdéseket, de kénytelen vagyok: miért nem érvényes megint a társadalom valamely törvénye – jelen esetben az osztálytartalom és magatartás – a mezőgazdasági, pontosabban a szövetkezeti népességre, illetve osztályra? Én ennek ellenkezőjéről győződtem meg.

Abban a modellben, amellyel az 1950-es évek elején a szocializmus építéséhez fogtunk, nagyon is szükségszerű feladatként jelent meg, hogy a mezőgazdasági kisárutermelés helyére a mezőgazdaság kollektivizálását állítsuk. Ez a modell úgy fogta

fel, hogy ha a szocialista társadalom és gazdaság építését szolgáló iparosítás viszonylag elmaradott, tehát nagy agrárnépességgel rendelkező országban indul meg, és a mezőgazdaságban megmarad a kisárutermelés, ez csak lassú ütemű iparosítást tesz lehetővé. Egyfelől azért, mert a kisárutermelésből lassabban és viszonylag kevesebbet lehet az iparosításhoz felhalmozni, másfelől meg azért, mert nehezebben teszi „szabaddá” az ipar számára a munkaerőt. S aki végül ott is hagyja a földet, az nem éppen a jobban gazdálkodók köréből kerül ki. Lassítja tehát az iparosítást, de lassítja a szocialista termelési viszonyok terjedését is, mert fejlesztheti a kisáruterme-
lési, sőt ennek talaján „napról napra szülheti” a tőkés termelési viszonyokat is.

Egészen más a helyzet a mezőgazdaság kollektivizálása esetén. A központi felhalmozás és a mezőgazdasági árak alacsony szinten tartása jóval könnyebb, illetve az iparosítás szempontjából hatékonyabb. A szövetkezeti gazdaságokban érvényesíthető a „maradék elv”, s így a szövetkezeti teljes jövedelem, különösen pedig a személyi jövedelem közvetlen függvénye lehet a központi iparosítási igények kielégítésének.

A szövetkezeti népesség ellátása nagymértékben a háztáji gazdaságra épülhet, ami nemcsak azt teszi lehetővé, hogy a közös gazdaság viszonylag nagyon alacsony személyi jövedelemben részesítse a szövetkezeti tagokat, hanem azt is, hogy a szövetkezeti család kénytelen legyen komoly túlmunkát végezni – másképpen fogalmazva –, munkaerejét a lehető legnagyobb mértékben hasznosítani.

A kollektivizálás ugyanekkor elválasztja a volt kisárutermelőt a saját kisgazdasági földjétől, gyakorlatilag megszünteti a föld-magántulajdont. Ezzel jóval „szabadabb” munkaerőt biztosít az ipar számára, mint a kisárutermelés. Aztán gyorsabban is szabadítja fel, mert kezdetben a szövetkezeti nagyüzemben nyomban meghonosítható egyszerű és kombinált kooperáció nyújt erre lehetőséget, majd pedig a hatékonyabb nagyüzemi gépesítés. Mindez alacsonyan – sőt nehezen elviselhető alacsony szinten – tartott szövetkezeti személyi jövedelemmel párosul; ezért tömegesen hagyja el a szövetkezeti népesség a mezőgazdaságot és szolgáltat munkaerőt az extenzív iparosításhoz. Mégpedig nem is akármilyet, mert – a kisárutermeléssel szemben – elsősorban éppen a dinamikusabb, az értelmesebb munkaerő keresett magának helyet a mezőgazdaságon kívül.

Mindez persze azt kívánta, hogy a létrejövő szövetkezeti osztálynak semmiféle osztályszerkezete és érdekképviselése ne alakuljon ki, sőt magát az önálló gazdálkodási tevékenységet is lehetetlenné tették a központi előírások és ellenőrzések. Így ez az osztály az ötvenes évek elején nem érezte sajátjának a szövetkezeteket, kényszerűségből dolgozott, gyakran belső ellenállással, és adandó alkalommal megkönnyebbülten vett részt a szövetkezet felosztatásában. Mi volt ez, ha nem annak a látványos megnyilvánulása, hogy létrehoztunk egy osztályt, de ugyanakkor meg akartuk fosztani minden osztálytartalmától? Ezt pedig egyetlen osztály sem viseli el!

Hogy mezőgazdasági szövetkezeti osztályunk ma másképpen viselkedik, mint az iménti modellben az ötvenes évek első felében, annak okát éppen abban látom, hogy 1957 után társadalom- és gazdaságpolitikánk józanul nyitott utat és engedett teret szövetkezeti osztályunk osztálytartalmának kibontakozásához és érvényesüléséhez.

Nem akarok időzni annál, hogy a szövetkezeti gazdálkodást és annak belső ügyeit rájuk bízta, létrejöhetnek a szövetkezeti érdekképviselői és egyéb szervek, lett külön szövetkezeti törvényünk, a szövetkezeti szektort és a szövetkezeti tulajdont éppúgy szocialistának tekintjük, mint az államot, mert mindezek köztudomásúak.

Viszont arra már talán érdemes némi időt szentelni, hogy valamit mégsem gondoltunk kellően végig, s legjobb akaratunk ellenére sajátos csapdát állítottunk magunknak.

Elméletileg és politikailag nagyon fontos lépésünk volt, amikor feloldottuk az „össznépi” és a „csoport”, a „következtesen” és a „nem következtesen” szocialista tulajdon magasabb és alsóbbrendű minősítését, s úgy fogalmaztunk, hogy a szocialista tulajdonnak nálunk két formája van: az állami és a szövetkezeti.

Ez egyrészt elismeri, hogy sem az állami, sem a szövetkezeti még nem a végleges szocialista tulajdon, másrészt meg elvileg mindkettőjüket egyenrangúnak tekinti, de – az egységes szocialista tulajdon, vagy az osztály nélküli szocialista társadalom célját szem előtt tartva – kimondja, hogy a kettőnek közelednie kell egymáshoz. És – szerintem – itt van az önmagunk állította csapda!

A „közeledés” ugyanis nem egyféleképp értelmezhető. Két dolog közeledhet egymáshoz úgy is, hogy az egyik megy a maga eredeti útján, a másik meg letér a sajátjáról, és egyre közeledik az előbbihez. Aztán történhet úgy is, hogy egyik is, másik is elhagyja eredeti pályáját, és kölcsönösen egymás felé tartanak.

Gyakorlatilag mind a kettővel találkozunk. Az elsöben kitünően továbbélhet – és tovább is él – az „össznépi” és a „csoport” megkülönböztető eszméje, s a „közeledés” gyakorlatában ezt úgy érvényesíti, hogy mind több olyan vonást kíván bevinni a szövetkezeti tulajdonba, amely az állami tulajdont és az állami vállalatok működését jellemzi.

A második azt nézi, hogy egyik is, másik is mit adjon fel a sajátjából és vegyen át a másiktól. Ezt szem előtt tartva gondos összegeзések is történtek arról, hogy milyen „szocialista vonásokkal” gazdagodott a szövetkezeti szektor, milyen „vállalati” gazdálkodási módszereket vett át az állami vállalatoktól, s mit kell még tennie, hogy tovább „közeledjék” az állami tulajdonhoz. Szó esik persze arról is, hogy az állami szektorban milyen változások segítenék elő a „közeledést”, de gyakorlatilag itt alig van olyan változás, amely a „közeledési” szándékról tanúskodna.

Annál inkább érvényesül a „közelítési” politika a szövetkezeti tulajdonnal szemben. A „gazdaságilag” célzatosan alátámasztott és „megideologizált” egyesítések s összevonások során – bizonyos formásokat ugyan betartva – gyakorlatilag szinte úgy bántunk vele, mintha állami tulajdon lenne, állami vállalatokkal lenne dolgunk. A szövetkezeti gazdálkodást központilag néha már olyan szabályozott keretek és normák közé szorítottuk, mintha állami vállalatok lennének. A mindennapi beleszólás a „meggyőzés” és a „népgazdasági elvárás” köntösét öltötte magára.

S mindennek megszületett a maga ideológiája is: a „társadalmisítás” magasabb foka, ami egyúttal „fejlettebb” szocialista viszonyokat is testesít meg. Gyakorlatilag ez úgy látja, hogy minél nagyobb egy gazdasági egység, annál „szocialistább”; egy húszezer hektáros egyetlen szövetkezet például „társadalmisítottabb” és „szocialistább”, mint az ugyanitt korábban gazdálkodott 4–5 szövetkezet; avagy az agrár-
ipari egyesülés is „társadalmisítottabb” és „szocialistább”, mint bármely szövetkezet, állami gazdasági és élelmiszeripari vállalat önmagában.

Ez az álláspont a társadalmi tulajdont, a tulajdon társadalmi jellegének fokát egyszerűen azonosítja a koncentrációval és a centralizációval. Pedig a kettőnek egymáshoz aligha van köze. A tőkés termelésben érvényes tökekoncentráció és centra-

lizáció törvénye alapján minősíteni tulajdonunk társadalmi és szocialista jellegének fokát, s ezen az alapon szorgalmazni is, nem mondható szerencsésnek.

Mint ahogy az sem, ha a gazdálkodási módoknál azt tekintjük „szocialistábbnak”, amely közelebb áll az állami vállalatokéhoz, s ezen az alapon a szövetkezeti gazdálkodást igyekszünk is erre az útra terelni, „közelíteni egymáshoz” a szövetkezeti és az állami vállalati gazdálkodást.

Mindezek a jelenségek Zsarnóczainak azt a feltételezését látszanak igazolni, hogy a fejlett szocializmusban „erőteljesebben érvényesülnek azok a társadalmi folyamatok, amelyek . . . az osztály nélküli társadalom kialakulásának érdekében hatnak, mintsem azok, amelyek az osztály jellegű sajátosságok kialakulását segítik elő”. Magyarán: ezek a folyamatok nemcsak nem engedik a szövetkezeti osztály osztálytartalmának kialakulását és érvényesülését, hanem magát a szövetkezeti osztályt is felszámolják.

Arra már nem térnék vissza, hogy a szövetkezeti osztály „osztály jellegű sajátosságai” és érdekei mégis kialakulnak és a mindenkori lehetséges módon érvényesülnek is, de azt nem szeretném elhallgatni, hogy ez az álláspont, vagy „jogos feltételezés” – akarva-akaratlanul – az uralkodó és az uralt osztály, illetve termelési vetkezetit. Vagyis az államinak is van még mit fejlődnie, hogy a kifejlett társadalmi tulajdont testesítse meg, és a szövetkezetinek is.

Lehet-e más alternatíva? Igen, ha másképp gondolkodunk. Ha az államit éppúgy nem tekintjük végleges társadalmi, vagy társadalmiasított tulajdonnak, mint a szövetkezetit. Vagyis az államinak is van még mit fejlődnie, hogy a kifejlett társadalmi tulajdont testesítse meg, és a szövetkezetinek is.

Ebben az esetben a két tulajdonnak nem egymáshoz kellene „közelednie”, hanem a magasabb fokon társadalmihoz, nem azt kellene vizsgálgatnunk, melyik mit hagyott el a magáéból és vett át a másikéból, hanem azt, hogy milyen módon halad – mégpedig a maga útján – az egységes társadalmi tulajdon felé.

Mert ehhez az állami tulajdon útján éppúgy el lehet érni, mint a szövetkezetin, csak az egyiket másképp, mint a másikon, s ha engedjük, sőt ösztönözzük, hogy mindegyik a maga útját járja, akkor a fejlődés is gyorsabbá, egyenletesebbé válhat, mert nem terheli az „uralkodó” és „uralt” viszonyal járó hol kisebb, hol nagyobb ellentmondások.

Ehhez azonban jobban kellene tudnunk, mi a szocialista társadalmi tulajdon, melyek az ismérvei, és miként kell működnie, mert ekkor azt is tudnánk, mit kell a szövetkezeti, és mit az állami tulajdonnak tennie, hogy az egységes társadalmi tulajdonhoz, vagyis az osztály nélküli társadalomhoz érjünk.

Úgy látom, ettől az egyébként nagyon nehéz feladattól felmentettük magunkat, amikor az „egymáshoz való közeledés” tételét és gyakorlatát megalkottuk. Márpedig további fejlődésünk nyitja valójában itt van. Tudnunk kell, mi a szocialista társadalmi gazdaság! S lévén ez minden bizonnyal magasabb rendű, az ember társadalmi és gazdasági önmegvalósításának valóban kedvező teret nyújtó, a szövetkezeti is, meg az állami is szívesebben közeledne a maga útján feléje, mint a mai egymáshoz.

Komló László

tájékoztató

Nemzetközi tudományos tanácskozások Lenin születésének 110. évfordulóján

Lenin születésének 110. évfordulóját világszerte megünnepelték, a kommunista pártok számos elméleti tanácskozáson méltatták Lenin életművét, a lenini eszmei örökség hatását. A különböző rendezvények sorából két nagy jelentőségű nemzetközi tanácskozásról adunk hírt.

Az SZKP KB három tudományos intézete és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája *A marxizmus-leninizmus és korunk* címmel nemzetközi tudományos tanácskozást rendezett 1980. április 15–17-én Moszkvában. A konferencián a szocialista országok kommunista pártjainak delegációi mellett az európai tökéletesországo kból 11 kommunista párt képviselői, továbbá 14 fejlődő ország kommunista- és munkáspártjának küldöttei vettek részt, összesen 38 ország kommunista pártja képviseltette magát. A tanácskozást az SZKP KB titkára, M. Zimjanyin nyitotta meg, a főreferátumot A. Jegorov, az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete igazgatója tartotta. Az egyes kommunista pártok küldöttei előadásokkal, korreferátumokkal kapcsolódtak be a vitákba.

A szocialista országok Tudományos Akadémiáinak együttműködése keretében tevékenykedő *A munkásosztály a világforradalmi folyamatban* Nemzetközi Problémabizottság és annak bolgár nemzeti tagozata szervezésében Lenin születésének évfordulója alkalmából ez év március 18. és 20. között Szófiában tar-

tottak elméleti konferenciát. Hasonló jellegű fórumon először vettek részt Laosz és Kambodzsa, valamint a balkáni kapitalista országok marxista tudósainak képviselői.

A konferencián a vitaindító előadásokat R. Avramov, a BKP KB tagja, a szófiai Modern Szociális Elméletek Intézetének igazgatója és T. Tyimofejev, a Nemzetközi Problémabizottság elnöke, a moszkvai Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet igazgatója tartották. A plenáris üléseken 19, a szekcióüléseken 32 előadás hangzott el.

Az alábbiakban közöljük Szabó Józsefnek, a Politikai Főiskola rektorának, a moszkvai tanácskozáson részt vett magyar delegáció vezetőjének előadását.

A Szófiában tartott elméleti konferencia előadásairól és vitájáról pedig közöljük Havas Péternek, a Társadalomtudományi Intézet tudományos osztályvezetőjének ismertetését.

Szabó József

LENIN TANÍTÁSAINAK IDŐSZERŰSÉGE

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága, a magyar delegáció nevében köszönöm, hogy meghívtak bennünket erre a jelentős elméleti tanács-

kozásra. Pártunk nagy jelentőséget tulajdonít az ilyen tanácskozásnak. Ismeretes, hogy a világforradalmi folyamat általános előrehaladása, a nemzetközi kommunista mozgalom fejlődése következtében megerősödött, kiteljesedett a testvérpártok önállósága. Napjainkban mozgalmunknak nincs szervezett központja, minden testvérpárt teljesen önállóan dolgozza ki politikáját. Ez azonban nem változtatja meg mozgalmunk nemzetközi jellegét. Ez nem változtat azon a tényen, hogy a különböző országok munkásosztályának és dolgozó tömegeinek alapvető érdekei és fő céljai azonosak. Összekapcsol bennünket az is, hogy ugyanazon eszmei alapon folytatjuk harcunkat, amelyet Marx, Engels és Lenin alapoztak meg. Mozgalmunk nemzetközi jellegéből fakad, hogy a kommunista pártokban törvényszerűen nő az az igény, hogy megismerkedjenek harcos társaik tevékenységének tapasztalataival és együtt elemezzék az egész mozgalom számára fontos politikai és elméleti kérdéseket. Meggyőződésünk, hogy ez a tanácskozás is segíti a kommunista mozgalom fejlődését, a szocialista országok egységének erősödését, korunk valamennyi forradalmi erőinek szolidaritását. Biztosak vagyunk benne, hogy a konferencia segíti a béke és a társadalmi haladás ügyét az egész világon.

110 éve született a huszadik század legnagyobb marxistája, századunk kiemelkedő alakja, korunk legnagyobb gondolkodója és forradalmára, a világ első szocialista államának, a Szovjetuniónak megalkotója, Vlagyimir Iljics Lenin. A történelmi távlat ma már lehetővé teszi, hogy minden szempontból felmérjük életének és munkásságának jelentőségét, elméleti örökségének időszerűségét.

1. Lenin életműve Marx és Engels tanainak elsajátításával és továbbfejlesztésével az imperializmus és a szocialista

forradalmak, a kapitalizmustól a kommunizmushoz vezető világtörténelmi átmenet problémáit ragadta meg. Tanulmányozta az imperializmus lényegét, olyan kérdésekre keresett és talált választ, hogy mit jelent a munkásosztály vezető szerepe és milyen legyen a viszonya más dolgozó osztályokhoz és rétegekhez? Mi a kommunista párt szerepe, melyek belső életének alapvető normái? Lenin feltárta a szocialista állam szerepét, megfogalmazta a proletárdiktatúra, a szocialista demokrácia funkcióit, működésének alapelveit, megmutatta milyen gazdasági feladatokat kell megoldania a hatalomra jutott munkásosztálynak. Figyelmének középpontjában állt az a problémakör is, hogy mi az ideológia, a kultúra, a tudomány szerepe a munkásmozgalomban, a szocialista építésben? Sok erőt és energiát szentelt azoknak a munkásmozgalom számára nagyon fontos kérdéseknek, hogy hogyan lehet megoldani a nemzetiségi kérdést, mi legyen a kommunisták álláspontja a háború elleni harc, a nemzeti felszabadító mozgalom, a hazafiság és a nemzetköziség kérdésében. Sokat foglalkozott azzal a kérdéssel is, hogy milyen legyen a viszony a szocialista állam és a kapitalista világ között.

Mindezek a kérdések nemcsak a múlt történelmi kérdései, hanem napjaink legfontosabb problémái is. A helyes választól függ a szocializmus sorsa, az emberiség jövője. Ezért is különösen nagy ma a társadalomtudománnyal foglalkozók felelőssége. E felelősségük tudatában nem elég ismételni és magyarázni Lenin tanításait, a mai problémákat új szinten lehet és kell megválaszolni. Lenin miközben alapvető problémákat oldott meg, nem vehette figyelembe mindazokat az aspektusokat, amelyek a forradalmi fejlődés későbbi szakaszaiban vetődtek fel. De Marx és Engels munkáira támaszkodva elméleti és módszertani alapot hozott létre megoldásukhoz, megkövetelve, hogy minden esetben végez-

zék el a „konkrét helyzet konkrét elemzését”.

Lenin úgy védte meg Marx tanításait Bernstein és David, a késői Kautsky, Hilferding revíziós kísérleteivel szemben, hogy egyszersem *továbbvitte* azt; a marxizmus védelmének és fejlesztésének az egysége Lenin életművében azt jelenti, hogy korunkban csak a *leninizmus* vállalásával és képviselésével együtt lehet következetesen megőrizni és fenntartani a marxizmust, hogy csak *egy* marxizmus van, a *marxizmus-leninizmus*. A marxi és a lenini mű összetartozásának jele, hogy a kettőt csak akkor lehet szembeállítani egymással, ha mindkettőt eltorzítják és megcsonkítják. A közkeletű antileninista tétel szerint a „voluntarista Lenin” ellentétben van az „ökonomista Marx”-szal, e tézis éppúgy kitörli Marx munkásságából a párt, a szocializmusért vívott harc eszméit, mint ahogy Lenin művében nem vesz tudomást a szubjektivizmus bírálatáról, a materializmus melletti kiállásról, a stratégia és a taktika objektív-tudományos megalapozásáról. Évtizedek óta visszatér a vád, hogy a leninizmus eltért a marxizmustól; e vádat egyaránt hangoztatta az idős, már renegát Kautsky – „annak, ami ma bolszevizmus vagy leninizmus gyanánt érvényben van, több köze van Schapperhoz, mint a vele szemben álló Marxhoz”¹ –, és a fehéremigráns Berdjaew, mondván, hogy a „leninizmus már nem marxizmus”.² Lenin állítólagos voluntarizmusa Brzezinski szerint a forradalmi párt koncepciójában és gyakorlatában nyilatkozott meg; Brzezinski is megismételte azt az antileninista érvet, hogy a leninizmus – éppen vélt voluntarizmusa, a forradalmi párt eszméje miatt – csupán orosz jelenség, csupán orosz nemzetközi tradíciókhoz kötött és ezekre korlátozódott: „a marxizmus-leninizmus . . . válasz volt az önkényuralom specifikus orosz hagyományára”.³

Valójában Lenin Marxnak és Engels-

nek művét folytatta, mind elméleti munkásságával, mind gyakorlati tetteivel. Nem másolta szavaiikat és tetteiket, hanem mindenkor a tényeket vizsgálva, a konkrét valóság sokoldalú tanulmányozásából vonta le a következtetéseit. Az elméleti megállapításokat mindig a gyakorlat szigorú próbájának vetette alá. Az elméletet a cselekvés vezérfonalának tekintette és sohasem dogmának. A tudományos elmélet és a forradalmi gyakorlat egysége tette lehetővé, hogy ne csak megvédje a marxizmus forradalmi lényegét a különböző jobb- és ábaloldali torzításoktól, hanem továbbfejlessze azt az imperializmus és a szocialista forradalmak korában. A szigorú tudományoság és a következetes forradalmi gyakorlat egysége a magyarázata annak, hogy elmélete behatolt a tömegekbe, anyagi erővé vált, s a Szovjetunió után a világ más országaiban is győzött a szocializmus. A tudományos elmélet és a forradalmi gyakorlat lenini egységének legfőbb jellemzői: a történelmi és dialektikus szemléletmód, a következetes osztályállás, a nemzeti és nemzetközi problémák egységes szemlélete, mindenféle szubjektivista, voluntarista felfogás elvetése, a tények tisztelete és ugyanakkor a magas hőfokú forradalmi lelkesedést sem nélkülöző tudatos harc a világ megváltoztatásáért. A forradalmi elmélet és a forradalmi gyakorlat szüntelen kölcsönhatása Lenin tevékenységében lehetővé tette, hogy a *marxizmus-leninizmus ideológiája ne csak a világ megismerésének, hanem megváltoztatásának is hatásos fegyvere legyen*, olyan ellenállhatatlan erő, amely „az egész világ szocialistáit ehhez az elmélethez vonzza”. A világ megismerésében és megvál-

¹ K. Kautsky: Die materialistische Geschichtsauffassung II. Band. Berlin 1927. S. 729.

² N. Berdjaew: Wahrheit und Lüge des Kommunismus. Baden-Baden, 1957. S. 124.

³ A Brzezinski-idézet forrása: Das 198. Jahrzehnt. Eine Team-Prognose 1970 bis 1980. Hamburg, 1969. S. 37.

toztatásában, korunk társadalmi problémáinak megoldásában ma is időszerűek és pótolhatatlanok Lenin tanításai. A nemzetközi kommunista mozgalom számára a lenini elvek és a lenini módszerek adnak ma is útmutatást ahhoz, hogy a jelen kor bonyolult kérdéseit feltárják és a béke, a demokrácia és a szocializmus érdekében oldják meg.

Lenin szellemében mondjuk, hogy a marxizmus nem korlátozódhat Lenin ismétlésére. de ugyanígy nem beszélhetünk marxizmusról Lenin életművének ismerete és elsajátítása nélkül.

2. A magyar nép hamar megtanulta Lenin nevét. Megértette és megérezte, hogy számára ez a név jelenti a szabadságot a háború poklából és mindenekelőtt a földesurak, a gyárosok és a bankárok uralmától. A hadifogságba esett magyar munkások és parasztok tízezrei Oroszországban már 1917–18-ban megismerkedtek Lenin eszméivel és azok gyakorlati megvalósulásával az orosz proletár szocialista forradalomban. Több mint százezer magyar internacionalista harcolt a szovjet Vörös Hadsereg sorában és járta ki a leninizmus forradalmi iskoláit.

A történelem nagyon gyorsan napirendre tűzte Magyarországon a Kommunista Párt létrehozását, a szocialista forradalmat. A párt még alig négy hónapja alakult, amikor feladatává lett a tömegek vezetése a proletár forradalomban. A párt vállalta ezt.

A magyar munkásosztály a kommunisták vezetésével 1919. március 21-én – elsőnek a Szovjetunió után – győzelemre vitte a szocialista forradalmat. A leninizmus eszméi vezették ebben. Pártunk a legfontosabb kérdésekben helyesen alkalmazta Lenin tanításait. *Megértette*, hogy csak a proletárdiktatúra biztosíthatja a szocialista forradalom győzelmét. *Megértette* és hirdette, hogy „természetes” szövetségese az oroszországi munkásosztálynak és a forradalom győzelméért harcoló minden népnek.

Megértette a termelőeszközök szocialista átalakításának feladatát. *Megértette*, hogy a forradalomnak védelmeznie kell magát, a párt mozgósította és harcba vezette a tömegeket az antant imperialistái és az őket támogató burzsoá seregek ellen. Nagyon nehéz körülmények és rövid idő – 133 nap – háborús viszonyai közepette is megindult a szocialista építés Magyarországon. A Tanácsköztársaság népünk nagy történelmi győzelme, a leninizmus nagy nemzetközi győzelme is volt. A Magyar Tanácsköztársaság győzelme bizonyította az Októberi Forradalom alapvető vonásainak nemzetközi érvényét.

Vlagyimir Iljics Lenin sokat és behatóan foglalkozott a Magyar Tanácsköztársaság tapasztalataival és tanulságaival. Csak egy tényre szeretnék emlékeztetni: két hónappal a Magyar Tanácsköztársaság győzelme után, 1919 májusában – megismerkedve a forradalmi eseményekkel – Lenin megírta híres *Üdvözlétét* a magyar munkásokhoz.

Az *Üdvözlés*ben Lenin a proletárdiktatúra történelmi feladataival foglalkozik. Hangsúlyozza a magyarországi szocialista forradalom békés úton történt győzelmének jelentőségét, annak nemzetközi és sajátos nemzeti vonásait. A sajátos vonások között kiemeli többek között az ipari munkásság nagyobb arányát és szervezettségét Magyarországon. „Lelkesedéssel és örömmel töltönek el bennünket azok a hírek, amelyeket a magyar tanács hatalom vezetőitől kapunk. Alig több mint két hónapja áll fenn Magyarországon a tanács hatalom, de szervezettség tekintetében a magyar proletariátus, úgy látszik, már túltett rajtunk. Ez érthető, mert Magyarországon a lakosság általános kulturális színvonala magasabb, azonkívül az ipari munkások aránya az egész lakossághoz képest (a mai Magyarországnak 8 millió lakosa van, ebből Budapestnek 1 millió) hasonlíthatatlanul nagyobb, végül a tanácsrendszerre, a proletárdiktatúrára va-

ló átmenet is hasonlíthatatlanul könnyebb és békésebb volt Magyarországon.”⁴

Máig szóló tanulságként mutatott rá arra, hogy a szocialista forradalom különféle formái, a viszonylag békés út lehetőségége segít megérteni a szocialista forradalom és a proletárdiktatúra közös lényegét. Lenin hangsúlyozta, hogy bármennyire is sokszínűek és különbözőek a forradalmi átmenet formái, alapvető lényegük, tartalmuk a proletariátus diktatúrája.

A munkásosztály számára a legkedvezőbb a társadalmi rend békés úton történő megváltoztatása, de hogy ez lehetséges-e, nem rajta múlik, hanem a burzsoázia magatartásán. A magyar munkásokhoz küldött üzenetében Lenin kifejezte, hogy a proletárdiktatúrának feltétlenül erőszakot kell alkalmaznia a volt kizsákmányolók elnyomására. Lenin egyébként nem volt az erőszak híve, emberi jellemét nagyon szépen jellemzi Gorkijjal folytatott beszélgetése. A polgárháború viharos éveiben meghallgatott egy Beethoven-szonátát Iszaj Dobroven előadásában, s utána így szólt Gorkijhoz: „Nem ismerek szebbet az Appassionátánál, képes volnék minden nap meghallgatni. Elképesztő, szinte nem emberi zene. Mindig büszkén – lehet, hogy naivul – azt gondolom: lám, milyen csodákat képes teremteni az ember!” És szemét összehúzva szomorúan hozzátette: „De nem hallgathatok gyakran muzsikát, az idegeimre hat; szeretnék kedves ostobaságot mondani és szeretném megsimogatni az emberek fejét, mert ebben a mocskos pokolban ilyen szépségeket tudnak alkotni. De manapság nem lehet senkit sem simogatni, megharapná az ember kezét, manapság rá kell ütni az emberek fejére, ütni kíméletlenül, bár eszményünknek ellene mond mindenféle ember ellen irányuló erőszak. Hm-hm – pokolian nehéz hivatal!”⁵

Már 1919-ben a polgárháború, a kül-

földi intervenció elleni harc időszakában az *Údvözlet*ben rámutatott, hogy „nem egyedül az erőszak a proletárdiktatúra lényege és nem elsősorban az erőszak. A proletárdiktatúra lényege a dolgozók vezető osztágának, élcsapatának, egyetlen vezetőjének, a proletariátusnak szervezettsége és fegyelmezettsége. A proletariátus célja, hogy megteremtse a szocializmust, hogy megszüntesse a társadalom osztályokra tagozódását, dolgozót tegye a társadalom valamennyi tagját és megfossa talajától az embernek ember által való mindenféle kizsákmányolását... Ehhez a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek meglehetősen hosszú időszakára van szükség, azért is, mert a termelés átszervezése nehéz dolog, azért is, mert időbe telik, amíg az élet minden terén gyökeres változásokat hajthatunk végre, azért is, mert a kispolgári és polgári gondolkodás megszokottságának hatalmas erejét csak hosszú kitartó harccal lehet leküzdeni.”⁶

A szocialista építés nehéz feladataira utalt Lenin Kropotkinnal történt találkozására alkalmából is. Vlagyimir Dmitrijevic Boncs-Brujevics a következőképpen jellemzi Lenint *Lenin találkozása Kropotkinnal* című visszaemlékezésében:

„Mi a csinovnyikok ellen vagyunk mindig és mindenütt – mondta Vlagyimir Iljics –, a bürokraták és a bürokratizmus ellen vagyunk, ezt a régi bajt gyökerestől kell kiirtanunk, ha befészkelte magát új rendünkbe, de ön is igen jól tudja, Pjotr Alekszejevics, hogy igen nehéz az embereket átformálni, hiszen – mint Marx mondotta – a legbevehetlenebb erőd az emberi koponya! Minden lehetséges eszközt igénybe veszünk, hogy ezt a harcot sikerre vigyük, és természetesen, maga az élet is kényszerít bennün-

⁴ Lenin Összes Művei. 38. köt. 378. old.

⁵ Lenin nemzedéke. Gondolat Könyvkiadó 1977. 64. old.

⁶ Lenin Összes Művei. 38. köt. 374. old.

ket arra, hogy sok mindent megtanuljunk. Közrejátszik nyilvánvalóan a kultúrátlanságunk, a műveletlenségünk és a visszamaradottságunk is...⁷

Meg szeretnék említeni még egy tételt, amelyhez Lenin többször is vizs-
szatért műveiben és amely teljes egészében megőrizte aktualitását a mai napig. Ez a kérdés a szocialista forradalom és a szocialista építés közös törvényszerűségeinek és a nemzeti adottságok együttes figyelembevételének lenini követelménye. 1920-ban A „baloldaliság” a kommunizmus gyermekbetegsége című munkájában a következőket írta: „a világ kommunista munkásmozgalmának nemzetközi taktikai egysége nem a különféleség kiküszöbölését, nem a nemzeti különbségek megszüntetését (ez a mai helyzetben dőre álm), hanem a kommunizmus alapelveinek olyan érvényesítését követeli (a szovjethatalom és a proletariátus diktatúrája), amely ezeket az elveket részletekben helyesen módosítja, ezeket a nemzetközi és nemzeti-állami különbségekhez helyesen idomítja, alkalmazza. Felkutatni, tanulmányozni, fellelni, eltávolítani, felismerni minden egyes országban a nemzeti sajátosságokat, a nemzeti szempontból jellegzetes mozzanatot, amely az egységes nemzetközi feladat konkrét megoldására, a munkásmozgalmon belül az oportunitizmus és a baloldali doktrinérség feletti győzelemre, a burzsoázia uralmának megdöntésére, a szovjetköztársaság és a proletárdiktatúra megteremtésére vezet, ez a jelen történelmi pillanatban a fő feladat a fejlett (és nemcsak a fejlett) országokban.”⁸

Lenin gondolatai, szavai, eszméi ma is aktuálisak. A kommunisták azonban nemcsak idézik Lenin tanításait, hanem alkalmazzák is a mai viszonyok között a

lenini örökséget. Így tesznek a magyar kommunisták is.

3. A lenini eszmék időszerűségét hazai szocialista építőmunkánkban nemcsak elméleti következtetések és nemcsak a Magyar Tanácsköztársaság, hanem egész felszabadulás utáni történelmünk is igazolja. Pártunk mindig akkor ért el sikereket, amikor a lenini elvekből indult ki politikájának, munkamódszereinek és munkastílusának kidolgozásakor.

Pártunk ebben a szellemben tartotta meg a közelmúltban XII. kongresszusát, amelyről Kádár János elvtárs megállapította, hogy elvi, reális és nyílt tanácskozás volt: marxista-leninista elveinkhez, szocialista céljainkhoz ragaszkodva s nem vágyainktól vezérelve vizsgálta helyzetünket és a további tennivalókat.

A XII. kongresszus alapvető jelszava, amely országunk továbbfejlődésének fő stratégiai irányvonalát jelenti, ez volt: „Tovább a lenini úton!”

Kongresszusunk a konkrét helyzet konkrét elemzésének lenini követelményéből kiindulva összegezte az elmúlt öt évben végzett munkát, és a szocializmus építésének közeli és távoli céljait szem előtt tartva, a mai magyar valóság és a tényleges lehetőségek vizsgálata alapján határozta meg a szocializmus építésének további útjait és módjait.

A kongresszus egyértelműen deklarálta, hogy a változó világgazdasági viszonyok és az amerikai imperializmus szélsőségesen reakciós köreinek káros tevékenysége miatt feszültebbé vált nemzetközi helyzet következtében bonyolultabbá vált gazdálkodási viszonyok ellenére is képesek vagyunk mozgósítani népünk erőforrásait, s ha a korábbinál lassabb ütemben is, de a növekedés minőségi tényezőit jobban érvényesítve tovább folytatjuk munkánkat a fejlett szocializmus megteremtéséért.

Kongresszusunk határozata szerint ma a lenini elvek valóra váltása hazánk belső életében mindenekelőtt azt jelenti, hogy következetesen érvényesítsük a gaz-

⁷ Lenin nemzedéke. Gondolat Könyvkiadó 1977. 149-150. old.

⁸ Lenin Összes Művei. 41. köt. 73-74. old.

dálkodás, a gazdaság és a társadalom irányításának, vezetésének és szervezésének lenni elveit. Jobban valósítsuk meg a tervezés, a központi irányítás és a gazdálkodó egységek önállóságának, kezdeményező készségének összhangját. Jobban érvényesítsük az anyagi érdekelttség és az erkölcsi ösztönzés elveit, a korábbinál következetesebben szerezünk érvényt a szocializmus olyan alapvető törvényszerűségének, mint a munka szerinti elosztás. A korábbinál jobban valósítsuk meg a termelésben céljainkat, a hatékonyság és a minőség javítását és a takarékossgot. Kádár János szavai szerint: ha az építő munkánk feltételei nehezebbek is, és a követelmények minden területen növekednek, aki becsületesen dolgozik – boldogul a jelenben és a jövőben is a szocialista Magyarországon.

Ma is elevenen hatnak és meghatározzák pártunk belső életét, a szocialista építő munkában betöltött vezető szerepét a pártból szóló lenini tanítások. Ebben a szellemben foglalkozott a XII. kongresszus a párt kérdéseivel is. A kongresszusi irányelvek széles körű megvitatása a párton belüli demokrácia fontos megnyilvánulása volt, s azt eredményezte, hogy pártunk ebből a vitából megerősödve került ki, az eszmei, politikai, szervezeti egysége magasabb színvonalra emelkedett. A lenini tanítások szellemében hangsúlyozta a Központi Bizottság beszámolója, hogy „az elvi kérdésekben tántoríthatatlan szilárdság, a gyakorlati munkában pedig a rugalmasság a helyes kommunista magatartás. Ügyelnünk kell rá, hogy politikánk időtálló, változatlan alapelvei csorbítatlanul érvényesüljenek, azokat senki – sem a dogmatizmus, sem a revizionizmus irányában – el ne torzíthassa. Azt sem engedjük meg, hogy a korábbi, helyes döntéseink, állásfoglalásaink dogmává váljanak. Nyitottaknak kell lennünk az új kérdések előtt, a jövőben is kezdeményezően kell fellépnünk mindenben, amiben a nép, az ország érdeke, az ál-

talános előrehaladás végett változásokat igényel.”⁹

Politikánk kidolgozásakor abból indulunk ki, hogy a szocializmus felépítése csakis az egész nép közös műve lehet. A pártkongresszuson, a mostani képviselő jelölő gyűléseken és a különböző kisebb-nagyobb közösségekben a párt iránt megnyilvánuló bizalom, a szocialista nemzeti összefogás olyan nagy politikai és erkölcsi tőke, amit – ha jól dolgozunk – anyagi erővé tudunk változtatni, ez a szocializmus eredményes építésének egyik fő forrása.

Kongresszusunk határozata szerint a lenini elvek valóra váltása ma külpolitikánkban azt jelenti, hogy következetesen harcolunk a békéért, a békés egymás mellett élés elvének megvalósításáért, az enyhülési folyamat megőrzéséért és kiszélesítéséért.

A proletár internacionalizmus elvei alapján pártunk elengedhetetlenek tartja a kommunista és munkáspártok összeforrottságának növelését. Támogatunk minden erőfeszítést és kezdeményezést, amely a kommunista pártok két- és többoldalú együttműködésének fejlesztésére irányul és elősegíti közös fellépésünket és akcióinkat. Úgy véljük, hogy a kommunisták közötti együttműködés semmiképpen sem akadályozza együttműködésünket más demokratikus, anti-imperialista haladó erőkkel, sőt kedvezőbb feltételeket teremt számára.

4. A lenini eszmék mély gyökereket eresztettek magyar földön. Erről a magyar kommunisták és dolgozók számára megtisztelően szólt Leonid Iljics Brezsnyev az SZKP főtitkára, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének elnöke az egyik magyarországi látogatása alkalmából: „A magyar kommunisták, a magyar munkások szilárdan hűek a proletár internacionalizmushoz. A magyar

⁹ A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1980. 116. old.

munkásosztály legjobb fiai és lányai a Vörös Hadsereg soraiban küzdöttek Október ügyéért, harcoltak a fasizmus ellen Spanyolországban és a Horthy-rezsim legsötétebb éveiben a nép közé vitték az igazságot a Szovjetunióról. Ez egyben az eljövendő szocialista Magyarorszáért vívott harc is volt. S amikor a magyar munkásosztály a fasiszta hódítók igája alól felszabadulva hatalomra jutott, a külpolitikában első lépése az volt, hogy megbonthatatlan testvéri szövetséget kötött a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal...¹⁰

Nagyra értékeljük ezeket a szavakat, amelyeket a Szovjetunió lenini kommunista pártja, a szovjet nép és állam kiemelkedő vezetője mondott, annak a népnek a vezetője, amellyel népünket a testvéri barátság és szolidaritás szálai kötnék össze.

Pártunk és népünk nagy meglepéssel fogadta Kádár János elvtársnak a párt XII. kongresszusán a magyar–szovjet kapcsolatokról mondott értékelését. „A Központi Bizottság nagy meglepéssel jelenti – mondotta – a kongresszusnak, hogy az elmúlt öt évben tovább szilárdult internacionalista egységünk a világ első szocialista államával, az emberi haladás ügyének fő támaszával, felszabadítóinkkal, a Szovjetunióval. Sokoldalú kapcsolataink lendületesen fejlődtek, népeink megbonthatatlan barátsága még erősebb lett. . . . A magyar–szovjet barátságnak szilárd alapja elveink, szocialista céljaink, alapvető érdekeink közössége. Sokoldalú kapcsolataink, együttműködésünk további fejlesztése nemzeti érdekünk.”¹¹

Korántsem véletlen, hogy Kádár János elvtárs e szavai pártunk azon kong-

¹⁰ L. I. Brezsnyev: Az SZKP és a szovjet állam külpolitikája. Kossuth Könyvkiadó 1974. 422. old.

¹¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1980. 77–78. old.

resszusán hangzottak el, amelyet hazánknak a fasizmus alól a szovjet hadsereg által történt felszabadulása 35. évfordulója évében tartottunk meg, abban az évben, amikor a haladó világ a Szovjetunió megteremtője, Vlagyimir Iljics Lenin születésének 110. évfordulóját ünnepli.

●
Népünk pártunk vezetésével, a lenini eszméket megvalósítva, dolgozik a fejlett szocialista társadalom létrehozásán. E nagy nemzeti célunk elérésével a szocialista országokkal együtt hatékonyan segítjük elő az emberiség haladásának ügyét, azt, hogy újabb és újabb népcik lépjenek a szocialista építés útjára és hogy a szocializmus és a béke győzedelmeskedjék az egész világon.

Havas Péter

A LENINIZMUS ÉS AZ IDEOLÓGIAI HARC NAPJAINKBAN

A szófiai tanácskozáson tartalmilag központi helyet kapott a leninizmus igen széles problémájának elméleti-gyakorlati aktualitása, ami összekapcsolódott a lenini eszmék érvényességét, időtálló voltát tagadó legkülönbözőbb nézetek, fel fogások kritikájával.

Az előadások sokszinű megközelítésben bizonyították Lenin elméleti érdeklődésének rendkívüli gazdagságát. Idetartozónak tekintették a társadalomfilozófia és ismeretelmélet kérdéseit s a történetfilozófiai problematikát ugyanúgy, mint a gazdaság-elmélet és tudományos kommunizmus kérdéseit. Lenin a marxizmus tudományos rendszerébe új problémákat iktatott, olyanokat, amelyeket a társadalmi fejlődés, a természettudományok eredményei vetettek fel és alkotó módon dolgozott fel minden értéket, amit

a Marx utáni társadalom-, tudomány- és kultúra-fejlődés adott. Ezen az alapon Lenin olyan elméleti következtetésekkel és módszertani elvekkel gazdagította a társadalmi gondolkodást, amelyek sokrétű bizonyítást nyertek a társadalmi gyakorlatban, a modern tudomány kiemelkedő sikereiben.

A konferencia előadásainak, hozzászólásainak egyfajta gyűjtőpontja a szocialista forradalom lenini elméletének interpretációja volt. A lenini örökség ezen alapelemének pontos értelmezése különösen nagy jelentőségű, mivel kihatással van a lenini örökség egészének értékelésére. Egyrészt ez a problémakör rámutat arra, milyen jelentősége van a tudományos módszertan tudatos és következetes alkalmazásának a társadalmi elméletek számára, annak gyakorlati érvényessége, a társadalmi folyamatok mélységének feltárása szemszögéből. Másrészt a Lenin által kimunkált forradalomelmélet példája különösen plasztikusan ábrázolja, hogy a társadalom tudományos megismerésének szinte minden lépése összekötődik a legkülönbözőbb szubjektivistá, illetve „objektivistá” nézetekkel történő konfrontációval, amelynek folyamán elkerülhetetlenül megjelennek a társadalmi folyamatok új problémái, azok tanulmányozásának új aspektusai.

Több tudós rámutatott: az a tény, hogy a szocialista forradalom elméletét korunk viszonyaira alkalmazva a dialektika olyan mestere dolgozta ki, mint amilyen Lenin volt, korántsem tekinthető mellékes körülménynek. A szocialista forradalom modern elmélete nem jöhetett volna létre a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek metafizikus felfogása alapján. Továbbá fontos hangsúlyozni, hogy Leninnél a dialektika nem formális, leíró jelleget kap, nem mintegy előre kialakított és a vizsgált problémára kényszerített sémaként jelenik meg. Az elméleti tanácskozáson sokoldalú megvilágítást kapott, hogy Lenin számára a valóság dialektikus felfogása elsősorban a

konkrét gazdasági, politikai, szociológiai „nyersanyagba”, vagyis magába az objektív dialektikába való „elmerülést” jelenti és annak – csakis annak – megfelelően, ahogy a kutatás, a tudományos gondolkodás valóban megismeri ezt az anyagot, és teljes egészében eligazodik benne, válik valójában ismertté, „nyílik ki” maga a társadalom igazi bonyolultságában és ellentmondásosságában. A dialektikus módszer éppen ilyen értelmezése biztosított és biztosít vitalitást, gyakorlati érvényességet és tudományos előrelátást a szocialista forradalom lenini elmélete számára, amely napjainkban is a tudományos elméleti alapot garantálja az emberiség forradalmi erőinek fellépéséhez.

Az elméleti konferencián nagy helyet kapott a világforradalmi folyamatról szóló lenini tanítás alkalmazásának kérdése napjainkban. Ezen belül egyrészt széleskörűen elutasították a leninizmus „elavultságával” kapcsolatos nézeteket, amelyek különösképpen a fejlett tőkésországok valóságával összevetve tartják alkalmazhatatlannak a leninizmust; másrészt több előadás foglalkozott a mai világforradalmi folyamat problémáinak konkrét kifejtésével a lenini elméleti örökség tükrében.

Az alapkérdés, mondhatnánk kulcskérdés ebben a vonatkozásban Leninnek az 1920-as évek legelejének világmélelemzésére épülő felismerése, hogy az élő, megvalósuló szocializmusnak köszönhetően reális alapja van annak, hogy a nemzetközi (világ) forradalmat egységes folyamatként fogjuk fel. A hangsúly a történelmi folyamaton van és azon, hogy e forradalom megvalósulása nem egyszeri aktus. Ismeretes ezzel kapcsolatban Leninnek az a felfogása, hogy a társadalmi forradalom a gazdasági és demokratikus átalakulásokért folyó csatáknak egész korszaka, amelyet a burzsoázia kisajátítása zár le.

A mai világforradalmi folyamat sokrétűen igazolja e lenini felfogást. Kere-

tében az imperializmus ellen küzdő legkülönbözőbb osztályok, társadalmi rétegek, csoportok és áramlatok harci formái, mozgalmi találkoznak, egyesülnek. A világforradalmi folyamat tehát magában foglalja korunk valamennyi forradalmi és felszabadító mozgalmát. Csak ez a felfogás tükrözheti reálisan a forradalmi harc sokféleségének és sokrétűségének objektív lényegét, azt, hogy a szocialista forradalmak, az antiimperialista forradalmak és mozgalmak, a széles demokratikus és agrárforradalmak az egységes világforradalmi folyamatba torkollnak, gyengítve, aláásva és végül szétrombolva a kapitalizmust. Történelmi perspektíváját tekintve tehát a világforradalmi folyamat célja nem lehet más, mint a kapitalista fejlődés útjáról a szocialista fejlődés útjára történő átmenet. Ebben az értelemben, ezen a síkon lehet világforradalomról beszélni, de hiba volna nem látni a világforradalmi folyamat szocialista és nem szocialista tényezői, elemei, illetve részei közötti elvi különbségeket. A világforradalmi folyamat alkotó elemeinek társadalmi, politikai összetételét, formai sokszínűségét tekintve a szocialista elemekhez képest a nem szocialista elemek formailag sokrétűbbek, összetettebbek. A világforradalmi folyamat egésze korunkban is, mint minden történelmi időszakban, a különböző tartalmú (szocialista, demokratikus és antiimperialista) forradalmak és áramlatok bonyolult struktúrájával rendelkezik. Kölcsönhatásuk teszi az egész folyamatot ellenállhatatlanná, legyőzhetelenné. Másrészt viszont a világforradalmi folyamatot csak állandóan fejlődő, alakuló rendszerként lehet megérteni, nem pedig egy megmerevedett állapotként.

A világforradalmi folyamat valamennyi eleme fejlődésének megvannak a maga törvényszerűségei. Így például a munkásosztály harcának és mozgalmának olyan sajátos vonásai vannak, amelyek nem azonosak a folyamat egészének törvényszerűségeivel. Hasonlóképpen nyilvánvaló,

hogy sajátos törvényszerűségek szerint alakul a szocializmus, kommunizmus építése mint a világforradalmi folyamat egyik alkotó része. Mindemellett kétségtelen, hogy léteznek e folyamat általános, közös, objektív tendenciái, törvényei, amelyek a részlemek törvényeivel kölcsönhatásban erősödnek.

A mai világforradalmi folyamat fejlődésének legfontosabb tényezője – ahogy erre a konferencián többen is rámutattak – a létező szocializmusnak, amelyet joggal tartunk a leninizmus életképessége legfőbb bizonyítékának, erősödése és növekedése. Jellegzetes törvényszerűsége e folyamatnak, hogy a munkásosztály az emberiség társadalmi életének központjába kerül. Mindezzel együtt tanúi lehetünk annak, hogy a világforradalmi folyamat áramlatai, részei jelentős belső társadalmi változásokat és fejlődést mutatnak. Így a szocialista országok jelentős sikereket érnek el a fejlett szocialista társadalom anyagi és technikai feltételeinek megvalósításában, a szocialista demokrácia fejlesztésében. A fejlett tőkésországok munkásmozgalmának politikai jellege növekszik. Az antiimperialista mozgalmakban nagyobb jelentőségre tesznek szert a társadalmi problémák.

A világforradalmi folyamatot egységes történelmi irányultsága határozza meg. Mindez nem jelent egyfajta automatikus, egyenletes előrehaladást. Az utóbbi évtized tanulságai is bizonyítják, hogy ez a tendencia törésekkel, kerülőkkel érvényesül. Aligha vitatható, hogy a nemzeti felszabadító mozgalom ma még nem irányul, de nem is irányulhat a kapitalizmus ellen. Az is nyilvánvaló azonban, hogy történelmi perspektívában a gyarmatosítás és újgyarmatosítás ellen küzdő, széles frontokon elhelyezkedő erők jelentős tényezői az imperializmus rendszere korlátozásának.

Ugyanakkor a közelmúlt tapasztalatai egyértelműen utalnak arra a követelményre is, hogy a világforradalmi folyamat erőinek egysége növekedjen. Ez lét-

érdeke e folyamat valamennyi elemének. Jelenleg egyrészt az imperializmus offenzív taktikája, másrészt az antiimperialista tábor belső ellentmondásai következtében sok tekintetben hiányzik a teljes bizalom az antiimperialista erők között, és nem egy földrajzi régióban konkurenciaharc folyik a mozgalom vezetéséért, a különböző forradalmi erők tömegbefolyásáért. A társadalmi-gazdasági fejlődés adott szintjén ezek a jelenségek majdhogynem törvényszerűek. Mégis meg kell jegyezni, hogy károsan hatnak az antiimperialista harc hatékonyságára és módot adnak az antiimperialista front fellépésére a nemzetközi burzsoázia által.

A világforradalmi folyamat lenini koncepciója lehetőséget biztosít arra, hogy a hosszú távon győzedelmeskedő, az internacionalista szolidaritást erősítő tendenciákat megkülönböztethessük a taktikai nézeteltérésektől, illetve az imperializmussal szembe forduló körökben fellépő, ideiglenesnek tekinthető ellentmondásoktól.

Több előadás érintette a tőkésországok egyenlőtlen gazdasági, politikai fejlődéséről szóló lenini koncepció jelentőségét korunk forradalmi folyamatainak elmélete és gyakorlata szempontjából. Ezzel összefüggésben jelentős érdeklődést váltott ki e folyamat egyik jellegzetes sajátossága, a szocialista forradalom felé vezető folyamat lelassulásának problémája a vezető fejlett tőkésországokban. Ennek okait kutatva két alapvető társadalmi-gazdasági forrást emeltek ki. Egyoldalról bebizonyosodott, hogy az imperializmus gyarmati rendszerének szétesése nem vezetett a kolonializmus teljes felszámolásához és helyébe lépett a neokolonializmus, amellyel az imperialisták továbbra is óriási profitot biztosítanak maguknak. Más oldalról széleskörűen bemutatják azokat a területeket, amelyek a monopolista burzsoázia számára lehetővé tették a termelékenység jelentős növelését és a profit garantálását az 1950–1960-as években. Ugyanakkor erőteljes és új minőségi tényezőként méltatták a jelzett

országok szakszervezeti mozgalmát, amely hatalmas tömegakciókkal lépett fel a munkástömegek gazdasági érdekei, életkörülményei védelmében, szervezkedési jogai kifejlesztésében. A fenti tényezők részben lehetővé tették, illetve kényszerítették a monopolista burzsoáziát, hogy növelje főleg a szakmunkásrétegek és más társadalmi csoportok élet-színvonalát, ami elkerülhetetlenül a forradalmi harctól, a radikális eszközöktől való eltávolodáshoz vezetett. Ami e jelenség szubjektív okait illeti, ebben elsősorban a szociáldemokrácia, a szociálreformizmus szerepe tűnik igen jelentősnek. A szociáldemokrata mozgalom, felhasználva a kapitalizmus fejlődésének említett sajátosságait, olyan reformista alternatívát kínált a tömegek számára, amelynek tengelyében az úgynevezett „szociális partnerség” és más, az osztályegyüttműködést igazoló és gyakorló formák álltak.

A lenini forradalomelmélet korszerű interpretációjának fontos részeként került megvitatásra a forradalmi harc eszközeinek, s ezen belül a forradalom és az erőszak viszonyának problematikája. A marxizmus klasszikusai, köztük Lenin, a történelem nagy osztály-összeütközései, az alapvető osztályok közötti antagonisztikus ellentétek alapján joggal feltételezték, hogy a tőkés társadalmi rendszer megdöntése elképzelhetetlen az erőszak alkalmazása nélkül. Ezért a szocialista forradalom marxi-lenini koncepciójában az erőszak tényezőjének számottevő szerepe volt. Lenin a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tapasztalatai alapján a társadalom szocialista átalakítását a forradalmi erőszak korszakának nevezte. A tudományos konferencián ezzel együtt azonban többen is rámutattak: Lenin mindig is távol állt attól, hogy abszolutizálja és fetiszizálja az erőszakot mint a szocialista forradalom egyetlen és fő eszközét. Az első győztes szocialista forradalom vezére és teoretikusa beszédeiben és műveiben vissza-visszatért ahhoz a

gondolathoz, hogy a munkásosztály érdekelte a hatalom békés megragadásában, valamint, hogy a fegyveres erőszak alkalmazásának valószínűsége a burzsoázia várható ellenállásától függ. Lenin gyakorlatilag a forradalom fegyveres formájára fordította figyelme és érdeklődése legjavát, de ez a huszadik század első évtizedeinek körülményeivel, s azon belül is Oroszország kiélezett osztályviszonyaival magyarázható. Abban a pillanatban azonban, amikor a történelem fordulata – így adódott egy rövid időre 1917 első felében – felvillantotta a forradalom békés alternatívájának lehetőségét, Lenin nem habozott megragadni azt mint egyik lehetőséget. Ugyancsak ismeretes, hogy Lenin 1919 márciusában a magyar forradalom példáján aláhúzta a forradalmi fordulat békés formájának jelentőségét. A forradalmi erőszak alkalmazásának lenini értelmezéséhez kívánczik – erre utalt a konferencián elhangzott egyik előadás –, hogy Lenin szerint az erőszakot a forradalmi folyamatnak csak konkrét, meghatározott szakaszaiban kell alkalmazni, amikor a forradalmi harc szükséglete ezt a megoldást diktálja. Más szakaszokban a szervező, agitációs, meggyőző munka kerül előtérbe. Hangsúlyt kapott a konferencián az a lenini felfogás is, hogy a forradalmi erőszak csak a széles társadalmi bázisra épülő forradalmi helyzetben alkalmazható eredményesen, és ebből kiindulva Lenin kategorikusan elvetette az egyéni terror taktikáját, gyakorlatát mint a forradalmi harc eszközt.

A II. világháború után a megváltozott történelmi helyzetben a kommunista mozgalom az erőszak és a forradalmi folyamat viszonyában kialakított lenini koncepció talaján fejlesztette tovább taktikáját és stratégiáját. Joggal jutott arra a következtetésre, hogy az alapjában megváltozott erőviszonyok lehetővé teszi az olyan széles antimonopolista és demokratikus front létrehozását, amely a burzsoázia elszigetelésével, jelentős korlátozásával számottevően növeli a tár-

sadalmi-gazdasági rendszer és a hatalmi viszonyok békés átalakításának lehetőségét. Hangsúlyozni kell, hogy történelmi perspektívában nincs szó a forradalom és erőszak viszonyának alapvető megváltoztatásáról. A kommunista mozgalom stratégiájában és taktikájában – eltekintve az 1920-as és 1930-as évek viszonylag rövid időszakától – elvileg sosem zárta ki a forradalom győzelmének békés lehetőségét, de kevésbé tartotta valószínűnek az osztályharc erőviszonyai alapján. Az utóbbi évtizedekben e téren bekövetkezett változások éppen ezt a valószínűséget növelték jelentős mértékben. Tévedés és illúzió volna azonban ezt a valószínűséget kizárólagosnak tekinteni és a forradalmi átmenetet valamiféle idillikus formában elképzelni. A kommunista pártok a forradalmi folyamat békés vagy viszonylag békés megvalósítása mellett vannak, de tudják – és programjuk számol is ezzel: nincs kizárva, hogy a burzsoáziának sikerül olyan erőket koncentrálnia, amely elkerülhetlenné teszi a fegyveres konfrontációt. Érdemes megjegyezni, hogy a munkásmozgalom reformista és ultrabalos szárnyai egyaránt támadják a kommunista mozgalomnak a forradalom békés fejlődéséről szóló programját. A jobboldali reformista kritikák szerint csak „békepropagandáról”, az igazi célok „leplezéséről” van szó, de a kommunista forradalmi elmélet valójában elképzelhetetlen az erőszak alkalmazása nélkül. Az ultrabalos kritikák szerint a kommunista mozgalom azáltal, hogy számol a békés forradalmi fejlődés lehetőségével, szakított forradalmi hagyományaival. Jellegzetes, hogy a kommunistaellenes kritika jobboldali és ultrabalos formája egy ponton találkozik. Mindkét esetben az a kiindulópont, hogy az erőszak a kommunista stratégia kizárólagos eszköze. A nézeteknek ez a „kölcsonhatása” azonban nemcsak elméleti, hanem jelentős gyakorlati aspektussal is rendelkezik. Arról van szó ugyanis, hogy a jobboldali opportuniz-

mus a szélsőbalos kalandor lépéseket kiválóan fel tudja használni a kommunista pártok diszkreditálása érdekében. Az utóbbi évek eseményei – az erőszak mind szélesebb alkalmazása az ultrabalos vagy annak nevezett csoportok által – tömegével hoztak magukkal ilyen törekvéseket és eseteket.

A tudományos eszmecserén nagy figyelmet fordítottak a leninizmus különböző meghamisításának kritikájára. Sokan hangsúlyozták, hogy e probléma napjaink ideológiai konfrontációjának egyik központi területe. A leninizmus meghamisított, torzított beállítása és értelmezése rendkívül sok formában és árnyalatban jelentkezik, céljuk és irányultságuk azonban alig tér el egymástól: annak bizonyítása, hogy korunk kérdéseire a leninizmus vagy nem, vagy már nem képes választ adni, nem képes reális utat mutatni a kapitalizmus társadalmi ellentétének felszámolására, nem játszhatja a forradalmi átalakulások ideológiájának szerepét. A törekvések egyik fő eszköze a leninizmus politikai és elméleti örökségének közvetlen meghamisítása. Több előadás rámutatott a leninizmus kritikusainak egyik jellegzetes vonására, arra, hogy sok „szovjetológus”, a Szovjetunióval és a létező szocializmus más országainak kutatásával foglalkozó polgári és reformista tudós ma már eláll attól a törekvéstől, hogy tagadja Lenin nagy történelmi szerepét. Nyilvánvaló, hogy ma már nem lehet Lenin nagy egyénisége és életműve tagadásával a széles közvéleményhez fordulni. Emögött azonban ott vannak a leninizmus érvényességét vitató koncepciók. Ezek közül a tudományos eszmecsere középpontjába azoknak a nézeteknek a kritikai elemzése került, amelyek a leninizmus egyetemes jelentőségét – érvényességét – vetik el és azt állítják, hogy Lenin eszméi kizárólag – mások szerint elsősorban – csak a gyengén fejlett országokban alkalmazhatók. Felfogásuk szerint Lenin a marxizmust olyan elméletből, amely a fejlett nyugati orszá-

gok életének és problémáinak egyes oldalait és vonatkozásait reálisan tükrözi, átalakította olyan elméletté, amelynek csak a fejletlen országokban lehet objektív talaja. Más polgári és reformista jobboldali revizionista szerzők ennél is továbbmentek, azt állítva, hogy a leninizmus „oroszosított” marxizmus. A konferencián e nézetek sokoldalú, érvekkel alátámasztott, erőteljes kritikát váltottak ki. Az előadók rámutattak arra, hogy a marxizmus új szakasza azért kötődik elvádatlanul Leninhez, mert ő általánosította és dolgozta fel a társadalmi-történeti valóság új jelenségeit. Korántsem tekinthető véletlennek, hogy ez az új szakasz az orosz proletariátus vezérének nevéhez kötődik. Az, hogy a leninizmus Oroszországban keletkezett, történelmileg törvényszerű jelenség. Itt játszódott le a huszadik század első nagy forradalma, amely kétségtelenül nemcsak az orosz társadalom specifikus vonásait tükrözte, hanem a huszadik század specifikus társadalompolitikai ellentéteit. Lenin elméleti elemzésnek vetette alá nemcsak Oroszország viszonyait, hanem más országok és kontinensek gazdaságának, politikájának, ideológiájának és munkásmozgalmának fejlődését, ami végül is meghatározta a lenini életmű egyetemes jelentőségét az egész világ számára. Ezzel magyarázható az a tényleges hatás, amellyel a leninizmus képes volt befolyásolni a forradalmi mozgalmat más országokban is.

A konferencián hangsúlyozták, hogy azok a nyugati kutatók, akik úgy tekintenek a leninizmusra, mint a fejlődő országok helyzetére alkalmazható marxizmusra, elkövetnek egy komoly hibát. Aból kiindulva, hogy a XX. század eleji Oroszország ténylegesen elmaradt az akkori 4–5 vezető tőkésországtól, azt állítják, hogy Oroszország általában véve fejletlen volt és azokhoz hasonlítható, amelyeket ma a fejlődő országok közé sorolunk. Tudományosan erősen vitatható azonban a század eleji Oroszország gaz-

dasági színvonalának mechanikus összevetése az említett országok fejlettségi szintjével. Ismeretes, és erre Lenin többször is határozottan utalt, hogy Oroszországban a kapitalizmus rendkívül gyorsan fejlődött. Az elfogadott, s általában használatos besorolás szerint a forradalom előtti Oroszországot a kapitalizmus közepes fejlettségű színvonalán álló országgént lehet meghatározni. Az oroszországi körülmények sajátosságát nem a kapitalizmus alacsony fejlettségi szintjében kell keresni, hanem abban, hogy a magas koncentrációt elért ipari kapitalizmus mellett ott volt az igen gyengén fejlett mezőgazdaság, amelyben megmaradtak a kizsákmányolás régi formái is. Oroszország ennek következtében vált a társadalmi ellentétek és problémák olyan gyújtópontjává, ami szükségszerűen a világforradalom központjává tette.

A leninizmus és az ideológiai harc napjainkban elméleti konferencia eredményes tudományos eszmecsereinek bizonyult. Módot adott a közel száz résztvevő társadalomtudós számára, hogy igen jó, alkotó légkörben megvitassa korunk több, igen aktuális elméleti problémáját és kölcsönösen megismerhessék kutatásaik főbb eredményeit. Egyöntetű volt az a vélemény, hogy a marxizmus-leninizmus eszmei tisztasága, a leninizmus korszerű értelmezése érdekében folyó elméleti munka és ideológiai harc hatékonysága jelentős mértékben attól függ, mennyire sikerül a társadalomtudo-

mányoknak lenni bátorsággal, következetességgel feltárni a társadalom, gazdaság és ideológia fejlődéséből fakadó újabb és újabb problémákat. A szófiai konferencia egyik nagy eredménye volt, hogy erőteljes ösztönzést adott ehhez.

A munkásosztály a világforradalmi folyamatban Nemzetközi Problémabizottság a tudományos konferenciával egy időben tartotta munkakülését Szófiában. Ezen a nemzeti tagozatok beszámolója keretében széleskörűen áttekintették a közös kutatások és kötetyszerkesztések helyzetét. Megállapították, hogy ezek a Problémabizottság megelőző üléseinek állásfoglalásai alapján eredményesen folynak, és tevékeny segítséget nyújtanak a különböző országokban folyó társadalomtudományi kutatásoknak.

A Problémabizottság NDK tagozatának képviselője tájékoztatást adott az NDK tagozat által koordinált *A munkáspártok közötti szövetség és akcióegység* témájában Berlinben sorra kerülő nemzetközi elméleti konferencia előkészületeiről. A lengyel tagozat képviselője áttekintést adott az általuk koordinált *Pártok és a szakszervezetek* közös kutatási téma munkálatairól. A magyar tagozat képviselője beszámolt a Nemzetközi Problémabizottság 1981-ben Magyarországon sorra kerülő ülésének előkészületeiről.

A fejlett szocializmus néhány kérdése a jövő kutatásban

Az európai szocialista országok az előtűnik álló társadalmi fejlődési szakaszt a fejlett szocialista társadalom építéseként határozzák meg. Jelenleg ebben a fejlődési fázisban van Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és Románia. A Szovjetunió már előbbre jár a társadalmi fejlődésben: feladatai mindinkább a kommunizmus közvetlen anyagi-műszaki és társadalmi feltételeinek megteremtésére irányulnak.

Ezt a társadalomfejlesztési programot az 1970-es évek elején lezajlott pártkongresszusok hirdették meg, de a fejlődés következő állomásának, a fejlett szocialista társadalomnak a képét és az egyes országok előtt álló főbb feladatokat részletesebben az 1975–1976-os pártkongresszusok anyagai és határozatai fogalmazták meg.

A *CSKP határozata szerint* a fejlett szocialista társadalmat „... elsősorban a tudományos-műszaki forradalom eredményeinek az új társadalmi viszonyokkal, a politikai, szociális-gazdasági, kulturális és eszmei-nevelési kérdések komplex megoldásával való összekapcsolódása jellemzi, ami lehetővé teszi a nép egyre nagyobb szükségleteinek kielégítését”.¹

A *lengyel pártkongresszus anyaga a fejlett szocialista társadalmat gazdasági, társadalmi, politikai, tudati, ideológiai és nemzetközi vonatkozásában körvonalazza*. „Gazdasági téren ez annyit jelent,

hogy biztosítani kell a szocialista termelési viszonyok osztatlan uralmát... a tudományos-technikai forradalom vívmányait egyesíteni kell a szocializmus társadalmi értékeivel, ... egyre teljesebb mértékben kell kielégíteni a társadalmi szükségleteket... Társadalmi téren... a dolgozó osztályok és rétegek további közeledését egymáshoz, az egyén sokoldalú fejlődési lehetőségeinek megteremtését, a szociális szempontból homogén szocialista társadalom fokozatos kialakítását jelenti a fejlett szocialista társadalom. Politikai téren... a proletárdiktatúra állama fokozatosan átváltozik össznépi állammá... A néptömegek politikai aktivizálásában, kezdeményező-készségük fokozásában egyre fontosabb szerephez jut a szocialista demokrácia fejlesztése és tökéletesítése. Tudati ideológiai téren a fejlett szocialista társadalom építése megkívánja a szocialista életmód kialakítását... Nemzetközi téren... a Szovjetunióval, valamint a szocialista államok közösségével összekötő internacionalista egység további megszilárdítását... a nemzetközi kommunista és munkásmozgalommal való szolidaritás erősítését, valamint a haladás, a demokrácia és a szocializmus útjára lépő népekkel folytatott együttműködést jelenti.”²

¹ A CSKP XV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1976. 42. old.

² A LEMP VII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1976. 33–34. old.

A fejlett szocialista társadalmat az NSZEP szintén a társadalmi fejlődés különböző oldalainak kölcsönös összekapcsolásában és *elérendő normatívaként* írja le. „A fejlett szocialista társadalmat azt jelenti, hogy olyan szilárd anyagi-műszaki bázist teremtünk, amelynek legfőbb eszköze a társadalmi termelés intenzívebbé tétele, . . . a gazdaságpolitikát és a szociálpolitikát egymástól elválaszthatatlan egységben érvényesítsük . . . továbbfejlesztjük és tökéletesítjük a termelési viszonyokat, . . . erősítjük a kollektivitást a társadalmi kapcsolatokban, . . . tervszerűen végre kell hajtani az osztályok és rétegek közelítését egymáshoz a munkásosztály marxista-leninista világnézete, a szocialista termelési viszonyok, a munka- és életkörülmények állandó javítása, a tudományos-technikai haladás minden társadalmi területen történő fokozott alkalmazása alapján . . . minden feltételt meg kell teremtenünk ahhoz, hogy az emberek teljes mértékben kibontakoztathassák társadalmi kapcsolataikat, testi és szellemi képességeiket. Minden lehetőséget megteremtünk arra, hogy tartalmas és kulturált életet élhessenek, hogy a dolgozók gondolkodására és cselekvésére a szocialista ideológia, a munkásosztály marxista-leninista világnézete nyomja rá bélyegét.”³

A bolgár és a magyar pártkongresszus határozatában és az MSZMP programnyilatkozatában inkább a fejlett szocialista társadalom megvalósításához szükséges feladatokon és folyamatokon van a hangsúly, mint a jövőkép leírásán. Így Bulgáriában a fejlett szocializmus építé-

³ Az NSZEP IX. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1976. 128–130. old.

⁴ A BKP XI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1976. 66. old.

⁵ A BKP XI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1976. 69. old.

⁶ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 512. old.

senek két fő feladata a szocializmus anyagi-műszaki bázisának teljes felépítése és a szocialista ember képességeinek sokoldalú kibontakoztatása. Az első feladat megvalósításának irányelve az, hogy „minőségileg új alapon, a TTF legújabb és távlatokkal rendelkező vívmányainak alapján kell teljesen kiépítenünk és fejleszteniünk a szocializmus anyagi-műszaki bázisát.”⁴ A fejlett szocialista társadalmat építő ember kialakítására és fejlesztésére irányuló tevékenységben a párt számításba veszi azokat a változásokat, amelyek „. . . a társadalom szerkezeti egységének fokozatos megteremtéséhez . . . az emberi természet gazdagodásához vezetnek.”⁵ Az *MSZMP programnyilatkozatában nem egyszerűen az anyagi-műszaki bázis fejlesztését, hanem a fejlett szocialista társadalom gazdasági-műszaki bázisának létrehozását emeli ki, amellyel erőteljesebben érzékelteti a társadalomban végbemenő folyamatok fokozott kölcsönös egymásbefonódását, ami az új fejlődési szakasz egyik specifikus jellemzője is.* Ennek alapján fogalmazódik meg az a minőségileg új feladat, hogy „el kell érni, hogy a javuló anyagi feltételekkel szocialista módon éljünk. Ezért egész társadalmunk fejlődésének egyik kulcskérdése és nélkülözhetetlen feltétele a tudati viszonyok gyorsabb, erőteljesebb változása, a szocialista erkölcs és életmód általánossá válása”⁶, a társadalmi fejlődés feladataihoz mérten kell a műszaki-technikai és a gazdasági fejlődés feladatait meghatározni.

A kongresszusi anyagok a fejlett szocialista társadalom felépítését *hosszú távú feladatként körvonalazzák, annak jövőképét a társadalmi fejlődés különböző oldalainak egymásba fonódásaként írják le.* Ily módon a fejlett szocialista társadalom mint az osztálytársadalmi fejlődés minőségileg új szakasza, a társadalmi folyamatokban végbemenő anyagi és nem anyagi folyamatoknak, a termelőerőknek, a társadalmi-politikai viszonyoknak és a tudati, ideológiai folyamatoknak a

fejlettség magasabb szintjén való komplex egységeként, együttmozgásaként jelenik meg. Ugyanakkor *a fejlett szocializmus körvonalazott állapotjellemzőihez szorosan kapcsolódnak a megvalósításukat szolgáló feladatok is*, hisz a párhátározatok és -programok a társadalom fejlesztésének legátfogóbb cselekvési programjai. Ezekben – az országok sajátosságainak figyelembevétele mellett – *a fejlett szocializmus általános jellemzői és feladatai vannak túlsúlyban.*

A hetvenes évek közepén lezajlott kongresszusok anyagainak az a vonása, hogy állapot- és folyamatjellemzőket egyaránt tartalmaznak, sajátos formában nyilvánul meg. *E jellemzők aránya és összekapcsolódása országonként eltérő.* A lengyel és az NDK kongresszusi anyagokban az állapotjellemzők, a bolgár és a magyar párhátározatban illetve programnyilatkozatban a folyamatjellemzők a kidolgozottabbak. Azonban minden kongresszusi anyagra elmondható, hogy *az állapot- és a folyamatjellemzők egyaránt oly módon vannak megfogalmazva, hogy azokat elsősorban a társadalmi fejlődés elért eredményeiből és a megoldandó feladatokból származtatják.* Ebből adódóan a fejlett szocialista társadalom mint megvalósítandó normatíva – a kívánatos jövő – a már elért társadalmi fejlettségi szint inspirálta feladatok következménye.

A jövőkutatás azzal járulhatna hozzá a fejlett szocializmus építése programjának további kidolgozásához és konkrétabbá tételéhez, hogy egy-egy ország jövőképét *a fejlett szocialista társadalomból mint új minőségű társadalmi fejlettségi állapotból közelítve is kidolgozná és ennek alapján is megfogalmazná a társadalom fejlesztésének főbb feladatait.* A változó társadalmi-gazdasági-műszaki feltételek és a majd megvalósított feladatok által kialakuló új feltételek figyelembevételével ismételtlen újragondolná és korrigálná azt a jövőképet, aminek segítségével a társadalmi fejlesztési prog-

ramok is továbbfejleszthetők lennének, továbbá megvalósításuk értékeléséhez szempontokat is nyújthatna.

A pártprogramok kidolgozásával egy időben indult meg a fejlett szocialista társadalom elméleti kutatása is. Míg az egyes pártprogramok anyagai kötődnek az egyes országok konkrét viszonyaihoz is – ami a pártprogramok esetében szükségszerű –, az elméleti kutatások arra irányulnak, hogy a fejlett szocializmust a kommunizmushoz való közeledés folyamatában, jellemzőit pedig általánosított formában határozzák meg. Az ebben az irányban folyó széles skálájú kutatásokból ezúttal csak azokat a legfontosabb kérdéseket vizsgáljuk, amelyek társadalmi fejlődésünk jövőképeinek kialakítása szempontjából alapvetőek. Így a fejlett szocializmus kritériumrendszerével és annak egyes társadalmi elemeivel – társadalmi struktúra, életmód, értékrendszer – foglalkozunk részletesebben.

A FEJLETT SZOCIALIZMUS KRITÉRIUMRENDSZERÉRŐL

A fejlett szocializmusnak a szakirodalomban többféle kritériumrendszere is megtalálható, többségük szorosan kötődik egy-egy ország társadalmi fejlődésének sajátosságaihoz, továbbá nem fogja át a társadalmi fejlődés minden lényeges oldalát, illetve annak csak egyik vagy másik oldalára helyezi a hangsúlyt. A szocialista országokban folyó kutatások eredményeiből elsősorban azokkal foglalkozunk, amelyek kísérletet tesznek a fejlett szocialista társadalom *általános* jellemzőinek a társadalmi lét minden szféráját átfogó körvonalazására.*

* Az eddigi magyarországi kutatások nem annyira a kritériumrendszer megfogalmazására, mint inkább a fejlett szocializmushoz vezető alapvető gazdasági-társadalmi folyamatok, tendenciák vizsgálatára irányultak. Lásd: Tanácskozás a fejlett szocializmus főbb jellemző vonásairól. Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 1. sz. 103–115. old. (Szerk.)

E kritériumrendszerek közül az egyik típust Dobrjanov fogalmazza meg. A szocialista társadalmat egy társadalmi fejlődési periódusként értelmezi, amelynek jellemzőit a következőkben foglalja össze:

„1. viharosan növekszenek a termelő-erők a modern tudományos-technikai forradalom alapján, széleskörűvé válik a komplex gépesítés, kibontakozik a termelés és az irányítás automatizálása és kibernetizálása;

2. a termelés társadalmisítása magas fokúvá válik; lényeges változások történnek a munka tartalmában és jellegében, ami abban jut kifejeződésre, hogy a mezőgazdasági munka az ipari munka egyik válfajává alakul át, s a fizikai és a szellemi munka egyre inkább összekapcsolódik; a két tulajdonforma fokozatosan közeledik egymáshoz és összeolvad; közelednek egymáshoz az osztályok és a szociális csoportok, a társadalom a szocialista homogenitás felé halad;

3. széleskörűen fejlődik a szocialista demokrácia, a tömegek részt vesznek a társadalom valamennyi ügyének irányításában; megerősödik a kommunista párt mint az egész nép pártja és a szocialista állam mint össznépi állam, s növekszik a szerepük az irányító tevékenység hatékonyságának fokozásában;

4. teljesen meghonosodik a szocialista életmód; az emberek anyagi és kulturális szükségleteit magas fokon elégitik ki az elosztás szocialista elvei alapján; sokoldalúan fejlődik a személyiség; fellendül a szellemi kultúra, melynek létrehozásában és felhasználásában gyakorlatilag a társadalom valamennyi tagja részt vesz;

5. biztosítva van, hogy hatékonyan funkcionáljon és fejlődjön mind az egész társadalmi rendszer, mind pedig egyes alrendszerei;

6. elmélyül a nemzetközi szocialista integráció folyamata, közös tulajdonok jönnek létre s kialakul a közös tevékeny-

ség számos szférájának közös irányítási rendszere.

Más szóval, *a fejlett szocializmus az eddigi legmagasabb történelmi lépcsőfok a természeti és a társadalmi törvényszerűségek azon gyakorlati és szellemi elsa-játításában, amelynek célja minden ember sokoldalú fejlődése a termelőerők és a megfelelő termelési viszonyok fejlődése alapján.*⁷

Más típusú kritériumrendszert vázolt fel Koszopolov, Mezsujev és Ajzikovics: *megkülönböztetik a fejlett szocialista társadalom építése szakaszának jellemzőit az európai szocialista országok fejlődése alapján és a fejlett szocialista társadalom jellemzőit, amely a Szovjetunió fejlődésének sajátossága. A fejlett szocialista társadalom építése* felfogásukban azt jelenti, hogy a szocializmus alapelvei a társadalmi élet minden szférájában megnyilvánulnak, korszerűsödik a népgazdaság valamennyi ága, hogy kialakuljon a szocializmus szükségleteinek megfelelő anyagi-technikai bázis, a szocialista tulajdon és elosztás formái megerősödnek, megszilárdul a társadalom új osztály-szerkezete (a munkásosztály, szövetkezeti parasztság és értelmiség); a proletárdiktatúra állama az össznépi államiság irányába fejlődik, a szakképzettség további növekedése mellett megindul a dolgozók mind szélesebb rétegének a bevonása az ösztművelődés folyamatába, a marxista világnézet a lakosság minden rétegében fokozatosan megszilárdul. *A fejlett szocialista társadalom* „... általános jellemzője éppen a rendszerszerű totalitás elérése lesz, tehát az, hogy a társadalmi rendszer valamennyi lényeges összetevője eljutott érettségének arra a kellően magas fokára, amely biztosítja az arányos és kiegyensúlyozott fejlődést”.⁸ A fejlett

⁷ V. Dobrjanov: A fejlett szocializmus. Elméleti kérdések. Kossuth Könyvkiadó 1978. 122. old.

⁸ A szocialista társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1978. 57. old.

szocialista társadalmat a gazdaság intenzív fejlődése, a TTF széles körű kibontakozása, a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának építése, a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség fokozatos közeledése, az össznépi államiság, a kulturális forradalom befejező szakasza (a tudomány és a kultúra tömegmértetű elterjedése), a szocialista életmód kiteljesedése jellemzi, amely már biztosítja a kommunizmusra való átmenet feltételeit.

A fejlett szocializmus kritériumaira vonatkozóan ezen elgondolások erénye, hogy komplexitásra törekszenek. *A komplexitás azonban olyan formában lehet fel, hogy a kritériumrendszerek igyekeznek átfogni a társadalmi lét minden fontos oldalát.* Ez az „extenzív” komplexitás viszont nem képes visszatükrözni a fejlett szocializmus rendszerszerű totalitását, azt, hogy a társadalmi lét egyes oldalai hogyan épülnek egymásra, milyen a közöttük levő kapcsolat, és azok mennyiben és milyen toleranciával feltételezik egymást a társadalmi fejlettségnek ezen a fókán.

A tényleges komplexitás hiánya megmutatkozik abban a kérdésben is, hogy a fejlett szocialista társadalom társadalmi, gazdasági és értékrendszerbeni jellemzői milyen anyagi-műszaki bázison teljeshetnek ki. Erre a kérdésre a kritériumrendszerben adott válaszok eltérőek. Dobrjanov felfogásában a fejlett szocialista társadalmat a komplex gépesítés és az automatizálás egyaránt jellemzi. A másik típusú kritériumrendszer azt hangsúlyozza, hogy a fejlett szocializmus fejlődési szakaszában már a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának a kialakítása a jellemző. Azonban a kritériumrendszerekben nincs pontosan körülhatárolva az anyagi-műszaki bázis különböző szintjeinek tartalma, illetve az általánoság olyan szintjén van kifejtve, hogy abból nem lehet eldönteni, hogy melyek az azonos illetve különböző elemek.

Az anyagi-műszaki bázisnak a fejlett szocializmus többi jellemzőihez való nem

egyértelmű hozzárendelése azt a problémát rejti magában, hogy nincs olyan mutatószámunk vagy mutatószámrendszerünk, amelyen keresztül meg lehetne ragadni a társadalmi fejlődés egyes szakaszaira jellemző termelőerőket. A jövő kutatásban és a hosszú távú tervezésben nem tudjuk még megfogalmazni, hogy miben áll a kommunista termelési mód specifikus termelőereje és abból milyen összetevők, milyen mértékben válnak jellemzővé esetleg már a fejlett szocialista társadalom szakaszában. Ebből adódóan legfontosabb lenne annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az anyagi-műszaki bázis szocializmusban végbemenő fejlődésének mely területei hordozzák már a kommunista termelési mód új minőségét jelentő civilizációs alap elemeit és ezek milyen gazdasági, valamint társadalmi viszonyokban, struktúrában, életmódban, értékrendszerben megtestesülő konzekvenciákat hoznak magukkal.

A kritériumrendszerekben a folyamatjellemzők mellett (a kommunizmusra való átmenet anyagi-műszaki bázisának építése, a társadalmi csoportok és rétegek fokozatos közeledése stb.) az állapotjellemzők (az össznépi államiság, a szocialista életmód kiteljesedése stb.) egyaránt megtalálhatók. Ez a sajátosság arra a kritériumrendszer-változatra is jellemző, amely elhatárolja a fejlett szocializmus építésének folyamatát és az ennek elérése utáni állapotot, a fejlett szocializmust. *A fejlődés állapot- és folyamatjellemzőinek elhatárolatlansága és egyidejű beépítése a kritériumrendszer elemei közé jelzi azt, hogy nincsen a kritériumrendszer elemei között kölcsönös és egyértelmű megfelelés és hierarchizálás.*

Ha a fejlődési szakaszokat el akarjuk határolni, akkor az elsősorban állapotjellemzőik alapján lehetséges; ezzel ragadhatjuk meg, hogy mennyivel fejlettebb, minőségében mennyiben más a megelőző fejlődési szakaszhoz képest. A

fejlődés folyamatjellemzőinek egy fejlődési szakaszon belül van jelentőségük; inkább a hosszú- és a középtávú tervek sajátos feladatait írják le, illetve ezek szerint lehet egy fejlődési szakaszon belül az alszakaszokat megállapítani. A fejlődés folyamat- és állapotjellemzőit nemcsak elkülöníteni kell, hanem össze is kell kapcsolni azokat. Vagyis fel kell tární azt is, hogy milyen jellegű folyamatok végbemenetele eredményezi a jövőbeni állapotjellemzők valószínű megvalósulását.

Míndezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a fejlett szocialista társadalom jövőképnék megalkotásában a kritériumrendszer nemcsak konkrétabbá kell tenni, hanem *az állapot- és folyamatjellemzők hierarchizált rendszerét is ki kell alakítani; vagyis mely jellemzők írják le a jövőképet és milyen jellegű fejlődés vezethet el abhoz.*

TÁRSADALMI STRUKTÚRA A FEJLETT SZOCIALIZMUSBAN

A fejlett szocializmus kritériumrendszerének egyik alapeleme a társadalmi struktúra jellemzése. A vizsgált szakirodalomban a társadalmi struktúra fejlődéstendenciáira vonatkozó elgondolások lényegesen különböznek.

Dobrjanov⁹ az osztálykülönbségek leépülését és az osztályokon belüli rétegek egymáshoz való közeledését tekinti a fejlett szocializmus ismérvének. Ajzikovics, Mezsujev, Koszopolov, Kovalcsuk¹⁰ clemzése alapján a fejlett szocialista társadalom építése folyamán megszilárdul a szocializmusra jellemző elvilég új társadalmi szerkezet és a fejlett szocializmusban pedig ezek a társadalmi osztályok és

⁹ V. Dobrjanov: A fejlett szocializmus. Elméleti kérdések. Kossuth Könyvkiadó 1978. 190. old.

¹⁰ A szocialista társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1978. 350–352. old.

rétegek tovább közelednek egymáshoz, bizonyos belső differenciálódási tendenciák egyidejű működése mellett.

Dobrjanov szerint a társadalmi struktúrának a társadalmi homogenitás felé való mozgását *egyenes vonalú fejlődés* fogja jellemezni a fejlett szocializmusban. Az idézett szovjet szerzők felfogása viszont arra mutat rá, hogy *a társadalmi homogenitás felé való fejlődést differenciálódási tendenciák is átszövik* (bár a differenciálódási és integrálódási tendenciák mibenlétét és azok eredményeit – a társadalmi struktúra új állapotjellemzőit – nem részletezik). Ezeket a tendenciákat és a jövőbeni struktúrajellemzőket a társadalmi mobilitás elemzéssel pontosabban körülvonalazhatjuk, ha a társadalmi struktúra belső mozgását nemcsak az osztályok, hanem a többi társadalmi csoportok – értelmiségiek, egyéb szellemi dolgozók – illetve az osztályon belüli rétegek: szak-, betanított és segédmunkások, valamint mezőgazdasági fizikai dolgozók – mobilitását vizsgáljuk, figyelembe véve a műszaki-gazdasági fejlődés várható hatását. Ebben a közelítésben ugyanis nyomon követhetjük a társadalom strukturáltságát alapvetően meghatározó munkamegosztásban bekövetkező változásokat.

Ha a társadalmi struktúra változását a társadalmi mobilitáson keresztül elemezzük, akkor a műszaki-gazdasági fejlődés társadalmi kihatásainak, illetve társadalmi előfeltételeinek van jelentősége. A műszaki-gazdasági fejlődés jövőben várható fejlődéstendenciái ebből a szempontból mindenekelőtt *a szakmastruktúra és a munka jellegének változásán* keresztül hatnak a mobilitás tendenciáira és a jövőbeni társadalmi struktúra állapotjellemzőire.

A műszaki fejlődés várhatóan erőteljesen csökkenti a szakmastruktúrában a szakképzetlen munkások súlyát és növeli a magasan kvalifikált dolgozók részarányát (a kezdeti szakaszban a betanított munkások és kisebb mértékben a szak-

munkások arányát, majd a későbbiekben főleg a szakmunkások súlyát). A szakmastruktúra ilyen irányú változása úgy hat a társadalmi mobilitásra, hogy erősíti a vezető és értelmiségi, valamint a betanított majd pedig a szakmunkások rétegének növekedését, míg a többi réteget csökkenti. Ennek eredményeként a fejlett szocialista társadalomban a társadalmi struktúrát alkotó egyes csoportok súlya megváltozik; az értelmiségiek és a szakmunkások rétegének a megnövekedése válik jellemzővé.

A műszaki fejlődés azonban az általános műveltség növekedésével, a szakismeretek körének bővülésével és gyors változásával, a tevékenységek mibenlétének, a foglalkozások és a szakismeretek egy életút alatti többszöri megváltozásával is együtt fog járni. Ezek a sajátosságok *a munka jellegének változásában* jelennek meg. A munka jellege azonban nemcsak azáltal változik, hogy gyorsul a tevékenységformák cseréje, hanem új tevékenységformák és munkamódok is kialakulnak, míg a hagyományosak közül jó néhány teljesen elsovad. Ily módon *a műszaki fejlődés módosítja a munkamegosztás egész rendszerét*. Minthogy a munkamegosztás nemcsak a tevékenységek egyszerű megosztása, hanem társadalmi viszony is, ezért a munkamegosztás rendszerének változása *kifejezi a tevékenységcsoportokba tartozók társadalmi helyzetének megváltozását is*.

Ez a sajátosság a *termelőszférában* oly módon nyilvánul meg, hogy egyre szélesebb körben terjednek a komplex géprendszerek, részlegesen és teljesen automatizált gépek és technológiai eljárások és az ezekhez kapcsolódó munkafajták, amelyek lényegesen különböznek az erőfelfejtés formájában és mértékében, a szükséges általános és speciális ismeret-szintben, munkafeltételekben stb. a hagyományos technika melletti tevékenységektől. Az új technikához kapcsolódó tevékenységformák viszont egyre nehezebben szoríthatók be a szakmastruktúra

hagyományos (szellemi dolgozók, szakmunkások, betanított munkások, segédmunkások) kategóriába.¹¹ Ez a tény arra enged következtetni, hogy *a társadalmi struktúra alkotóelemeiben és azok tartalmában – tehát minőségileg is – meg fog változni*.

A technikai haladás a *mezőgazdaságban* is egyre jobban érezteti hatását a gépesítés, a zárt termelési rendszerek, a kemizálás stb. terjedésén keresztül. Mindezek a változások fokozatosan elvezetnek az új alapokon folyó élelmiszertermelés, a távolabbi jövőben pedig a biológiai ipar kialakulásához. A mezőgazdaságban is megváltozik az új technikának az élő munkával szembeni igénye: a mezőgazdasági munka iparszerűvé válik, specializált, magasabb szintű és a maitól eltérő szakismereteket kíván. Ennek következtében *a mezőgazdaságban nem egyszerűen csak a foglalkoztatottak száma fog csökkenni, hanem az ott dolgozók végzett munkájának jellege, körülményei is hasonlóak lesznek más népgazdasági ágakban dolgozókéhoz*.

A műszaki fejlődés nemcsak a termelés technikai fejlődését eredményezi, hanem a számítógépek és irdogépek elterjedése révén az adminisztratív-ügyviteli munka gépesítését is. A termelési technika automatizálás irányába való fejlődése megnöveli a különböző intézményekben, irányító apparátusokban és a vállalati szakigazgatásban dolgozók számát. A mennyiségi növekedés mellett

¹¹ Ezt igazolják azok a magyarországi üzemszociológiai vizsgálatok, amelyek a tudományos-műszaki fejlődésnek a gazdasági szervezetekben végzett tevékenységekre gyakorolt hatását tárták fel (lásd *Andics Jenő*: A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetekben. Akadémiai Kiadó 1977. 245–258. old.), valamint a munka tartalmi változására vonatkozó szovjet szociológiai elemzések (lásd: *N. I. Lapin-E. M. Korzseva-N. F. Naumova*: Teorija i praktika szocialnogo planirovanija. Politizdat 1975).

annak van nagy jelentősége, hogy *a technika fejlődése a szellemi dolgozók munkájának jellegét minőségileg is megváltoztatja.*

A szellemi munkán belül *a munka jellegében fokozatos differenciálódás van kibontakozóban.*¹² A magasán kvalifikált kutató-fejlesztő és irányító-szervező munkának az egyéb szellemi munkától való növekvő elkülönülése mellett az *egyéb szellemi munkába* tartozó tevékenységek között *is erősödő differenciálódás* indul meg aszerint, hogy azok milyen mértékben és formában használják az irodagépeket és számítógépeket. Az irodai ügyviteli tevékenység irányításában várhatóan növekedni fog a munka alkotó jellege és az önállóság, azokon a munkaterületeken viszont, amelyek gépesíthetők, a monotonitás, a rutin jelleg lesz egyre inkább a jellemző. Ez utóbbi munkafajták így egyre inkább hasonlónak válnak a termelőtevékenységben a különböző gépek, berendezések, automaták mellett végzett munkákhoz. Ezek az egyéb szellemi munkák jellegében bekövetkező változások, szintén a munkamegosztás rendszerének átalakulását jelzik, amelynek alapján az egyéb szellemi munkát végzők társadalmi csoportjának erőteljes differenciálódása valószínűsíthető.

A szocialista országok gazdaságának jövőbeni fejlődésére az intenzív gazdasági fejlődés lesz a jellemző, amelynek sajátossága, hogy a növekedés forrása egyre inkább a munkatermelékenység, a korszerű technika alkalmazása alapján. A korszerű technikát viszont csak a műszaki fejlődéssel lépést tartó munkaerő tudja hatékonyan működtetni, aminek következtében feltétlenül kibontakozik a műszaki fejlődésnek a munkára, a szak-

mastruktúrára gyakorolt hatása. *Vagyis az intenzív gazdasági fejlődésen alapuló gazdasági növekedésünk szükségszerű velejárói lesznek az előzőekben kiemelt folyamatok és azok társadalmi struktúrára gyakorolt hatásai.*

Ha tehát a fejlett szocialista társadalom struktúráját a mobilitás várható tendenciái alapján közelítjük meg, akkor nemcsak a társadalmi struktúrát ma alkotó társadalmi csoportok továbbélése és önmagukon belüli differenciálódása lesz a jellemző a fejlett szocialista társadalom struktúrájára, hanem éppen a *várható műszaki-gazdasági fejlődés hatására felerősödő jelzett irányú differenciálódás alapján a társadalmi struktúra elemeinek, az egyes társadalmi csoportoknak tartalmi módosulása is*, amely egyben a jelenlegitől eltérő integráló jegyek kialakulását is jelenti.

A fejlett szocialista társadalom struktúrajellemzőinek leírásához azonban ezt *az első közelítésben végzett logikai elemzést tovább kell bontanunk.* A társadalmi struktúrát a munkamegosztás jellege mellett az arra épülő *tulajdon-, hatalmi és tudáviszonyok* jellege is formálja, ezért a fejlett szocialista társadalom ilyen jellegű viszonyainak *a struktúraalakító szerepét is elemeznünk kell.* Továbbá a társadalom strukturáltságát kialakító tényezőket *együttesen, egymásra hatásukban kell elemeznünk*, annak érdekében, hogy a fejlett szocialista társadalom társadalmi csoportjainak társadalmi térben elfoglalt helyzetét állapotjellemzők formájában meghatározzuk és a köztük levő távolságot minősítsük.

A SZOCIALISTA ÉLETMÓD

A szocialista országok mindegyikének hosszú távú fejlődési perspektívájában különösen fontos helyet tölt be a szocialista életmód kialakítása, mert ez a kategória hordozza mindazokat a jellemző-

¹² Részletes szociológiai elemzését lásd *Andics Jenő: A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetekben.* Akadémiai Kiadó 1977.

ket, amelyek a szocialista társadalmi viszonyoknak, a társadalom anyagi gazdagságának, kulturális és ideológiai fejlettségének az ember mindennapi életében való tényleges funkcionálását tükrözi.

A fejlett szocializmussal és annak kritériumaival foglalkozó kutatások is több oldalról jellemzik a szocialista életmódot.¹³ A kritériumrendszerekben a szocialista életmód szorosan kapcsolódik a szocialista társadalmi fejlődés általános céljához, a személyiség sokoldalú fejlesztéséhez, mert a szocialista életmódban testesül meg az össztársadalmi fejlettségnek a fejlett szocializmusra jellemző szintje. „... a szocializmus célja nem egyszerűen a társadalom valamennyi tagja szükségleteinek maximális kielégítése, hanem az emberi személyiség sokoldalú fejlesztése, és ez a szocialista életmód kialakulásának és fejlődésének a lényege. A szocializmusban a társadalmi fejlődésnek ez a célja teremti meg a szükségletek kielégítésének céljait, eszközeit és feltételeit.”¹⁴ *A szocialista életmód tehát a fejlett szocializmus olyan szintetikus kritériuma, amelyben a társadalmi fejlődés megfogalmazott célja szempontjából együttesen értékelődik és összekapcsolódik a kritériumrendszer többi eleme.*

A szocialista életmód mint szintetikus kritérium magában foglalja a kritériumrendszerhez kapcsolódó eddig már jelzett problémákat is. Bár minden kritériumrendszer kihangsúlyozza e kritérium sajátos természetét, mégsem érvényesül

¹³ A kritériumrendszerekben az említett problémák miatt a szocialista életmód fogalma és sajátosságai rendkívül tarka képet mutatnak. A különféle meghatározások részletes elemzésétől eltekintünk, mert nem célunk egy újabb életmóddefiníció kialakítása, hanem csak az, hogy a szocialista életmód előrejelzéséhez szükségesek tovább kutatandó néhány kérdést felvessünk.

¹⁴ Szocializmus és népjólét. Kossuth Könyvkiadó 1977. 50. old.

eléggé a szocialista életmód összekapcsolása a kritériumrendszer többi elemével. A kritériumrendszer hierarchizálatlansága az életmód esetében azért ütközik ki élesen, mert *szintetikus mivolta megkövetelné annak ismeretét, hogy a kritériumrendszer többi eleme hogyan kapcsolódik össze, továbbá annak határozottabb körvonalazását, hogy az egyes kritériumok jellemzői milyen mértékben tételezik fel egymást kölcsönösen és azok együttese hogyan határozza meg a szocialista életmódot.*

A szocialista életmód pontosabb körvonalazásához szükség lenne olyan irányú vizsgálatokra, amelyek feltárnák, hogy a gazdasági fejlettségnek a fejlett szocializmusban várható szintje milyen életmódot tesz lehetővé, illetve a gazdasági fejlődés célrendszere és az egész gazdasági tevékenység hogyan és milyen formában szolgálja a szocialista életmód funkcionálását. Ugyanigy vizsgálni kellene, hogy a várható és feltételezett műszaki fejlődés milyen kihatással lesz az emberre mint munkaerőre és mint a szocialista társadalom tagjára, illetve hogyan lehet a műszaki fejlődés célrendszerében, konkrét útjainak és módjainak kiválasztásában az életmódkövetelményeket is érvényesíteni. Ily módon a szocialista életmód jegyei közelebb hozhatók a várható össztársadalmi fejlődés valóságához, tehát konkrétan megfogalmazhatók, ezáltal a társadalmi fejlődést valóban szintetikus formában jellemeznék.

Az idézett kritériumrendszerekben az életmód egységességét azzal támasztják alá, hogy a szocialista társadalom kialakulásával a társadalom minden tagja dolgozó lett és így egységessé vált a tulajdonhoz, a munkához, a társadalmi garanciákhoz való viszony. Ennek következtében a létfeltételek és az életmód különbségei már ma is mérsékeltek, de a további társadalmi fejlődés folyamán mindinkább nivellálódnak.

A szocializmus eddigi fejlődésének eredményeként az életmód és alapfeltételei valóban egységesebbé váltak, de megítélésünk szerint a szocialista életmód a fejlett szocializmusban még nem válhat egységessé, mert azt differenciálják a szocialista társadalom lényegéhez tartozó különbségek és a még fennálló egyenlőtlenségek.

A leglényegesebb ebből a szempontból az, hogy az életmódot alapvetően meghatározó *munka, annak jellege és a munkához való viszony nem válik egyformává a társadalom minden tagja számára.* Igaz, hogy a szocialista társadalom létrejöttével a tulajdonhoz és a munkához való viszony alapján megváltozott. Megszűnt a tulajdonnak az a sajátossága, hogy idegen munka elsajátításának az eszköze, ennek következtében a társadalom alapjává vált a kizsákmányolástól mentes és a társadalmi célok megvalósítását szolgáló munka. Azonban a munka az egyén szintjén a szocializmusban alapvetően a megélhetés eszköze és *csak másodlagos jegyként, a munkamegosztásban elfoglalt helytől függően hordoz személyiséget kiteljesítő jegyeket.* A munkák közötti differenciák miatt és a munkamegosztás jellegében várhatóan bekövetkező már jelzett változások alapján sem jelezhetjük előre a munka alkotó, személyiséget kiteljesítő jellegének általánossá válását, vagyis a munkához való viszony azonosságát a fejlett szocializmusban.

A munkamegosztás a fejlett szocializmusban nemcsak a munkához való viszonyban differenciál, hanem – mint láttuk – a társadalmi struktúrában is. E társadalmi különbségek az életmódban is kifejeződnek, tehát differenciálttá teszik azt. Ezenkívül tartósan továbbélő társadalmi egyenlőtlenségeket eredményeznek a területi különbségek (városban vagy falun folyik az élet); a jövedelem- és vagyonkülönbségek (nemcsak a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzetkülönbségeket tükrözik), életkori sa-

játosságok, örökölt hagyományok, a kulturáltság szintje, a kultúrához való hozzájutás és igény milyensége stb. Ezek a tényezők szintén a szocialista életmód differenciáltságát eredményezik.

A társadalmi garanciák (létfbiztonság, a munkához, az egészséghez, a művelődéshez való jog stb.) léte, amely a szocialista társadalmi rendszert kialakulásától kezdve jellemzi, valóban erőteljesen nivellálja a létfeltételeket és az életmódot, de nem teszi azt egységessé. Egyrészt azért nem, mert a garanciák tényleges funkcionálásának eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy *azokban burkoltan újratermelőnek bizonyos formájú egyenlőtlenségek is.* Másrészt *a társadalmi garanciák meglevő rendszere még nem fogja át a szocialista életmód feltételeit biztosító összes területet.* A társadalmi garanciák szocialista életmódot egységessé tevő, nivelláló hatásának előrejelzése érdekében ezért nem elegendő azt megállapítani, hogy a társadalmi garanciák a fejlett szocializmusban érvényesülnek, éppen azt kellene feltárnunk, hogy *a fejlettség magasabb fokán az egyes garanciaelemek hogyan gazdagodhatnak az életmódot egységesítő tartalmukban, hogyan változhat meg formájuk és milyen új garanciaelemeket lehet bekapcsolni.*

A társadalmi garanciák közül csak kettőt, a művelődéshez és az egészséges élethez való jogot emeljük ki, mivel ezek kerülnek leginkább előtérbe a szocialista életmód megvalósításában s így a jövőképzésben és a hosszú távú tervezésben is.

A művelődéshez való jog alapeleme az ingyenes oktatáshoz való hozzájutás lehetősége. Azonban a mindenkire kötelező általános iskola befejezése után a közép- és felsőfokú oktatás különböző formáiban való részvétel már nemcsak e joggal való élést tükrözi, hanem a művelődés területén az esélyegyenlőtlenségeket, sőt, azok újratermelődését is jelzi. Itt éppen annak a feltételrendszernek a

feltárása lenne a fontos, hogy hogyan gazdagodhatna ez az egyenlő jog a társadalmi fejlettség magasabb fokán olyan formában, hogy az csökkentse és kiküszöbölje az egyenlőtlenségek újratermelődését. A művelődéshez való jognak magában kell foglalnia az iskolarendszeren kívüli művelődési formákhoz való hozzájutás egyenlő lehetőségét és gyakorlását is. Az *iskolarendszeren kívüli művelődési formák* fejlesztése – hogy szélesebb rétegek számára az élet mindennapjainak elemévé tegyük azokat – úgyszintén szer-teágazó feladatok jövőbeni megoldását jelenti egészen a munkamegosztásban elfoglalt helyzetet nyújtotta objektív lehetőségek feltárásától és alakításától a kultúra fogyasztásának tömegessé tételéig. Ezek a fejlettség magasabb szintjéhez rendelt célok és feladatok szintén új vonásokkal gazdagítják ennek a garanciaelemnek a tartalmát a fejlett szocializmusban.

Ehhez hasonlóan szintén meg kell határozni az *egészséges élethez való jog* tartalmát. Nem elég csak az egészség megőrzésére helyezni a hangsúlyt, hanem azt is körvonalazni kell, hogy milyen feltételek mellett válik ez az új sajátosság valósággá. Mindinkább nyilvánvalóvá válik, hogy ez a kérdés már nem szűkíthető le az egészségügyi rendszer fejlesztésére – mint ahogyan elegendő volt a korábbi időszakban, amikor is ez a jog alapján véve az egészség visszaállítását jelentette. Ennek a garanciaelemnek az új tartalmát olyan vetületben is vizsgálni kell, hogy a munkafolyamatnak, a munkahelynek, az urbanizációnak, az automobilizmusnak, az alkoholizmusnak, a helytelen táplálkozásnak stb. milyen egészséget károsító hatásai vannak, hogyan lehet ezeket a fejlettség adta lehetőségehatárokon belül a műszaki fejlesztés irányainak és formáinak megválasztásával, a gazdasági ráfordítások felhasználásával, a társadalom tudati viszonyainak befolyásával stb. csökkenteni vagy megszüntetni.

Úgyszintén nagyon fontos kérdés a *társadalmi garanciák körének a bővülése* is, vagyis annak feltárása, hogy milyen újabb területeken válhatnak egységesebbé a létfeltételek, az életmód.

Egyik ilyen új elem lehet a kulturált és egészséges lakáshoz való jog. A lakáskörülmények fontosságát nem kell külön indokolni, köztudott, hogy azok milyen mértékben hatnak a munkateljesítményekre, a munkán kívüli tevékenységekre, a családi életre, a testi és lelki egészségre, az új generáció nevelésére stb. A szocialista országokban ezért a lakáskérdés megoldásának prioritása társadalmilag elismert igény. Azonban számtalan feladat vár a tervezésre abban a tekintetben, hogy mennyiségileg elegendő lakást tudjunk építeni, mekkorák és milyenek legyenek ezek a lakások, hogy valóban alapjai legyenek a szocialista életvitelnek, milyenek legyenek a lakáshoz juttatás lehetséges és kívánatos formái, a lakásszükséglet kielégítése mikor és milyen színvonalon válhat reális garanciaelemmé.

A másik új elem lehet a tiszta – vagy legalábbis korlátozottan szennyezett – természeti környezethez (tiszta víz, levegő stb.) való jog. A környezetszennyeződés gyors ütemű növekedése és az élővilágra – magára az emberre is! – gyakorolt s egyre inkább érezhető káros hatásai teszik szükségessé a kérdés ilyen előtérbe kerülését. Ezt az elemet való beleérthetnénk az egészséges élethez való jog minőségileg megváltozó tartalmába, de a kérdés sürgős megoldása, minőségileg teljesen új mivolta és az életmódon messze túlnyúló fontossága – létkérdéssé válása – miatt mégis célszerű új garanciaelemként kezelni, melynek prioritást kell adni, mind a társadalmi célokban, mind az azok megvalósítását szolgáló feladatokban.

További kutatásokat kell még folytatni, hogy ez a két lehetséges és ma kívánatosnak vélt garanciaelem részleteiben hogyan kapcsolódik össze a tudományos-

műszaki és a társadalmi-gazdasági fejlődéssel és a fejlett szocializmus fejlettségi szintjével, valamint milyen további elemek építhetők még be a garanciarendszerbe. A szocialista életmód egységességének kialakulását tehát az említett irányú és jellegű kutatásokkal is karakterizáltabbá lehetne tenni.

Annak érdekében, hogy a szocialista életmód valóban szintetizáltan fejezze ki a fejlett szocialista társadalom fejlettségét, nem lehet megállni annál, hogy az életmód általános fejlődéstendenciájának végeredményét körvonalazzuk, hiszen valószínűsíthető, hogy a szocialista életmód kiteljesedése a kommunizmusba való átmenet szakaszára lesz jellemző. A kutatásnak éppen az egységesítő és differenciálódási tendenciákkal átszőtt folyamatot és annak a fejlett szocializmushoz rendelhető szintjét kellene bemutatnia, vagyis *a társadalmi egyenlőség- és egyenlőtlenség-rendszer egymásra hatásának eredőjeként, annak csomópontjában, a szocialista életmód rétegeztségét kellene jellemezni.* Az életmód rétegeztségében, az egyes életmód rétegek jellemzőiben, tehát *összhatásukban fejeződnek ki a munkához való viszonyoknak, a társadalmi strukturának, és az említett más természetű társadalmi egyenlőtlenségeknek, valamint az egyes társadalmi garanciákkal való élésnek a minőségi jegyei a fejlett szocializmusban.*

A FEJLETT SZOCIALISTA TÁRSADALOM ÉRTÉKRENDSZERE

A fejlett szocialista társadalommal foglalkozó kutatások legkevésbé kidolgozott területe a fejlett szocialista társadalom értékrendszerének természetével, sajátosságaival foglalkozó kutatások. Ugyanakkor *napjainkban mindjobban érezzük az ilyen jellegű kutatási eredmények hiányát, hiszen mind a szocialista, mind a tőkés társadalmakban a társa-*

dalmi értékrendszer átalakulásának folyamata van kibontakozóban és ilyen feltételek közepette mind a társadalom, mind az egyén szempontjából megnő annak a fontossága, hogy hogyan lehet eligazodni és választani a különböző értékek között oly módon, hogy a választott értékek alapján megszervezett és végzett tevékenységek eredménye a társadalom és az egyén haladását szolgálja.

Az értékek termelődésének, újratermelődésének mibenlétét elvont filozófiai síkon és nagy társadalmi-gazdasági formációkra vonatkozóan nagy vonásaiban ismerjük, viszont rövidebb fejlődési szakaszokra és főként a minőségi értékváltozások időszakára vonatkozóan még nagyon szerény ismeretekkel rendelkezünk. Így nem lehet célunk a fejlett szocialista társadalom értékrendszere mibenlétének, működésének és jellemzőinek a feltárása, hanem csak az, hogy a fejlett szocialista társadalom jövőképe felvázolása kapcsán felmerülő, értékrendszerrel kapcsolatos néhány problémakört felvessünk.

Az első ilyen problémakör az értékek termelődésének mechanizmusa és az értékek minőségi változásának felismerése és előrejelezhetősége.

A társadalmi értékrendszert úgy írhatjuk körül – mivel pontos meghatározása még nincs ennek a fogalomnak –, hogy olyan elvek, normák, motivációk együttese, amelyek alapján és érdekében egy társadalom megszervezi tevékenységét mind osztálytársadalmi, mind egyéni szinten. Minthogy a társadalmi tevékenységek tudatos megszervezése mind nagyobb mértékben válik jellemzővé a szocializmusban illetve a kommunista termelési mód megjelenésével, ezért a társadalmi tudatban előzetesen megjelenő cél- és értéktételezések megelőzik, illetve befolyásolják a végső soron a társadalmi praxisban kialakuló és ható értékek rendszerét. Ezek az előzetes cél- és értéktételezések természetesen nem lehetnek tetszőlegesek és függetlenek az objektív feltételektől, de az azok által behatárolt *lehetőség-*

tartományon belül a társadalom előzetes cél- és értéktételezése szabadon meghatározhatja – legalábbis elvileg – a társadalom fejlődését. Az objektív lehetőség-tartomány bővülése és annak felismerése a társadalmi-gazdasági fejlődés jelenlegi szintjén vált lehetővé. E lehetőségekkel való élés viszont az előzetes cél- és értéktételezésnek ad nagy jelentőséget, vagyis annak a tényezőnek, hogy a jövő feltárására irányuló tevékenységek során a jövő társadalmi tevékenységében objektívizálódó, termelő értékeket és normákat milyen mértékben vagyunk képesek már ma feltárni és előrejelezni. Ennek alapján – véleményem szerint – a jövő társadalmi értékrendszerének feltárása a fejlett szocialista társadalom jövőképeinek legfontosabb eleme, viszont – a mai ismereteink alapján – a legnehezebben kidolgozható része is.

A nehézségeket nemcsak az jelenti, amit Hankiss Elemér így fogalmaz meg: „... a társadalom értéktudatának, szubjektív értékrendszerének nagyobb szerepe, nagyobb mozgástere van, mint általában feltételezni szokás, s következőképpen nagyobb a tévedési lehetősége is. Mert így nemcsak az objektív értékek körének felismerésénél, hanem már az objektív értékek körének meghatározásánál is tévedhet...”¹⁵ hanem az is, hogy *a fejlett szocialista társadalom szakaszában a társadalmi értékrendszer nemcsak részeiben, hanem minőségében változik meg. A kommunista termelési mód minőségileg új értékrendszere irányába való értékvtáltás időszakára vonatkozóan kell az értékvtáltás főbb területeit és tartalmát előrejelezni, de úgy, hogy azok ne közvetlenül a kommunizmus antcipált értékei legyenek, hanem olyan értékek, amelyek azok irányába mutatnak és a fejlett szocialista társadalom szakaszában végbemenő műszaki-gazda-*

sági-társadalmi változásokkal összhangban lesznek.

A fejlett szocializmushoz rendelt értékrendszer kidolgozásának igénye szinte a téma minden jelentősebb szakirodalmában megfogalmazódik, de annak pozitív kifejtése általában hiányzik. Az említett nehézségek miatt *az ilyen irányú kutatásoknak arra kell irányulniuk, hogy a társadalom összevetékenységében ma realizálódó és ható értékeket és azok működési mechanizmusát, továbbá a jövő alakítására, befolyásolására irányuló tevékenységek kimondott, de ami még fontosabb, ki nem mondott értéktételezését feltárják, továbbá vizsgálják a jövőkutatás által feltárt társadalmi, gazdasági, tudományos és műszaki fejlődéstendenciák milyen értékteralmat hordozhatnak. Ilyen kutatási eredmények alapján lehetne ezután hozzájárítani a fejlett szocializmus értékrendszerének körvonalazásához.*

A másik problémakör az egyén életcéljára, élettevékenységére vonatkozó társadalmi elvárások, normák rendszerének előrejelzése.

A társadalmi értékrendszernek ez a területe olyan elveket, normákat tartalmaz, hogy miben lássa a szocialista ember életének gazdagabbá tételét, milyen értékek, elvek alapján szervezze életét, milyen értékteralmú legyen munkája, egyéb tevékenysége, emberi kapcsolatai a társadalmi makro- és mikroközösségekben. A társadalmi értékrendszer egészét tekintve ezekről az elvekről, normákról, elvárásokról és azok funkcionálásáról tudunk a legtöbbet, mert az életmódkutatások kapcsán az életmód értékteralmának vizsgálata is megkezdődött.

E vizsgálatok egyik fontos eredménye az, hogy a konkrét életmódot a társadalmi feltételek, életkörülmények determinálják ugyan, de azt közvetlenül az egyén élettevékenységére vonatkozó társadalmi elvárásoknak szubjektívá, bel-

¹⁵ Hankiss Elemér: Érték és társadalom. Magvető Könyvkiadó 1977. 349–350. old.

sővé váló rendszere formálja, határozza meg.

Az életmódkutatásoknak ez az eredménye rámutat arra, hogy az értékrendszer milyen fontos szerepet tölt be a konkrét életmódok, életvitel kialakításában, de értékrendszeren csak az egyes ember életszervező elveit, elvárásait értik. Igaz, hogy az életmódot közvetlenül ezek az értékek határozzák meg, de – és ezzel már nem foglalkoznak sem az elméleti, sem a gyakorlati életmódkutatások – ez az értékcsoport a társadalmi értékrendszernek *csak egyik területe*, melynek tartalma szorosan kapcsolódik az értékrendszer egészéhez; valójában annak az egyén életvitelére vonatkozó vetülete. *Éppen ezért ezeknek az életszervező elveknek az előrejelzésekor elsősorban a társadalmi értékrendszerből, az életmódot determináló anyagi, társadalmi körülmények változása révén indukálódó lehetséges értékváltozások feltárásából kellene kiindulni. Mint hogy a konkrét életmódot végső soron a szubjektív, belsővé váló értékek alakítják, ezért az értékek elsajátításának feltételeit, időbeni lefolyását, konfliktushelyzeit is előrejeleznünk kellene.* E feladat megoldhatósága csak a társadalompszichológia ilyen irányú kutatásaival és azok eredményei révén válhat lehetővé.

Az életmód értéktartalmára vonatkozó kutatásokból az értékrendszer ezen elemére vonatkozóan még két lényeges következtetést vonhatunk le, amelyeket az előrejelzés készítésekor is figyelembe kellene vennünk.

Az egyik következtetés az, hogy szocialista társadalmunk jelenlegi fejlettségi szintjén még igen nagy a távolság az életmód szubjektív oldalát alkotó célértékek és a konkrét életmódokban megnyilvánuló, funkcionáló értékek között. „A nagy eszmékből darabokat tör le a meg-

valósítás, s az utópiák gyakran elfáradnak, amíg az álmokból a valóságba átkerülnek.”¹⁶ Ez a következtetés azt mutatja, hogy a kívánatosnak vélt célértékek e téren is csak a kommunista termelési mód felső fokára vonatkozóan léteznek és így a valóságban funkcionáló értékek ettől eltérőek és heterogének. Igaz, hogy jelen vannak és hatnak bizonyos mértékben a kívánatos értékelemek is, de a múlt berögződött értékei a megváltozott feltételek ellenére továbbra is életképesek, valamint megtalálhatók még nemkívánatos életmód értékek. Ezzel kapcsolatban vizsgálunk kellene, hogy a társadalmi feltételek változása milyen értékváltozásokat hordozhat magában az egyén életszervező elveire vonatkozóan; milyen formában és mértékben válik lehetővé a munkának, a magasabb rendű szükségletek kielégítésének célértékké, személyiségkiteljesítő értéké válása. De vizsgálunk kellene azt is, hogy a múlt mely értékei milyen területeken élhetnek tovább – akár objektív feltételeik hiányában is –, és hogy a két típusú termelési mód egymás mellett éléséből milyen értékrendszerbeni kölcsönhatások adódhatnak.

A másik következtetés az, hogy az egyes társadalmi rétegek életszervező elvei, normái nemcsak differenciáltak, hanem olyan mértékben bitoroznak közös vonásokat, hogy az életszervező elvek típusainak csomópontjai nem esnek egybe a társadalmi rétegződés csomópontjaival, vagyis a közvetlenül ható kulturális feltételek, minták a rétegjellemző értékek rendszerét pozitív és negatív irányban erősen befolyásolják.

A szocialista életmód értékrendszerének körvonalazásában másik lényeges kérdés lehetne annak a megválaszolása, hogy az általában lehetségesé váló életszervező elvek milyen típusokban rendeződhetnek, milyen életszervező elvek válhatnak általánossá, milyen elvek és normák differenciálnák az értékrendszernek ezt a területét. Ez a kérdés ab-

¹⁶ Losonczi Agnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat Könyvkiadó 1977. 733. old.

ból a szempontból lényeges, hogy a fejlett szocializmus is strukturált társadalom és ennek az ismérvnek meg kell nyilvánulnia az értékrendszerben is. Ez a megnyilvánulás azonban nem egyszerű tükörképe a társadalmi differenciáknak, ezért az életszervező elvek homogenizáló

és differenciáló elveinek körvonalazásához fel kellene tárunk, hogy az egyes, jövőben lehetséges és kívánatos, életszervező elvek hogyan és milyen feltételek mellett válhatnak és válnak az ember tényleges belső mozgatóerőivé.

Hideg Éva

ÚJ KIADVÁNYUNK!

**VARGA JENŐ munkáinak
bibliográfiája**

222 oldal – Ára: 33,- Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
LEGÚJABB KÖTETE MEGVÁSÁROLHATÓ
A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ MEGYEI ÉS KERÜLETI
KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

A nemzetközi politikai kapcsolatok és az ideológiai harc egyes kérdései

(Magyar—bolgár tanulmányok*)

A hetvenes évek második felében – miként a politikai, gazdasági és kulturális életben – a tudomány területén is megerősödtek a törekvések az elméletileg fontos, ideológiai-politikai szempontból aktuális társadalomtudományi témák közös kutatására. A szocialista közösség országában kialakultak a két- és sokoldalú tudományos együttműködés formái. A tudományos akadémiák, a pártintézetek és más, állami, társadalmi szervek tudományos intézményei saját lehetőségeik mértékében kapcsolódtak be a két- és sokoldalú együttműködésbe. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete az elmúlt tervidőszakban több két- és sokoldalú tudományos kutatásban vett részt. Ezek egyike volt a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága Társadalomtudományi és Társadalomirányítási Akadémiájával létrejött kutatási együttműködés.

A bolgár–magyar kutatások három fő témakört fogtak át: 1. a fejlett szocialista társadalom elméleti és gyakorlati kérdéseit; 2. a szocialista életmód kutatásában elért eredményeket és problémákat; 3. a nemzetközi politikai kapcsolatok és ideológiai harc néhány elvi kérdését.

Az alábbiakban a harmadik témakörben készült nyolc tanulmány tartalmát és főbb megállapításait foglaljuk össze.

* A tanulmányok megtalálhatók a Társadalomtudományi Intézet dokumentációjában.

I. A SZOCIALISTA KÖZÖSSÉG ORSZÁGAINAK KÖZELEDÉSE, A KÖZELEDÉS ELVI-IDEOLÓGIAI ALAPJAI

A tudományos elemzésekben a szocialista világrendszer fejlődésének egyik legizgalmasabb elméleti és gyakorlati kérdéseként a kutatók számára az vetődik fel, hogy a világrendszeren belül milyen törvényszerűségek alapján, milyen sajátosságok jegyében megy végbe az országok egymáshoz való közeledése.

Gazdasági együttműködés és szocialista külpolitika

A közeledési folyamatot vizsgálja Rácz Béla: *A szocialista közösség országainak kölcsönös közeledési folyamata, a Magyar Népköztársaság és a Magyar Szocialista Munkáspárt nemzetközi tevékenysége* című tanulmányában. Abból indul ki, hogy a második világháború után Közép- és Kelet-Európában a szocializmus útjára lépő országok társadalmi-politikai viszonyai, gazdasági fejlettségi színvonala lényegesen eltért egymástól. Ezeknek az országoknak gyengén fejlett ipari bázisában a világháború alatt óriási károk keletkeztek, így a népi demokratikus országoknak mély pontról kellett elindulniuk. Az országok között meglévő különbségek, a nemzeti sajátosságok, tör-

ténelmi hagyományok a szocialista építés folyamatára hosszú ideig rányomják a bélyegüket.

A szocialista társadalmat építő országok már a társadalomátalakítás kezdeti időszakában felismerték a gazdasági együttműködés szükségességét. *Eleinte a kétoldalú kapcsolatok fejlődtek.* A Szovjetunió óriási segítséget nyújtott a népi demokratikus országoknak a háborús károk felszámolásához, az ipari és a gazdasági élet újrarendeléséhez. 1945 és 1949 között a Szovjetunió áruforgalma az európai népi demokratikus országokkal majdnem megháromszorozódott. 1950-ben a Szovjetunió külkereskedelmében a szocialista országok részaránya elérte a 80 százalékot. Kialakultak és fejlődtek a fiatal népi demokratikus országok kétoldalú kapcsolatai is.

A KGST létrejötté új korszak kezdetét jelentette a szocialista országok kapcsolattrendszerében. Bár megalakulásakor a KGST elsősorban az imperializmus gazdasági bojkottja elleni védekezőként jött létre, ugyanakkor a szocialista építés belső immanens gazdasági törvényei is szükségessé tették a népgazdaságok fejlesztésének összehangolását, a szocialista országok közötti új típusú gazdasági munkamegosztást.

A KGST hosszú távra szóló szocialista nemzetközi szervezetté vált, amelynek kettős feladata van: egyrészt feladata, hogy biztosítsa a közösség országai gazdaságának védelmét; másrészt segítse elő a tagországok belső erőforrásainak mind teljesebb és gazdaságosabb mozgósítását, szervezze meg tudományos-műszaki együttműködésüket, gazdasági tapasztalataik folyamatos kicserélését kölcsönös segítség útján, biztosítsa a tagországok nyersanyaggal, gépekkel, berendezésekkel, élelmiszerekkel való ellátását, támogassa, kezdeményezze a tagországok gazdasági integrációjának kibontakozását.

A gazdasági integráció a modern ter-

melőerők objektív törvényszerűsége, s ez jellemzője mind a szocialista, mind a kapitalista világtársadalmaknak. Am az integrációs folyamatok minőségileg eltérő módon érvényesülnek és hatnak a két társadalmi rendszerben, és különböző a folyamatok összerezdménye is. Míg a kapitalizmusban a gazdasági integráció következtében nő a gazdaságilag gyengébb, elmaradottabb országok kiszolgáltatottsága, mélyül gazdasági függőségük, tovább csorbul nemzeti szuverenitásuk, a gazdaságilag erős országok között éleződnek a nemzeti ellentétek, addig a szocialista gazdasági integráció elősegíti az egyes szocialista országok gazdasági fejlettségi szintje között meglévő különbségek fokozatos csökkenését, mérséklődését, majd felszámolását, azaz a közeledési és kiegyenlítődségi folyamatot.

A szocializmusban a különböző országok fejlettségi szintjének kiegyenlítődsége a gazdasági élet objektív törvényszerűsége, amely azonban nem spontánul, hanem céltudatos emberi cselekvés útján, megfelelő politikai döntések következtében érvényesül. A politikai döntések azonban akkor segítik a törvényszerűség érvényesülését, az országok felzárkózását, ha összhangban vannak azok gazdasági és szubjektív feltételeivel.

A felzárkózással kapcsolatban fontos hangsúlyozni – s ez lényeges elméleti megállapítás –, hogy nem lehet cél a gazdaságilag előbbre járó országokkal azonos szerkezetű és fejlettségű népgazdaság létrehozása. Az élet bebizonyította, hogy a szocialista országok gazdasági közeledése nem az autarkias gazdaságpolitika, hanem a szocialista gazdasági integráció útján bontakozhat ki, amely lehetővé teszi a tudományos-technikai forradalom vívmányainak mind teljesebb hasznosítását és összekapcsolását a szocialista gazdasági-társadalmi rendből fakadó előnyökkel.

1949 és 1960 között a szocialista közösség országai között meglévő fejlettségi szintkülönbségek észrevehetően csökken-

tek. A hatvanas évek elejére az európai szocialista országokban befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása, s a termelési viszonyok mellett a felépítmény is – a politikai szervezetek, a társadalmi tudat, a kultúra stb. – szocialista jellegűvé vált. Bár a kapitalizmus múltbeli maradványai különböző mértékben és különböző módon még hatnak, de egyik szocialista országban sem rendelkeznek már olyan bázissal, amely megakadályozná a társadalomnak a szocializmus objektív törvényei szerinti fejlődését.

A szocializmus alapjainak lerakásával minőségi változás következett be a szocialista országok gazdasági integrációjában, gazdasági fejlettségi szintjének közeledési folyamatában. A minőségi változások azonban nem robbanásszerűen, hanem lépésről lépésre mentek és mennek végbe. A fejlődésben jelentős szerepe van a KGST 1971. évi XXV. ülészakán egyhangúlag elfogadott Komplex Programnak, amely a szocialista gazdasági integráció új szakaszát nyitotta meg. E szakaszban az a jellemzője, hogy a gazdasági integráció a tagországok gazdasági tevékenységének valamennyi lényeges oldalára kiterjed, egyre inkább tért hódítanak a nemzetközi szocialista munkamegosztás fejlettebb formái, a termelési kooperáció és szakosodás, az optimális szériák kialakítása stb.

E tendencia kibontakozását hatékonyan segítik a közösség országai által kidolgozott hosszú távú célprogramok. A szocialista gazdasági integráció új szakaszában a nemzeti gazdaságok közti együttműködés átfogóbbá válik, a tagországok gazdasági fejlettségi színvonala közötti különbségek egyre több területen csökkennek, tovább erősödik a tagországok gazdasági és politikai közeledése. Az alapon és a felépítményben végbe menő közeledési folyamatok kölcsönösen erősítik egymást, visszahatnak egymásra. A közeledési folyamat a megelőző időszakhoz viszonyítva dinamikusabbá vá-

lik, egyre inkább átfogja az élet minden területét.

A szocialista gazdasági integrációban részt vevő országok külön-külön és együttesen is egyre jelentősebb szerepet játszanak a világgazdaságban. A szocialista országok a világ ipari termeléséből 1950-ben még csak 17,8 százalékkal, 1960-ban már 28,4 1976-ban pedig 40–41 százalékkal részesedtek; csak a KGST-országok 33–34 százalékot értek el. A KGST-országok nemzeti jövedelme 1976-ra az 1948. évi szint kilenc és félszeresére emelkedett.

A szocialista országok közeledésében fontos szerepe van a proletár internacionalizmus elve alapján folytatott külpolitikának és nemzetközi tevékenységnek. A szocialista országok külpolitikájában a nemzeti és a nemzetközi érdekek egyeztetése megkülönböztetett fontosságú szerepet játszik. A gyakorlati tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az egyes országok nemzeti feladatait nem lehet kizárólag nemzetinek tekinteni, hiszen azok a közösnek részei; a szocialista országokban egyre növekszik az egymás sikereiben való érdekelttség. A szocialista országok csak akkor tudják a békés feltételeket biztosítani építő munkájukhoz, ha egyetemesen cselekszenek és lépnek fel. A nemzetközi imperializmus összehangolt, egyeztetett támadását ugyanis csak összehangolt, egyeztetett fellépésükkel tudják elhárítani, visszaverni.

Rácz Béla tanulmányában jellemzi az *MSZMP és a Magyar Népköztársaság proletár internacionalista külpolitikáját*, s felhívja a figyelmet arra a lényeges vonásra, hogy következetesen szembe száll a legkisebb szövettelens megnyilvánulásokkal is, s állhatatosan küzd a nacionalizmus és a különböző anti-kommunista irányzatok ellen; szüntelenül harcol a proletár internacionalizmus elveinek érvényesítéséért. Az MSZMP azt tartja, hogy a kommunista és munkáspártoknak nemzetköziségében van a fő ere-

jük, s ettől függ a harcuk eredményessége és hatékonysága.

Az MSZMP álláspontja szerint a proletár internacionalizmus eszméje a mai viszonyok között magába foglalja a nemzeti és a nemzetközi érdekek egyeztetését és összhangját, az egység megteremtésére és megszilárdítására irányuló közös törekvést, az elvtársi együttműködést, egymás kölcsönös támogatását; a legfőbb politikai kérdésekben a kollektív állásfoglalás és cselekvés kialakítását a testvérpártok önállósága, egyenlősége és önkéntes együttműködése alapján; a nemzetközi kommunista mozgalom tapasztalatainak tanulmányozását, figyelembevételét, anélkül, hogy azt tevékenységükben mechanikusan lemásolnák; továbbá a kommunista pártok saját harcában, tevékenységében szerzett tapasztalatok feltárását, valamint a kommunista pártok közötti ideológiai együttműködést.

A proletár internacionalizmus elvének elfogadása és az annak szellemében való tevékenység *nem zárja ki a testvérpártok közötti nézetkülönbségek kialakulását*, hiszen a kommunista és munkáspártok különböző feltételek között tevékenykednek, s a tapasztalatok is eltérnek. A nézetkülönbségeket azonban elvtársi viták keretében, a proletár internacionalizmus, a marxizmus–leninizmus elvei alapján lehet s kell tisztázni, megoldani. A párt-szerű vita elősegíti a közös elvi-politikai platform kialakítását, hozzájárul a feszültségek feloldásához, erősíti a nemzetközi kommunista mozgalom egységét.

Az MSZMP – miként a szocialista közösség országainak pártjai – következetesen harcol a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett élése elvének elfogadásáért és gyakorlatáért, ugyanakkor nem fogadja el az ideológiai koegzisztencia burzsoá elvét. Az MSZMP fontosnak tartja a testvérpártok összehangolt ideológiai tevékenységét és együttműködését.

Ideológiai együttműködés

A szocialista közösség országainak közeledését, egységének és együttműködésének erősítését segíti elő a kommunista és munkáspártok közös ideológiai tevékenysége. *Cveta Vaszileva: A szocialista közösség kommunista és munkáspártjainak elméleti és ideológiai együttműködése* című tanulmányában azt foglalja össze és rendszerezi, hogy milyen tényezők támasztják alá az elméleti és ideológiai együttműködés elmélyítését és fejlesztését, s ez milyen konkrét formákban valósul meg.

Vaszileva hangsúlyozza, hogy az ideológiai együttműködés nem szubjektív ötlet vagy ambíció eredményeként valósul meg, hanem objektíve a gazdasági rendszer lényegi azonosságán s a közösség keretében elért gazdasági integráción alapul. Az ideológiának fontos szerepe van a szocialista gazdasági integráció további fejlődésében.

Az ideológiai együttműködéshez kedvező feltételek jöttek létre azzal, hogy eredményesen folyik a KGST Komplex Programjának végrehajtása, s hogy a KGST keretében számos nemzetközi szervezetet, létesítményt és intézményt alapítottak (pl. Tervezési Együttműködési Bizottság, Barátság Kóolajvezeték, transzkontinentális gázvezeték-rendszer stb.). Rendszeressé váltak a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülései, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy eredményesen alakuljon a szocialista közösség országainak politikai együttműködése és akcióegysége. Ez fontos kérdés már csak azért is, mert az együttműködés, akár csak a gazdaság területén, a politikai tevékenységben is közvetlenül függ az egyes pártok nemzeti és nemzetközi vonatkozású, sarkalatos gazdasági és politikai problémákat érintő elméleti állásfoglalásaitól.

Az ideológiai együttműködés szükségességét támasztja alá az is, hogy a szo-

cializmus építése közben *számos új elméleti kérdés vetődik fel és vár tisztázásra.* Az utóbbi években eredményesen fejlődő elméleti együttműködés segített közös értelmezést kialakítani a szocialista állam gazdaságszervező szerepéről; a demokracizmust és centralizmust egyesítő tervezés jellegéről; a nép alkotó kezdeményezésének és tevékeny munkájának kibontakoztatását szolgáló ösztönzőkről; a gazdasági irányítási rendszer fejlesztéséről; a fejlett szocialista társadalom jellemző vonásairól stb. A szocialista közösség országai lakosságának a korábbi időszaknál jóval magasabb műveltsége, fejlettebb kultúrája és öntudata kedvező talajt teremt az ideológiai munkához. Az országok közötti kapcsolatok erősítése, az idegenforgalom szélesedése, a családi kapcsolatok létrejötte a különböző országok polgárai között szükségessé teszi a hiteles és pontos tájékoztatást, hogy elkerüljük – az időnként és helyenként jelentkező – téves nézetek kialakulását.

A szocialista közösség országainak ideológiai együttműködését *a mai nemzetközi élet erősödő ideologizálása* is megköveteli. Napjainkban az imperializmus nagyobb mértékben hangolja össze ideológiai tevékenységét, mint bármikor korábban. Vaszileva emlékeztet azokra a nemzetközi rendezvényekre, „kongresszusokra”, „perekre”, amelyeket a tőkésországok azzal a szándékkal kíséreltek meg összehívni és megrendezni, hogy megrágalmazzák a szocialista országokat, fellépjenek az „emberi jogok” védelmében. Ismertek egyes tőkés körök azon törekvései, hogy a kulturális csere, a turizmus útján „az eszmék szabad áramlását” mozdítsák elő – lehetőleg azonban csak egy irányban: azaz minél több burzsoázusba áramoljon be a szocialista országokba. Ennek ellensúlyozására szükség van a szocialista országok együttműködésére, akcióegységére. Különösen nagy feladat hárul ezzel kapcsolatban a szocialista országok kommunista és munkáspártjaira.

Az ideológiai együttműködés *elméleti alapjairól* szólva Vaszileva hangsúlyozza, hogy míg a gazdasági integrációnak a termelőeszközök társadalmi tulajdona, a politikai együttműködésnek a politikai rendszer közös osztályjellege, vagyis a munkásosztálynak a parasztsággal és a többi dolgozóval szövetségben gyakorolt hatalma az alapja; szellemi téren a marxista-leninista ideológia mint egységes, nemzetközi érvényű tanítás az együttműködés alapja.

A marxizmus-leninizmus alapelveit a marxista-leninista pártok program jelleget öklmányai gazdagították, kollektív hozzájárulással továbbfejlesztették. Az ideológiai együttműködés magától értődően feltételezi, hogy a szocialista közösségen belül minden párt tartja magát az alapvető elméleti tételhez és a szocialista építés közös törvényszerűségeihez. Mindenféle kísérlet arra, hogy ezeket az alapelveket és törvényszerűségeket lebecsüljék, vagy figyelmen kívül hagyják, aláásná az ideológiai együttműködés feltételeit. Vaszileva Lenint idézve emlékeztet arra, hogy minden ország sajátos jelleget visz a szocializmus építésébe, de ez nem azt jelenti, hogy „megszabadul” az objektív jellegű, általános érvényes törvényszerűségektől.

Különösen tanulmányoznunk kell a szocialista átalakulás egyes országokban szerzett tapasztalatait. Minden ország saját nemzeti tapasztalatainak és sajátosságainak elméleti általánosításával is gyarapítja a marxizmus-leninizmust. A nemzeti tapasztalatok kölcsönös megismerése és tanulmányozása feltételezi a szoros elméleti és ideológiai együttműködést.

A szocialista közösség országai kommunista és munkáspártjainak szívós harcot kell folytatniuk *a marxizmus revizionista eltorzítása ellen.* A revizionista torzítás elsősorban a szocializmus általános törvényszerűségeinek érvényességét kérdőjelezi meg, és abszolutizálja a nemzeti sajátosságokat.

Ma a kommunista pártok a gyakorlatban abból indulnak ki, hogy minden pártnak jogában áll, hogy maga döntse el, milyen módon alkalmazza a marxizmus-leninizmus általános érvényű tételeit, a szocialista építés általános törvényszerűségeit. A gyakorlat a legjobb kritérium ahhoz, hogy ellenőrizni lehessen a különböző feltételek között kibontakozó folyamatok sajátosságait érintő ilyen vagy olyan nézetek helyességét. A feltételek eltéréseiből adódó nézetkülönbségek nem jelentenek akadályt az ideológiai együttműködésben. Ezek a különbségek kifejezik a marxizmus-leninizmus gazdagságát és alkotó jellegét.

Vaszileva legveszélyesebbnek a nacionalizmusnak tett bármiféle engedményt tartja, amely nemcsak a nemzetközi szocialista erőkre nézve, hanem a nemzeti érdekekre nézve is káros. Csak a marxista-leninista elmélet segítségével állíthatók a kapcsolatok internacionalista alapokra, oldhatók meg a vitás kérdések a társadalom érdekében s a nemzeti érdekekkel dialektikus egységben.

A szocialista közösség országainak ideológiai együttműködése *a fejlődési szakaszoknak megfelelő formák és eszközök nagy változatosságában érvényesül*. Az együttműködés formái biztosítják minden kommunista és munkáspárt szuverenitását, a belügyekbe való be nem avatkozás elvének, az önállóság tiszteletben tartásának érvényesülését, s mindegyikük érettségének elismerését. Ezeknek az elveknek az érvényesülését az antikommunista propaganda gyakran kétségbe vonja, ám ez nem akadályozza meg, hogy a pártok közötti ideológiai együttműködés folyamatosan fejlődjék és mélyüljön, magasabb szintre emelkedjék.

Az ideológiai együttműködés egyik leghatékonyabb formája a pártok központi bizottságai ideológiai titkárainak értekezlete. A sokoldalú ideológiai együttműködésnek szerves részét képezik a tudományos akadémiák, a pártfőiskolák és pártintézmények, a központi bi-

zottságok elméleti kérdésekkel foglalkozó szervei, a felsőfokú oktatási intézmények, a tömegtájékoztatói szervek és intézmények, az alkotó szövetségek stb. szélesedő és egyre intenzívebbé váló kapcsolatai.

Az ideológiai együttműködés területén számos egyezményt kötöttek kétoldalú vagy sokoldalú alapon. A hetvenes években a szocialista országok között a szellemi csere több mint 70 komplex nemzetközi egyezmény alapján ment végbe; a filmek, művészegyüttesek stb. cseréjéről kötött összes egyezmény, megállapodás száma kb. 200 volt.

Szellemi területen az együttműködés elterjedt formája a gyakorlat szempontjából legfontosabb kérdések *közös elméleti kimunkálása*, az eredmények közös monográfiákban történő közzététele. Ilyenek voltak többek között a munkásosztállyal, a fejlett szocialista társadalom kérdéseivel, az antikommunizmus és a revizionizmus bírálatával foglalkozó kollektív monografikus munkák. Jelenleg több kollektív monográfián dolgoznak a szocialista közösség országainak társadalomtudósai. Nagy gyakorlati jelentősége van a közös komplex témák szociológiai kutatásának, a statisztikai és egyéb tényanyagok cseréjének. A mennyiségi mutatók s ezek arányai ugyanis jellemzést adnak a szocializmusban megnyilvánuló jelenségek és folyamatok minőségi meghatározottságáról és társadalmi lényegéről. A KGST-tagállamok évente kiadott statisztikai gyűjteményei és kézikönyvei segítik a tudományos dolgozókat, hogy általános képet nyerjenek az egész szocialista közösség társadalmi fejlődéséről.

Az elméleti területen folyó együttműködés hasznos formája a társadalomtudományok különböző területein működő *szakemberek találkozója* (kerekasztal). Jelentősek a Béke és Szocializmus szerkesztősege által szervezett elméleti konferenciák, amelyeken a szocialista közösség országainak tudósai aktívan vesznek

részt. Az utóbbi években olyan, elméletileg fontos témákat vitattak meg, mint a szocializmus építése, a fejlett szocialista társadalom sajátosságai, a szocialista demokrácia, a világforradalmi folyamat fejlődése, az imperializmussal és ideológiájával szembeni küzdelem, a kommunisták és a demokráciáért vívott harc kérdései.

Bulgária szerepe a szocialista közösségben

A szocialista közösség fejlődésében egyes országok kezdeményezései, két- és többoldalú kapcsolataik fejlesztése nagymértékben hozzájárulnak a közös sikerhez, az egész szocialista közösség erősödéséhez. *Kirilka Szörpionova: A Bolgár Népköztársaság és a szocialista közösség* című tanulmányában azt mutatja be, hogy Bulgária az 1944. szeptember 9-ét követő forradalmi átalakulás óta miként vált a szocialista közösség szerves részévé. A Bolgár Kommunista Párt programja kimondja, hogy a Bolgár Kommunista Párt „rendszeresen munkálkodik a szocialista közösség pártjai és országai egységének és összeforrottságának további erősítésén, a testvéri szocialista országok kétoldalú és sokoldalú együttműködésének és kölcsönös segítségnyújtásának fejlesztésén, a gazdasági integráció elmélyítésén”.

A szocialista országok közös politikai irányvonalának kialakulása különböző szakaszokban történt. A negyvenes évek végén az imperialista nyomás erősödése megkövetelte a népi demokratikus országok kormányaitól, hogy hathatós intézkedéseket tegyenek a biztonság érdekében. 1948-ban és 1949-ben kölcsönös segítségnyújtási és együttműködési szerződéseket kötöttek. Bulgária szintén részt vett e biztonsági rendszer kialakításában. Szerződést kötött Albániával (1947. december 16.), Romániával (1948. január 16.), Csehszlovákiával (1948. április 23.),

Lengyelországgal (1948. május 29.) és Magyarországgal (1948. július 16.). Bulgária számára különleges jelentősége van az 1948. március 18-án, Moszkvában a Szovjetunióval megkötött barátsági, együttműködési és segítségnyújtási szerződésnek, melynek eredményeként Bulgária és a Szovjetunió között a szuverenitás, a függetlenség és a nemzeti érdekek kölcsönös tiszteletén nyugvó baráti, egyenjogú kapcsolatok alakultak ki.

Amikor lejárt a háború utáni első években kötött kétoldalú szerződések érvényességi ideje, a Bolgár Népköztársaság hozzálátott megújításukhoz, olyan rendelkezésekkel bővítve tartalmukat, amelyek megfelelnek a nemzetközi kapcsolatok új szakaszainak.

A nemzetközi helyzet és a nemzetközi viszonyok alakulása az *ötvenes években új formákat igényelt a szocialista országok közötti politikai együttműködésben.* Az imperializmus agresszivitásának fokozódása, a szocialista országok biztonságát fenyegető hidegháborús helyzet szükségessé tette a Varsói Szerződés létrehozását (1955. május 14-én). Szellemét, tartalmát és céljait tekintve a Varsói Szerződés gyökeresen különbözik a tőkés katonapolitikai tömböktől. Az agresszív célokat követő és zárt jellegű kapitalista katonapolitikai tömbökkel szemben a Varsói Szerződés védelmi jellegű, s önkéntességi alapon bármely európai állam függetlenül a társadalmi rendszerétől csatlakozhat a Szerződéshez.

A Varsói Szerződés – az ENSZ alapokmányának elveivel összhangban – előirányozza a tagállamok közötti konzultációkat abban az esetben, ha valamelyiküket háborús veszély fenyegetné, továbbá a haladék nélküli segítségnyújtást, beleértve a fegyveres erők alkalmazását is. A tagállamok közös érdekeivel kapcsolatos konzultáció céljából megalakították a Politikai Tanácskozó Testületet. Ily módon az európai szocialista országok közötti politikai együttműködés az egyes akciók egyeztetésének szakaszából

a közös külpolitikai programok készítésének szakaszába lépett.

A Varsói Szerződés keretein belül Bulgária a szocialista országokkal folytatott politikai együttműködést *alárendeli azoknak a legfontosabb feladatoknak*, amelyek egyfelől a szocialista közösség egésze előtt, másfelől minden egyes ország előtt állnak: a béke, a biztonság és a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű államok közötti együttműködés biztosítása; a közös védelem hatékonyabb megszervezéséhez szükséges intézkedések végrehajtása; a szocialista közösséghez tartozó országok közötti együttműködés és kölcsönös segítségnyújtás további erősítése és fejlesztése; a béke és biztonság szilárd rendszerének megteremtése Európában, illetve a béke megszilárdítása az egész világon. E feladatok végrehajtása érdekében Bulgária részt vett és részt vesz a szocialista országok közös politikai platformjának kidolgozásában.

Szörpionova tanulmányában végigkíséri azt a folyamatot, hogy a Varsói Szerződés tagállamainak különböző tanácskozásain hogyan bontakozott ki, öltött egyre konkrétabb formát az európai béke és biztonság kérdésében összehívandó értekezlet gondolata, s milyen feladatokat vállalt magára a Bolgár Kommunista Párt és kormány ennek megvalósítása érdekében. A helsinki konferencián Bulgária kezdeményezően és aktívan vett részt. A bolgár és lengyel küldöttség közös dokumentumtervezetet terjesztett elő *A kulturális együttműködés, a kapcsolatok és az információcsere fejlesztésének fő irányai* címmel, amelyben konkrét intézkedéseket irányoztak elő a kulturális, az oktatásügyi együttműködés, az információcsere bővítésére, valamint a kormányintézmények, a társadalmi szervezetek és az állampolgárok közötti kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére. A Bolgár Népköztársaság támogatta az általános nyilatkozat Szovjetunió által előterjesztett tervezetét, valamint az NDK és Magyarország tervezetét a gazdasági, keres-

kedelmi, a tudományos, a műszaki és a környezetvédelmi együttműködés fejlesztéséről.

A szocialista országok külpolitikájának egyik legfontosabb iránya a gazdasági együttműködés erősítése és fejlesztése. *Bulgária a KGST és a szocialista gazdasági integráció egyenrangú, tevékeny résztvevője*. A bolgár külkereskedelemben fő helyen a KGST-tagállamok állnak. Míg 1960-ban Bulgária 71 országgal tartott kereskedelmi kapcsolatot, 1978-ban partnerei száma 111-re emelkedett. Bulgária külkereskedelmi forgalmának 78 százaléka jut a KGST-tagállamokra, ezen belül 55 százalék a Szovjetunióra.

A hetedik ötéves terv időszakában jelentős mértékben növekszik Bulgária árucserforgalma a KGST-országokkal. Például az 1971–1975 közötti időszakhoz viszonyítva a Magyarországgal folytatott árucserforgalom 45 százalékkal növekszik. A KGST keretein belül Bulgária több mint 600 géptípus, berendezés stb. gyártására szakosodott (ezek között legjelentősebbek az emelő- és szállítógépek, a teher- és személygépkocsi részegységek, alkatrészek, traktorok, rádiókészülékek, villanymotorok stb.). 1977-ben a bolgár gépipari termékek exportja 1780 millió rubel volt, ennek 57 százalékát szakosított és kooperációs szállítások alkották.

Szörpionova a szocialista közösség fejlődésének tapasztalataiból azt a következtetést vonja le, hogy amilyen mértékben a szocialista országok a társadalmi érettség magasabb foka felé haladnak, egységük elmélyítésének szükségessége nem gyengül, hanem erősödik. Ez a tendencia egyfelől belső életük szükségleteiből, másfelől abból a körülményből fakad, hogy fejlődésük belső és nemzetközi tényezői mind szorosabban összefonódnak, hatnak egymásra. A szocialista közösség országai közötti gazdasági integráció reális lehetőségeket teremtett a KGST-tagállamok intenzív gazdasági fejlesztéséhez.

A magyar–szovjet kapcsolatokról

A szocialista közösség országainak kétoldalú kapcsolatai példaként szolgálnak arra, hogy a proletár internacionalizmus elvein nyugvó kölcsönösen előnyös kapcsolatok miként segítik elő az érintett országok belső politikai, gazdasági és kulturális fejlődését, és hogyan hatnak a szocialista közösség egészének a fejlődésére. A korábbiakban már rámutattunk, hogy a második világháború után a Szovjetunióval kialakított együttműködés nyújtotta azt az alapot és háttért, ahonnan biztossággal el lehetett indulni a nagy társadalmi-gazdasági átalakulás útján.

Kótai Géza: Magyar–szovjet kapcsolatok című tanulmánya áttekinti azt a hosszú, történelmi léptékkel mérhető utat, amely a magyar és a szovjet nép kapcsolatát jellemzi. Méltatja a magyar internacionalisták részvételét a szovjet-oroszországi forradalmi eseményekben és a polgárháborúban s azt a hatást, amelyet a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az oroszországi szocialista átalakulás gyakorolt a magyarországi szocialista és kommunista mozgalomra, a Magyar Tanácsköztársaság tevékenységére és harcaira. A tanácsköztársaság leverése után Szovjet-Oroszország (majd a Szovjetunió) sok üldözött magyar forradalmárt fogadott be, akik részt vettek a szovjet szocialista építésben és a nemzetközi forradalmi harcban.

A magyar–szovjet kapcsolatok új szakasza 1945. április 4-ével, hazánk felszabadulásával kezdődött. Az 1948 februárjában megkötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország fokozatosan elfoglalja helyét a független, szuverén országok sorában. A szocialista fejlődésben az ötvenes évek első felében elkezdett zavarok és az 1956-os ellenforradalom idején támadt veszélyhelyzet leküzdéséhez a szovjet kommunisták, a

szovjet nép nyújtotta a legnagyobb segítséget.

A magyar–szovjet kapcsolatok a szocializmus építésének menetében egyre mélyülnek, s gazdag tartalommal telítődtek a hetvenes években. A legmagasabb szintű párt- és állami delegációk kölcsönös látogatásai és tárgyalásai, a hagyományossá vált krími találkozók lehetővé tették a véleménycserét az együttműködés továbbfejlesztéséről, a szocializmus építésében szerzett tapasztalatokról, a nemzetközi helyzetről és a közös feladatokról.

Az MSZMP és az SZKP, a magyar és a szovjet kormány között a teljes eszmei-politikai egység alapján szoros együttműködés valósul meg a *nemzetközi kapcsolatok területén*. A hetvenes évek folyamán még összehangoltabbá vált a magyar–szovjet külpolitikai együttműködés, amely elősegíti a feszültség enyhülését, a fegyverkezési hajszát megfékezéséért folyó harcot, a minden nép javát szolgáló egyenjogú és kölcsönösen előnyös, diszkriminációmentes nemzetközi gazdasági kapcsolatok elvének és gyakorlatának térhódítását; kedvezőbb lehetőségeket teremt a szocialista építőmunkához, és erősíti a világ forradalmi erőinek pozícióit.

Gyors ütemben, tervszerűen és kiegyensúlyozottan fejlődik a magyar–szovjet *gazdasági együttműködés*. A Szovjetunió részesedése a magyar külkereskedelmi forgalomban meghaladja a harminc százalékot. A nyersanyag- és tüzelőanyag-behozatal zömét a Szovjetunió biztosítja, a magyar késztermékek, élelmiszeripari és más közszükségleti cikkek pedig tervszerűen bővülő piacra lelnek a Szovjetunióban. A gazdasági kapcsolatok fejlődésének fontos mutatója, hogy a külkereskedelmi forgalomban egyre növekvő arányban szerepelnek a magasabb feldolgozottságú gyártmányok.

Az 1975 decemberében aláírt magyar–szovjet *árucsereforgalmi és fizetési megállapodás* értelmében a forgalom 1976

és 1980 között kb. 17 milliárd rubelt tesz ki. Magyarország részesedése a Szovjetunió külkereskedelmében 6–7 százalék, s ezzel ötödik helyen áll a külkereskedelmi partnerek között. Például a szovjet gépek és berendezések vásárlásában Magyarország a Szovjetunió negyedik legnagyobb vásárlója. Magyarország pedig a Szovjetunió első számú partnere a hústermékek, a friss gyümölcs, a gyümölcskonzerv és a gyógyszerszállításban. A Szovjetunió autóbusz importjának kétharmada, zöldség- és gyümölcskonzerv vásárlásának fele, gyógyszerbehozatalának kb. 40 százaléka magyar termék.

A magyar ipar és mezőgazdaság *termelési szerkezetének korszerűsítésében* a magyar–szovjet gazdasági együttműködés meghatározó szerepet játszik. Különösen fontos ebből a szempontból az olefinkémiai egyezmény, a timföld–aluminium egyezmény. A növekvő magyar villamoenergia-szükséglet kielégítése szempontjából nagy jelentőségű az Albertirsa és Vinnyica között épülő 750 kilovoltos távvezeték (1980-ban 3,3 milliárd kWó villamos energia érkezik hazánkba, s ezzel összehozatalunk a Szovjetunióból 7,5 milliárd kWó-ra emelkedik). Magyar–szovjet együttműködés alapján épül az első magyar atomerőmű Pakson. Négy új, összesen évi 7,8 millió tonna szén össztermelésű bányá megnyitásához, valamint a barnaszénre épülő hőerőműhöz a Szovjetunió szállítja a szükséges gépeket, berendezéseket.

A szovjet–magyar gazdasági együttműködés új formája, hogy Magyarország részt vesz a *Szovjetunió területén létesülő egyes objektumok építésében* (a már említett 750 kilovoltos távvezeték építése, az orenburgi földgázvezeték, Uszty-ilymszki Cellulóz Kombinát stb.).

Magyarország és a Szovjetunió *tudományos-műszaki kapcsolatait* harminc éve egyezmény szabályozza. Az együttműködés eddigi menetében a Szovjetunió háromezernél több műszaki dokumentá-

ciót adott át Magyarországnak, Magyarország pedig 1800 műszaki leírást a Szovjetunióknak. Napjainkban a magyar és szovjet tudósok 400 nagyobb kutatási témán dolgoznak közösen. Ezek a kutatások a legkorszerűbb irányzatokat foglalják magukba, s az alkalmazott tudományok mellett kiterjednek az alaptudományágakra is.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája közötti együttműködés keretében 80 témában folynak kutatások a természet- és a társadalomtudományok területén. A társadalomtudományokban 1976-ban alakult meg a szovjet–magyar együttműködési bizottság, s azóta számos fontos elméleti témában folytak kutatások az 1976–1980-as középtávú terv alapján.

A ma dolgozó, alkotó magyar értelmiségiek közül több mint háromezren szereztek diplomát a Szovjetunió egyetemén, főiskoláin, illetve szereztek tudományos fokozatot. A magyar egyetemeken, főiskolákon kb. 700 szovjet hallgató szerzett diplomát.

1968 óta átfogó egyezmény szabályozza a *magyar–szovjet kulturális kapcsolatokat*. A felszabadulás óta több mint 80 millió példányban jelentek meg szovjet szerzők művei magyar nyelven, s évente 40 szovjet filmet és 10–15 színdarabot mutatnak be Magyarországon, s a közönség megismerkedhet a szovjet képzőművészek, táncművészek és más művészeti ágazatok produkcióival is. A Szovjetunióban rendszeressé váltak az évenként megrendezett magyar kulturális napok, filmhetek. A magyar írók műveit nagy példányszámban jelentetik meg a Szovjetunió népeinek nyelvein.

A párt és állami kapcsolatok mellett jelentős a *társadalmi és tömegszervezetek kapcsolata is* a szovjet partnerszervezetekkel és intézményekkel. A két nép barátságának erősítésében különösen fontos feladat járul a Magyar–Szovjet Baráti Társaságra, valamint a Szovjet Baráti Társaságok Szövetségére. Eredményesen

fejlődnek a magyar–szovjet szakszervezetek és ifjúsági szövetségek kapcsolatai is.

A nemzeti és nemzetközi dialektikája a kultúrpolitikában

A szocialista közösség országainak két- és sokoldalú együttműködése szükségszerűen felveti a nemzeti és a nemzetközi dialektikáját, annak tudományos és gyakorlati szempontú vizsgálatát, hogy ez a fontos marxista–leninista alapelv miként érvényesül a párt politikájában, illetve a politika egyes területein. *Mikecz Tamás: A nemzeti és nemzetközi dialektikája az MSZMP kultúrpolitikájában* című tanulmánya ezt kívánja érzékeltetni, kiemelve a téma néhány fontos elemét.

A szerző megítélése szerint a kultúrpolitika nemzeti és nemzetközi mozzanatai közötti dialektikus viszony feltárása napjainkban kiemelkedő figyelmet érdemel. Ennek okát egyfelől abban látja, hogy a szocialista országok napjainkban és még több évtizedig alapvetően nemzeti keretek között fejlődnek, s ez a realitás messzemenőig meghatározza a szocialista kultúra fejlődésének kereteit minden országban; másfelől korunkban lezárult a nemzetgazdaságok autark fejlődésének lehetősége, mind nagyobb jelentőségűvé válnak a nemzetközi gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok, amelyek sajátos követelményeket támasztanak a kultúra területén is; harmadrészt fokozódnak a szocialista és a tőkés világrendszer közötti gazdasági, kereskedelmi és kulturális kapcsolatok, amelyek a helsinki megállapodás alapján fejlődnek. A két világrendszer ideológiai harcában azonban számolni kell a helsinki szellem ellen ható tényezőkkel, amelyek többek között a kulturális cserében is éreztetik hatásukat.

Mikecz Tamás tanulmányában nem általában elemzi a kultúra nemzeti és nemzetközi aspektusainak a viszonyát, hanem a *Magyar Szocialista Munkás-*

párt kultúrpolitikájában vizsgálja a nemzeti és nemzetközi dialektikájának összefüggését, a párt legfontosabb kulturális állásfoglalásait, határozatait és a kulturális szférában az utóbbi években lezajlott fontosabb folyamatok elemzése alapján.

A tanulmány első részében a szerző arról ad áttekintést, hogy *a szocialista nemzet-eszme* miként formálódott és teljesedett ki az MSZMP kultúrpolitikájában. A nemzeti kérdés manapság világméretekben a nemzetközi munkásmozgalm egyik égető kérdése. A „nemzeti keret”, amelyről oly sok vita folyt és folyik a munkásmozgalmában, az előző korok történeti öröksége és történelmileg determinált aktualitása. A marxista társadalomtudomány eddigi fejlődése során kidolgozta a történeti örökség (s ennek részeként a kulturális örökség) értékelésének szempontjait, elméleti alapjait.

A korszerű szocialista nemzet-eszme kialakítása és általánossá tétele a társadalomban a párt egyik legfontosabb ideológiai feladata. A magyarországi szocialista fejlődés 1956 előtti szakaszában számos torzulás volt a nemzeti sajátosságok megítélésével és alkalmazásával kapcsolatban. Ezek főként abban jelentkeztek, hogy nem számoltak kellőképpen a burzsoá ideológia, elsősorban a nacionalizmus mély gyökereivel, széles körű hatásával, s nem folytattak következetes elvi-elméleti harcot a helytelen nézetek legyőzéséért; nem differenciáltak megfelelően a meghatározott történelmi időszakokban progresszív, illetve retrográd szerepet játszó burzsoá, kispolgári irányzatok között (pl. hol túlságosan leszűkítették, hol kritikátlanul szélesre tárták a haladó, demokratikus kulturális örökség fogalmkörét); figyelmen kívül hagyták, hogy a szocialista nemzeti tudat kialakulása hosszú történelmi folyamat eredménye, amelyet nem lehet határozatokkal, máshonnan átvett kulturális értékek mechanikus alkalmazásával bevinni a társadalomba.

Az 1956-os ellenforradalom leverése után az MSZMP feltárta az ideológiában tapasztalt torzulásokat is, és megkezdődött a korszerű szocialista nemzet-eszme kialakításának folyamata. Az MSZMP kezdettől a jelen és a jövő feladataival hozta összefüggésbe a *szocialista hazafiság alapeszméjét*. Abból kiindulva, hogy a tartós nemzeti felemelkedés útja a szocializmus, a szocialista nemzeti tudat kialakításának alapja a reális nemzeti történelemszemlélet, amely segít a forradalmi, a reformista és az ellenforradalmi történelmi korszakok szerepének helyes megítélésében. Az MSZMP hangsúlyozza a történelmi örökség kritikai elszámításának, marxista-leninista értelmezésének, osztályszempontú értékelésének fontosságát. A szocialista nemzet-eszme marxista-leninista koncepciójának érvényesülését jelzi, hogy a hatvanas évektől új lendületet kapott a magyar történelmi, irodalomtörténeti kutatás, a múltbeli fejlődés reális értékelése. A nemzeti értékek sorában méltó helyükre kerültek a korábban indokolatlanul elhallgatott és bírált alkotók.

Az MSZMP kultúrpolitikájában a korszerű nemzet-eszmével és a szocialista hazafissággal kapcsolatos marxista-leninista állásfoglalás oly módon érvényesül, hogy az MSZMP minden kultúrpolitikai döntését megelőzi a magyar társadalomban jelen levő és ható ideológiai tényezők figyelembevétele. Reálisan számolnak azzal, hogy bár a szocialista átalakulás eredményeként megszűnt a nacionalizmus társadalmi alapja, korántsem szűnt meg azonban a nacionalista ideológia hatása, amely belső okok miatt is felélénkülhet, de még inkább az ellenséges külső propaganda hatására. Az MSZMP kultúrpolitikai elemzésében feltárja a kulturális oktató-nevelő munka fogyatékosságait is és figyelmeztet a szektás és revizionista nézetek hatásainak veszélyeire.

Az MSZMP a kulturális munkában és a művészeti alkotó folyamatban *osztónyi*

mindazoknak az ellentmondásoknak a felszínre hozását és tudatosítását, amelyek a társadalmi életben és az ideológiában megnyilvánulnak. Az MSZMP biztosítja az alkotó szabadságot, eszméleti irányítással éri el a marxista-leninista eszmék mind átfogóbb térhódítását. Ez azt jelenti, hogy a kulturális-művészeti életben fórumot kapnak a nem marxista, de a szocialista társadalom céljaival egyetértő alkotók művei is. A párt fontosnak tartja az irodalom- és művészetkritika marxista-leninista orientáló szerepének erősítését.

Mikecz Tamás tanulmányának második része a *nemzetközi mozzanat helyét, szerepét* vizsgálja, értékeli az MSZMP kultúrpolitikájában. A magyar szocialista nemzeti kultúra fejlődését nagymértékben befolyásolják az egyre szélesedő nemzetközi kapcsolatok és az együttműködés különböző formái. Mindenekelőtt a szocialista országokkal való kulturális együttműködésnek van napjainkban nagy jelentősége és elsődleges szerepe. Az MSZMP kultúrpolitikájának fontos alapelve a proletár internacionalizmus, amely érvényesül a kulturális életben.

A kultúrpolitika internacionalista aspektusa fejeződik ki a nemzeti kultúra egyetemes kultúrához való viszonyának a meghatározásában, kölcsönhatásának értékelésében. A marxista-leninista kultúrpolitika szemben áll a nemzeti hagyományok lebecsülésével vagy túlbecsülésével, s elutasítja a más népek kulturális értékeinek kisebbitését, fellép mindenféle provincializmus ellen.

A szocialista magyar kultúra fejlődésében figyelemre méltó eredménynek tekinthető, hogy *közkinccsé tették a Szovjetunió és a szomszédos szocialista országok legjelentősebb klasszikus és mai irodalmi, művészeti alkotásait*, elősegítve ezzel azoknak az évszázados korlátoknak a lebontását, amelyet Kelet- és Közép-Európa népeit a múltban elválasztották. Az elmúlt három évtizedben rendszeressé váltak a szocialista orszá-

gok közös irodalmi, művészeti tanácskozási és kulturális heteket rendeznek egymás országaiban.

A kultúrpolitikához szorosan kapcsolódik a tudománypolitika. Az MSZMP a tudományos kutatások területén is küzd az autarkia maradványai ellen, s hangsúlyozza a két- és sokoldalú tudományos együttműködés fontosságát.

II. A SZOCIALISTA KÖZÖSSÉG ORSZÁGAINAK GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉRŐL VALLOTT ANTIKOMMUNISTA NÉZETEK ÉS AZOK KRITIKÁJA

Korunk nemzetközi helyzetének fő jellemzője, hogy fokozódik a két világrendszer gazdasági versenye és ideológiai harca. A marxista társadalomtudományok feladatuknak tekintik, hogy elemezzék a szocialista országok fejlődését, erősödő világpolitikai befolyását és vizsgálják a fejlődéssel együtt járó ellentmondásokat, s mindazokat az új problémákat, amelyek a szocialista közösségekben jelentkeznek. Míg azonban a marxista tudósok az ellentmondások feloldásának, leküzdésének útját kutatják, a burzsoá tudósok antikommunista pozícióból láttatják az egyes szocialista országok és az egész szocialista világrendszer problémáit, s nem a feloldás lehetőségeire mutatnak rá, hanem az ellentmondások éleződésére következtetnek.

Napjainkban az antikommunizmus kedvelt témája a szocialista országok gazdasági fejlődésében megragadható nehézségek boncolgatása s ezekből a kapitalista világrendszer számára kedvező következtetések levonása. *Trendafilov T.: A szocialista országok gazdaságpolitikájára vonatkozó antikommunista „összehasonlító elemzés” fejlődése* című tanulmánya összefoglalja az antikommunista propagandában a jelzett témával kapcsolatos főbb irányzatokat.

A szerző felhívja a figyelmet az antikommunista intézmények tevékenységének arra a sajátosságára, hogy gyakran

használják az ún. „összehasonlító módszereket”. Elemzésük ideológiai funkciója az antikommunizmus, gyakorlati funkciója pedig az, hogy a tőkés társadalom uralkodó, monopolista vezető körei számára – politikai, gazdasági és ideológiai érdekeik szem előtt tartásával – tényszerű elemzést tegyenek lehetővé a szocialista világrendszer fejlődéséről.

Trendafilov számos nyugati szerző művére hivatkozva rámutat, hogy az antikommunizmusra történetileg *sajátos „evolúció” jellemző*, a „sötét” antikommunizmustól eljutott a szocialista valóság differenciált elemzéséig. Míg a „sötét” antikommunizmus úgy jellemezte a szocialista társadalmat, mint „totalitárius” rendszert, addig napjaink antikommunizmusában egyre inkább hangot kapnak olyan nézetek, amelyek – bár nem vetik el teljesen a szocializmus „totalitárius jellegéről” szóló tételt – a szocializmus „liberalizálódásáról”, „demokratizálódásáról”, a „terror” csökkenéséről, az „oligarchikus vezetési stílus” háttérbe szorulásáról, a kollektív vezetés erősödéséről, a „pluralista elemek megjelenéséről” beszélnek.

A szocialista társadalom antikommunista vizsgálatában mindjobban tért hódít az ún. „komplex-szervezeti megközelítési mód”, amely szerint a szocialista társadalmat jobban meg lehet ismerni, ha „a magas fokon bürokratizálódott struktúra eszméjével kezdik”. E struktúrát szerintük a következő vonások jellemzik: harc a különböző adminisztratív intézmények között a presztízsért; problematikus a szabályozott információáramlás a szervezeti hierarchián belül; a hivatalos vonal és a szakemberek között feszültségek vannak; konzervativizmus és a kezdeményezés hiánya tapasztalható a hosszú idő óta működő, rutinos káderek körében stb. Ez a szemlélet sokkal inkább a szocialista struktúrák közötti hasonlóságokat, mint a közöttük levő különbségeket hangsúlyozza

(általában csak Jugoszláviát tekintik sajátos esetnek).

Az utóbbi időben erőteljesen fejlődött az az antikommunista kutatási irány, amelynek kiindulópontja a „*modernizálás és fejlesztés*”. E szerint a szocialista rendszereket csupán az elmaradott országokban felgyorsult modernizálás és iparosítás eszközeiként lehet felfogni. E nézetek képviselőit azonban bírálják azért, hogy figyelmen kívül hagyják például az NDK és Csehszlovákia korábbi fejlettségi szintjét és mai modernizálási törekvéseit.

A szocialista országokról szóló antikommunista kutatásokban a hagyományos totalitárius koncepcióktól való elfordulást mutatja az ún. „ *csoport-konfliktus szemléletmód*”, amelynek az a lényege, hogy a szocialista országokban különböző érdekszférák, véleménykülönbségek léteznek és versengenek, s részben társadalmi osztály-réteg, részben intézményi-hatalmi alapon szerveződnek. Szerintük ezzel a szemléletmóddal lehet bemutatni a szocialista társadalom pluralizálódási folyamatát.

A szocialista országokkal foglalkozó burzsoá kutatóintézetekben egyre népszerűbbé és a gyakorlatban alkalmazottá válik az *egyes szocialista társadalmak hasonlóságainak és eltéréseinek kutatása*, vagyis az általános elemek és a nemzeti sajátosságok, különbségek, eltérések bemutatása. E módszer látszólagos objektivitását azzal igyekeznek biztosítani, hogy egyes konkrét kutatásokba megpróbáljanak bevonni szocialista országokbeli tudósokat is, illetve sajátos aspektusaik szerint elemzéseikhez felhasználják a szocialista országok tudományos irodalmát.

A két világrendszer gazdasági versenyéből adódóan a burzsoá tudósokat kiváltképpen a *szocialista országok gazdaságpolitikájának általános és specifikus vonásai* foglalkoztatják, s e kérdés alapvető részeként a gazdasági reformok sikere vagy sikertelensége. A szocializmus

bíráói abban látják a gazdasági reformok bevezetésének okát, hogy a túlcen-tralizáltság nem bizonyult hatékonynak, bürokratizmus és formalizmus fakadt belőle; rendkívül bonyolult a közigazgatási struktúra, amely megnehezíti a vezetés dolgát és korlátozza az alulról jövő kezdeményezést; a bürokratikus tervezési módszerek nincsenek szinkronban a műszaki lehetőségekkel; lassú és nem elég rugalmas az anyagi-műszaki ellátottsági rendszer; a politikai megközelítési mód domináns szerepet játszik, nagy a szubjektív-voluntarista, dogmatikus hibák lehetősége.

A burzsoá tudósok szerint a szocialista országokban csalódást okozott, hogy a termelési eszközök társadalmatisásával nem sikerült elérni a jobb munkatermelékenységet; a gyors gazdasági növekedést; az egész gazdasági élet tervszerű, arányos, válságmentes fejlődését és a piacgazdálkodásra jellemző aránytalanságok leküzdését és a lakosság többségének magas életszínvonalát.

Trendafilov hangsúlyozza, hogy a hatvanas években a szocialista országokban viták folytak az új gazdasági tervezési és ellenőrzési rendszerről, amelyek ahhoz a következtetéshez vezettek, hogy decentralizálni kell a gazdaságirányítást és a gazdasági ellenőrzést; jelentősen csökkenteni kell a központi terv célkitűzéseit és kötelező mutatóit; meg kell változtatni a tervezési rendszert és a beruházási politikát; felül kell vizsgálni az árpolitikát; nagyobb hangsúlyt kell adni a nyereségnek; a nemzeti piacot a KGST kezében kell erőteljesebben fejleszteni, de emellett szorosabban kell a kapitalista piachoz is kapcsolni; az egész tervezési technológiát korszerű műszaki alapokra kell helyezni (a matematika, az elektronika és a kibernetika lehetőségeinek széles körű alkalmazásával).

Az antikommunista szocializmus-kutatók úgy látják, hogy a gazdasági reformok alapján létrejött gazdaságpolitika fő jellemzője az, hogy a szocialista

országok megmaradnak a termelőeszközök társadalmi, szocialista tulajdona mellett, de időnként a „magánszektort” felhasználják arra, hogy a centralizált gazdaság bizonyos problémáit, nehézségeit legyőzze. Ez nem más szerintük, mint „konzervatív pragmatizmus”, amely arra irányul, hogy fenntartsa és erősítse a „szovjet modellt” lényeges elveit, s úgy alkalmazza az áru- és pénzviszonyokat, hogy ne vegye át a jugoszláv „szocialista piacgazdaság” elveit és mechanizmusait.

A szocialista országok gazdaságpolitikájának specifikus vonásait vizsgálva a burzsoá kutatók azt keresik, hogy az egyes szocialista országok gazdasága miben tér el a „szovjet modelltől”-től és más szocialista országok gyakorlatától. Jugoszláviában a „blokkon belüli különöset” látják, Jugoszláviát nem tekintik tipikus szocialista országnak, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország és Románia gazdaságpolitikájának elemzésével viszont a sajátost kívánják feltárni.

Mindenekelőtt az *Ota Sik nevével jelzett „csehszlovák progresszív reformokat”* tekintik olyan törekvésnek, amelynek az volt a célja, hogy elfogadtassa a piaci szocializmus elveit, sőt igyekezett túlszárnyalni a jugoszláv gazdasági rendszert egy olyan „modell” megvalósításával, amelynek az lenne a lényege, hogy szocialista gazdaság legyen, de a termelőeszközök szocialista tulajdona nélkül, központi tervezés és kötelező mutatók nélkül, a kommunista párt vezető szerepe nélkül, miközben a különböző politikai erők szabadon hatnak.

Az antikommunista kutatóközpontok nagy előszerzetettel vizsgálják Lengyelországot, amelyet „a munkások és farmerrek állama”-ként jellemeznek, s komoly érdeklődést tanúsítanak a magyar gazdasági rendszer iránt, amelyben a „kutató laboratórium” szerepét fedezik fel.

A burzsoá kutatók elemzéseik alapján azt a következtetést vonják le, hogy a szocialista országokban a reformkísérle-

tek megfeneklettek s a KGST-hez tartozó szocialista országokban a gazdasági nehézségek növekedni fognak. Valószínűnek tartják, hogy a kelet-európai országok 1980-ban a gazdasági reformok új hullámát fogják átélni, amely azt eredményezi majd, hogy ismét felülvizsgálják azt a bázist, amelyre a gazdasági élet felépült.

Trendafilov tanulmánya végén összefoglalva megállapítja, hogy az antikommunista nézetekben bekövetkezett „evolúció”, az „összehasonlító elemzés” módszere realisztikusabb, rugalmasabb, ugyanakkor ideológiai szempontból veszélyesebb is, hiszen a valóságelemek felhasználásával elemzéseik meggyőzőbben és igazabban hangzanak a tömegpropagandában, s helytelen irányban befolyásolják a közvéleményt. Ezért behatóan kell tanulmányozni a burzsoá propaganda irány- és módszerváltozásait. Mert az összehasonlítás bármennyire is tárgy- és tényszerűnek tűnik, bármennyire is átértékelődnek a korábbi burzsoá értékek, nem szűnt és nem szűnik meg szocialista-ellenessége, a marxizmus-leninizmussal való szembenállása.

III. A MAI SZOCIÁLDEMOKRÁCIA NÉHÁNY JELLEMZŐJE

A nemzetközi munkásmozgalomban – a szociáldemokrácia és a kommunista mozgalom elkülönülése óta – vissza-visszatérő téma a munkásmozgalom politikai egységének megteremtése. Napjainkban különösen aktuálissá vált ez a kérdés, hiszen olyan, egész világrendszereket érintő kérdésekben, mint a béke megőrzése, az igazságos társadalmi-gazdasági viszonyok kialakítása, a környezet tisztaságának megőrzése, szükséges a különböző eszmei irányzatokhoz tartozó pártok, mozgalmak politikai akcióegysége. Különösen fontos ezt hangsúlyozni a kommunista mozgalommal és a szociáldemokráciával kapcsolatban, amely legnagyobb befolyással van a munkás – és

szélesebb értelemben véve – a dolgozó tömegekre.

Az utóbbi időben több nemzetközi politikai és tudományos tanácskozáson elemezték a kommunista és a szociáldemokrata pártok szorosabb együttműködésének lehetőségét. A bolgár–magyar kutatási együttműködésben is igényként fogalmazódott meg e kérdés vizsgálata. Az volt a témával foglalkozók feladata, hogy a második világháború utáni történelmi eseményekkel összefüggésben jellemezzék a szociáldemokrácián belüli változásokat, elemezzék a legjelentősebb szociáldemokrata pártok és szervezetek célkitűzéseit, s érzékeltessék a szociáldemokráciának a kommunista mozgalomhoz, az egyes kommunista pártokhoz és a létező szocializmushoz fűződő viszonyát.

Zahari Zahariev: A szociáldemokrácia és az európai szociáldemokrata és kommunista pártok egységének problémái című tanulmánya átfogó képet igyekszik adni a mai szociáldemokrácia főbb jellemzőiről. Először azokat az objektív és szubjektív okokat vizsgálja, amelyek előidézték a munkásosztály megosztottságát, a „munkásarisztokrácia” és a „munkásbürokrácia” kialakulását, a kispolgári rétegek politikai-ideológiai hatásának fokozódó érvényesülését a munkásosztályon és a munkásmozgalmon belül. A burzsoázia – osztályhatalmának megőrzése végett – minden eszközzel igyekszik elmélyíteni a munkásosztály megosztottságát, a munkáspártok szembenállását. S ehhez segítőt talál a jobboldali oportunistában, de a kommunista pártok baloldali szektás hibái is a burzsoázia malmára hajtják a vizet a munkásosztály megosztásában.

A szerző jellemzése szerint *a szociáldemokrata pártok messze eltávolodtak eredeti célkitűzéseiktől*, a szocialista jel-szavakkal azonban leplezni tudják oportunistaságukat s a dolgozók „érdekeinek védőiként” lépnek fel a tömegek szemében. A nagytöke tudatosan támo-

gatja a szociálreformizmus által vezetett szociáldemokrata pártokat, mivel nem veszélyeztetik a tőkés rendszer alapjait. A szociáldemokrata pártok tömegbefolyása a hatvanas évektől alig növekszik, nem sikerült valóra váltani a Szocialista Internacionálénak azt a célját, hogy a szociáldemokrácia Nyugat-Európa határán kívül is szilárd gyökeret eresszen.

A nyugat-európai szociáldemokrácia 1945 utáni eszmei-politikai fejlődésében Zahari Zahariev *négy fázist* különböztet meg.

Az *első fázis* a második világháború és a Szocialista Internacionálé megalakítása közötti időszakot öleli fel. E fázis kezdő éveire a *szociáldemokraták és a kommunisták közötti együttműködés volt a jellemző* (közös részvétel a koalíciós pártokban, néhány kommunista és szociáldemokrata párt egyesülése), de már ekkor is törekvések voltak egyes szociáldemokrata pártok (pl. az angol Munkáspárt és a Svéd Szociáldemokrata Párt) részéről az együttműködés aláadására. Jól megmutatkozott ez például a Nemzetközi Szocialista Konferencia londoni tanácskozásain (1945-ben és 1946-ban). Ekkor azonban még az együttműködési szándék volt az erősebb.

A fordulat 1947-ben, az antwerpeni konferencián következett be. A Truman-doktrina és a Marshall-terv elfogadásával a hidegháborús politikai irányvonal vette kezdetét, amely objektíve segítette a jobboldali oportunistáknak abban, hogy támadást indítson a munkásosztály forradalmi osztályalapokon megvalósuló együttműködése ellen. A támadás heve a kommunista pártok ellen irányult, és sikerült elérniük, hogy több nyugat-európai országban a kommunista képviselőket és minisztereket eltávolították a parlamentből, illetve a kormányból. Az angol Munkáspárt kezdeményezésére megalakult a Nemzetközi Szocialista Konferenciák Bizottsága (COMISCO), amely egyre nyíltabban a kommunistaellenesség álláspontjára helyezkedett. A

COMISCO szakadár politikája 1951 júliusában a szociálreformista Szocialista Internacionálé megalakításával érte el csúcspontját.

A nyugat-európai szociáldemokrácia második világháború utáni fejlődésének *második fázisa a Szocialista Internacionálé megalakulásával* kezdődött. Szervezeti vonatkozásban ezt a fázist az jellemzi, hogy a munkásosztályban differenciálódás megy végbe; eszmei-politikai vonatkozásban pedig a *nyílt kommunistaellenesség válik uralkodóvá*, s bekövetkezik a tudományos kommunizmus programjával való szakítás. A szociáldemokrata mozgalom ideológiáját a *Demokratikus szocializmus céljai és feladatai* című program-dokumentum tartalmazza, amelyet a Szocialista Internacionálé 1956. évi *Szocializmus és kommunizmus* című határozata „fejlesztett tovább”. A „demokratikus szocializmus” koncepciójára jellemző, hogy – John Cole angol történész szavaival – „semmi olyat nem mer vállalni, amely cselekvésképtelenné tenné a kapitalizmust”.

A nyugat-európai szociáldemokrácia eszmei-politikai fejlődésének *harmadik fázisa* a hatvanas évek elején kezdődött s az évtized végéig tartott. Ebben a fázisban változatlanul fennmaradt, sőt *még jellemzőbbé válik a kommunistaellenesség*. A kapitalizmus általános válságának elmélyülése, a szocialista világrendszer fejlődése, a kommunista pártok tömegbefolyásának növekedése arra készítette a szociáldemokrata pártok jobboldali vezetőit, hogy más „demokratikus” pártokkal összefogva alakítsanak jobboldali, antikommunista politikai alapon kormánykoalíciót. A Szocialista Internacionálé 1962-ben, Oslóban elfogadott *A mai világ – szocialista szemszögből* című deklarációja a szociáldemokrácia belüli dezideologizálódást hirdeti s ezzel lényegében a szocialista eszmei célokról tereli el a figyelmet. Ebben a fázisban számos szociáldemokrata teoretikus a „célok válságának” elméletét fejlesztette ki.

Am már ebben a szakaszban jellemzővé kezd válni a *szociáldemokrácia belüli differenciálódás* a világpolitikai helyzet (pl. a vietnami háború), az államosítások és a társadalmi haladás kérdésében. A differenciálódás több pártban ahhoz vezetett, hogy elkülönült a baloldali ellenzék, sőt új szocialista, szociáldemokrata pártok alakultak (pl. Franciaországban, Hollandiában, Finnországban, Norvégiában, Belgiumban, Olaszországban). Közismert, hogy a Német Szociáldemokrata Párt *Ifjú Szocialisták* félautonóm szervezete a hivatalos pártállásponttal ellentétben „a legszélesebb népi rétegek szolidaritása”, „egy új szocialista elmélet és gyakorlat” mellett kötelezte el magát, amely képes „megvalósítani a szocializmust”.

A hetvenes években a nyugat-európai szociáldemokrácia háború utáni fejlődésének *új, negyedik fázisába lépett*. A kormányra jutott szociáldemokrata pártok gyakorlata bebizonyította annak a szociálreformista tételnek a tarthatatlanságát, hogy a társadalmi fejlődésnek létezik egy ún. „harmadik útja”, hiszen a szociáldemokrata kormányzás mellett sem változott meg az állam kapitalista jellege. Ezért a szociáldemokrata pártok jobboldali vezetése a „demokratikus szocializmus” koncepció állandó revideálására kényszerül. Szükségessé teszi ezt az is, hogy a szociáldemokrácia balszárnyán egyre többen fordulnak ismételten a tudományos szocializmus eszméihez.

A hatvanas évek végétől jelentősen változott a nyugat-európai szociáldemokrata pártoknak a *létező szocialista országokhoz való viszonya is*. A békés egymás mellett élés elvének és gyakorlatának elfogadásával a legreakciósbab és legkonzervatívabb imperialista erők teljesen háttérbe szorultak. A szociáldemokrata irányítású kormányok „keleti politikájában” a realitások felismerése kerekedett felül. A Szocialista Internacionálé legutóbbi kongresszusain és konferenciáin pedig határozataival síkra

szállt a helsinki záróokmányokban foglaltak végrehajtásáért. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy megszűnt volna a szocialista országokkal szembeni fenntartásuk. A mai szociálreformizmus teoretikusai a „*demokratikus szocializmust*” a kommunizmus és a kapitalizmus természetes alternatívájaként tüntetik fel. A nyugat-európai szociáldemokráciában új elemként jelent meg az a törekvés, hogy elhatárolja és szembeállítsa a szocialista országokat a nyugat-európai kommunista pártokkal, s a burzsoá ideológiai kampányokhoz kapcsolódva foglalnak állást a szocialista országokbeli ún. „disszidensek” és „ellenzékiek” mellett.

A kommunista pártokkal való együttműködést tekintve a szociáldemokrata pártokat *három csoportba* lehet sorolni. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek hivatalos pártközi politikai platform alapján együttműködnek a kommunistákkal (pl. a francia, az olasz és a finn szocialisták); a második csoportot azok a szociáldemokrata pártok alkotják, amelyek alkalmanként és főleg alsóbb szinteken működnek együtt a kommunistákkal (pl. a luxemburgi, a holland, a belga, a dán, a norvég, a svéd szociáldemokrata párt); a harmadik csoportba azok a szociáldemokrata pártok sorolhatók, amelyek megegyezően elzárkóznak a kommunistákkal való együttműködéstől.

A Szocialista Internacionáléban tükröződnek a szociáldemokráciában a hetvenes években bekövetkezett változások. A Szocialista Internacionáléhoz tartozó pártokban két politikai irányvonal különböztethető meg: vannak pártok, amelyek olyan mélyen integrálódtak a tőkés társadalomba, hogy a szocializmus számukra csak fiatalkori emlék maradt és semmi köze a mostani politikájukhoz; ugyanakkor vannak más pártok, amelyek saját országaik baloldali erőivel közösen egységes kapitalistaellenes stratégiát dolgoznak ki.

A nyugat-európai szociáldemokrata

pártok sajátos *kettős stratégiát* alkalmaznak a kommunizmussal szemben: egyfelől fenntartják és fejlesztik kapcsolataikat a hatalmon levő kommunista pártokkal; másfelől szervezetileg, politikailag és ideológiailag elhatárolják magukat saját országuk kommunista pártjától.

A szocialista közösség országainak kommunista és munkáspártjai politikai érzékkel nemcsak figyelemmel kísérik és elemzik a jelenkori szociáldemokrácia folyamatait, hanem szilárd osztályalapon szüntelenül törekednek az együttműködésre. Az együttműködési készség elvileg kifejeződik a pártok nemzetközi tanácskozásain, az egyes pártok kongresszusain, a gyakorlatban pedig a szocialista-szociáldemokrata pártokkal való mind gyakoribb kétoldalú tanácskozásokban.

A Német Szociáldemokrata Párt „keleti politikájáról”

A hatalmon levő szociáldemokrata pártoknak a szocialista országokhoz való viszonyát legszemléletesebben a Német Szociáldemokrata Párt (SPD) példáján lehet bemutatni. *Madari Dániel: A SPD a szocialista országokról* című tanulmánya azt foglalja össze, hogy a mai német (NSZK-beli) szociáldemokrácia milyen álláspontot képvisel a szocialista országok gazdasági helyzetével, a nemzetközi enyhüléssel és az ideológiai harcral kapcsolatban.

Az SPD jellegét ismertetve Madari megállapítja, hogy *kormányzó pártként meghatározó befolyást gyakorol az NSZK külpolitikájára*, s ennek a szocialista országokkal folytatott gazdasági, kereskedelmi és kulturális kapcsolatok tekintetében nagy jelentősége van. Az SPD vezető, hangadó szerepet játszik a Szocialista Internacionáléban, s különösen jelentősek azok az erőfeszítések, hogy a fejlődő országokban növelje ideológiai és politikai befolyását. Az SPD –

összetételét tekintve – *heterogén párt*: az NSZK munkásosztályának és értelmiségének számottevő része támogatja, úgyszintén a kispolgári és egyes nagytőkés csoportok is. Az SPD ideológiáját és politikáját döntően a párt jobbszárnya határozza meg, döntéseiben azonban tekintettel kell lennie a párt balszárnyára, belső ellenzékére és támogatóira is.

Az NSZK valamennyi KGST-ország tőkés kereskedelmi kapcsolatai között az export és import vonatkozásában egyaránt az első helyen áll. Az SPD programjában és az SPD vezetőinek nyilatkozataiban kifejtett álláspontok támogatják a szocialista országokkal folytatott gazdasági kapcsolatokat. A kongresszusi dokumentumok és a mértékadó nyilatkozatok azonban nem titkolják, hogy a szocialista országokkal kiépítendő gazdasági együttműködéssel sajátos politikai céljaikat akarják szolgálni, azaz – mint az számos ténnyel alátámasztható – „*fegyverként*” kívánják felhasználni különböző eredmények eléréséhez. A gazdasági együttműködést az SPD összeköti politikai jellegű feltételekkel és arra törekszik, hogy differenciált kapcsolatfejlesztéssel ellentéteket szítson a szocialista országok között.

Az *enyhülés kérdésében* az SPD azt vallja, hogy az enyhülési politika olyan kérdéskomplexum, amelynek a keleti politika, az Atlanti Szövetség és az Észak–Dél viszony képezi a fő összetevőit. Az SPD keleti politikájának kidolgozásában a párt balszárnya jelentős szerepet játszott, amely már a hatvanas évek elején követelte többek között az NDK és az Odera-Neisse határ elismerését. Madari megállapítása szerint a keleti politika fontos tényező volt az NSZK nyugati politikájának alakulására is, hiszen a szocialista országokkal való kapcsolatok normalizálása után vált valóban egyenjogúvá nyugati partnereivel és kezdhette meg nyugat-európai vezető szerepének kiépítését.

A keleti politika megnövelte az érdek-

lődést a szocialista országok iránt, s a személyes látogatások megindulása az NDK-ba, illetve megnövekedése más szocialista országokba, kikezdte a hidegháborús sztereotípiákat, a hamis kliséket. A külpolitikai antikommunizmus relatív visszaszorulásával párhuzamosan erősödött a demokratikus légkör, kedvezőbb körülmények alakultak ki az SPD-n belüli és kívüli progresszív erők számára. 1970–72-ben az NSZK társadalmában és az SPD-n belül is a korábbinál nagyobb mozgásszabadságot kaptak azok az erők, amelyek a társadalmi rend értékelése, az államhatalom jellege, a társadalmasítás és más kérdések megítélése tekintetében távolodtak az SPD jobbszárnyától.

Az SPD politikájára azonban kettősség jellemző. Egyfelől kívánatosnak tartja a szocialista országokkal a kapcsolatok fejlesztését; másfelől igyekszik megállítani a belső erjedést: a belpolitikában éles antikommunista álláspontot képvisel. Ebből fakad többek között a „foglalkozási tilalom” bevezetése, amely mindenekelőtt az NKP tagjai ellen irányul. Az enyhülés kérdésében – bár az SPD annak idején élesen szembeszállt az Egyesült Államok Vietnam-ellenes háborújával – a „szovjet fenyegetésre” hivatkozva számos SPD határozat a fegyverkezés folytatását tartja szükségesnek – a „közös védelmi képesség” növelése érdekében. Ezen mit sem változtat az a deklarált tétel, hogy az SPD-nek, amikor a békepolitika következetes megvalósításáról van szó, „önállóan kell döntenie”, hiszen a valóságban ettől számos esetben eltérnek.

Az SPD keleti politikájában az elmúlt évtizedben az *NDK–NSZK kapcsolatok alakulása és Nyugat-Berlin problémája* kulcsfontosságú szerepet játszott, s ez egyben az enyhülési folyamat fő kérdése is volt. A két német állam újraegyesítésének gondolata végighúzódik az SPD dokumentumain, s gyakran feltűnik az „egységes német nemzet”

koncepciója. Mindinkább tért hódít azonban az a felismerés, hogy számot kell vetni a realitásokkal. Mindenesetre az NDK nemzeti identitásának, fővárosa szuverenitásának és az NDK állampolgárságnak az elismerése az NSZK részéről még nem történt meg.

Az SPD a létező szocializmussal szemben a „*demokratikus szocializmus*” *alternatíváját* állítja. Az SPD ideológiai dokumentumai szerint a „demokratikus szocializmushoz” olyan alapértékek, „etikai normák” útján lehet eljutni, mint a szabadság, az igazságosság és a szolidaritás; érvényesítésük eszközei pedig a reformok. Ez a logikai sor tulajdonképpen nem zárja ki a kapitalizmus kritikáját, azonban a bírált jelenségek fokozatos, békés (reformok útján történő) megváltoztatására összpontosítva valójában a tulajdonviszonyok változatlan fenn tartását szolgálja.

Ezt bizonyítja többek között az SPD mannheimi kongresszusán (1975) a „demokratikus szocializmus” céljairól elfogadott fejezet kommentáló része az „alapértékekről”. E szerint a „*szabadság*” függőségétől való mentességet jelent, hogy az egyén szabadon kibontakoztathassa személyiségét, amíg az nem ütközik az igazságosság és a szolidaritás normájával. Az „*igazságosság*” megvalósítja az egyén szabadságát, mivel azonos jogokat és életesélyeket biztosít. A „*szolidaritás*” gazdasági alapja a munkamegosztás és az együttműködés szükségessége; etikai oldala pedig annak a felismerése, hogy az egyenlő és szabad embereknek egymást segíteni kell, egymásért felelősséget kell érezni, függetlenül attól, hogy mely társadalmi csoporthoz tartoznak. Madari kritikai megjegyzése szerint ezek az etikai normák a tulajdontól, a termelési viszonyoktól elvonatkoztatott, az osztályviszonyokat figyelmen kívül hagyó „absztrakt értékek”, s ezek közül is leggyakrabban a „szabadság” normájával támadják leghevesebben a szocialista országokat.

Az SPD második világháború utáni történetén végighúzódik a jobboldali szociálreformista pártvezetőknek az a törekvése, hogy egyenlőségjelet tegyenek a fasizmus és a kommunizmus közé, hangsúlyozván „totalitárius” jellegüket. Még az SPD mannheimi kongresszusának előterjesztésében is egy sorban emlegették a „fasiszta, kommunista és magukat jogtalanul szocialistának nevező totalis mozgalmakat”, ám a pártvezetés az alapszervezetektől érkező heves bírálat miatt módosította ezt a fogalmazást.

A tőkés világgazdasági rend válsága, a munkanélküliség fokozódása az SPD-ben is felerősítette a *társadalmisítás követelését*. Az SPD teoretikusainak azonban erre is született elmélete, mégpedig az, hogy a magasan fejlett ipari társadalmak – függetlenül attól, hogy milyen a társadalmi rendszerük – időnként gazdasági válságba kerülnek, ily módon tehát a szocializmus – ahol „a magántőke hatalmának megszüntetése a dolgozók felszabadítása helyett a magát minden ellenőrzés alól kivonó bürokrácia kezében óriási gazdasági és politikai hatalom összpontosulásához és diktatúrához vezetett” – sem jelent megoldást.

A szociáldemokráciával foglalkozó két ismertett tanulmányból kitűnik, hogy a kommunista és szociáldemokrata pártok együttműködése, közös fellépése társadalmi, gazdasági és politikai kérdésekben reális cél, amely erősíti a munkásosztályt és a békéért, a társadalmi haladásért küzdők tábort. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a tudományos szocializmus és a szociálreformizmus között semmiféle eszmi közeledés sem képzelhető el. A szociáldemokráciát a maga elvi-politikai strukturáltságában kell tanulmányozni, bemutatva azoknak a belső erőknek a mozgását, amelyek biztosítják a szociáldemokrata mozgalom hajlandóságát a kommunista mozgalommal való együttműködésre mind belső, mind nemzetközi méretekben.

Taksás Imre

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KÖTETE

SIMÓ TIBOR

***Társadalmi tagozódás a
mezőgazdasági termelőszövetkezetekben***

250 oldal – Ára: 27,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
MEGYEI ÉS KERÜLETI KIRENDELTSÉGEIN
ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Bemutatjuk a **RABOCSIJ KLASSZ I SZOVREMENNŰJ MIR** című szovjet folyóiratot

A *Rabocsij klassz is szovremennŰj mir* (Munkásosztály és a mai világ) című tudományos és társadalompolitikai folyóiratot 1971 óta adja ki a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézete. A folyóirat fő feladata abban áll, hogy a jelenkori nemzetközi kommunista és munkásmozgalom elméleti és politikai problémáit a maguk komplexitásában elemezze, s hogy a munkásosztály fejlődési tendenciáit és tényezőit, valamint a munkásosztály politikai pártjainak és tömegszervezeteinek tevékenységét vizsgálja. A folyóirat fő feladatai közé tartozik továbbá az imperializmussal szemben, az új, szocialista társadalmi viszonyok győzelméért, illetve ezen új viszonyok megszilárdításáért és továbbfejlesztéséért folytatott harc gyakorlati aspektusainak a feltárása, megmagyarázása. Emellett – amint a folyóirat elnevezéséből is kitűnik – a munkásmozgalom valamennyi ilyen jellegű kérdését a világ társadalmi fejlődésének egészébe, összefüggésibe ágyazva vizsgálja, s ez a folyóirat szerkesztő bizottságának és szerzői aktivájának állandó törekvése is.

A folyóiratban publikálásra kerülő anyagok jellegét elsősorban ez a követelmény határozza meg: kezdve az olyan összegező, elméleti cikkeknel, amelyek korunk valamely globális problémájára, illetve a forradalmi mozgalmon belül a legfontosabb irányzatok átfogó jellemzé-

sére irányulnak, egészen a kisebb terjedelmű közleményekig. Ezek a közlemények valamely ország vagy térség munkásmozgalmában bekövetkezett eseményekről számolnak be. Ez a sajátosság ad magyarázatot a folyóirat szerzőinek összetételére is. A szerzők nemcsak a külföldi szovjet tudományos intézmények tudósai közül kerülnek ki, hanem más országbeli, főleg szocialista országból való kollégáik közül is. Ezenkívül a kommunista és munkásmozgalom tekintélyes, a gyakorlati tevékenységben jártas személyiségeinek írásait is közli a folyóirat.

A folyóirat hatszor jelenik meg egy évben. Szemlénkben főleg a folyóirat 1978–1979-ben megjelent 12 számáról adunk tájékoztatást.

Az 1978-as évfolyam első számában elsősorban *A Nagy Október és a világforradalmi folyamat* című sorozatban publikált cikkek tarthatnak számot érdeklődésünkre. E cikkek áttekintik, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után hogyan alakultak a kommunista és munkásmozgalom, a nemzeti felszabadító mozgalmak különféle aspektusai; a Nagy Október eszméi és valóságos eredményei miként hatottak e mozgalmak fejlődésére. E cikkek szerzői között szerepelnek Luis Corvalán, Chile Kommunista Pártja Központi Bizottságának főtítkára, R. Arismendi, Uruguay Kommunista Pártja Központi Bizottságának elsőtitkára, J. Cogniot, az FKP KB mellett

működő Maurice Thorez Intézet Igazgatói Tanácsának elnöke, D. Sarma, India Kommunista Pártja Nemzeti Tanácsának titkára, D. Naame, a Szíriai Kommunista Párt Politikai Bizottságának tagja, A. Diallo, a Szenegáli Független Afrikai Párt vezető egyénisége, továbbá kiemelkedő szovjet tudósok és szakemberek a nemzetközi munkásmozgalom témában, úgymint V. V. Zaglagyin professzor és T. T. Tyimofejev, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája levelező tagja, H. Neubert, a NSZEP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadémia Munkásmozgalmi Intézete igazgatója és mások.

A folyóirat 1979. évi utolsó számaiban (és az 1980. év első számaiban is) fontos helyet foglalnak el a V. I. Lenin születése 110. évfordulójának tiszteletére írott cikkek. E cikkek szerzői között említeném K. I. Zarodovot, a *Béke és Szocializmus* főszerkesztőjét, aki *Politikai voluntarizmus és gazdasági realitások* címmel írt cikket, vagy G. L. Episzkopov professzort, cikkének címe *V. I. Lenin és a tudomány* (1979. 6. sz.), A. I. Szoboljev professzort, a *Rabocsij klassz i szovremennij mir* című folyóirat főszerkesztőjét, aki *A lenini dialektika mint a világ forradalmi átalakulásának elméleti megalapozása* című cikkel jelentkezett, T. T. Tyimofejevet, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézete igazgatóját, aki *A lenini metodológia a vulgárizálókkel szemben* című írásával képviselteti magát, J. A. Kraszint, az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiája rektorhelyettesét, aki *Lenin mint korunk társadalmi forradalmának teoretikusa* (1980. 1. sz.) címmel írt cikket.

A folyóiratban rendszeresen jelennek meg olyan cikkek, amelyek mélyrehatóan, elméleti síkon dolgozzák fel a mai kor döntő kérdéseit. A munkásosztálynak mint a társadalmi haladás vezető erejének fejlődését, valamint a békéért és a szocializmusért vívott harcban, a háborús

és reakciós erőkkel szemben folytatott küzdelemben játszott szerepét vizsgálja P. N. Fedoszejev akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája elnökhelyettese, T. T. Tyimofejev, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája levelező tagja (mindkét cikk az 1978. 4. számban jelent meg), V. V. Zaglagyin professzor (1978. 5. sz.). L. C. Prestes, Brazília Kommunista Pártja Központi Bizottságának főtítkára és G. Hall, az USA Kommunista Pártja Központi Bizottságának főtítkára cikkeikben a létező szocializmus előnyeit vizsgálják, illetve bemutatják, hogy a jelenlegi világ politikai, társadalmi és gazdasági fejlődését hogyan befolyásolja a létező szocializmus (mindkét cikk az 1979. 2. számban jelent meg.) A kapitalizmus fejlődési tendenciáival és a kapitalizmus általános válságának elmélyülésével foglalkozik A. A. Galkin (*A kapitalizmus politikai rendszerének válsága: történelem és jelenkor*, 1978. 1. sz.). L. M. Grigorjev, Sz. A. Nyikolajenko és R. M. Entov (*A kapitalizmus ciklikus fejlődésének sajátosságai a háború utáni időszakban*, 1978. 1-2. sz.), A. A. Iszkendrov (*A kapitalizmus általános válsága: minőségi változások*, 1978. 3. sz.). E témát részletesebben többek között T. P. Matvejeva *A hetvenes évek válsága az NSZK-ban: útkeresések* (1979. 3. sz.) című cikke és L. T. Duhovnaja *Az oktatás a polgári társadalom szociális viszonyainak rendszerében* (1979. 4. sz.) című írása fejt ki.

Jelenlegi fejlődésünk azon globális problémáit, amelyek az egyre súlyosbodó ökológiai válsággal kapcsolatosak, többen is elemzik: így A. M. Kovaljov (*A jelenkor globális problémái*), A. M. Sarkov (*Az ökológiai válság mint a kapitalizmus általános válságának megnyilvánulása*, mindkét cikk az 1979. 3. számban jelent meg), B. M. Makljarszkij (*A római klub: az egyensúly kutatása*, 1979. 5. sz.) és W. Michajlow lengyel tudós (*Az ember által lakott terület környezet-*

védelmének politikai problémái, 1979. 1. sz.).

1978–1979 folyamán a folyóiratban több mint húsz olyan cikk és tudósítás jelent meg, amelyek sokoldalúan mutatják be a munkásosztály fejlődését a szocializmus feltételei között, elemezték politikai pártjainak és tömegszervezeteinek tevékenységét, a szocialista államok külpolitikáját és társadalmi-gazdasági programját, a szocialista országok egyre fokozódó közeledését, s foglalkoztak e folyamat formáival és tényezőivel. Ezek a témák elsősorban azért kerültek az érdeklődés középpontjába, mert a létező szocializmus a nemzetközi munkás- és felszabadító mozgalom legfontosabb vívmánya, úgy is mondhatnók, hogy a kiszákmányolás és a jogtalanság igáját lerázó tömegek alkotó tevékenysége a létező szocializmusban öltött testet. Ezt az érdeklődést állandóan élesíti az a tény is, hogy a szocialista világrendszernek a világforradalmi folyamatra és az egész világ fejlődésére gyakorolt hatása évről évre erősödik.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa tagországai között fennálló együttműködés tartalma, az együttműködés formái és ösztönzői, továbbá a tagországok gazdasági fejlettségi szintjének kiegyenlítése (például a tagországok több éves együttműködésének eredményeként ma már kialakult a szocialista gazdasági integráció) – ez a fő témája N. I. Ivanov és A. I. Loscsakov cikkének (*A szocialista internacionalizmus a KGST-országok együttműködésének alapja*, 1978. 3. sz. és *A szocialista országok gazdasági fejlettségi szintjének kiegyenlítése*, 1979. 3. sz.).

Mind tudományos és elméleti, mind gyakorlati és politikai szempontból fontos kérdéseket vet fel a szocializmus gyakorlati építésével és továbbfejlesztésével kapcsolatban R. H. Vildanov (*A szovjet alkotmány és a szocialista demokrácia további fejlődése*, 1979. 5. sz.), L. F. Sevcova (*A szövetséges pártok a szocia-*

lizmus politikai rendszerében, 1978. 1.), O. T. Daruszenkov (*A kubai forradalom: a marxizmus-leninizmus a gyakorlatban*, 1979. 1. sz.).

L. A. Gordon és E. V. Klopov a munkásosztály fejlődésének általános törvényszerűségeit és nemzeti sajátosságait vizsgálja a szocialista világrendszer országaiban (*A munkásosztály társadalmi fejlődésének általános vonásai a szocialista országokban*, 1979. 6. sz.), ugyanazzal foglalkozik V. Sz. Scserbatyuk (*A munkásosztály társadalmi fejlődése a Lengyel Népköztársaságban: mennyiségi növekedés és minőségi változások az 1950–1970-es években*, 1978. 2. sz.), J. V. Belozerova (*A munkásosztály társadalmi fejlődése a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban a jelenlegi szakaszban [hetvenes évek]*, 1978. 5. sz.), L. A. Platonov (*Kuba munkásosztálya a forradalom húsz éve alatt*, 1979. 4. sz.) és Kovács Ferenc (*A munkásosztály a mai Magyarország társadalmi struktúrájában*, 1979. 6. sz.). Meg kell jegyeznünk, hogy az említett cikkek közül az első és az utolsó egy nemzetközi kutatócsoport munkaprogramjának alapján készült el. A nemzetközi kutatócsoport a szocialista országok tudósai közötti többoldalú együttműködés keretében, a *Munkásosztály a világforradalmi folyamatban* elnevezésű Problémabizottságban végzi tevékenységét.

E téma egyik rendkívül fontos aspektusa az, hogy a szocialista országokban melyek az ifjúság társadalmi és szakmai mobilitásának útjai és módozatai. Sok cikk vizsgálja ezt a kérdést; a szerzők között ott vannak *Az ifjúság életútja a szocializmusban* nemzetközi kutatási irány résztvevői, nevezetesen V. N. Subkin és G. Sz. Cserednyicsenko (*A szakmaválasztás társadalmi problémái*, 1978. 2. sz.), G. Sz. Cserednyicsenko (*A fiatal nő – munka és anyaság*, 1979. 4. sz.), Gazsó Ferenc (*Az ifjúság társadalmi és szakmai mobilitása a Magyar Népköztársaságban*, 1978. 6. sz.),

V. Dubsy, R. Franek és J. Vecernik (*A dolgozó ifjúság: Az oktatás szerepe a szocializmusban*, 1979. 3. sz.).

A munkásosztály és az egész szocialista rendszer társadalmi fejlődése lényegében azt jelenti, hogy a dolgozók egyre inkább képesek lesznek és objektíve előkészülnek a társadalmi viszonyok szocialista és kommunista elveken történő átalakítására. Éppen ezért magától értetődő, hogy a folyóirat hasábjain rendszeresen jelennek meg olyan cikkek, amelyek a munkásosztálynak és a szocialista társadalom valamennyi dolgozójának társadalmi aktivitását, a társadalmi aktivitás különböző formáit vizsgálják. Itt említem meg V. I. Valevszkaja (*A dolgozó kollektívák szerepe a KGST-országokban a társadalmi programok megvalósítása során*, 1978. 4. sz.), J. I. Kapusztyn (*A szocialista verseny minőségileg új vonásai a fejlett szocializmusban*), R. Weidig a NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiája Marxista-leninista Szociológiai Intézete igazgatója (*A szocialista verseny szerepe a dolgozó kollektívák alkotóképességének kibontakoztatásában*) és M. P. Trunov írását (*A szocialista verseny és a dolgozók aktív életfelfogásának kialakítása*, mindhárom cikk az 1979. 4. számban jelent meg). Különböző szempontok szerint vizsgálja a szocialista országok szakszervezeteinek tevékenységét V. I. Prohorov, a Szovjetunió Szakszervezeteinek Központi Tanácsa elnökhelyettese (*A szovjet szakszervezetek a fejlett szocializmusban*, 1979. 6. sz.), J. N. Korsunov (*A szakszervezetek érdekvédelmi funkciója a fejlett szocializmusban*, 1979. 4. sz.), I. I. Kozlov (*A pihenéshez való jog biztosítása a Szovjetunióban és a szakszervezetek szerepe*, 1978. 3. sz.), M. V. Baglaj (*A szocialista országok szakszervezeteinek nemzetközi tevékenysége*, 1979. 2. sz.).

A *Rabocsij klassz i szovremennüj mir* című folyóirat 1978–1979. évfolyamainak szinte valamennyi számában (és az

előző években is) találunk olyan anyagokat, amelyek a fejlett tőkésországok dolgozóinak helyzetét és küzdelmeit vizsgálják. Az említett cikkek közül néhány elsősorban elméleti szempontból elemzi a kérdést, más cikkek nagyobb figyelmet szentelnek annak, hogy megvilágítsák a dolgozók helyzetének bizonyos sajátosságait, hogy bemutassák a tőkés kizsákmányolással, az imperialista politikával szembeni akcióikat, és főleg azokat, amelyek a kapitalizmus történetének jelenlegi szakaszát jellemzik, és amelyeken keresztül az adott folyamat általános törvényszerűségei is, valamint megvalósítási formái is jobban feltárhatók. (Természetesen a publikációkban megjelent anyagok fő irányvonaláról van szó, hiszen egyetlen olyan cikk sincs, amely tisztán elméleti, vagy egyszerűen csak bizonyos tények leírása lenne.)

A folyóirat kerekasztal-beszélgetést szervezett a kapitalizmusban élő dolgozók helyzetével kapcsolatos problémákról, a résztvevők felszólalásait a folyóirat 1978. 6., és 1979. 4. száma tartalmazza. Ugyanezzel foglalkozik Sz. I. Tjulpanov és Sz. I. Jakovleva (*A dolgozók kizsákmányolásának sajátosságai az állammonopolista kapitalizmusban*, 1978. 3. sz.), B. I. Dubszon (*A foglalkoztatottság kérdése a modern kapitalizmusban*, 1978. 4. sz.), G. A. Gamkrelidze és O. N. Janickij (*A munkásosztály ökológiai igényei kialakításának problémájához*, 1979. 2. sz.), V. Sz. Gojlo (*A proletariátus társadalmi-gazdasági helyzetének döntő aspektusairól*, 1979. 6. sz.). A kapitalista társadalomban élő dolgozók helyzetét vizsgálja cikkében A. Sz. Gracsev (*A „felesleges” emberek nemzedéke*), O. M. Greenfield (*Nagy-Britannia dolgozó ifjúsága*), J. D. Kvasnyin (*A külföldi munkások Nyugat-Európában és a szakszervezetek*, mindhárom cikk az 1978. 1. számban jelent meg), V. M. Muszatov (*A fiktív tőke mint a fináncoligarchia munkásellenes politikájának fegyvere*, 1979. 1. sz.), B. V. Ram-

ses (A kizsákmányolás bagyományos alkalmazási módszereinek válsága Japánban, 1979. 3. sz.), N. A. Jegorova (A nők társadalmi felszabadításának nyomorúságos módjai, 1979. 5. sz.); továbbá rövid tájékoztatókban F. Fauner a munkásmozgalom ismert amerikai kutatója (A dolgozó nők Amerikában, 1978. 4. sz.), Johanna Hund (NSZK) (Az elektronika fejlődése és a társadalmi mozgások az NSZK-ban), és V. M. Csigarjov (Bevándorlók és a munkásmozgalom Svájcban, mindkét cikk az 1978. 6. számban jelent meg).

Ezekhez a cikkekhez természetesen igen közel állnak azok az anyagok, amelyekben a szerzők a társadalmi tudatban, többek között a munkástömegek tudatában végbemenő változásokra összpontosítják figyelmüket. A tudatban változás állhat be egyrészt a tömegek objektív helyzetének megváltozása miatt, másrészt pedig valamilyen szubjektív tényező hatására. Ide tartozik V. M. Bikov, J. V. Jemeljanov és V. A. Csuranov cikke (Változások az amerikaiak társadalmi tudatában, 1978. 2. sz.), A. G. Ivahnik cikke (Az angol munkások tudatának néhány fejlődési tendenciája, 1979. 3. sz.), T. Jamagucsi cikke (Japán dolgozói a marxizmus-leninizmus klaszszikusainak műveit tanulmányozzák, 1979. 5. sz.).

A tőkésországok munkásai, dolgozói küzdenek a kizsákmányolás, a politikai egyenlőtlenség, az ideológiai expanzió ellen, küzdenek ezen országok uralkodó köreinek kalandorpolitikája ellen. E harc elméleti kérdéseit és konkrét eseményeit elemzi néhány cikk: N. V. Vardulj (Az NSZK: a társadalmi partnerség dilemmája, 1978. 6. sz.), G. Sz. Hozin (A munkásosztály és a leszerelés, 1978. 5. sz.), K. G. Holodkovszkij (A politikai helyzet Olaszországban és a demokratikus erők egységének problémái), Sz. M. Henkin (A munkásosztály szövetségi politikájának néhány kérdése a latin-amerikai országokban, mindkét cikk az 1978.

6. számban jelent meg), M. P. Puhavaja (A multinacionális korporációk elleni harc új méretei), V. A. Csuranov (Háborúellenes mozgalom az USA-ban a hetvenes években, mindkét cikk az 1979. 3. számban jelent meg), G. M. Lukjanova (A francia dolgozók sztrájkbarca a hetvenes években), G. M. Rogovaja (Az USA monopóliumainak szakszervezetellenes kampánya, mindkét cikk az 1979. 4. számban jelent meg), V. F. Kolomijcev (Az oktatás kérdése a franciaországi osztályharcban, 1979. 5. sz.), N. J. Lapina (Franciaország baloldali erői és a termelésirányítás demokratizálásának problémái, 1979. 6. szám.).

A munkásosztálynak az egyes országokban vívott politikai harca összefügg a parlamenti választások eredményével, tehát a politikai harc problémáit és a választások eredményeit együttesen kell vizsgálnunk, lásd például Franciaország és Görögország példáját (ld. 1978. 1., 3., 5. sz.).

Ezek a problémák mélyrehatóbban és sokoldalúbban elemezhetők a különböző országok kommunista pártjainak tevékenységével összekapcsolva, ezt mutatja F. Florakis, Görögország Kommunista Pártja Központi Bizottsága főtítkárának cikke (Harcban a szolidaritásért és az internacionalizmusért, 1979. 2. sz.), L. A. Alekszandrova cikke (Az olasz kommunisták a helyi hatalmi szervekben, 1978. 5. sz.), J. P. Blinova cikke (A kommunisták a tömegmértű nőmozgalomért, 1978. 6. sz.), V. Sz. Rikin cikke (A dolgozók érdekeiért vívott harc élvonalában. A Német Kommunista Párt programjáról, 1979. 2. sz.), G. P. Szmirnov cikke (Az Olasz Kommunista Párt a harc új szakaszába lép, 1979. 5. sz.), A. J. Szoboljev cikke (A munkásosztály harci élcsapata. [Az USA Kommunista Pártja 60. évfordulójára], 1979. 6. sz.).

A kommunista pártok tevékenységének egyik döntő tényezője – és ennek megfelelően a folyóirat egyik fontos témája is –, hogy küzdenek a nemzetközi

kommunista és munkásmozgalom ideológiai ellenfelei ellen, akik közül rendkívül nagy veszélyt jelentenek a marxi-lenini tanítás balos, álforradalmi eltorzítói. Ezt a témát dolgozza fel R. H. Vildanov (*A szovjet alkotmány és a jelenlegi eszmei harc, a szocializmus realitásai és a polgári demokrácia illúziói*, 1978. 4. sz.), D. Mitev bolgár tudós (*A proletár internacionalizmus és bírálói*, 1978. 1. sz.), Sz. A. Koroljev, aki a jelenlegi trockizmus proletárelleses jellegéről ír (1978. 6. sz.), V. G. Gelbrasz, A. I. Szoboljev, A. Chalimarski léngyel szerző, akik a KKP maoista vezetésének elméleti koncepcióit és szocializmusellenes gyakorlati tevékenységét mutatják be (1978. 2., 3., 5., 6. sz.).

A kommunista pártok elméleti és gyakorlati-politikai tevékenységében egyre jelentősebbé válik a munkáosztály és a munkásmozgalom egységéért vívott harc. Éppen ezért a *Rabocsij klassz i szovremennüj mir* című folyóirat fokozott érdeklődést tanúsít a modern szociáldemokrácia problémái iránt. Ezt bizonyítják az alábbi cikkek is: B. J. Kovalj és Sz. I. Szemenov cikke, a *Latin-Amerika és a nemzetközi szociáldemokrácia*, valamint V. J. Svejcer írása, *Az osztrák szocialisták új programja* (mindkét cikk az 1978. 4. számban jelent meg), a LEMP KB Társadalomtudományi Főiskolája Munkásmozgalmi Intézete igazgatója, J. Golembiowski által írt cikk, *A kommunisták és a szociáldemokraták viszonyának aktuális problémái* (1979. 1. sz.), B. Sz. Orlov írása, *A szociáldemokrácia a hetvenes években: új tendenciák, régi ellentmondások* (1979. 2. sz.), V. P. Jeruszalimszkij cikke, *A Német Szociáldemokrata Párt tömegbázisának alakulása* (1979. 3. sz.), V. J. Svejcer cikke, *A szociáldemokrácia politikájának bizonyos aspektusai az afrikai és ázsiai országokban* (1979. 4. sz.).

A tömegmértű munkásmozgalom viszonylag új területének számítanak azok az afrikai és ázsiai országok, amelyek

csak a II. világháború után szabadultak fel a gyarmati vagy félgyarmati függőség alól. A munkásmozgalommal foglalkozó kutatók számára elméletileg igen jelentősek azok a kérdések (s természetesen komoly gyakorlati jelentőségük van az illető országokban működő politikai munkásszervezetek szempontjából is), amelyek feltárják, hogy a világnak ebben a térségében milyen jellegű az adott forradalmi folyamat, hogy az általános demokratikus és a szocialista elemek milyen arányban, milyen összefüggésben találhatók meg a felszabadult ázsiai és afrikai országok ideológiájában, programjaiban és politikai struktúrájában; hogy mi az egyes, nem proletár jellegű szocializmus-variánsok lényege stb. E kérdések egy részét elemzi Sz. L. Agajev és J. M. Tatarovszkaja (*A forradalmi folyamat fejlődésének néhány problémája a felszabadult országokban*, 1978. 5. sz.), Izz ad-Din Ali Amer, iraki szerző (*A nemzeti-felszabadító mozgalom néhány problémája*), és A. V. Kiva (*Az ázsiai és afrikai országokban fellépő néhány eszmei-politikai áramlatról*, mindkét cikk az 1978. 3. számban jelent meg), A. Sz. Kaufman (*A jelenlegi forradalmi demokrácia és a nemzeti-felszabadító forradalom*) és N. D. Koszuhin (*A tudományos szocializmus az afrikai országok eszmei-politikai életében*, mindkét cikk az 1979. 6. számban jelent meg).

Néhány cikkben a szerzők azt vizsgálják, hogy az egyes országokban hogyan alakult a nemzeti felszabadítás és a társadalmi-gazdasági átalakulás folyamata; A. M. Hazanov (*Mozambik a mélyreható társadalmi átalakulások útján*) és José Lava, a Fülöp-szigetek Kommunista Pártja Központi Bizottságának tagja (*Fülöp-szigetek: a demokráciáért vívott harc*, mindkét cikk az 1979. 1. számban jelent meg), R. N. Konsztantyinov (*A független India társadalmi-gazdasági fejlődése: eredmények és perspektívák*) és Nazika Dulejmi iraki újságíró (*forradalmi-demokratikus köztársaság Irak jövő*

vője, mindkét cikk az 1979. 4. számban jelent meg).

Az ázsiai és az afrikai országokban lezajlott forradalmi-felszabadító folyamat kutatásában az egyik központi kutatási irány annak feltárása, hogy ezekben az országokban a munkásosztály milyen általános törvényszerűségek és sajátosságok szerint fejlődik. Bizonyos eredményekre már utalnak az e témában megjelent cikkek, ld. A. A. Gromiko, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Afrika Kutató Intézetének igazgatója cikkét (*A munkásosztály fejlődési tendenciái az afrikai országokban*, 1978. 5. sz.), A. M. Braginszkij munkáját (*Az afrikai és az ázsiai országok munkásosztályának társadalmi hatáiról*, 1979. 2. sz.), J. Sz. Popov írását (*Foglalkoztatottság és munkanélküliség a fejlődő országokban, a probléma jellege*, 1978. 3. sz.), A. M. Melnyikov írását (*India mezőgazdasági proletariátusa*, 1978. 1. sz.), B. I. Fedorov cikkét (*A munkásosztály létrejötte és fejlődési problémái a Kongói Népi Köztársaságban*, 1978. 5. sz.), A. Sz. Oganova cikkét (*A munkásosztály és a nigériai szakszervezetek a polgári kormányzatokra való áttérés előestéjén*, 1979. 2. sz.), O. Z. Mustuk (*Elefántcsontpart Köztársaság: a proletariátus kialakulása*, 1979. 3. sz.) és Sz. M. Cimbal írásait (*Szenegál munkásosztályának kialakulása és helyzete*, 1979. 5. sz.). Ezekben az országokban a munkásosztály fejlődését tekintve fontos tényezőnek számít a saját politikai párt létrejötte; ezzel foglalkozik cikkében A. Sz. Guszkov (*Az élcsoport jellegű párt kialakulásának folyamata a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaságban*, 1979. 1. sz.).

A folyóirat komoly figyelmet szentel a mai szakszervezeti mozgalom bemutatására. E témán belül Sz. P. Peregudov foglalkozik az egyik kulcskérdéssel (*Szakszervezetek és a politika a kapitalizmus általános válságának elmélyülése idején*, 1979. 6. sz.). A Szakszervezeti

Világszövetség és a nemzetközi szakszervezeti egyesülések tevékenységét sokoldalúan elemzi A. V. Sumejko, V. J. Jegorov, Z. A. Kurancseva, V. V. Kleyberg (1978. 2. és 6. sz.; 1979. 2., 3., és 5. sz.). A tőkésországok szakszervezeteinek a dolgozók érdekeiért folytatott harcáról ír A. N. Bajkova, N. B. Iljina és G. V. Hmelevszkaja (1978. 4. és 6. sz.). A nemzetközi szakszervezeti mozgalomban és a nemzeti szakszervezeti egyesülésekben megnyilvánuló különböző áramlatokat, azok társadalmi bázisát elemzi V. G. Rupec és J. R. Szkvirszkij (*Reformizmus és egységre való törekvés a nemzetközi szakszervezeti mozgalomban*, 1978. 2. sz.), M. Sz. Saronov (*Egység-törekvések az olasz szakszervezeti mozgalomban és e folyamat problémái*, 1978. 3. sz.), B. A. Szitnyikov (*Mérnökök és műszaki szakemberek a francia szakszervezeti mozgalomban*, 1978. 4. sz.), V. P. Kiricsenko (*Az AFL-CIO felforgató tevékenysége a latin-amerikai szakszervezeti mozgalomban*, 1979. 3. sz.) stb. Ezekhez az anyagokhoz szervesen kapcsolódik A. J. Jefremov cikke, *Az USA és a Nemzetközi Munkaszervezet* (1978. 2. sz.). Ezenkívül a folyóiratban tájékoztatók jelennek meg a különféle nemzetközi szakszervezeti szervezetekről (ld. 1978. 4. és 5. sz.).

A jelenkor legkülönbözőbb aktuális problémáinak megértéséhez nyújt segítséget, ha ismerjük a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom történetét, ha a munkásmozgalom kiemelkedő egyéniségeinek életrajzát tanulmányozzuk. Éppen ezért nagy érdeklődéssel olvastuk V. V. Alekszandrov cikkét *A Komintern tradíciói* címmel, és K. K. Sirini írását *Az antifasiszta harc dicsőséges fejezetei. (G. Dimitrov a lipcsei perben)* Mindkét cikk az 1979. 2. számban jelent meg. Ide tartozik még N. Szedüh cikke (*A munkásosztályért élt. Marcel Cachin születésének 110. évfordulója*, 1979. 5. sz.), F. M. Burlackij cikke *O. W. Kuusinen, a marxista-leninista kutató és teoretikus*,

G. I. Dragunov írása *60 éve volt az általános sztrájk Svájcban*. Mindkét cikk az 1979. 6. számban jelent meg.

A munkásmozgalom kutatói számára komoly segítséget nyújt a *Rabocsij klassz i szovremennüj mir* című folyóirat, mivel rendszeresen közöl elemző értékeléseket a tőkésországok munkásságának helyzetéről és harcáról. Ezeket az elemzéseket a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézete tudományos munkakollektívái készítik. 1978-ban az alábbi szemlék kerültek publikálásra: *Sztrájkmozgalom a vezető tőkésországokban a hetvenes években: változások a taktikában* (2. sz.), *A sztrájkmozgalom alakulása a vezető tőkésországokban 1977-ben és 1978 első felében* (5. sz.), *A dolgozók társadalmi-gazdasági helyzete a vezető tőkésországokban. (Az 1977. évi előzetes adatok áttekintése)* és *A tőkésországok dolgozóinak társadalmi-gazdasági helyzete. (Áttekintés az 1977. évre és 1978. első felére)* (2. és 5. sz.). A folyóirat hasábjain 1979-ben a következő szemlék jelentek meg: *A hetvenes évek közepének válsága és a fejlett tőkésországok kommunista pártjainak társadalmi-gazdasági platformja* (1. sz.), *A felszabadult országok dolgozóinak társadalmi-gazdasági helyzete*, *A dolgozók társadalmi-gazdasági helyzete, valamint a szakszervezetek követelése a fejlett tőkésországokban* (1., 2., és 5. sz.), *A proletariátus sztrájkmozgalma a vezető tőkésországokban 1978-ban* (előzetes adatok alapján) és *A tőkésországok dolgozóinak sztrájkbarca* (2., 5. sz.).

A folyóirat hasábjain megjelenő publikációk közül a tudományos közvéleményben nagy érdeklődésre tarthat számot a forradalmi-felszabadító mozgalom dokumentumainak publikálása. 1978-ban a folyóirat megismertette olvasóival *Az etiópiai népi demokratikus forradalom programját*, amely 1976. április 21-én jelent meg Etiópiában, és a folyóirat saját kommentárját is közölte a dokumentum

mellé (2. sz.). 1979-ben a folyóirat megjelentette azt a dokumentumot, amelyet az afrikai térség több kommunista és munkáspártja dolgozott ki az 1978. évi tanácskozásán *Trópusi és Dél-Afrika népeinek szabadságáért, függetlenségéért, nemzeti újjászületéséért és társadalmi haladásáért* címmel (3. és 4. sz.).

A folyóirat valamennyi száma tájékoztató és elemző jellegű anyagokat is közöl a *Tudományos élet*, illetve a *Kritika és bibliográfia* rovatokban. A *Tudományos élet* rovat hírt ad a tudományos, elméleti-metodológiai konferenciákról és szimpozionokról. Ezeket a konferenciákon és szimpozionokon a nemzetközi munkásmozgalom általános és részkerdeit vitatják meg. Például az 1978. 5. és 6. számban a folyóirat részletes szemlélet közölt *A munkásosztály és a társadalmi haladás* címmel megrendezett nemzetközi tudományos konferenciáról; az 1979. 3. és 4. számban pedig a *Fejlődő országok: a gazdasági növekedés problémái* konferenciáról; ugyanabban az évben a 6. számban szemle jelent meg a Nemzetközi Politikatudományi Társaság XI. Világkongresszusáról.

A *Kritika és bibliográfia* rovat elsősorban a tudományos életet érintő elemző értékelésekkel kelti fel az olvasók figyelmét. Ilyenek például *A szovjet tudományos irodalom a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseiről. (Néhány fő kutatási irány a hetvenes években)*, amelyet M. A. Zaborov készített, vagy V. J. Kelner szemléje *A harcosok élő példaképei (A „Müszl” Kiadó életrajzi sorozatáról)*. Zaborov szemléje a folyóirat 1978. 6. számában, Kelner szemléje pedig az 1978. 4. számában jelent meg. Komoly érdeklődés kíséri az olyan alapvető munkákról írt recenziókat, mint amilyen a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Keletkutató Intézetében készített tanulmánykötet *Munkásmozgalom a fejlődő országokban* címmel, Moszkva 1977 (a recenzió szerzője V. A. Martinov); vagy a lengyel tudósok kollektív munkája *A*

szocialista országok a II. világháború után, 1944–1974. (A politikai és társadalmi-gazdasági fejlődés problémái), Varsó 1977, a recenziót V. Sz. Scserbatyuk készítette; a kétkötetes mű *A reformizmus története Franciaországban 1920-tól,* Párizs 1976 (a recenzió szerzője J. A. Kravcsenko), *Az amerikai munkás kétszáz éves történelme,* Washington, az USA Munkaügyi Minisztériumának kiadója, 1976. (I. M. Szaveljova); szovjet, NDK és NSZK-beli tudósok közös munkája *Osztályok és osztályharc az NSZK-ban,* Moszkva 1978. (L. I. Gincberg);

T. T. Tyimofejev könyve a *Munkásosztály az eszmei-elméleti ellenállás középpontjában,* Moszkva 1979. (B. P. Lihasov); a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetében készített közös kutatás, *Sztrájkok: történelem és jelenkor,* Moszkva 1978. (A. J. Grunt) stb.

Az ismertetés szerzője:

E. V. Klopov

SZUTA

Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézete

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KIADVÁNYA

BARA JÁNOS

Strukturális változások az alap- és középfokú társadalmi képzésben

118 oldal

16,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
MEGYEI ÉS KERÜLETI KIRENDELTSÉGEIN

intézeti hírek

A fogyasztás aktuális kérdéseiről

(Egy tanulmány nemzetközi vitája)

A szocialista országok tudományos együttműködésének keretében megalakult *Szocialista világrendszer* elnevezésű akadémiai témabizottság ösztönzésére az elmúlt években számos kiadvány jelent meg, tudományos összejöveteleket rendeztek a részt vevő országok (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, az NDK és a Szovjetunió) képviselői. A szocialista országok társadalmi, gazdasági fejlődése természetesen összetett, bonyolult folyamat; a témabizottság e folyamat egyes részkérdéseinek tanulmányozására csakhamar létrehozta különböző munkacsoportjait, témacsoportjait. Ez év elején *A szocializmus építésének kollektív tapasztalatai: általános törvényszerűségek és nemzeti sajátosságok* elnevezésű munkacsoport tekintette át az elmúlt két év (1978–1979) munkáját.

A munkacsoport tevékenységének nem teljes, de hű képét adják az elkészített és a közeljövőben megjelenő kötetek, mint például *A szocialista újratermelés elméleti kérdései* című monográfia, amely ebben az évben jelenik meg orosz nyelven, vagy az 1979-ben a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadója gondozásában megjelent *A szocialista újratermelés hatékonysága és a gazdasági mechanizmus* című tanulmánykötet. Ezekon kívül tanulmánykötetek jelennek meg a szocialista integrációról, a szocialista ál-

lam fejlődésének törvényszerűségeiről, a helyi hatalmi szervek működéséről. stb.

Az elmúlt időszak munkájának áttekintését követően a résztvevők megvitaták a szocialista országok életszínvonalpolitikájának sajátosságairól, várható alakulásáról készült tanulmányt.*

A szocializmus alapviszonyainak kialakulását követően a gazdasági-társadalmi fejlődés újabb szakaszára való áttérés, valamint a fejlődés külső és belső feltételeinek változásai arra ösztönzik a kutatókat, hogy mélyebben elemezzék a fejlődés eddigi menetét, vizsgálják a szocialista országok gazdaságának és társadalmának közös és sajátos vonásait, s erre építve, valamint az előbb említett új viszonyokat figyelembe véve kísérletet tegyenek a jövő várható tendenciájának előrejelzésére. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Szocialista Világrendszer Gazdasági Intézete vállalkozott arra, hogy a témabizottságban közreműködő szocialista országok kutatóinak bevonásával elkezdje e szerfelett aktuális és fontos téma vizsgálatát.

A tanulmány bevezetőben megállapít-

* Uzlovije problemi szocialno-ekonomiczeszkoj polityiki kommunyisztycieszkih i rabocsih partyij na etapah posztrojenyija dalnyejszevo szoversensztvovanyija razvitovo szocializma.

ja: a hetvenes évek végéig a szocialista országokban a dolgozók fogyasztásában és életszínvonalának alakulásában jelentős minőségi változások zajlottak le. A jövedelmek alakulásában mind nagyobb szerepet játszott az elvégzett munka mennyisége és minősége, megszűntek vagy csökkentek a jövedelmi differenciák a társadalom két nagy osztálya, a munkásság és a parasztság között. A fejlődést jelzi, hogy a reálbérek az egyes szocialista országokban 1960 és 1978 között a következőképpen alakultak (1968 = 100), NDK: 205, Lengyelország 176, Szovjetunió 173, Bulgária 168, Magyarország 163, Csehszlovákia 159 százalék. Emellett jelentősen módosult a fogyasztás struktúrája; egyfelől növekedett a tartós fogyasztási cikkek forgalma, másfelől előtérbe kerültek a táplálkozásban a magasabb értékű élelmiszerek.

Mindemellett – állapítja meg a tanulmány – a fogyasztás alakulása már a hetvenes években határozottabban jelzett néhány, elméletileg fő vonalaiban ugyan tisztázott, de a gyakorlatban meg nem oldott problémát. Így például világossá vált, hogy nem működik kellő mértékben a termelés hatékonyságát a fogyasztással összekötő mechanizmus, hogy nincs mindig meg a kellő összhang a vállalati bérfejlesztési lehetőségek és az állami költségvetés egyensúlyi helyzete között, továbbá a fogyasztás növekedése újólag felvetette a szocialista fogyasztási modell kialakításának szükségességét. Mindez nagyobb gondot okoz a fogyasztás egy viszonylag magasabb szintjén olyan körülmények között, amikor a szocialista országok gazdasági fejlődésének üteme legalábbis időlegesen nem éri el a korábbi évek, évtizedek igen magas átlagát.

A szocialista társadalomban a fogyasztás, az életszínvonal fejlődése, bővülése a szocialista életmód kialakulásának és megerősödésének, a személyiség fejlődésének komplex folyamatába illeszkedik, azt szolgálja. Természetesen a szocialista

életmód és a személyiség sokoldalú fejlődése szélesebb feltételeket igényel, mint az anyagi javak meghatározott mennyisége és minősége, emellett nélkülözhetetlen a szellemi, kulturális igények alakulása, kielégítésük lehetőségeinek bővítése, a nevelés, a tudatosság kialakításának folyamata, és kiemelkedő fontosságú a munka jellegének változása. Miután a termelés módja és jellege alapjaiban meghatározó hatású a fogyasztás jellegére és módjára, különösen jelentős az a tény, hogy a szocialista országok kommunista és munkáspártjai a hetvenes évek elején, közepén a gazdasági fejlődést elemző plánumaikon kiemelték egyrészt a termelés minőségi elemeinek fontosságát és annak szükségességét, hogy a lakossági jövedelmek növelése csakis a munka termelékenységének emelkedése, valamint a termelés hatékonyságának javulása arányában valósítható meg. Ugyszintén kivétel nélkül valamennyi szocialista országban felmerült, hogy a termelés hatékonyságának és minőségének, színvonalának emelése érdekében esetenként a dolgozók szélesebb rétegeit érintő át-képzésre, továbbképzésre lesz (illetve helyenként már van) szükség. Ez részben a korszerűbb termelési eljárások bevezetéséből, a modern technika alkalmazásából, részben pedig a gazdaságtalan termelés megszüntetéséből következik.

A szocialista országok előtt álló feladatok – mindenekelőtt a termelés hatékonyságának javítása, színvonalának emelése, továbbá az a célkitűzés, hogy a lakossági jövedelmeket, mindenekelőtt a munkabéreket a termelés minőségi és mennyiségi jellemzőivel szorosabban összekössék – különösen fontossá teszi az ösztönzők rendszerének alakítását, változását, az anyagi érdekeltség növelését.

Az anyagi érdekeltség rendszerébe szükségképpen nem csupán a munka szerinti bérezés tartozik, hanem egyéb tényezők is, például a lakáskörülmények javulásának lehetőségei, a pihenés feltételei, a gyermekellátás körülményei, költ-

ségei stb. A munka szerinti bérezés – mint a legfontosabb anyagi ösztönzés – természetesen maga is változik, alakul a szocializmus építésének különböző időszakában. Formáit, hatókörét számos tényező befolyásolja (pl. hiányszakmák). A jelenlegi tendencia a szocialista országokban az, hogy miközben továbbra is fennmarad a nehéz fizikai munka kiemelt díjazása, egyre nagyobb szerepet kell kapnia a kvalifikált, a minőségi munkának és az osztársadalmi méretekben hatékony teljesítményeknek. Tény azonban, hogy a termelékenyebb és a hatékonyabb munka megfelelő magasabb díjazásában a szocialista országok mindeddig csak az első kezdeti lépéseket tették meg. A tanulmány megállapítása szerint: „A KGST-hez tartozó szocialista országok kollektív tapasztalata arról tanúskodik, hogy az anyagi ösztönzés formáinak és módozatainak további javításában a jelenlegi időszakban döntő szerepet játszik a munka szerinti elosztás rendszere társadalmi-gazdasági feltételeinek megjavítása.” A munka szerinti differenciált bérezés megfelelőbb rendszerének kidolgozását és gyakorlati alkalmazását valamennyi szocialista országban aktuális feladatnak tekintik. A végzett munka szerinti differenciálásnál a szocialista országokban alkalmazott módszerek általában két elvre épülnek: *a)* a kvalifikáció szintje, a képzettség színvonala, a munkásnak a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye; *b)* a munkás termelőtevékenysége, a munka intenzitása, a végzett munka mennyisége. A tanulmány megállapítja: a szocialista országok többségében az elsőként említett elv szerint általában nagyobb mértékű a bérek differenciálódása, mint a második elv szerint. Összességében azonban a népgazdaságok különböző ágazataiban a legnagyobb mértékű bérdifferenciák sem haladják meg az 1:5 arányt, ez lényegében az ötvenes évek óta változatlan. A tanulmány megállapítása szerint különösen aktuális feladat, hogy a jövőben a má-

sodik elvként említett – a munkás termelőtevékenysége, a végzett munka mennyisége és minősége szerinti – differenciálás lehetősége növekedjék. A differenciálás azonban csak meghatározott feltételek mellett válhat hatékonyá, mint például: a dolgozók egyenlő lehetősége a munka minőségének javítására, a folyamatos munkavégzésre, megközelítőleg egyenlő esélyek a végzett illetve végzendő munkának megfelelő képzettség, szakismeret megszerzésére, illetve az átképzésre, továbbá a társadalmi juttatások olyan rendszerének megteremtése, amely lehetővé teszi, hogy a családnagyság, illetve az eltartottak szerinti jövedelem-differenciálódás ne lehessen erőteljesebb hatású, mint a munka szerinti jövedelmek különbségei. A tanulmány végkövetkeztetése a munka szerinti differenciálás tekintetében a következő: „Megállapítható, hogy a jelenlegi körülmények között nincs szükség arra, hogy gyökeresen megváltoztassuk a legalacsonyabb és legmagasabb bérek közötti (1:5-ös) arányt. Sokkal fontosabb feladat azonban, hogy kiszélesítsük a bérek közötti különbségeket az egyes foglalkozási ágakon belül és az azonos képzettséget igénylő szinteken a munka eredményességétől függően.”

Ennek a feladatnak természetesen a másik oldala: a kiegyensúlyozott, megfelelően ellátott belső piac, mely nélkül az anyagi ösztönzés eszközei nem funkcionálhatnak megfelelően. A jó minőségű és a keresletnek megfelelő összetételű árukkal és szolgáltatásokkal ellátott piac ezért nemcsak a társadalmi és politikai stabilitáshoz járul hozzá, hanem fontos eszköze a szocialista országok gazdasági fejlődésének is, az anyagi ösztönzők hatékony működésének közvetítésével.

A szocializmus építésének eddigi gyakorlatában a lakosság életszínvonalának egyik fontos meghatározója a társadalmi juttatások rendszere. Jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy biztosítja a társadalmi egyenlőséget a különböző sze-

mélyek és társadalmi csoportok között az élet olyan területein, mint például az oktatás, az egészségügyi ellátás, a gyermeknevelés stb. Mindemellett más területeken újabb differenciálódás forrását is jelenthetik a társadalmi juttatások, például az infrastrukturális ellátottság területén a városok lakossága javára, az erőteljesen dotált szolgáltatásokat különböző mértékben igénybe vevő személyek és csoportok között, végül a lakáselosztás területén a különböző mértékben kedvezményes vagy éppen ingyenes formákban részesülők között. A társadalmi juttatások terén több szocialista országban – állapítja meg a tanulmány – igen fontos feladattá vált a több gyermekes családok további támogatása, a minimális nyugdíjak felemelése, különös tekintettel arra, hogy a különböző ármozgások általában ezeket a rétegeket érintik a legkedvezőtlenebbül.

A társadalmi juttatások terén jelentkező ellentmondások hatására több szocialista országban újlag megvizsgálják, hogy mely területeken lehet valóban hatékonyan alkalmazni az ingyenes, illetve a kedvezményes szolgáltatásokat, felhasználni a juttatások különböző formáit, s mely területeken kell módosítani az eddigi gyakorlaton. Továbbá megfontolás tárgyává teszik, hogy mely szolgáltatásokat, illetve juttatásokat célszerű a központi állami kezelésből a vállalatok kezelésébe adni.

A tanulmány befejező részében a szocialista országok fogyasztási struktúrájának néhány problémájával, a fogyasztási magatartás jelentkező negatív jelenségeivel – az anyagi szemlélet erősödésével, a látványos és hivalkodó fogyasztói viselkedések megjelenésével – foglalkozott. A fogyasztás bővítésének további lehetőségeit és perspektíváit tárgyalva a szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy mind sürgetőbbé válik a fogyasztás szocialista modelljének kidolgozása, az anyagi javak fogyasztási szintjével párhuzamosan a lakosság kulturális színvo-

nalának gyors emelkedése, a szocialista értékrendszer megerősödése.

●

A kétnapos vitában természetesen a szocialista országok lakossága életszínvonalának, fogyasztási kultúrája alakulásának, szociális, egészségügyi ellátásának számos kérdése merült fel, mintegy az összesítő tanulmány megállapításainak igazolásául és kiegészítéseképpen. A felszólalók többsége emellett két – elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt nagyon fontos – témáról fejtette ki a véleményét. A szóban forgó két problémakör további tisztázása egyúttal lehetővé teszi az összesítő tanulmány koncepcionális továbbgondolását. Az egyik téma: *a fogyasztás helye és szerepe a szocialista újratermelésben*, valamint a tervezési gyakorlatban. Többen úgy ítélték meg, hogy az elmúlt időszak fejlődésének egyik fontos vonása az az ellentmondás, amely a fogyasztás tényleges gazdasági szerepe és a tervezési gyakorlat között alakult ki. Eszerint a szocialista újratermelésben nem csupán a termelő fogyasztás, hanem a közvetlenül nem termelő fogyasztás is fontos és meghatározott kereteken belül igen hatékony szerepet játszik. (Így például a munkaerő-áramlásban a juttatások, és általában a munkához, a munkahelyhez való viszony alakulásában.) Ezen túlmenően: a fogyasztás intenzitása, összetétele, szintje mindig is fontos termelésősztönző tényező, s a szocialista országok gazdaságfejlődésének egyik jellemző vonása az, hogy az utóbbi időszakban a fogyasztásnak a termelésre gyakorolt hatását erőteljesebben érvényesítik a kül- és belgazdasági viszonyok és mechanizmusok. Ezzel szemben a tervezési gyakorlat csak nehézkesen követi ezt a folyamatot, s a fogyasztás a népgazdasági tervekben gyakorta ma is úgy jelenik meg, mint „maradvány”, vagyis nem aktív, hanem passzív eredményként szerepel. (Ilyen értelemben

foglalt állást például H. Holay, a Lengyel Tudományos Akadémia tagja.) Következésképpen a termelő és nem termelő fogyasztás közötti arány maga is külön problémaként jelenik meg a gazdaságfejlődés meghatározott periódusaiban. Másként fogalmazva: korántsem bizonyos, hogy a szocialista országok fejlődésében minden időszakban szükségképpen azonos arányoknak kell kialakulniuk a termelés, a termelékenység növekedése és a fogyasztási szint növekedése között, habár természetesen „hosszú távon” és egészében a fogyasztási színvonal növekedése csak az előbbiek színvonalának növekedése révén biztosítható. (Ezt fogalmazta meg például Földes Károly, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa.) E vélemények szerint feltétlenül szükség van arra, hogy elméletileg és alaposabban tisztázzuk a fogyasztás hatékonyság-növelő szerepét a termelésre, továbbá, hogy a gyakorlatban is az eddigénél jobban érvényre kerülhessen a fogyasztás említett aktív szerepe. A felszólalók közül többen tárgyalták az ezt elősegítő gyakorlati mechanizmusok problémáját: a vállalati érdekeltség jelentőségét a lakossági igények kielégítésében, a fogyasztói árrendszer szerepét, hatékony működésének fontosságát.

A másik fontos vitakérdés: *a szocialista társadalom fogyasztási modellje*, illetve a fogyasztási modell kialakítását meghatározó tényezők. Többen, így például Sz. Satalin akadémikus (SZUTA Szociológiai Kutatóintézete) azt a véleményt fogalmazták meg – részben az összefoglaló tanulmány idevágó megállapításával polemizálva –, hogy ez idő szerint korántsem jelent sürgető feladatot a szocialista fogyasztási modell kidolgozása. Azok a felszólalók – például D. Mahova (Csehszlovák Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete), K. Kirova (Bolgár Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete) –, akik felhívták a figyelmet arra, hogy országokban egyoldalú, a szocialista élet-

mód normáinak ellentmondó fogyasztási szokások, magatartási formák is megjelentek, hangoztatták ugyan a szocialista fogyasztási modell elméleti kutatásának és gyakorlati érvényesítésének sürgető szükségességét, nem vonták azonban kétségbe azt, hogy a szocializmus jelenlegi fejlettségi szintjén legsürgetőbben egyes rétegek (például az alacsony jövedelműek, a sokgyermekesek) életszínvonalának problémái jelentkeznek. A fogyasztási modellel összefüggésében a felszólalók – többek között A. I. Szmirnov (Szovjetunió Állami Tervhivatala), A. Kupyek (LEMP KB Marxizmus-leninizmus Alapproblémái Intézete) – rámutattak a termelőtevékenység és a fogyasztás közötti szoros kapcsolatra, illetve e kapcsolat erősítésének szükségességére a szocializmusban. Továbbá részletesebben elemezték a különböző tényezők, így az ármozgások, az áruellátás hatását a fogyasztás jellegére – e kérdéshez hozzászólt többek között Timár János egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem), G. Haupt (NSZEP KB társadalomtudományi Akadémiája).

A szocialista országok fogyasztási modelljének és fogyasztási színvonalának alakulásával kapcsolatban külön kérdéskör az, hogy a jelenlegi fejlődési szakasz (egyrészt a gazdasági növekedés lehetőségeinek korlátozottsága, másrészt pedig az életszínvonal növekedési ütemének bizonyos fokú lassulása a tárgyalt országokban) hogyan befolyásolja a szocialista fogyasztási modelltől kialakult elképzeléseinket. A fogyasztás és az életszínvonal növekedési lehetőségeinek csökkenése egyúttal arra is készíthet, hogy magát a szocialista fogyasztási modellt ebből a helyzetből kiindulva dolgozzuk ki. Ez esetben azonban – hangoztatták többen, így például Falusné Szikra Katalin (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) – az a veszély áll fenn, hogy nem a jelenlegi gazdasági problémáink okainak vizsgálata, e problémák megoldási módjának kutatása ke-

rül a figyelem középpontjába, hanem az adott helyzetnek megfelelő fogyasztási színvonal jelenik meg általános modellként. E megközelítésből adódó következtetés szerint: jelenleg elsősorban gazdasági fejlődésünk lehetőségeinek kutatása és gyakorlati megteremtése a legsürgesebb feladat, s a szocialista fogyasztási modell a fejlődés útjának, formáinak és eredményeinek ismeretében alakítható ki a következő időszakban. Vagyis a szocialista társadalom fogyasztási modelljének kialakulása hosszú történelmi folyamat eredménye lehet csupán, s óvakodnunk kell attól, hogy egy-egy rövidebb átmeneti időszak sajátosságaiból vagy kényszerűségéből adódó fogyasztási

irányt, követelményt általában a szocialista fogyasztás normatív szabályává rögzítsük.

●
A megvitatott összefoglaló tanulmány, valamint maga a vita néhány fontos következtetése szükségessé teszi, hogy a munkabizottság egyfelől a gyakorlati hasznosítás érdekében beszámoljon munkája eredményéről az együttműködésben részt vevő országok tervező szerveinek, másfelől pedig a még további kutatásra váró kérdések széles köre újabb elemzések lehetőségét és szükségességét teremti meg.

Balogh István

MEGJELENT!

BALOGH ISTVÁN

A társadalmi információ

340 oldal

Ára: 31,- Ft

Megvásárolható

a könyvesboltokban

A GONDOLAT KÖNYVKIADÓ ÉS AZ MSZMP KB
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE KIADÁSÁBAN

Életmód és társadalmi struktúra

(Szociológiai kongresszus az NDK-ban)

Napjaink szociológiája mind a szocialista, mind pedig a kapitalista országokban egyre nagyobb figyelmet fordít az életmód kérdéseire. Ezek a vizsgálódások alkalmat adnak arra, hogy az adott társadalom manifesztált eszméi a gazdasági-társadalmi folyamatok empirikus valóságában mérettessenek meg, s egyben alkalom nyílik a két világrendszer életmódbeli eredményeinek és hiányosságainak az összevetésére is. Egyfelől tehát az életmódkutatások hozzájárulnak a társadalmi önismerethez, másfelől pedig részét képezik a két világrendszer versenyének és ideológiai konfrontációjának.

Ezek a szempontok érvényesültek a Német Demokratikus Köztársaság marxista-leninista szociológiájának 3. kongresszusán, amelyet ez év március 25. és 27. között rendeztek Berlinben. A kongresszus elsősorban az NDK-beli szociológia seregszemléje volt, mintegy 850 hazai szociológus és társadalomtudománnyal foglalkozó szakember vett részt rajta, de igen élénk volt a nemzetközi érdeklődés is iránta. Ezt az érdeklődést a mintegy 40 külföldi vendég reprezentálta a szocialista országok és a nyugat-európai kommunista és munkáspártok szociológusai köréből. A magyar szociológiát Szalay Sándor, Vágvölgyi András és Bóhm Antal képviselték.

A kongresszus központi témája *A társadalmi struktúra és az életmód a fej-*

lett szocialista társadalom építésében a Német Demokratikus Köztársaságban címet kapta. A nyitó referátumot *Rudi Weidig* tartotta a társadalmi struktúra és az életmód fejlődésének dialektikájáról. A plenáris ülések programjából kiemelhetjük *Georg Assmann* és *Toni Hahn* előadását a szocialista életmód, az életkörülmények és a tevékenység szerkezet kutatásának elméleti problémáiról, *Manfred Lötsch* korreferátumát a fizikai és a szellemi munka közötti alapvető különbségek csökkenésének problémáiról, továbbá *Gunnar Winklernek* a szociálpolitika és az életmód összefüggéseiről, *Siegfried Grundmannak* a városok fejlődésének szociológiai problémáiról, *Kurt Krambachnak* a vidék területi struktúrájának a fejlett szocializmus körülményei közötti változásairól tartott előadását, valamint *Artur Meiernek* a polgári „mindennapi élet”-szociológia kritikájával és az életmód indikátorai-val foglalkozó előadását.

A plenáris ülések előadásait, vitáit kerekasztal konzultációk és munkacsoport-viták egészítették ki. A konferencia tematikájának szélességét és tartalmát jól jelzik a kiegészítő rendezvények témái: a szocialista életmód fejlesztése a nagyvárosokban; a terület, a társadalmi struktúra és az életmód összefüggései; a fejlődő országok szociológiájának tapasztalatai és feladatai; az egészséges életvitel és a szocialista életmód kapcso-

lata; az NDK egyetemeken történő szociológusképzés gyakorlati kérdései szerepeltek önálló témaként kerekasztal konferenciák keretében. A munkacsoportok megbeszélései, vitái a munkásosztály és az értelmiség közeledésének problémáit; a vidéki lakosság struktúrájának és életmódjának fejlődését; a tudományos-technikai forradalom életmódot és személyiséget formáló hatását; a szakképzés, művelődés és a kvalifikáció társadalmi összefüggéseit; a városiasodás életmódváltoztató hatásait; a család és a dolgozó nő szocialista életmódbeli szerepét; az ifjúság társadalmi aktivitását és életmódját; a szabad idő kérdéseit; a szociálpolitika életmódot befolyásoló lehetőségeit; a társadalmi struktúra és az életmód szociológiai indikátorait; valamint a társadalmi struktúra és életmód ideológiai összefüggéseit tartalmazták. A külföldi vendégek előadásait a munkacsoportok ülésein tartották.

Mint a felsorolt témák mutatják, mind a társadalmi struktúra, mind pedig az életmód kategóriája olyan széles szo-

ciológiai fogalom, amelyek köré – ha csak áttételesen is – felsorakoztatható a szociológiai kutatás számos ága. A szocialista építés alapkérdései ezáltal igen széles területen kerülhettek vizsgálatra és vitára a kongresszus folyamán.

A kongresszus tematikája egyben arra is utal, hogy a szocialista országok fejlődésében hasonló jellegű elméleti és gyakorlati kérdések merülnek fel, amelyek feltárásához és társadalmi kezeléséhez a szociológiai eszközök használata elengedhetetlen. A különböző szocialista országokban igen fontos és hasznos tapasztalat, információ halmozódott fel a társadalomtudományokban – így a szociológiában is –, amelyeknek kölcsönös megismerése közös érdekünk. A hasonló jellegű kongresszusok, konferenciák a tapasztalatok és az új információk nemzetközi felhasználásán túl ebből a szempontból is fontos szerepet játszanak.

A kongresszus alkalmából a Deutsche Zeitschrift für Philosophie külön számot jelentetett meg.

B. A.

MEG J E L E N T !

BÖHM ANTAL-PÁL LÁSZLÓ

Bejáró munkások

(Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzése)

325 oldal – Ára: 20,- Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA
MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
MEGYEI ÉS KERÜLETI KIRENDELTSÉGEIN
ÉS KÖNYVESBOLTOKBAN

Tolnai Gyula

A gyári kódextől az „ipari demokráciáig” című disszertáció védéséről

Világszerte az érdeklődés előterébe kerültek az üzemi viszonyok, az üzemi demokrácia, a részvétel kérdései. Magyarországon is jelzik ezt a szaporodó elméleti viták, valamint az üzemi demokrácia konkrét megnyilvánulásainak gyakorlati elemzése. Az üzemi viszonyok vizsgálata során a kutatók szembekerülnek a fejlett tőkésországok üzemi viszonyainak alakulásával, a tőkés vállalatokon belüli dolgozói részvétel kérdéseivel is.

Tolnai Gyula, aki a Társadalomtudományi Intézetben készítette el kandidátusi disszertációját *A gyári kódextől az „ipari demokráciáig” (Az üzemi viszonyok alakulása a kapitalizmusban)* címmel, vizsgálódásaiban abból indult ki, hogy a tőkés vállalatokon belüli dolgozói részvétel kérdései a fejlett tőkésországok társadalmi-politikai életének fontos problémájává váltak, vezetési, szervezési és termelési vonatkozásokból politikai és ideológiai kérdésekké alakultak. A mai kapitalizmusban bekövetkezett változások egyik fontos eleme az „ipari demokrácia” rendszerének kialakulása, a tőkés üzemi viszonyok vizsgálata így a mai kapitalizmus mechanizmusa megértéséhez is hozzájárul. Egyben megvilágítja a fejlett tőkésországokban a termelés társadalmi feltételeinek szerveződését és a munkásmozgalom tevékenykedésének feltételeit is.

A disszertáció elsősorban a mai tőkés

üzemek viszonyait, részvételi rendszereit, ezek működését mutatja be. Mivel a mai állapotok történelmi fejlődés eredményei, szükségesnek mutatkozott a tőkés–munkás viszony alakulásának történelmi áttekintése, amely lehetőséget nyújt fejlődési szakaszok és típusok megállapítására.

Az elemzés abból a megállapításból indul ki, hogy a tőkés–munkás viszony változásait alapvetően a termelési érdekek kényszerítik ki, de a szabályozás már társadalmi-politikai probléma, amely az adott osztály-erőviszonyok függvénye. A tőkés termelés fejlődése az alapvető mozgató, amely a burzsoáziát érdekelte, a munkásosztályt pedig képessé tette az üzemi viszonyok megváltoztatására, kikényszerítve az üzemi viszonyok valamiféle szabályozását. A gyári kódexek rendelkezéseitől az ipari demokrácia rendszerének kialakulásáig tartó úton a spontán egyéni kezdeményezéseket a társadalmi szabályozás elemeinek megjelenése követte: a kezdeti gazdasági viszonyból társadalmi-politikai viszony alakult ki üzemi keretekben is, amely a termelés igényeinek és az osztály-erőviszonyoknak a függvényében mindinkább tudatos társadalmi, politikai szabályozást igényel.

A történelmi elemzés alapján a disszertáció a tőkés üzemi viszonyok alakulásában három szakaszt különböztet meg:

a) a tőkés viszonyok kialakulásakor az üzemekben a tőkésék és munkások között nincsenek társadalmilag szervezett kapcsolatok;

b) a közvetett kapcsolatok kiépülése („az ipari kapcsolatok rendszere”);

c) az üzemekben kialakul a közvetlen kapcsolatokat biztosító szabályozórendszer („ipari demokrácia”).

A disszertáció II. fejezete részletesen elemzi a közvetlen üzemi kapcsolatok megeremtésének folyamatát, módszereit, intézményeinek kiépülését és működési mechanizmusát. Az első paternalista kísérleteket a „szociális béke” megeremtésére tett intézkedéseknek tekinti, a múlt századi részesedési rendszerektől kezdve az első munkásképviselőket kialakításáig. A burzsoázia és a vezetés együttműködést, a munkásság érdekvédelmet, információs és ellenőrzési lehetőségeket várt a képviselőektől. A disszertáció áttekinti az üzemi munkásképviselőket megszilárdulását a munkásmozgalom megerősödő politikai küzdelmeivel összefüggésben. Külön elemzi az amerikai praktikizmus sajátos megoldásait az üzemi integráció megeremtése érdekében (a tudományos munkaszervezést, az emberi kapcsolatok tudományát és a vállalatvezetés megújításait). Rámutat arra, hogy a II. világháborút követő időben a nyugat-európai tőkésországokban a politikai erőviszonyok közvetlenül befolyásolták az üzemi dolgozók képviselői intézményeinek funkcionálását; a burzsoázia ezt integrációs mechanizmusnak szánta és politikai együttműködési szintre kívánta emelni. A munkások osztálytudatos erői emiatt gyakran az egész kapcsolatrendszert elutasították.

A disszertáció következő fejezete a tőkés üzemi viszonyokban és a képviselői rendszerekben az 1960-as évektől napjainkig végbement változásokat mutatja be. Az üzemi viszonyok alakulásának kulcsszava ebben az időszakban a részvétel, a participáció. A szerző értékelése szerint a dolgozók részvétele a tő-

kés vállalatok vezetésében a vezetés specifikus módjának tekinthető, amely bevonja a dolgozókat vagy képviselőket – különböző szinteken és formákban – a vállalati tevékenység egyes területeinek vezetésébe; egyben a tőkés–munkás üzemi viszony szabályozásának sajátos formája. A részvétel lehetőségét, illetve hatékonyságát tekintve a disszertáció megkülönbözteti a termelésre orientált részvételt és a hatalomra orientált részvételt. Majd részletesen bemutatja több fejlett tőkésország üzemi viszonyainak szabályozási mechanizmusát, intézményeinek felépítését; e megoldási módok sajátosságaikkal és eltérő vonásaikkal mind egy-egy sajátos kísérlet példáinak is tekinthetők. Az ipari demokrácia rendszerének főbb típusai: a) a részvételt a szakszervezetektől formailag különálló üzemi képviselői intézmények biztosítják, amelyek működését előírások szabályozzák (üzemi bizottságok Franciaországban; az NSZK-beli Mitbestimmung, ahol a képviselői rendszer szintjein a szakszervezet is jelen van); b) a részvételt vállalati szintű kollektív szerződések szabályozzák, itt a szakszervezetek tevékenysége a meghatározó (Svédországban a szakszervezeti központok közreműködésével; Olaszországban a szakszervezetek által kivívott demokratikus ellenőrzési tendenciákkal; c) a multinacionális vállalatoknál található részvételi rendszerek.

Összegzőként a szerző megállapítja, hogy az üzemi képviselői rendszerek a tőkés–munkás viszony legfontosabb közvetítőivé váltak, amelyekhez kapcsolódnak a szakszervezetek, illetve a tulajdonosi szövetségek és a termelésre orientált rendszerekben a menedzsment. Jelen vannak a korszerű vezetés és szervezés igényei, a dolgozók aktivizálásának szándéka, az érdekközvetítési törekvés, de politikai hatások is: az állam megnövekedett felügyeleti, szabályozó szerepe, illetve a politikai pártok, a munkáspártok hatása (a szakszervezeteken kereszt-

tül és közvetlenül is). Az üzemi viszonyokat a részt vevő felek érdekei, ellentétei és az erőviszonyokon alapuló kompromisszumok alakították. A participációs rendszer az üzemi konfliktusok olyan szabályozási mechanizmusa, amely az együttműködést a konfliktusok tárgyalásos megoldásával kívánja biztosítani, hogy megakadályozza a konfliktusok társadalmi-politikai problémává szélesedését. Az antagonisztikus ellentmondások miatt csak részben és kompromisszumok sorozatán keresztül, átmenetileg tudja betölteni ezt a funkciót.

Tolnai Gyula disszertáció-tervezetének munkahelyi vitáját 1979. február 15-én külső szakértők bevonásával rendezték meg a Társadalomtudományi Intézetben. A vitaülés 20 résztvevője közül a vitában véleményt nyilvánított Mód Aladárné (KSH), Makó Csaba (Szociológiai Kutató Intézet), Kárpáti Tamás (SZEKI), Vigvári András (Politikai Főiskola) és a Társadalomtudományi Intézet munkatársai közül Böhm Antal, Kolosi Tamás, Pogány György. Véleményüket előzetesen írásban küldték el: Buza Márton (SZEKI), Lick József (Politikai Főiskola), Molnár László (Népeségtudományi Intézet), Stuber Ervinné (SOTE). A vitaülésen Balogh István, a Társadalomtudományi Intézet tudományos osztályvezetője elnökölt.

A hozzászólók és az írásos vélemények a választott témát egyöntetűen igen aktuálisnak és fontosnak tartották, hiányt pótló és érdeklődésre számot tartó munkának, amelynek eredményei hasznosíthatók. A dolgozat marxista szellemű vizsgálata egy objektív folyamatnak, amelynek mozgatóerőit világosan feltárta.

A téma történeti megközelítését a hozzászólók egyértelműen helyeselték; Makó Csaba szerint érdeme a dolgozatnak a magyar szociológiában hiányzó történelmi szemlélet, Lick József és Molnár László is a történelmi elemzés szükségességét emelte ki. Néhány hozzászó-

ló figyelmeztetett arra, hogy a történelmi elemzés következtében a leíró jelleg arányaira jobban kell figyelni.

A hozzászólók helyeselték, hogy egy-egy ország részletes elemzése helyett sokoldalú, differenciált képet adott a dolgozat az üzemi viszonyok általános fejlődéséről. Kolosi Tamás kiemelte, hogy az NSZK-beli üzemi viszonyok szabályozórendszerének fejlődését precízen, árnyaltan mutatja be a dolgozat, a különböző országokban alkalmazott eltérő típusok leírása meggyőző.

A dolgozattal kapcsolatban a hozzászólók álláspontja eltért egymástól abban a kérdésben, hogy a szerző a tőkés üzemi viszonyok fejlődésének vizsgálata kapcsán foglalkozzon-e a szocialista üzemi viszonyok, az üzemi demokrácia fejlesztésének aktuális kérdéseivel. Egyesek a mai viszonyainkra vonatkozó megállapítások erősítését javasolták, míg mások véleménye szerint a szocialista üzemi viszonyok elemzése már külön, önálló vizsgálat tárgya.

A vita résztvevői elismerően szóltak a dolgozat új tudományos eredményeiről, javasolták, hogy ezeket határozottabban ki kell emelni, a leíró részek, különösen a korai időszakokkal foglalkozó alfejezetek rövidítésével, és az anyag általánosító következtetéseinek összefogottabb kifejtésével. Ezekhez Kolosi Tamás a tőkés–munkás viszonyt közvetítő különböző faktorok hangsúlyozottabb kiemelését javasolta, Makó Csaba a részvétel problematikájában az állam szerepének bemutatását vetette fel, Mód Aladárné a szakszervezetek funkcióváltásainak kiemelésére hívta fel a figyelmet, Vigvári András a politikai hatások, a politikai pártok, az osztályharc szerepének hangsúlyozottabb kiemelését ajánlotta.

A hozzászólók véleménye, észrevétele és javaslati alapján a zárszóban Balogh István összefoglalta a munkahelyi vita megállapításait: a dolgozat aktuális témája, a gazdag irodalom- és forrásanya-

ga, új és önálló tudományos eredményei alapján alkalmas arra, hogy a szerző – a bíráló észrevételeket figyelembe vevő átdolgozás után – kandidátusi disszertációként benyújtsa.

A kandidátusi disszertáció védeése 1980. április 8-án zajlott le a Magyar Tudományos Akadémián. Az értekezés opponensei voltak: Héthy Lajos, a szociológiai tudományok kandidátusa és Lick József, a filozófiai tudományok kandidátusa.

Héthy Lajos a disszertáció témájának aktualitásáról szólva hangsúlyozta, hogy az úgynevezett ipari demokrácia fejlődése a jelenkori folyamatok fontos mozzanata a fejlett tőkésországokban; amit a hazai politikai és tudományos gondolkodásban eléggé bagatellizáltak és jórészt tájékozatlanságból – de bizonyos előítéletek továbbélése miatt is – csak manipulációnak tekintik, ami nem hoz tényleges módosulást. A fejlett tőkésországok megváltozott ipari viszonyainak, az ezzel összefüggő politikai-társadalmi fejlődésnek, ideológiai átalakulásnak a marxista kritikai elemzése – amire Tolnai Gyula vállalkozott – olyan kezdeményezés, amely feltétlenül üdvözlendő. Eltekintve néhány kisebb lélegzetű vállalkozástól, ez az első olyan munka, amely a témát történeti-szociológiai megközelítésben, a maga teljességében igyekszik feltárni.

Ami a disszertáció érdeme – az átfogó problémafelvetés, nagyívű történeti folyamatok elemzése –, az egyúttal problémákat is hoz magával, fontos összefüggések elhalványulnak. Így gazdagon mutatja be a tőkés ipari viszonyok intézményi kereteinek átalakulását az elmúlt közel kétszáz évben, viszont kevesebbet szól a mai tényleges ipari viszonyokról. Jól ábrázolja a tőkés ipari viszonyok és az osztályharc, a politikai szféra közti összefüggéseket, de az ipari demokrácia a társadalmi-gazdasági fejlődés szélesebb összefüggésrendszerében értelmezhető. Az opponens kiemelte például a fejlett tőkésországok mai mun-

kásságának magasabb iskolázottságát, felkészültségét a beleszólásra, a közügyek iránti nagyobb nyitottságát; ezek is alapot nyújtanak a participációs törekvésekhez.

Héthy Lajos vitatta a disszertációnak azt a megállapítását, hogy a hatalomra orientált részvétel tendenciája erősödő. Véleménye szerint a munkára orientált részvétel döntései jobban és közvetlenebbül kihatnak a munkások érdekeire. Ezeknek a munkások számára elsődleges részvételi megoldásoknak az érdemi elemzése – a disszertáció „makropolitikai” szemlélete miatt – elmaradt. A participáció jelenségeinek teljesebb magyarázatához az opponens szükségesnek tartja az üzemi, vállalati szintű érdekviszonyok számbavételét is. Az ipari viszonyok demokratizálásának a tőkés társadalomban megvannak a maga korlátai, de növeli a munkásság ellenőrzését sorsa felett, javítja érdek-érvényesítési képességeit. Bár a szocialista és a tőkés vállalatok igen jelentős specifikumaikban különböznek, a termelés szervezeti-társadalmi kérdéseinek, a részvétel megoldásainak tanulmányozása a tudomány és a társadalmi gyakorlat szempontjából egyaránt jelentős. Az opponens a disszertáció tudományos teljesítménye alapján javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését.

Az értekezés másik opponense, *Lick József* abból indult ki, hogy Tolnai Gyula a tőkés társadalom kulcsfontosságú mikrofolyamatait veszi vizsgálat alá a kapitalizmus üzemi viszonyainak történeti-szociológiai elemzésével, ezzel mind szociológiai, mind ideológiai és politikai szempontból hozzájárul a mai fejlett tőkés társadalom alapvető viszonyrendszerének és az osztályharc gyakorlatában előállott új helyzetnek a jobb megértéséhez. A disszertáció marxista pozícióból tárja fel ezeket az összefüggéseket, szintetizáló, áttekinthető jelleggel. Bár nem mondható, hogy a téma feldolgozatlan – már hazai irodalma is van –, de a kü-

lönböző irányú kutatások ellenére ma számos kérdés tisztázatlan és jelentős értelmezési különbségek állnak fenn. A dolgozat nagy tényanyagra támaszkodva hozzájárul ezek tisztázásához.

Az értekezés jól érzékelteti a tőkés-munkás viszony fejlődésének történelmi folyamatát. Jelentős érdeme a dolgozatnak, hogy a történelmi alaptendenciák kibontása mellett nagy gondot fordít az egyes fejlett tőkésországok illetve az európai és amerikai fejlődés közötti különbségek jellemzésére. Így a történelmi konkrétság az egyes országok eltérő sajátosságainak feltárásában is érvényesül. Az értekezésből tényszerű képet kapunk a kapitalista társadalom érdekviszonyainak történelmi változásáról. E változások egyrészt kifejezik a munkásosztálynak mint osztálynak önállóvá válását, másrészt képet kapunk arról, hogy miként alakulnak ki az üzemi viszonyokban a konkrét érdek-egyvetetési mechanizmusok. Ezek egyfelől a munkásosztály harcának valóságos eredményei, amelyek kedvező lehetőségeket teremtenek az alapvető osztályérdekek realizálásáért folyó harchoz, másfelől azonban a munkásság tekintélyes rétegeinek a tőkés társadalommal való „megbékélését” segethetik elő.

Lick József véleménye szerint a dolgozói részvétel a tőkésosztály számára több vonatkozásban fontos, ezek között lényeges szerepet tölt be a manipuláció is, amit szerinte nagyobb hangsúllyal kellene tárgyalni. A modern termelés, a technika hatékony működtetése elkerülhetetlenné teszi a fokozott dolgozói részvételt az üzemekben, másfelől a dolgozói részvétel tőkés szabályozása egyben manipulációs célokat is szolgál, a közvetlen napi érdekek kompromisszumával azt kívánják elérni, hogy elkerülhetők legyenek a társadalmi méretű érdekkonfliktusok.

Az opponensi vélemény elismerően alapította meg, hogy az értekezés nagy információs anyagot sikeresen rendezett,

szelektált. A részvétel szervezeti formáinak tárgyszerű leírása mellett azonban hiányos a működésük hatékonyságának elemzése. Az opponens szerint a disszertáció nem kapcsolja be eléggé gondolatmenetébe a politikai pártok, elsősorban a munkáspártok szerepének, követeléseinek, állásfoglalásainak hatását. Továbbá a disszertáció témájának fontos kiegészítése lehetne az üzemi viszonyok konkrét vizsgálata a magyarországi történelmi fejlődésben, valamint egy kitekintés a szocialista üzemi viszonyok szempontjából figyelembe vehető tapasztalatokra.

Lick József opponensi véleményét abban összegezte, hogy Tolnai Gyula disszertációját a választott téma színvonalas, marxista szempontú kifejtésének tartja, melynek erényei messze felülmúlják hiányosságait. Az értekezés mindenképpen megfelel a kandidátusi cím megszerzése iránti követelményeknek.

Tolnai Gyula válaszában először a manipulatív jelleg értelmezéséről kialakult vitához kapcsolódott. Kifejtette, hogy folyamatában kívánta érzékeltetni azokat a változásokat, amelyek ellentmondásosan, sokszor manipulatív jelleggel is, de a tőkés üzemi viszonyok demokratizálódásához vezettek, erősítették a dolgozók pozícióját az üzemekben. Ezt ellentmondásos, kompromisszumos, de valóságos folyamatként értelmezi.

Egyetértett azzal, hogy az üzemi viszonyok változásai különböző tényezők egyidejű hatására mennek végbe. Az opponensi vélemények a mai részvételi rendszerek kialakulásához vezető okokat tekintve más-más tényezőre helyezik a hangsúlyt. A disszertáció két fő okot emelt ki: a termelési folyamatok követel- te változásokat és az érdekek tudatosabbá váló kifejezését, ami egyben az osztályharc, a politika hatását is jelenti. Ezek mellett több más tényező is szerepet kapott, így a Héthy Lajos által említett tény: a változott életszínvonalú, magasabb képzettségű munkások nemcsak követelik a részvételt, de képesek

is élni vele. Jogos igény a munkásmozgalom, az egyes politikai pártok törekvéseinek, hatásának részletesebb elemzése, ezt elsősorban terjedelmi okok és a munka átfogó jellege nehezítették.

Elfogadta a disszertáns azt a kritikai észrevételt, hogy a munkára orientált részvétel eredményei is egyértelműen a munkásokat szolgáló lépések.

Jogosnak tekintette azt az igényt, hogy az ipari demokrácia működési mechanizmusának hatékonyságát vizsgálni kell, a vonatkozó irodalom megálapításai azonban erre nézve eléggé elmentmondóak és ellenőrzésük helyi szociológiai elemzéseket igényelne.

Az ipari demokrácia rendszerének általános megítéléséről a nézetek szintén eltérőek: a tisztázást nehezíti, hogy az újabb, szélesebb körű részvételi kísérletek csak egyévtizedes múltra tekintenek vissza. Ehhez kapcsolódóan – a bíráló

bizottság kérdésére – a disszertáns áttekintést adott a munkásmozgalom különböző áramlatainak és szervezeteinek hatásáról és állásfoglalásáról az üzemi viszonyokkal és a részvételi rendszerekkel kapcsolatban.

A magyarországi üzemi viszonyok alakulásának elemzését jogos felvetésnek és fontos feladatnak tartva, Tolnai Gyula jelezte további tervezett kutatásainak fő irányait a kapitalizmuskori magyar ipari kapcsolatok sajátosságainak feltárására. Ez alapot adhat majd azon előzmények és hagyományok tisztázására, amelyek a szocialista ipari viszonyok kialakítását is befolyásolták.

Az opponensi vélemények alapján a bíráló bizottság egyhangúlag javasolta Tolnai Gyula részére a kandidátusi fokozat megadását, amit a TMB szervei odaitéltek.

R. T. M.

MEGJELENT!

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
KIADÁSÁBAN

BENEDEK SÁNDOR

Változások a munkásosztály struktúrájában

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
MEGYEI ÉS KERÜLETI KIRENDELTSÉGEIN

164 oldal – Ára: 16,- Ft

Pályázati felhívás aspiranturára

az SZKP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadémián
az 1982/83-as tanévre

Az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Bizottsága pályázatot hirdet a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémián aspirantúra elvégzésére, a filozófia, a politikai gazdaságtan, a nemzetközi munkásmozgalom, a pártépítés és a szocialista államelmélet témaköreiben.

Pályázni lehet általános elméleti, ideológiai jellegű és nemzetközi vonatkozású témákkal, különös tekintettel a munkásmozgalom, a pártmunka gyakorlata és a szocializmus gazdasági-társadalmi fejlődésének legfontosabb kérdéseire. A téma-választáshoz az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (Budapest VI., Benczur u. 33.) segítséget biztosít.

A tanulmányi idő 3 év. Az aspiránsok ösztöndíjban, családjuk az előírásoknak megfelelő juttatásban részesül.

Pályázhat minden olyan 40 évesnél nem idősebb párttag, aki

- egyetemet, főiskolát végzett;
- mozgalmi tapasztalattal és a tudományos munka végzéséhez megfelelő készséggel és alapokkal rendelkezik;
- tudományos és ideológiai szempontból aktuális témán kíván dolgozni;
- orosz nyelvtudása van.

Elsősorban ideológiai, kulturális területen dolgozó pártmunkások, a marxista tanszékek tapasztalt oktatói, a központi hírközlő szervek (sajtó, rádió, tv) elméleti, gazdaságpolitikai, kulturális rovatainak vezető munkatársai pályázatát várjuk.

A jelentkezéshez mellékelni kell:

- részletes életrajzot;
- az iskolai végzettség igazolását;
- minősítést az eddigi munkáról;
- a választott téma vázlatát;
- az eddigi publikációk rövid ismertetését.

A pályázatot – az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetével történt előzetes konzultáció alapján – 1981. január 15-ig lehet benyújtani a budapesti, illetőleg a megyei pártbizottságokhoz. A pályázatokat – felvételi vizsga alapján – a Központi Bizottság illetékes szerve bírálja el, és a döntésről a pályázókat értesíti.

Budapest, 1980.

MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁG
AGITÁCIÓS ÉS PROPAGANDA BIZOTTSÁG

idegen nyelvű összefoglalók

ТАМАШ КОЛОШИ—ФЕРЕНЦ КОВАЧ

Некоторые элементы материальных условий жизни трудящихся промышленности

(Первые результаты венгеро—польского сравнения)

Данную статью авторы подготовили в качестве доклада на научном семинаре по вопросам социалистического образа жизни в рамках заседания Проблемной Комиссии многостороннего сотрудничества академий наук социалистических стран „Эволюция социальной структуры социалистического общества. Социальное планирование и прогнозирование” в марте 1980 г., в Яблонне (Польша). Авторы докладывают о первых результатах одного международного совместного исследования, в котором участвуют болгарские, венгерские, немецкие, польские, чехословацкие и советские социологи. Тема исследования: „Сближение рабочего класса и интеллигенции.” Первым начался сравнительный анализ положения трудящихся промышленности в Венгрии и Польше. Об этом говорится в статье авторов, которую они обсудили с польскими коллегами, участниками совместного исследования.

Польское исследование проведено весной и летом 1979 г. на основе промышленной репрезентативной выборки, (№ = 2348) венгерское — весной 1979 года на основе квотной пропорциональной выборки (№ = 2150). Трудящиеся промышленности были разделены на четыре группы: 1. группа работников физического труда, не имеющих квалификацию; 2. группа работников физического труда, имеющих квалификацию; 3. группа работников умственного труда без высшего образования; 4. группа работников умственного труда с высшим образованием или с руководящей должностью. Были исследованы следующие элементы материальных условий жизни: заработка опрошенного, доход на душу в семье, квартирное положение семьи, обеспеченность семьи предметами потребления длительного пользования, доля отдыха в годичном отпуске. Все эти элементы были суммированы и в одном комплексном показателе, при помощи которого провели многосторонний анализ различий в положении четырех групп трудящихся промышленности двух стран. Важнейшие результаты анализа: по исследованным дименсиям имеются довольно значительные различия между четырьмя группами; эти различия весьма похожи в двух странах; в Польше ближе друг к другу две группы работников физического труда, а также две группы работников умственного труда, тогда, как *между ними* имеются различия побольше. В Венгрии ближе друг к другу группа квалифицированных рабочих и группа работников умственного труда без высшего образования, тогда, как положение „крайних” групп (с одной стороны, рабочие без квалификации, с другой стороны, интеллигенция) сильнее отличаются от среднего положения.

ШАНДОР БЕНЕДЕК

Непосредственные руководители производства

В статье автор исходит из того, что вследствие развития, расширения границы рабочего класса, модификации его внутреннего расслоения расширилось, стало более современным и само понятие рабочего класса. Мы причисляем непосредственных руководителей производства к рабочему классу. Научное исследование должно анализировать эту группу рабочих, чтобы более точно установить и описать ее основные характерные черты.

Автор анализирует данные, относящиеся к непосредственным руководителям производства, работающим в промышленности; анализ основан на различных социологических обследованиях. В статье делается обзор жизненного пути, общего и профессионального образования непосредственных руководителей производства, характера их труда и их полномочий, доходов, отношений к управлению предприятием и к возглавляемому ими коллективу, их положения в отношениях интересов предприятия. Дается представление о коллективных связях и основных показателях общественной активности непосредственных руководителей производства.

На основании всего этого, используемая в настоящее время широкая категория непосредственных руководителей производства не однородна и может быть разбита на подгруппы. Согласно проанализированным показателям, наиболее типичными представителями непосредственных руководителей производства являются мастера производственных участков, которые бесспорно могут быть отнесены к рабочему классу.

ЖУЖА ЛЕНДЕЛ

Сельское хозяйство, некоторые социальные черты развития производственных кооперативов в 70-е годы

За прошедшие 15 лет в корне изменилось венгерское сельское хозяйство и характер выполняемого в нем труда, преобразовался облик сельскохозяйственных предприятий. В статье автор стремится показать основные характеристики и требования этого процесса.

Под совокупным влиянием ряда факторов — в наиболее благоприятный срок для развития венгерского сельского хозяйства — были созданы условия для того, чтобы опираясь на результаты механизации сельскохозяйственного труда, взяло начало и получило распространение использование достижений научно-технической революции, т. е. в сельскохозяйственное производство проникает качественно новая система связей, сотрудничество средств науки, промышленности, сельского хозяйства и человека, который их развивает и применяет. В этом процессе широко распространилась сеть производственных систем и совместных предприятий и предпринимательств различных (государственных и

кооперативных) предприятий, которая создала качественно новые формы систем связей, сотрудничества нового типа между сельскохозяйственными предприятиями.

Развитие, имевшее место в сельском хозяйстве, ускорило обобществление производства. Это могло быть осуществлено и осуществляется при взаимовлиянии с дальнейшим развитием отношений, действующих в сельском хозяйстве, дальнейшим ростом уровня обобществления. Суть этого являет собой новый метод отношений между собой народного хозяйства, т. е. государства, выражающего интересы общества в целом, и предприятий, а также предприятий друг с другом, при котором отделяются друг от друга планирование, организация и управления техническим процессом производства и экономическим освоением. Технический процесс производства может быть осуществлен не в рамках изолированных друг от друга предприятий, а в условиях, наиболее оптимальных для производства, что создает специфические двойные организационные рамки. Этот процесс осуществляется в качестве следствия как горизонтальной, так и вертикальной интеграции.

Развитие способствует сближению сохраняющих самостоятельность государственных и кооперативных предприятий — и их интересов, „растворению” границ между ними. Благодаря этому в системе производственных отношений в целом открывается новый этап развития. Одновременно это создает новые предпосылки для сближения государственной и кооперативной собственности, а также рабочего класса и кооперативного крестьянства.

ЛАСЛО МОЛНАР

Женщины в социальной структуре

Теория социологии — ни её буржуазные направления, ни марксистская социология — и по сей день не сделала заключения, связанные с радикальными преобразованиями социального и семейного статуса женщины, имевшими место в нашем веке. В теории социальной структуры едва заметна широкая активность женщин в экономике и их поведение на рабочем месте. В ней не фигурируют также и семейные условия жизни и разделение труда в семейно-домашнем хозяйстве, труд женщин внутри семьи.

Согласно статье, теорию социальной структуры необходимо дополнить анализом экономической активности женщин вне дома и их положения в семейно-домашнем хозяйстве. Для анализа структуры в подобном аспекте следует разработать специфическую систему показателей. В статье автор делает попытку в этом направлении.

Предполагается осуществить подключение семейно-социального статуса женщин в анализ структуры с помощью следующих четырех групп показателей: 1. межпоколенческая мобильность (образование и профессия); 2. семейный статус женщины и его история; 3. труд женщины вне дома (история профессии) и её общественная активность; 4. характеристики домашнего хозяйства и дома (история квартирного положения, и т. д.)

В формировании социально-семейного статуса женщин особое значение имеют демографические показатели. Поэтому в статье предлагается использовать для

анализа положения женщин и социальной структуре метод истории жизни (life history method), что позволяет выполнить продольные исследования индивидуальных отрезков жизни.

В четырех перечисленных группах показателей имеется — в аналитической форме — богатая база данных о статусе женщин. Однако эти данные не удовлетворяют потребности анализа структуры, предлагаемого в статье. Для этого требуется такой комплекс данных, который выражает связь между перечисленными данными; необходимы также данные относительно истории жизни, раскрывающие специфический социально-семейный статус женщин в отдельных циклах их жизни.

TAMÁS KOLOSI-FERENC KOVÁCS

Some Elements of Material Conditions of Life of Industrial Workers

(The first results of Hungarian-Polish comparison)

The article is written as a lecture delivered at the problem-committee called „The development of social structure of socialist society. Social planning and prognostication” working within the scope of the many-sided co-operation of Academies of Sciences of the socialist countries. The problem-committee, dealing with the question of formation of socialist way of life, held its seminary in March 1980 in Jablonna (Poland). The article gives account of the first results of the collective international research. The theme of the research is the rapprochement between the working class and the intelligentsia. Bulgarian, Czechoslovak, Hungarian, Polish, German and Soviet sociologists are participating in these research work. On the basis of this research programme, at first the comparative analysis of the condition of Hungarian and Polish industrial workers was carried out. The authors' article gives account of the first results of this investigation which they discussed with their Polish colleagues participating in his work.

The Polish investigation was based on a representative sample (No. 2348) while the basis of the Hungarian research is a proportional sample in conformity with the quota (No. 2150). The industrial workers were categorized into four groups: 1. unskilled manual workers, 2. skilled manual workers, 3. white collar workers without university degree, 4. white collar workers with university degree or in managing post. The following elements of material living conditions were examined: earned income, income per man in family, housing condition of family, degree of supply of family with durable consumer goods, proportion of annual holiday devoted to relaxation. All of these factors had been summarized in one complex index and on the basis of this the differences among the strata enumerated were examined. The main conclusion is the following: in the dimensions examined there are decided differences among the four industrial groups of the two countries: they are highly similar in the two countries. In Poland the two manual worker groups and the two intellectual groups respectively are nearer to each other, while the distance *between the two categories* are greater. In Hungary, the skilled workers and the white collar workers without university degree are near to each other, while the „extreme” groups (the unskilled manual workers and the intellectuals) are farther from the central point.

SÁNDOR BENEDEK

About the Direct Supervisors of Production

The development of working class, the change in its inner stratification, and the extension of its frontiers resulted in the widening and modernization of the concept of working class. The direct supervisors of production are also included in the working class. The scientific investigation has to analyse this group of workers in order to define and to describe properly its main characteristics.

On the basis of various fact-finding sociological investigations, the article analyses the data concerning the direct supervisors working in the industry. It sums up their course of life, the data of their education and qualifications, the type of their work, their sphere of activity and their income, their relation to the management of factory and the collective led by them, and their position in the interest relations of factory. It gives a picture about their social relations and the main indexes of their public activity.

On the basis of all these, the present and broad category of supervisors gives a mixed picture which can be divided into subsequent sub-groups. Among them – on the basis of indexes examined – the shop foremen are the most typical representative of the supervisors and they are those, whom one can in a justificative way include in the working class.

ZSUZSA LENGYEL

Agriculture, Some Social Characteristics of Development of Co-operative Farms in the Years 1970s.

The development in the last 15 years has fundamentally changed the character of the Hungarian agriculture and that of agricultural work and it has transformed the image of agricultural enterprises. The study wishes to describe the main characteristics and a part of requirements of this development.

As a result of simultaneous effects of several factors – in a more prosperous time to the development of Hungarian agriculture – the conditions have been created, supported by the results of mechanization of agricultural works, for the commencement and improvement of making use of the results of scientific-technical revolution: i. e. the qualitatively new system of relation and co-operation between the instruments of science, industry and agriculture and the human being who develops and uses all these, enters into the agricultural production. In this process the network of joint enterprises and undertakings of production systems and various (state-owned and co-operative) enterprises has vigorously developed creating the quantitatively new forms of co-operation and a new type of system of relations among agricultural units.

The development taken place in agriculture resulted in the acceleration of pace of socialization of production. This could and can happen only by the development

of relations prevalent in agriculture and in interaction with the continued development of level of socialization. The essence of this process is composed of the new forms of relations between the national economy i. e. the state expressing the general interests of society and the enterprises as well as by the new forms of relations among the enterprises in which the planning, organization, and management of technical processes of production break away from those of economic appropriation. The former cannot be realized in the framework of enterprises isolated from one another but under conditions best for the production creating peculiar double organizational frameworks. This process is expressed as a result of both horizontal and vertical integration.

The development promotes the approach of state-owned and co-operative enterprises maintaining their independence to one another, as well as the approach of their interests and the „abolishment of frontiers” among them. By this, in the entire system of production a new period of development will be opened. At the same time, new conditions will be created for the state and co-operative ownership and for the approach of working class and peasantry.

LÁSZLÓ MOLNÁR

Women in Social Structure

The sociological theory, neither the bourgeois tendencies nor the marxist sociology drew the conclusions till today from the radical transformation of social and family status of women taken place in our century. The far-reaching activity and attitude at place of employment of women scarcely occur in the theory of social structure. There is nothing in it about the conditions in family, the division of labour in the family and household, about the work performed by women at home.

According to the study, the theory of social structure must be completed by the analysis of economic activity of women displayed outside home and by the analysis of their place at home and in the household. For this type of structure analysis a peculiar system of indexes has to be developed. The study attempts to construct this system of indexes.

The connection of family and social status of women with the structure analysis can be accomplished by the following groups of indexes: 1. mobility among generations (qualifications and occupation), 2. the status of women in family and its history, 3. work of women performed outside home (history of occupation), 4. the characteristics of household and home (history of home etc.).

The demographic indexes have special importance in the development of social and family status of women. For this reason, the study proposes the life history method to analyse the place of women occupied in the social structure which makes possible the longitudinal examination of individual periods of life.

About the status of women there is a rich data basis in the above-mentioned four groups of indexes – in analitical form. Nevertheless, these data do not satisfy the needs of structure analysis proposed in the study. This requires complex data which express the relations among indexes enumerated above, on the other hand, it requires data of life history which reveal the peculiar and family status of women in their respective life cycle.

Содержание

СТАТЬИ

<i>Тамаш Колоши—Ференц Ковач</i> : Некоторые элементы материальных условий жизни трудящихся промышленности	145
<i>Шандор Бенедек</i> : Непосредственные руководители производства	161
<i>Жужа Лендел</i> : Сельское хозяйство, некоторые социальные черты развития производственных кооперативов в 70-е годы	172
<i>Ласло Молнар</i> : Женщины в социальной структуре	192

ДИСКУССИЯ

Есть ли у нас класс крестьян? (Ласло Комло)	207
---	-----

ИНФОРМАЦИЯ

Международные научные совещания по случаю 110-ой годовщины со дня рождения Ленина	213
Актуальность учений Ленина (Йожеф Сабо)	213
Ленинизм и идеологическая борьба в наши дни (Петер Хаваш)	220
Некоторые вопросы развитого социализма в исследовании будущего (Ева Хидег)	227
Некоторые вопросы международных политических связей и идеологической борьбы (Венгерские — болгарские статьи) (Имре Такшаш)	242
Знакомим с советским журналом „Рабочий класс и современный мир” (Е. В. Клопов)	263

ИНСТИТУТИЕ НОВОСТИ

Об актуальных вопросах потребления (Международная научная полемика одной статьи) (Иштван Балог)	272
Образ жизни и социальная структура (Социологический конгресс в ГДР) (А. Б.)	278
Защита диссертации Дюлы Толнаи От заводского кодекса до „промышленной демократии” (Р. Т. М.)	280
Объявление конкурса на аспирантуру	286
РЕЗЮМЕ	287

Content

STUDIES

<i>Tamás Kolosi–Ferenc Kovács</i> : Some Elements of Material Conditions of Life of Industrial Workers - - - - -	145
<i>Sándor Benedek</i> : About the Direct Supervisors of Production - - - - -	161
<i>Zsuzsa Lengyel</i> : Agriculture, Some Social Characteristics of Development of Co-operative Farms in the Years 1970s - - - - -	172
<i>László Molnár</i> : Women in Social Structure - - - - -	192
Do We Have a Peasant Class? (<i>László Komló</i>) - - - - -	207
International Scientific Conferences on the Occasion of the 110th Anniversary of Lenin's Birth - - - - -	213
Up-to-dateness of Lenin's Teachings (<i>József Szabó</i>) - - - - -	213
Leninism and the Ideological Struggle in our Days (<i>Péter Havas</i>) - - - - -	220
Certain Questions of the Developed Socialism in Futurology (<i>Éva Hideg</i>) - - - - -	227

INFORMATION

International Political Relations and Certain Questions of Ideological Struggle (Hungarian–Bulgarian Studies) (<i>Imre Taksás</i>) - - - - -	242
The Soviet Journal „Rabocsij Klasz i Szovremennij Mir” is introduced (<i>E. V. Klopov</i>) - - - - -	263

NEWS OF INSTITUTE

About the Questions of Consumption Possessing Present Interest (International Discussion of a Study) (<i>István Balogh</i>) - - - - -	272
Way of Life and Social Structure (Sociological Congress in the German Democratic Republic) (<i>B. A.</i>) - - - - -	278
Gyula Tolnai: Defend of Dissertation Entitled „From the Code of Factory to the Industrial Democracy” (<i>R. T. M.</i>) - - - - -	280
Announcement of competition for candidature - - - - -	286
Summary in Foreign Languages - - - - -	287

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Steindl u. 6. Budapest Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 429-372

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodnál (József nádor tér 1. Budapest 1900). Tel.: 180-855 (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162) továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a kézbesítőknél.

Előfizetési díj egy évre: 60,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban, 13,65 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

80-2043 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Szendrői György igazgató

15,— Ft

316.861

X.

8

**TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK**

1980/3-4

9

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1980/3-4

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
X. évf. 1980/3-4.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Tury Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Forgács Imre</i> : Döntési részvétel a politikai testületben és az információ néhány problémája - - - - -	301
<i>Havas Péter</i> : A kommunista-szociáldemokrata viszony az 1970-es években	310
<i>Szpirulisz Ildikó</i> : A munka jellegének és tartalmának változásai - - - -	324
<i>Módra László</i> : Királyhegyes - a változás kérdőjelei - - - - -	335
<i>Akszentievicz György</i> : Az ipari dolgozók mobilitásának és szociális kapcsolatainak összehasonlító vizsgálata - - - - -	348

VITA

Osztálykülönbségeket differenciálnak-e a szocialista gazdasági szervezetek? (<i>Simó Tibor</i>) - - - - -	367
A szövetkezeti tulajdon strukturális szerepe az iparosodó mezőgazdaságban (<i>Halmai Péter</i>) - - - - -	373
A társadalmi átrétegződés „alanyai” (<i>Bőhm Antal</i>) - - - - -	379
A vita főbb kérdéseinek összefoglalása (Szerkesztőségi zárszó helyett) - -	390

MŰHELY

A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon (<i>Várnai Györgyi</i>) - - - - -	394
--	-----

TÁJÉKOZÓDÁS

Nemzetközi Fórum '80: részvétel, öngazgatás, szocializmus - - - - -	410
Munkahelyi demokrácia - részvételi rendszer Magyarországon (<i>Halay Tibor</i>) - - - - -	394
A szocialista állam, az érdekképviselés és a társadalmi ellenőrzés (<i>Szoboszlai György</i>) - - - - -	416
Tudományos tanácskozás egy Engels-mű évfordulóján (<i>Schmidt Péter</i>) - -	422
Gondolatok a chilei forradalom tapasztalatai kapcsán (<i>Kerekes György</i>) - -	427
A hazafiság és internacionalizmus kérdései a magyar sajtóban (<i>Hegedűs Ferenc</i>) - - - - -	433

A tőkés és a szocialista gazdasági integráció elméleti és metodológiai kérdései (Szemelvények a <i>Társadalomtudományok</i> című szovjet folyóiratból) (<i>Strassenreiter József</i>) - - - - -	443
---	-----

INTÉZETI HÍREK

A bolgár-magyar társadalomtudományi együttműködésről (Sz. I. és E. L.)	453
Disszertáció-védések az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján - -	459
Bartha László: A komplex területfejlesztés társadalmi-gazdasági problémái (<i>Farkasdi Sándor</i>) - - - - -	459
Illés Lajos: Agrár-ipari komplexum a szocializmus gazdasági rendszerében (<i>Décsy Jenő</i>) - - - - -	464
Kovács György: Az ösztönösség és tudatosság dialektikájának jellemző vonásai a szocializmusban (<i>Bereczki Elemér</i>) - - - - -	468
Verbai Lajos: Az MSZMP tevékenysége a szakszervezetek szerepének fokozásáért a szocialista demokrácia fejlesztésében (<i>Tóth Loránd</i>)	474
Ifjúságkutató konferencia Budapesten (<i>Molnár Péter</i>) - - - - -	480
Pályázati felhívás a társadalmi struktúrával foglalkozó kutatásokra - - -	481
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK - - - - -	482
IDEGEN NYELVŰ TARTALOM - - - - -	490
Az 1980. évi tartalomjegyzék - - - - -	495

Döntési részvétel a politikai testületben és az információ néhány problémája

A politikai jelenségek irodalmában közismert, hogy bármely politikai rendszer demokratizmusa szempontjából meghatározó a választott politikai testületek működése. A társadalmi-politikai szervezetek választott testületei azok a fórumok, ahol a legfontosabb politikai döntések születnek. E döntések körébe éppúgy beletartoznak a különböző lakóhelyi-üzemi szintű bizottságok, testületek elé kerülő napi ügyek, mint azok az országos szintű társadalomirányító döntések, amelyek a társadalom valamennyi rétegét érintik. A testületek és döntések sokfélesége ellenére valamennyi politikai testület működésének alapkérdése az, hogy hol születik a politikai döntés. Dönt-e érdemben a testület, vagy tevékenysége csupán az előterjesztett döntési javaslatok megerősítésére korlátozódik? Mindezzel szorosan összefügg az a kérdés is, hogy a választott politikai testület tagjának milyen lehetősége, esélye van a testületi döntés érdemi befolyásolására, melyek döntési részvételének szükségszerű és melyek az elhárítható korlátai.

Ezúttal e szerteágazó problémakomplexumnak csak egy sajátos vetületével, a politikai döntési információval kívánunk foglalkozni, elsősorban azzal a kérdéssel, hogy a döntési információ milyen szerepet játszik a választott testület tagjainak döntési részvételében.

A megközelítés mindenképp korlátozott érvényűnek tekinthető, elsősorban azért, mert a politikai szervezetek valóságos működése – így ezen belül a testületi döntési folyamat is – csak a szociológiai és történeti konkrétság szintjén írható le, s az eltérő szervezeti funkciók, hierarchikus szintek, különböző történeti meghatározottságok miatt minden általánosabb következtetés levonása óvatosságot igényel. Így az anyagban szereplő példák elsősorban a „középszintű” politikai testületekre vonatkoznak, miután ezek „mögött” már viszonylag kiterjedt apparátus áll, s e testületek döntései sajátos átmenetet képviselnek a csak helyi ügyekkel foglalkozó és a kormányzati döntéseket hozó testületek között.

A téma megközelítésének további nehézsége, hogy maga a politikai döntés is, csakúgy, mint az információ – divatos kifejezéssel élve – komplex társadalmi jelenség, amely több tudományág önálló vizsgálati tárgyát jelenti, s részben ebből adódóan számos kérdés körül sok a fogalmi tisztázatlanság. Ezért nem vállalkozunk olyan kategóriák részletes kifejtésére, mint a politikai döntés, az érdekvizonyok, vagy a társadalmi információ jelensége, miután a dolgozat célja nem több, mint néhány elméleti előfeltevés megfogalmazása egy esetleges empirikus vizsgálat előkészítéséhez.

Abból kiindulva azonban, hogy a politikai testületi döntés mint sajátos szociológiai jelenség csak a politikai rendszer működésének egészébe „ágyazottan” ragadható meg, röviden mégis szükségesnek látszik felvetni a politikai rendszer működésének néhány, a téma szempontjából indokolt történeti kérdését.

I

A politikai rendszer közvetítő funkciójának kialakulása, s a modern információs rendszerek létrejötte egyaránt a polgári forradalmak győzelméhez kapcsolódik. Az ipari forradalommal együtt kibontakozó „szervezeti forradalom”, s a gazdasági és politikai tevékenység elválása credményeképpen fokozatosan kialakulnak a modern politikai pártok, s azok a szervezeti formák, amelyeknek funkciója a társadalom speciális rétegérdekeinek autonóm képviselése és közvetítése a politikai döntéshozatal fórumai, mindenekelőtt a politikai állam számára. A közlekedés forradalma, a modern híresszekötés kialakulása ugyan közelebb hozza és sok tekintetben hasonlóná teszi a modern társadalmakat egymáshoz, más oldalról viszont a közvetítettség növekedésével mindenfajta társadalmi cselekvés, így a politikai tevékenység is egyre összetettebbé válik: „A középkor embere még úgyszólván testközelen van mindazokkal az információs forrásokkal, amelyek eligazítást nyújtanak életviteléhez. Személyes a függés és személyes az információ is. Az előbbi elszemélytelenedése azonban maga után vonja az utóbbit is, igazgatás és igazgatottak eltávolodása az információ forrását és felhasználóját is egyre fokozottabban eltávolítja egymástól.”¹ Mindez azért válik problematikussá, mert a modern képviselési rendszer, s a polgári nyilvánosság kialakuló intézményei az állampolgárként elismert széles tömegek számára először vetik fel a politikában, a politikai döntéshozatalban való *részvétel* igényét. A klasszikus liberális felfogás szerint a *politikai nyilvánosság* feladata ugyanis az állam tájékoztatása, „informálása” a „civil” társadalom szükségleteiről, mindenekelőtt a *sajtó*, a *közvélemény*, s más nem hivatalos – pontosabban nem állami – társadalmi képződmények útján. A nyilvánosság feladata az is, hogy az államot mint elkülönült közhatalmat beszámoltassa, ellenőrizze az árutermelők közössége nevében.

A politikai részvétel, a döntési mechanizmus befolyásolhatósága szempontjából ugyanakkor lényeges, hogy a polgári nyilvánosság funkciói – eddigi története során – csak korlátozottan valósultak meg. Mindazokban a történeti-politikai szituációkban és korszakokban, amelyekben a „civil” társadalom „átpolitizálódott” – így például a liberális államnak az állami beavatkozás növekedésével szociális állammá való átalakulása során –, a nyilvánosság elveszítette politikai jellegét. Mint ismert, e folyamatot J. Habermas a polgári parlamentarizmus funkcióváltozásain keresztül szemlélteti, ahol „a közönség szétszakad a nem nyilvánosan »okoskodó« szakemberek kisebbségére és nyilvánosan »befogadó« fogyasztók nagy többségére”.²

A politikai rendszer szocializmusbeli története során eltérő megítélésekkel találkozunk a politikai szervezetek érdekközvetítő szerepével kapcsolatban. (Pl. a szakszervezetekről a húszas években folyt viták a Szovjetunióban.) Általánosságban elmondható, hogy a szocialista társadalomirányítás korai időszakában a politikai elmélet és gyakorlat általában elutasította a politikai rendszer közvetítő funkcióját. Ennek alapja az a felfogás volt, hogy miután a munkásosztály érdekei automatikusan egybeesnek az osztály érdekeivel, más társadalmi csoportok, vagy akár a munkásosztályon belüli rétegérdekek politikai közvetítésére nincs szükség.

Úgy véljük, a szocializmus politikai rendszerének mai felfogása már meghaladta ezt az álláspontot. Különösen a szocialista országokban végrehajtott gazdaságítási reformokat követő időszakban vált egyre inkább elismertté a politikai szervezetek érdekközvetítő-intézményesítő funkciója.

A szocializmus politikai rendszerével kapcsolatos egyik alapkérdés ma, hogy a rendszer egészének működése, a politikai döntési mechanizmus, s ezen belül a politikai testületi döntési gyakorlat milyen mértékben képes megfelelni a szocialista demokrácia követelményeinek. A munkásosztály pártja mellett működő egyéb szervezeti-intézményi formák mennyiben járulnak hozzá ahhoz, hogy a társadalom valamennyi csoportja, rétege érdekeit kifejezhesse, politikailag megfogalmazhassa és a maga tényleges társadalmi súlyának megfelelően részt vehessen a politikai döntések meghozatalában. E részvétel szempontjából viszont kétségtelenül fontos szerepe van a politikai rendszer és információs rendszer összefüggésének is.

II

A politikai rendszer működésével és az információs rendszer összefüggésével foglalkozó irodalomban igen elterjedtek az információelméleti-kibernetikai megközelítések, ezek közös kiindulópontja a politikai rendszernek a társadalmi környezettel való kölcsönhatása. A politikai rendszer működését ilyen megközelítésben a társadalmi viszonyok együtteséből kiemelkedő „input” környezeti elemek határozzák meg, amelyek a politikai rendezést, politikai döntést igénylő kérdésekről adnak információt a döntési fórumok számára. E séma szerint a létrejött politikai döntés a döntést „fogadó” társadalmi környezet, az ún. „output” környezet differenciált viszonyrendszerében hat, azt bizonyos mértékben módosítja, s e módosítások mint új információk jelentik a visszacsatolást (új input hatásként) a politikai rendszerbe.

A politikai rendszer fentiekhez hasonló megközelítésének fő gyengesége, hogy a politikai rendszert csupán passzív módon „működteti”. Úgy tűnhet, hogy az csupán a különböző társadalmi-környezeti hatások „információs kihívásaira” válaszolva, az azokhoz való alkalmazkodás, a pusztá reakció útján fejt ki tevékenységét. Az információs rendszer ebben az esetben – csakúgy, mint a kibernetikai rendszerek esetében – kijelölné a politikai rendszer működési határait is. Ezzel ellentétben a politikai rendszer működésének egyik legfontosabb sajátossága abban az aktivitásban ragadható meg, amellyel meghatározza, hogy a társadalom sokszínű érdekviszonyaiból melyek fogalmazódnak meg a politikai rendszer intézményei szintjén, s melyek azok, amelyeket nem közvetít a politika szférája számára.

A politikai rendszer e szelektív-kiválasztó jellege elsősorban a politikai döntésekben, azaz a politikai tevékenység számára kínálkozó alternatívák közötti választásban fejeződik ki. A politikai rendszer egészének működése szempontjából tehát azok a folyamatok a döntőek, amelyek a rendszer egészén belül, a *politikai hatalmi struktúrák* mentén, az egyes konkrét intézményekben, illetve ezek egymáshoz való viszonyában mennek végbe. A különböző típusú politikai szervezetek közvetítő tevékenységében, egymáshoz való viszonyában fejeződik ki ugyanis a rendszer aktív, nem csupán válaszoló jellege, miután az egyes szervezetek azok, amelyek differenciálják, megszűrik, értékelik az érdekviszonyok formájában megnyilvánuló társadalmi-környezeti hatásokat, azaz elvégzik az „információdúsítás” feladatát. Ennek eredményeképpen a hatások közül lehetővé teszik, sőt előmozdítják egyesek felszínre kerülését, intézményesülését, azaz *politikaivá transzformálódását*, míg

másokat háttérbe szorítanak, még mielőtt azok csoportkeretekbe szerveződnének. Ily módon a társadalmi érdekvizonyok történetileg változó dinamikája szerves kapcsolatban áll a hatalomgyakorlás intézményi mechanizmusaival, ebben a kapcsolatban nemcsak az érdekek „input hatása”, hanem az intézményi mechanizmus aktív, szelektív működése is meghatározó, elsősorban azoknak a *hatalmi struktúráknak a működésén keresztül, melyek az érdekvizonyokat mint minden politikai döntés legfontosabb tartalmi elemét közvetítik a „róluk szóló” információk rendezése útján.*

E szelektív működés állandóan magában hordozza annak lehetőségét is, hogy lényeges csoportpartikularitások rejtve maradnak, vagy torzult formában jelennek meg a döntést hozó szinteken, s így módon megakadályozhatják a döntés szükségességének megállapítását, magának a döntési problémának a meghatározását is. Ezért a politikai rendszer kutatásával kapcsolatban nemcsak az a gyakrabban feltett kérdés indokolt, hogy ki dönt, azaz hogy hol születik a politikai döntés. Fontosságát tekintve ezt mindenképpen megelőzni látszik a *döntési tartalom kérdése, azaz, mely társadalmi érdekek, milyen információs csatornákon mozogva, hogyan fogalmazódnak meg politikai döntési problémaként.*

A politikai rendszer egyensúlya, stabilitása döntő mértékben e szerves kapcsolat minőségétől függ. Amennyiben ugyanis a politikai rendszer nem képes közvetíteni vagy tudatosan akadályozza lényeges partikularitások felszínre jutását, azok latenszen, többnyire torzult formában mégiscsak hatni fognak, de már azt a veszélyt hordozva magukban, hogy a politikai intézmények számára kezelhetetlenné válnak. Ezért látszik alapvető kérdésnek, hogy a politikai rendszer egyes szervezeti típusainak (párt, államszervezet, társadalmi-politikai szervezet) információs struktúrája és kapcsolatrendszere mennyiben tükrözi az egyes szervtípusok rendszeren belüli, eltérő funkcióit. Kérdés például, hogy egy-egy politikai szervezet eltérő szerepe megmutatkozik-e a szervezet döntéselőkészítési gyakorlata során. Milyen mértékben játszanak szerepet a döntéseket előkészítő információs struktúrák abban, hogy párhuzamosságok alakulnak ki a döntési folyamatban azáltal, hogy *ugyanarról a problémáról azonos információs bázison, lényegileg azonos módon dönt* például a pártszervezet, állami szerv és szakszervezet, azaz az egyes szervek elé kerülő konkrét előterjesztések nem tükrözik az eltérő szervezeti funkciókat?

A szervezeti funkciók helytelen felfogásából adódó párhuzamosságoknak több-fajta változata lehetséges. Egyik lehetséges változat az, amikor egy-egy szervezet a döntéshozatal során *mindenfajta* érdekpertikularitást igyekszik figyelembe venni, mérlegelni, ahelyett, hogy *saját* szempontját és érdekképviselői funkcióját következetesen érvényesítené. Így fordul elő például, hogy egy igazgatási szerv által készített döntési előterjesztés a szakmai racionalitás szempontjaival azonos súllyal kíván mérlegelni például területi, ágazati, szociálpolitikai vagy akár általános politikai szempontokat.

Hasonló problémákat vet fel a politikai rendszerbeli *funkcióátvesztés* azon esete is, amikor az egyes szervezetek politikai érdekreprezentáló tevékenységük során *egymás funkcióit* veszik át. Így például a szakszervezet lép fel állami érdekek képviselőjeként, vagy az állami vezetés „vállal át” szakszervezeti érdekvédelmi funkciókat. E kategóriába sorolható a párt irányító tevékenysége helyett végzett operatív ügyintézés is, amikor például egy pártszervezet az igazgatási szerv tevékenységét nem elsősorban politikai szempontból értékeli és irányítja, hanem konkrét ügyekben lép elő döntéshozó fórummá. A funkciók ilyen átfedése szempontjából nincs lényeges különbség abban, hogy az adott pártszervezet igazgatási jellegű tevé-

kenysége a vezető szerep téves értelmezéséből adódik-e, vagy például egymással „vetélkedő” igazgatási szervezetek igyekeznek saját alternatívájukat párt döntéssel megerősíteni. Ilyen esetben az is előfordulhat, hogy az alapinformációk szélesebb körét birtokló igazgatási szervezet információs monopolhelyzetbe kerül a pártszervezettel szemben, amely a tényinformációit jobban csoportosító igazgatási szerv javaslatát fogja támogatni. Ez utóbbi esetet véve alapul, mindenképpen leegyszerűsítőnek látszanak azok a néztek, amelyek a párt és egyéb (állami, társadalmi-politikai) szervek kapcsolatában csak a pártszervek oldaláról igényelt döntési hatáskört látják, s nem vesznek tudomást arról az esetről, amely mögött más szervtípusok döntési felelősségvállalásának hiánya is meghúzódhat.

Mindebből jelentős párhuzamosságok adódhatnak a politikai rendszer egészében, melyek ugyan indokoltak lehettek a szocializmus építésének kezdeti időszakában, de napjainkban már mindenképpen kiküszöbölhetőnek látszanak. A probléma „időtállóságát” jelzi, hogy veszélyeire már Lenin is felhívta a figyelmet: „... sokkal pontosabban el kell határolni a párt (és Központi Bizottsága) és a Szovjethatalom funkcióit; fokozni kell a szovjet funkcionáriusok és a szovjet intézmények felelősségét és önállóságát, a párt pedig tartsa meg együttvéve valamennyi állami szerv munkájának általános irányítását a mostani túlságosan gyakori, rendezetlen és gyakran kicsinyes beavatkozás nélkül”.³

Ismert, hogy a szervezet-szociológiai kutatások viszonylag régen feltárták azoknak az *informális szervezeti kapcsolatoknak jelentőségét is*, amelyek egyes intézmények között működnek, azokon a jogi-formális elrendeződéseken kívül, amelyeknek szabályozniuk „kellene” a politika menetét. Az informális politikai befolyás – természetéből adódóan – általában informális információs struktúrákra épül. Így a politikai szervezetek tevékenységének elemzésekor számolni kell az *érdekközvetítés informális csatornáival is*, amelyek például a latens politikai tagoltságot közvetítik. E csatornák közül, amelyek a formális szervezeti státusok, szerepek, hierarchia mellett, gyakran annak ellenére működnek, mindig kiemelkedő jelentőségük van az ún. „személyes kapcsolatok”-nak: „Ezeket keresztül szerzhetők be azok az információk, amelyek az érdekvégyesítés lehetőségeinek kitapogatásához szükségesek, e kapcsolatokon keresztül valósul meg az információ értékelése, feldolgozása, a cselekvési lehetőségek kimunkálása, sőt e kapcsolatokon át bonyolódik az érdekek egyeztetésének folyamata is.”⁴

A politikai rendszer informális struktúrái azért is érdemelnek megkülönböztetett figyelmet, mert a jelenkori politikai rendszerek elemzése egyre láthatóbbá teszik, hogy a politikai döntési folyamatokban a jogszabályok, vagy szervezeti szabályzatok által rögzített döntési fórumok mind kevésbé játszanak szerepet. Úgy tűnik, a modern politikai rendszerek működésének általános jellemvonása, hogy a képviselői testületek, plénumok – kimerítően szabályozott hatáskörük és ügyrendjeik ellenére – egyre inkább csak már meghozott döntéseket megerősítő, deklaratív fórumokká válnak. A spontán viták, nyilvános érdekegyeztetések helyett a politikai döntéshozatal mindinkább áttevéődik az olyan *előkészítő, tanácskozási jellegű tevékenységekre*, mint például az *előzetes véleménykérés, az egyeztetés, a több oldalú s többször ismételt információcsere*, vagy a szervezetek közötti *alkudozási-tranzaktív jellegű tevékenységek* különböző változatai.

III

A politikai testületek döntési mechanizmusa és a döntési részvétel kapcsán mindenképpen utalni kell a választott testület mint egész működésének néhány olyan összetevőjére is, amelyek az információ mellett meghatározóak a testület tagjának döntési részvétele szempontjából.

A politikai testület tagjainak aktivitása, érdemi bekapcsolódása a testület munkájába ugyanis nemcsak az információval való ellátottság, hanem az érdekérintettség függvénye is. Az érdekérintettség meghatározó jelentőségű mind az információszolgáltatás, mind az információ megszerzése területén, amennyiben a döntés alapjául szolgáló információk kapcsolatok számát – és ami fontosabb – minőségét is a politikai testület érdektagsága határozza meg. Így igaz egyfelől az az általános tétel, hogy mindig ott kell dönteni, ahol a legjobb az információval való ellátottság, de információ is csak ott van, ahol a döntési hatalom koncentrálódik, ez pedig már az érdekmozgások függvénye. Az érdekviszonyok dinamikája tehát nemcsak a politikai rendszer egésze működése szempontjából meghatározó, hogy ti. az mennyiben alkalmas társadalmi érdekek intézményes kifejezésére, közvetítésére, hanem egyúttal a konkrét politikai képviseleti szervek működésének alapjául is szolgál. A testület tagjainak tevékenységét, döntéshozatali magatartását elsősorban a testület mint sajátos csoportjelenség határozza meg, amelyen belül a különböző érdekek „partikularitásokba” rendeződnek, tudatossá, szervezetté válnak a testületi tagok csoportkapcsolatai keretében.

A döntési részvétel és az érdekviszonyok egy sajátos összefüggése a politikai döntésben integrálódó érdek mint *politikai* elem és a szakmai racionalitást hordozó *szakszerűségi szempont* egymáshoz való viszonya. Az ismert problémafelvetés lényege az, hogy a társadalomirányító döntések szakszerűségi követelményeinek állandó fokozódása nem teszi lehetővé e döntések társadalmi-politikai ellenőrzését, ugyanis a választott politikai testületek „laikus” tagjai nincsenek azoknak az információknak a birtokában, amelyekkel a döntés előkészítője rendelkezik, így eleve kizárt az a lehetőség, hogy a testület érdemben módosítson valamely előterjesztést.

A hazai irodalomban az elmúlt években lezajlott viták szerint a politikai testület és igazgatási szervezet ilyen szembeállítása indokolatlan, miután a politikai testületek feladata nem az egyes kérdések szakszerű elbírálása, a szakmai szempontok ütköztetése, hanem a politikai érdekütköztetés. Eszerint a testületeknek nem is szabad „szakmai vitafórummá” válniuk, hanem a többfajta szakmailag helyes alternatíva közül kell kiválasztaniuk a politikailag legmegfelelőbbet.

A probléma ilyen „ideáltipikus” megoldása azonban több kérdést megválaszolatlanul hagy. Így például nem tisztázza megfelelő módon, hogy mit jelent a választott testület tagjainak „laicitása”. Valójában nem egyszerűen csak a szakmai ismeretek hiánya, vagy megléte az, ami a döntés előkészítőjének fölényét biztosíthatja a testület tagjával szemben, hanem az információs rendszerrel is összefüggő két szociológiai jelenség: a) a szervezetidegenség⁵; b) és a döntési javaslat készítőjének „szolgálati tudása”.

A szervezetidegenség lényege abban ragadható meg, hogy miután minden formalizált szervezet szaktudásra épül, a „laikus” ennek hiányában nem kapcsolódik be szervesen a szervezet belső viszonyaiba, szervezeti adaptációs foka alacsony marad, a szervezeti elvárásokat nem, vagy csak kis mértékben interiorizálja, annak ellenére, hogy helye a szervezeti döntési struktúrában többnyire normatív módon is meghatározott. A szervezetidegenség ezáltal egyrészt lehetőséget nyújt a döntési

részvételre, miután a laikus éppen ezáltal válik képessé a szervezeten *kívüli* érdekek, értékek bevitelére a döntési folyamatba. Másrészt a szervezetiidegenség korlátozza is a döntési részvételt a szervezeti kontroll-mechanismusok működésén keresztül, amelyek hatalmi eszközökkel rendelkezve szankcionálhatják a szervezeti elvárásoktól való eltérést és jutalmazhatják az azoknak való megfelelést. Ez az eset játszódhat le akkor például, amikor a testületi tagnak ugyan lennének érdemi észrevételei a döntési előterjesztéssel kapcsolatban, de miután tudja, hogy különböző fórumokon és szinteken előzetesen „egyeztetett” javaslatról van szó, inkább a tartózkodást választja.

A „laikusokból” álló politikai testület döntési esélyét más oldalról csak látszólag növelik azok a javaslatok, melyek a többes, alternatív előterjesztések bevezetését szorgalmazzák a döntési folyamatokban. E nézetek szerint a politikai testületek gyakran formális működésének elsősorban az az oka, hogy éppen a döntés, azaz a választás eleme hiányzik, miután a testületeknek általában csak egyetlen javaslatról kell véleményt nyilvánítaniuk.

Kétségtelen, hogy az alternativitás léte, vagy nemléte minden demokratikus döntési folyamatnak nélkülözhetetlen eleme. Mégis úgy tűnik, a testületi előterjesztések száma *önmagában* nem oldja meg a fenti problémát, ennek megoldása ugyanis nem az *előterjesztések*, hanem az *előterjesztők* számában keresendő. Minden politikai testület működését körülíró rendelkezés (jogszabály, szervezeti szabályzat) rögzíti azt, hogy kinek a feladata a testület elé kerülő döntési alternatíva megfogalmazása. Eszerint általában valamely igazgatási szerv, vagy szűkebb testület dolgozza ki a döntési javaslatot, s e szervnek kell az előterjesztésért való felelősséget is vállalnia. Ilyen körülmények között viszont nehezen képzelhető el, hogy az előterjesztő „saját” optimálisnak tartott javaslata mellett több valódi alternatívát terjesszen a testület elé. A több javaslat előterjesztése nem feltétlenül oldaná meg az alternatíva „rejtettségének” problémáját sem, azaz változatlanul kérdéses maradna, hogy a testület tagjai számára mennyiben ismerhetők fel a *minden egyes* döntési előterjesztésben meglévő alternatív lehetőségek. Amennyiben ugyanis az szervezetiidegenséget és a döntés előkészítőjének szolgálati tudásból adódó információs monopolhelyzetét nem ellensúlyozza a testület tagjának a döntés előkészítésébe való bevonása, úgy több „alternatíva” esetén is csak legfeljebb benyomásai alapján választhat, az ily módon felfogott alternatív előterjesztések viszont csak a testületi vita jóleső érzését adhatják a résztvevőknek.

IV

A politikai testületi döntési részvételnek mindazok az összetevői, melyeket az előbbiekben csupán a problémafelvetés szintjén érintettünk (érdekérintettség, szakszerűség, alternativitás) szorosan kapcsolódnak a döntési információ fogalomköréhez.

Elvontan szemlélve, minden döntési információ⁶ sajátossága, hogy az információ *minőségét*, elemeinek rendezettségét alapvetően a döntési funkció határozza meg. Eszerint a döntés alapjául szolgáló alapinformációk – amelyek alapján a tulajdonképpeni döntési probléma is megfogalmazódik – szükségszerűen csökkennek az információgyűjtés helyeitől a döntési fórumok felé haladva, míg végül, az információrendezés eredményeképpen már esetleg csak két alternatíva jelenti a döntéshozó számára „az” információt. Fontos körülmény, hogy az információk e szelektálási-

differenciálási folyamata nem csupán az információ mennyiségének változását jelenti, azaz nem pusztán a rendelkezésre álló alapinformációk egyszerű összegzéséről, összegyűjtéséről van szó, hanem a feldolgozás, szintetizálás – kibernetikai szóhasználatnál – „információdúsítás” új információt eredményez az alapinformációhoz képest. Ezért van a politikai testület tagjának döntési részvétele szempontjából igen nagy jelentősége a *döntéselőkészítés* folyamatának, amely szorosan összefügg a döntési alternatívák és az információrendezés már érintett problémáival.

A politikai testületek elé kerülő döntési javaslatok mindegyike hosszabb-rövidebb döntéselőkészítő folyamat eredménye. E folyamat lényegét – az eddigiek összefoglalásaképpen – abban ragadhatjuk meg, hogy a döntéselőkészítés során a döntési probléma alapjául szolgáló információk rendezése, szelektálása megy végbe. E rendezési folyamat, amely egyaránt „válogat” a *politikai racionalitás érdek-szempontjai* és a szorosan vett „szakmai” *szempontok* között, olyan döntési információt eredményez, amely mindenképpen új minőséget jelent az alapinformációkhoz képest. A különbségek értelemszerűen annál nagyobbak lesznek, minél szerteágazóbb egy döntési probléma, minél többfajta szempontot kell mérlegelni, egyeztetni az előkészítés során. A testületi tag döntési részvételének legfontosabb láncszemei tehát azokban a *szelektációs mechanizmusokban* keresendők, amelyek egyfelől a politikai rendszer egészének szervezeti-intézményi struktúráiban játszódnak le (elsődleges szelektáció), másfelől a testületi tag információt válogató, értékelő tevékenysége az ún. „szelektív percepció” során mennek végbe (másodlagos szelektáció).

Az elsődleges szelektáció mechanizmusai is több szinten működnek. Így a politikai rendszer egyes szervtípusai, szervezetei közötti kapcsolatokban, ahol – mint utaltunk rá – a hatalmi és érdektagozódásnak döntő szerepe lehet a társadalmi érdekmozgások kiszemelésében, döntési problémaként való megfogalmazásában. A politikai rendszer demokratizmusának lényeges fokmérője, hogy ezek az intézményi csatornák mennyire nyitottak, s melyek azok a politikai garanciák, amelyek megakadályozhatják lényeges érdektagok kizárását, illetve olyan döntési struktúra kiépítését, amely áttekinthetlenné teszi az információ szelektációs mechanizmusait.

Az elsődleges szelektáció egy másik, konkrétabb szintjét jelenti a döntéselőkészítő és döntéshozó fórumok kapcsolata, melynek jelentősége a társadalomirányító döntések mind komplexebbé válásával együtt növekszik. A döntéselőkészítő apparátusok információs monopolhelyzetét nem egyszerűen egy általános értelemben vett magasabb szaktudás biztosítja, hanem a *hivatali pozícióból adódó „szolgálati tudás”, amely kiterjed a döntési probléma egész „báttérének”, nemcsak szakmai, de politikai érdekmotívumainak ismeretére is*: „a szaktudás . . . egymagában még nem elég a hivatalnoki hatalomhoz. Ezen kívül még itt van a hivatalnok viselkedése szempontjából mérvado konkrét tények ismerete, a szolgálati tudás, amelyet a hivatali apparátus révén csakis a hivatalnokok szerezhetnek meg. Csak az tudja konkrétan ellenőrizni az igazgatást, aki szert tud tenni erre a tényismeretre a hivatalnokok jóindulatától függetlenül.”⁷

Mindezek alapján megfogalmazható egy olyan hipotézis, hogy bármely politikai testület tagjának döntési részvétele szempontjából *nem csupán a testületnek, a „plénum” munkájának van jelentősége, hanem az ezt előkészítő, egyeztető, a tényleges alternatívákat kidolgozó folyamatnak. Amennyiben a testület tagjai érdekegyeztetőként, információhordozóként nem kapcsolódhatnak be a konkrét döntés előkészítésének folyamatába, akkor az előkészítést végzők szolgálati tudásuk, azaz a konkrét ügy ismerete alapján mind szakmai, mind politikai szempontból információs mono-*

polbelyzetbe kerülnek. A döntési alapinformáció többé-kevésbé hosszú dúsítási, rendezési, szelektálási folyamatához képest ugyanis bármely testületi tag információit másfajta rendezettség jellemzi, ezért feltehetően csak korlátozottan van lehetősége arra, hogy az előterjesztés és az egyéb források tartalmát összevesse, egyiket a másikkal ellenőrizze, s ebből új információkat szintetizáljon.

A testületi döntési részvétel és az információ összefüggése számos további problémakör elemzését igényelné. Nem szoltunk például a „második szelekció” mechanizmusairól, amely a testületi döntési előterjesztés „címzettje”, a testületi tag szintjén jelenik meg. Ez azt jelenti, hogy a döntési információ mindig egy már meglévő információs szintre épül rá, s az információ feldolgozója általában a döntési információknak azokat az elemeit igyekszik megragadni, amelyek beállítottságának, értékreferenciáinak, tehát *már meglévő* tény- és értékinformációinak leginkább megfelelnek, s elkerülni igyekszik az ezekkel ellentétes, vagy ezek értéktartalmát lerontó információelemeket.

Természetes, hogy e kép annál inkább módosulhat, minél aktívabban kapcsolódik be a testület tagja az előkészítő munkába, minél inkább ismeri az ügy egész útját, az egyeztetések, előzetes véleménykérések fórumait, a döntési információ szelekciós mechanizmusait. Ennek hiányában viszont részvétele a testület vitájában, vagy az előterjesztés módosítása, rögtönzések, egyéni vélemények alapján inkább a politikai testületi döntés formalizmusát, mint demokratizmusát erősíti.

JEGYZETEK

¹ Idézi Fodor Gábor: Nyilvánosság, közvélemény, tömegkommunikáció. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest 1976.

² L. A. Gehlen: Bemerkungen zum Thema „Kulturkonsum und Konsumkultur”. Idézi J. Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat Könyvkiadó 1971. 252. old.

³ Lenin Művei 33. köt. Szikra 1953. 246. old.

⁴ Héthy Lajos: Bérvíta egy építkezésen. Valóság, 1978/2. sz.

⁵ Részletesen lásd Kulcsár Kálmán: Laikus részvétel a szervezeti döntésekben. Szociológia, 1972/3. sz.

⁶ Az információ tipizálásával kapcsolatban felhasználtuk Balogh István tanulmányát: Bevezetés a társadalmi információ tanulmányozásához. Budapest 1972.

⁷ M. Weber: Állam, politika, tudomány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970.

A kommunista-szociáldemokrata viszony az 1970-es években*

A nemzeti és a nemzetközi munkásmozgalomban szükségszerűen bekövetkezett szakadás óta eltelt, eseményekben rendkívül gazdag történelmi időszak egyik legösszetettebb jelensége a munkásmozgalom két ellentétes pólusának – a forradalmi és a reformista munkásmozgalom pártjainak – viszonya. Az elmúlt évtizedek nagy ellentmondása, hogy miközben a két mozgalom inkább szemben állt mint együttműködött, sőt, egyes relatíve rövid időszakokban ellenségként harcolt egymással, mindkettő kibővítette befolyását és történelemformáló tényezővé vált, bár kétségtelen, hogy a szociáldemokrácia megmaradt elsősorban európainak, a kommunizmus viszont világmozgalommá nőtte ki magát.

A két mozgalom jelenlegi viszonyának – ha elvonatkoztatunk a korántsem csekély, de leküzdhető szubjektív lerakódásoktól – a fő jellemzője, hogy – bár a munkásmozgalom, a munkástömegek monopolelleses fellépése, a társadalmi igazságosságért és a békéért folyó harcának hatékonysága ezt megkívánják – kapcsolataik igen nehezen alakulnak és alakíthatók szervezett együttműködéssé, szövetséggé. A két mozgalom közötti ellentétek tengelyében az ideológiaiak, stratégiaiak állnak. Lényegében arról van szó, hogy a szociáldemokrácia elfogadja, tudomásul veszi a tőke és munka közötti, a tőkésországokban kialakult alapvető viszonyt, az ennek megfelelő politikai rendszert, a kommunista mozgalom viszont nem fogadja el ezeket, stratégiája és taktikája ezen viszony és rendszer megváltoztatására, gyökeres átalakítására törekszik. Ez az alapvető különbség határozza meg a két mozgalom lényeges eltérését. Ez a minőségi különbség érthetően befolyásolja a politikai taktikát. A két mozgalom megközelítően ugyanazon társadalmi rétegek köréből nyeri bázisát, ezért a konkrét politikai célokért, a tömegbefolyásért, a tömegek megnyeréséért folyó küzdelemben elkerülhetetlenül riválisokként találkoznak. Ehhez járul

* A tanulmány a kommunista és szociáldemokrata (szocialista) mozgalom viszonyának legáltalánosabb, leginkább közösnek tekinthető problémáival foglalkozik és nem tűz maga elé olyan célt, hogy felölelje a két mozgalomhoz tartozó pártok országoként, régióként konkrétan jelentkező viszonyának, kapcsolatainak problémáit. A szerző számol azzal, hogy a szociáldemokrácia politikailag és ideológiailag igen heterogén mozgalom, továbbá azzal, hogy különbözőek azok a feltételek, amelyek között a kommunista mozgalom tevékenykedik. Ezért a két mozgalom viszonyának problémáit ábrázoló kép esetenként eltér az egyes konkrét esetekétől. A szerző helyenként érinti a két mozgalom pártjai politikai gyakorlatának tapasztalatait, de csakis azzal az igénnyel, hogy a két mozgalom viszonya alakulásának általános tendenciáját, kilátásait plasztikusabba tegye az olvasó számára.

hozzá, hogy a nemzetközi osztályharc kiélezettebb szakaszai a munkásmozgalmat tovább polarizálják, megosztják.

Nem lennének azonban hüek a valósághoz, ha a kommunista és szociáldemokrata mozgalom összehasonlításában kizárólag az ideológiai, a stratégiai antagonizmust látnánk. Mindkét mozgalom érdekelt ugyanis a társadalmi-gazdasági reformok megvalósításában, még ha a szociáldemokrácia reformprogramja nem is érinti a kapitalizmus társadalmi-politikai struktúrájának alapját, a kommunistáké viszont éppen ezeket veszi célba. Ebből következik, hogy politikájuk megvalósítása során – sokszor függetlenül attól, hogy ezt mennyiben ismerik fel – egyfajta objektív egymásrautaltság alakul ki a szociális igazságért és békéért folyó harc egyes kéréseiben.

Ennek az alapigazságnak a leszögezése rendkívül fontos ahhoz, hogy felvessük a probléma lényegét – lehetséges-e egy konstruktív viszony a két mozgalom között, milyen lehet ennek a tartalma és formája. Számunkra e kérdés megválaszolásához a szociáldemokrácia pontos, valósághű, indulatmentes megítélése a kiindulópont. Annak az alapigazságnak a következetes elismerése, hogy a szociáldemokrácia a munkás- és demokratikus mozgalom szerves, elválaszthatatlan része, de reformista, az osztály-együttműködést nyíltan vállaló része. Annak a realitásnak a tudomásulvétele, hogy a munkásmozgalom kettéosztottsága reformista és forradalmi szárnyra belátható távon nem szüntethető meg, és hogy a munkásosztály ügyéért folyó harcot az országok nagy többségében nem lehet elképzelni a szociáldemokrácia nélkül, a szociáldemokrácia ellenére. Annak a messzemenő figyelembevételre, hogy a szociáldemokrácia a munkásosztály mai politikai-ideológiai rétegződésének egyik reális hordozója. Annak a tárgyilagos elismerése, hogy a szociálreformizmus tényleges eredményeket ért el a dolgozók érdekeinek védelmében: a gazdasági növekedésnek a második világháború utáni évtizedekben elért szintje lehetővé tette, hogy az országok egy sorában a magántőke jelentősebb korlátozása nélkül fontos szociálpolitikai intézkedéseket, reformokat valósítson meg, mégpedig úgy, hogy gazdaságpolitikáját eredményesen összhangba hozta a szakszervezetek harcaival. Ennek köszönhető, hogy a szociáldemokrata mozgalom mögött elsősorban – ha nem is kizárólag – olyan munkástömegek állnak, amelyeknek több generációja nőtt föl a reformizmus, az osztályegyüttműködés szellemében, gyakorlatában. E mozgalom reformista politikája mint alternatíva továbbra is tömegtámogatást élvez, és a tőkés Európában az országok nagy részében majdhogynem egyetlen komoly politikai alternatívaként jelenik meg a munkástömegek tudatában. A kommunista mozgalom a maga forradalmi stratégiáját joggal állítja szembe a szociáldemokrácia reformista platformjával: a szociáldemokrácia az utóbbi évtizedekben mint kormányzó párt sehol sem volt képes felszámolni a kapitalizmus ellentmondásait, ezt az 1970-es évek válságjelenségei hüen tanúsítják. Ez azonban nem jogosít fel a munkásmozgalom olyan részeredményeinek lebecsülésére, amelyek milliók érdekeit szolgálják, még ha ezen eredmények reális értéke az utóbbi időben meg is kopott.

Mіндеzt azért indokolt aláhúzni, mert esetenként a szociáldemokráciával foglalkozó írásokban találkozni olyan megközelítésekkel, amelyek e mozgalommal szembeni irreális elvárásokból indulnak ki. Olyasmit hiányolnak szociálreformista pártok gyakorlatában, ami szemben áll a szociálreformizmus lényegével. Képletesen szólva olyan mércével értékelik a szociáldemokráciát, amellyel csak a kommunista mozgalmat lehet elemezni, de nem a szociálreformizmust. „Ellentmondásokat”, „dualizmust”, „kétarcúságot” látnak politikájukban, holott ezek a voná-

sok törvényszerű megjelenései a szociálreformizmusnak, annak, hogy egyszerre kötődnek a munkástömegekhez és a monopoltőkés rendszerhez, és e kettős kötődéstől nem kívánnak megszabadulni.

A kommunista–szociáldemokrata viszony konstruktív megítélésének elengedhetetlen feltétele, hogy megvizsgáljuk és felismerjük azokat a területeket, szférákat, ahol a szociáldemokrácia gazdasági, politikai, nemzetközi koncepciói és gyakorlata valamilyen formában, fokon, vagy mértékben ténylegesen szolgálják a munkások, a dolgozó tömegek érdekeit és jogait, az egyetemes béke ügyét, és hozzájárulnak a monopoltőke korlátozásához. Tehát találkoznak a kommunista mozgalom elgondolásaival, politikájával vagy megközelítik azokat, még ha sokszor más aspektusban, illetve összefüggésekben is. A tét itt nemcsak az, hogy mennyiben lehetséges konkrét együttműködés ezekben a kérdésekben, bár természetesen ez korántsem közömbös szempont. A hangsúly itt a szociáldemokrácia platformjának azon elemein van, amelyek megvalósulása érdeke a munkásmozgalomnak és találkozik a kommunista mozgalom célkitűzéseivel.

E területek között nagy figyelmet érdemel a szociáldemokrácia magatartásának alakulása a kapitalizmus válságának az 1970-es években megnyilvánult jelenségeivel, illetve következményeivel szemben. E probléma kétségtelenül több aspektusból közelíthető meg, és fényénél a szociáldemokráciáról több fénykép készíthető, amelyek érzékeltetik a szociáldemokrácia problémájának sokrétűségét és azokat a tényezőket, amelyeket a kommunista mozgalomnak figyelembe kell venni, amikor a szociáldemokráciához, annak pártjaihoz való viszonyát meghatározza.

Az első, amit nem lehet észre nem venni, hogy a szociáldemokrata pártok a válság terheinek humánusabb, igazságosabb megosztásáért lépnek fel, mint a burzsoá pártok. A szakszervezetekre támaszkodva és más demokratikus erőkkel együtt e pártoknak (akár kormányon voltak, vannak, akár nem) az esetek többségében sikerült letompítani a válság közvetlen hatását a széles néptömegek életszínvonalára. Attól függően, hogy ez milyen mértékben sikerült, a szociáldemokrácia javította tömegbefolyását.

A szociáldemokráciának a válsághoz való viszonyát vizsgálva további kérdések is fölvetődnek. Hosszabb távon a válság következményeinek elhúzódása elkerülhetetlenül komoly gondokat okozhat a kormányon levő szociáldemokrata pártoknak. Azok a pártok, amelyek megküzdnek e gondokkal, így az inflációval, a munkanélküliséggel, kétségkívül tovább erősödve kerülnek ki e folyamatokból. (Lásd például a nyugatnémet SPD-t és az Osztrák Szocialista Pártot, bár mindkét országban más tényezők is közreműködtek a helyzet alakulásában.) Egyes pártokban azonban, főleg azokban, amelyek választási vereséget szenvednek, polarizációs folyamatok indulnak meg, és megerősödhetnek a tömegek érdekeit következetesebben képviselő baloldali erők, amelyek a szakszervezetekkel együtt eredményesen vehetik fel a harcot a burzsoázia munkásellenes politikájával szemben – ezt hűen illusztrálja a Nagy-Britanniában lejátszódó események 1979 nyara óta.

Nem arról van szó természetesen, hogy a szociáldemokrácia a tömegek vívmányaiak megőrzéséért folyó akcióiban úgy cselekszik, mint a kommunista pártok, olyan radikális reformokat határoz el, és alkalmaz, mint a forradalmi munkásmozgalom militáns erői. Ezt azonban nem volna logikus szemükre vetni. Bármit is tesz a szociálreformizmus, nem lehet, nem szabad elfelejteni, hogy természeténél, lényegénél fogva aligha fog frontálisan ütközni a monopoltőkével. De a munkásmozgalom, a demokráciáért folyó harc perspektívája szemszögéből nem közömbös, hogy politikája mennyiben járul hozzá a monopoltőke mozgásterének korlátozásá-

hoz. Ez nem szubjektív elhatározás kérdése, és erről a szociáldemokrácia nem mondhat le, miután társadalmi bázisának zömét munkások és a dolgozó tömegek alkotják: a szociáldemokrácia csak akkor és addig létezhet, ha a szocializmus mint remény, cél – még ha erősen reformista felfogásban, formában és képben is – létezik azokban a tömegekben, amelyekre befolyást gyakorol. Ezt a svéd szociáldemokrácia vezetője, O. Palme így fejezte ki: „Ha többé nem merünk a szocializmusról beszélni, akkor az ellenfél félig nyert.”¹ Nincsenek illúzióink a Palme-féle szocializmus tartalmát illetően, de ebben a mondatban benne van a szociáldemokrácia „kényszerpályájának” lényege: a szociálreformizmus nem topoghat egy helyben, és a maga módján szocialista alternatívát kell felkínálnia egy olyan helyzetben, amikor a tőkés világ problémái újabb és újabb kérdéseket vetnek fel, és nem kizárólag a szociáldemokrácia lép fel a reformizmus igényével, mert a polgári áramlatok, erők egy része is reformista öltözékben jelentkezik, és a kapitalizmus reformját tüzi ki célul. A szociáldemokrácia számára sem lehet kétséges, hogy csak úgy lehet szavakban a szocializmus mellett kiállni – még ha „demokratikus” jelzővel is illetik és a tömegek érdekeinek képviselőjét reformista módon fogják is fel – és a tömegek támogatására számítani, ha a monopolizációra bizonyos nyomást próbálnak gyakorolni. Ha a szociáldemokrácia politikáját, tetteit, magatartását ezen a prizmán keresztül vizsgáljuk, ítéljük meg, lehetetlen észre nem venni – bár korántsem minden szociáldemokrata párt esetében hasonló mértékben – azt a berkeikben egyre jobban tudatosodó felismerést, hogy a tőkés rend társadalmi-gazdasági struktúrájában végbemenő változások nem felszíni jelenségek, amelyek csak taktikai változásokat igényelnek, hanem ha komolyan akarják venni őket, a stratégia bizonyos újraátgondolását követelik. B. Kreisky például nem tagadja, hogy „a kései kapitalizmus új hatalmi struktúrákat fejlesztett ki, amelyek a hagyományos parlamenti elvek megváltoztatásához vezettek”. Úgy tűnik, számára világos, hogy ezek a változások új helyzetet teremtettek a szociálreformizmus számára, ezért aláhúzza – ahogy ő mondja – „a hatalom működőképessége ellenőrzésének” aktualitását. Ugyanő hozzáteszi: „A parlamenten kívül is keletkeztek és állandóan keletkeznek politikai konfrontációk, s ezeket észre kell vennünk, hiszen szerintem ez a modern szociáldemokrácia egyik lényeges feladata. Ha következetesen tovább akarjuk folytatni a demokratizálódást az élet minden területén, akkor igen komolyan kell foglalkoznunk a változó hatalmi struktúra ellenőrzésének új módszereivel.” A nagy kérdés persze, hogy hogyan? Nem várhatunk Kreiskytól forradalmi alternatívát. A termelési eszközök magántulajdonának megszüntetését mint a hatalom ellenőrzésének módszerét más szociáldemokrata vezetőkhez hasonlóan ő is elavultnak tartja, de nem veti el teljesen a termelőeszközök birtoklásának szükségességét a hatalmi struktúra ellenőrzése szempontjából. Sőt, utal arra, hogy „... a nyugati demokráciákban... a politikai demokrácia nem bizonyult elegendőnek. Ott csak úgy tud funkcionálni, ha új, magasabb fázisba lép, nevezetesen, a társadalmi, a szociális demokrácia fázisába, ami azt jelenti, hogy a demokrácia alapelveinek kibontakozási lehetőségei minden területen megvannak, és nem korlátozódnak csupán a politika szűk körére.”² Nem nehéz felismerni Kreisky aggályait. A „demokratikus szocializmus”-nak, „szociális demokrácia” modelljének garantálásához valamilyen szinten meg kell teremteni a hatalmi struktúra kontrollját. Ez pedig csak a gazdaság és politika kombinált eszközeivel lehetséges.

Figyelmet érdemel, hogy az utóbbi években a szociáldemokrácia berkeiben lejátszódó ideológiai vitáknak a fő forrása és témája a kapitalizmus gazdasági stabilitásának problémája. A szociáldemokrácia számára is mind világosabbá válik, hogy

e labilitásból fakadó következmények nem segítik elő a demokratikus szocializmus iránti bizalom helyreállítását. Azok az új tényezők, amelyek jelenleg a világgazdaságot jellemzik, nem keltnek olyan reményeket, hogy az elkövetkező időben stabil konjunktúra alakulhat ki és olyan növekedési ütem konszolidálódhat, amely legalább a munkanélküliség felszámolását biztosítaná, és csökkentené az infláció nagyságát. Ezzel is magyarázható, hogy a szociáldemokrata pártok egyre inkább elkötelezik magukat a demokratikus reformok mellett, amelyek egyebek között demokratikus beleszólási jogra, a gazdaság, a beruházások, a fogyasztás demokratikus ellenőrzésére, a demokratikus oktatási reformra és az egész képzés rendszerének tökéletesítésére vonatkoznak. Nem becsülhetők le azok a szociáldemokrata célkitűzések sem, amelyek fontos gazdasági ágazatok, a bankok államosítását „célozzák” meg.

Mindez kifejezésre jut abban, hogy a stratégia újragondolásának egyik következményeként több európai szociáldemokrata párt módosította programját. Az új programok, és az utóbbi években megjelent elméleti tanulmányok többsége élesebben bírálja a kapitalista társadalmat, mint az ötvenes és hatvanas években. Elismerik, hogy a vagyoni különbségekben és a jövedelemelosztásban lényeges változás nem történt. Több program azt is elismeri, hogy a tőke hatalma nem csökkent, és célja nem a társadalmi igények kielégítése, hanem a profit gyarapítása. Ez a tendencia bizonyos mértékben még a nyugatnémet szociáldemokráciára is vonatkozik. Érdekes fölfigyelni arra, hogy az úgynevezett „Orientációs keret – 1985” programdokumentumban a „demokratikus szocializmus” meghatározása során nagyobb figyelmet szentelnek a politikai demokrácia és a szociális jólét összefüggéseinek, holott az SPD sokáig csak a „szociális demokráciát” nevezte céljának.³

Miben lehet összefoglalni a nyugat-európai kommunista mozgalom stratégiájának válaszát a hetvenes évek tőkés jelenségeire? A stratégiai cél egy antimonopolista demokrácia megteremtése, amely végső soron minőségi feltétele a szocializmusba való átmenetnek. Ebben a folyamatban a demokratikus és szocialista tartalmú feladatok nem válnak külön, amit azért kell hangsúlyozni, mert ezzel magyarázható, hogy a demokráciáért való harc szerepe a kommunista mozgalom feladatai között objektíve jelentősen megnövekedett. A demokrácia szférája – a gazdasági, politikai és kulturális demokráciáé – az osztályharc döntő területévé vált. A válság sújtotta tőkés társadalomban végrehajtható reformok jelentőségét tehát ezzel összhangban kell megítélni. Kétségtelen, hogy a szociáldemokrácia és kommunista reformfelfogások között mindig is megmarad az alapvető különbség a monopolkapitalizmushoz való viszony tekintetében. A szociáldemokraták az utóbbi időben vitáikban ugyan már megkülönböztetik az úgynevezett „rendszerjavító” reformokat a „rendszerváltoztató” reformoktól, de minőségi különbséget aligha lehet ezek között felfedezni. Maga W. Brandt is megjegyzi ez utóbbiakról, hogy „... természetesen abban az irányban hatnak, hogy előnyösen *változtassák meg a gazdasági, illetve társadalmi rendszert.*”⁴ (A szerző kiemelése.) Mindezek ellenére nem lehet kétségbe vonni, hogy a szociáldemokrata reform-élgondolások objektíve tartalmaznak antikapitalista elemeket is, továbbá olyanokat, amelyek a tőkés viszonyok között elérhető demokrácia elmélyítését szolgálják. Mindez nem lehet közböns a kommunista mozgalom számára.

Ebben az aspektusban célszerű vizsgálni a két mozgalom viszonyát és európai integrációhoz. E kérdés bonyolultságát a szociáldemokrata és kommunista mozgalom közötti alapvető felfogásbeli különbségek mellett csak fokozza, hogy e kérdésben a kommunista mozgalomban is eltérő álláspontok vannak. A Francia Kom-

munista Párt például, bár nem vitatja Franciaország és a többi nyugati ország szoros gazdasági kapcsolatainak szükségességét, fenntartásokkal fogadja az európai integrációt. Felfogása szerint elsősorban az egyes országokban kell a baloldali radikális fordulatot megoldani, és csak utána lehet pozitív stratégiát kialakítani a nyugat-európai integrációval kapcsolatban. Ugyanakkor az Olasz és a Spanyol Kommunista Párt realitásként és konkrét programmal fogadja a kibontakozó integrációs folyamatokat. Elképzeléseik legfontosabb elemeit az alábbiakban lehetne kiemelni.

A politikai integráció, illetve integrációs intézmények segítségével nagyobb fokú állami és szupranacionális tervezés megvalósítása, a gazdasági és szociális struktúrák átalakítását is magában foglaló, de azok közvetlen érdekeit tükröző ár- és bérszabályozás;

a dolgozók bevonása a döntési folyamatokba, demokratikus kontroll a vállalati szinttől a szupranacionális szintig, a szakszervezetek bevonása az Európa Parlamentbe;

a multinacionális vállalatok tevékenységének hatékony ellenőrzése és korlátozása az Európai Közösség segítségével, a dolgozók érdekeinek és a nemzetek szuverenitásának védelme jegyében;

az EK olyan külpolitikai identitásának szorgalmazása, amelynek célja Nyugat-Európa leválasztása az Egyesült Államokról, és amely kész politikai dialógust és gazdasági kooperációt folytatni a szocialista országokkal.

A Szocialista Internacionáléhoz tartozó nyugat-európai pártok több-kevésbé azonos módon közelítik meg az európai integráció kérdéseit, amit jól illusztrál, hogy az 1979-es Európai-választások előkészületei során egyeztettek, illetve közelítették integrációs koncepciójukat. Céljuk egyértelműen Nyugat-Európa „szociáldemokratizálása”. „Az integrációnak úgy kell végbemennie – olvashatjuk e pártok választási platform-tervezetében –, hogy Európa egy önálló demokratikus szocialista modell felé fejlődhessen.”⁵ Érdekes ebből a szemszögből áttekinteni azt a felhívást, amelyet közvetlenül az Európa Parlament választása előtt 1979-ben bocsátott ki a Szocialista Internacionálé. Ebben a következő programponthoz vannak: a munkához való jog biztosítása; a gazdaság demokratikus kontrollja; a környezetszennyezés elleni fellépés; mindenfajta diszkrimináció megszüntetése; a fogyasztók jogainak védelme; a béke, biztonság és együttműködés; az emberi jogok, a szabadságjogok biztosítása; a Közös Piac és az európai integráció bővítésének gondolata.⁶

A szociáldemokrácia integrációs politikájának főbb vonásait – bármennyire sok árnyalata is van – a következőkben lehetne összefoglalni:

Fokozatok, reformok útján történő előrehaladás a gazdasági demokrácia irányába;

az Európa Parlament Gazdasági és Szociális Bizottságának demokratizálása, a munkavállalók képviselőinek (szakszervezetek) 50 százalékos részvételével;

a multinacionális vállalatok tevékenységének, beruházási politikájának nemzetközileg koordinált ellenőrzése és korlátozása;

tervezés, demokratikus kontroll, tudatos struktúra-politika;

a monopolista nagyvállalkozások, konszernek ellenőrzése, a munkásképviseletek erősítése;

nyugat-európai területfejlesztési alap létrehozása (a strukturális szempontból elmaradt perem- és agrárterületeken új munkahelyek teremtése céljából).

Nem szükséges bizonyítani, hogy bár vannak bizonyos hasonlóságok, közös elképzelések, a kommunista illetve szociáldemokrata pártok „Európa koncepciói”

különböző stratégiát képviselnek, amelyek értelemszerűen következnek a két mozgalom közötti alapkülönbségekből. Ebből is következik, hogy ma még aligha képzelhető el valamiféle közeledés az Európa Parlamentben a kommunista és szociáldemokrata frakciók között. A nyugatnémet szociáldemokrata Ehmke kijelenti, hogy a szociáldemokraták „... nem fognak frakcióközösségre lépni a kommunistákkal” az Európa Parlamentben, de ugyanő hozzáteszi – és ez is figyelmet érdemel –: abban sem érdekeltek, hogy „bizonyos politikai csoportokat ab ovo elszigeteljenek, és gyakorlatilag kizárjanak egy demokratikus és szociális Európa felépítéséből”.⁷

A szociáldemokrácia Európa-politikájában vannak támogatható elemek a kommunista mozgalom célkitűzései számára. Realitásként felfogva az integrációt, nem közömbös, hogy mi és hogyan valósul meg ezekből. Így például mindenképpen figyelemreméltóak az európai szakszervezetek fokozódó együttműködéséből fakadó lehetőségek. Ugyanis ebben a folyamatban, amelynek során a szakszervezetek fokozottan „beékelődnek” a politikai integrációs szervezetekbe, kikovácsolódhat az európai szakszervezetek nagyobb ütőképességű egysége a nemzetközi monopóliumokkal, főleg az Egyesült Államok monopóliumaival folyó harcban. Mindez hosszabb távon növelheti a szakszervezetek militáns szárnyának befolyását mind a szakszervezetek platformjára, mind a szociáldemokrata pártok politikájára. Ha csak mérsékelt mértékben realizálódik is a szociáldemokrácia Európa-politikájának programja, ez napirendre tűzheti a nemzetközi monopóliumok feletti fokozottabb ellenőrzés követelményét, és ez a probléma súlyánál fogva a szociáldemokrácia és a szakszervezetek számára égető kérdések sorát vetheti fel az elkövetkező időszakban.

Így jutunk el a nemzetközi, multinacionális monopóliumok problémájához, illetve a szociáldemokráciának e jelenséghez való viszonyához. Úgy tűnik, hogy itt nem csupán a mai kapitalizmus egy jelenségéről, hanem egyik alapvető trendjéről van szó; a ma és még inkább a holnap kapitalizmusa mindinkább a multinacionális monopolkapitalizmus formáját veszi fel. Közismert, hogy a multinacionális konserneknél végbemegy a nemzetközi gazdasági, pénzügyi, tudományos, technikai források igen nagyfokú koncentrációja, a hetvenes évek elején az egész kapitalista világ ipari termelésének ötven, és külkereskedelmi forgalmának hatvan százalékát ellenőrizték. Nem túlzás tehát, hogy termelési kapacitások, tudományos és technikai potenciáljuk révén a multinacionális monopóliumok miatt érzett növekvő aggodalom láttán a Szocialista Internacionálé Irodája 1977-ben egy munkacsoportot hozott létre e monopóliumok kutatására. E bizottság munkájának eredményét a Szocialista Internacionálé 1978-as vancouveri kongresszusára elkészített jelentésében adta közre, ajánlásokat fogadott el az Internacionáléhoz tartozó pártok számára. Ennek lényege egy információs rendszer létrehozása, amely információkat gyűjt a multinacionális monopóliumok munkájáról, és ezzel megteremti a betekintés és ellenőrzés feltételeit. A munkacsoport jelentése nem tagadja, hogy ami az ellenőrzést illeti, ennek a lehetősége igen minimális. A Szocialista Internacionálé elképzelései szerint a multinacionális monopóliumokat a meglévő nemzetközi szervezetek keretében kell rábírti arra, hogy vegyék figyelembe az általánosan elfogadott normákat, és ne sértsék meg az egyes országok érdekeit. A vancouveri kongresszus állásfoglalása „... maradéktalanul támogatásáról biztosítja a szakszervezeteket, a szövetségi mozgalmat és nemzetközi szervezeteiket abban, hogy ellensúlyozó erőt alakítsanak ki a multinacionális társaságokkal szemben”.⁸ A nemzetközi szociáldemokrácia tehát nem térhet ki az elől, hogy bírálja a multinacionális monopóliumok tevékenységét egyrészt, mert újfajta destabilizáló tényezőként jelennek meg, másrészt, mert nyilvánvalóan ellentmondásban állnak a „jóléti állam”-ot, annak de-

mokratikus társadalmi szerkezetét ábrázoló szociáldemokrata képpel. Több szociáldemokrata vezető figyelmeztet arra, hogy a nemzetközi monopóliumok erősödő gazdasági, politikai, hatalmi helyzete számos negatív következménnyel járhat, hogy a demokratikus ellenőrizhetőség szempontjából veszélyes hatalmi összefonódás jöhet létre, amely kedvező terepet jelent az antidemokratikus tendenciáknak, a nemzeti szuverenitás semmibebevésének. Egyes szociáldemokrata körök annak kimondásáig is eljutottak, hogy létre kell hozni úgynevezett „ellenhatalmat” a munkaadókkal szemben, korlátozni a monopóliumok hatalmát annak révén, hogy kivívják a konszernekben a munkásellenőrzés általános jogát. A szociáldemokrácia tehát kénytelen ráébredni arra, hogy a nemzetközi monopóliumok szűkítik a szociáldemokrata reformpolitika körét. Ez erősíti a szociálreformista pártok ellenállását a multikonszernek féktelen profitéségével szemben.

Természetesen nem lehetnek kétségeink afelől, hogy a szociáldemokráciának ez irányú elgondolásai is a monopolkapitalizmus megreformálásának keretein belül maradnak, és nem veszélyeztetik döntő módon a nemzetközi monopóliumok hatalmának gazdasági, politikai alapját. A multinacionális monopóliumok ellenőrzésére és korlátozására tett kísérletek azonban bizonyos mértékben gátat vehetnek a multinacionális monopóliumokban kibontakozó reakciós tendenciáknak, és részét képezhetik a széles demokratikus tömegküzdelemnek, a békéért, a nemzetközi viszonyok javításáért folyó harcnak.⁹

A szocialista-kommunista viszony alakulása szemszögéből különösen nagy jelentőséggel bírnak a szociáldemokrácia állásfoglalásai a nemzetközi politika kérdéseiben. Az enyhülés és leszerelés folyamatának sorsa és perspektívái nagymértékben függenek attól, hogy milyen hatékony támogatással rendelkezik a békepolitika a kapitalista országokban. Ezen a téren nagy szerepe van a kommunista pártok következetes erőfeszítéseinek a békeszerető erők mozgósításában. De jelentős szerepet játszanak itt más – komoly tömegbefolyással rendelkező – politikai erők is, és a szociáldemokrata és szocialista pártok ilyen erőt képviselnek. Az elmúlt évtized tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a szociáldemokrácia érdekelt a nemzetközi feszültség enyhülésében. Az enyhülés feltételei kedvezőek a szociáldemokrácia reformpolitikája számára. Az enyhülés körülményei között a szociáldemokrata pártoknak nagyobb esélyük van a kormányok munkájában való részvételle. A „hidegháború”-ra való visszatérés jelentős mértékben korlátozná a szociáldemokraták lehetőségeit ilyen téren. Másrészt a szociáldemokrácia olyan társadalmi erőkre támaszkodik, amelyek érzékenyek a szocialista eredmények vonzására, a fő társadalmi bázisát jelentő munkásrétegek számottevő része megőrizte internacionalista érzelmeit. Mindezekből következik, hogy a szociáldemokrácia számára az enyhülés támogatása nem pusztán formális jelszó vagy taktikai manőver, az enyhülés megvalósulásában a szociáldemokrata pártok – bár különböző mértékben – objektíve érdekeltek.

Mindez tükröződött a szociáldemokráciának a nemzetközi kérdésekben elfoglalt álláspontja alakulásában, amelyben az elmúlt évtizedben új tendenciák bontakoztak ki. Miben jelentkeznek ezek? Jelentős momentum, hogy a Szocialista Internacionálé pártjai a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett változások hatására elismerik a különböző társadalmi rendszerekhez tartozó államok békés egymás mellett élésének elvét, mint a nemzetközi problémák megoldása egyetlen racionális alapját. Ismeretes, hogy régebben a szociáldemokraták a szocialista közösség államainak a békés egymás mellett élésről szóló elgondolásait és politikáját rosszindulatúan és egyoldalúan mutatták be, csupán taktikai manővernek tartották.

A szociáldemokrácia az elmúlt évtizedben konstruktívabb lett a békés egymás mellett élés politikájának értelmezésében. Jól tükrözi ezt a Szocialista Internacionálé XIII., és a következő, a XIV. (1978-ban Vancouverben tartott) kongresszusa. Az utóbbi kongresszus vitája és dokumentumai egyértelműen hangsúlyozzák, hogy az enyhülés továbbfejlesztése közvetlenül függ attól, milyen lépéseket lehet tenni a fegyverkezési verseny ellen. A kongresszuson Carlsson, a Szocialista Internacionálé főtitkára beszámolójában visszatért az 1978-ban Helsinkiben a Szocialista Internacionálé által összehívott leszerelési konferenciára, amelyen a Szovjetunió Kommunista Pártját B. Ponomarjov képviselte. Carlsson nagy jelentőségűnek tartotta és üdvözölte Ponomarjov részvételét a konferencián. Carlsson rámutatott, hogy még túlságosan közel vannak azok az idők, amikor a Szocialista Internacionálé mindenféle kontaktust elvetett a kommunistákkal, ezért a Szovjetunió Kommunista Pártja titkárának részvétele egy ilyen fórumon önmagában is nagy előrelépés volt. Bár Ponomarjov javaslatai, például az, hogy létesüljön egy szervezet a kommunista és szociáldemokrata pártok közös leszerelési akciói számára, nem valósult meg, de mégsem lehetett figyelmen kívül hagyni ezeket a javaslatokat. Carlsson szerint: „E javaslatok a mi szempontunkból valóban vitatottak, de ezeket komolyan meg kell tárgyalni. Az az idő már elmúlt, amikor az ilyen javaslatokat csak úgy el lehetett hallgatni.⁴⁰ A leszerelés kérdésének elemzésére a Szocialista Internacionálé munkacsoportot hozott létre, amely Moszkvában és Washingtonban tárgyalt L. I. Brezsnyevvel, illetve J. Carterrel. A Socialist Affairs közölte B. Ponomarjov és az Egyesült Államok képviselőjének állásfoglalását a leszerelésről.⁴¹

Említést érdemel a szociáldemokrácia magatartása az eurorakéták kérdésében. Egyes pártjai nem is akarták, vagy nem is tudták meggátolni a NATO-határozatot, de voltak fenntartásaik. Tény azonban, hogy több szociáldemokrata párt, illetve a pártokon belüli több jelentős csoport erőteljesen szembehelyezkedett és bírálta a rakétatelepítések politikáját. A Norvég Munkáspárt a rakétakérdés kulminálásának idején tartotta szükségesnek, hogy konzultációra Moszkvába menessze küldöttségét. Ilyen fellépésekre és tiltakozásokra a NATO és az USA-nyomás ellen alig volt példa az elmúlt évtizedekben.

Ha összevetjük a szociáldemokrata pártok, valamint a tőkés és szocialista országok kommunista pártjai véleményét a főbb nemzetközi kérdésekben, nem nehéz megjelölni a találkozási pontokat. Az álláspontok nagyjából megegyeznek abban, hogy a politikai enyhülésnek a hetvenes években elért eredményeit most a katonai enyhülés területén kellene megerősíteni, és amennyiben ez nem következik be, a hetvenes évek politikai enyhülésének eredményei is meg lesznek kérdőjelezve. A vélemények közel állnak abban is, hogy a jelen pillanatban a legfontosabb feladat a fegyverkezési hajszá megszüntetése. Hasonló módon közelítik meg az úgynevezett „egyenlő biztonság” elvét, az atomfegyver gyártása és kipróbálása megakadályozásának problémáját, az atomfegyvermentes övezetek létrehozását és az atomfegyver elterjedése megakadályozásának szükségességét. A Szocialista Internacionáléhoz tartozó pártok támogatják a SALT II. ratifikálását és a SALT III. tárgyalások megkezdését, a hagyományos fegyverzet csökkentését, és szorgalmazzák, hogy a hadikiadások növelése helyett az erőforrásokat olyan globális problémák megoldására kell fordítani, mint a nyomor megszüntetése, környezetvédelem stb.

Ezek kétségtelenül érintkezési, találkozási pontok – bár mindez korántsem jelenti, hogy a politikai pozíciók azonosak volnának, és a szociáldemokrácia kész lenne a kommunistákkal azonos módon és aktívan fellépni, és deklarált véleményének megfelelően cselekedni –, ez sem kevés azonban, ha összehasonlítjuk a szociál-

demokrácia pozícióival a hidegháború éveiben. Persze bőven vannak olyan problémák, amelyekben például a szocialista országok kommunista pártjai és a szociáldemokrácia nem értenek egyet. Ilyen probléma az, ahogyan a szociáldemokrácia fölveti az úgynevezett emberi jogok kérdését a létező szocializmus országaiban. Bár figyelmet érdemel, hogy e kérdésben a szociáldemokrata álláspontok különbözőek, több szociáldemokrata politikus a burzsoá kritikusoktól eltérően hangsúlyozza, hogy a szociáldemokraták az emberi jogokhoz sorolják a szociális ellátást, és elismerik a szocialista országokban e tekintetben elért komoly eredményeket. Carlsson a Szocialista Internacionálé 1978-as kongresszusán közvetve bár, de elhatárolta magát az emberi jogok carteri értelmezésétől.¹² Sajátosan új színt jelentett az is, hogy 1980 elején, amikor az Európa Parlamentben G. Marchais javaslatot terjesztett elő, hogy az emberi jogok problémáját szélesebben, az egész világra, társadalmi ellentmondásaira alkalmazzák, az indítványt ugyan leszavazták, de a brit labouristák többsége tartózkodott, és ketten közülük a kommunista javaslat mellett szavaztak.

Ami a leszerelés problémáját illeti, itt is beszélhetünk a viszonylagos nézetközelségről, ezt azonban zavarja, hogy a szociáldemokrácia a fegyverkezési hajszáért mindkét felet, mind a NATO-t, mind a Varsói Szerződés szervezetét egyaránt hibásnak tartja.

Vannak tehát jelentős különbségek a nemzetközi kérdések megítélésében, és ezek arra intenek: ne túlozzuk el a szociáldemokrácia készségét, hogy megtegye mindazt az enyhülés érdekében, amit megtehetne. Illúzió volna feltételezni például, hogy a jelenlegi nemzetközi helyzetben a szociáldemokrácia ténylegesen valamiféle „harmadik erő” szerepét játszhatná. Ezt egyébként a szociáldemokrata Timmermann is tagadja. Írásaiban latolgatja egy esetleges „szociáldemokratizált” Európa hovatarozásának perspektíváját, és megállapítja, hogy Európa integrálódása a szociáldemokraták elképzelése szerint „aligha történne egy a szuperhatalmak közötti harmadik erő Európájának céljával...”. „... biztonsági problémák, valamint közös alapértékek világosan utalnak arra, hogy az Európai Közösség saját arculatának kialakulása a legtovább releváns baloldali párt szempontjából csak az Egyesült Államokkal való partnerség jegyében mehetne végbe, persze olyan partnerség jegyében – teszi hozzá –, amelyet nem alárendeltség, hanem egyenjogúság jellemez.”¹³ Ez világos állásfoglalás e kérdésben. Ugyanezt bizonyítják a szociáldemokrata pártok állásfoglalásai az 1980 elejétől kiéleződött nemzetközi helyzetben. Tévedés volna ugyanakkor azonosítani magatartásukat az Egyesült Államok hidegháborús politikájával, amellyel kapcsolatban több szociáldemokrata párt, illetve vezetője fekezően, „józanítóan” lép fel. De hiba volna nem látni, hogy a szociáldemokrácia, különösen ahol kormányzati tényező – bár platformja tartalmazott önálló elemeket-elképzeléseket is – a feszültséget kiváltó alapvető problémák megítélésében nem került szembe az USA hivatalos vonalával, sőt számos kérdésben szolidáris volt vele. A meglevő nézetkülönbségek ellenére azonban egy atomháború elhárításának lehetősége túl nagy tét ahhoz, hogy lebecsüljük a szociáldemokrácia szerepét az enyhülés lehetőségeinek kiaknázásában. Ezért van különleges jelentősége azoknak a kontaktusoknak, amelyek a Szocialista Internacionálé, valamint az SZKP és a többi szocialista ország kommunista pártjai között kialakultak.

A nemzetközi szociáldemokrácia magatartásában bekövetkezett változások között egyik legjelentősebb, hogy számottevően megnőtt aktivitása, érdeklődése a fejlődő világ irányába. Itt arról van szó, hogy a szociáldemokráciának – ha túl akar lépni „eurocentrizmusán” – választ kell adnia, alternatívát kell biztosítania a fej-

lódó világ égető társadalmi és gazdasági problémáira. Ezt természetesen úgy teszi, hogy közben keresi a lehetőségeket a tőkés világ feszültségeinek „levezetésére” és saját szociálreformista modelljét ajánlja e térségnek, ami érthetően nem kerül szembe a nemzetközi monopóliumok érdekeivel. Ennek ellenére erőfeszítéseinek van pozitív tartalma, és korlátai ellenére van reális jelentősége az említett problémák – ha nem is teljes és radikális – megoldásában. Külön is említést érdemelnek a Szocialista Internacionálé önálló törekvései, hogy a közel-keleti válságot elmozdítsa a holtpontról.

Ha tehát számba vesszük a szociáldemokrácia platformját, fő elgondolásait, és a reális értékelés mérlegére tesszük, nem nehéz megállapítani, hogy több ponton és kérdésben közel állnak a kommunista mozgalom platformjához, és racionális jelentőségük a munkásmozgalom egyetemes érvényű célkitűzései szemszögéből, objektíve szolgálják a dolgozó tömegek érdekeit, ha – reformista alapállásuk következtében – nem is adnak tényleges garanciát ezen érdekek megvédésére. Ezek felismerése egyrészt azért fontos, mert alapját képezheti a kommunisták és szociáldemokraták konstruktív kapcsolatainak, másrészt, mert realitásukkal számolnia kell a kommunista mozgalomnak akkor is, ha ezzel az együttműködésnek a feltételei még nem a szükséges mértékben alakultak ki. E találkozási pontok, a közös érdekek, részérdekek felismerése fontos a szociáldemokraták szemszögéből is. A kommunista pártok – tömegbefolyásuk lehetőségeihez mérten – a társadalmi haladás és a békéért folyó küzdelem első soraiban haladva jelentős mértékben hozzájárultak a munkástömegek mozgósításához, a munkásmozgalom eredményei kivívásához.

A két mozgalom potenciális együttműködési lehetőségeinek kiaknázása a kétségtelenül meglevő objektív érdekközelség mellett nagymértékben függ a konkrét viszonyoktól. A lehetőségeknek legalább két szintjét szükséges megkülönböztetni – hangsúlyozva, hogy nem egymástól független sikokról van szó –: a megvalósult szocializmus országainak kommunista pártjai és a tőkés világ szociáldemokrata pártjai, továbbá a tőkésországok kommunista és szociáldemokrata pártjai közötti kapcsolatokat.

A két mozgalom *érdekközelsége mindenekelőtt nemzetközi kérdésekben* jelentkezik. Így tényleges lehetőség van a béke, az enyhülés kérdésében az együttműködés kibontakoztatására. A béke, biztonság és enyhülés kérdésében történő együttműködés azért is látszik a legkézenfekvőbbnek, mert a nyugat-európai országok dolgozó tömegei ebben a kérdésben támogatják a kommunistákat a legegységesebben. Ezzel együtt a szociáldemokrácia számára is ez a legalkalmasabb terület a közeledésre, az együttműködésre. Reálisnak és őszintének lehet elfogadni a nyugatnémet szociáldemokrata Bahr véleményét: „Számunkra a szocialista országok a nemzetközi enyhülésben társak, a világpolitikában konkurenssek, az ideológiában ellenfelek.”¹⁴

Az együttműködést és konstruktív dialógust a nemzetközi kérdésekben elősegítheti, ha figyelembe vesszük, hogy a Szocialista Internacionálén belül észrevehető a nézetek egyfajta megosztódása. A pártok egy része közvetlenebbül képviseli a vezető tőkés imperialista országok érdekeit, és vannak olyan pártok, amelyeknek álláspontjaiban több az antiimperialista vonás. Ez utóbbiakkal több lehetőség kínálkozik a kontaktusra a fejlődő világ problémáival kapcsolatban is. Figyelmet érdemel O. Palme véleménye: „az enyhülés légkörében a kelet–nyugati kereskedelem híve vagyok. Működünk együtt és legyünk szolidárisak a »harmadik világ« nyersanyagtermelő országaival, és segítsük a leggyengébbeket. A szociáldemokrata poli-

tikának mindezt tartalmaznia kell, és természetesen nagyon fontos, hogy politikailag állást foglaljunk a felszabadítási mozgalmakkal kapcsolatban és a nemzeti függetlenség kérdésében”.¹⁵

Az egyes országokban a kommunista és a szociáldemokrata mozgalom közti együttműködés, szövetség a munkásmozgalom mindenkori erőviszonyainak függvénye. Függetlenül attól, milyen befolyással, pozíciókkal rendelkeznek a szociáldemokrácia és a kommunista pártok, függ a szociáldemokrácián belüli erőviszonyoktól is és mindezekkel összefüggésben az adott ország konkrét helyzetétől, párt- és parlamenti viszonyainak sajátosságaitól.¹⁶ Azokban az országokban, ahol a kommunista párt nem képvisel jelentős parlamenti erőt, illetve ahol általában két nagy párt küzd a választások politikai színterén, a szociáldemokrata mozgalom jobboldala azt a látszatot kelti és azt propagálja, mintha a szociáldemokrácia keretei képeznék a munkásegységet, és a kommunista pártok ezen egység megbontójának szerepét játszanák. Erre való hivatkozással elvetnek mindenféle közeledést, együttműködést, kontaktust a kommunistákkal. Ilyen országok például Anglia, az NSZK és Ausztria.

Azokban az országokban, amelyeknek parlamenti rendszerében több polgári párt küzd a hatalomért, a politikai színtér szétforgácsoltsága következtében a kommunista pártok – ha tömegbefolyásuk korlátozott is – hatást gyakorolnak a politikai, parlamenti életre. Ez arra készteti a szociáldemokrata pártokat, hogy – bár antikommunizmusuk változatlan – időnként nem hivatalosan együttműködjenek, kontaktust keressenek a kommunista párttal, és ez módot ad a kommunistáknak, hogy jobb pozíciókból harcoljanak az együttműködésért. Ezek közé az országok közé tartozik Svédország és Belgium.

Más országokban, például Finnországban, a munkásmozgalom két szárnyának egyfajta sajátos erőegyensúlya jött létre, amelynek jellemzője, hogy a kommunista párt a tömegmozgalomban, a szakszervezetekben, a szociáldemokrácia pedig a parlamentben erősebb. A szociáldemokrácia ezekben az esetekben egyezményeket köthet a kommunista párttal, de állandó küzdelem folyik a két mozgalom között pozícióik javításáért, a tömegek közötti befolyás növeléséért. Ennek ellenére a finn szociáldemokrácia igen pozitív szerepet játszik a nemzetközi életben, állásfoglalásai közel állnak a kommunistákéhoz. A kommunista–szociáldemokrata együttműködés egyes szakaszokban, bár váltakozó fokon, pozitívan hatott a finn társadalom belső ellentmondásai megoldásának folyamataira.

A legnagyobb lehetőség ott van a két mozgalom politikai szövetségére, ahol erős kommunista párt működik, amelynek jelentős pozíciói vannak mind a parlamentben, mind a tömegmozgalomban, így például Franciaországban és Olaszországban. A tanulságok azonban azt mutatják, hogy a szövetség kivívása még itt is csak nagy harc eredménye lehet.

A két mozgalom közötti konstruktív viszony, együttműködés lehetőségeit jelentősen bővíti, hogy a kommunista mozgalom tudatosan törekszik erre. A szociáldemokrácia oldaláról jelenleg még nem tapasztalhatók számottevő törekvések ebbe az irányba – főleg a tőkésországok kommunista mozgalma viszonylatában. Ezzel együtt figyelmet érdemel, hogy a Szocialista Internacionálé már nem „tiltja” pártjai számára az együttműködést, és magukra a pártokra bízta ennek eldöntését. Érdemes megjegyezni, hogy 1922 óta először 1977-ben hívott meg a Szocialista Internacionálé egy tanácskozássra – a Chilei Kommunista Párt személyében – a kommunista mozgalomhoz tartozó pártot.¹⁷

A tőkésországok belső harcában sokfajta lehetőség van a közös politikai akciókban való részvételre. Elsősorban a multinacionális monopóliumok korlátozásáért

folyó harcot érdemes kiemelni, mert itt nyilvánvalóak a nemzetközi szempontok is. A multinacionális monopóliumok korlátozása a tőkésországok dolgozó tömegei számára életkérdés, és nagyon fontos a nemzetközi enyhülésért folytatott harcban is. Keresni lehet az együttműködést a két mozgalomhoz kapcsolódó szervezetek, így a szakszervezeti mozgalom, az ifjúsági mozgalom, a szövetségi mozgalom területén: különösen fontosnak tűnik a jelenlegi világgazdasági helyzetben a különböző politikai erőkhöz kapcsolódó szakszervezeti mozgalmak együttműködése mind nemzeti, mind nemzetközi keretekben. Ebben a vonatkozásban jelentős helyet kaphat az együttműködés a termelési (ipari) demokrácia alakítása terén.

Az együttműködés lehetőségeinek valóra váltását, ennek konkrét formáit befolyásoló tényezők nem tekinthetők mozdulatlanoknak. A kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződése erősítheti a szociáldemokrácia polarizációját és azoknak a pozícióit, akik a monopolkapitalizmussal történő radikálisabb szembehelyezkedés hívei és keresik a kommunistákkal való szövetséget. Ha a vezető tőkésországoknak a második világháború után többé-kevésbé töretlen fejlődési vonala megszakad, akkor lecsökken az a manőverezési tér, amelyen belül a szociáldemokrácia az eddigi keretek között működhetett. Ezzel együtt olyan feszültségi potenciálok támadhatnak a tömegek és a pártok között, a szociáldemokrácia tagsága és a pártok vezetői között, amelyek a létrehozott egységet és a jobboldal dominanciáját bomlaszthatják. Ez elősegítheti az ideológia radikális elemeinek előtérbe kerülését. Ebben a helyzetben megjelenhetnek a divergáló erők, és az egész mozgalom radikálisabb fordulatot vehet.

A szociáldemokrata-kommunista viszony sokrétű problémái a munkásmozgalom törvényszerű kettészakadása után létrejött és egymástól eltérő úton haladó két ideológia, politika és szervezet viszonyának problémái. E viszonyt mindig az egymásra utaltság és egymással versengés dialektikája határozta és határozza meg. A munkás és dolgozó tömegek objektív érdekei a versengés, a rivalizálás mértékének csökkentését kívánják. Ez minden feladat előtt, minden lépésnél a munkásosztály érdekeinek sokoldalú megértését és nagyfokú rugalmasságot, kompromisszumkésztséget igényel tőlük. Történelmi távlatban azonban ez a versengés a maga módján a munkásosztály felszabadulása ügyét is szolgálja: az osztályharc logikája végül is törvényszerűen el fogja dönteni az egyik alternatíva igazát. Számunkra nem kétséges, hogy történelmileg a kommunizmus alternatívája bizonyul igaznak. Ez azonban azt követeli meg a kommunista mozgalom valamennyi osztagától, a tőkés viszonyok között küzdőktől és a megvalósult szocializmus feltételei között tevékenykedőktől, hogy szüntelenül és tudatosan fejlesszék politikájukat, legyenek készek a forrongó világ új problémáinak fölismerésére, elméleti feldolgozására, és sohase mondjanak le az egész nemzetközi munkásmozgalom hallatlanul gazdag tapasztalatainak, tanulságainak alkotó elsajátításáról.

JEGYZETEK

¹ Idézi W. Brandt. Frankfurter Rundschau, 1979. november 17.

² W. Brand, B. Kreisky, O. Palme: Briefe und Gespräche. Frankfurt-Köln 1975 (a továbbiakban: Briefe und Gespräche) 46-47., 49. old.

³ Erre utal H. J. Veen. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1979. november 29.

⁴ Briefe und Gespräche, 68. old.

⁵ Vorwärts, 1977. június 16.

⁸ Socialist Affairs, 1979. 1. sz.

⁷ Idézi H. Timmermann. Eurokommunismus: Fakten, Analysen Interviews. Frankfurt/M. 1978. 13. old.

⁸ Socialist Affairs, 1979. 1. sz.

⁹ Érdemes utalni annak a kollokviumnak a tapasztalataira, amelyet a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága Társadalomtudományi Akadémiája és a Belga Szocialista Párt E. Vanderelde Intézete közösen rendezett a multinacionális monopóliumok témájában. A két intézet képviselői több elméleti probléma megközelítésében hasonló álláspontot képviseltek. Az egyetlen valóban jelentős véleménykülönbség az imperialista állam funkciójának értékelésében mutatkozott (Wirtschaftswissenschaft, 1979. 3. sz.). Egyébként a Szocialista Internacionálé multinacionális monopóliumokkal foglalkozó munkacsoportjának elnöke a Belga Szocialista Párt képviselője.

¹⁰ Socialist Affairs, 1979. 1. sz.

¹¹ Socialist Affairs, 1979. 4. sz.

¹² Socialist Affairs, 1979. 1. sz.

¹³ Timmermann: Id. mű, 53. old.

¹⁴ Idézi Berecz János: A szociáldemokrácia és a nemzetközi kommunista mozgalom viszonya. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 49. old.

¹⁵ Briefe und Gespräche, 128. old.

¹⁶ Lásd erről a kérdésről: J. Golembiowski: Aktualnie problemi odnosenija kommunyisztov i szocialdemokratov. (Rabocsij klassz i szovremennij mir, 1979. 1. sz.)

¹⁷ Socialist Affairs, 1979. 1. sz.

A munka jellegének és tartalmának változásai*

A munka jellegének, tartalmának felvázolásánál ahhoz a marxí, ma már közkeletűvé vált igazsághoz kell fordulnunk, hogy a munka célszerű tevékenység és ugyanakkor mindig társadalmilag meghatározott. Ebből következik, hogy változására hatnak azok a tárgyak, amelyekre a munka hat, azok az eszközök, amelyekkel a célszerű tevékenység végbemegy és az ezeket működtető, a tevékenységet kifejtő társadalmi szubjektum: az ember, munkaszervezetével, termelési tapasztalataival, felhalmozott tudásával. A termelés eszközei és az ember sajátos kapcsolatokba, munkamegosztásba rendeződnek, az emberek között birtoklási, rendelkezési, irányítási viszonyok alakulnak ki, a tevékenységek és javak cseréjének és elosztásának meghatározott rendszere jön létre. Kialakul a sajátos történeti termelési mód.

A fogalmak, kategóriák tisztázásához történeti elemzés segítségével juthatunk el, ezért röviden áttekintjük a munka jellegének és tartalmának változásait a tőkés és a szocialista termelési viszonyok között. Majd a hazai kutatási eredmények áttekintésével jelezzük azokat a kutatási területeket, amelyeknek további feltárása elvezethet a munka jellegének és tartalmának egzakt, sokoldalú tisztázásához.

MUNKATEVÉKENYSÉG A KAPITALIZMUSBAN

A munka történeti elemzését elsőként Marx végzi el a *Tőke termelési folyamatának* bemutatásával egyidejűleg. A XIX. század kapitalizmusát vizsgálva kifejti, hogy „A termelési mód forradalmasodásának a manufaktúrában a munkaerő a kiindulópontja, a nagyiparban a *munkaeszköz*”.¹ Ez azt jelenti, hogy „a géprendszerben a nagyiparnak egészen *objektív* termelési organizmusa van, amelyet a munkás mint meglévő anyagi, termelési feltételt *készen* talál”.² Témánk szempontjából a marxí elemzés két lényeges kiindulópontot ad: 1. a kialakuló tőkés gyárparban a munka jellegének meghatározásánál a termelés eszközei közül a munka eszközei játsszák a fő szerepet; 2. a termelő ember termelési, mozgási szabadsága, autonómiája tehát leszűkül, az eszközök által determinálttá válik.

A munkaeszközök ekkor kialakuló tipikus formája a géprendszer, amely mozgatógépből, átviteli mechanizmusból, szerszám- és munkagépből áll, és ezekkel egyesülve a munkaerő sajátos termelési szervezetet, „gyári rezsimet” hoz létre. A gyárban a megosztott munkafolyamatok folyamatossága uralkodik. A gyárban

* Kiinduló gondolatok egyik tervezett kutatásunkhoz.

megvalósuló termelési munkamegosztás üzemek, műhelyek együttműködésével valósul meg, ezekben zajlanak az előkészítő és közvetlen termelő folyamat egyes rész-folyamatai. A termelés megvalósulhat műhelyrendszerű gyártással (a termék-megmunkálás műveletről műveletre történik) és folyamatos gyártással (a szervezés az adott termékén végzendő műveletek sorára irányul). Ez a termelési rendszer lehetővé tesz egyedi termelést, valamint már sorozatgyártást is. A gépek irányítója, kezelője, a „gépmunkás” mellett dolgoznak a szakképzetlen anyagmozgatók és a gépi berendezést ellenőrző, javító, magasan kvalifikált szakmunkások. A gépek és munkások specializációja kiterjedt. A munkások szakmai szervezetében a hierarchia nagy, a szakmunkások és a nem szakképzett munkások közötti szakadék mély. Nagy tömegű tanulatlan munkást alkalmaznak, mivel a gyári, kisegítő, szállító tevékenység még jórészt gépesítetlen. A termelőfolyamat közvetlen felügyeletét munkafelügyelők, „ipari altisztok” gyakorolják. A termelőfolyamat felügyelete vertikálisan tagolt rendszerben épül fel, s az alsóbb szintű termelési irányítók még jelentős, a munkások lét- és munkakörülményeit befolyásoló jogkörrel rendelkeznek.

A XIX. század végén, a XX. század elején végbemenő változások a tőkés termelőfolyamatban továbbra is a munka eszközeire koncentrálnak: a munkás a munka végtermékétől egyre távolabb kerül, de még továbbra is a technológiai folyamat fő tényezője. A fejlődés ezen szakaszát vezeti be, a gyári munkaszervezet fokozódó folyamatossági elvét testesíti meg a Ford által az autógyártásban a század elején alkalmazott szerelőszalag, amely később a szalagrendszerű termelési folyamatban teljeseedik ki.³

A termelőfolyamat a termékek előállítása szempontjából szervezett műveletek során folyamatosan kapcsolódik össze és általánosan elterjedtté válik a tömeggyártás. Ebben a technikai-munkaszervezeti rendszerben az alap- és a kisegítő tevékenységek külön, de folyamatilag szakaszokként léteznek. A munkás munkatevékenysége egyre kevésbé autonóm, a munkavégzés részletekbe menően szabályozott, a termelőtevékenység erőteljes differenciálódása, részekre tördelése megy végbe, a kvalifikálatlan, csupán rövid betanítással képzett munkaerő tömege nő. A termelés folyamatosságának biztosítását a munkaszervezet racionális kiépítése teszi lehetővé, a munkaszervezet a termelés döntő tényezője lesz. A munkás a XIX. századhoz viszonyítva még inkább a géprendszer részévé válik, teljesítményének a gép követelte szinten való tarására kialakulnak a taylorista, majd az MTM (Time-Measurement), a WF (Work-Factor) munkavégzési résztechnikák alapul és más ösztönző rendszerek. A fizikai és szellemi munka elkülönülése fokozódik. A termelőfolyamat felügyeletére horizontális kooperáció alakul ki, vezetési törzskarok jönnek létre, a munkások lét- és munkakörülményeit érintő kérdésekben is ezek döntenek. A termelés társadalmasodásának gyors előrehaladása a termelési viszonyokban a monopolista fejlődést teszi általánossá. A XIX. századi fejlődéshez viszonyítva tehát a termelőfolyamatban a munkaszervezet válik a döntő problémává, azt keresik, hogyan kapcsolható egybe minél hatékonyabban, intenzívebben a géprendszer és az ember. Egyre világosabb, hogy az emberi tényező teljes technikai alárendelésének korlátai vannak, a túlságos specializáció a teljesítmény, a munkakövid rovására megy, az azonosulás minimálissá válik. Elton Mayo már az 1920-as években a Hawthorne művekben végzett kutatásainál felismerte, hogy a munkahelyi teljesítményt az emberi kapcsolatok alapvetően befolyásolják.⁴

A XX. század közepére új korszak kontúrjai rajzolódni kezdenek a tudományos-technikai fejlődésben, amelyet a kutatók tudományos-technikai forradalomként jelölnek meg. Témánk szempontjából ez azt jelenti, hogy most már nem csupán a munka-

tárgyra gyakorolt közvetlen hatás kerül át a gépekhez, hanem a technológiai folyamat ellenőrzése, irányítása is gépek, berendezések feladata lesz. A Marx által hármas tagozódásúnak ábrázolt géprendszer egy negyedik összetevővel, a vezérlő, irányító résszel egészül ki, és ezáltal új minőség jön létre, az ember a termelőfolyamat „mellé” lép. Az automatizálás magas fokán megsokszorozódnak és kiszélesednek az ember emocionális és intellektuális képességei. További új mozzanat az ipari forradalom korszakához képest, hogy nem csupán a munka eszköze, hanem a munka tárgya is forradalmi változáson megy keresztül. Elterjedt az előre megadott sajátosságokkal rendelkező anyagok mesterséges előállítása, új energiaforrásokat használnak fel a termelésben. Ez az új fejlődési szakasz a termelőerők integráns elemévé változtatja a tudományt, a termelés és a tudomány kapcsolata minden eddiginél szorosabbá válik.

Mindez azt eredményezi, hogy a termelőfolyamatban szemtanúi vagyunk a munkák komplexitása fokozódásának (integrált szakmákban dolgozók), valamint az ellenőrzést, felügyeletet végzők létszámnövekedésének. Egyre nő a termeléssel kapcsolatos előkészítő, kutató, fejlesztő tevékenységet végzők száma és aránya. A termelés társadalmasodása olyan szervezeteket hoz létre, amelyek már a nemzetközi kereteket is tovább tágitják, nagy léptékű internacionalizálódás megy végbe a termelés, a munka folyamatában, a vezetés nagy szakapparátusok kialakulásán keresztül valósul meg.

Már G. Friedmann felvetette, hogy a tömegtermelésben a részmunka végzőjének le kell mondania az örömről, de fogyasztóként ugyanakkor elégedett lehet.⁵ Galbraith rámutat a manipuláció lehetőségére is: „A fejlett technikával és nagyüzemi organizációval biztosított magas szintű termelés és jövedelem a lakosság jelentős részét felszabadítja a primitív szükségletek nyomása alól. Ennek következtében megváltozik a gazdasági magatartásuk, bizonyos értelemben irányíthatóbbá válik.” Ilyenformán . . . „a fogyasztói igények is manipulálhatóbbá válnak és további lényeges elemmel gazdagodik a környezet irányításának fegyvertára”.⁶

Megfogalmazódik, hogy a munkaviszonyok befolyásolása nem oldható meg üzemi szinten, nem elégséges az üzemi „human relations” befolyásolása, a participáció”, a „Mitbestimmung” kialakítása, mivel a dolgozókat nem csupán a közvetlen termelési kapcsolatrendszer és elosztás, az üzemi mikroklíma befolyásolja, hanem a társadalmi redisztribúció, a politikai rendszer általános működése, a dolgozók szakképzésének, társadalmi mobilitásának lehetősége is. A tőkeértékesítésben egyre nagyobb szerepet kap az állami intézményrendszer, átvéve a tulajdonosi, irányítási funkciók egy részét.

Az eddigiekben nagy vonalakban, csupán az alapkontúrokat felvázolva tekintetük át a tőkés termelés viszonyai között a munka jellegére és tartalmára hatást gyakorló tényezők változásainak irányait, illetve a tőke oldaláról történő útkeresés módszereit. Megállapítható, hogy a társadalmi-gazdasági-technikai átalakulások más-más tényezőre helyezik a fő hangsúlyt (munkaeszköz, munkaszervezet), illetve a fejlődés legújabb szakaszában a tényezők közötti *komplex* kapcsolatrendszer kialakítása, fejlesztése a feladat.

MUNKATEVÉKENYSÉG A SZOCIALIZMUSBAN

A szocialista forradalom – köztudottan – Európában gazdasági szempontból közepeesen fejlett országokban valósult meg, amelyek között természetesen léteztek és léteznek jelentékeny gazdasági fejlettségbeli különbségek. Mindenesetre a technikai-gazdasági fejlődés korszakait tekintve ezek az országok a gépi-nagyipari korszak kezdeti, illetve középső lépcsőfokának feladatait valósították meg, és első termelési célkitűzésükként a gépi-nagyipari termelés dominanciájának elérését tűzhatték ki. A technikai-gazdasági fejlődés mindig egyenlőtlenül megy végbe, tehát a legfejlettebb technikai felszereltséggel, munkaszervezettel funkcionáló ágak, ágazatok és vállalkozások mellett a korszerűtlenné vált technika és munkaszervezet is létezik.

A szocialista fejlődés útjára lépő európai országokban a fejlődés egyenlőtlensége ráadásul történelmileg kialakult nagy mértékű. Ilyen feltételekkel és előzményekkel kellett megkezdniük a szocializmus gazdasági bázisának megteremtését. Hozzá kell tennünk azt is, hogy a fejlett tőkésországokban a gazdasági fejlődés már túlhaladt az ún. ipari korszakon, amely az ipari forradalommal kezdődött meg, s amelyben az ipar volt a nemzetgazdaság alapvető szektora és fejlődési katalizátora. Ezekben az országokban az 1930-as évtizedtől kezdődően a tercier szektor, az infrastruktúra vált a gazdasági élet és fejlődés központi kérdésévé és katalizálta a további előrehaladást. A kialakuló szocialista országok még az ipari korszakban voltak és infrastrukturális téren – eltérő mértékben ugyan – nagy hiányokkal kellett számolniuk.⁷ Az előbbiekből következik, hogy ezekben az országokban olyan technikai-gazdasági problémákat kellett megoldani, amelyen a fejlett tőkésországok már túljutottak, ráadásul a tudományos-technikai haladás felgyorsulásával a gazdasági növekedés ütemét is fokozniuk kellett, hogy a „technological gap” ne táguljon tovább.

A szocializmusban a munka jellegének minőségi változása csak megkezdődött, a munka a szocializmusban alapvetően még a fogyasztási javak megszerzésének eszköze, s a fogyasztásban érdekelt dolgozót ösztönözni kell a megfelelő teljesítményekre. Három alapvető problémával kell szembenézni: 1. az anyagi javak még korlátozott mértékben állnak rendelkezésre; 2. a társadalmi munkamegosztás tartósan és maradandóan meghatározott tevékenységhez köti a dolgozók többségét; 3. hosszú történeti fejlődés, tudatos tevékenység segítségével érhető el, hogy a munka mindenki számára életszükségletet jelentő, alkotó tevékenységgé váljon. Léteznek még fizikailag fárasztó, megerőltető, egészségre ártalmas, monoton munkák. Új és döntő momentum a szocializmusban, hogy a társadalmi termelésből való részesedés alapvető és meghatározó mércéje a munka, kialakulnak a társadalmilag hasznos munkában való részvétel garanciái, kiszélesedik a munka választásának joga és a munkaerő újatermelésének egyre jelentékenyebb részét a nemzeti jövedelem társadalmi fogyasztási alapjából biztosítják. A munkához való viszony új hajtásait, „a dolgozók szabad és tudatos fegyelmét” Lenin már 1919-ben, a szovjethatalom kezdeti, nehéz szakaszában felismerte és „nagy kezdeményezésként” minősítette. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, hogy „ez az új fegyelem nem az égből pottyant és nem jámbor óhajok szülötte, hanem a tőkés nagyüzemi termelés anyagi feltételeiből és csakis azokból nő ki”.⁸

A szocialista fejlődés első évtizedeiben, az extenzív iparosítás korszakában nagy tömegek ismerkedtek meg a gyáriparral, a gépi-nagyipari termelés eszközcivilizációval, bekerültek a nagyüzemi munkaszervezetbe, fegyelmi rendszerbe. A gazdasági fejlesztés fő hangsúlya az eszközökön volt, a sokirányú, égető beruházási igények a műszaki-

technikai fejlődésben erőteljesen vegyes jelleget hoztak létre, ezt tovább erősítette, hogy minél gyorsabban kellett munkahelyeket teremteni, munkaalkalmat biztosítani. A gépesítettség fokozódásával megkezdődött a muszkuláris munkafunkciók átkerülése a gépekhez, természetesen ez fokozatosan valósult meg, s a gépesítés által a munka szervezete is alapvetően átalakult. Az 1960-as évtized végére, ha nem is teljesen dominánssá, de tömegesen elterjedté vált – különösen az iparban – a gépi, nagyüzemi tömegtermelés. Ez a szocialista viszonyok között is egyre inkább a munka szervezetére irányította a figyelmet. A tömegek általános munkaszükségletét már kielégítették, s most a fő feladat a munka tartalmának pontos felmérése és javítása: a nehéz fizikai tevékenységek, egészségre ártalmas munkák visszaszorítása, és ugyanakkor meg kell kezdeni a küzdelmet a technikai fejlődés által életre hívott – a munkafolyamatot részekre tördelő, idegi-pszichikai terheléseket fokozó, a személyiség fejlődése elé korlátokat állító – hatások ellen. Általánossá vált a felismerés, hogy a szocialista fejlődés eredményeként alakul ki a sajátos műszaki-technikai bázis, a szocialista jellegű munka, és az adott korszakban a munka jellegének változásánál hasonló problémákkal kell számolni, mint a tőkés termelés viszonyai között. Mindenesetre az emberi tényező kerül a figyelem középpontjába, s ez pozitív, és az objektív fejlődés irányának megfelelő fordulat. A hetvenes évtizedben sürgetővé vált a tudományos-technikai forradalom vívmányainak adaptációja is, s nyilvánvalóvá lett az is, hogy az infrastruktúra elmaradt és lassú fejlődése a gazdasági növekedés, a technikai-műszaki haladás fékjét is jelenti. A gépi-nagyipari tömegtermelés a szocialista viszonyok között is felveti, hogy meg kell találni a módszereket, az eszközöket a teljesítmények fokozására, a helyes érdekeltégi rendszer kialakítására. Az eleinte objektíve kialakuló, s azután szubjektíve kialakított egyenlősítő bérezés fékezi a gazdasági, a teljesítménymotivációt.

A szocializmus, megteremtve a társadalmi tulajdont, s ezzel a dolgozók tulajdonosi egyenlőségét, a gazdasági elkülönültség létező viszonyai mellett meg kell, hogy teremtsen az elkülönültség viszonyai között létező gazdasági egységekben a dolgozók rendelkezési, gazdálkodási lehetőségét, beleszólását, érdekeik érvényesítését, érdekeik érvényesítését. Ennek megfogalmazásaként, ennek jegyében megindul az üzemi demokrácia különböző típusainak, formáinak kialakítása, fórumainak megteremtése. Természetesen nem egyszerűen csak a munkahelyi demokráciáról van szó, hanem a szocialista demokrácia egészének fejlesztéséről, mert „A politikai rendszer feladatának csak úgy tud megfelelni, ha a politikai rendszer valamennyi összetevőjét egymással összhangban, egymásra tekintettel fejlesztik . . .”⁹

Tekintsük át a technikai-gazdasági fejlődés alakulásának, a munkajelleg változásának néhány magyarországi jellegzetességét.

A MUNKATEVÉKENYSÉG JELLEMZŐI MAGYARORSZÁGON

A magyar népgazdaságban az 1970-es évek végén a nemzeti jövedelem 47 százalékát termelte meg az ipar, 1977-ben a népgazdasági állóeszközállomány 26, a foglalkoztatottak 32 százalékát kötötte le.¹⁰ Az 1970-es években az ipari adatok még növekedést jeleznek, tehát az ipari korszak még nem tekinthető befejezettnek. Kétségtelenül megindult az átrendeződés a szolgáltatási szféra irányába, de üteme, gyorsasága nem közelíti és nem is fogja megközelíteni az iparosítási korszakét.

Gazdasági fejlődésünk jellegzetes gondja, problémája, hogy a technika színvonala, a munka szervezete, a gazdálkodás szervezeti rendszere rendkívül heterogén.

A népgazdaság alapszektorát képviselő ipar is a gyári nagyipar és tömegtermelő nagyipar különböző technikai-gazdasági fejlettségi fokozatú együtteséből tevődik össze. Az ehhez kapcsolódó termelő és nem termelő népgazdasági ágak, ágazatok technikai-gazdasági fejlettségi színvonala még heterogénebb képet mutat. Tehát a tőkés termelés különböző szakaszaiban a munka jellegét alakító tényezők hatásairól megállapítható tanulságok egyidejűleg hasznosíthatók munkaviszonyaink alakításában.

A másik, a munka jellegére is közvetlenül hatást gyakoroló tényező, hogy az iparosítás gyors üteme, a rendelkezésre álló szabad munkaerő nagysága, a beruházási eszközök szűkössége miatt a gépesítés úgy haladt előre, hogy minden szférában elsősorban az alaptevékenységre terjedt ki. Kevésbé valósult meg tehát a termelés egységes technikai alapokon nyugvó rendszere, a segéd- és kiegészítő tevékenység-típusok jelentős mértékben még kézi erővel végzett munkán alapulnak. Például az ipari munka jellegét vizsgáló statisztikai kiadvány adatai szerint az ipari munkásság fele dolgozik a kiegészítő tevékenység területén, s az itt dolgozók 63 százaléka nem gépek segítségével végzi munkáját.⁴¹

A termelői infrastruktúra ma már nyilvánvaló hiányai, valamint az előbb említett problémák miatt csökken az egyes népgazdasági ágak anyagi termelésében a népgazdasági ágakra jellemző alaptevékenység részesedése, profilmódosulás következik be. Természetesen ennek a folyamatnak vannak a tudományos-technikai fejlődésből, az életszínvonal növekedéséből eredő okai is. Például a technikai fejlődés előrehaladásának jele, hogy a hetvenes évektől kezdődően a magyar népgazdaságban a fizikai dolgozók közül minden 5–6. ipari, építőipari tevékenységet végez; az iparban a villamosítás, a motorizáció térhódítása növelte a karbantartó, szerelő tevékenységek arányát; továbbá a vállalatok szociális funkciói is bővültek.

Iparunkban az ipari jellegű fizikai tevékenységet végzők aránya 70 százalékos, az egyéb itt végzett fizikai tevékenység szolgáltatási jellegű. A termelő szolgáltatásokban: például a szállítás-hírközlésnél 18, a lakossági szolgáltatásokban 4 százalék a közvetlenül a profilba vágó fizikai tevékenység aránya.⁴² A gazdasági tapasztalatok felhívják a figyelmet arra, hogy a technikai fejlődés elért szintjén a háttérágazatok, az infrastruktúra lemaradása nem teszi lehetővé a feladatkört jellemző tevékenység-típusok további fejlesztését.

A munka jellegét döntően befolyásolja a munka technikai felszereltsége. Az 1970-es évek végére ipari fizikai dolgozóink fele gépek, berendezések mellett dolgozott. A tudományos-technikai haladás új jelenségeként értékelhető, hogy a munkások 4 százaléka ellenőrző, felügyelő funkciót lát el gépek mellett. Közéjük tartoznak például az automaták, vegyészeti zárt rendszerű termelés berendezéseinek kezelői. Iparunk gépi típusú munkaköreit úgy értékelhetjük, hogy ezeknek fele részben a gépek irányítását és közben kézzel végzett tevékenységeket jelenti (pl. marós, gyalus, fonó, szövő munkák), másrészt a gépek kiszolgálását, a termékek szállítását foglalják magukba (pl. kemencék, szállítóeszközök kezelési munkái stb.). A gépesítés főként azokra a tevékenységekre terjed ki, ahol a munkakörülmények nehezek, különösen kedvezőtlenek voltak, azaz a munka fizikai megkönnyítése volt a fő cél, izomerőpótló beruházások történtek. Tapasztalható az is, hogy a gépesítés egyes ágazatokban új típusú fizikai nehézségeket teremtett (pl. textilipar pára- és hőártalmi).

Szóltunk arról, hogy a gépesítés a kvalifikációs struktúrát átalakítja, megmozgatja. Technikai-gazdasági fejlődésünket jellemző tendencia, hogy a gépi, valamint gépek melletti kézi munkát végzőknél nincs jelentős különbség a szakképzettség

arányaiban (kivétel a könnyűipar). A nem gépek mellett dolgozók szakképzettsége gyakran magasabb, mint a gépi munkát végzőké. Tehát együtt van jelen a technikai fejlődés korábbi korszakának szakmunkástípusa és a modernebb technika keretében rész munkát végző munkás típusa. Tapasztalható az is, hogy jelenlegi szakmasztruktúránk túlságosan szerteágazó, ez is jelzi a technikai fejlettség vegyes jellegét és nehezíti a korszerű képzés megvalósítását.

Ha a szakképzettségi arányok szempontjából rangsorba állítjuk a fő népgazdasági termelőszférákat, akkor a szakmunkások arányát tekintve első helyen állnak a szolgáltatások, ezt követi a szállítás, hírközlés, majd az építőipar és az ipar zárja le a sort. Az ipar esetében ez abból adódik, hogy általános technikai-műszaki színvonala magasabb, mint a többi népgazdasági ágé és ebből következően a betanított munkát végzők aránya is magasabb. Tehát a fő motiváló tényező a technikai fejlettség szintje. (Bár kétségtelen, hogy az arányokat torzítja a kialakított vállalati gazdaságpolitika, amely a foglalkozási minőséget döntően taktikai gazdaságpolitikai tényezőként kezeli.)

A HAZAI KUTATÁSOK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Fel kell tennünk azt a kérdést, hogy elemzéseink kiindulásakor hogyan értelmezzük a munka jellegének, tartalmának fogalmát. Közkeletűen sokszor használjuk ezeket a kifejezéseket, de ritkán határozzuk meg a fogalmakat.

A *munka jellege* alatt a munkaerő és a termelés eszközei egyesülésének társadalmi-gazdasági, technikai módját, szervezetét, valamint a munkához való viszony milyenségét értjük. Ennek egyik alapvető kérdése tehát, hogy a termelés eszközeit tulajdonosként, vagy csupán termelőként működtetjük, milyen munkamegosztási típusok, formák határozódnak meg ezáltal, milyen technikai-társadalmi munkaszervezet jön létre. A munkaerő és a termelési eszközök egyesülésének sajátos, történelmi módja meghatározza a munkához való viszonyt is. A munka a létfenntartás eszköze s ugyanakkor a társadalmi helyzet determinánsa, s – eltérő módon és mértékben – az ember személyiségének kifejezője.

A *munka tartalma* alatt a munkafolyamat személyi tényezőjének helyét, szerepét, funkcióinak struktúráját, fejlődési lehetőségét értjük. A munka jellegének milyensége determinálja a munka tartalmát, de ugyanakkor a munka tartalmának változásai visszahatnak a munka jellegének alakulására is.¹³

A munka társadalmi-gazdasági feltételein túl, amelyet a munka jellege magában foglal, meghatározólag hat még számos természeti (geográfiai, geológiai) és demográfiai (pl. népesedés, nemek közötti arányok) tényező, feltétel is.

A munka jellegének, tartalmának változásait az utóbbi évtizedekben hazánkban is számos könyv, cikk és tanulmány elemezte. Ezek az írások általában nem irányultak az általunk a fent értelmezett munkajelleg teljességének bemutatására, de tulajdonképpen a változások lényeges momentumainak elemzésére sor került politikai gazdaságtani,¹⁴ statisztikai, munkagazdaságtani¹⁵ szempontokból. Az 1960-as években újjáéledő hazai szociológiai kutatások is hamarosan foglalkoztak a munka jellegével, részben külföldi munka- és üzemszociológiai kutatások sorozatos magyar nyelven történő közreadásával,¹⁶ részben ekkor kezdődött meg a munkaviszonynak mint a társadalmi helyzetet, rétegződést meghatározó tényezőnek a vizsgálata.¹⁷ Az 1970-es években a szociológiai kutatásokban felerősödtek a munka tartalmának, s részben jellegének vizsgálatai, nemzetközi együttműködés keretében figyelemre-

méltó felmérés készült el.¹⁸ Ezek a kutatások sokat jelentettek a kialakult helyzet mélyebb megismerésében, amelyhez a statisztikai adatok segítségével nem juthatunk el. Kétségtelen, hogy szükség lenne a közgazdasági és szociológiai kutatások még szorosabb kapcsolatára, s általában interdiszciplinárisabb együttműködésre a hazai társadalomtudományi kutatásokban.¹⁹

A továbbiakban néhány konzekvenciát vonunk le és néhány momentumot ragadunk ki az említett vizsgálódások tanulságaiból, amelyeket lényegesnek tartunk a további elemzésekhez.

Nagyon fontos megállapítás, amely a nemzetközi közgazdasági, szociológiai irodalomban jelentkezett,²⁰ hogy a technikai-gazdasági fejlődés nagy korszakait, ha alaposabb elemzést kívánunk megvalósítani, kisebb periódusokra kell osztanunk, mert a nagy szakaszon belül számos lényeges változás zajlik le, és amint ezt rövid történeti áttekintésünkben bemutattuk, mindig döntő, hogy a munkafolyamat, illetve a munkamegosztás melyik elemét érintette a fejlődés a legerőteljesebben.

A másik lényeges felismerés, hogy egy kiválasztott történeti szakaszon belül a termelési eszköz, munkamegosztás és kapcsolatrendszere nagy változatosságot mutat, azaz vegyes jellegű, ezért a meghatározó típus, a domináns viszonyok bemutatása és elemzése mellett a hagyományosabb, korszerűtlenebb fejlődéstípusok analizésére is szükség van, mert ezek a fejlődés fő vonalára hatást gyakorolnak, azt fékezhetik.²¹ A hazai kutatások áttekintésénél megállapítható, hogy a fő figyelem az élenjáró vállalatok, vállalkozási formák felé irányul, nyilvánvaló, hogy ezek testesítik meg a fejlődés irányát, a jövő lehetőségeit. A hazai technikai-gazdasági fejlettség megkövetelné a szerteágazóbb, az egymás mellett létező különböző fejlettségi szintek, rétegek vizsgálatát is.

Lényeges felismerés az is, hogy ha elmélyülten akarjuk tanulmányozni a technikai-gazdasági fejlődés előrehaladását, akkor nemcsak az ágazatot, vállalatot, hanem az egyes munkamegosztásokat is szemügyre kell vennünk, mert a vállalati munkaszervezet is eltérő fejlettségű, összetételű egységekből tevődik össze. Hatást gyakorol az is a munka jellegének, tartalmának alakulására, hogy egyedi vagy szériatermelés folyik, mivel modern technika alkalmazása mellett is irányulhat a termelőfolyamat egyedi termék előállítására.

Hasonlóképpen fontos meghatározó tényező az a sajátos vállalkozási forma,²² amelyben a munka zajlik, mivel a vállalati munka szervezete a munka jellegét, tartalmát meghatározza, s egyben alakítja is. Befolyásoló tényező a munka jellegének, tartalmának vizsgálatánál, hogy a termelőfolyamat mely szakaszáról (előkészítő, végrehajtó, irányító, ellenőrző szakaszról) van szó, mert ezek különböző fejlettségi szinten létezhetnek és léteznek is a folyamatban.

A szociológiai vizsgálatok hívták fel elsősorban a figyelmet arra, hogy a munkásmagatartást számos, a termelőfolyamaton kívüli társadalmi tényező is befolyásolja:²³ a foglalkozási minőség, mint már korábban is tételezett motiváló tényező mellé egyre inkább felzárkóznak további determináló tényezők: a család létszáma, az életkor, a nem, az életmód típusa (pl. bejárás), a társadalmi mobilitás tendenciái stb. Kirajzolódik tehát, hogy az ún. munkavállalói magatartás megváltoztatásában nem csupán gazdasági intézkedésekre van szükség, hanem komplex társadalompolitikai, cselekvési programra.

Az anyagi ösztönzés már régen a közgazdasági kutatások egyik lényeges kérdése, az utóbbi években felerősödött a teljesítmények és az ösztönzés közötti kapcsolatok kutatása és mint az előbbiekben is említettük, e kapcsolat alakulásának újabb *társadalmi* motívumait és tényezőit tárták fel.²⁴

A munka tartalmának változásai a meginduló szociológiai kutatások középpontjában álltak kezdettől fogva. A társadalmi helyzet és a munkatartalom kapcsolatára irányuló vizsgálatok egyik fő problémája volt, hogy milyen mértékű a végzett munkában az irányító, illetve végrehajtó típusú tevékenység s rámutattak arra, hogy ma még a termelőfolyamatban a végrehajtó típusú munkavégzés az uralkodó. Ugyanazzal a kérdéssel függ össze, hogy a teljesített munka fizikai vagy szellemi tevékenységet jelent-e. Megállapítható, hogy mai viszonyaink között a termelőtevékenység még jelentős mértékben fizikai igénybevétellel párosul. A fizikai típusú munkavégzésnél figyelembe veszik azt is, hogy ez mekkora fizikai erőkifejtést igényel, illetve azt is, hogy a munkavégzés folyamán milyen mértékű az idegi megterhelés, igénybevétel. A munka tartalmának feltárásában számos, gyakran egymást átfedő, egymással szorosan érintkező, a munka „milyenségére” rámutató tényezőt különböztetnek meg, ilyen a munka bonyolultsága, ehhez kapcsolódik az elvégzéshez szükséges ismeretek, információk szintje, mértéke. A munkásnak a munkafolyamatban elfoglalt helyét, autonómiájának mértékét próbálja kijelölni a felelősség, a munkával való azonosulás, a függetlenség, a kooperációs kapcsolatok szükségességének kritériuma. A munka vonzó mivoltának körülírását szolgálja a változatoság, érdekesség, sőt a munka általános társadalmi presztízisének a meghatározása. Újabban a munka iránti elvárások gazdagodásával egyre inkább előtérbe kerül az ún. vonzó vagy nem vonzó munkahelyek megkülönböztetése, az emberi kapcsolatok klímája.

Az utóbbi évtizedben teljesedtek ki az üzemi, munkahelyi demokráciával kapcsolatos kutatások, s ahhoz a lényeges felismeréshez vezettek, hogy az üzemi demokrácia a szocialista demokrácia részeként létezik, alapvető funkciója az érdekek felszínre hozása, egyeztetése és a célok kimunkálása. Az üzemi demokrácia nem egyszerűen a dolgozó munkavállalói integrációjának, hanem *társadalmi* integrációjának (egyéni szocializációjának) egyik megvalósulási eszköze, s a munka jellegének és tartalmának változtatója, átalakító faktora, mind a munkamegosztási egységekben, mind a társadalom egészében.²⁵

Rövid és vázlatos áttekintésünk is jelzi, hogy a munkajelleg és tartalom változásának feltárása komplex társadalomtudományi kutatások feladata, amely viszonylagos teljességben csak interdiszciplinárisan, kutatói közösségek létrejöttével, együttműködésével valósítható meg. Ez az együttműködés még gyümölcsözőbb lehet, ha nemzetközi síkon is megvalósíthatjuk, mivel az eltérő termelési viszonyok és gazdasági fejlettség szintjén működő nemzetgazdaságok e téren felgyűlt tapasztalatai kölcsönösen elemezhetők, hasznosíthatók.

JEGYZETEK

¹ Marx: A tőke. I. köt. Budapest 1961. 346. old.

² Ugyanott, 360. old.

³ A szalagrendszerű termelést egyes kutatók a kézi munkával alkalmazott munkamegosztás egyik típusának tekintik. Az általunk idézett szalagrendszerű termelés a *tőmeggyártás* körülményei között alkalmazott, tehát itt a munkás ennek egyik specializált részfeladatát teljesíti, egyedi termelés itt

nem lehetséges. Egyetértünk tehát *Hétby* Lajos és *Makó* Csaba a Valóság 1976. 3. számában kifejtett álláspontjával.

⁴ Lásd *E. Mayo: The Social Problems of an Industrial Civilization*. London 1949.

⁵ Lásd *G. Friedmann: Où va le travail humain*. Gallimard, Paris 1960.

⁶ *J. K. Galbraith: Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970. 31. old.*

⁷ Meggyőző és gazdag érv- és tényanyagot szolgáltat erről: *Csernok A. –Ebrlich Éva–Szilágyi Gy.: Infrastruktúra – korok és országok*. Kossuth Könyvkiadó 1967. 670. old.

⁸ *Lenin* Válogatott Művei. III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 670. old.

⁹ Szocialista demokrácia. Társadalmi Szemle, 1980. 7. sz. 35. old.

¹⁰ Lásd: *Nemzeti vagyon és állóeszközállomány. 1970–78*. KSH 1979.

¹¹ Lásd: A fizikai foglalkozásúak végzett tevékenységük jellege szerinti arányai az iparban. KSH 1977.

¹² Lásd: *Ugyanott*.

¹³ A munka jellege és tartalma meghatározóinál hasonló problémák vetődnek fel, mint a termelőerők és termelési viszonyok körülhatárolásánál (lásd *Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai*. Kossuth Könyvkiadó 1964. 35–49. old.), azaz a két fogalom sajátos kölcsönhatásban, egybekapcsolódásban létezik.

¹⁴ Pl. A Közgazdasági Szemle 1967-ben cikksorozatot jelentetett meg, majd ankétot rendezett a szocializmusbeli munka jellegéről:

A munka társadalmi jellegének problémái a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1967. 5. sz.

A munka áruvonásai a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. sz.

Vita a szocializmusbeli munka társadalmi jellegéről. Közgazdasági Szemle, 1967. 9. sz.

Ez a vita folytatódott 1977-ben, 1979-ben az MTA Munkatudományi Intézete által rendezett kerekasztal-megbeszéléseken.

¹⁵ A statisztikai, munkagazdaságtani elemzések érthető módon először elsősorban az ipari munkásokra terjedtek ki. A gazdag irodalomból csak néhányat emelünk ki:

– A munkás és munkakörülményei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1962.

– Az ipari munkások létszámárányai, munkakörülményei és bérhelyzete. Statisztikai Időszaki Közlemények, KSH 1966.

– Az ipari munkások munka- és életkörülményei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967.

– *Timár János: Munkaerőhelyzetünk jelene és távlatai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1964.

– *Kovács János: Szakképzés és népgazdaság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968.

– *Pogány György: Foglalkoztatáspolitikai és munkaerő-gazdálkodás*. Kossuth Könyvkiadó 1969.

¹⁶ A műszaki fejlődés gazdasági és társadalmi hatása (Szerk.: Ádám György) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965.; Munkaszociológia (Szerk.: Ádám György) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968.; Üzemszociológia (Szerk.: Ádám György) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.

¹⁷ *Hegedűs András: A szocialista társadalom struktúrájáról*. Akadémiai Kiadó 1966., 1971. *Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.

¹⁸ *Hétby L.–Makó Cs.: Az automatizáció és az ipari munkások nemzetközi összehasonlító kutatási program*. A szerzők együtt és külön-külön is több összefoglaló tanulmányban, cikkben ismertették, dolgozták fel, s melynek hasznosítása még ma is tart.

¹⁹ Ebbe az irányba tett lépésnek tekinthetjük *Babanaszisz Sz.–Denke G.: A tudományos-technikai forradalom és a munkások* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979.) című könyvét, amely bár alapvetően közgazdasági szemléletű, mégis a munkajelleg változásának társadalmi tényezőit sokoldalúan, korrekten tárgyalja és foglalja össze. Tapasztalhatjuk ezt a törekvést a népgazdasági tervezés területén is, a társadalmi jelzőszámok magyar modelljének kidolgozása kapcsán. Ezt indokolja és ismerteti *Morva Tamás: A népgazdasági tervezés társadalmi összefüggései* című írása. Magyar Tudomány, 1980. 1. sz.

²⁰ Lásd erről *J. R. Bright: Automation and Management*. Harvard University Press, Boston 1958.;

A. Touraine: L' evolution du travail ouvrier aux usines, CNRS. Renault, Paris 1955.; P. Naville: L' automation et le travail humain. Paris 1961.

²¹ Ezt a felismerést először *Hétby L.-Makó Cs.* Automatizáció és munkástudat. Az automatizáció és az ipari munkások nemzetközi összehasonlító kutatási program tanulmányai 2. című kötetben fejtik ki részletesen. (MTA Szociológiai Intézet és a SZOT Munkavédelmi Tudományos Kutató Intézet, Bp. 1975.)

²² A gazdasági szervezet és a technikai haladás vizsgálatát legátfogóbban Magyarországon *Andics J.* és *Rozgonyi T.* végezte el. Ennek az elemzésnek egyik összefoglaló közreadása *Andics J.*: A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetekben. Akadémiai Kiadó 1977.

²³ Ezek közé tartoznak pl. *Hétby L.* és *Makó Cs.* munkái; *Andics, Rozgonyi* tanulmányai. *M. Venyige Júlia-Józsa Ödön-Gyetvai László*: Munkaerőszerkezet és mobilitás című könyve. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1975.); *Gazsó Ferencnek* az iskolarendszer és a társadalmi mobilitás összefüggéseiről írt munkái; továbbá az ipargazdasági értekezések köréből *Viszt Erzsébet* és *Ványai Péterné* munkái.

²⁴ Közismert e témakörben *Falusné Szikra Katalin* munkássága, *Révész Gábor, Megyeri Endre* tanulmányai. 1979-ben az MTA Munkatudományi Bizottsága rendezett vitát e kérdéskörrel, amely „Munkavállalói státus, munkaerőhiány, anyagi ösztönzés” címmel a Közgazdasági Szemle 1979. 9. számában jelent meg.

²⁵ A különböző közelítési irányú kutatások közül megemlíthetjük *Szabó Kálmán, Sárközy Tamás, Hétby Lajos, Makó Csaba, Mód Aladárné, Buza Márton* által készített, publikált tanulmányokat, valamint a „Szocialista demokrácia” 1976–79. években kiemelt kutatási irány eredményeit.

150 OLDAL
ÁRA: 14,— Ft

M E G J E L E N T

A szocializmus politikai rendszere

TANULMÁNYKÖTET

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ MEGYEI ÉS KERÜLETI
KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Királyhegyes – a változás kérdőjelei*

Királyhegyes agrár jellegű kis falu. Nevét a társadalomtudományokra odafigyelő közönség 1931-ben ismerhette meg. Ekkor jelent meg a *Századunk* 1. számában Erdei Ferenc joghallgató tanulmánya, melyhez a szerkesztőség a következő megjegyzést fűzte: E tanulmány írója kezdő; gondolkodásának társadalomtudományi alapjai, szociográfiai tapasztalatai több irányú kiegészítésre és elmélyítésre várnak. Mégis szívesen közöljük feljegyzéseit, mert egészséges ítélőképességre vallanak és így is sok vonatkozásban jól jellemzik állapotainkat.

Igaz, hogy Erdei királyhegyesi vizsgálata óta már fél évszázad telt el. Ez idő alatt gyökeresen megváltozott, átalakult a hazai társadalom szerkezete és ezzel együtt Királyhegyesé is. Az olvasóban felmerülhet a kérdés, hogy a jelen társadalom szerkezetének vizsgálatához, a lakosság életmódjának megértéséhez milyen támpontot nyújthatnak a harmincas évek falusi társadalmát diagnosztizáló megállapítások. Megpróbálom röviden indokolni.

Ismeretes, hogy a szociológia egyik lényeges módszertani alapelve a történetiség. Ezt a követelményt Michelet – a jeles francia történész – úgy fejezi ki, hogy „aki beéri a jelennel, a mosttal, sohasem fogja a jelent megérteni”. Mégpedig azért nem, folytatja a gondolatot Bloch, mivel: „A jelen nem más, mint egy hosszú áramlat legszélső csücske, s ebben az áramlatban mindegyik hullám mozgása függ egyrészt a szomszéd hullámoktól, amelyek körül fogják és összeszorítják, de függ a mögötte levőktől is, amelyek előrelökték.”¹

A múlt ismerete legalább három okból szükséges: 1. mivel csak a múlt tanulmányozása tudatosíthatja bennünk a változást; 2. mert csak az így meghosszabbított tapasztalat teszi lehetővé annyi eltérő eset elemzését, hogy világossá váljék a különböző tényezők hatása; 3. mivelhogy a társadalmi fejlődés folyamatában az előző korok strukturális elemei makacsul továbbélnek és hatnak, befolyásolva ezzel az adott kor gazdasági-társadalmi-politikai mechanizmusait, az emberi viszonyokat.

Aligha vitatható, hogy a távoli és közeli múlt hagyatékának számos eleme ott él ma is a társadalom finom szövetében és kifejti aktivitását, függetlenül attól, hogy tetszik-e az nekünk, vagy sem.

A történelmi előzményekről mondottak következetes alkalmazása a királyhegyesi vizsgálatban mindenekelőtt arra ösztönöz, hogy különös figyelmet fordítsak a paraszti társadalom bomlási folyamatára. Mégpedig azért, mert Királyhegyes társa-

* Ez az írás egy készülőben levő vizsgálati jelentés része, „előmunkálata”, a Társadalomtudományi Intézetben folyó társadalomstruktúra-kutatáshoz kapcsolódik.

dalma tipikusan paraszti jellegű volt. Ezért a falu társadalmi szerkezetében és az ott élő lakosság életmódjában végbement változásokat csak úgy tudjuk közelebről megismerni, amennyiben azt követjük nyomon, hogy a paraszti társadalom strukturális elemeiből mi tűnt el, átadva helyét más szerkezeti elemeknek, és mi az, ami továbbél a jelenben is. Meggyőződésem ugyanis, hogy a mai Királyhegyes „felemás világának” pontosabb diagnózisát csak ilyen módszertani megközelítéssel remélhetjük.

A paraszti társadalom bomlása és egy új, modernebb történelmi képződmény kialakulásának problematikája természetesen nem új keletű. Ismeretes, hogy az áruterelés behatolása és az ennek alapján kialakuló differenciálódás századunk első felétől már erősen bomlasztja a falut, Királyhegyes társadalmát is. Ez a magyarázata annak, hogy Erdei Ferenc 1931-ben megjelenő királyhegyesi tanulmányának is ez az alapkérdése. Hol tart ez a folyamat ma? Ezen a történeti nyomvonalon kapcsolódik a jelen vállalkozás is Erdei Ferenc kutatói kíváncsiságához.

Királyhegyesen 1977-ben kérdőíves szociológiai felvételt végeztünk. Az adatfelvétel a település valamennyi aktív és inaktív keresőjére (639 fő) kiterjedt, majd ezt követően 1980 elején információinkat kiegészítettük ún. mélyinterjúkkal, valamint egy – szűkebb körű – időmérleg felvétellel. A vizsgálatban a szociológiai eszközök mellett a szociogeográfia is szerepet kapott, a Földrajztudományi Intézet bekapcsolódásával.

A vizsgálat célkitűzése az volt, hogy a gazdasági-társadalmi változások hatását kitalapítsuk egy konkrét falu – Királyhegyes – társadalmának átalakulásában. Előre kívánom bocsátani, hogy a vizsgálat eredményeképpen Királyhegyes változó valóságáról inkább a kérdőjelek szaporodtak, mintsem a válaszok. Ezt jelzem már a dolgozat címében is.

Ebben az írásban mindenekelőtt azokkal a jelenségekkel kívánok foglalkozni, amelyek a gazdasági-társadalmi változások következtében a falu lakosságának életmódjában tapasztalhatók.

1. NÉHÁNY ADALÉK A FALU TÖRTÉNETÉBŐL

Királyhegyes a Tisza-Maros szögéhez tartozik. Mai története 1844-ben, vagyis 136 évvel ezelőtt kezdődött. Akkor, amikor a Makó, Apátfalva, Csanádpalota között elterülő pusztára (amely kincstári birtok volt) 60 zsellércsaládot telepítettek Apátfalva és Tüskös községből. Királyhegyes eredetét tekintve telepesfalvú. Ismeretes, hogy a telepesek helyzete több vonatkozásban eltért a jobbágyok helyzetétől: egyrészt sokkal szigorúbb, feszesebb körülmények között éltek és dolgoztak, hiszen a bérleti díjat a kincstárnak pontosan kellett fizetni. Életük szinte minden perce az elemi csapásoktól való rettegésben telt el. A telepes nem adhatta el, nem adhatta bérbe, zálogba, nem cserélhette el a földet. Szinte minden lépését meghatározta a szerződés. Így rá volt kényszerítve a kemény munkára és a lehető leggazdaságosabb termelésre. Másrészt viszont ők nem jobbágyok, hanem szabad bérlők, vagyis a maguk urai voltak. Némileg könnyítette a helyzetüket az, hogy a haszonbért együttesen fizették, egymásért felelősséget vállaltak, ami egyben védelmi szövetséget is jelentett a kincstár túlzott követelésével szemben. Ugyancsak jelentős védelmi tényező volt az önkormányzati joggal rendelkező falu. A községi önkormányzat a szabadabb fejlődés elősegítője, szemben a jobbágyfaluvál.

Így a telepesfalvak gazdasági-társadalmi viszonyai sajátos normákat, szokásokat,

érintkezési formákat, értékrendet teremtenek, melyek hosszú időn át nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak és szerepet játszanak az adott falu társadalmi életében. Vagyis őket nem olyan múlt nyomja, mint a jobbágy falusiakat. Mert ahogy Erdei Ferenc írja: „Egyszer valahonnan fölkerelkedett a nép bátrabbja és vállalkozóbbja, s elindult az új hazába. S az új haza idegenségében és az új föld urának kiszámíthatatlan erőivel szemben csak az erős és a kitartó tudott meggyökerezni. Mozgalmasabb és versengőbb itt az élet, mint akármilyen más faluban, a gyarapodásnak és küzdelmes erőfeszítésnek a nyoma van minden magatartáson. Falusi zárttságban is feszíti itt a falu kereteit az élet, ha pedig alkalom nyílik rá, akkor ki is tör belőle. Akár volt kiváltságuk az első telepéseknek, akár nem, mozgása van a telepésfalú életének, s nem reked meg olyan könnyen akár természeti, akár társadalmi akadály előtt. Az erős falu világa ez, amelynek arra is van ereje, hogy a falut tágítsa és gazdagítsa, s arra is, hogy a falut másfajta életterületté átalakítsa.”²

A századforduló idején Királyhegyes parasztságának helyzetében lényeges változást eredményezett a bérleti rendszer megszűnése és a földmegváltás lehetősége. Ennek következtében övéké lett a föld. A századfordulón a falu parasztságának minden törekvését, életük minden mozzanatát a vagyongyarapítás vágya szabta meg. Ebben a törekvésükben kedvezett az a gazdasági konjunktúra, amelyet a térségben meghonosodott hagyományteremtési kultúrának köszönhettek.

A századfordulón meglehetősen felgyorsult a lakosság számszerű növekedése. Az 1901-es népszámlálás Királyhegyesre vonatkozó adatai szerint a lakosság száma 1084 fő volt, ami lényegesen a mai napig sem változott (jelenleg 960).

Ebben az időszakban már megfigyelhetjük a falu lakosságának fokozódó polarizálódását. Erre utal a következő két adat: a birtokos gazdák száma 91, a napszamosoké és cselédké 95 volt. Vagyis ekkorra már a zsellérek, földnélküliek aránya Királyhegyesen magasabb a földdel rendelkező parasztokénál. A zsellérek, napszamosok legfeljebb házzal, kerttel rendelkeztek, de földdel nem. Másokhoz jártak dolgozni, mindenekelőtt a Blaskovics-uradalomba, a falusi és a makói gazdákhöz.

A két világháború között, különösen a húszas évek végén – a gazdasági válság hatására – a falu társadalmában meglévő különbségek tovább növekedtek. Ezt a rendelkezésünkre álló adatok is jól érzékeltetik. A lakosság száma – az 1930-as népszámláláskor – 1007 fő: körülbelül 300 család, illetve családfő. A birtokmegoszlás a következő képet mutatja: földtelen – 100 család, törpebirtokos (fél holdtól fél telepig) – 120 család, egésztelepes* kiscgazda – 30 család, kisbirtokos, egy telepnél több földdel rendelkezett 50 család. Nagybirtokos Királyhegyesen nem volt.³

Nyilvánvaló tehát, hogy a vagyoni tagoltság a falu társadalmát különböző érdekcsoportokra osztja, amelyekben különböző törekvések, értékrendszerek húzódnak meg. Mindezt figyelembe véve sem feledkezhetünk meg arról, hogy a falu szűkre szabott „életkerete” az ott lakó emberek életmódjára sok szempontból hasonló jeget nyom. Eltérések és hasonlóságok végtelen szövevénye jellemzi a falu társadalmát. Nagyon találóan írja erről Erdei Ferenc a Királyhegyesről szóló tanulmányában: „A társadalmi rétegződés természetesen a birtokmegoszláson alapszik. Legzártabb réteg a zselléréké. Maguk között házasodnak, ami kis társadalmi életük van, az egymás között folyik le. Nyári, őszi és tavaszi életük embertelen munka, a téli életük pedig pihenés és unatkozás. A törpebirtokosok csakúgy járnak napszamba, mint a zsellérek, de földjük egy kicsit könnyebbé teszi az életüket. Mindenben egy árnyalattal jobban élnek, mint a zsellérek, de azért szegény emberek. Féltelepéstől az egésztelepesig éppen úgy élnek, mint a napszamba járó törpebirtokos, csak-

hogy nem dolgoznak másnak, kocsijuk, lovuk van. Életviszonyaik nem különbek, mint azoké, jövedelmük se több, de gazdák. Egész telepnél több földdel igazi gazdemberek. Ezek között élt igazán a parasztműveltség és ezeknél terjed ma a »kültúra«. A különböző rétegek nem kasztok, kocsmában, mulatságban együtt vannak, de nem házasodnak össze és aszerint mérik az embert, mennyi földje van.”⁴

2. KIRÁLYHEGYES MAI TÁRSADALMA

A falu 1945 utáni társadalmi átalakulásában mindenekelőtt az alábbi tényezők játszottak döntő szerepet:

a) A földreform végrehajtása (1945), amelynek során a faluban 180-an kaptak földet, összesen 852 holdat a Blaskovics-uradalomból. Az 1949-es népszámlálási adatok azt jelzik, hogy ebben az időben már nem választják el egymástól a falu lakosságát nagyon éles vagyoni különbségek (a birtokmegosztás szerint az 1–10 kh-ig terjedő gazdák aránya a legnagyobb).

b) A termelészövetkezet megalakulása (1950-től napjainkig több kísérleti fázison ment keresztül), amely megszüntette a földtulajdonon alapuló társadalmi tagozódást és megteremtette az alapját a modern munkamegosztáson alapuló társadalmi szerkezet kialakulásának.

c) A legközelebbi város, Makó ipari fejlődése (különösen a hetvenes évektől) alternatív lehetőséget biztosított a mezőgazdaságból eláramló munkaerő foglalkoztatására.

Királyhegyes lakosságából 1977-ben az aktív és inaktív kereső 639 fő 75,9 százaléka (tehát túlnyomó többsége) ma is a mezőgazdaságban (a makói Lenin Tsz-ben), 14,2 százaléka az iparban és építőiparban dolgozik (makói üzemekben: FÉG, TAURUS, MEDICOR és Vásárhelyen a Csongrád megyei Útépítő Vállalatnál). A falu kereső lakosságának életkora meglehetősen magas (rohamos elöregedés tapasztalható), hiszen közel egyharmada nyugdíjas. A vizsgálatba vontak 76,5 százaléka szakképzetlen. Az iparban foglalkoztatottak többsége is segédmunkás, csupán a fiatalabb korosztályban emelkedik a szakképzettek száma. Ezzel szorosan összefügg, hogy a falu lakóinak mobilitási esélyei nagyon korlátozottak.

A megkérdezettek túlnyomó többsége úgy nyilatkozott, hogy szereti a falut, ragaszkodik hozzá és nem szándékozik lakóhelyet változtatni. Ebben a ragaszkodásban nyilvánvalóan számtalan tényező közrejátszik. Ezek közül csupán néhányat említék. Az itt lakók megszokták a falusi életet, ragaszkodnak régi, ismert környezetükhöz, a kialakult kapcsolatokhoz, hiszen közel 90 százalékuk (88,7) élete folyamán csak falusi településen lakott. Továbbá Királyhegyes kommunális ellátottsága több vonatkozásban jobb, mint a hazai falvak átlaga (vezetékes vízellátás van, a járdahálózat kiépített, az utcák mindkét oldalán betonjárda van, a belterület csatornázott stb.). A közlekedés Makóra (amely 18 km, autóbusszal 20 perc) viszonylag zavartalan, hiszen naponta 7 alkalommal indul menetrendszerű autóbusszjárat. A bejáró dolgozókat külön vállalati busz szállítja.

A települést 1977-től város környéki községgé nyilvánították, s ettől kezdődően a Makói Városi Tanács V. B. szakigazgatási szervezetének irányítása alatt áll.

* Egy telep (numerus) – átszámítva kat. holdra – már mintegy 12 hold szántóföldet foglal magában.

3. ÉLETMÓDVÁLTOZÁSOK: TÉNYEK ÉS FELTEVÉSEK

Vizsgálatunk egyik fontos célkitűzéseként választ kerestünk arra, hogy a gazdasági-társadalmi változások nyomán hogyan alakult Királyhegyes lakosságának a helyzete, milyenek is valójában a módosult „életkeretek”, az emberek életmódja. Mi az, ami elveszett, vagy elveszőben van és mi lépett a helyébe? Ezeket igyekeztünk – legalább tendenciájában – kitapintani a szociológia eszközeivel. Előre kell azonban bocsátani, hogy bár meglehetősen gazdag tényinformáció áll rendelkezésünkre, az értékelés során mégis kiderült, hogy számtalan jelenség okozati összefüggésére nem tudunk kielégítő választ adni. Sok lényegi kérdés rejtve maradt. Így a munka végeztével rá kell döbbsen arra, hogy kíváncsiságunkat csak részben tudtuk kielégíteni.

Királyhegyes kereső lakosságának túlnyomó többsége a mezőgazdaságból élt régen és abból él ma is. Élete tehát szorosan össze volt és össze van ma is kötve a mezőgazdasággal. Amennyiben a változásokat szélesebb összefüggésben akarjuk megragadni, abból kell kiindulni, hogy az elmúlt évtizedek politikai, gazdasági mozgásának következtében felbomlott és széthullott a hagyományos paraszti társadalom, maga alá temetve annak a világnak a kultúráját, normáit és szokásait, egész életformáját.

Ehhez kapcsolódnak a mai falukutatás legfontosabb kérdései: Mi marad meg egy rombadólt világ értékeiből? Milyen is az új társadalmi képződmény? Mit jelent ez az egyes személyek, csoportok és a falu egészének jelene és jövője szempontjából? A régi helyébe lépő falusi társadalomnak nemcsak a gazdasági és szociális struktúrája az érdekes, hanem a belőle kialakuló új kultúra és az egész értékrendszer. Vitathatatlan, hogy szociológiailag az egyik legizgalmasabb kérdés az, hogy milyen „életminőség” sarjad ki a változás talaján.

A paraszti társadalom bomlásának és az új történelmi képződmény kialakulásának problematikája természetesen nem új keletű. Ismeretes, hogy az árutermelés behatolása és az ennek alapján kialakuló differenciálódás századunk első felétől már erősen bomlasztja ezt a falut. Ezzel kapcsolatban írja Erdei Ferenc királyhegyesi tanulmányában: „Akár külső, akár belső okból, ha megbomlik a harmónia, a parasztlelet válságba jut. És ma válságban van. A harmóniát külső és belső okok egyaránt felborították.”⁵ De tegyük hozzá, távolról sem annyira, hogy a falu megszűnt volna falu lenni, s a paraszt ne lett volna többé paraszt. Olyannyira, hogy a meginduló polgárosodási folyamatban Erdei szerint Királyhegyes kezdeti állomása. „Minden ok, amely másutt a parasztlelet átváltozását előidézte, itt vagy hiányzik, vagy kisebb mértékben van meg. Hiányzik a vagyonosodás lehetősége. A királyhegyesi paraszt sohasem tudott a kenyérharc és a földszerzés béklyóiból szabadabb világba emelkedni.”⁶

Királyhegyesen is az történt – mint általában az országban –, hogy az alakulóban levő kisárutermelés szinte minden eleme maga is parasztivá lett. Jól érzékelteti ezt a falukutató irodalom, amely feltárta a bomlás, a differenciálódás tényeit, egészében véve mégis olyan világot mutatott be, mely jobban hasonlított a feudális jobbagy-zsellér léthez, mint a polgári agrártársadalomhoz. „Így 1945-ben nálunk is, mint Kelet-Európa-szerte parasztlakosok szabadultak fel: paraszti termelési technikával, tudattal, igényekkel, vágyakkal és előítéletekkel.”⁷

Tisztában kell lenni azzal, hogy mai agrárproblémáink, valamint a falunak mint településnek a problémái, részben ebből erednek és ezért igen súlyosak. Továbbá az ötvenes évek agrárpolitikája nagymértékben késleltette a paraszti társadalom

átalakulását, egy modern munkamegosztáson alapuló árutermelő mezőgazdaság kialakulását. Ebben az időszakban a gazdálkodás olyan formáit próbálták a mezőgazdaságra rákényszeríteni, amely számtalan elemét tekintve – munkaviszonyok, részesedési módok, életszint, vezetők és vezetettek viszonya – hosszú távon parasztnak maradó tömeggel számolt. Az állami gazdaságok a szóban forgó időszakban erősen hasonlítottak a régi nagybirtokra. A termelőszövetkezetek struktúrája is – beszolgáltatási kötelezettségek és részesedési formák (munkaegység-rendszer), mindenre kiterjedő központi előírások, a tagság adminisztratív odakötése – nagymértékben eltért a modern árutermelő vállalkozásoktól. Így tehát ez a fajta nagyüzem árutermelést alig folytató és igen kevésbé specializált gazdálkodást rögzített, másrészt anyagilag is, individuális alternatívák tekintetében is igénytelen „paraszi” tömegeket kívánt.⁸

Ennek következtében a mezőgazdasági termelés stagnált, és a modern gazdálkodás történetében példátlan természetes terhek – a falvak kereskedelmi ellátatlanságával együtt – nemcsak konzerválták, hanem „újratermelték” a naturálgazdálkodás maradványait. Így az a paradox helyzet állt elő, hogy a nagybirtok, a földesúri tőkeosztály felszámolása után prekapitalista formációk nyertek teret a racionális gazdálkodás helyett. Ily módon érthető, hogy az árutermelés mértéke az 1934–1938. évek átlagát csak 1962-től múlta felül tartósan.⁹

Ez az agrárpolitika arra a téves elképzelésre épült, hogy a lassú ütemben javuló élet lehetősége akkor is odaköti és jó munkára ösztönzi a falusi tömegeket, ha életszintjük egészében elmarad a városiaké, az ipari munkásoké mögött. Továbbá feltételezte, hogy a falusiak százazrei parasztként, egységes paraszi osztályként lépnek át a szocializmusba.

Tény, hogy jelenleg az agrárpolitikai helyzet sok vonatkozásban tisztább, mint a megelőző időszakokban. Ennek hatása kitapinthatóan éreződik Királyhegyes lakóinak magatartásában, életérzésében. De jelen van egy másfajta befolyásoló tényező is, amit abban lehetne összegezni, hogy sok még a feudális hagyaték, a paraszti életformát, igényvilágot feltételező és továbbélő elem. Ahhoz legalábbis sok, hogy a fiatal nemzedék – amely semmi áron nem akar paraszt lenni – elvállalná.

Királyhegyes változó valóságából többet meg lehet érteni akkor, ha az egyes generációkat külön-külön is szemügyre vesszük. Hiszen a falu társadalmában eddig végbement valamennyi változás, a társadalmi-gazdasági viszonyok átrendeződése különböző módon érintette a nemzedékeket, más és más törekvéseket, értékmintákat, magatartásmódokat eredményezett.

Kezdem a sort az idősebb nemzedékkel, azokkal, akik már nyugdíjasok, vagy éppen most készülnek nyugdíjba. Számuk a vizsgálat idején (1977) 170 volt, jelenleg meghaladja a 200 főt, vagyis hozzávetőlegesen a kereső népesség egyharmad részét képezik. Ez az utolsó generáció, amely a régi falu osztályrendjében, érték- és gondolatvilágában nőtt fel. Szinte függetlenül attól, hogy béres volt vagy gazdálkodott, nem értett máshoz, mint a mezőgazdasági munkához – bár a hozzáértése nem egyforma színvonalon állt –, és nem is akart mást. Ez az utolsó nemzedék, amely még parasztnak nevelődött – a szó kelet-európai értelmében. Vizsgálati adataink szerint a 61–70 évesek 88,5 százaléka, a 70 éven felüliek 91,1 százaléka szakképzetlen. A paraszti társadalom felbomlása nyomán ennek a generációnak volt a legkisebb mobilitási esélye, hiszen élete minden szálon a mezőgazdasághoz és a faluhoz kötődött.

Közülük viszonylag kevesen vannak, akik gyermekeik unszolására otthagyták a falut és városba költöztek (az elmúlt évtizedben 20–30 fő). Túlnyomó többségük

inkább vállalja a magányt, és az ezzel járó nehézségeket és félelmet, megmarad a faluban a saját maga által kialakított létkeretek között. Életüket továbbra is jellemzi a kemény munka, kevés pihenés és a még kevesebb szórakozás. Szinte valamenynyien – alig akad kivétel –, amíg csak bírják erővel, földet művelnek és állatokat nevelnek. Királyhegyesen a lakóházakhoz általában 500–600 négyszögöl porta tartozik. Itt megtermelik a háztartáshoz szükséges zöldségféléket, és még eladásra is kerül. A nyugdíjasok többsége állatokat is tart saját fogyasztásra, de eladásra is (főleg disznóhizlalás).

Végezni kell ezt a munkát kettős indítékból is. Egyrészt mivel a nyugdíj túl alacsony (1000 és 2000 Ft között volt) ahhoz, hogy meg lehessen belőle élni. Ezért azt ki kell egészíteni. Másrészt ezek az emberek nem tudnak és nem is akarnak munka nélkül élni. „Abban a társadalmi közegben, amelyben ez a nemzedék felnőtt, a paraszti létben, a munka volt az élet legfőbb tartalma és feltétele, akár rendelkezett valamilyen vagyonnal vagy tulajdonnal, akár nem rendelkezett semmivel. Ha nem volt semmije, csak akkor tudott megélni, ha nagyon keményen dolgozott. Másfelől, ha volt valamije, akkor is csak úgy gyarapodhatott, ha minden erejét a dologra, teljesen a munkára és a gyűjtésre koncentrált. A külső erkölcsi parancs, a „dolgozz”, értelmes és szükséges parancsnak bizonyult, és ezért belső parancssá válhatott, mivel a mindennapi kényszer diktálta az emberek számára a munkatempót. A kistulajdonosi rétegnél vagy a tulajdonra törekvő paraszti tömegeknél a korai polgárosodás feltétele a munkateljesítmény volt, a koncentrált munka. A kemény munkateljesítménynek erkölcsi becsülete volt, ez jellemezte uralkodó értéként és értékmérőként az emberek megítélését is.”¹⁰

Kétségtelen, hogy olyan régi szokásnormák, életelvek élnek itt tovább, amelyeket a paraszttársadalom alakított ki, de amelyek – mindenekelőtt az idősebb falusi nemzedék értéktartományában – túléltek a változást.

Tény, hogy a falu idős nemzedékének emberi tartása nagy energiaforrásokból táplálkozik ma is, olyanokból, mint a kiszolgáltatottságtól való félelem, a saját maga erejébe vetett hit, amit naponta próbára kell tenni. Amíg csak teheti, igyekszik még a látszatát is elkerülni annak, hogy gyámkodjanak fölötte. Figyelemre méltó megnyilvánulása ennek a következő eset, melyet a falu tanácselnöke így összegezett: „Kiindulva az időskorú helyi lakosok nagy számából, 1974-ben napirendre tűztük öregek napköziotthona létesítését. Ez a célkitűzés a Makói Lenin Tsz közreműködésével mint öregek klubja valósult meg. – A tsz erre a célra a helyi irodaháznál négy helyiséget berendezett és biztosította, hogy a látogatók kedvezményes díjtétellel ebédet kapjanak. Ez a lehetőség a helyi időskorúak részére ma is biztosított, de sajnos nem veszik igénybe.” Ehhez azonban hozzá kell tenni azt is, hogy nemcsak a kedvezményes ebédet nem igénylik, de elutasítják magát az öregek otthonát is mint intézményt. A jó szándékú alapítók talán egy nagyon lényeges elemet hagytak figyelmen kívül. Az interjúkban ugyanis az érintettek megfogalmazták, hogy szerintük a szóban forgó intézmény jelenlegi formájában, felszereltségében, szolgáltatásainak színvonalában inkább hasonlít szegényházhoz, mintsem önálló egzisztenciával rendelkező emberek szükségleteit színvonalasan kielégíteni tudó klubhoz.

Az említett eset is arra utal, hogy a falusi lakosság helyzetében jelentkező gondokat, feszültségi tényezőket csakis az érintettek valóságos szükségleteiből és érdekeiből kiindulva célszerű megközelíteni.

A falusi társadalom másik szélén a fiatal nemzedék helyezkedik el. Ez esetben a fiatal nemzedéknek arról a csoportjáról van szó, amelyik vizsgálatunk időpontjában nem volt több, mint 30 éves, de már önálló keresettel rendelkezett (számuk

136 fő). Ők már nem akarnak parasztok lenni és nem is lesznek, azok, kétségbeesetten tiltakoznak a paraszti lét minden eleme ellen. Itt már más szokások, etikai normák, másfajta értékrendek, életmódminták alakulnak ki.

Tiltakozásuk egyik legszembetűnőbb megnyilvánulása, hogy közülük egyre kevesebben vállalnak munkát a mezőgazdaságban. A vizsgálati adataink szerint a mezőgazdaságban dolgozik a 70 éven felüliek 94,9 százaléka, ez az arány a 61–70 éveseknél 90,8, az 51–60 éveseknél 86,1, a 41–50 éveseknél 80,5 a 31–40 éveseknél 66,1 százalék, és a 30 éven aluli keresőknel már nem éri el az 50 százalékot. Az utóbbi néhány évben ez a tendencia tovább erősödött, ezt jól szemlélteti az általános iskolát befejezett fiatalok pályaorientációja.

A 30 éven aluli keresők között már egyre több a szakképzettséggel rendelkező, ez megkönnyíti számukra, hogy elkerüljék a mezőgazdasági munkát. Vizsgálati adataink jól érzékeltetik, hogyan emelkedik a fiatalabb korosztályok felé haladva a szakképzettséggel rendelkezők aránya. Nincs szakképzettsége a 70 éven felüliek 91,1 százalékának, ez az arány a 61–70 éveseknél 88,5, az 51–60 éveseknél 80,3, a 41–50 éveseknél 84,1, a 31–40 éveseknél 75,5 százalék, a 30 éven aluliaknál már lecsökken 51,5 százalékra. A jelenlegi 20 éven aluli keresőknel viszont már 40 százalék alatt van a szakképzettséggel nem rendelkezők aránya. Ez egyben azt is jelenti, hogy növekszik a fiatal korosztályok mobilitási esélye, választási lehetősége. Így azután egyre több fiatal vállal munkát a városban – mindenekelőtt Makón. A szülők tulajdonképpen ösztönzik és elősegítik a fiatalok menekülési szándékát a mezőgazdaságból, gyakran a faluból is. De a fiatalok egy része nemcsak dolgozni jár a városba, hanem egyre inkább szórakozni is. A falu sok fiatal számára csupán szálláshelyül szolgál, ennek következtében fokozatosan gyengülnek az odafűződő kapcsolatai és egyben csökken az iránta érzett felelőssége. Gyakorlatilag minden-nemű közösségi tevékenységtől – szellemi és materiális jellegűtől egyaránt – visszahúzódnak (ez alól csak a sport a kivétel némiképpen).

A két nemzedék – nagyszülők és unokák – között él a középgeneráció, az 1940 és 1960 között felnőtt sorba érett férfiak és nők. Ők képezik Királyhegyes népességének számbelileg is a legnépesebb csoportját (337 fő), de gazdasági-társadalmi súlyuk is a legjelentősebb. Még tényleges parasztok gyermekeiként élték át a földosztást, az egyéni gazdálkodás utolsó – meglehetősen labilis – korszakát, a termelőszövetkezeti átalakulás több hullámát, míg végre az utolsó évtizedben beilleszkedtek a nagyüzem stabilizálódó rendszerébe. Időközben néhányan – akik leginkább tehettek – ebből a nemzedékből is otthagyták a mezőgazdaságot, sőt a falut is. Számuk azonban nem jelentős, elsősorban értelmiségiekről és szakmunkásokról van szó. Túlnyomó többségük azonban – ki önként, ki kénytelenségből – a mezőgazdaságban vállalt munkát és a faluban maradt. Ennek a korosztálynak a mobilitási esélyeit több tényező is akadályozta. Egyrészt a Királyhegyeshez közel eső városok (Makó, Hódmezővásárhely) iparosodása csak a hetvenes évektől gyorsul fel az ipar-telepítés következtében, másrészt a szóban forgó korosztályban nagyon alacsony a szakképzettséggel rendelkezők aránya, több mint 80 százalékuk szakképzetlen. A hetvenes évek közepétől – a lehetőségek bővülésével – némileg megnőtt azoknak a száma, akik ebből a korosztályból is felcserélték a mezőgazdaságot az ipari munkával és bejárnak a városba dolgozni.

Az elmúlt évtizedek nagy változásai, elsősorban az agrárpolitikai hullámvás, a nagyüzemi gazdálkodás kialakításának kísérletei – kezdés és újratekés – nagyon megviselték ezt a korosztályt. A körülmények felerősítették bennük a védekező,

biztonságra törő reflexeket, ami érződik magatartásukban, egész szemléletükben, életmódjukban.

Gyermekeiknek – szinte kivétel nélkül – más sorsot szánnak és igyekeznek számukra megteremteni egy másfajta élet lehetőségét, ami gyakran egyet jelent nemcsak a mezőgazdaságból, hanem a faluból való meneküléssel. Szakmára tanítatják őket, biztosítva ezzel a munkavállalás alternatíváját. Ezenkívül olyan anyagi bázis kiépítésére törekszenek – lakáshoz segíteni a gyerekeket, gyakran városban –, amelyen biztosabban megvethetik a lábukat, könnyítve ezzel startolási esélyeiket.

A saját maguk, valamint gyermekeik materiális létbiztonságának megteremtése olyan erőltetett munkát követel a középnemzedék nagy többségétől, amely hátrányosan befolyásolja egész életmódjukat. Meggyőződhetünk erről, ha néhány tényezőt közelebbről is megvizsgálunk. Kezdem talán a legnyilvánvalóbbal, az időfelhasználással. A munkaidő ritmusa – ha más időtartammal is, mint az ipari és szellemi dolgozóknál – a lakóhelytől távoli munkahelyhez köti a falusi embereket. A közlekedés a háztól a munkahelyig és a munkahelytől a házig napi átlagban 1 órát vesz igénybe, függetlenül attól, hogy az illető makói üzembe jár be, vagy pedig tsz-ben dolgozik. Az üzembe járók többsége három műszakban dolgozik (6–2-ig 2–10-ig és 10–6-ig), elég gyakori a túlórázás. A tsz-ben dolgozók a csúcsmunkák idején napi 10–12 órát is dolgoznak.

Az üzemben vagy a tsz-ben elvégzett munka és az utazás fáradalmi után következik a második műszak a háztájiban és a ház körül – a nőknél mindez kiegészül a háztartással. A háztáji gazdaság a királyhegyesi lakosság döntő többségét érinti, mivel adataink szerint a megkérdezettek 90 százalékának van háztájija, mégpedig ebből 54,9 százaléknak 800 négyszögölnél nagyobb területen, sőt 34 százaléknak 1,5–5 kh-ig. A kisgazdaságokban elsősorban munkaigényes zöldségfélék (petrezselyem, sárgarépa, hagyma) termesztenek. Ezenkívül állatokat tartanak, különösen a szerződéses dísnóhizlallással foglalkoznak, amellyel mint mondták „rengeteg a munka és kevés a haszon”.

Az interjúk és az időmérleg tanúsága szerint a megkérdezettek napi átlagban 2 és fél, 3 órát dolgoznak rendszeresen a háztáji gazdaságban. Ez azt jelenti, hogy a tsz-ben dolgozók a háztájival együtt napi 13–14 órát, de az üzembejárók is – utazással együtt – 12 órát dolgoznak. Alvásra átlagban 7 óra jut, másfél órát töltnek biológiai szükségleteik kielégítésével (étkezés, tisztálkodás stb.). A fennmaradó 2 és fél órában végzik el a ház körüli „egyéb” teendőket. Így általában egy–másfél óra jut szórakozásra és művelődésre. A szórakozás a férfiaknál leginkább a tv-nézés és a kocsmá, a nőknél tv-nézés, beszélgetés, kézimunka.

A falusi lakosság idejének és erejének túlnyomó részét ma is a termelőtevékenység fogyasztja el, oly mértékben, hogy alig-alig marad valami kevés ideje a pihenésre, szórakozásra és művelődésre.

A háztájiban végzett munka technikai felszereltségét és követelményeit tekintve továbbra is hagyományos paraszti jellegű. 1977-ben hiányoztak a modern gazdálkodáshoz szükséges kisgépek és egyéb munkaeszközök. Jól mutatják ezt adataink, amelyek szerint a megkérdezettek 46,2 százalékának csak hagyományos mezőgazdasági eszközök állnak rendelkezésére, önetetője, önitatója csupán 6,1 százaléknak van, kerti traktor és egyéb motoros kisgép még ennél is kevesebb, összesen 4 főnek van (ez 0,6⁰/₀). Ebben szerepet játszik többek között, hogy ezek az eszközök alig találhatók a kereskedelemben, hiánycikkek, továbbá olyan magas az áruk, hogy nem kifizetődő a megvásárlásuk. Marad tehát az ősi eszköz, a nyers fizikai erő. Ez a

túlhajtott munka nemcsak az időt emésztí föl, hanem az emberi erőt is, ami viszont nagymértékben meghatározza az emberek szórakozási és művelődési igényeit.

Felvetődik a kérdés, miért vállalja ezt az erőltetett tempót, ezt a háztájival „megduplázott” munkát a falusiak túlnyomó többsége. Az egyik nyilvánvaló összetevő a főállásból származó jövedelem kiegészítése. Hiszen akár a tsz-ben, akár az üzemben dolgozókat nézzük, az onnan származó jövedelme túl alacsony ahhoz, hogy családja növekvő anyagi szükségleteit (bár a szükségletek meglehetősen visszafogottak) és a gyermekei jövőjét megalapozó befektetéseket biztosítani tudja. Királyhegyes kereső lakosságának a főállásból származó jövedelme (illetve nyugdíja) 1977-ben az alábbi szóródást mutatta: 1000 Ft alatti jövedelme (nyugdíja) volt a megkérdezettek 14,2 százalékának, 1001–2000 Ft között 39,4, 2001–3000 Ft-ig 28,0, 3001–5000 Ft között 17,8 százalékának és 5001–7000 Ft-ig 0,3 százalékának. Az üzembe járók és a tsz-ben dolgozók keresete nagyjából azonos szinten van. Aligha lehet kételkedni abban, hogy ezekből a keresetekből lehetetlen bármiféle felhalmozás. Így ezt külön munkával kell biztosítani, aminek falun szinte egyetlen módja a háztáji gazdálkodás.

A másik tényező – amely összefügg az előbbivel – a háztartás élelemmel való ellátása. Ez részben takarékosági megfontolás, részben a falusi áruellátás hiányosságaiából származó kényszer. A falusi lakosság a háztartáshoz szükséges élelmiszer jelentős részét (zöldségfélét és húst) ma is a saját kisgazdaságában állítja elő. Ennek mértéke Királyhegyesen a következő: háztartását friss hússal teljesen ellátja a megkérdezettek 57,1 százaléka, részben látja el 36,2 százalék. Füstölt hússal 69,3 százaléka teljesen, 17,7 százaléka részben, zsírral, szalonnával 78,2 százaléka teljesen, 18,8 százaléka részben, tojással 75,1 százaléka teljesen, 15,5 százaléka részben, zöldségfélével 73,7 százaléka teljesen, 18,8 százaléka részben látja el háztartását. Királyhegyesen tehát alig akadnak olyanok (a megkérdezettek 5,6 százaléka nem vezet háztartást), akik a felsorolt élelmiszereket a kereskedelemben vásárolják meg. Kivétel a kenyér és a liszt, valamint a tej és tejtermékek és némiképp a gyümölcs, mivel a megkérdezetteknek közel 40 százaléka nem termel gyümölcsöt.

A harmadik tényezőt abban lehetne összegezni, hogy a háztáji némiképpen a biztonsági szelep szerepét is betölti, stabilitási elem a falusi emberek életében. Ez többet jelent annál a valóságos anyagi plusznál, amit a háztáji nyújtani képes, itt ugyanis számtalan pszichikus komponens is szerephez jut. Ezek közül csupán néhányat említek: a) félelem attól, hogy valamilyen oknál fogva elveszíti fizetett állását (betegség, családi ok, munkahelyi konfliktus, a munkafolyamat gépesítése – hiszen többsége segédmunkás – és egyéb nem várt esemény). b) A megszokottság, hiszen a háztáji – jelenlegi formájában – egyben a paraszti lét meghosszabbítása.* A teljes és radikális szakítás a régi paraszti életformával meglehetősen nagy meg-rázkódtatást okozna. c) Önállóság a munkában, aminek azért is nagy a jelentősége, mert a szóban forgó emberek életük jelentős részében a maguk szabta tervek és munkarend alapján dolgoztak, gazdálkodtak, ma pedig a tsz-ben vagy a városi üzemben mások által kitűzött részfeladatokat hajtanak végre meghatározott munka-

* A szerzőnek a háztáji gazdasággal kapcsolatos clemzése egyrészt egy viszonylag régebbi (1977-es) vizsgálat adataiból indul ki és adatai egy konkrét falura vonatkoznak, másrészt nem számol azzal a lényeges tényezővel, hogy a háztáji gazdaságok szoros kapcsolatban működnek a termelősövetkezetekkel. Mindezek figyelembevételével az általa adott kép nem általánosítható a háztáji gazdaságok szerepére a magyar mezőgazdaságban. (Szerk.)

rend szerint. A háztájiban pedig a maguk urai és itt kompenzálnak az előbbiért, önállóságuk utolsó mentsvára ez.

Meglehetősen nehéz arra válaszolni, hogy milyen is ma pontosan Királyhegyes lakosságának kulturális arculata, életmódja, milyen karakterizálható értékminták ragadhatók meg valójában. Igyekszem még a látszatát is elkerülni annak, mintha én kielégítően válaszolni tudnék ezekre a szociológiailag roppant fontos kérdésekre. Elhamarkodott válaszok helyett csupán néhány ellentmondásos jelenségre kívánok utalni.

A falu kulturális és művelődési szokásainak jellemzésére célszerű azt a megközelítési módot alkalmazni, amit Erdei Ferenc választott Királyhegyes művelődésrajzában. Azt írja ugyanis, hogy iskolák, könyvtárak, újságok nem jellemzik egy falu egész kulturális életét. Egy részét igen, azt a részét, amelyik az általános európai magyar műveltségnek a nyúlványa. A másíknak, a nagyobb résznek semmi köze ehhez; ez az igazi falusi műveltség, szóban, hagyományokban élő, magyar és ugyanakkora mértékben paraszt. Erről a falusi műveltségről az első megállapítás csak egy lehet; válságban van. Pusztul. Kiszorítja a városi kultúra. A jelenségek mindenütt ugyanazok: a népviselet levetése, dísztelen gyári bútorok stb.¹¹

Erdei tehát már a harmincas években azt találta Királyhegyesen, hogy a falusi kultúrának ez a szélesebb, „mélyebb” gyökerű komponense pusztulóban van. E folyamat kezdete alighanem a ruha megváltozása volt. Azután jött a bútor, ház, szokások, majd a nyelv. Napjainkra már a falusi kultúrának ezek a paraszti létből táplálkozó elemei szinte teljesen eltűntek, legalábbis alig van érezhető hatásuk.

Ami pedig a kultúra másik tartományát illeti, vagyis az intézmények által közvetített részét, arról a következőket lehet megállapítani. Ma a faluban a kultúra közvetítésének három számottevő csatornája van: az iskola, a tv és a rádió. Az iskolát a faluban régóta tiszteletben tartják. Szintén Erdei írja, hogy Királyhegyesen iskolakerülő egy sincs. Az elemi iskolával szemben megszűnt minden ellenkezés. Alighanem azért, mert olyan régóta van már, hogy megszokták. Még írni-olvasni a szülők is majd mind tudnak és gyermekeik számára is szükségesnek tartják a megtanulását. Írástudatlan tehát ma (vagyis 1931-ben) nem nő fel.¹²

Az iskoláról a falu lakossága ma is nagy tisztelettel beszél. Az oktatás színvonalát jelzi, hogy a továbbtanulásra jelentkezettek sikeresen veszik fel a versenyt a városi iskolákban végzettekkel. A falu lakossága szinte csakis egyetlen intézmény kulturális rendezvényeit hajlandó látogatni, az iskolát.

A kultúrákövetítés leginkább igénybe vett eszköze a tv, hiszen a megkérdezettek 88 százaléka szokta nézni. Az interjúból azonban az is kiderült, hogy a nézők nagyobbik része meglehetősen szelektál a műsorokban. A műsorfogyasztói igényekről némileg tájékoztat arra a kérdésre adott válaszuk, hogy mi a legkedveltebb tv-műsoruk. A válaszok megoszlása a következő: a megkérdezettek 26,6 százaléka mindent szívesen megnéz (a nézőknek ez az a csoportja, amelyik este bekapcsolja a készüléket, függetlenül attól, hogy odafigyel-e a családban valaki, a tv-műsor mintegy „kísérő”, „aláfestő” eleme az esti tevékenységnek, miközben vacsoráznak, társalognak stb.). A nézők legnagyobb csoportjának a legkedveltebb műsora a krimi és a folytatásos film (34,9%), ezt követi a sportkövetítés (10,3%). A többi műsor-szám elenyésző arányban szerepel a legkedveltebbek között: a színházi közvetítés a megkérdezettek 2,7 százalékánál, a híradó és politikai műsorok 5,5, az ismeretterjesztő adások 2,7 százalékánál, ugyanennyi a zenei műsorok aránya is, és végül a vetélkedők 2,2 százalékban.

Rádiót a megkérdezettek 92 százaléka hallgat. Itt három műsoradást hallgatnak

a legszivesebben, sorrendben a következőt: zenét (magyarnóták és slágerek) 40,4, rádiójátékokat 22,7, híreket 10,5 százalék.

Könyvet 1977-ben (a vizsgálat évében) a megkérdezettek 73,7 százaléka nem olvasott. A faluban van művelődési ház, jól ellátott könyvtárral (6029 db könyv, ebből 2005 szakirodalom, 2403 szépirodalom, 1621 gyermek- és ifjúsági irodalom). Főfoglalkozású klubkönyvár-igazgató látja el a teendőket. A könyvtári tagok száma azonban összesen 125 fő, fele általános iskolai tanuló. A felnőtt lakosság gyakorlatilag nem veszi igénybe a könyvtárat, hiszen alig akad közöttük, aki olvas. A klub szervezésében ismeretterjesztő előadásokkal is kísérleteznek, de kevés eredménnyel, hiszen 10–12 embernél többet nemigen lehet odacsalogatni.

A falu lakossága még a mozielőadásokat sem látogatja. Hetenként kétszer van filmvetítés, de a megkérdezettek 80,1 százaléka soha nem jár moziba.

A falu lakosságának szórakozási formái és szokásai jelentős változáson mentek keresztül. Ennek az egyik legszembetűnőbb megnyilvánulása, hogy a társasági kapcsolatok olyan régi formái, mint a szomszédsági, baráti, rokoni összejövetelek (különösen télidőben), amelyek a szórakozás jól ismert módját jelentették, nagyon megritkultak. Szinte teljesen eltűntek a falu életéből a társasági összejövetelek olyan formái, mint a kultúrműsorok (régén a falunak 40 tagú énekkara volt, ma nincs), a falusi bálók stb.

Valójában a szórakozásnak – mint fentebb említettem – a két leggyakoribb formája a tv és a kocsmá. Különösen a férfiak – meglehetősen magas arányban – szorgalmasan járnak „kikapcsolódni” a falu egyetlen látogatott szórakozóhelyére, a presszónak és kisvendéglőnek nevezett kocsmába. Ez egy nagy helyiségből áll, amit függöny oszt két részre: az egyik fele presszó, asztalokkal, székekkel és egy biliárdasztallal, a másik fele a talponálló. Azonban estéről estére, miután munka után megtelik a helyiség vendégekkel, az egészből egyetlen kocsmá lesz.

A személyes tapasztalataim és az interjú-vallomások segítségével bepillantást nyerhettem a falusi élet „rejtettebb hálózatába”. Nem volt túlságosan nehéz rájönni arra, hogy a városiak által még ma is gyakran emlegetett falusi idillnek, a harmonikus és nyugalmas életnek közelről merőben más arca van.

Összefoglaló helyett csupán a következőket jelzem: ahhoz, hogy a falusi lakosság életmódját, kulturális, szórakozási igényeit és szokásait előnyös irányba lehessen módosítani, nélkülözhetetlen olyan tényezők biztosítása, mint 1. a háztáji munkák minél nagyobb fokú gépesítése, modern eszközökkel való ellátása, amely megkönnyítené a falusi lakosság munkáját és növelné a szabad idejét; 2. a választás lehetőségének nagymértékű növelése a materiális, kulturális, szórakozási igények kielégítésében, ami egyben a magasabb szintű igények kialakulásának is előfeltétele. Vagyis több szabad időre, emberibb munkára és differenciáltabb szükségleteket kielégíteni tudó kínálatra lenne szükség ahhoz, hogy a falu életében jelentkező feszültségeket enyhíteni lehessen.

JEGYZETEK

¹ *Marc Bloch*: A történelem védelmében. Budapest 1974. 41. old.

² *Erdei Ferenc*: Magyar falu. Budapest 1974. 84. old.; A telepés falu természetéről hiteles leírást kapunk: Erdei Ferenc Királyhegyes, valamint Szeder Pál és Seres József Kunágotáról készült tanulmányokban.

³ Az 1930. évi népszámlálás adataiból.

⁴ *Erdei Ferenc*: Királyhegyes. Századunk, 1931. 1. sz.

⁵ *Erdei Ferenc*: Id. mű.

⁶ *Erdei Ferenc*: Id. mű.

⁷ *Márkus István*: Kifelé a feudalizmusból. Budapest 1971. 199. old.

⁸ *Márkus István*: Id. mű, 199. old.

⁹ *Simó Tibor*: A termelőségvetkezeti érdekviszonyokról. (sokszorosítás) 1974. 59. old.

¹⁰ *Losonczi Ágnes*: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Budapest 1977. 566–567. old.

¹¹ *Erdei Ferenc*: Királyhegyes. Id. mű.

¹² *Erdei Ferenc*: Ugyanott.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
ÚJ KIADVÁNYA

Simó Tibor

Társadalmi tagozódás a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben

250 oldal

Ára: 27,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ MEGYEI
ÉS KERÜLETI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Az ipari dolgozók mobilitásának és szociális kapcsolatainak összehasonlító vizsgálata

A szocialista országok tudományos akadémiáinak sokoldalú együttműködése keretében hat európai szocialista ország kutatói 3 éves előkészítő munka után 1979-ben felmérték az ipar dolgozóinak helyzetét. A magyar és a lengyel résztvevők a közös kutatás alapján külön magyar–lengyel összehasonlító feldolgozást is végeztek.*

A lengyel minta – a kitermelő- és az építőipart kivéve – a teljes ipart reprezentálja, míg a magyar felmérés 10 iparágra kiterjedő arányos rétegezett mintán készült. A kutatás négy ipari rétegre terjedt ki: a szakképzetlen munkásokra, a szakmunkásokra, az alkalmazottakra (a magyar statisztikai szóhasználat szerint: egyéb szellemi dolgozók) és az értelmiségre. Az együttműködés során a magyar kutatók az ipari dolgozók anyagi életkörülményeinek néhány eleméről és mobilitásáról, a lengyel kutatók pedig kulturális aktivitásáról és életmódjáról, illetve munkahelyi viszonyairól és munkájáról készítenek tanulmányokat, s ezeket kölcsönösen megvitatják. Először az anyagi életkörülményeket vizsgáló tanulmány készült el, ezt követően pedig jelen írásunk, amely az ipari dolgozók mobilitásának kérdéseit tárgyalja.

A következőkben az egyénnek az egyik társadalmi rétegből a másikba foglalkozásváltás révén történő átkerülését nevezzük mobilitásnak. Felmérésünk nem a teljes lakosságot, hanem csak az ipari dolgozókat reprezentálja, ezért csak az ún. „belépési” mobilitást vizsgálhattuk, vagyis azt, hogy az iparban dolgozók mely rétegből, honnan „léptek be” jelenlegi társadalmi rétegükbe.

A társadalmi mobilitás magas szintjét értéknek szoktuk tekinteni. Egyrészt azért, mert lehetővé teszi a társadalmi hierarchiában alacsonyabb szinten elhelyezkedő rétegek tagjainak felemelkedését, másrészt azért, mert azt bizonyítja, hogy a rétegek bezárkózása, a kasztosodás, a társadalmi struktúra merevedése (amit nem tartunk kívánatosnak a szocialista társadalomban) nem nyert teret.

A mobilitási folyamatok másként ítéltethők meg egyéni, és másként társadalmi érdekek szempontjából. A társadalmi hierarchiában történő felemelkedés az egyén számára általában egyértelműen kedvező. A társadalom számára viszont különböző helyzetekben és esetekben más-mást jelenthet.

A társadalmi-gazdasági fejlődéssel együtt járó struktúraváltozás során az egyének jelentős hányada – a mobilitás fő irányának megfelelően – feljebb kerül a társadalmi hierarchiában, és ez rendszerint mind a társadalom, mind az egyén számára

* Az összehasonlító vizsgálat anyagából a Társadalomtudományi Közlemények 1980/2. számában a magyar és a lengyel ipari dolgozók anyagi helyzetét elemző tanulmányt közzeltük. Most folytatásként a mobilitás elemzését adjuk közre.

kedvező. A társadalmi érdek általában a lefelé történő mobilitás esetében ütközik össze az egyéni érdekekkel. A munkamegosztás adott szintjén mindenkor meglévő alacsony presztizsű, rosszul fizetett vagy nehéz fizikai munkát is el kell végezni, ez társadalmi érdek. Az itt dolgozók nagy részének ugyanakkor az az érdeke, hogy – a mobilitás fő irányának megfelelően – magasabbra kerüljön a társadalmi hierarchiában. Ez egy részüknek sikerül is, s az említett tevékenységeknél gyakran munkaerőhiány lép fel.

Az is társadalmi érdek, hogy a társadalmi munkamegosztás fontosabb posztjain a feladatok elvégzésére leginkább alkalmas egyének dolgozzanak. Ez időről időre a kevésbé alkalmasak alkalmasabbakra cserélődését igényli, illetve feltételezi. Mind az alacsony presztizsű munkáknál fellépő munkaerőhiány, mind a fontos beosztásokban dolgozók „minőségi cseréje” bizonyos mértékű lefelé mobilitást is igényelne, s itt már legtöbbször ütközik a társadalmi érdek az érintett egyének érdekeivel, akiknek a felemelkedés kedvezőbb lenne. (Ezt az ellentmondást csak hosszú idő múlva, az általános tudományos és technikai fejlődés jóval magasabb szintjén lehet feloldani.)

Társadalmi mobilitásnak csak a társadalmi hierarchiában végbemenő vertikális mozgást tekintjük. A hierarchia azonos szintjein történő foglalkozásváltást nem, mert ugyanaz a – horizontális – foglalkozásváltás egyrészt homlokegyenest ellenkező okokból is történhet, másrészt igen eltérő hatása lehet mind az egyén, mind a társadalom szempontjából.

A felvázolt kérdések részletes elemzését adataink nem teszik lehetővé. Ennek fő oka az, hogy kutatásunk a vizsgált ipari rétegek általános helyzetének összehasonlítását célozta, ezért a mobilitással kapcsolatos adatgyűjtést meglehetősen korlátoznunk kellett. További nehézséget jelent – éppen a mobilitás összehasonlítása szempontjából – a két ország történeti és gazdasági fejlődésében meglévő időbeli eltolódás. Magyarországon például az első világháború után volt jelentős határmódosítás, s ennek mobilitási vetületei elsősorban a válaszdók nagyapáit és kisebb mértékben az apákat érintették. Lengyelországban ugyanakkor kb. negyedszázaddal később voltak határmódosítások, amelyek hatása nemcsak az apák, de még a válaszdók jelentős részének mobilitási adatait is érintette. Hasonló példát a mezőgazdasággal kapcsolatban is találunk, amelynek kollektívizálása csak Magyarországon történt meg, Lengyelországban pedig ez a közeljövőben nem is várható.

I. MOBILITÁS

A következőkben bemutatjuk a négy ipari réteg származás szerinti összetételét (nemzedékek közötti mobilitás), valamint a válaszdók első és jelenlegi foglalkozásának összefüggését (nemzedéken belüli mobilitás), majd megnézzük az említett három foglalkozási adat alakulását együttesen. Ezeket a házastársak és a már kereső gyermekek foglalkozási adataival kiegészítve áttekintjük a szűkebb család tagjai és a válaszdó foglalkozásainak összefüggéseit.

1. Nemzedékek közötti mobilitás

A két országban a mezőgazdaság fejlődése hosszú időszakot tekintve eltérően alakult, s ez jelentős eltérést okozott a nemzedékek közötti mobilitás adataiban is. A második világháború előtt Lengyelországban jóval nagyobb volt a mezőgazdaság-

ban foglalkoztatottak aránya, mint Magyarországon.* Ez a különbség a negyvenes évek végén szinte eltűnt, a lengyel mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya közeledett a magyar adatokhoz. (Elsősorban Lengyelország területének változása következtében az iparosodott területek arányának növekedése és a mezőgazdasági területek csökkenése miatt.) Később, az iparosítás időszakában mindkét országban csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, ez a csökkenés azonban Magyarországon jóval nagyobb mérvű volt a mezőgazdaság kollektivizálása következtében. Az 1973–74-es adatfelvételek szerint Magyarországon 23,3, Lengyelországban 34,7 százalék volt a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, a különbség tehát ismét megjelent, sőt növekedett is.**

Figyelemre méltó, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásával együtt járó jelentős társadalmi átrétegződés ellenére a vizsgált négy ipari réteg közül három esetében (az alkalmazottak kivételével) Magyarországon magasabb azok aránya, akik felmérésünk idején apjukéval azonos társadalmi réteghez tartoztak. Az immobilak aránya elsősorban a szakképzetlen fizikai dolgozók, továbbá az értelmiség körében magasabb Magyarországon, a két középső társadalmi rétegben pedig a két országban nagyjából egyformán alakult. Ez azt mutatja, hogy származás szempontjából az alsó és a felső társadalmi réteg Magyarországon valamivel zártabb, mint Lengyelországban.

A foglalkozás vagy *státus újratermelését* a legalsó és a legfelső társadalmi réteg esetében érdemes elsősorban figyelemmel kísérni, mivel az előbbinél a felemelkedés lehetetlensége, az utóbbinál pedig a kedvező helyzet monopolizálása találkozhat társadalmi méretű rosszállással. Mindkét szélső réteg helyzetének megmerevedése szempontjából Magyarország helyzete tűnt kedvezőtlenebbnek.

AZ APJUKÉVAL AZONOS TÁRSADALMI RÉTEGHEZ TARTOZÓK SZÁZALÉKOS ARÁNYA ORSZÁGONKÉNT

A megkérdezett	Magyarországon	Lengyelországban
1. Segéd- vagy betanított munkás [†]	63	55
2. Szakmunkás	40	36
3. Alkalmazott	8	12
4. Értelmiségi	32	24

[†] Itt szakképzetlen fizikainak tekintettük a mezőgazdasági önálló apákat is. Ezek aránya Magyarországon 13, Lengyelországban 28 százalék volt. Enélkül számítva a segéd- és betanított munkásoknak Magyarországon 52, Lengyelországban 27 százaléka tartozik apjával azonos rétegbe.

A hasonló jellegű iparosítás hatására az iparban dolgozók körében a mezőgazdasági foglalkozású apától származók aránya – az értelmiséget kivéve – a két országban nagyjából hasonlóan alakult. Ezen belül jelentős eltérés van viszont a mezőgazdasági önállóktól származók arányában, ami azzal függ össze, hogy a lengyel mezőgazdaságban napjainkig is túlnyomó a kisáruterelés.

* Az 1930–31-es népszámlálási adatok szerint az aktív keresőknek Lengyelországban 70,3, Magyarországon 54,5 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban. Közlik: *Andorka R. és Zagórski K.* A társadalmi mobilitás Magyarországon és Lengyelországban című statisztikai kiadványban. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1979. 11. old.

** Id. mű, ugyanott.

AZ ÖNÁLLÓ ÉS NEM ÖNÁLLÓ MEZŐGAZDASÁGI FOGLALKOZÁSÚ APÁTÓL SZÁRMAZÓK SZÁZALÉKOS ARÁNYA RÉTEGENKÉNT

A válaszadó	önálló	nem önálló	együtt	önálló	nem önálló	együtt
	Magyarországon			Lengyelországban		
1. Segéd- vagy betanított munkás	13	24	37	28	10	38
2. Szakmunkás	9	19	28	16	8	24
3. Alkalmazott	5	12	17	18	4	22
4. Értelmiségi	2	6	8	15	4	19

Az értelmiség létszáma a második világháború alatt jelentősen csökken Lengyelországban. Ez együtt járhatott az értelmiségi családok egy részének felbomlásával, illetve más társadalmi rétegbe történt átkerülésével. Ennek következtében az iparban dolgozó értelmiség körében Lengyelországban jóval alacsonyabb (24⁰/₀) az értelmiségi apáktól származók aránya, mint Magyarországon (32⁰/₀). Ugyanakkor mindhárom másik rétegben Lengyelországban magasabb az értelmiségi származásúak aránya.

AZ ÉRTELMISÉGI APÁKTÓL SZÁRMAZÓK SZÁZALÉKOS ARÁNYA RÉTEGENKÉNT

A megkérdezett	Magyarországon	Lengyelországban
1. Segéd- vagy betanított munkás	2	3
2. Szakmunkás	4	7
3. Alkalmazott	10	12
4. Értelmiségi	32	24

Magyarországon a két munkásréteghez tartozó válaszadók kilenctizedének *apja is fizikai dolgozó volt*. Lengyelországban ez az arány valamivel alacsonyabb: a segéd- és betanított munkásoknál 88, a szakmunkásoknál 80 százalékot tesz ki. A magyar alkalmazottak körében még mindig közel 80 százalékos a fizikai származásúak aránya, s egyedül az értelmiségi rétegnél esik 50⁰/₀-hoz közeli értékre. Lengyelországban ez a csökkenés fokozatosabb: a fizikai származású értelmiségiek aránya itt is valamivel 50 százalék felett van, de a segéd- és betanított munkásoktól az alkalmazottakig haladva minden rétegben valamivel alacsonyabb a fizikai származásúak aránya az előző rétegben tapasztalhatóan.

A FIZIKAI SZÁRMAZÁSÚAK ARÁNYA

(A MEZŐGAZDASÁGI ÖNÁLLÓKKAL EGYÜTT, %)

A megkérdezett	Magyarországon	Lengyelországban
1. Segéd- vagy betanított munkás	89	88
2. Szakmunkás	88	80
3. Alkalmazott	77	70
4. Értelmiségi	51	51

A férfiak és nők származás szerinti megoszlása a fizikai dolgozók körében Magyarországon alig, Lengyelországban pedig egyáltalán *nem különbözik* egymástól.

A szellemi dolgozók származás szerinti összetétele viszont már mindkét országban *nemenként eltérően alakul*. A szellemi foglalkozásúak körében mindkét országban a férfiak között magasabb azok aránya, akiknek apja szakképzetlen fizikai dolgozó volt. A női szellemi dolgozók között pedig magasabb a szellemi foglalkozású apától származók aránya, s ezen belül főként az értelmiségi származású értelmiségek aránya magasabb a nők körében.

Az apa foglalkozásához viszonyított *intergenerációs mobilitás mértéke és iránya meglehetősen rétegspecifikus*. Ez esetünkben azt jelenti, hogy az azonos rétegek között országonként viszonylag kisebb a különbség, az egyes rétegek között viszont – az országtól szinte függetlenül – jelentős különbségek vannak. Különösen így van ez a *felfelé történt mobilitás* esetében: az értelmiségieknek Magyarországon kétharmada, Lengyelországban háromnegyede; a szakmunkások kb. 40–50 százaléka és az egyéb szellemiek kb. egyharmada helyezkedik el a réteghierarchiában az ap-

AZ APÁK FOGLALKOZÁSÁHOZ MÉRT (INTERGENERÁCIÓS) MOBILITÁS ARÁNYAI MAGYARORSZÁGON ÉS LENGYELORSZÁGBAN RÉTEGENKÉNT⁺

A válaszadó jelenlegi foglalkozása az apjához viszonyítva	A válaszadó jelenlegi foglalkozása			
	értelmi-ségi	alkalmazott	szakmunkás	segéd- vagy betanított munkás
1. <i>Felfelé mobil</i>				
Magyarországon	68	38	51	—
Lengyelországban	76	39	42	—
2. <i>Nem mobil</i>				
Magyarországon	32	8	37	52
Lengyelországban	24	14	38	27
3. <i>Lefelé mobil</i>				
Magyarországon	—	9	4	35
Lengyelországban	—	12	7	45
4. <i>Azonos szinten mozgó vagy besorolhatatlan</i>				
Magyarországon	—	44	8	13 ⁺⁺
Lengyelországban	—	35	13	28 ⁺⁺
Összesen	100	100	100	100

+ Az alábbi szintek alapján számítva:

felső szint: értelmiségi

alsó szint: szakképzetlen fizikai

középső szint: minden egyéb foglalkozási csoport.

++ Magyarországon 13, Lengyelországban 28 százalékot tett ki a mezőgazdasági önálló apától származó segéd- vagy betanított munkások aránya. Ezeket nem tudjuk irány szempontjából minősíteni.

jánál magasabban mindkét országban. (A szakképzetlen munkásoknál nem beszélhetünk felfelé mobilitásról, mivel őket tekintjük a vizsgált rétegek közül a legalacsonyabb szinten állóknak.) A *lefelé mobilak* arányában országokénti eltéréseket – a lengyelországi nagyobb mérték irányában – elsősorban a szakképzetlen munkások esetében találunk. (A magyar szakképzetlenek 35 százalékaival szemben a lengyelek 45 százalékaának apja a foglalkozási hierarchiában magasabban helyezkedett el.) A két középső rétegben a lefelé mobilak aránya szintén Lengyelországban magasabb, de ennek mértéke nem jelentős (4–12%).

2. Nemzedéken belüli mobilitás

A szocializmus első évtizedeiben lezajló társadalmi változások nagyobb mértékűek voltak Magyarországon – gondoljunk csak a mezőgazdaság átszervezésére, ami Lengyelországban máig sem történt meg –, a két fizikai réteg nemzedéken belüli mobilitása mégis Lengyelországban volt nagyobb. (Az alkalmazottak Magyarországon mobilabbak, az értelmiség pedig a két országban azonos mértékben volt mobil.)

Mindkét országban *az értelmiség a legmobilabb réteg* (kb. 60–60 százalékuk más rétegben kezdett dolgozni). Magyarországon ugyanilyen mobil az alkalmazottak rétege, Lengyelországban viszont e rétegnek kevesebb mint a fele (47%) kezdte pályáját más társadalmi rétegben.

A *szakmunkások rétege* (Lengyelországban az alkalmazottaké is) mindkét országban *közepesen mobilnak* mondható (Lengyelországban minden második, Magyarországon csak minden harmadik szakmunkás kezdte pályáját más rétegben).

A *segéd- és betanított munkások rétege a legstabilabb* mindkét országban. (Magyarországon 80, Lengyelországban 71 százalékuk így kezdett dolgozni.) A mezőgazdaság szervezeti eltéréseinek hatása ebben a rétegben mutatható ki a legközvetlenebbül. Magyarországon minden ötödik, Lengyelországban viszont csak minden tizedik ipari segéd- és betanított munkás kezdett a mezőgazdaságban dolgozni (szakképzetlen fizikai munkásként). Mivel a mezőgazdasági önállóként kezdők aránya mindkét országban elenyésző (1–2%), ez az eltérés elsősorban a nagyüzemi mezőgazdaság technikai fejlődésével függ össze Magyarországon, ami lehetővé tette a szakképzetlen mezőgazdasági dolgozók jelentős részének átáramlását az iparba.

A *foglalkozásváltás révén végbement átrétegződés* mindegyik vizsgált réteget tekintve eltérő volt a két országban. Az iparban dolgozó *segéd- és betanított munkásoknak* Magyarországon 13, Lengyelországban 22 százaléka szakmunkásként kezdett dolgozni. Ennek a „degradálódásnak” nem ismerjük az okait, de feltehető, hogy olyan szakmunkát cseréltek fel segédmunkára, amely rosszul fizető, különösen nehéz, vagy ún. kihaló szakma volt. (A lengyelországi viszonylag magas arány a mintavétel eltérő voltával is összefügg.)

Szellemi foglalkozást a segédmunkásival felcserélők aránya mindkét országban elenyésző (2–3%), tehát a szellemi pályákról a szakképzetlen fizikai munkaterületekre gyakorlatilag egyik országban sincs átáramlás.

Magyarországon ugyanez a *szakmunkás* pályára is elmondható, Lengyelországban viszont a szakmunkások 7 százaléka elsősorban alkalmazottként kezdett dolgozni. Lengyelországban magasabb azoknak a szakmunkásoknak aránya is, akik segéd- vagy betanított munkásként kezdtek és később szereztek szakmát. A magyarországi 32 százalékkal szemben 40 százalék.)

A magyar *alkalmazottak* több mint fele (56%), a lengyeleknek 42 százaléka

munkásként kezdett dolgozni. (Ezen belül mindkét országban fele-fele arányt képviselnek a segéd- és betanított, illetve a szakmunkásként kezdők.) A munkások egy része számára tehát vonzó az alkalmazotti pálya („íróasztal mellett dolgozni”) mindkét országban.

Az *értelmiségnek* jóval nagyobb hányada kezdett munkásként dolgozni Magyarországon (36⁰/₀), mint Lengyelországban (23⁰/₀). Ezen belül a szakképzetlen és a szakképzett munkások aránya Magyarországon egymással megegyezik, Lengyelországban viszont a szakmunkásból lett értelmiségiek aránya kétszerese (15⁰/₀) azoknak, akik segéd- vagy betanított munkásként kezdtek és a megkérdezéskor értelmiségi munkakörben dolgoztak (8⁰/₀)*.

Lengyelországban ennek megfelelően jóval többen vannak az olyan értelmiségiek (35⁰/₀), akik más szellemi (alkalmazotti) munkakörben kezdték pályájukat, mint Magyarországon (22⁰/₀). A szellemi pályákon tehát Magyarországon vannak többen olyanok, akik munkásként kezdték pályájukat, ami arra mutat, hogy az ún. „kiemelt káderek” aránya Magyarországon magasabb. (Természetesen a munkásból lett értelmiségiek közt olyanok is vannak, akik munka mellett tanulással szerezték magasabb iskolai végzettséget, és így váltak értelmiségivé, illetve alkalmazottá.)

A VÁLASZADÓK SZÁZALÉKOS MEGOSZTLÁSA ELSŐ FOGLALKOZÁSUK SZERINT RÉTEGENKÉNT MAGYARORSZÁGON ÉS LENGYELORSZÁGBAN

A válaszadó első foglalkozása	A válaszadó jelenlegi foglalkozása			
	segéd- és betanított munkás	szakmunkás	alkalmazott	értelmiségi
1. <i>Segéd- és betanított munkás</i>				
Magyarországon	80	32	27	17
Lengyelországban	71	40	21	8
2. <i>Szakmunkás</i>				
Magyarországon	13	64	29	19
Lengyelországban	22	49	21	15
3. <i>Alkalmazott</i>				
Magyarországon	2	1	41	22
Lengyelországban	3	7	53	35
4. <i>Értelmiségi</i>				
Magyarországon	—	1	1	42
Lengyelországban	—	—	3	41
5. <i>Egyéb</i>				
Magyarországon	5	2	2	—
Lengyelországban	4	4	2	1
Összesen	100	100	100	100

* A segéd- vagy betanított munkásként kezdő értelmiségiek között feltehetően sokan vannak, akiknek első jelentkezésekor nem sikerült bejutni az egyetemre, és átmenetileg segéd- vagy betanított munkásként helyezkedtek el. Mivel felmérésünk az életutak vizsgálatára nem terjedt ki, ezek arányára (és más, hasonló kérdésekre) nincs adatunk.

A kezdő és a jelenlegi foglalkozás alapján azonos rétegbe sorolható válaszadók aránya a fizikai rétegekben Magyarországon, az alkalmazotti rétegben Lengyelországban magasabb, az értelmiségnél pedig a két országban azonos.

A felfelé irányuló mobilitás* a szakmunkásoknál Lengyelországban, az alkalmazottak körében Magyarországon magasabb. A lefelé mobilak aránya a segéd- és betanított munkások között Lengyelországban jóval meghaladja a magyarországi mértéket. (Az alkalmazotti és a szakmunkás rétegben lefelé irányuló mobilitás gyakorlatilag alig van.)

A NEMZEDÉKEN BELÜLI MOBILITÁS IRÁNYAI MAGYARORSZÁGON ÉS LENGYELORSZÁGBAN RÉTEGENKÉNT†

A válaszadó jelenlegi foglalkozását az elsőhöz viszonyítva	A válaszadó jelenlegi foglalkozása			
	értelmiségi	alkalmazott	szakmunkás	segéd- és betanított munkás
1. <i>Felfelé mobil</i>				
Magyarországon	58	27	32	—
Lengyelországban	59	21	40	—
2. <i>Azonos szinten maradt</i>				
Magyarországon	42	72	67	85
Lengyelországban	41	76	60	75
3. <i>Lefelé mobil</i>				
Magyarországon	—	1	1	15
Lengyelországban	—	3	—	25

† Az alábbi szintek alapján számítva:

Felső szint: értelmiségi.

Alsó szint: szakképzetlen fizikai.

Középső szint: minden más eset.

A férfiak és nők nemzedéken belüli mobilitása mindkét országban jelentősen különbözik egymástól a szellemi pályákon: a nők több mint fele, a férfiaknak viszont csak kb. egyharmada kezdte pályáját jelenlegi rétegében. (A kezdő és a jelenlegi réteg egybeesése Lengyelországban valamivel nagyobb arányú, mint Magyarországon.) A férfiak között tehát jóval több az olyan szellemi dolgozó, aki munkásként kezdte, s ezen belül az értelmiségi férfiak között jóval többen kezdtek munkásként

* Közismert, hogy a társadalmat hierarchikusan rendező elvek többsége alapján az értelmiség a társadalmi hierarchia legmagasabb, a szakképzetlen fizikai dolgozók rétege pedig a legalacsonyabb szintjén helyezkedik el (pl. hatalmi, tudás, presztizs stb. hierarchiák). Közismert az is, hogy az átrétegződés a fizikai rétegeken belül a szakképzetlenektől a szakképzettek felé, a szellemieken belül az alkalmazottaktól az értelmiség felé, s a szellemi és fizikai rétegek között pedig a fizikaiaktól a szellemi felé halad. A mobilitásnak ezt a fő irányát a nemzedékek közötti és a nemzedéken belüli mobilitás tanulmányunkban bemutatott adatai is egyértelműen bizonyítják. A réteg-hierarchiát tehát – a mobilitási utak szempontjából – ennek, a szakképzetlen fizikai foglalkozástól az értelmiségi foglalkozás felé tartó mozgásnak „megállóiként”, lépcsőfokaiként fogjuk fel.

vagy alkalmazottként dolgozni, mint a nők közül. A két munkásrétegben a nők és a férfiak mobilitása között e tekintetben nem találtunk említésre méltó eltérést.

A segéd- és betanított munkások nemzedéken belüli mobilitása mindkét országban az *életkortól is* független: minden korosztályban egyaránt magas azok aránya, akiknek első foglalkozása is a segédmunkási volt. A szakmunkások körében csak kisebb mértékben, az értelmiségnél pedig az életkor emelkedésével párhuzamosan egyre nagyobb mértékben nő azok aránya, akik „alacsonyabbról küzdötték fel” magukat. Ez a tendencia mindkét országban érvényes. Például a 26–30 éves értelmiségieknek Magyarországon 70, Lengyelországban 55 százaléka pályakezdekő is értelmiségiként dolgozott, míg ugyanez az arány az 50 éven felülieknél egyik országban sem haladja meg a 20 százalékot. Az alkalmazottaknál ilyen tendenciát nem tapasztaltunk.

A *lakóhely településnagysága* csak kisebb mértékben függ össze a nemzedéken belüli mobilitás alakulásával, s a rétegenkénti tendenciák a két országban eltérőek. A segéd- és betanított munkások mobilitása – a többi befolyásoló tényezőnél tapasztaltakhoz hasonlóan – független a településnagyságtól is. Magyarországon falun valamivel magasabb a munkából lett alkalmazottak és értelmiségiek, ezen felül pedig még az alkalmazottból lett értelmiségiek aránya, mint városban. Lengyelországban pedig éppen fordítva, falun a legalacsonyabb azok aránya, akik más rétegből kerültek jelenlegi társadalmi rétegükbe. (Ez a tendencia – a segéd- és betanított munkásokat kivéve – mindhárom másik vizsgált rétegre érvényes.)

3. *Mobilitási utak**

A mobilitási utak vizsgálatánál *az apa, továbbá a válaszadó első és jelenlegi foglalkozásának egyidejű* figyelembevételével kialakított mobilitási típusokat mutatjuk be, a két ország *ipari dolgozóit reprezentáló* minták alapján.

Az összes válaszadónak Lengyelországban 29, Magyarországon 34 százaléka mind első, mind jelenlegi foglalkozását tekintve az apjával azonos társadalmi rétegbe tartozott. Az ilyen, immobil személyek aránya mindkét országban a segéd- és betanított munkások között a legmagasabb (Lengyelországban 41, Magyarországon 55 százalék), tehát ebben a rétegben a leggyakoribbak a „dinasztiák”**, Lengyelországban az ipari dolgozók körében viszonylag *igen alacsony a szakmunkás dinasztiák aránya* (19^{0/0}), és Magyarországon sem sokkal magasabb (28^{0/0}). (A többi szakmunkásnak vagy az apja nem volt szakmunkás, vagy ő maga nem szakmunkásként kezdett dolgozni.) Mindkét országban az alkalmazottak körében a legalacsonyabb (6–9^{0/0}) az immobilok aránya. (Akik alkalmazottként kezdtek dolgozni és apjuk is alkalmazott volt.)

* A mobilitási utak vizsgálatánál – az eddigi hármas tagozódás helyett, amelyben a szakmunkások az alkalmazottakkal egy szinten helyezkedtek el – a társadalmi hierarchiának négy szintjét különböztettük meg, s ez megegyezett a vizsgált négy rétegünkkel. *Itt tehát az alkalmazottak rétegét a szakmunkások rétegénél magasabbra soroltuk.* Ez nem valamiféle értékelési, hanem mobilitási szempontból vett különbségtétel, amely a társadalmi átrétegződés, *a mobilitás fő iránya alapján sorolja be a rétegeket aszerint, hogy a társadalmi mozgás merről merre halad.*

** A „dinasztia” kifejezés itt nem teljesen jogos, mert például a nagyapa foglalkozását nem ismerjük. De feltételezzük, hogy ha a válaszadó első és jelenlegi foglalkozása is megegyezik az apjával, akkor már státus átöröklésről beszélhetünk, ahonnan már csak egy lépés a dinasztia.

Az értelmiség megfelelő adatai viszont a két országban eltérőek: azok aránya, akiknek apja is értelmiségi volt, s ők maguk is értelmiségiként kezdtek dolgozni, Lengyelországban csak 8, Magyarországon viszont 19 százalék. Azok aránya pedig, akiknek apja értelmiségi volt, de ők segéd munkásként kezdtek dolgozni és most értelmiségiek, Magyarországon 6, Lengyelországban 8 százalék. Az ő esetükben az első foglalkozásnál tapasztalt „kitérő” feltehetően a körülmények kényszere következtében jött létre, és úgy véljük, hogy a két arány összehadható. Így az *értelmiségi dinasztiai aránya* az iparban dolgozóknál Magyarországon 25, Lengyelországban pedig csak 16 százalék. Ezek az arányok mindkét országban megközelítik a szakmunkás-dinasztiákét.

A *tulajdonképpeni mobilitási utak* tárgyalását nehezíti, hogy tiszta kategóriák elérése céljából az immobilitáson kívül nyolcféle utat kellett megkülönböztetnünk a mobilitás viszonylata (inter- vagy intragenerációs) és iránya szerint. A mobilitási utak típusai – a vonatkozó adatokkal illusztrálva – a következők:

AZ EGYES UTAKAT BEJÁRT VÁLASZADÓK SZÁZALÉKOS ARÁNYA

<i>A mobilitás útja⁺</i>	<i>Magyarországon</i>	<i>Lengyelországban</i>
1. Lépcsőzetesen lefelé	1	2
2. Csak intermobil lefelé	12	17
3. Csak intramobil lefelé	2	6
4. Visszatérő ⁺⁺ felfelé kitérve	4	8
5. Immobil	34	29
6. Visszatérő ⁺⁺ lefelé kitérve	9	7
7. Csak intramobil felfelé	13	9
8. Csak intermobil felfelé	16	10
9. Lépcsőzetesen felfelé	4	2
Ismeretlen	5	10
Összesen	100	100

+ A mobilitás útját az apa foglalkozásától a válaszadó első foglalkozásán át jelenlegi foglalkozásáig tekintve.

++ A visszatérő mobilitás itt azokat az eseteket jelöli, amikor a válaszadó a jelenlegi foglalkozása alapján az apjával azonos rétegbe sorolható, első foglalkozása szerint viszont más réteghez tartozott.

A fenti táblázat adatait – az egyes kategóriákba sorolt személyek viszonylag csekély száma miatt – részletesen nem elemezzük. Ha viszont például a mobilitás irányától eltekintünk, a mobilitás relációit illetően a két ország adatai már összehasonlíthatóak és gyakorlatilag teljesen azonosak. Az előző tábla adatait megfelelően összevonva, a csak *nemzedékek között mobilok* (tehát akiknek első és jelenlegi foglalkozása hasonló, de apjuké más) aránya 27–28 százalék, a *csak nemzedéken belül mobilaké* (első foglalkozás az apáéhoz hasonló, a jelenlegi más) pedig 15–15 százalék volt mindkét országban. A *nemzedékek között és nemzedéken belül egyaránt mobilak* aránya 18–19 százalék, s ezen belül a *visszatérő jellegű mobilitás* Magyarországon 13, Lengyelországban pedig 15 százalék volt.

A két ország vonatkozó adatai között tehát csak az immobilok és az ismeretlenek arányában van eltérés, s ezek éppen fordított irányúak, s így kiegyenlítik egymást. A két ország fenti módon csoportosított adatainak nagyfokú egyezése lehetővé teszi, hogy ezek rétegenkénti és más ismérvek szerinti alakulását a két országban áttekintsük és összehasonlítsuk.

Az *egylépcsős mobilitás* (csak nemzedékek között vagy csak nemzedéken belül) leginkább a szakmunkásokra és az alkalmazottakra jellemző mindkét országban. Mind a segéd- és betanított munkások, mind az értelmiség mobil tagjaira mindkét országban jellemző, hogy túlsúlyban van köztük a nemzedékek között mobilak aránya, vagyis azoké, akik már első foglalkozásuk alapján is jelenlegi rétegükhöz tartoztak, és jóval alacsonyabb azoké, akik apjuk rétegében kezdtek dolgozni és később változtattak pályát. A két középső réteg *felfelé irányuló* mobilitásában a két országban eltérő tendencia mutatkozik: Magyarországon a szakmunkásoknál, Lengyelországban az alkalmazottaknál haladja meg a nemzedékek közötti mobilitás a nemzedéken belülit.

A *kétlépcsős mobilitás* (mind nemzedékek között, mind nemzedéken belül) a segéd- és betanított munkásoktól az értelmiség felé haladva egyre nagyobb mérvű. Ezen belül a visszatérő mobilitás Magyarországon hasonlóan alakul. Lengyelországban viszont a szakmunkások között meghaladja az alkalmazottaknál tapasztalható mértéket. *Magyarországon a segéd- és betanított munkások 8, Lengyelországban 11 százaléka első foglalkozásában megpróbált „kitörni” helyzetéből, de visszaesett.* (Ilyen sikertelen kitörési kísérlet még a szakmunkásoknak Magyarországon 1, Lengyelországban viszont 6 százalékánál fordult elő.)

A felfelé tartó mobilitási utakkal kapcsolatban *nemenként* a két országban hasonló tendenciák vannak. A kétlépcsős és a csak nemzedéken belüli felfelé mobilitás a férfiak körében, a csak nemzedékek közötti pedig a nők körében gyakoribb. A már korábban említett kudarcot vallott feltörési kísérletek szintén a nők körében fordultak elő nagyobb arányban mindkét országban. A lefelé tartó mobilitási utak gyakorisága Lengyelországban a férfiak és a nők esetében nagyjából azonos, Magyarországon viszont ezek közül a csak nemzedékek között lefelé mobilak aránya a nők körében magasabb (15⁰/0), mint a férfiaknál (10⁰/0).

Az első munkába lépés éve szerint a csak nemzedékek között mobilok aránya a két országban hasonlóan alakul: az idősebb korosztályoknál alacsonyabb, a fiatalabbak körében magasabb. A két szélső érték közötti különbség mindkét országban kb. ötszörös, de az arányuk Magyarországon (4–20⁰/0) minden korosztálynál meghaladja a lengyelországit (2,5⁰/0–13⁰/0).

4. A család rétegösszetétele

Az eddigieken túlmenően a házastárs és (ahol van) a kereső gyermek foglalkozását is figyelembe véve a társadalmi réteg szerint homogén családok aránya Magyarországon a munkásoknál kb. 10–12, az értelmiségieknél kb. 9 és az alkalmazottaknál csak 2 százalék. Lengyelországban még alacsonyabb az olyan esetek aránya, amikor a válaszadó első és jelenlegi foglalkozása, továbbá az apja, a házastársa (és a gyermekei) foglalkozása is ugyanabba a társadalmi rétegbe tartozik. (A segéd- és betanított munkásoknál 8, a szakmunkásoknál 4, az alkalmazottaknál 3, az értelmiségnél 4 százalék.)

A felfelé és a lefelé tendáló, valamint a különböző réteghelyzetű és időrendben* nézve „vegyes” helyzetű tagokból felépülő családok előfordulási gyakorisága a két országban hasonló. Magyarországon magasabb (23^{0/0}) viszont az olyan esetek aránya, amikor a válaszadó jelenlegi foglalkozása magasabb rétegbe tartozik az elsónél és a többi vizsgált családtagénál is (a válaszadó a „csúcspont”), mint Lengyelországban (10^{0/0}). Az olyan mobilitási utak viszont, amelyeknél a válaszadó a „mélypont” (tehát a válaszadó lefelé, házastársa – és ha van, kereső gyermeke is – a válaszadóhoz képest felfelé mobil), Lengyelországban gyakoribbak (24^{0/0}), mint Magyarországon (10^{0/0}).

A VÁLASZADÓK SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA NÉGY, ILLETVE ÖT FOGLALKOZÁSSAL MEGHATÁROZOTT CSALÁDÖSSZETÉTELÜK SZERINT MAGYARORSZÁGON ÉS LENGYELORSZÁGBAN+

Mobilitási utak	Magyarországon	Lengyelországban
Felfelé tendál	33	35
Lefelé tendál	12	10
A válaszadó a csúcspont	23	10
A válaszadó a mélypont	10	24
A rétegek közt váltakozó	9	11
Rétegen belül stagnáló	13	10
Összesen	100	100

+ Csak a házas válaszadókra számítva, az alábbi foglalkozások alapján:

1. Apa foglalkozása.
2. Válaszadó első foglalkozása.
3. Válaszadó jelenlegi foglalkozása.
4. Válaszadó házastársának foglalkozása.
5. Kereső (fiú) gyermek foglalkozása (ha van ilyen).

A *felfelé tendáló családösszetétel* (amikor tehát az apa és a válaszadó első foglalkozása *nem magasabb*, ugyanakkor a házastárs és a gyermek foglalkozása *nem alacsonyabb* státusú a válaszadó jelenlegi foglalkozásánál), *Magyarországon a szakmunkások körében a leggyakoribb* (42^{0/0}), ezután az alkalmazottak (32^{0/0}), majd az értelmiségiek (29^{0/0}) és végül a segéd- és betanított munkások (26^{0/0}) következnek. *Lengyelországban is* a segéd- és betanított munkások állnak az utolsó helyen (25^{0/0}), viszont a *szakmunkások, az alkalmazottak és az értelmiség egyaránt kb. 48–50 százalékára jellemző* a felfelé tendáló családösszetétel. A lefelé tendáló összetétel az értelmiségtől a segéd- és betanított munkások felé haladva egyre gyakoribb mindkét országban.

A „*csúcson a válaszadó*” kifejezéssel azt a családösszetételt jellemeztük, amikor a válaszadó ugyan „felküzdötte” magát, de ezt a szintet családtagjai már nem tud-

* Az időrendiség itt azt jelenti, hogy a válaszadó jelenlegi foglalkozását időben megelőzte első foglalkozása és apja foglalkozása. A válaszadó első foglalkozása és az apáé szintén megelőzte a gyermekét és a házastársét. (Utóbbiét abban az értelemben, hogy a válaszadóknak általában már volt kereső foglalkozásuk, amikor házasságot kötöttek.) A család foglalkozás szerinti összetételének „tendálását”, illetve szerkezetének időbeni „vegyes” helyzetét ebben az értelemben használjuk.

ták elérni. *Ez mindkét országban az értelmiségnél a leggyakoribb* (Magyarországon 55, Lengyelországban 41 százalék). Magyarországon ettől alig marad el az alkalmazottak rétege (52⁰/₀), Lengyelországban viszont ebben a rétegben az említett rétegszerkezetű családok aránya az értelmiség körében tapasztaltnál jóval alacsonyabb (30⁰/₀).

A „válaszadó a mélypont” típusú összetétel (amikor tehát a válaszadó „lecsúszott” családtagjaihoz képest) Magyarországon jóformán *csak a segéd- és betanított munkásoknál* fordul elő (23⁰/₀), továbbá a szakmunkások 2 százalékánál, az alkalmazottak 1 százalékánál. *Lengyelországban* viszont az ilyen típusok *nemcsak a segéd- és betanított munkásoknál* (37⁰/₀), *hanem a szakmunkásoknál is előfordulnak* (9⁰/₀ esetében), míg az alkalmazottaknál ez az arány elhanyagolható (3⁰/₀).

A „csúcsponton a válaszadó” eset mindkét országban a férfiak körében gyakoribb, tehát a férfiak között többen vannak a feltörekvők, de többen azok is, akik elért szintjüket már nem tudták „átörökíteni”. Mindkét országban a nők között vannak többen azok, akik apjukénál (és esetleg első foglalkozásuknál) alacsonyabb státusú foglalkozást folytatnak, de házastársuk és gyermekük már az övénel magasabb szinten helyezkedik el.

II. SZOCIÁLIS KAPCSOLATOK

Az egyes társadalmi rétegek nyitottságának, illetve zártságának megállapításához fontos információt nyújt a házastársak és a barátok foglalkozásának összevetése a válaszadó foglalkozásával.*

1. Házastársak

Az *azonos társadalmi réteghez tartozó házastársak* aránya a fizikai rétegekben Magyarországon, a szellemieknél pedig Lengyelországban magasabb. Az országok közötti különbségek a két szélső rétegnél: a segéd- és betanított munkásoknál és az értelmiségnél a legnagyobbak. A lengyel (házas) segéd- és betanított munkások 21 százalékával szemben például a magyarok 38 százalékának házastársa is segéd- vagy betanított munkás. A házas lengyel értelmiségiek 53 százalékával szemben ugyanakkor a magyaroknak csak 39 százalékának van értelmiségi házastársa.

A *szakképzetlen házastársak* (beleértve a mezőgazdasági önállókat és a háztartásbelieket is) aránya a két országban rétegenként szinte teljesen azonosan alakul: a segéd- és betanított munkások felének, a szakmunkások egyharmadának, az alkalmazottak egyhatodának és az értelmiségiek egytizedének házastársa szakképzetlen mindkét országban. Figyelemre méltó, hogy *Magyarországon* minden vizsgált rétegben *magasabb a szakmunkás-házastársak aránya* a lengyelországi aránynál, s a legnagyobb eltérés az alkalmazott rétegben található. (A magyar házas alkalmazottak 37, a lengyeleknek viszont csak 24 százalékának szakmunkás a házastársa.)

* Ebben a részben a válaszadók foglalkozását házastársuk és legjobb barátjuk foglalkozásával vetjük össze. Az együttes tárgyalást az indokolja, hogy mindkét kapcsolati forma érzelmi jellegű, személyek közti választáson alapul, felbontható és más személlyel újra létesíthető stb., tehát sok szempontból hasonló.

A szellemi foglalkozású házastársak aránya a lengyel segéd- és betanított munkások (17⁰/₀) és szakmunkások (34⁰/₀) körében közel kétszerese a magyar arálynak (9, illetve 19⁰/₀). Ez arra utal, hogy *Lengyelországban a fizikai rétegek* házastársi kapcsolatai jóval *nyitottabbak*, mint Magyarországon. (Az értelmiségiek és az alkalmazottak szakképzett fizikai foglalkozású házastársának arányában pedig éppen fordított irányú az eltérés a két ország között, vagyis a *szellemi rétegek zártabbak* Lengyelországban.)

A mobilitásvizsgálatokból közismert, hogy a nők és a férfiak házassági mobilitása eltérő. A mi adataink három olyan eltérést mutatnak a nemek között, amelyek mindkét országban megfigyelhetők. Az egyik ilyen közhelyszerű jelenség, hogy a munkások és az alkalmazottak feleségei között több az alkalmazott és a segéd- és betanított munkás, mint a munkás és alkalmazott nők férjei között. A férjeknek ugyanakkor a megkérdezettek minden rétegében nagyobb hányada szakmunkás, mint a feleségeknek. A feleségek tehát mind a szellemi, mind a fizikai munka alacsonyabb szintjein dolgoznak. A másik, hogy az értelmiségi nők sokkal nagyobb arányban kötnek házasságot értelmiségiekkel, mint az értelmiségi férfiak. A harmadik általános érvényű – elsősorban kapcsolódó – jelenség, hogy *a társadalmi hierarchiában magasabban elhelyezkedőkkel kötött házasság* (a felfelé irányuló házassági kapcsolat) minden rétegben* és mindkét országban *a nők körében gyakoribb*. Közismert, hogy nagyrészt a férj társadalmi hierarchiában elfoglalt helyzete határozza meg a család (és így a feleség) helyzetét, a nőknek tehát – a mindenki számára lehetséges foglalkozásváltáson túl – a házasságkötés is a mobilitás eszköze lehet.

A két ország adatai között lényegében csak annyi az eltérés, hogy a fenti tendenciák Magyarországon esetenként jóval erőteljesebben érvényesülnek. A két középső réteg körében azonban néhány eltérő tendenciát is tapasztalunk. Például mindkét országban a segéd- és betanított munkás nők kb. háromnegyedének férje a társadalmi hierarchia magasabb fokán helyezkedik el. Ugyanakkor a lengyel segéd- és betanított munkás férfiak kétharmadának, viszont a magyar segéd- és betanított munkás férfiak egyharmadának van csak szakmunkás vagy szellemi foglalkozású felesége. Tehát a szakmunkás vagy alkalmazott réteghez tartozó nők számára Lengyelországban sokkal inkább megfelelő férjnek számít egy segéd- vagy betanított munkás, mint Magyarországon. A magyar alkalmazott nők inkább szakmunkáshoz mennek férjhez. Lengyelországban például a szakmunkás férfiak ugyanolyan hányada (35⁰/₀) él együtt alkalmazott feleséggel, mint az alkalmazott nők szakmunkás fejjel (34⁰/₀), tehát a két középső réteg tagjai közötti házasságok azonos gyakorisággal fordulnak elő mindkét nem oldaláról nézve. *Magyarországon* ezzel szemben a szakmunkás férfiak csak 20 százalékának felesége alkalmazott, míg *az alkalmazott nők felének férje szakmunkás*.

* Kivéve természetesen az értelmiségi réteget, amelynek nő tagjai már nem találhatnak magában elhelyezkedő házastársat, mert maguk is a társadalmi hierarchiában legfelül levő réteghez tartoznak. Itt is megfigyelhető azonban, hogy az értelmiségi férjek között több a vezető beosztású, mint az értelmiségi feleségek között.

A HÁZAS VÁLASZADÓK SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA A HÁZASSÁGI KAPCSOLATUK RÉTEGEK KÖZÖTTI IRÁNYA SZERINT NEMENKÉNT ÉS RÉTEGENKÉNT MAGYARORSZÁGON ÉS LENGYELORSZÁGBAN

A házastárs jelenlegi foglalkozása a válaszadóéhoz viszonyítva ⁺		A válaszadó jelenlegi foglalkozása			
		értel- miségi	alkal- mazott	szak- munkás	segéd- és be- tanított munkás
1. <i>Felfelé irányuló</i>					
Magyarországon	férfi	—	10	4	34
	nő	—	23	7	71
Lengyelországban	férfi	—	18	13	66
	nő	—	27	13	77
2. <i>Homogám</i>					
Magyarországon	férfi	30	52	43	66
	nő	75	19	73	29
Lengyelországban	férfi	51	56	34	34
	nő	80	36	58	23
3. <i>Azonos szinten, de nem homogám</i>					
Magyarországon	férfi	—	20	20	—
	nő	—	52	7	—
Lengyelországban	férfi	—	23	35	—
	nő	—	34	21	—
4. <i>Lefelé irányuló</i>					
Magyarországon	férfi	70	18	33	—
	nő	25	6	13	—
Lengyelországban	férfi	49	3	18	—
	nő	20	3	8	—
Összesen		100	100	100	100

+ Felfelé irányulóknak tekintettük azt a házassági kapcsolatot, amikor a házastárs az alábbi foglalkozás-hierarchiában a válaszadónál magasabb szinten helyezkedett el:

Felső szint: értelmiségi.

Középső szint: szakmunkás és alkalmazott.

Alsó szint: segédmunkás.

2. Barátok

A házastársi kapcsolatokhoz hasonlóan a baráti kapcsolatok is a fizikai rétegek-nél Lengyelországban, a szellemi rétegeknél Magyarországon nyitottabbak. Társadalmi rétegen belül barátokzik például a magyar értelmiség 69, a lengyel értelmiség 78 százaléka, a magyar alkalmazottak 29, a lengyelek 36 százaléka. Ezzel szemben Magyarországon a szakmunkások kétharmadának, Lengyelországban kevesebb mint felének barátja szakmunkás, s a rétegükön belül barátkozó segéd- és betanított munkások aránya is Magyarországon (38⁰/₀) jóval meghaladja a lengyelországit (16⁰/₀).

Az értelmiség körében Magyarországon végzett korábbi kutatásaink során már

találkoztunk a *baráti kapcsolatok felfelé irányultságának* jelenségével, akkor azonban – mivel csak értelmiségi mintákkal dolgoztunk – ezt a beosztási hierarchia lépcsőfokai között figyelhattuk meg. Jelen kutatásunk adatai szerint azonban ez a „felfelé barátkozási” tendencia a társadalmi rétegek hierarchiájában is jelen van. Mindkét országban a segéd- és betanított munkások körében a legerőteljesebb, őket az alkalmazottak követik, s a szakmunkások között ez a törekvés viszonylag gyenge. A „felfelé barátkozás” mértéke mindhárom említett rétegben *Lengyelországban kb. kétszerese a magyarországinak*: a segéd- és betanított munkások 65, illetve 38, az alkalmazottak 40, illetve 22 és a szakmunkások 15, illetve 6 százaléka olyan személyt nevezett meg *legjobb barátjaként*, akinek foglalkozása az övénél magasabb szinten van a foglalkozási hierarchiában.

A „felfelé barátkozás” tendenciája azonban inkább csak a kívánságok szintjén marad, mert a hierarchiában magasabban elhelyezkedő partnerek (a barátok) általában nem „igazolják vissza”. Ezt bizonyítja, hogy – a már említett magyarországi értelmiségvizsgálathoz* hasonlóan – az alacsonyabb szintről „felfelé barátkozók” arányát nem ellensúlyozza a magasabb szintről „lefelé barátkozók” aránya.

A VÁLASZADÓK SZÁMÁNAK SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA
BARÁTI KAPCSOLATUK IRÁNYA SZERINT RÉTEGENKÉNT
LENGYELORSZÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON†

A barátkozás iránya	A válaszadó jelenlegi foglalkozása			
	értel- miségi	alkal- mazott	szak- munkás	segéd- és be- tanított munkás
1. „Felfelé barátkozik”				
Magyarországon	—	22	6	38
Lengyelországban	—	40	15	65
2. Rétegen belül barátkozik				
Magyarországon	69	29	65	38
Lengyelországban	78	36	46	16
3. Más, azonos szintű rétegek tagjával barát- kozik				
Magyarországon	—	24	5	—
Lengyelországban	—	12	18	—
4. „Lefelé barátkozik”				
Magyarországon	21	3	7	—
Lengyelországban	14	2	9	—
5. Nincs barátja				
Magyarországon	10	22	17	24
Lengyelországban	8	10	12	19
Összesen	100	100	100	100

† Lásd: az előző (házastársi adatokat tartalmazó) tábla jegyzetét.

* Lásd például Akszentievics György: A vidéki értelmiség társas kapcsolatai. (A vidéki értelmiség helyzete. III. köt. Társadalomtudományi Intézet, 1971. 31–32. old.); Akszentievics György: A budapesti értelmiség társas kapcsolatai. Kézirat.

A *férfiak és nők* baráti kapcsolatai különösen Magyarországon különböznek jelentős mértékben. A magyar nők helyzetének régimódi vonásaira utal, hogy a férfiak kb. egytizedével szemben a munkás és alkalmazott nők kb. egyharmadának-egynegyedének (az értelmiségi foglalkozásúak közül csak 14 százalékának) *nincs barátja*. Lengyelországban ugyanakkor a baráttal nem rendelkezők aránya nemenként alig különbözik, a segéd- és betanított munkások között 16–20, az alkalmazottak és a szakmunkások között kb. 11, az értelmiség körében pedig kb. 8 százalékot tett ki.

Tovább folytatva az összehasonlítást azok körében, *akiknek van barátjuk*, Lengyelországban a nemek baráti kapcsolatai között csak annyi eltérést találunk, hogy a korábban vázolt tendenciák a nők körében erőteljesebben érvényesülnek. Magyarországon viszont a férfi alkalmazottak jóval kisebb arányban (23⁰/₀) barátkoznak rétegen belül, mint a nők (48⁰/₀), és a nőknél (19⁰/₀) jóval nagyobb mértékben barátkoznak értelmiségiekkel (40⁰/₀). A magyar női alkalmazottak tehát inkább szakmunkásokkal, a férfi alkalmazottak pedig inkább értelmiségiekkel barátkoznak.

3. A házassági és baráti kapcsolatok irányának összehasonlítása

Különösen érdekes és országonként más-más eredményeket ad a *házassági és a baráti kapcsolatok összevetése*. A lengyel nők közül például a munkások körében a baráti kapcsolatok alakulása nagymértékben megegyezik a házastársi kapcsolatokéval. A segéd- és betanított munkásoknál például szinte teljesen azonos, a szakmunkásoknál pedig nagymértékben hasonló a rétegen belül házasodó és barátkozó, valamint a más rétegek tagjaival házasodó és barátkozó nők aránya. Az alkalmazotti foglalkozású lengyel nőknél viszont a házasodás és a barátkozás adatai teljesen különböznek egymástól. Egyharmaduknak van például szakmunkás férje, ugyanakkor csak egytizedük barátkozik szakmunkásokkal. A rétegen belül barátkozók aránya is jóval meghaladja a rétegen belül házasodókat. A lengyel házasságosított nők csak 27 százalékának férje értelmiségi, a baráttal rendelkezőknek mégis 40 százalékuk barátkozik értelmiségiekkel. A lengyel értelmiségi nők pedig alacsonyabb arányban barátkoznak (11⁰/₀), mint házasodnak (20⁰/₀) más rétegek tagjaival.

A lengyel szellemi foglalkozásúakról fent elmondottak érvényesek a szellemi foglalkozású *magyar nőkre is*. Kisebb eltérések a rétegek közötti házassági arányok különbségeiből adódnak, például a magyar értelmiségi nők közül többnek (16⁰/₀) szakmunkás a férje, mint a lengyeleknek (4⁰/₀). Ezért a szellemiek felé törekvés (egylépcsős módon) itt úgy nyilvánul meg, hogy jóval többen barátkoznak (18⁰/₀), mint házasodnak (7⁰/₀) alkalmazottakkal, ugyanakkor kevesebben barátkoznak (6⁰/₀), mint házasodnak (16⁰/₀) szakmunkásokkal. A magyar alkalmazotti nőknél hasonló tendenciát tapasztalunk: kevesebben barátkoznak fizikai foglalkozásúakkal és többen barátkoznak alkalmazottakkal, mint ahányuknak férje az említett rétegek tagja. Feltűnő viszont, hogy – a lengyelekkel ellentétben – kevesebben barátkoznak közülük értelmiségiekkel, mint ahányuk férje értelmiségi.

A lengyel munkásnőkhöz hasonlóan a magyar szakmunkásnők házastársi és baráti kapcsolatainak rétegstuktúrája szinte teljesen azonos. A magyar segéd- és betanított munkásnők körében viszont a fentiekkel ellentétes tendenciát tapasztalunk. A szellemi foglalkozásúakkal barátkozó segéd- és betanított munkásnők aránya nem haladja meg azokét, akiknek a férje szellemi foglalkozású. Jóval töb-

ben vannak viszont azok a segéd- és betanított munkásnők, akiknek férje szakmunkás (60%), mint akik szakmunkásokkal barátkoznak (35%). A segéd- és betanított munkásokkal házasodók 29 százalékaival szemben viszont a segéd- és betanított munkásokkal barátkozók aránya jóval magasabb, 50 százalék. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a magyar segéd- és betanított munkásnők csoportja a két ország női megkérdezettjei közül az egyetlen, amelynél a baráti kapcsolatban nem érvényesül a házastársi kapcsolatokat meghaladó mértékű felfelé törekvés.

A házassági és baráti kapcsolatok összevetése a *férfiak esetében* azt mutatja, hogy e két fontos társadalmi kapcsolattípus még *nagyobb mértékben különbözik egymástól, s a két országban rétegenként ugyanazok a tendenciák* érvényesülnek, és ezek *Magyarországon erőteljesebben*, mint Lengyelországban.

A segéd- és betanított munkásoktól az értelmiség felé haladva, mindkét ország férfi válaszadói körében növekszik a feleségek és a barátok réteg szerinti megoszlása közötti különbség, mégpedig abban az irányban, hogy nagyobb a magasabb státusú társadalmi réteghez tartozó, illetve szellemi foglalkozású barátok aránya.

A magyar segéd- és betanított munkás férfiak például házastársi kapcsolataikhoz képest kevesebben barátkoznak rétegen belül, és baráti kapcsolataikban elsősorban a szakmunkások felé orientálódnak. A lengyelekre ugyanez jellemző azzal a különbséggel, hogy ők értelmiségi foglalkozásúakkal is keresik a kapcsolatot, míg a magyarok nem.

Mindkét ország szakmunkás férfiakra jellemző, hogy baráti kapcsolataikban a házastársi kapcsolatokhoz képest erősen *befelé fordulnak, erősen rétegen belül barátkoznak*. (Mind segéd- és betanított munkásokkal, mind alkalmazottakkal jóval kevesebben barátkoznak, mint ahánynak ilyen foglalkozású felesége van, és sokkal többen barátkoznak, mint házasodnak rétegen belül.)*) A magyar szakmunkások például 43 százalékának szakmunkás a felesége, de 79 százalékuk barátkozik szakmunkással.

A *barátok megválasztásánál* – elsősorban Magyarországon – egyrészt a *fizikai és szellemi dolgozók közötti elkülönülés*, másrészt a fizikai rétegeknél a *férfiak meghatározó szerepe* tapasztalható. Az elkülönülést mutatja, hogy értelmiségi barátot a fizikai dolgozók körében alig, az alkalmazottak körében viszont már jelentős számban (40–50%) találunk. (Ez az elkülönülés – ha kisebb mértékben is – a nők esetében is megmutatkozik.) A férfiak meghatározó szerepét a barátválasztásban pedig az fejezi ki, hogy a munkás férfiak jó részének akkor sincs alkalmazotti foglalkozású barátja, ha a felesége alkalmazott.

Azoknál a házaspároknál, amelyeknél legalább az egyik fél szellemi dolgozó, a barátkozásban egyértelmű az értelmiség felé való orientálódás, függetlenül attól, hogy a férj vagy a feleség dolgozik-e szellemi munkakörben.

A szociális kapcsolatok előbbieken tárgyalt, az egyén szempontjából legfontosabbnak tekinthető mindkét típusa szorosan a magánszférához tartozik, bensőséges és viszonylag szabadon választható, érzelmi momentumokkal átszőtt viszonyokat tartalmaz, tehát egyrészt indokoltnak tartjuk együttes tárgyalásukat és összevetésüket, másrészt megengedhetőnek tartjuk, hogy a különböző kollektívákhoz, munkahelyi stb. társadalmi csoportokhoz fűződő kapcsolatok nélkül vizsgáljuk őket, mivel ez utóbbiak természete teljesen más. (Sokkal kevésbé önkéntesek, nem a magán-, hanem a közösségi szférához tartoznak stb.) Nemzetközi összehasonlító vizs-

* Ez azzal is kapcsolatos, hogy a szakmunkás férfiak száma meghaladja a szakmunkás nőkéét, így nem is „juthat” minden szakmunkás férfinak szakmunkás feleség.

gálatunknak bizonyos mértékig „mellékterméke” a házastársi és a baráti kapcsolatok részletekbe menő elemzése. A baráti kapcsolatok néhány jellegzetességét a házastársi kapcsolatokkal összevetve a kapott eredményekből csak hipotéziseket fogalmazhatunk meg.

A legtöbbször szembevetendő „felfelé barátkozásnak” például számos oka lehet, ezek közül csak néhányra szeretnénk felhívni a figyelmet. Természetes igénye az embernek, hogy társas kapcsolataiban – amellett, hogy ad – kapjon a másik embertől. Információt, ismereteket, tanácsokat, követendő célokat és életmintákat, érzelmi segítséget („megértést”) és anyagi segítséget egyaránt. Ezek és más hasonló szükségletek közül jó néhányat a társadalmi hierarchiában magasabban elhelyezkedők segítségével lehet általában a legjobban kielégíteni, ezért teljesen érthető és indokolt is a „felfelé” irányuló emberi kapcsolatok keresése és fenntartása. A szellemi igényesség és a társadalmi hierarchiában való egészséges felfelé törekvés mellett persze lehetnek olyan szándékok is, amelyek „pótmegoldásokat, sikerhelyettesítőket” keresnek. Elképzelhető, hogy egyesek baráti kapcsolatokkal próbálják kompenzálni magukat házastársuk kiválasztásával kapcsolatos elégedetlenségük vagy korábbi szűkös lehetőségeik miatt, munkavégzés helyett baráti kapcsolatok révén szeretnének érvényesülni stb. Lehetnek, akik (elsősorban vidéken) a helyi hátrányos körülmények hatására keresnek védelmet felfelé barátkozással stb. Mindezekre a kérdésekre csak további kutatások adhatnak feleletet.

Az ipari dolgozók körében végzett felméréseink eredményeinek elemzése számos – országonként külön-külön – ismert (és kevésbé ismert) jelenséget hozott felszínre a társadalmi mobilitás területén. A két országban tapasztalható tendenciák sok esetben nagyon hasonlóak, sőt esetenként azonosak is. Mivel felméréseink az iparban dolgozók helyzetének országok közötti általános összehasonlítását és nem a mobilitásuk problémáinak részletes vizsgálatát célozták, az előzőekben kifejtett-nél jóval részletesebb elemzésekre csak újabb kutatások (az életutak, a foglalkozásváltások okai és körülményei, és más hasonló kérdéskörök részletes vizsgálata) alapján kerülhet sor. Úgy véljük azonban, hogy mivel nemzetközi összehasonlításra viszonylag ritkán van lehetőség, elemzésünket érdemes volt elvégezni és közreadni.

a mezőgazdaságban dolgozók rétegződéséről

Folyóiratunk 1979. 2. számában vitát indítottunk a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak rétegződéséről. A vita során – az e számunkban közölt három hozzájárulással együtt – összesen 7 vitacikknek adtunk helyet.

A szerkesztőség a vitát nem zárja le, sőt a további kutatások keretében a vita továbbfolytatását látja szükségesnek a tudományos élet különböző fórumain. A folyóiratunkban folytatott vita befejezéséként zárzó helyett rövid összefoglalót adunk a vita fő kérdéseiről.

Osztálykülönbségeket differenciálnak-e a szocialista gazdasági szervezetek?

Juhász Pál dolgozata¹ nem készített vitára, ugyanis tényeken alapuló megállapításokat és hipotéziseket tartalmaz. Megállapításaival egyet lehet érteni, ezek részben saját, részben a szakmában folytatott kutatások tapasztalatain alapulnak. Hipotéziseivel lehet vitatkozni, de vitatkozni nem *más* hipotézisek, hanem meglevő, vagy újabb kutatások tényei alapján érdemes. Míg Juhász Pál a társadalom konkrét vizsgálatával kíván ismeretekhez jutni, addig Zsarnóczai Sándor hozzászólása² a történelmi múlt folyamataiból és a jövőbeni célok általános ideológiai tételeiből vezeti le a *mai* társadalomról szóló megállapításait. Így Juhász Pál megállapításaival nem más tények és vizsgálati eredmények alapján, hanem a múltra vonatkozó általános megállapítások vagy a távoli jövőre vonatkozó feltételezések alapján vitatkozik. Olykor a tőkés osztályviszonyokból következtet a szocialista társadalmi viszonyokra, máskor pedig a jövő célkitűzéseiből „visszaszámlálással” tesz megállapításokat a mai társadalomra. Ebből következik, hogy állításait gyakran nem tudományos argumentumokkal, hanem analógiákkal, hasonlatokkal támasztja alá. Írásomban csak néhány konkrét kérdésre térek ki, mivel Komló László is Zsarnóczai hozzászólására reagált.³

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA VIZSGÁLATÁRÓL

Jóllehet Juhász Pál dolgozata a szövetkezeti dolgozók rétegződéséről szól, Zsarnóczai Sándor hozzászólása a társadalmi struktúrával, s annak kutatásával is foglalkozik. Elsőként – ha vázlatosan is – ezzel a kérdéssel kapcsolatban fejtem ki álláspontomat.

Zsarnóczai szerint a hazai társadalmi struktúra kutatásában, annak metodikájában „alig” van változás a korábbi időkhöz viszonyítva – sőt, ami módszerében történt, az is eleve hibás. A társadalmi struktúráról szóló korábbi írásokat, vitákat – úgy vélem – hosszú ideig az jellemezte, hogy a kutatók megkísérelték összegyűjteni, hogy ki mit írt, mondott e témában, s azt különbözőképpen interpretálták. Elméleti megfontolások, hipotézisek, egyes esetekben ideológiai tételek kerültek szembe egymással. Így alakultak ki bizonyos elméleti feltételezések, amelyek arra vártak, hogy a konkrét szociológiai vizsgálatok alátámasszák vagy elvessék azokat. Vagyis a korábbi tudományos viták arra feleltek, hogy *miért értenek* a társadalmi struktúra és alrendszerének *fogalmán*, s esetleg milyenek *tételezik* az adott társadalmat, de nem feleltek és *nem is feleltek* – a vizsgálatok egész sora hiányában – arra a kérdésre, hogy *milyen valójában a jelenlegi társadalom szerkezete*. Ez a helyzet megfelelt annak, ahogyan bármely más téma vizsgálata is elindul, legfeljebb túl hosszan tartott ez a periódus, azonban nem ennek az írásnak a feladata, hogy kitérjen ennek okaira.

Közben kiderült, hogy a szakszociológiák a maguk területén – egy-egy téma vizsgálata során – olyan konkrét ismereteket tártak fel a társadalmi struktúráról, annak alrendszereiről, a társadalom működéséről, mozgásáról, amelyek nélkülözhetetlenek és e vizsgálatok nélkül ismeretlenek maradtak volna. Ilyen vizsgálatok folytak a lakáselosztásról, a társadalom rétegződéséről, a munkásmagatartásról, a társadalmi mobilitásról, a szövetkezeti vezetők mobilitásáról, a mezőgazdasági szövetkezeti dolgozók átrétegződéséről, a társadalmi mobilitás és az iskola szerepéről, az érdekről és konfliktusról stb. Igen jelentősek voltak a gazdaságtörténészek, agrártörténészek e témával kapcsolatos kutatásai.

A Társadalomtudományi Intézet koordinálásával átfogó munka kezdődött a társadalom szerkezetének vizsgálatára. Ennek első eredményeként megjelent a *Társadalmi struktúránk fejlődése* című háromkötetes tanulmánygyűjtemény 1010 oldalon.⁴ A tanulmányok a társadalom konkrét viszonyainak, alrendszerének elemzésére épülnek.

Az eddigi vizsgálatok – ahogyan az egyik recenzens megállapította – nem adnak választ arra a kérdésre, hogy milyen a jelenlegi társadalom struktúrájának modellje. Nem is adhatnak, a társadalom számos területéről, intézményrendszeréről, érdek- és hatalmi viszonyairól stb. még számos vizsgálatra lenne szükség, hogy meglehetősen bonyolult társadalmunkat pontosabban jellemezhessük.

Ha lesz is egy struktúra-modell, az nem fogja mentesíteni a kutatókat a társadalom különböző részeinek, alrendszereinek, rétegeinek vizsgálatától. Részben azért, mert egy modell a valóság erősen leegyszerűsített váza, s nem nélkülözhető a részletesebb ismeret. Másrészt a társadalmi változások gyorsabbak, semhogy a tudományos vizsgálatok és eredmények „karbantartásáról” lemondhatna a társadalom. Tehát nem általánosságokat, hanem az „itt és most” konkrétságát igényli a társadalom a tudománytól.

A társadalmi struktúráról szóló tanulmányok olyan időszakban jelentek meg, amikor társadalmi szerkezetünk változása miatt már nem voltak használhatók a régi

általános tételek a társadalmi struktúráról, a tudományos vizsgálatok viszont lehetővé tették néhány fontos tendencia megállapítását és számos területről rendkívül fontos információkat közöltek. Gondoljunk csak azoknak a tendenciáknak a fel-tárására, amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy a szocialista tulajdon különböző for-mái nemhogy osztálykülönbségeket hoznának létre és erősítenének, ellenkezőleg, az osztály- és osztály jellegű (eredetű) különbségek csökkenését, elhalványodását, és ugyanakkor egyes réteggülönbségek felerősödését eredményezték. Ma például a városi és a falusi munkások közötti különbségek nagyobbak, mint a falusi ipari munkások és a mezőgazdasági termelőszövetkezetben fizikai munkát végző dolgo-zók között. Miért lényeges ezen tendenciáknak a felismerése? Többek között azért is, mert ha a gyakorlatban úgy kezelik, hogy – a gazdasági szervezetek közül – a termelőszövetkezetek osztálykülönbségeket differenciálnak, akkor mindent elkö-vetnek, hogy a termelőszövetkezetek *sajátos* működését fékezék, *specifikus* vonásait „lefaragják”, vagyis olyanná tegyék, mint amilyen az állami vállalat. A szövetkezeti tagok tevékenységét esetenként korlátozták, nehogy osztálysajátosságaik „kristályo-sodhassanak”, markánssá váljanak. Néhány éve felerősödött egy olyan felfogás, amely ennek az „osztálynak” tulajdonította a kistermelést. Amikor ezt az 1970-es évek első felében a „munkások érdekében” korlátozták (sertéstenyésztés, zöldség-termesztés), kiderült, hogy több munkást érintett hátrányosabban, mint amennyi termelőszövetkezeti dolgozót és közvetlenül érintette a lakosság több mint felét, közvetve – az élelmiszerpiacon keresztül – viszont csaknem az egész lakosságot.

A tanulmányokból – a társadalomstatisztika adataiból – az is kiderül, hogy a munkások nagyobb része már a századfordulón falun lakott, 1941-ben 59,1 százalék volt ez az arány, bár akkor még a nagyobbik fele mezőgazdasági munkás volt. Azonban 1960-tól már a „nem mezőgazdasági munkások” fele is falun lakik. Né-zük ennek hatását egy konkrét összefüggés vizsgálatánál. Közismert, hogy a villany-áram egységára hazánkban más a városban, más a falun. A háború előtt ezt azzal indokolták, hogy az egy fogyasztóra eső beruházás más egy sűrűn lakott városi, mint egy ritkán lakott falusi településen, ezért magasabb volt a fogyasztói egységár. Igaz, hogy a tőkés időkben ezt 10–20 év múlva sem vették kiegyenlítettnek. A há-ború után – napjainkig – ez a különbség megmaradt, azon a címen, hogy a „mun-kásokat” ezzel is preferálni kell. Sőt a múlt évben az áremeléseknél a különbségek megmaradtak a „munkások preferálása” miatt. Így a munkások egyik felét nem racionális „okból” olyan kedvezőtlen helyzetbe hozták, amit ők ésszerű módon nem tudnak megváltoztatni. Amennyiben a beruházás költsége magasabb a ritkán lakott faluban, mint a zsúfolt városban, úgy az egyik ésszerű megoldás az lehetne, hogy például egy meghatározott árammennyiség fogyasztása után egy-egy település vá-rosi áron kapná az áramot, s a másik, hogy a bekerülési költséghozzájárulás lehetne több a falun.

A példa azt mutatja, hogy a gyakorlat számára is kedvezőbb az, ha hatékonyabb, a konkrét társadalmi valóságnak megfelelő, racionálisan kiszámítható feltételekkel, érdekeltséggel ösztönzik a társadalmi csoportokat a magasabb teljesítmény eléré-sére, illetve a hátrányos helyzetből való „kilépésre”.

A PARASZTSÁGRÓL

A mezőgazdaság rendkívül gyors, látványos változásokon ment keresztül. Nemcsak és nem is elsősorban a megnövekedett termésátlagokra gondolok, hanem az élő- és holtmunka, az energia szerkezetében történt változásokra. Az egy főre eső állóeszközállomány 1980-ban a 20 év előtti tizszeresére (342 ezer Ft-ra) növekedett és alig valamivel kevesebb, mint az élelmiszeriparban (380 ezer Ft).

Míg 1934 és 1938 között a gépi vonóerő aránya az összes vonóerőből 6 százalék, 1971-75-ben 89 és 1976-78-ban 99 százalék, s az energia 88 százaléka a szénhidrogénből kerül ki. Mintegy 970 ezerrel csökkent – 1960-hoz viszonyítva – a mezőgazdasági keresők száma. A munka termelékenysége – az 1960. évit 100-nak véve – 1980-ban 369. Az anyagfelhasználásból az ipari eredetű anyagoké 34 százalékról 59 százalékra, s az áruforgalom a bruttó termelés 53 százalékaról 90 százalékára növekedett.

A változások olyan nagyok a gazdaságilag fejlett – sőt egyes közepesen fejlett – országokban, hogy számos, korábban törvénynek tételezett megállapítás relativizálódott.

Olyan törvényekre gondolok például, mint a „mezőgazdaság törvényszerű elmaradottsága az ipar mögött” – „a tőke alacsony szerves összetétele a mezőgazdaságban”. A mezőgazdaság a legtőkeigényesebb ágazatok közé került, s működésében a tudomány legkülönbözőbb ágai (műszaki, biológiai, kémiai, közgazdasági stb.) a legközvetlenebbül is részt vesznek.

A változásoknak két irányban is fontos következményei voltak. Az egyik, hogy a szövetkezetekben (vállalatokban) a fejlett technika, technológia átalakította a mezőgazdasági keresők összetételét, szakmastruktúráját, munkaszervezetét, egyáltalán a belső munkamegosztásban, kooperációban elfoglalt helyzetüket. A másik, hogy a mezőgazdasági vállalatok, szövetkezetek külső kooperációjuk során az iparral, kereskedelemmel sok szálon összefonódtak (piac, közös vállalkozás, feldolgozó-, építő- és melléküzemágak), a külső kooperáció differenciáltabb, bonyolultabb és szövevényesebb lett. Az egykori jórészt önálló parasztgazdaságok elkülönülhettek, s csak vékony szálakon kapcsolódtak a gazdaság más ágazataihoz. A falu többé-kevésbé zárt, lokális társadalmat alkotott, a többségében zárt falusi családokból. A mai árutertermelő gazdaságok, valamint az iparosodás hatására különböző foglalkozási struktúrájú, nyitott falusi családok ezer és ezer szállal kapcsolódnak a gazdaság különböző szféráihoz. Mindezek következménye, hogy az egykori parasztcsalád szerkezete, nyitottsága is megváltozott. A szövetkezetekben dolgozó családok csaknem kétharmada vegyescsalád, amelyekben a családtagok egy része ipari vagy egyéb munkás, szellemi dolgozó, vagy értelmiségi.

A termelőszövetkezetekben a tagok és alkalmazottak tagozódása többször is megváltozott. Az átszervezés utáni első szakaszban, az 1960-as évek elején a szövetkezetekben még a tradicionális tagozódás érvényesült, vagyis két társadalmi csoportot találunk. Az egyik az állatgondozók, fogatosok, az egész évben állandó munkahelytel rendelkezők, a másik a növénytermesztésben dolgozó időszakos munkát végző növénytermesztők („gyalogmunkások”), kertészek. Ez a tagozódás még hasonló a harmincas években az uradalmakban található megoszláshoz (állandó és időszakos dolgozók munkaszervezete). A második szakaszt a gépállomás megszüntetésétől számolhatjuk, amikor az 1960-as évek közepén a technikát kezelő traktorosok, kombájnosok, szerelők a termelőszövetkezetekbe kerültek, s ezzel megjelent a két csoport mellett a harmadik, amely már nem tradicionális módon tagozódott.

A harmadik szakaszban, az 1960-as évek végén pedig megalakultak a különböző szolgáltatásokat, feldolgozást, építkezést és egyéb ipari tevékenységet végző üzem-ágak, s kialakult a szövetkezetek vezetése, szakemberek kerültek az ágazatokhoz. A különböző társadalmi (érdek) csoportok pedig érdekeiknek és lehetőségeiknek megfelelően cselekedtek, egyesek elhagyták a szövetkezeteket, mások szétfeszítették azokat a kereteket, amelyek számukra hátrányos helyzetet jelentettek. Az 1960-as évek elején a korábban árutermelő kertészek, akik leginkább elvesztették presztízsiüket, kialakították a „részes”, „százalékos” termelést. A gépállomásról bekerült szerek, traktorosok, a fiatalabb, mobilabb dolgozók kivívták az „alkalmazotti” státust. A hetvenes években az árutermelés, a technológia, a modern munkamegosztás következtében már olyan a szakképzett szövetkezeti tagok jelentős részének a szakmája, hogy a népgazdaság bármelyik ágában dolgozhatna, nincs a mezőgazdasághoz és a faluhoz kötve. A szövetkezetek számára – más vállalatokhoz hasonlóan – nem a helyi, hanem a nemzeti (általános) munkaerőpiac feltételei közvetítik a munkaerőt. Ez a körülmény vezetett oda, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak és az ipari dolgozóknak a bére csaknem kiegyenlítődött. Napjainkban pedig a szociális intézkedések terén megszűnőben vannak azok a hátrányok, amelyek a mezőgazdasági szövetkezeti tagokat megkülönböztetik más vállalatok és szövetkezetek dolgozóitól. Ilyen körülmények között érthető, hogy ma már nagyobb a különbség a városban és a falun élő munkások, mint a szövetkezeti dolgozók és a falusi munkások között. Ez teljesen érthető, ha az ipari és mezőgazdasági vállalatok dolgozóinak társadalmi helyzetét *nem szűkítjük le a tulajdonviszonyok címén a tulajdonformákra*, a gazdasági szervezetek alapításának jogi oldalára, sőt a szövetkezetben dolgozók tagsági viszonyára. A szövetkezetben végzett munka ugyanis nem hoz létre osztálykülönbségeket, sőt a történelmi különbségeket is „lebontja”.⁵ Az *egyén társadalmi helyzetét* nem a szövetkezeti tagsági viszonya, sőt nemcsak a munkaszervezetben elfoglalt helye, hanem az összes státusa és szerepe, társadalmi viszonyainak összessége dönti el. A „tagság” a termelőszövetkezetben még réteggkülönbségeket sem eredményez, nemhogy osztálykülönbségeket.

Zsarnóczai Sándor vitacikkében maga is szükségesnek érzi feltenni a kérdést: „a szövetkezeti tulajdon az osztályra szerveződés meghatározója-e; ha igen, hogyan ítélandók meg az ipari szövetkezetek tagjai”. E kérdések konkrét vizsgálatával el lehet jutni a társadalmi valósághoz.

A termelőszövetkezetek dolgozói már nem a tradicionális, hanem a modern munkamegosztásban, a munkaszervezetben elfoglalt helyük alapján tagozódnak, ugyanúgy, mint bármely hasonló technikával ellátott állami vállalat dolgozói. Az egykori parasztság a modern munkamegosztás révén emancipálódott és integrálódott a társadalomba.

A mai társadalmi feszültségek már nem a „munkások” és „parasztkok” közötti leegyszerűsített érdekkülönbségek, hanem sokkal differenciáltabb, bonyolultabb struktúrájának megfelelő érdekkonfliktusok. Ezek felismerése a társadalomtudományok konkrét vizsgálatát és a társadalmi döntéseknél történő felhasználását igényli.

MILYEN TÍPUSÚ ÉRDEKVÉDELMI SZERV A TOT?

Komló László a szövetkezeti osztály érdekvédelmi szerveként említi a termelőszövetkezetek szövetségét. Azt hiszem, hogy a szövetkezetek szövetsége az egyik legjobban működő érdekvédelmi szervezet. Itt is megtalálható azonban az eklek-

tikusság: egyszerre látja el a szövetkezetnek mint gazdasági szervezetnek az érdekképviseletét, s ugyanakkor igyekszik ellátni a tagságét, a vezetőkét, a nyugdíjasokét, továbbá üdülőket működtet és ugyanakkor védi az üdültetésben részt vevő tagoknak az érdekeit. Nehéz azonban elképzelni, hogy egyszerre lehessen védeni a gazdasági szervezet, a vezetők és a dolgozók érdekeit. Az alkalmazottaknak – akik eleve nem vállalják a tagsággal járó megkötöttségeket – érdekeit külön szervezet képviseli, a szakszervezet. Más kérdés, hogy ez mennyire jut kifejezésre, s maga a szakszervezet is mennyire kapcsolja össze a különböző érdekek képviseletét.

A szövetkezeti szövetségeket maguk a szövetkezetek alulról felfelé hozták létre és finanszírozták, vagyis maguknak a szövetkezeteknek az érdekvédelmi szervezetei. Talán eredményesebben tudná ellátni feladatát, ha egyértelműbben a szövetkezeteknek mint gazdasági szervezeteknek, valamint a rendelkezési joggal ellátott vezetőknek (elnök és helyettesei) érdekeit képviselné (a mezőgazdasági kamarákhoz hasonlóan). A szövetkezeti vezetők érdekvédelme, úgy tűnik, még kevésbé megoldott, mint a végrehajtásban dolgozó munkavállalók érdekvédelme. Gondoljunk csak a kockázatvállalás jelenlegi „kockázatára”. Ebben az esetben elképzelhető, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek munkavállalóinak – a tagoknak is – átvehetné az érdekképviseletét a szakszervezet, mert jelenleg csak az „alkalmazottak” érdekeit képviseli. Ugyanakkor rendezésre vár a nyugdíjasok érdekvédelme is – jelenleg nincs érdekvédelmi szervezetük.

A különböző társadalmi csoportoknak szükségük van érdekvédelmi szervezetekre akkor is, ha a társadalmi viszonyok nem vezetnek osztálykülönbségekhez, mert ugyanakkor a réteggülönbségek és érdekek differenciálódnak és pluralizálódnak. Ennek ismeretét, kezelését a társadalom működésében, mozgásában nem pótolják sem a múltból vett tételek, sem a távoli jövőre vonatkozó elképzelések, sőt féltő, hogy ha a praxis döntései azokra épülnek, a ma is jelentkező feszültségek megoldása helyett funkcionális zavarok keletkeznének.

Talán mindezek közrejátszanak abban, hogy a kongresszus határozata felszólítja a szervezeteket: a gyakorlati munkában jobban hasznosítsák a társadalomtudományok eredményeit, s ugyanakkor nagyobb figyelmet fordítsanak az egyes rétegeknek a munkamegosztás, az iskolázottság, a lakóhely és más tényezők szerint eltérő helyzetére.

Simó Tibor

JEGYZETEK

¹ *Jubász Pál*: Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről. Társadalomtudományi Közlemények, 1979/2. sz.

² *Zsarnóczai Sándor*: A mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak strukturális helyéről. Társadalomtudományi Közlemények, 1979/4. sz.

³ *Komló László*: Van-e parasztosztályunk? Társadalomtudományi Közlemények, 1980/2. sz.

⁴ Társadalmi struktúránk fejlődése. Társadalomtudományi Intézet, Bp., 1979. I–III. köt. Lásd továbbá a „Tématanács” zárótanulmányát: „A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete”. Társadalmi Szemle, 1980/5. sz., 68–92. old.

⁵ Lásd bővebben *Simó Tibor*: A régi struktúra és a földtulajdon hatása a szövetkezeti tagok társadalmi tagozódására. Társadalmi tagozódás a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Társadalomtudományi Intézet, 1980. 95–103. old.

A szövetkezeti tulajdon strukturális szerepe az iparosodó mezőgazdaságban

A termelőszövetkezeti dolgozók rétegződéséről folytatott vita menet közben egyre inkább átváltott a szövetkezeti tulajdon strukturális szerepének értékelésére.

Zsarnóczai Sándor szerint társadalmunk mai állapota egyértelműen bizonyítja, hogy a szocialista szövetkezeti tulajdon talaján már létrejött az egységes szövetkezeti parasztsztyálya. A továbbiakban kifejti, hogy a szövetkezeti tagsági viszony a szövetkezeti tulajdon mikrostruktúrája, így „a tagi viszony teljes figyelmen kívül hagyása konkrét következménye a tulajdonviszonyok társadalomstruktúra-meghatározó szerepe elutasításának”. Magyarozatként a szövetkezeti törvényre hivatkozik, hiszen a tagnak szavazati joga van minden alapvető kérdésben, az alkalmazottnak pedig nincs.¹

Egyetértek Zsarnóczai Sándorral, hogy a tulajdonviszonyok elmélyült politökonomiai és szociológiai analízise – amely egészét tekintve még korántsem történt meg – sok szempontból előrevinné a struktúra-vitákat. Nem könnyíti meg azonban a kutató helyzetét a tulajdon-kategóriával kapcsolatban létező számos bizonytalanság és tisztázatlanság (általában és konkrétan a szocializmus tulajdonviszonyait illetően).²

Gyakori a tulajdon-kategória magától értetődő, evidens fogalomként való megközelítése, amely elhalványítja a marxi tulajdonelmélet többszintűségét és komplexitását. Bevezetőként csak néhány olyan általános vonásra kívánok utalni, amelyet illetően a helyenként igen élesen polemizáló nézetek között is viszonylagos egyetértés van.

A tulajdon komplexitásában is többszintűen jelenik meg, lényegét a *gazdasági szerkezet* adja, amely a *tulajdonforma közvetítésével a konkrét gazdálkodási formákban intézményesül*. Vagyis az adott intézményes keretek között megjelenő tulajdonviszonyok nem statikus módon érvényesülnek, hanem az újratermelés társadalmi folyamatában folyamatosan változó tartalommal reprodukálódnak, vagyis *a tulajdon mint termelési viszony szakadatlan dinamizmussal bír*. A tulajdonviszony nem téveszthető össze intézményes kereteivel, amelyeknek viszonylag statikusabb vonásai vannak. A szövetkezet önálló gazdálkodási forma, de *változó tartalmú viszonyokat bordonoz*. A tulajdonviszonyok mindig érdekek közvetítésével, érdekek képében jelentkeznek. A tulajdon-kategória az *érdekek* elemzése útján válik elevenné, csak így operacionalizálható.

A szövetkezeti viszonyok specifikumait is dinamikájában kell szemlélni. A szocializmus áruterelő társadalom, az arra jellemző érdektagsággal együtt. A szocia-

lista társadalom a magántulajdon szétzúzásával minőségileg új gazdasági rendszert alakított ki. Közben *jelentősen módosult a szövetkezeti tulajdon strukturális szerepe*: amíg a kollektivizálás időszakában a kisárutermelői paraszti tevékenységet a szocialista társadalom irányába való *átvezető forma* volt, addig ma már korszerű, szocialista vállalkozás, ahol a dolgozók egyre nagyobb hányada végez lényegében ipari munkát. *Igy előtérbe került a szövetkezet strukturálisan elkülönítő szerepe helyett a homogenizáló funkció*, a tulajdonviszonyok társadalmassulása, az állami és szövetkezeti szektor fejlődése, „közeledése” nyomán gyors ütemben épülnek le a társadalmi osztálydifferenciák, emellett pedig új differenciák, új, a szocializmusra jellemző struktúrák épültek ki, amelyben az árutermelésből származó érdekkülönbségek játszanak kitüntetett szerepet. A struktúrakutatásnak csak a reális, nem pedig a konstruált érdekdifferenciákat kell elemeznie.

A lényeg véleményem szerint az, hogy az *összes dolgozó* – akár állami, akár szövetkezeti vállalatban dolgozik – *a kiépülő új termelési viszonyok rendszerének vetődik alá*. Az állami irányítás társadalmi szinten érvényesül, a szocialista társadalomban, Sárközy kifejezésével élve, a közhatalmi-gazdaságirányítási funkcionális tulajdonforma tölti be a döntő szerepet a társadalmi tulajdon struktúrájában. A központi érdekranszformáció nyomán az elkülönült árutermelő vállalkozások (akár állami, akár szövetkezeti formában működnek) kollektívájuk érdekeit szolgálva az egész társadalom érdekeit is szolgálják. *Ezzel összefüggésben a szövetkezeti tulajdon kizárólag csoporttulajdonként való megragadása is átgondolásra érett*. Sipos Aladár akadémikus meggyőzően bizonyítja, *„amennyiben a szocialista állam a szövetkezeteket az egész társadalom érdekében végzett mozgásra készíti, annyiban a csoporttulajdon ösztársadalmi, ösztnépi jelleget is tartalmaz*. . . a csoporttulajdon mint jogi forma nem tükrözheti pontosan a tulajdonforma valóságos belső közgazdasági tartalmát”³

Csak a jogi kategóriákat abszolutizáló szemlélet láthat lényeges, minőségi differenciát az állami és a szövetkezeti vállalkozás mint *gazdálkodási formák* által tartalmazott tulajdonviszonyok között. A ma is létező különbségek ellenére megállapítható, hogy a különböző vállalati kollektívákban való munkavégzés nem eredményez osztályelkülönülést. *A szövetkezetek ma már lényegüket illetően nem osztály-szervezetek, hanem egyre inkább szövetkezeti agrár-ipari vállalkozások*.

A direkt gazdaságirányítási rendszer korlátozott áruviszonyai, kényszerpályái és a szövetkezetek fejletlensége egy ideig nem tették lehetővé a szövetkezetek vállalatként való kibontakozását. A kollektivizálás befejezése nyomán aztán gyors ütemben épültek le az autarchiás jegyek, előtérbe kerültek a vállalati vonások. A szövetkezetek korszerű mezőgazdasági közép-, illetve nagyvállalatokká váltak.

A mai szövetkezet *vállalkozás*, mert méretei, növekedési tényezői, belső mechanizmusa, költséggazdálkodása, kockázatvállalása és nem utolsósorban egyre mobillabb munkaerőbázisa azzá teszi.

Közhelyszámba megy például, hogy a *szövetkezeti elosztási viszonyok* lényegileg különböznek az állami vállalatok elosztási viszonyaitól, miután a szövetkezeti kollektíva viseli a gazdálkodás kockázatát, így a kifizetett munkabérek nagysága a megtermelt új érték (a bruttó jövedelem) nagyságától függ. Valójában ez nem kizárólagos szövetkezeti sajátosság, a személyes jövedelem és a gazdasági eredmény hasonló kapcsolatba hozható az állami vállalatnál is. Továbbá a szövetkezetek jövedelemérdekelttsége is változik. A mai szövetkezeti érdekelttségi rendszerben az eredmény és a személyes jövedelem kapcsolata nem a reziduális-elv valamiféle elavult maradványa, hanem korszerű vállalkozási érdekelttség.

A természetes létszámcsökkenés, a mellék- és segédüzemágak, a termelőszövetkezeti nyugdíjrendezés, valamint a munkaerőpiac kitágulása folytán ma már egészen másként vetődik fel a tagság foglalkoztatása, mint a hatvanas években. A garantált munkadíjazás és az eleven munkának költségként való előzetes kalkulációja a vállalkozásként való működés további feltételeit teremtette meg. Ráadásul az évközi munkadíjak tényleges kifizetése jóval meghaladta az eredetileg elhatározott 80 százalékos arányt. Így a munkadíj részaránya a személyes jövedelemen belül 1973-ban 88,2, 1975-ben 90,9, 1978-ban pedig 93,5 százalék, míg az állami gazdaságokban 1978-ban 96 százalék volt.

Az év végi kiegészítő részesedés pedig ilyen arányban csökken, nemcsak a személyes jövedelmeken belül, hanem a nyereségen belül is, vagyis a felhalmozásra fordított nyereségrész nő. A hatvanas évek végén még alapvető fontosságú kiegészítő részesedés ma már csak év végi járandóság. *A tag munkavállalói jellegének előtérbe kerülését mutatja, hogy a közös gazdasághoz való kötődésben a fizetés a meghatározó.* A foglalkoztatási viszonyok fejlődése következtében egyre inkább előtérbe kerülnek a nyereségérdekeltség elemei. A bruttó jövedelem hullámváltozása ellenére tartósan növekszik a személyes jövedelem, a bruttó jövedelem mai színvonalán már nem direkt a kapcsolat a személyes jövedelmekkel.

A jövedelemérdekeltség változása mellett jó néhány más institutionális formán keresztül bizonyítható a vállalkozási jegyek felerősödése.⁴ Ez pedig együtt jár a „tradicionális” tagi viszony elhalványulásával.

A vitában felvetődött, hogy a tulajdon mikrostruktúrája, illetve a termelőszövetkezethez való kötődés mértéke a tagsági viszonyon keresztül írható le. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a tagsági viszony jogi kategória, amelyre aligha alapozható strukturális differencia.

A tagi viszony társadalmi tartalma a szövetkezetek fejlődésével módosult. A szövetkezet *termelőeszközök és munkaerő társítása*, amelyet közös ellenőrzés alatt működtetnek. A szövetkezetek létrehozásának idején a tagsági viszony létesítésének fő célja a földkoncentráció volt, a tagfelvételt a vagyonbevitelnek rendelték alá. A megszilárdulás időszakában a tagi viszony vagyoni vonatkozásai elhalványultak (csökkent a földjárdék részaránya, a státusz változásával nem járt vagyonmozgás stb.), erre az időszakra a *munkaviszonyok* váltak dominánssá. A szövetkezet vállalkozássá vált, ahol elképzelhetetlen a munkaszervezet patriarchális, ötletszerű jellege, alapvető szükséglet a stabil munkaerőmérés, a standard munkaerő-csoport. Ma már kivételes, hogy a tagsági viszony keletkezése nyomán vagyoni szolgáltatást kellene a tagnak teljesíteni.

A mai szövetkezeti tagsági viszony keletkezésekor csak munkaerő bevétele vetődhet fel. *A szövetkezeti vállalkozás munkaerőhöz, mégpedig meghatározott profilú munkaerőhöz kíván jutni.* A mai tagsági viszony döntő, „túlsúlyos” mozzanata a *munkaviszony*. A modern szövetkezeti gazdálkodás rugalmas munkaszervezési modellel igényel, ezért a tag, ma már kötelező erővel, munkamegállapodás nyomán végez munkát.⁵ Így a tag munkavállaló jellege kerül előtérbe.

A szövetkezeti tag nem résztulajdonos, hanem a tulajdonosi kollektíva tagja. Akár munkaviszony (alkalmazott), akár tagi viszony közvetítésével kapcsolják össze a társadalmi tulajdonban levő termelőeszközöket a közvetlen termelővel, hibás sztereotípiá az, amely szerint csak a tagok tulajdonosok, az alkalmazottak pedig nem.

A termelő kollektívák azok, amelyek a tulajdon társadalmiságát mindennapjainkban realizálják, a konkrét tulajdonosi helyzetet a termelő kollektíváknál manifesztálódik. *A kollektíva egésze bordozza a tulajdonosi pozíciót.*⁶

A szövetkezeti tulajdon funkcionálásánál nem abszolutizálható a *közgyűlésen* való szavazati jog. Nem a formális döntés az igazán demokratikus. Éppen ezért került sor az utóbbi években a közgyűlés hatáskörének jelentős szűkítésére. A szövetkezetek egészének a szintjén előtérbe kerülnek a *közvetett demokrácia* formái, az üzemi mikrokollektívák szintjén pedig kiépülnek a *munkabelyi közösségek*. Ezekben pedig már *formális pozícióját illetően is megegyezik a tag és az alkalmazott helyzete.*⁷

Ma már a jogi szabályozásban sem szubszidiárius az alkalmazottak foglalkoztatása, a jog is általános és a tagi foglalkoztatással egyenrangú formaként ismerte el. Az alkalmazott is kaphat illetményföldet és egyéb szövetkezeti kedvezményeket, a díjazás és a kockázatvállalás is csaknem azonos tag és alkalmazott között.

Megjegyzem azt is, hogy az alkalmazottak között a mobil, szakképzett munkaerő mellett szerényebb munkapiaci esélyekkel rendelkező dolgozók is vannak (pl. kis fizetésű adminisztrátorok). Így magyarázható, hogy a tagok és az állandó alkalmazottak jövedelme között minimális az eltérés.

Emellett a szövetkezeti tagok között is jelentős súlyú a mobil munkaerő, ma már nem nehéz a szövetkezeti tagi viszonyt sem felmondani. Ezeket a tsz-tagokat nem valamiféle feltételezett csoporttulajdonosi attitűd tartja a szövetkezetben, hanem saját jól felfogott érdekeik, illetve az alternatív munkák lehetősége. *A szövetkezetnek szakadatlan versenyt kell folytatnia a népgazdaság más ágaival munkaerőbázisának megtartásáért és megújításáért* – tagjait is beleértve.

Nem túlozható el a tagi viszonyoknak mint külsődleges vonatkozásnak a strukturális fontossága. A tagi és alkalmazotti viszony önmagában nem fejezi ki a kapcsolódás tényleges fokát, mert heterogén csoportokat jellemez. Az „*átlagtagra*” és „*átlagalkalmazottra*” vonatkozó erősen aggregált adatok aligha nyújthatnak módot a *termelőszövetkezetek társadalmi szerkezetének* analíziséhez.

Az iparosodás forradalmi változást hoz a mezőgazdaságban. A termelési tényezők egész rendszere megy át forradalmi változáson, ahogy azt Komló László már a hatvanas évek derekán megállapította, *a mezőgazdasági munka az ipari munka válfajává alakul.*

Szövetkezeti mezőgazdaságunk is óriási utat tett meg. 1978-ban már a szövetkezeti dolgozóknak csak 58,5 százaléka foglalkozott mezőgazdasági tevékenységgel, nagy részük nem hagyományos mezőgazdasági munkát végzett. Egyre kevesebb az aktív tagok között, aki még kisártermelőként indult, a nyolcvanas években befejeződik a nemzedékváltás. Az elmúlt években felgyorsult ütemben ment végbe a paraszti lét maradványainak leépülése. Kialakult a társadalmisított nemzeti munkaerőpiac, a gazdaság intézményi keretei alternatív munkalehetőségeket adnak a szövetkezeti dolgozóknak is. Ahogy Juhász Pál meggyőzően bizonyítja, *a „paraszt” helyett a munkavállaló (a „munkaerőpiaci vállalkozó”) lesz nyitottá váló agrártársadalmunk tipikus alakja.*⁸

Juhász Pál vizsgálatai is azt igazolják, hogy a szövetkezet nem valamiféle zárt, patriarchális közösség, hanem nyitott vállalkozás. A foglalkoztatási szerkezet a munkaerőpiac közvetítésével alakul, nem pedig szakmaváltással, amely a feltételezett nagyobb fokú „csoporttulajdonosi” kötődésből következne. A fluktuáción

belül nagy súllyal szerepel a cirkuláris mobilitás. *A dolgozók gazdaságon belüli foglalkozásváltása alig játszott szerepet*, pedig ez a társadalmi mobilitásnak egyik fontos csatornája. Egyébként is jelentős a munkaerő-hullámlás, különösen a szak-képzettek és még inkább a vezetők között. Országos adatok szerint a mezőgazdasági üzemek közép- és felsőszintű vezetőinek 40 százaléka tartósan „ingázik” az üzemek között.

Míndez összefüggésben van a munkamegosztási viszonyok határozottabbá válásával, *a munkaszervezeti egységek bizonyos merevedésével*. Ezt még bizonyos mértékig a gyors koncentrációs folyamatok is erősítették, a szövetkezetek 1979-re megközelítették a 4000 hektáros üzemnagyságot, a foglalkoztatottak átlagos létszáma meghaladta az 500-at, de 5000 főnél többet foglalkoztató szövetkezetek is léteznek. Így a korábbinál jóval bonyolultabbá vált a szövetkezetek gazdaságszervező tevékenysége és vezetése. A szövetkezetek jelentős részében megszűnt a hagyományos képlet, hogy egy gazdaság egyenlő egy üzemmel. Megváltozott a szövetkezetek és a közigazgatási egységek kapcsolata is, ma például 131 olyan termelőszövetkezet létezik, amely egyenként 6–13 települést foglal magában. *A mennyiségi relációk változása egyúttal a sajátos szövetkezeti jelleg átalakulását is jelenti*.

Az érdekek strukturáltsága nem egyszerűen a gazdasági elkülönülés viszonyait követi, a dolgozók rétegződése nem az adott gazdaságban, *hanem egy nagyobb térben, a munkaerőpiacon* keresztül megy végbe. A dolgozók tagozódása szervezeti és munkaerőpiaci pozíciójuk alapján alakul. *A nagyszervezetben olyan hierarchikus strukturáltság alakul ki, hogy a dolgozói önérvényesítés fő közvetítője a munkaerőpiac*. A munkaerőpiac nemcsak a foglalkozásszerkezet változását, hanem egyes rejtett hierarchiak feloldására irányuló igényt is közvetít.

Az önérvényesítés ilyen közvetett mechanizmusa komoly hátránnyal jár. Ilyenkor az egyének jelentős erőfeszítései nem a gazdasági szervezetek belső dinamizmusát növelik, hanem az intézmények és ágazatok közötti légüres térben vesznek el.

Az egyének, a csoportok és a szervezetek akkor igazán nyitottak a magasabb érdekek felismerésére és szolgálatára, ha azt saját közvetlen érdekeik előmozdítása útján tehetik. A dolgozó kollektívákban belüli kiskollektívák felhasználásával lehet a részvételt elősegíteni, és ezen keresztül a *nagyszervezeti inerciát oldani*. *Olyan szervezési elveket kell kimunkálni, ahol kialakulhat a dolgozói mikrokollektívák közös érdekelttsége és önszervezése*. A különböző önelszámoló egységek, brigádok már eddig is kiemelkedő eredményeket értek el.⁹ Ezeknek a formáknak a fejlesztése révén *a munkaszervezetben belüli érdekérvényesítés lehet az egyik lehetséges megoldás a közvetett (munkaerőpiaci) érdekérvényesítéssel szemben*.

Teljesen egyetérttek Komló Lászlóval,¹⁰ hogy az állami és a szövetkezeti tulajdonforma „közelítése” sokfajta értelmezésre adhat lehetőséget. Vannak, akik ezt a közeledést valamiféle egyirányú folyamatnak tekintik, itt a „közelítés” *csupán szemérmes kifejezés az állami tulajdon szupremáciájához*. Ez a nézet az agrár-ipari integrációt csak trózszerű nagyvállalatokon keresztül tudja elképzelni, mint hierarchikus folyamatot. Eszerint az integrációs szervezetekben „magasabb rendű” tulajdonviszonyok jönnek létre, mint a szövetkezetekben, majd később ezek „össznépi” (állami) tulajdonná válnak. Ez a szemlélet a szövetkezetekben valamiféle másodrendű formát lát, figyelmen kívül hagyva a szövetkezetek súlyát, hatékonyságát, működésének jellemzőit. Itt a hierarchikus alávetettség jelenti az „össznépi” jelle-

get, holott az intenzívebb áruviszonyok miatt nő a vállalkozási döntések bonyolultsága és kockázata, a gazdaságok önállóságának a csökkentése ellentmond a fejlődésnek.

További problémát jelent a tulajdon kapcsán mindig visszatérő hiba, a jogi kategóriák abszolutizálása. Az ilyen megközelítés jelentkezik akkor is, amikor például a mezőgazdaságban működő társulásokat „harmadik szektor”-nak, az itt dolgozókat „háttérreteg”-nek tekintik. *A társulás új gazdálkodási forma, de nem szektorális jelenség, nem új tulajdonforma, hanem másodlagos termelési viszonyt fejez ki.*¹¹

Véleményem szerint a „közeledés” az állami és a szövetkezeti tulajdon között úgy értelmezhető, hogy *fokozatosan a közös cél felé haladva közös vonások alakulnak ki közöttük*, azonban nem a „kiinduló helyzet” statikája alapján, hanem dinamikus fejlődés, folyamatos tökéletesedés folytán. Ilyen új, közös vonás lehet például az önelszámoló kiskollektívák, és általában a közvetítő érdekcsoportok szerepe.

A szocializmus konkrét tulajdonviszonyainak elemzése, ezen belül a szövetkezeti viszonyok vizsgálata folyamatos erőfeszítést igényel a legkülönbözőbb társadalomtudományok művelőitől.

Halmi Péter

JEGYZETEK

¹ Zsarnóczai Sándor: A mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak strukturális helyéről. Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 4. sz. 79–80. old.

² Lásd pl. a Közgazdasági Szemlében az 1974 és 1977 között folyt vitákat stb.

³ Sipos Aladár: A szocialista termelési viszonyok lényege. A szocialista tulajdon. MSZMP Politikai Főiskola. Kézirat. Budapest, 1977. 47., 49. old.

⁴ 1980. január 1-től egységessé váltak a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok szabályozói stb.

⁵ Egyes várakozásoktól eltérően nemcsak, hogy nem tűntek el ezek a megállapodások, hanem 1977-től kötelező a megkötésük.

⁶ Érdeemes idézni egy jogász szerző szavait: „Jogilag ugyan nem, de *közigazdaságilag* a termelőszövetkezeti csoporttulajdon úgy funkcionál, mint a *termelőszövetkezet dolgozói kollektívájának tulajdona*... fokozatosan, magasabb szinten, gazdaságilag és jogilag is ki kell majd alakítani az egységes termelőszövetkezeti tulajdonosi és dolgozói kollektívát.” Seres Imre: A termelőszövetkezeti tulajdonjog. Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXII. Bp. 1979. 73. old.

⁷ Nem véletlen, hogy ma már a szakirodalomban is egyre többen felvetik a tag és alkalmazott helyzetének *formális* integrációját is.

⁸ Jubász Pál: Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről. Társadalomtudományi Közlemények, 1979/2. sz.

⁹ Az ilyen termelői mikrokollektívák szervezése számos problémát vet fel. Lásd: Jubász Pál–Párkányi Mária: Miért nincsenek komplexbrigádok? Szövetkezeti Kutató Intézet Évkönyve 1977. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 265–330. old.

¹⁰ Komló László: Van-e parasztosztályunk? Társadalomtudományi Közlemények, 1980/2. sz.

¹¹ Ezekkel a problémákkal bővebben foglalkoztam egy korábbi tanulmányomban. Lásd: Az agrár-
ipari integráció és a tulajdonviszonyok továbbfejlődése egyes európai szocialista országokban. Társadalomtudományi Közlemények, 1978/4. sz. 97–115. old.

A társadalmi átrétegződés „alanyai”

Közismert, hogy az egyes társadalmi folyamatok a társadalom osztály- és rétegtagozódását különböző módon érintik. Vannak társadalmi csoportok, amelyeket az átalakulás közvetlenül érint, ezek mobilitása, helyzetváltozása felgyorsul, másokat viszont áttételesen, esetleg csak következményeiben befolyásolnak a változások. Az előbbi értelemben nevezi Márkus István „ismeretlen főszereplő”-nek a magyar szegényparasztságot.¹ Nagykőrösi vizsgálata alapján úgy véli, hogy ott az elmúlt évtizedek „minden lényeges gazdasági és társadalmi történéseinek a szegényparasztság a legfőbb szereplője”. De ez – mint később kiderül – nemcsak Nagykőrösre és vidékére vonatkozik; „bátran általánosíthatjuk” – mondja. „Országosan a volt szegényparasztság – tömegénél, munkaképességénél, nélkülözhetetlenségénél és törekvéseinek egybevágó irányánál fogva – olyan erőnek bizonyult, amely el is fogadta létének új feltételeit, befolyásolni is tudta az őt érintő viszonyokat.”²

Bármennyire tiszteletet érdemlő is Márkus Istvánnak a falusi társadalom, illetve azon belül a szegényparasztság iránti elkötelezettsége, mégis úgy gondolom, hogy koncepciója bizonyos vonatkozásokban pontosításra szorul. Abba a kérdésbe most nem akarok belebonyolódni, hogy az ötvenes években melyik osztály mekkora terheket viselt vagy vállalt a feszített ütemű iparosításból, ennek a kérdésnek gazdaságtörténeti körülményei többé-kevésbé már ismertek.³ Inkább azokhoz a strukturális változásokhoz szeretnék kapcsolódni, amelyek az elmúlt fél évszázadban a magyar parasztság helyzetét alapvetően megváltoztatták. Ezek a változások ugyanis – megítélésem szerint – alapvetően érintették a társadalmi tagoltság egészét. Nem vitatom, hogy a szegényparasztság szerepe jelentős volt ebben a folyamatban, viszont azt hiszem, hogy a változások részben túlmutatnak a szegényparasztok rétegein – mivel parasztságunk egészére kiterjedtek –, részben pedig szűkebbek a szegényparasztság egészénél, amennyiben az egyes szegényparaszti rétegeket nagyon differenciáltan érintették.

A szegényparasztság egy része a földosztás, majd az első kollektivizálási kísérletek kudarca után a mezőgazdaság szocialista átszervezésével megtalálta helyét a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, más része viszont éppen az említett folyamatok következményeként az iparban keresett munkát és megélhetést. Ez utóbbi rétegeket az átrétegződési folyamatok közvetlenebbül érintették; életmódjukat, aspirációikat, magatartásukat az ipari tevékenység másfajta munkakultúrája és értékrendje motiválta. Ezek a rétegek tehát a társadalmi átrétegződés „hordozóinak”, alanyainak tekinthetők, de nem egyszerűen a nagyobb áldozatvállalás értelmében, hanem abban az értelemben, hogy az átrétegződésnek, egyik társadalmi osztályból

egy másikba való átlépésnek értéket változtató, életformát módosító, nemegyszer a személyiséget „próbára tevő” hatását személyesen élték át. Az ingázó munkásokról van szó, akik nagyrészt ugyan szegényparaszti származásúak, de ez a szegényparaszti hátterük nem kizárólagos, hiszen a parasztság más rétegeiből is, valamint a nem mezőgazdasági kisárutermelőkéből vagy éppen az egykori városi munkáskölniák és a máriavalériák világából – ahogy Berkovits György mondja⁴ – falura menekült munkásokból állt össze a bejáró dolgozók és a távolsági ingázók tömege, akik ma munkásságunk több mint 40 százalékát alkotják. Számuk 1,3 millió, tehát nagyságrendjüket tekintve is jelentékeny rétegről van szó. A bejárók és a távolsági ingázók tehát megkülönböztetett szerepet játszottak a társadalmi átrétegződésben. Nézzük, mi ez a társadalmi szerkezetváltozás folyamatában betöltött sajátos szerep!

A bejárók, ingázók adekvát strukturális helyét természetesen csak úgy lehet meghatározni, ha figyelemmel kísérjük a magyar társadalomszerkezet történeti változásait, ha a parasztság és a munkásság jellegének változásait a társadalmi szerkezet átalakulásának főbb folyamataiban elemezzük. Azaz, ha a bejárást, ingázást a strukturális fejlődésbe ágyazottan – mi több –, a fejlődés egyik következményeként szemléljük és vizsgáljuk.

Szocialista fejlődésünk utóbbi három évtizede alatt gyökeres átalakulások mentek végbe társadalmunk szerkezetében. E társadalmi átrétegződés leglátványosabb és legnagyobb tömeghatású folyamata a parasztság és a munkásság között játszódott le. Tekinthetjük ezt a folyamatot egyfelől „elparasztiatlanodásnak”, másfelől munkássá válásnak, ez mitsem változtat azon, hogy lényegében *egyetlen folyamat* két oldaláról van szó. Ha a tradicionális struktúrák felől közelítjük a kérdést, akkor a paraszti társadalom felbomlása, ha pedig az új ipari struktúrák kialakulása felől, akkor a „munkás-társadalom” kialakulása lehet a változások adekvát megnevezése. Akár így, akár úgy közelítjük is e kérdést, látnunk kell, hogy a folyamat kezdete jóval megelőzte a szocialista átalakulást, s – kissé leegyszerűsítve – a hazai ipari fejlődés megindulásától datálható. A folyamat természetesen megfelel a hazai ipari fejlődés ütemének és ciklusainak, a századforduló környékén például dinamikusabb volt, és különösen erőteljessé – s tegyük hozzá: végérvényesen irreverzibilissé – vált a szocialista fejlődés első évtizedében.

Ha a mai fogalmainkat visszavetítjük a korábbi évtizedekre, akkor az aktív keresők osztály- és rétegtagozódása, hovatartozása alapján jól megfigyelhetők a társadalmi átrétegződés fő tendenciái (lásd 1. táblázat). Úgy véljük, hogy éppen az ilyen történeti visszatekintés céljából megengedhető a mai fogalmak visszavetítése, hiszen itt és most nem a *korábbi* korszak tüzetes ábrázolása a cél, hanem a *mai* végcredmény megítélése.

1. AZ AKTÍV KERESŐK OSZTÁLY- ÉS RÉTEGTAJÓZÓDÁSA
FŐBB FOGLALKOZÁSI CSOPORTOKBAN, 1900–1978 (SZÁZALÉK)

Osztály, réteg	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1978
1. Munkásosztályhoz tartozó fizikai dolgozók									
nem mezőgazdasági	27	32	26	31	32	29	42	53	55
mezőgazdasági	29	24	27	20	22	9	7	2	2
Együtt	56	56	53	51	54	38	49	55	57
2. Szövetkezeti parasztsághoz tartozó fizikai	—	—	—	—	—	0	12	17	13
3. Nem fizikai (szellemi) dolgozók (közvetlen termelésirányítóval együtt)	4	5	6	7	7	9	18	25	27
4. Kisárutermelő, tőkés									
mezőgazdasági	31	29	31	32	30	44	19	2	1
nem mezőgazdasági	9	10	10	10	9	9	2	1	2
Együtt	40	39	41	42	39	53	21	3	3
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Kepcs J.–Klinger A.: A társadalom osztály- és rétegtajózájának alakulása a 70-es években. Társadalmi struktúránk fejlődése. II. köt. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1979. 286. old.

Az adatokból egyértelműen látható, hogy a nagy társadalmi átrétegződési folyamatok nem 1945-tel kezdődtek, hanem jelentékeny előzményeik vannak társadalmi fejlődésünkben. Az átalakulás szervesen összefügg a gazdasági fejlődéssel, amelyen belül az ipari fejlődés munkaerőt elszívó hatása és a mezőgazdasági fejlődés munkaerőt szabadbá tevő, kibocsátó hatása egyaránt releváns szerepet játszik.⁵ E folyamat társadalmi szubsztrátumát a munkásság és a parasztság jelenti, az átrétegződés e két alapvető társadalmi csoport között játszódik le, általában úgy, hogy a parasztság – egyének, csoportok – indulnak el az ipari munkahelyek, a városok és ezzel a munkáslét felé. Ez a folyamat Nyugat-Európában – a polgári átalakulás dinamizmusának megfelelően – másfajta ütemben játszódott le, míg Kelet-Európában és Magyarországon e folyamatok késleltetetten, kevésbé szervesen és egyenctlen ütemben mentek végbe. Véleményem szerint nyilvánvaló, hogy e hosszadalmas folyamat közbülső állomásai az átmeneti formák és helyzetek sokaságát hozzák létre, olyan rétegeket, csoportokat produkálva, amelyek nem helyezhetők el egyértelműen egy olyan társadalomképben, amely a munkásosztály – parasztság dichotómiával írható le. Mindezt azért hangsúlyozom, mert struktúraszemléletünkben erőteljesen érvényesül egy olyan álláspont, amely hajlamos arra, hogy a szociológiai jellemzői szerint különböző átmeneti helyzetű rétegeket, csoportokat kategorikusan, statisztikai ismérvek alapján sorolja be.

A probléma történeti eredetét abban lehetne összegezni, hogy a magyar polgárosodás évtizedeiben munkásnak tekinthető-e vagy a munkássághoz sorolható-e az a fizikai dolgozó, aki nem paraszt. Andorka Rudolf például úgy látja, hogy a marxista osztályelméletnek megfelelően „azt tekinthetjük parasztnak, aki saját kisbirtokát műveli”.⁶ S tekintettel arra, hogy a falusi lakosság jelentékeny rétegei időről időre bérmunkára is kényszerültek, ezért szerinte ezek az agrárproletár rétegek a munkássághoz sorolhatók. „Bár kétségtelen, hogy ez a falusi proletariátus – a mezőgazdasági munka hasonlósága miatt, a részben közös községi lakóhely következtében a paraszti, népi kultúra közössége folytán – sok tekintetben kapcsolódott a birtokos parasztsághoz, életkörülményei és életmódja nem váltak el attól élesen, mivel átmeneti rétegek voltak közöttük, mégis döntő fontosságúnak kell tekintelnünk azt a tényt, hogy osztályhelyzete alapján egyértelműen a munkásosztály része volt.”⁷

Más forrásokban olyan megállapítás is olvasható, hogy a nem mezőgazdasági proletárok jelentős részét (1890-ben 32,6 százalékát, 1910-ben 19,7 százalékát) mezőgazdaságon kívüli házicselédek alkották.⁸

Valóban igaz, hogy a marxi osztálykritériumok alapvető jellegzetessége a bérmunka, amelyet a tőkeviszonyon belül az érték többlet termelésével fogalmilag pontosan meg lehet határozni. Ezek szerint termelő munkásnak és egyáltalán munkásnak minősül az a személy, aki érték többletet termel a tőkés munkáltatónak, viszont „a munkának mint közvetlen szükségletek kielégítésére irányuló pusztán szolgáltatásnak semmi köze sincs a tőkéhez”,⁹ és tegyük hozzá: a tőkés termeléshez.¹⁰ De nemcsak a házicselédek munkásvolta kérdőjelezhető meg, hanem megítélésem szerint ez a kategorikus „szélesen értelmezett” munkásosztály-felfogás történelmi bizonyítékokkal sem igazolható. A történeti irodalom – elsősorban Berend T. Iván és Ránki György munkássága – igen érzékletesen tárta fel a magyar társadalmi fejlődés következtelenségeit, felemáságát. A magyar és a kelet-európai társadalmi fejlődés sajátos produktuma a tradicionális, rendi és az új polgári társadalmi szerkezet hosszú egymás melletti létezése, s e „kettős struktúra” következményei – gazdasági és társadalmi retardáltság, erősen korlátozott ártermelés és piaci viszonyok, szélsőségesen differenciált társadalmi tagoltság stb. – aligha teszik indokolttá, hogy a klasszikus polgári társadalomra jellemző egyértelmű, kifejtett osztályviszonyokról beszéljünk Magyarország esetében. Az agrárproletariátus egésze – felfogásom szerint – e társadalmi szerkezetnek átmeneti rétege volt. A többnyire időszakos bérmunka mellett ugyanis a napszámos és részes munkák sokféle fajtája jellemezte a magyar mezőgazdaságot a századforduló után is, amelynek alapján tiszta, egyértelmű kategóriák aligha használhatók. Osztályhelyzete alapján az agrárproletariátus (és az agrárproletárok nagy tömegeket alkotó marginális csoportjai) tehát korántsem sorolhatók egyértelműen a munkásosztályhoz. Osztályhelyzetük éppen az *átmenetiségben* gyökerezik, amelynek szükségszerű velejárója, jellegzetessége, hogy a különböző jellegű (falusi–városi, paraszt–munkás, agrár–ipari stb.) kötődések egész láncolatát sűríti magába. Hiba lenne, ha az egyértelműségekre való törekvésünkben erről megfeledkeznénk.

Ebben a vonatkozásban teljesen egyetértek Márkus Istvánnal, aki a szegényparasztság individuális törekvései, ambíciói és felemelkedési készsége ellenére is úgy véli, hogy ez a réteg *megmarad* a paraszti világon belül. „A már-már bérmunkássá vált, jóformán proletár falusi és mezővárosi szegényember is idegen, megközelíthetetlen világnak érezte az urakét és az igazi városok polgárságáét. Törekvéseiben is elsősorban paraszt maradt; földre és kisbirtokosi örökségre vágyott. Az ország nagy

ügyi csillagtávolságban zajlottak, eszébe alig jutott, hogy ilyesmiben szavát hallassa . . . Tehát parasztmódra fogadta el a világ adott berendezését, és abban a maga születésétől meghatározott sorsát. Az adott kereteken belül mozoghatott csak, helyzete változtatásának, esetleges anyagi és kistérsadalmi felemelkedésének ugyancsak kimért, áttekinthető határai között.”⁴¹ Tehát pontosan arról van szó, hogy ez a réteg sem strukturális helyzetében, sem pedig mentalitásában, magatartási módjában nem tekinthető egyértelműen munkásnak vagy parasztnak. Már-már bérmunkássá vált, de még nem az, ugyanakkor paraszti világa is felbomlóban van. A hangsúlyt – úgy gondolom – a *változás elnyújtott folyamatára* kell helyezni.

Az 1. táblázatra visszatérve azt mondhatjuk tehát, hogy a munkásosztályhoz tartozók között a *nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak* – a házicselédék kivételével – *valóban egyértelműen munkások, viszont a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak jelentős részét átmeneti, „félíg más” rétegnek kell tételeznünk.* Ez az átmeneti réteg különben létszámban is és arányaiban is jelentős tömeget alkot (lásd 2. táblázat). Mint a táblázat mutatja, a „szélesen” értelmezett munkásosztálynak felét-kétharmadát alkotja, egészen a felszabadulásig, de még 1949-ben is 24 százalék az aránya. Egyébként joggal vethető fel az a kérdés is, hogy ha a marxi osztálykritériumokat alkalmazzuk, akkor miért állunk meg a fizikai foglalkozásúak határánál, hiszen hasonló joggal tágíthatnánk a határokat a szellemi foglalkozási csoportok felé is.

Megítélésem szerint az átmeneti osztályhelyzetű rétegek értelmezésében, meghatározásában hasznos lenne az egyértelmű osztálykategóriák helyett átmeneti fokozatokat használni, mint a munkássá válás lépcsőfokait. Valószínűleg nálunk is tartalmazhatna a lengyel szociológiai irodalomból ismert „munkásparaszt” vagy „parasztmunkás” kategóriák adaptálása. Bizonyos vagyok abban, hogy a *tradicionális paraszti háttérrel rendelkező munkás és a mai falusi környezetben élő munkás osztályhelyzete és karaktere között jelentős különbségek húzódnak meg.* A felszabadulás előtt és főképp az ötvenes években az ingázók és a bejárók zöme paraszti háttérrel rendelkezett és életmódja, tevékenységszerkezete, de élet- és munkakörülményei szerint is minden bizonnyal a hagyományos paraszti rétegekhez állt közelebb. Ezeknek a bejáróknak, ingázóknak a zömére érvényes az a megállapítás, hogy munkássá csak az ipari üzemből és csak napi nyolc órára váltak. Viszont a mai ingázó, bejáró munkásság túlnyomó többsége már nemhogy nem tradicionális paraszti környezettel, hanem olyan megváltozott falusi háttérrel rendelkezik, amely *munkás osztályhelyzetét nem teszi kétségessé.*

A bejárók, ingázók társadalmi „backgroundjának” megváltozását egyáltalán nem tekinthetjük formális mozzanathoz, ugyanis benne szocialista fejlődésünk három évtizedes társadalomformáló hatásai érvényesülnek. E hatásokból négy markánsan jelentkező tényezőt feltétlenül ki kell emelnünk: a parasztság minőségi változását, a falu társadalmi szerkezetének és a falusi családoknak az átalakulását, valamint az osztályok közeledésének társadalmi rétegződést motiváló hatását. Ezekkel a változásokkal párhuzamosan mentek végbe az ingázók, bejárók rétegének belső változásai.

2. A MUNKÁSOSZTÁLYHOZ TARTOZÓ FIZIKAI FOGLALKOZÁSÚ
AKTÍV KERESŐK ÁGAZATI MEGOSZLÁSA 1900–1978 (SZÁZALÉK)

Népgazdasági ág	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1978
Ipar	16	22	20	26	27	41	46	51	48
Építőipar	3	3	2	5	3	4	10	10	10
Szállítás	3	4	4	4	5	7	9	10	10
Kereskedelem	3	5	4	5	4	5	7	9	11
Egyéb (szolgálatás jellegű)	24	22	19	20	21	23	14	13	15
Nem mezőgazdasági együtt	49	56	49	60	60	76	86	93	94
Mezőgazdaság	51	44	51	40	40	24	14	7	6
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Kepecs–Klinger: Id. mű, 287. old.

A parasztság átalakulását, pontosabban a tradicionális falusi társadalom felbomlásának imént felvázolt folyamatát azért tartom igen fontosnak, mert napjaink struktúráirodalmában egyre erőteljesebben fogalmazódik meg az a koncepció, hogy a termelészövetkezeti tagság sem tulajdonviszonyában, sem gazdálkodási módjában, szakképzettségében, munkarendjében, technológiájában, sem pedig életformájában, életmódjában, következképpen értékeiben, felfogásában sem hasonlítható a tradicionális értelemben vett parasztsághoz.¹² Vagyis a tradicionális értelemben vett parasztság aránya minimálisra szűkült társadalmunkban, s csak az aktív keresők 1 százalékát kitevő kisárutermelő paraszti gazdaságokban (többnyire a nagyüzemi termelésre alkalmatlan területeken) és bizonyos tanyasi övezetek háztáji gazdaságában, valamint a termelészövetkezetek kvalifikálatlan, főleg idős, „gyalogmunkásai” között maradt fenn a hagyományos parasztságra emlékeztető termelés és életmód néhány eleme. Az „elparasztiatlanodás” folyamata ezzel – megítélésem szerint a hetvenes években – befejezetté vált. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági szövetkezetek aktív keresőinek létszáma is tovább csökkent és napjainkban már a 700 ezret sem éri el. Arányuk az aktív keresők között 18-ról 13 százalékra csökkent az elmúlt évtizedben.

A rendelkezésünkre álló statisztikai adatok szerint 1978-ban a termelészövetkezeti parasztsághoz tartozók száma 666 100, de ez a szám a szövetkezetekben foglalkoztatott összes fizikai dolgozót és termelésirányítót egyaránt tartalmazza. Közülük 124 400 a termelészövetkezetek alkalmazottja, 23 400 szellemi dolgozó, 76 900 segítő családtag és 133 700 nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású tsz-tag. Ez utóbbiak kifejezetten ipari tevékenységet végeznek a termelészövetkezetekben. A mezőgazdasági foglalkozású állandóan foglalkoztatott fizikai dolgozók száma tehát alig haladja meg a 300 ezer főt és ez az aktív keresők alig több mint 6 százaléka. A statisztikai adatok jól jelzik a termelészövetkezeti parasztság belső szerkezetének differenciáltságát. Különösen az alkalmazotti rétegek, valamint a nem mezőgazdasági fizikai rétegek magas száma szembetűnő. A tsz-alkalmazottak száma például 1960-ban még csak 8–10 ezer, 1965-ben 55 ezer, 1970-ben 120 ezer volt – a belső szerkezeti változások tehát igen gyorsan, dinamikusán játszódnak le.

Ebben a megváltozott helyzetben, amikor a termelészövetkezeti tag paraszt mi-

volta már jogos kételyeket ébreszt, akkor a bejáró és ingázó munkások munkás mi-voltához aligha férhet kétség, anakronizmus lenne az ingázók és a bejáró munkások rétegében keresni (vagy látni) a más munkásrétegekkel való összehasonlításokban a paraszti tradíciók hordozóit, őrzőit.

De nemcsak a parasztság struktúrája, hanem a *falu társadalmi szerkezete* is át-alakult, bár társadalmi tudatunkban kevésbé érződik ez a változás. Valószínűleg az az oka ennek, hogy a falusi társadalom évszázados tradícióinknak megfelelően a paraszti társadalmat reprezentálta. Napjainkra azonban a parasztlakta falvak, községek mindinkább munkáslakta településekké is válnak. Napjainkban már alig van különbség a közép- és kisvárosok, valamint a községek társadalmi szerkezete között az adott településen lakó munkások arányát tekintve. A fővárosban az aktív keresők 57 százaléka munkás, a vidéki városokban 61, a községekben pedig 55 százalék. Az adatok alapján Andorka Rudolf joggal állapította meg, hogy a munkásosztályhoz tartozók aránya alig különbözik a három településtípusban, tehát nagy tévedés lenne azt gondolni, hogy a városok inkább a munkásosztálynak, a falvak inkább a termelősövetkezeti parasztságnak a lakóhelyei.¹³ Ugyancsak az 1970-es népszámlálási adatok mutatják azt is, hogy a falvak lakosságának 50 százaléka volt munkás, 34 százaléka termelősövetkezeti tag (tehát részben paraszt), és ez az arány az elmúlt évtizedben tovább módosult, olyannyira, hogy napjainkban már a munkásság több mint fele a falvakban él. A tendenciát tekintve a falvak is mindinkább a munkásság lakóhelyévé válnak.¹⁴ Ebben a változásban az ingázó és bejáró munkások fontos szerepet játszanak.

A tágabb lakóhelyi környezet változásai természetesen átadják a szűkebb környezetet, a *családot* is. Az 1973-as mikrocenzus adatai szerint a magyar társadalom alig több mint fele (5,2 millió ember) élt osztály-, illetve réteg szempontból homogén családban, ugyanis igen elterjedtek a vegyes családok, amelyekben munkások, parasztok és értelmiségiek is élnek egy-egy családon belül.

A házaspáros családok megoszlásának az utóbbi másfél-két évtizedben bekövetkezett változása világosan jelzi ezt a folyamatot (lásd 3. táblázat).

3. A HÁZASPÁROS CSALÁDOK MEGOSZLÁSA A FÉRJ ÉS A FELESÉG OSZTÁLY- ÉS RÉTEGHELYZETE SZERINT (SZÁZALÉK)

A férj és a feleség osztály- és réteghelyzete	1960	1970
Csak munkás	42,4	43,5
Csak szövetkezeti paraszt	13,6	14,3
Csak értelmiségi és egyéb szellemi	13,7	14,4
Csak kisárutermelő	19,7	1,7
Munkás és szövetkezeti paraszt	1,6	6,8
Munkás és értelmiségi vagy egyéb szellemi dolgozó	5,5	14,5
Munkás és kisárutermelő	2,5	2,7
Egyéb	1,0	2,1
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Kepecs-Klinger: Id. mű, 283. old.

Ami pedig a „kettős jövedelmű” családokat illeti, már a hatvanas évek közepén tapasztalható volt, hogy ezeknek a családoknak a fogyasztási szerkezete közelebb áll a munkásháztartásokhoz, mint a parasztháztartásokhoz.¹⁵ Ez azt jelenti, hogy a korábbiakkal ellentétben, az „osztályhelyzet nem okvetlenül jelöl ki egy meghatározott, az osztályra jellemző szociális helyzetet”.¹⁶ Az ingázó, a bejáró munkásság ebből a szempontból is fontos helyzetben van, ugyanis a bejárók, ingázók között a legelterjedtebb család-modell az ipari alkalmazásban álló férj és a termelőszövetkezetben dolgozó feleség. Ugyan már megjelent a „tisza” ingázó, bejáró család, de inkább csak a hagyományos bejáró munkás régiókban (az agglomerációk belső övezeteiben).

Az említett folyamatok szervesen illeszkednek társadalmunk alapvető osztályainak *közeledési folyamatába*. Az osztályok közeledési folyamata azonban kettős. Egyfelől „gyorsuló ütemben csökkennek a különbségek, illetve kezdenek túlsúlyba kerülni az osztálykritériumok szerinti azonosságok a munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság, valamint a munkásosztály és a nem értelmiségi alkalmazottak jellemzőiben”,¹⁷ másfelől viszont erőteljesen nőnek a réteggülönbségek a lakóhely jellege, a szakképzettség foka, az iskolai végzettség, a családnagyság stb. szerint. A magyar társadalom fejlődését tehát egyfelől az osztály jellegű különbségek, egyenlőtlenségek felszámolódása, másfelől viszont újfajta differenciációk jellemzik. Mindez természetesen erőteljesen áthatja egy-egy réteg életmódját, tevékenység szerkezetét, gazdasági és érvényesülési stratégiáit, s értékrendjét is. Ez azt jelenti, hogy napjainkban a falvakban élő munkások és termelőszövetkezeti tagok az élet számos területén főbb életfeltételeiket tekintve közelebb állnak egymáshoz, mint a falusi munkások és a városi munkások.

A fentiek alapján nem nehéz belátni, hogy a társadalmi átrétegződés folyamatában az ingázó és bejáró munkásság a paraszti-falusi életformától a munkássá váláshoz vezető – ellentmondásoktól és konfliktusoktól, megrázkódtatásoktól korántsem mentes – utat tett meg. Ennek az útnak a döntő és egyben legdinamikusabb szakasza a szocialista fejlődés eddigi évtizedeire esik, hiszen az ötvenes évek „parasztmunkásai” – akiket akkor a pejoratívnak tekinthető „kétlaki” jelzővel illettek – főleg az intergenerációs átrétegződés útján napjainkig eljutottak a munkásosztály organikus rétegenek státusáig. Látszólag tehát az ingázók és a bejárók kettős kötődése – az ingázás, bejárás ténye – nem változott, viszont erőteljesen átalakult a társadalom osztály- és rétegtagozódása és ezzel együtt átalakult az ingázó és a bejáró lét társadalmi háttere és tartalma is. Ezek a változások viszont óhatatlanul visszahatottak az ingázók, bejárók osztályhelyzetére. E megváltozott körülmények között ma már egyértelműen a magyar munkásosztály egyik rétegsajátosságokkal jól megkülönböztethető részeként kell számon tartanunk ezeket a rétegeket. Ennek a változásnak nyilvánvalóan életformát, társadalmi-politikai magatartást befolyásoló motívumai is vannak.

Természetesen ez az átalakulás történelmi fejlődésünk különböző periódusaiban más-más dinamizmussal játszódott le. A gazdasági-társadalmi fejlődéssel összhangban világosan felvázolhatók e változások fontosabb szakaszai:

a) A magyar ipari és polgári fejlődés kibontakozásától 1945-ig tart az első szakasz. Ekkor a paraszti háttérből való kiszakadás meglehetősen spontán és alkalmi jellegű volt. Az agrárproletárok, szegényparasztok időleges munkavállalásai, az iparban és a mezőgazdaságban vállalt különböző bér- vagy részesmunkák vezették el ezeknek a paraszti rétegeknek egyes csoportjait az állandó ingázó, bejáró életforma kialakításához. Ebben az időszakban főleg a bányavidékek, az ipari vonzáskör-

zetek és a fővárosi agglomeráció falvai – amelyek ma már Nagy-Budapest integráns részei – jutottak olyan helyzetbe, hogy belőlük jelentős bejárás, vagy ingavándor-forgalom indulhatott az ipari területek, illetve a nagyváros munkahelyei felé. Az 1930-as népszámlálás például 141 000 ingázóról közölt adatot, s ez az ipari és forgalmi keresők 12 százalékát tette ki. Akkor a főváros naponkénti bejáróit 50–60 ezer főre becsülték.¹⁸ A szerkezeti változások természetesen igen nehézkesek voltak. Kulcsár László szerint „mintegy száz évre volt szükség, hogy a falvak társadalmi struktúrájában a korszakalkotó átrétegződés végbemenjen, és eljusson arra a szintre, amelyről a továbblépés azután szükségszerűen és törvényszerűen következett”.¹⁹

b) Az ötvenes évek új szakaszt nyitottak az átrétegződési folyamatban – a feszített ütemű iparosítás és az akkori mezőgazdasági politika következményeként száz-ezrek kerültek át a mezőgazdaságból az ipari területekre. E folyamat intenzitására mi sem jellemzőbb, mint az, hogy 1949 és 1954 között a mezőgazdaságból összesen 360 ezer kereső ment át az iparba, illetve a népgazdaság más ágazataiba. Túlnyomó többségük természetesen bejáró vagy távolsági ingázó lett.²⁰ Társadalmi hátterük paraszti maradt, életmódjukban, aspirációikban egyaránt közelebb álltak a parasztsághoz, mint újonnan választott társadalmi környezetükhöz, a munkássághoz. De már kimozdultak a paraszti létből és életformából, még akkor is, ha a városi életformával és értékekkel való ismerkedésük nehézkes és ellentmondásos volt is.

c) A hatvanas évek ipari fejlődése, valamint a mezőgazdaság szocialista átszervezése az átrétegződési folyamat újabb hullámát indította el. 1960 és 1970 között újabb 360 ezerrel nőtt az ingázók száma, s az 1970-es népszámlálás időszakra elérte az 1,3 milliót. Még ebben az időszakban is nagyon sokan léptek át közvetlenül a paraszti környezetből a munkásságba, de mellettük mind nagyobb arányt képviselt már az ingázók, bejárók második, sőt esetenként harmadik generációja. Ez azért fontos, mert az átrétegződési folyamat súlya az egyértelműen paraszti háttérrel rendelkezőkről fokozatosan a már bejáró, ingázó háttérrel rendelkezők második, harmadik generációjára tevődik át.

d) A hatvanas évek nagy átrétegződési hulláma után a stabilizálódás időszaka következik. Márkus István idézett és korábbi munkáiban azt ajánlja, hogy erre az átrétegződő társadalmi képződményre használjuk az „utóparaszt” kifejezést, mivel ez közelebb juttat bennünket a valóságos társadalmi folyamatokhoz. Ha ez a terminus nem is „tükrözi eléggé a jelenségben rejlő folyamatot”, mégis úgy véli, hogy szükség van arra, hogy „összefoglalóan kiemeljük azokat a jellemvonásokat, amelyek ezt a társadalmi réteget ma még és bizonyos ideig jellegzetesen megkülönböztetik a nagyvárosok és iparvidékek igazi ipari munkásságától”.²¹ Az „utóparaszt” terminus valóban kifejező (homályosságával együtt is), megítélésem szerint azonban *csak* a szegényparasztság mezőgazdaságban maradt rétegeire vonatkoztatható. Az ingázókra, bejárókra viszont egyáltalán nem, hiszen a hetvenes években ezek a rétegek munkásságunk szerves részévé, azaz „*igazi munkásokká*” váltak. A legfrissebb statisztikai adatok szerint 1979-re csak a naponkénti ingázók száma meghaladta az 1 milliót,²² s ezeknek az ingázóknak jelentékeny hányada fiatal, 30 éven aluli, többségében második, vagy harmadik generációs munkás. A bejáró munkásokról Pál Lászlóval írott műhelytanulmányunkban úgy láttuk, hogy napjaink bejárói „*teljes értékű*” munkások, s nem rajtuk múlik, ha üzemünk vagy közvéleményünk még nem ismerte fel ezt a változást. Vagyis azok a rétegek, amelyeket a társadalmi átrétegződés folyamata a legközvetlenebbül érintett, a hetvenes években a

munkásosztály integráns részévé váltak. Ez a paraszti háttérből, környezetből induló réteg, amely a társadalmi átrétegződés fő folyamatának alanya, hordozója volt, már egyértelműen munkássá vált. Természetesen közte és a városban élő munkások között igen fontos rétegekülönbségek húzódnak meg, ezek azonban nem a munkásság–parasztság korábbi osztályelkülönüléséből származnak, hanem sokkal inkább a regionális egyenlőtlenségekből.

Bóhm Antal

JEGYZETEK

¹ *Márkus István*: Az ismeretlen főszereplő – a szegényparasztság. Valóság, 1980/4. 13–39. old.

² Id. mű, 24. old.

³ Például: *Berend T. Iván*: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1968. Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1974.

⁴ Vö.: *Berkovits György*: Világváros határában. Szépirodalmi Könyvkiadó 1976.

⁵ Vö.: *Bóhm Antal–Pál László*: Bejáró munkások. A Társadalomtudományi Intézet kiadványa, 1979.

⁶ *Andorka Rudolf*: A magyar községek társadalmának átalakulása. „Gyorsuló idő” sorozat. Magvető Könyvkiadó 1979. 51. old.

⁷ Id. mű 58–59. old.

⁸ Vö. az alábbi táblázattal

NEM MEZŐGAZDASÁGI PROLETÁR (SZÁZALÉKBAN)

Munkáscsoport	1890	1910
Ipari munkás és bányász	36,0	50,7
Kereskedelmi munkás	4,6	5,8
Közlekedési munkás	4,0	7,5
Közforgalmi munkás	3,0	3,7
Napszámos (mezőgazdaságon kívüli)	16,6	11,0
Házicseléd (mezőgazdaságon kívüli)	32,6	19,7
Egyéb	3,2	1,6
Összesen	100,0	100,0

Laczkó Miklós: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. Kossuth Könyvkiadó 1968. 12. old.

⁹ *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálóinak alapvonalai. Marx–Engels Művei 46/1. 175. old.

¹⁰ Erről bővebben lásd *Bóhm Antal*: A középrétegek helye a társadalomban. Kossuth Könyvkiadó 1974.

¹¹ *Márkus István*: Id. mű, 23. old.

¹² Ezzel kapcsolatban lásd *Halay Tibor*: A társadalmi struktúra kutatásának főbb kérdései hazánkban. Társadalmi struktúránk fejlődése. I. köt.; *Bóhm Antal–Kovács Ferenc*: Hat évtized. A magyar társadalom szerkezetének átalakulása. Társadalomtudományi Közlemények, 1979/1. sz.; *Kolosi Tamás*: Társadalmi szerkezetünk fejlődésének várható tendenciái. Társadalomtudományi Közlemények, 1977/1. sz. és a cikk kapcsán kibontakozó vitát a Társadalomtudományi Közlemények későbbi szá-

maiban; *Kovács Ferenc*: Az osztályok közeledésének néhány problémája. Társadalmi Szemle, 1979/6. sz.; *Mód Aladárné*: A társadalmi szerkezet változásának néhány tendenciája. Társadalmi Szemle, 1980/1. sz.; *Orbán Sándor*: A munkásság és a szövetkezeti parasztság közeledésének problémái. Társadalomtudományi Közlemények 1978/4. sz., valamint a Társadalmi struktúránk fejlődése című idézett kötetek tanulmányait.

¹³ Vö.: *Andorka Rudolf*: Id. mű, 81–83. old.

¹⁴ Vö.: Gazdaság, település, társadalomszerkezet. Társadalmi struktúránk fejlődése. II. kötetének tanulmányait.

¹⁵ *Kovács Ferenc*: A munkásosztály politikai ideológiai műveltségéről és aktivitásáról. Kossuth Könyvkiadó 1976. 23. old.

¹⁶ *Kovács Ferenc*: Az osztályok közeledésének néhány problémája. Id. mű, 43. old.

¹⁷ *Kovács Ferenc*: Id. mű, 43. old.

¹⁸ Vö. *Kulcsár László*: Adalékok a falun élő ipari munkásréteg kialakulásához (1848–1945).

A Politikai Főiskola Közleményei, 1979/3–4. sz. 102–125. old.

¹⁹ *Kulcsár László*: Id. mű, 123. old.

²⁰ *Bóhm Antal–Pál László*: Bejáró munkások. Id. mű, 223. old.

²¹ *Márkus István*: Id. mű, 35. old.

²² Területstatisztikai Évkönyv, KSH 1979. 26. old.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÉS A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ ÚJ,
KÖZÖS KIADVÁNYA

PAPP ZSOLT

*A válság filozófiája
a konszenzus
szociológiájáig*

370 oldal Megvásárolható a Kiadó megyei és kerületi kirendeltségein
Ára: 37,— Ft. és a könyvesboltokban.

A vita főbb kérdéseinek összefoglalása

(Szerkesztőségi zárszó helyett)

A tudományos életben, az elméleti folyóiratokban indított viták jelentős részének nem az a célja, hogy egy adott témakörben mintegy „lezárja” az egymásnak ellentmondó nézetek, érvek összecsapásának folyamatát, a vita – az érvek, álláspontok feltárásával, markáns megfogalmazásával – egyúttal a további kutatómunka feladatait jelzi. Folyóiratunkban Juhász Pál: Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről című tanulmányának¹ közlése és a témában kibontakozott vita anyagainak közreadása² is kettős célt szolgált. Egyrészt a mezőgazdasági termelőszövetkezetek dolgozóiról, összetételükről meglevő ismeretek bővítését, másrészt lehetőséget kívántunk ezúttal is biztosítani az egymástól eltérő vélemények kifejtésére, ütköztetésére. Úgy véljük, hogy a vitaindító tanulmány és a hozzászólások mindkét értelemben hoztak eredményeket.

A vita nemcsak a Juhász Pál tanulmányában, hanem az egyes hozzászólók vitacikkeiben kifejtett kérdésekre is kiterjedt. A felvetődött problémák, a vita tematikájának folyamatos szélesedése és mélyülése igazolta a téma aktualitását, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel és a bennük dolgozókkal foglalkozó kutatások szükségességét.

A mezőgazdaságban, illetve a szövetkezetekben dolgozókat illetően több vonatkozásban is kifejeződött a vitában résztvevők egyetértése. Lényegében minden hozzászóló abból az alapállásból indult ki, hogy a mezőgazdaságban végbement fejlődés átalakította dolgozóinak összetételét, arculatát; ennek következtében pedig bemutatásukhoz, jellemzőik felméréséhez, mozgásuk nyomon követéséhez már nem

¹ Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 2. sz.

² Lengyel Zsuzsa: Néhány gondolat a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak mobilitásáról (Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 3. sz.)

Zsarnóczai Sándor: A mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak strukturális helyzetéről (Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 4. sz.)

Komló László: Van-e parasztosztályunk? (Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 2. sz.)

Simó Tibor: Osztálykülönbségeket differenciálnak-e a szocialista gazdasági szervezetek? (Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3–4. sz.)

Halmi Péter: A szövetkezeti tulajdon strukturális szerepe az iparosodó mezőgazdaságban. (Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3–4. sz.)

Böhm Antal: A társadalmi ártétegződés alanyai. (Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3–4. sz.)

elegendőek, illetve nem kielégítőek a korábban alkalmazott formulák, szükség van a kategóriák bővítésére és további pontosítására.

Mind a vitaindító tanulmány, mind a hozzászólások szerzői teljes mértékben egyetértettek abban, hogy a mezőgazdaság és a benne végzett munka jellegének átalakulása következtében a mezőgazdaság a többi népgazdasági ághoz hasonlóan „nyitottá” vált, olyan értelemben is hasonult hozzájuk, hogy nemcsak munkaerőt „kibocsátó” szerepe van, hanem „befogadó” is; ez a vonása egyformán érvényesül minden szektorában, a szövetkezetekben nem kevésbé, mint az állami gazdaságokban és kombinátokban. A mezőgazdaságba beáramló munkaerő jelentős része pedig – mint ahogy ezt többen is alátámasztották a vita során – nem, illetve zömében nem a pályakezdőkből toborzódik, hanem különösen az úgynevezett ipari szakmákkal rendelkezők nagy része más népgazdasági ágban eltöltött évek után, már felnőtt fejjel lép át a mezőgazdasági vállalatokhoz. Ugyancsak egyetértettek a vitában hozzászólók azzal a megállapítással is – és ezt a vitaindító tanulmány komoly erényének értékelték –, hogy a szövetkezetekben dolgozók belső rétegződésében az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítani az egyes rétegek mobilitási lehetőségére – és valószínűsítésére –, hiszen e lehetőség érzékelhető hatással van egyes csoportok magatartására, érdekeik érvényre juttatásának eszközeire és hatékonyságára. (Ez megnyilvánul a szövetkezetekhez kötődésük erősségétől kezdve jövedelmük nagyságának alakulásáig több tényezőben.)

Az eszmecsere két kérdéscsoport körül bontakozott ki. Az egyik vitatéma a szövetkezetek dolgozóinak csoportosítása – és részben ezzel is összefüggésben – a dolgozók szövetkezeten belüli foglalkozásváltása, belső mobilitási lehetősége és gyakorlata volt.

Juhász Pál tanulmánya kapcsán elsősorban a szövetkezetekben dolgozók csoportosítása és az ennek alapján végzett értékelésből levont következtetések³ váltottak ki vitát. (Hasonlóképpen felvetődött a szövetkezeti dolgozóknak a nyitótanulmányban bemutatott különböző szempontok szerint összeállított tagolódási sémáival⁴ kapcsolatban is – elsősorban a csoportokban szereplők összetételének hiányaira rámutató – néhány kifogás.) A fő gondot – a vitázók⁵ szerint – az képezi, hogy a nem megfelelő csoportképzés következtében (amelyben elmosódnak, illetve eltűnnek a képzettség és az ágazat szerinti különbségek, továbbá a tagok és alkalmazottak sem különülnek el semmilyen vonatkozásban stb.) különböző arculatú és nem együtt, nem egy irányba mozgó csoportok kerültek azonos kategóriába. Ennek következtében pedig kétségbe vonható a korösszetétel alakulásával kapcsolatban levont következtetések egész sora is.

Részben ehhez – a dolgozók csoportosításának gondjaihoz – kapcsolódik a szövetkezeti dolgozók mobilitásának tényével, illetve mértékével kapcsolatban jelentkező véleménykülönbség is. Az egyik álláspontot képviselő⁶ szerint a foglalkozási szerkezet átalakulása a munkaerőpiac közvetítésével megy végbe, e folyamatban a szövetkezeten belüli foglalkozásváltás szerepe elhanyagolható mértékű, a munkaszervezeti egységek lényegében megmerevedtek; az ezzel vitázó másik állásfoglalás⁷ a foglalkozási szerkezet átalakulása egyik döntő tényezőjének tekinti a szövetkezeti

³ Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 2. sz. 68–69. old.

⁴ Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 2. sz. 78–80. old.

⁵ Lengyel Zsuzsa és Zsarnóczai Sándor.

⁶ Juhász Pál és Halmai Péter.

⁷ Lengyel Zsuzsa.

dolgozók belső mobilitását, amely az ágazatok közti mozgásban és a szakmai – szak-képzettségi – struktúrában végbement.

A vita nagyobb részben a szövetkezetekben dolgozók társadalmi csoportként való értelmezésével, fogalmával kapcsolatban indult meg, majd a szövetkezet, a szövetkezeti tulajdon tartalmának értelmezéséhez jutott el.⁸ Ezt a tényt – úgy véljük, nem alaptalanul – a vita egyik legfontosabb momentumának tekinthetjük.

A most lezajlott vitában is – mint az e témával korábban foglalkozó kutatások és viták szinte mindegyikében – felvetődtek kifogások, ellenérvek a szövetkezetekben dolgozók elnevezésében szereplő „paraszt” szó használatával szemben. Felmerült a parasztság múltbeli rétegződésének értelmezésével kapcsolatban (rétegekről vagy önálló osztályokra bomlott társadalmi csoportról van-e szó?) is néhány gondolat.⁹

A mostani véleménycsere során – mint általában az e kérdéssel foglalkozó kutatások, viták folyamatában szinte minden esetben – megoszlottak a vélemények a szövetkezetekben dolgozók társadalmi csoportként történő értelmezésében. Az e kérdéssel foglalkozók egy része¹⁰ osztályként értelmezi e társadalmi csoportot (vita köztük a „paraszt” szó használatán kívül az önálló osztályérdekek tényleges és teljes kibontakozása, érzékelhetősége és érvényesítési lehetőségei és eszközei kérdésében jelentkezett, mások¹¹ vitatják a szövetkezeti tulajdon osztálykülönbséget létrehozó szerepét, sőt ennek megfogalmazásától is féltik a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket, nehogy ezen az alapon valamiféle korlátozás lépjen fel velük szemben.

A most lezajlott vita, a hozzászólások világossá és egyértelművé tették – a korábbi véleménycserékkel összehasonlítva talán még inkább felhívták a figyelmet arra –, hogy e kérdésben továbblépni és a mezőgazdasági szövetkezetekben dolgozók csoportjának társadalmi helyét megfelelően értelmezni csak a szövetkezeti tulajdon – és ennek kapcsán az érdekviszonyok – tartalmának, lényegének az eddigieknél mélyebb megértésén keresztül lehetséges.

A szövetkezeti tulajdonról vallott nézetek – és ez e vita folyamatában is egyre nyilvánvalóbbá vált – szorosan kapcsolódnak a szocialista tulajdon általános felfogásához, az e téren jelentkező nézetkülönbségekhez; ez nem is lehet másképpen, hiszen a szövetkezeti tulajdon tartalma szükségképpen az állami tulajdonnal összehasonlítva körvonalazható. Az állami tulajdon tartalma, a tulajdonosi pozíció realizálódásának folyamata, a dolgozók tulajdonos mivoltának érvényesülése, mindezek dinamizmusa viszont – mint köztudott – a napjainkban szélesen folyó viták témáját képezi az ország gazdasági, társadalmi és politikai struktúráját és működési mechanizmusait vizsgáló kutatók körében.

Lényegében a most lezajlott vitában is megfogalmazást nyert két egymással szemben álló felfogás. Egyik oldalról¹² a szövetkezeti tulajdont az állami tulajdontól elkülönítő, attól fontos vonásokban eltérő saját jellemzőkkel rendelkező csoporttulajdonként értelmezik; a másik álláspontot képviselők véleménye szerint¹³ viszont

⁸ A vita Zsarnóczai Sándor hozzászólása nyomán – mely Juhász Pál tanulmányának egy megállapítására reagálva foglalkozott e kérdéssel – bontakozott ki; a vitában a továbbiakban véleményt nyilvánítók elsősorban erre a hozzászólásra reagáltak egyetértő vagy vitázó állásfoglalással.

⁹ Komló László.

¹⁰ Zsarnóczai Sándor és Komló László.

¹¹ Simó Tibor és Halmi Péter.

¹² Zsarnóczai Sándor és Komló László.

¹³ Simó Tibor és Halmi Péter.

az állami és szövetkezeti tulajdon közti különbség csak jogi aspektusból értelmezhető, a gazdasági szervezetek alapításának jogi oldalát képezi,¹⁴ illetve mivel a vélemény szerint a dolgozók konkrét tulajdonosi léte általában a termelő kollektívák szintjén realizálódik, a szövetkezetet – lényegét illetően – azonosnak tekinti az állami vállalattal.¹⁵ Mindebből következően gyökeresen eltér a két nézetet vallók állásfoglalása a szövetkezeti tagságot, a tagsági viszonyt illetően is: egyik oldalról a dolgozók jellemzőit tekintve fontos tényezőként tekintik és kezelik, másik oldalról kizárólag jogi kategóriának értelmezik.

Ez az alapvető kérdésben megmutatkozó eltérés természetesen egy sor egyéb kapcsolódó témában is vitához vezetett a hozzászólók között. (Ilyen például a szövetkezeti dolgozók érdekképviselőinek rendszere, a TOT feladatkörének, tevékenysége tartalmának értelmezése.¹⁶)

A szocialista tulajdon – ennek kapcsán a szövetkezeti tulajdon – lényegének, tartalmának jobb, valóságosabb megértése és bemutatása – mint ezt a mi vitánk is tanúsítja – további elmélyült, több oldalú kutatómunkát igényel. Az eszmecsereben – véleményünk szerint – több olyan nézet hangzott el, vélemény került megfogalmazásra, mely további vitára készítet, a publikált megfogalmazások egy részével szerkesztőségünk sem ért egyet. Azonban úgy véljük, hogy a felvetődött kérdések tisztázása messze túlmegy a folyóiratban folytatott vita keretein, ezért további vitacikkeket nem közlünk.

A vita feltárta azokat a kulcskérdéseket, amelyek kutatása a további évek feladata, s melyekben az újabb tudományos eredmények elősegíthetik társadalmunk egészének, benne a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek, a szövetkezeti dolgozók társadalmi helyének az eddigieknél még pontosabb megismerését.

¹⁴ Simó Tibor.

¹⁵ Halmai Péter.

¹⁶ Komló László és Simó Tibor.

A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon

(Célok, tervek, feladatok, elképzelések egy társadalomtudományi főirány indulásakor)

A társadalom struktúráját, az adott társadalom keretei között élők életmódját, tudatának alakulását hosszú idő óta sokan kutatják. Az évek során eredmények, következtetések, megállapítások születtek; alapvetőek, lényegesek, nélkülözhetetlenek, de soha nem abszolút végeredmények. Megfogalmazásuk pillanatában újabb és újabb gondolatokat vetettek fel, kiindulóponttá váltak a továbblépéshez, alapot jelentettek a megismerés további szakaszához.

Valahol itt tartunk most mi is. A címben szereplő kutatási főirány *A társadalmi struktúra és a szocialista tudat alakulása Magyarországon* című tárca-szintű főirány továbbfejlesztését jelenti. Az ennek során szerzett tapasztalatok mellett más jelentős kutatási irányok elméleti és módszertani eredményeire is támaszkodunk. A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete, a szocialista tudat alakulása, a szocialista életmód, a pártosság, népiség, realizmus időszerű kérdései olyan kutatási témák voltak, amelyeket a jelen főirány közvetlen elődeinek tekinthetünk.

Az elmúlt időszakban a fenti kutatások néhány jelentős tudományos eredményhez jutottak; többé-kevésbé kiépült a témák kutatási bázisa és jó alapok termelődtek a további kutatómunkához. Az egyes irányok zárótanulmányainak mindegyikében megfogalmazódott a folytatás szükségessége és igénye.

Így a struktúrakutatásokkal kapcsolatban rámutattak, hogy célszerű a kutatások további erőteljes koncentrációja és a vizsgálatok programozottságának növelése. Nagy figyelmet kell fordítani a társadalmi struktúra kutatásával kapcsolatban felmerülő kérdések tisztázására, folytatni kell az ezek körül kialakult tudományos vitákat, törekedve arra, hogy azok a szocialista társadalmi valóság minél mélyebb megismerésén, a marxizmus elvi alapjain bontakozzanak ki.

A szocialista tudat fejlődésének vizsgálata számos megoldásra váró elméleti és empirikus feladatot tett világossá; megteremtette az alapot a további rendszeres, intenzívebb és körülhatároltabb kutatások számára.

A szocialista életmód alakulása szakadatlan folyamat, amelyben sokszor merülnek fel olyan problémák, zavarok, amelyeket nem mindig lehet évekkel előre kiszámítani. Éppen ezért az életmód kialakítását szolgáló politikának folyamatos, tudományos kutatásokon alapuló elemzésekre kell támaszkodnia. Ebből következik, hogy szükséges az életmód-kutatások folytatása.

Szerkesztőségünk elhatározta, hogy a jövőben rendszeresen fórumot biztosítunk induló kutatási programoknak, menet közbeni értékeléseknek és kutatói beszámolóknak. Ennek keretében kerül sor egy most induló országos kutatási főirány koncepciójának ismertetésére.

Az eddigiekben folytatott vizsgálatok tapasztalatai alapján megfogalmazódott tehát, hogy feltétlenül célszerű és szükséges a témába tartozó kutatások erőteljesebb koncentrálása, a kutatások közötti kapcsolatok és információáramlás eddigieknél hatékonyabb biztosítása, a különböző témákban folyó kutatások eredményeinek kölcsönös hasznosítása; a társadalmi struktúra, az életmód és a tudat kutatása során együttesen felvetődő problémák közös vizsgálata és elemzése. Ugyanakkor az is tisztázódott, hogy mindegyik témában felvetődnek olyan speciális problémák, amelyek ezek relatív önállóságából adódnak. A társadalmi struktúra alapvető fejlődési tendenciái csak közvetetten függenek össze az életmód és a tudat fejlődésével. Az életmódot befolyásoló gazdasági, települési, egészségügyi és intézményi feltételek ösztársadalmi – réteghelyzettől független – hatással is érvényesülnek. A társadalmi tudat kognitív és regulatív szerepe, az egyes tudatformák működése a társadalmi szerkezethez és életmódhoz képest relatíve önállóan is alakul. A négy korábbi kutatás során megfogalmazódott az értékelméleti, értéksszociológiai kutatások folytatásának igénye. Az értékek, az értéksszerkezet a társadalmi tudat egészén belül is olyan sajátos szférát alkotnak, amely egyfelől a társadalmi tudat különböző formáihoz (erkölcsi értékek, művészeti értékek stb.), másfelől osztályokhoz és rétegekhez, harmadrészt pedig az életmód reguláló, szabályozó tényezőihez kapcsolódnak. Ugyanakkor ezen négy kutatási terület együttműködésén és koordinációján túl célszerűnek látszik a társadalmi rétegződésnek az életmód, a tudat, az értéksszerkezet rétegspecifikus elemeire koncentrált együttes kutatása is.

Hozzá tartozik mindehhez, hogy az elmúlt időszakban kialakultak a társadalmi struktúra, az életmód és a tudat vizsgálatának önálló kutatási bázisintézményei, ezeknek országos koordinációja,

amelyeket a jövőben is célszerű fenntartani, a különböző témák komplett és koncentrált kutatását lépcsőzetesen, a már kialakult feltételek bázisán és néhány jól megválasztott témára összpontosítva megvalósítani.

Tehát a jelenlegi helyzet nemcsak igényli, hanem egyben lehetővé is tette, hogy a következő mintegy tíz évben országos kormánysszintű főirány alakuljon ki a témában.

A Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság a főirány hosszú távú tervkoncepciójának és középtávú tervtanulmányának kidolgozására Előkészítő Bizottságot bízott meg. A tervkoncepció javaslatát a TKB 1979. november 9-i ülésén jóváhagyta, majd az átdolgozott hosszú távú tervkoncepciót és a részletesen kimunkált tervtanulmányt – melyen jelen tanulmány is alapul – 1980. március 12-én megvitatta és azokkal egyetértett. A főirány hosszú távú tervtanulmányát a Magyar Tudományos Akadémia a Tudománypolitikai Bizottság elé terjesztette, amely egyetértett *A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon* című főirány indításával. A jóváhagyásra a Minisztertanács elé terjesztett hosszú távú tervkoncepció elfogadása után bekerült az Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervbe.

A Magyar Tudományos Akadémia Főtitkára létrehozta a főirány Koordináló Tanácsát, amelyben a kutatást irányító szakemberek mellett helyet kaptak a kutatásban, illetve a felhasználásban érintett főhatóságok és más hatóságok képviselői is.

A főirány olyan kutatási keretszerkezetté jött létre, amely koordináltan és egyeztetetten, de viszonylag önállóan működő kutatási irányokat fog egybe:

1. sz. kutatási irány: A társadalmi struktúra alapvető fejlődési tendenciái (bázisintézmény: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet).

2. sz. kutatási irány: Az életmód változása és az életmódot befolyásoló tényezők (bázisintézmény: MTA Szociológiai Kutató Intézete).

3. sz. kutatási irány: A társadalmi tudat megismerő és szabályozó szerepének alakulása (bázisintézmény: MTA Filozófiai Intézete).

4. sz. kutatási irány: Értékek és értékviszonyok (bázisintézmény: ELTE Szociológiai és Esztétikai Tanszék, MM Művelődéskutató Intézete).

5. sz. kutatási irány: A rétegződés, az életmód és a tudat rétegspecifikus elemeinek longitudinális vizsgálata (intézményközi kutatás a Koordináló Tanács közvetlen irányítása alatt).

A FŐIRÁNYRÓL HOSSZÚ TÁVON

Célkitűzések és koncepciók, feladatok és lehetőségek

A kutatások eddigi eredményei alapján jelenleg nem látszik reálisnak a főirány egészére egyetlen központi koncepció megfogalmazása, központi cél kitűzése. A kutatások célkitűzéseinek koncepcionális kereteit az egyes kutatási irányoknak megfelelően kell megfogalmazni. Az első öt év tapasztalatai és eredményei alapján a második ötéves periódusra való felkészülés idején kell majd megvizsgálni a kutatási célok koncentráálásának lehetőségét.

Ugyanakkor az Előkészítő Bizottság már most is megfogalmazott néhány olyan követelményt, amelyeket a főirány keretében érvényesíteni kell. A leíró, állapotlemező, vagyis jobbra statikus megközelítést egyre inkább párosítani kell a *dinamikus elemzésmóddal*; az *állapotváltozások* – s nem az egymást követő állapotok – megragadásával a kutatásnak a kölcsönhatás, a kölcsönös meghatározottság mozzanatát kell kiemelni; a struktúra, a tudat és az élet-

mód szakadatlan egymásba játszásait, kölcsönös meghatározottságait kell vizsgálni, nem feledkezvén meg természetesen a „túlsúlyos mozzanatról”.

Szorosabb kapcsolatra van szükség az *elméleti* és az *empirikus* jellegű kutatók között. Már az empirikus kutatások megtervezésénél nagyobb figyelmet kell fordítani azok alapvető elméleti és metodológiai kérdéseinek a tisztázására. Ugyanakkor az elméleti általánosításoknak nagyobb mértékben kell támaszkodniok az empirikus felmérésekre. Ennek feltétele, hogy az empirikus felmérések az adott téma szempontjából legfontosabb kérdésekre térjenek ki; kellően célirányosak, megbízhatóak, értékelhetőek és összehasonlíthatóak legyenek; az adatok összegyűjtése és feldolgozása idejében történjen. A felmérések ütemezését úgy kell tervezni, hogy egy hosszabb kutatási ciklus kezdetén azok összehangoltan induljanak be, így összesített adataik azután a ciklus lezárása előtt idejében rendelkezésre állnak.

A diszciplináris kutatási szemlélet semmiképpen sem megszüntetendő, de jóval energikusabban kell egybekapcsolni az érintett tudományágak metszéspontjaiban találkozó, komplex tematikus elvvel; az „egymást szakadatlanul keresztező párhuzamosok” modelljével. A komplexitás ez esetben a már említett kölcsönös meghatározottsági elv érvényesítését jelenti (a strukturális mikro- és makrováltozások leképeződése a tudatban s az életmódban, illetve ez utóbbiak visszahatása és „bennléte” a struktúra mozgásainak szabályozásában stb.). Mindennek komoly elméleti és fogalmi nehézségei vannak, amelyek mindeddig nem kaptak kellő figyelmet. (Pl. az életmód-kutatásban a szükséges elemzések híján a szociológia, az axiológia, a pszichológia, a közgazdaság, a művelődéstudomány és a döntésekhez legközelebb álló politikatudomány stb. nyelvzetének, fogalomkészletének használata inkább eklektikus zavarokhoz, mintsem

valódi integrációhoz vezethet.) Itt is alá- húzzuk az elméleti-történeti és az empirikus kutatások egybekapcsolódásának fontosságát, de nehézségeit is.

Ebből ered, hogy az egyes konkrét kutatásoknak egyre inkább azonos terepen, azonos populáción kell folyniuk, vagyis módszertanilag is lehetővé kell tenniük az intenzitás és a komplexitás növekedését a heterogén, extenzív – egymásra nem vonatkoztatható – adatok, vizsgálatok, felmérések szaporítása helyett. Ott, ahol ez a szoros egybekapcsolás nem lehetséges, a kutatásokat legalább néhány alapvető mutató vonatkozásában összehasonlíthatóvá kell tenni. Ennek érdekében a standard mutatók (pl. társadalmi réteghelyzet, iskolai végzettség, lakóhely stb.) olyan rendszerét kell kidolgozni, amelyet a főirány keretei között folyó minden kutatás – esetleg egyéb rendszerek mellett – köteles alkalmazni. E mutatórendszer kidolgozására ad hoc munkacsoport jött létre.

A módszertani és a terep-, valamint a populáció-koncentráció már említett szempontja mellett célszerű az alábbiakkal is számolni: a témakörben folytatott eddigi kutatásokban igen nagy szerephez jutottak – s ez nem feltétlenül értékkitélet, hanem gyakorta technikai-kutatási kényszer is – a statisztikai makroelemzések és az elkülönült réteg- és csoportvizsgálatok (értelmiség, ifjúság, munkások, tsz-tagok stb.). Az utóbbiak kapcsán szóvá kell tenni azt a nehézséget, hogy egy-egy társadalmi csoport természetét, jellegzetességeit és mozgásirányát (akár struktúráról, akár tudatról vagy életmódról beszélünk) önmagában és elszigetelten vajmi kevésbé lehet felderíteni. Egy társadalmi csoport csak a társadalmi viszonyrendszerek egészében, s a többi csoporthoz, réteghez fűződő viszonyában ragadható meg; főként akkor, ha valóban dinamikus szempontok és változási tendenciák érdekelnek bennünket. Ezért – nem tagadván a réteg- és csoportvizsgálatok fontosságát –

azt kell hangsúlyoznunk, hogy főként olyan kutatási kérdésfeltevésekre és objektumokra volna szükség, amelyek nem elvont szociológiai kategóriákhoz és azok logikai-elméleti viszonyaihoz közelítenek, hanem az emberek valódi tevékenységi központjaihoz, érintkezési és cselekvési viszonyaik „sűrűsödési pontjaihoz”. Vagyis ahhoz, amit az emberek hétköznapi tudata és tényleges viszonyrendszere be- és átfog. Hogy mik ezek a „sűrűsödési pontok”, azt külön meg kell vizsgálni. Meglehet, hogy a munkahely típusai, a lakóterületi szerveződés módjai, a szabadidő-övezetek, a társadalmi-politikai cselekvés szervezetei, a hobby-alakulatok és más alakzatok egybekapcsolhatók a strukturális elemzés fogalmaival és szempontjaival is.

A kutatásban különösen fontos szempontként kell érvényesíteni az átfogó döntések, tudatos politikai és társadalmopolitikai akciók, tervszerű cselekvések hatásainak sokoldalú nyomon követését, „beépülésüket” a társadalmi folyamatokba. Ezt a szempontot még módszertani oldalról is érdemes mérlegelni. A 10 évre tervezett kutatásoknak természetesen nem lehet közvetlen feladata czekeken a területeken konkrét cselekvési program részletes kimunkálására, csupán egy ilyen program *elméleti és módszertani feltételeinek* a megteremtése. Ehhez kérdésként és feladatként kell megfogalmazni a kutatás számára: a vizsgált területen az elkövetkező időszakban milyen szükségyszerű és előrelátható folyamatokkal kell számolni; milyen mértékben és milyen irányban tudjuk ezeket a folyamatokat befolyásolni; az alapkérdésekben milyen alternatív döntések lehetségesek, ezeknek melyek a feltételei és következményei más területekre; milyen eszközök állnak rendelkezésre a meghozandó döntések végrehajtásához.

A nyolcvanas évek végére időszerűvé válik átfogó formában is megvizsgálni, hogy mennyire haladtunk előre az MSZMP 1975-ös programnyilatkozatá-

ban megfogalmazott célok megvalósításában. Az adott kutatási témában is szükséges tehát, hogy ebből a szempontból *áttekintsük és mérlegre tegyük* a programnyilatkozat elfogadása óta eltelt egy-másfél évtized fejlődését, egybevetve azt az eredetileg kitűzött célokkal, feltárva ugyanakkor azokat az új problémákat, nehézségeket vagy lehetőségeket, amelyeket a programnyilatkozat nem látott előre.

Általában is kívánatos növelni a kutatásban a prognosztikai elemek szerepét. Sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem járhatunk el úgy, mintha valóságunkban csupán spontán folyamatok érvényesülnének: valójában az egyik legfontosabb elméleti és gyakorlati probléma éppen annak megközelítése, hogy miként fonódnak össze a mai magyar valóságban a tervszerű-szándékolt cselekvések és a spontán (vagy csak a központi akarathoz mérve spontán) változások, illetve folyamatok.

A társadalmi szerkezet kutatásának egyik alapvető célja az elkövetkező évtizedben annak a tisztázása, hogy társadalmunkban hogyan, milyen mértékben és ütemben halad előre az *osztályok közzeledése és az osztály jellegű különbségek csökkentése*. Ebből a szempontból elsősorban a munkásosztály és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti dolgozók, illetve a fizikai dolgozók és a szellemi dolgozók viszonyának alakulása igényel különös figyelmet. A vizsgálatnak ki kell térnie arra, hogy milyen sajátos formákban és milyen ütemben megy végbe ez a folyamat, milyen tényezők gyorsítják vagy lassítják azt. A nyolcvanas évek végére reálisnak tűnik annak a kérdésnek a tisztázása is, hogy milyen további feltételei vannak az osztálykülönbségek teljes megszűnésének, és ezek a feltételek Magyarországon mikorra jöhetnek létre.

Kiemelten kezelendő a *munkásosztály* fejlődésének és helyzetének, a szocialista társadalomban játszott szerepének a ku-

tatása. A munkásosztály extenzív növekedése már a heveses években megállt, nem számolunk ilyen növekedéssel a nyolcvanas években sem, sőt bizonyos területen a munkásosztály létszámának csökkenése várható. Ugyanakkor még viszonylagosabbá válnak a határok a munkásosztály és a többi dolgozó réteg között. A munkásosztály társadalmi szerepe azonban nem csökken, hanem növekszik. Ez nem a létszámtól, nem az osztály egyértelmű statisztikai határaitól függ, hanem elsősorban a munkásosztály minőségétől, termelőmunkájától, társadalmi és politikai aktivitásától. Ezért a munkásosztály kutatásában a hangsúly nem a munkásosztály létszámának alakulására, határainak pontos kijelölésére esik, hanem az összetételében, belső szerkezetében, magatartásában végbemenő folyamatok, változások mélyebb elemzésére. Hogyan asszimilálódnak a munkásosztályba került rétegek? Milyen új tartalmi jegyekkel gazdagodik a munkásosztály a szocialista társadalomban? Hogyan fejlődnek a munkásosztály kapcsolatai más rétegekkel? Hogyan tanúskodik a munkásosztály megváltozott helyzete társadalmi magatartásában és aktivitásában? A munkásosztály-kutatásnak vállalkoznia kell a nyolcvanas évek végére egy összefoglaló monográfia megírására a magyar munkásságról, amely felölelné az 1945–1985-ös időszakot.

A *falusi társadalom* kutatása továbbfejleszhető egyrészt az egész kelet-európai térségben folyó hasonló kutatások nemzetközi integrálódásával, másrészt a hazai kutatásoknak egy használható falutipológia kidolgozására való orientálásával. Ehhez azonban a falusi társadalom kutatásának ki kell terjednie a mezőgazdasági nagyüzemek és falvak informális struktúrájának vizsgálatára is, valamint az eddigieknél szorosabban együtt kell működnie a regionális, a településhálózati stb. irányú kutatásokkal. A falusi társadalom különböző kérdé-

seinek kutatásában feltétlenül meg kell őrizni a történeti (agrártörténeti) kutatások részvételét. Vizsgálni kell a parasztság történelmi útját, választ kell adni olyan kérdésekre, mint a termelőszövetkezeti parasztság strukturális helye, mai és jövőbeni tendenciái.

Az *alkalmazotti réteg* kutatásától elvárható, hogy 1990-re elméletileg is tisztázza e réteg strukturális helyét (ha van), vagy mutassa ki azt, hogy nincs ilyen réteg, s ezt jelzi maga a homályos elnevezés is.

Az *értelmiség*-kutatás továbbfejleszhető egyrészt az 1985-ig nem kutatott rétegeknek a vizsgálatával, másrészt célul tűzhet ki egy monográfikus összegezést az 1970 és 1990 közötti két évtized magyar értelmiségéről.

A kutatás fontos feladata annak a feltárása is, hogy milyen *nem osztály jellegű társadalmi különbségek* találhatóak társadalmunkban és azok hogyan alakulnak a következő évtizedben. Nem elégedhetünk meg ezeknek a különbségeknek egyszerű regisztrálásával, hanem meg kell kísérelni az okok és a törvényszerű tendenciák feltárását is. Mennyiben történelmi eredetűek ezek az okok (megoldatlan örökölt szociális problémák, a fejletlenség vagy egyenlőtlen fejlődés következményei stb.), s mennyiben függenek össze a szocialista társadalom működési mechanizmusával (anyagi ösztönzés, áru- és pénzviszonyok)? Milyen arányban kapcsolódnak ezek a társadalmi különbségek a végzett munka mennyiségéhez és minőségéhez, illetve más, a munkától független tényezőkhöz? A társadalmi különbségek milyen területeken és milyen feltételek mellett jelentenek pozitív mozgatóerőt? Vannak-e olyan társadalmi különbségek, amelyek túlnyomóan negatív irányban hatnak? Milyen lehetőségeink vannak a társadalmi különbségek tudatos szabályozására, növekedésük, illetve csökkenésük befolyásolására?

Az *elméleti kutatás*, az 1985-ig elvég-

zett empirikus kutatásokra, valamint a KGST-országok vonatkozó szakirodalmának feldolgozására támaszkodva, részint monográfikus ábrázolást tűzhet ki célul, részint a folyó empirikus kutatások számára használható elméleti hipotéziseket, prognózisokat fogalmazhat meg. A *történeti kutatás* részint befejezhető (amennyiben egyáltalán egy korszak történeti kutatása befejezhető) a 20. század első felében végbement magyarországi strukturális átalakulások vizsgálatát, részint kiterjedhet az 1962-ig, illetve 1968-ig terjedő időszakokra.

A *tulajdonviszonyok, a munkamegosztás és a technikai fejlődés struktúraalakító szerepének kutatása* továbbfejleszhetőnek tűnik olyan irányba, mint az egész munkaszervezet és a TTF egyes főbb elemeinek a struktúraalakulásban betöltött szerepének vizsgálata és prognosztizálása. Kívánatosnak tűnik a kiegészítő gazdasági tevékenységek és jövedelem-átcsoportosulások elméleti tisztázása; az empirikus kutatásnak pedig – remélhetőleg – feladata lesz a szóban forgó szféra később kifejlődő, társadalmilag ellenőrzött, az egyéni és a társadalmi érdekét a maiaknál jobban egyeztető formáinak vizsgálata. A jövedelmek és életkörülmények statisztikai vizsgálata folytatódik, várhatóan az adatfelvétel megbízhatóságának fokozódása mellett.

Végcredményben tehát az 1990-ig terjedő időszak végére mind a hazai strukturális fejlődés *alapkérdéseiről*, mind a struktúra *alapelemeiről* egész sor *összefoglaló* monográfikus feldolgozás látszik tervezhetőnek. A részkutatások egyre inkább kiterjednek az egyes rétegek munka- és életkörülményeinek, életmód-elemeinek teljességére, s ezzel egymást, illetve a jelenleg más irányokban folytatott kutatásokat is gazdagítják. Ez átfogó képet ad társadalmunk szerkezetéről.

A gazdasági fejlődés az 1970-es évekre olyan életkörülményeket biztosított a magyar népesség nagyobb része számára,

hogy központi kérdéssé vált: miképpen élnek az emberek javuló anyagi életfeltételeikkel. Ez a kérdés aktuális marad a nyolcvanas években is, még ha a fejlődés le is lassul, és esetleg egyes területeken a hetvenes évekhez viszonyítva korlátozódnak is a választási lehetőségek.

- A hetvenes évek kutatásai rámutattak arra, hogy az életmód jellegzetességei még az életfeltételek kedvező alakulása esetén sem függenek kizárólag a tudati szféra fejlettségétől; a gazdasági-társadalmi fejlődésben mutatkozó egyenlőtlenségeknek is lényeges szerepük van abban, hogy a fejlődő szocialista gazdasági és társadalmi viszonyok ellenére a szocialista normákkal ellentétes magatartási formák tapasztalhatók az emberek mindennapi viselkedésében.

Külön problémaként jelentkezett a hetvenes években a népesség azon kisebb hányadának életmódja, amelynek életkörülményei elmaradtak az általános fejlődéstől, és a tudati szférában is olyan lemaradás jellemezte őket, ami valószínűtlenné teszi, hogy saját erejükből képesek legyenek felzárkózni, még akkor sem, ha az általános fejlődés dinamikusan alakul.

A fenti problémák meghatározzák a nyolcvanas évek *életmód-kutatásának* fő teendőit. Elsősorban vizsgálni kell az *életkörülmények* alakulását, különös tekintettel azon összetevőkre, amelyek a hetvenes évek tapasztalatai szerint a maguk területén túl is zavarólag hatottak, mint például a *lakásbelyzet* vagy az *egészségi ellátás* problémái. Ezen vizsgálatok egy átfogó, az összefüggéseket hangsúlyozó koncepció keretében zajlanak majd, állandó figyelemmel arra, hogy az egyes tényezőknél mutatkozó lemaradások, zavarok milyen más tényezők változásával függhetnek össze, és milyen más területekre hathatnak ki. Másodsorban kiemelt helyet kell kapni a kutatásban a *hátrányos belyzetű csoportoknak*, mert az e csoportokhoz tar-

tozók esetében az egyes tényezők súlya, a tényezők közötti összefüggések szabályszerűségei is eltérően alakulhatnak, mint a népesség többségénél. A harmadik cél a *tudati szféra szerepének tisztázása az életmód alakulásában*, oly módon, hogy a kutatás az anyagi és tudati szféra közötti állandó kölcsönhatás folyamatából induljon ki.

A fenti célok meghatározzák az elkövetkező 10 év életmód-kutatásának fő irányát. Az ezen irányba haladó tudományos munkák azonban az első öt évben néhány tényezővel különleges súllyal foglalkoznának; így az árpolitika szerepével az életmód alakulásában, a lakásvizonyokkal, az egészségügyi problémákkal stb., míg a következő öt év konkrét feladatai majd az életmód 1981 és 1985 közötti alakulásának és az ezen időszak alatti kutatások eredményeinek figyelembevételével fogalmazódhatnak meg.

A *szocialista tudat* kutatásában mind az egyoldalú normatív, mind pedig a szűk empirikus megközelítést egyaránt el kell kerülni. A kutatásnak a reális társadalmi tudatból kell kiindulnia, azt kell „feltérképeznie”, s ezen az úton haladva kell megtalálni azokat az új tartalmi jegyeket, amelyek a szocialista tudat sajátos minőségét alkotják. A szocialista tudatot nem valamiféle ideális mintaként kell megfogalmazni, hanem mint az egész társadalom szocialista fejlődésének belső követelményét és eredményét. A szocialista tudat vegytiszta formában társadalmunkban ma nem található meg, de megtalálhatóak azok a szükségszerű tendenciák, objektív társadalmi igények, amelyekből a szocialista tudat számos vonása folyamatosan kifejlődik. Ezeknek a tendenciáknak a feltárása, általánosítása és tudatosítása a tudatvizsgálatok legfontosabb feladata. Megoldásuknak előfeltétele, hogy reálisan ítéljük meg a társadalmi tudat valóságos állapotát, feltárjuk mindazokat a gyakran ellentmondásos külső és belső hatásokat,

amelyek az egyes osztályok és rétegek tudatát érik, differenciáltan elemezzük a szocialista tudat kifejlődését segítő és akadályozó tényezőket. A kutatásnak ugyanakkor az is feladata, hogy felkutatassa és kidolgozza a széles értelemben vett tudatformálás lehetőségeit és aktív eszközeit is.

A szocialista tudat fejlődése Magyarországon című Agitációs és Propaganda Bizottság által kiemelt kutatás keretében 1976 és 1980 között folytatott vizsgálatok a társadalmi tudat fejlődésének több fontos résztendenciáját tárták fel. Bár nem lehet lemondani arról az igényről, hogy a kutatások a társadalmi tudat egészének lényegi fejlődéstendenciáit is megragadják, bebizonyosodott az, hogy a korábbi széles tematikájú, sokirányú vizsgálatok helyett célszerűbb néhány kiemelt területre összpontosítani a figyelmet. A korábbi főirány elsősorban a mindennapi tudat területén jutott el eredményekhez, s csak kisebb mértékben foglalkozott nagyobb szellemi objektívációknak a társadalom életében és fejlődésében játszott szerepével. Mindezt figyelembe véve indokolt, hogy a jelenlegi periódusban a nagyobb szellemi objektívációk, vagyis a *társadalmi tudatformák* kerüljenek a figyelem középpontjába.

A társadalmi tudatformák mint viszonylag önálló objektívációk belső szervező elvei és szerkezeti elemei nem vezethetők le közvetlenül a társadalom rétegződéséből. Ezért a társadalmi tudatformákra irányuló kutatásokban az extenzív empirikus módszerek mellett fokozott jelentősége van az elméleti elemzésnek. A tudat rétegspecifikus jellemzőinek empirikus vizsgálatára jelenleg elsősorban a politika és a vallás, illetve az érték tudat esetében lehet törekedni. Főként e területeken nyílik lehetőség az életmód- és a struktúrakutatásokkal való közvetlen együttműködésre is.

A szocialista tudat fejlődése Magyarországon című főirány zárótanulmánya

ugyanakkor egy sor olyan kérdést is megfogalmazott, amelyek a kutatások közben merültek fel, s amelyek megválaszolása a további kutatások feladata. Emellett 1979-ig nem zárult le, folyamatban van több kutatás. A korábban felmerült kérdések, a társadalmi fontosság és a rendelkezésre álló kutatói kapacitás együttes mérlegelése alapján a jelen kutatási periódusban a társadalmi tudatformák közül a tudomány, a politikai tudat, az erkölcs és a vallás fejlődésének vizsgálatára kerül sor, méghozzá úgy, hogy e vizsgálatok tekintetbe vegyék egyfelől a társadalmi érdekek és szükségletek, másfelől az értékek rendszerének alakulását. E vizsgálatok alapján ellenőrizzük a társadalmi tudat struktúrájára és funkcióira, valamint a szocialista tudat specifikumára vonatkozó, az előző tervidőszakban kidolgozott elméleti hipotézisek helyességét.

Mindezek alapján a kutatásnak az a célja, hogy az interdiszciplináris megközelítés keretében elméleti-filozófiai, empirikus szociológiai és pszichológiai eszközökkel feltárja a tudomány, a politikai tudat fejlődésének főbb tendenciáit, a vallási tudat szerveződését, kognitív és regulatív szerepét.

A tudomány és a társadalmi megismerés kutatásának célja az, hogy vizsgálja a tudomány szerepének változásait a társadalmi-politikai döntések megalapozásában, helyét a tudatformák rendszerében; a marxizmus klasszikusai tudományelméleti örökségének elméleti rekonstrukciójával, a szocialista országok kutatási eredményeinek felhasználásával és a modern polgári tudományelméletek kritikai elemzésével kísérletet tegyen marxista tudományelméleti-módszertani koncepció felvázolására, elsősorban a társadalomtudományok metodológiája terén.

A politikaelméleti kutatások feladata a marxista politikaelmélet alapvető kategóriáinak tisztázása a marxista politikaelméleti örökség feltárásával, a modern

politológiai irányzatok elméleti paradigmáinak kritikai elemzésével. Másrészt e kutatások feladata a szocializmusbeli politikai tudat szerkezetének, funkciója fejlődésének, konkrét történelmi sajátosságainak (ezen belül a magyar nemzeti tudat karakterisztikáinak) vizsgálata; a politikai tudat helyének és szerepének elemzése a társadalmi tudat dinamikus egészében annak más formáihoz képest, az azt meghatározó feltételrendszer változásával, fejlődésével kölcsönhatásban.

A *köznapi politikai tudat* elméleti és empirikus vizsgálatának alapvető célja az, hogy feltárja a köznapi politikai tudat fejlődését meghatározó tényezőket, a politikai tudat – magatartás – aktivitás viszonyát a szocializmusban, másrészt a legitimitáció és az identitás szintjét a mai magyar társadalom különböző rétegeinél.

A *jogtudat*-vizsgálatok célja az állampolgárok jogtudatának, a köznapi jogtudat társadalmi kölcsönhatásainak, a jog és erkölcs viszonyának, valamint annak feltárása, milyen hatást gyakorol a jogalkotás és a jogalkalmazás társadalmunk különböző rétegei jogtudatának fejlődésére.

A *valláselméleti* kutatások célja a második világháború utáni nemzetközi és hazai teológiai irányzatok kritikai elemzése, a vallás mai politikai, erkölcsi és ideológiai szerepének tisztázása, a tudományhoz, a művészethez és a filozófiához való viszonyának komplex vizsgálata, az egyházak és szekták társadalmi bázisának, politikai tevékenységének, szerepének és hatásának elemzése. Tovább folyik a vallásosság mai formáinak, a szekularizáció és ateizáció rétegspecifikus fejlődéstendenciáinak feltárására irányuló empirikus szociológiai és pszichológiai vizsgálat.

Szorosan kapcsolódik a társadalmi struktúra, az életmód, a társadalmi tudat kutatásához az a téma, amelyben a társadalom különböző rétegeinek, csoportjainak *értéktermelését* és *értékírá-*

nyultságát vizsgáljuk, elsősorban a kultúra, a művészet és az erkölcs vonatkozásában. Mindhárom előző kutatással érintkeznek, mert *rétegspecifikusan* és az *életmódba* ágyazottan is vizsgálja az érték jelentkezését, megvalósulását, és mert az értékelméleti nézőpont a *társadalmi tudat* kutatásában is hasznosítható.

Mindháromtól elkülönül abban, hogy vizsgálódásai középpontjába az *értéket* állítja. Jóllehet, az elmúlt évek kutatásaiban és vitáiban történtek kezdeményezések ebben az irányban, mégis az érték kategória elméleti kidolgozatlansága és az értékvizsgálatok módszertani gondjai jellemzik a helyzetet. A marxista társadalomtudomány és kultúraelmélet számára különösen fontos az érték kategória további kutatása és az eredmények szintetizálása.

Az *erkölcsi tudat* elméleti kutatásai az erkölcsi tudat szocializmusbeli szerkezetével, az erkölcs tényleges szabályozó szerepével, a politika és az erkölcs, a vallás és az erkölcs viszonyával foglalkoznak. Az erkölcsi tudat vizsgálatában kiemelkedő szerepe van a *munka-erkölcsre*, a *munkára* mint társadalmi értékre, a munkához való viszonyra és a munkacikölcs alakulásának társadalmi feltételeire vonatkozó kutatásoknak. Az elkövetkező 10 éves időszakban fokozni kell az emberi kapcsolatok kultúrájára, az értéktermelő és értékközvetítő csoportok funkciójára vonatkozó kutatásokat.

Az *esztétikai értékvizsgálat* 10 éves programja során azt kell elérni, hogy megközelítsük a műelemzés és a kritikai munka egységesebb fogalomhasználatát, azokat a kategóriákat, amelyek orientálni képesek a hetvenes-nyolcvanas évek művészeti termelését. Az életmód-változással bekövetkezett érték szemléleti átalakulásokra támaszkodva törekedni kell a művészetekhez való új viszony megragadására, a közművelődés hatókörének bővítéséhez hatékonyabban alkalmazható, korszerűbb fogalmi és

intézményes eszközök kialakítására. Az összképből ki kell derülnie, hogy a hetvenes évek művészi alkotásai, produkciói, irányzatai milyen mélységben, tudatformáló jelenléttel élnek a társadalmi szellemi fogyasztásban.

A társadalmi struktúra, életmód és tudat témák *integrált és koncentrált kutatását elsősorban a társadalmi rétegződés vizsgálatára kell alapozni*. A társadalmi rétegződéssel foglalkozó hazai kutatások egyik alapproblémája ugyanakkor, hogy nem rendelkezünk egy olyan rétegződési modellel, amely társadalmunk mai differenciáltságát megfelelően visszatükrözné és kifejezné. Ez a probléma nemcsak a rétegződés-vizsgálatoknál, hanem egyéb szociológiai, statisztikai felvételeknél is gondot jelent. Így a legkülönbözőbb kutatások ad hoc rétegződési modelleket használnak, ami szinte lehetetlenné teszi az összehasonlítást.

A leggyakrabban használt rétegződési modell az 1960-as évek elején alakult ki, és a munkajelleg szerinti főcsoportok elvére épül. Ez a modell születése idején jelentős előrelépést jelentett, és ismereteink szerint érdemben ma sem haladtak túl. Ugyanakkor jó néhány konkrét kutatás rámutatott hiányosságaira, és az eltelt közel két évtizednek a társadalmi rétegződést módosító folyamatait sem képes visszatükrözni.

A hetvenes években, elsősorban a KSH gyakorlatában, kísérletek történtek egy új rétegződési modell kidolgozására. Ez a modell az osztályszerkezet lényegi vonásait is ki akarta fejezni. Végül lényegében egy olyan hibridhez vezetett, amely az osztálykategóriák lényegi elemeit statisztikai besorolásokká transzformálta, viszont a rétegződést, társadalmunk reális differenciáltságát az előző modellnél is kevésbé tudta csak kifejezni. A KSH Népeségstatisztikai Főosztályának és *A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete* című kutatási főirány tématanácsának kezde-

ményezésére 1979 nyarán kidolgozták *A társadalmi osztály- és rétegtagozódás javasolt módosítása* című javaslatot, amely bevezetése esetén mind a két előbb említett modell rekonstruálását lehetővé teszi, azoknál finomabb szerkezetű és valósabb adatgyűjtést tesz lehetővé, az említett problémákat azonban nem oldja meg.

A jelenlegi helyzethez még hozzátartozik, hogy az elmúlt másfél évtized kutatási eredményei alapján ma már viszonylag bőséges ismeretekkel rendelkezünk arról, hogy egyes tényezők miként differenciálják társadalmunkat, de ezen tényezők összefüggéséről, egymást erősítő és gyengítő kapcsolatáról még alig van képünk, és ez is nehezíti egy valós – a különböző tényezők differenciáltságát egy metszetben jól kifejező – rétegződési modell kidolgozását.

Mindezek alapján mind tudományos, mind gyakorlati szempontból rendkívül *fontos cél* egy olyan *rétegződési-modell* kidolgozása, amely

- jól kifejezi társadalmunk reális differenciáltságát;
- minél több differenciáló tényező (az úgynevezett „kemény adatok” mellett életmódbeli és tudati ismérvek) fontos jellemzőit aggregálja;
- visszatükrözi ezen tényezők belső kapcsolatrendszerét;
- lehetőség szerint minimalizálja a modell réteg-elemeinek számát és így áttekinthető;
- nemcsak statikus leírást tesz lehetővé, hanem alkalmas a társadalmi struktúra főbb mozgásfolyamatainak feltárására is;
- alkalmas mind a szociológiai kutatások egyfajta standardizálására, mind a társadalmi tervezés, a szociálpolitika, a statisztikai megfigyelések céljaira.

Ez a rétegződés-modell a továbbiakban alapját képezheti mind az 1985 és 1990 közötti kutatásoknak, mind a struktúra, életmód és tudat vizsgálatok integrációjának és koncentrálásának.

Ugyanakkor az ötödik kutatási irány keretében a második öt évben megismételt vizsgálatokkal idősoros összehasonlító adatbázist is ki kell alakítani.

E kutatási irány nemcsak tartalmilag – a struktúra, életmód, tudat problematika integrált kezelésével –, hanem *módszertanilag és kutatásszervezetileg is eltér az előző négy kutatási iránytól.* Európában egyedülálló módon egy közös mintarendszeren folytat longitudinális vizsgálatokat, amelyek adatbankszerűen különböző típusú feldolgozásokat tesznek lehetővé.

Szervezeti kérdésekről

Az 5. kutatási irány keretében nemcsak a struktúra, tudat és életmód-kutatások közvetlen tematikai, tartalmi összekapcsolására kerül sor, hanem egy lényegében egységes mintarendszeren alapuló felvételsorozat segítségével adatbankot is létrehozunk. Ez az adatbank lehetővé teszi, hogy a többi kutatási irány számára információkat nyújtsunk. Az adatbank létrejöttével párhuzamosan fokozódó mértékben kell megteremteni annak lehetőségét, hogy az egyes kutatási irányok, illetve résztémák számára speciális igényeiknek megfelelő és speciális bontású részadatok is szolgáltatathatók legyenek.

A főirány keretében az adatbankon és adatszolgáltatáson túl biztosítani kell az egyes kutatási irányok munkálatairól való kölcsönös és rendszeres információt. Maximálisan törekedni kell a kutatások kereszthasznosítására, tehát arra, hogy az egyik kutatási irányban folyó kutatások eredményei más irányokban is felhasználásra kerüljenek.

A főirányon belüli együttműködés és koordináció *szervezeti* biztosítékait az alábbi módon teremtjük meg.

A kutatási főirány irányítását a Koordináló Tanács mint tudományos főszervező végzi. A Koordináló Tanács feladatai

közé tartozik: a kutatási tervtanulmány kidolgozása, a főirány keretébe tartozó kutatások terveinek elfogadása és a végrehajtás ellenőrzése; a főirány képviselő felsőbb szerveknél és a nemzetközi fórumokon; az egyes kutatási irányokért felelős bázisintézmények ez irányú munkájának összehangolása, a kölcsönös információáramlás és a kutatások kölcsönös hasznosításának biztosítása, a kötelező kutatási előírások rögzítése; a kutatási irányok főbb eredményeinek elfogadása; a tartalmi koordinációt elősegítő elméleti ülések biztosítása; a Programiroda működtetése és felügyelete.

A Koordináló Tanács rendszeresen – évente legalább két alkalommal – ülésezik. A Koordináló Tanács elnökből, titkárból, valamint a kutatást irányító szakemberek mellett a kutatásban, illetve a felhasználásban érintett főhatóságok és más hatóságok képviselőiből áll.

A Magyar Tudományos Akadémia Főtitkára a következő személyi összetételű Koordináló Tanácsot nevezte ki:

Elnök: Halay Tibor

Titkár: Kolosi Tamás

Tagjai: Almási Miklós, Bartha Barnabás, Berend T. Iván, Boros Sándor, Buza Márton, Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa, Gatzó Ferenc, Hanga Mária, Gyenes Antal, Huszár Tibor, Illés János, Kelemen János, Kovács István, Kovács Ferenc, Kulcsár Kálmán, Lick József, Lukács József, Pach Zs. Pál, Pataki Ferenc, Szabolcsi Miklós, Szecskő Tamás, Szentpéteri István, Szorcik Sándor, Timár János, Vitányi Iván, Wirth Ádám, Zoltai Dénes.

A Koordináló Tanács felügyelete mellett Programiroda működik, amelynek operatív vezetését a Koordináló Tanács titkára végzi. A Programiroda feladata a kutatási irányok együttműködésének operatív biztosítása, a kutatási irányok

kutatásszervezői segítése, közös dokumentáció és esetleges közös adatbank kezelése, a főirány keretébe tartozó közös publikációk realizálása, a kutatási feltételek egyes elemeinek biztosítása, a főirány finanszírozási ügyeinek intézése.

A társadalmi struktúra, életmód és tudat alakulása Magyarországon című főirány rendszerintézménye az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete; minden egyes kutatási irány önálló bázisintézményre épül. Az egyes kutatási irányok közvetlen vezetését és belső összehangolását a kutatási irányok Munkabizottsága végzi; a Munkabizottságok vezetőit és tagjait a Koordináló Tanács első ülésén ötéves időtartamra megbízta. A kutatási irányokon belül a résztémákra Központi Kutatóhelyet jelölnek ki, amely az adott téma kutatásának irányítója és gondoskodik a téma kutatásában részt vevő összes kutatóhely munkájának egyeztetéséről és összehangolásáról.

A főirány Koordináló Tanácsa pályázatot hirdetett az összes hazai társadalomtudományi kutatóhely számára. Ezzel az a célunk, hogy a koncentrált kutatások mellett lehetőséget biztosítsunk más kutatók és kutatóhelyek bekapcsolódására; a szervezett programban részt vevő kutatói koncepcióktól eltérő elgondolások, koncepciók és kutatási eredmények felszínre kerülésére, a főirányban való megjelenésére és hasznosítására.

A Koordináló Tanács központi információs Bulletin ad ki, amelyben a főiránnyal kapcsolatos legfontosabb tartalmi és szervezeti kérdésekről folyamatosan tájékoztatja a részt vevő kutatóhelyeket, az érintett tárcaikat, valamint a kutatások legfontosabb felhasználóit.

A főirány egyezteteti tevékenységét a főirány kutatásaiban érdekelt – a kutatásokban részt vevő kutatóhelyeket felügyelő – tárcaikkal, illetve főhatóságokkal. A főirány a kutatások koordinálása érdekében kapcsolatot tart más kormány- és tárca szintű kiemelt kutatások-

kal. A kutatói kapcsolatokért az egyes kutatási irányok felelősek.

A magasabb tudományos célok realizálásában növekszik a kutatások nemzetközi összehangolásának és a nemzetközi összehasonlító vizsgálatoknak a jelentősége. A szocialista országok tudományos akadémiái közötti sokoldalú együttműködésben a főirány együttesen képviseli a területéhez tartozó témákat. A további két- és több oldalú nemzetközi együttműködésben a kutatási irányok bázisintézményei, illetve az egyes kutatóhelyek vesznek részt.

Az elmúlt időszak tapasztalatainak okulva a főirány finanszírozási rendszere úgy szerveződik, hogy a főirány keretébe tartozó kutatások finanszírozása részint a kutatóhelyek saját költségvetéséből történik, részint központilag biztosított alapból, amit nem közvetett módon, hanem központilag biztosítanak a főirány számára. A felhasználás szempontjából az előző évi megtakarítás a következő évre átvihető. A központi alapból származó támogatás egy részét a Koordináló Tanács (Programiroda) önállóan kezeli, részint saját fenntartási költségeként, részint a főirány átcsoportosítható tartalékalapjaként. A tartalékalapot a Koordináló Tanács a kutatási irányok bázisintézményeivel egyeztetve használja fel.

A FŐIRÁNYRÓL KÖZÉPTÁVON (1981–1985)

A szocialista társadalom struktúrájának alakulására vonatkozó – az 1976–1980-as tervperiódusban az Agitációs és Propaganda Bizottság által kiemelt – kutatások egyik fő következtetése az volt, hogy az 1980-as években a strukturális fejlődés fő tendenciájává a magyar társadalom alapvető osztályainak és rétegeinek közeledése vált. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy sok jelentős társadalmi különbség továbbélése és ke-

letkezése ma már egyre inkább nem az alapvető osztályok és rétegek között figyelhető meg, hanem ezeken belül is.

Az eddigi kutatások ugyanakkor csak jelezni tudták a strukturális homogenizálódás és differenciálódás új összefüggésének sok jelentős tényezőjét, így a regionális különbségek, az alapvető településtípusok, a technikai és munkamegosztási változások, a kiegészítő gazdasági tevékenység során végzett munka és az itt keletkező jövedelmek, a mobilitás egyes jelenségeinek struktúraalakító szerepét. Nem emelték ki eléggé, illetve csak valószínűsítették, ezért nem fejlesztették a társadalomirányítás számára gyakorlatilag felhasználható végeredményig azt a megállapítást, hogy az osztályok és társadalmi rétegek közeledésének fő színterei az ipari üzemek, illetve a falvak, a vegyescsaládok, és jellegzetes képviselői az érettségizett munkások, a művezetők, a nem értelmiségi szellemi dolgozók, illetve a vállalatoknál dolgozó mérnökök és közgazdász értelmiségiek.

A társadalmi struktúra alapvető tendenciáit kutató (1. számú) irány részben új, részben az előző tervperiódusban indított és az 1981–1985-ös tervperiódusban befejeződő empirikus kutatások és elméleti elemzések alapján egy több kötetes monográfiát készít elő.

A monográfia mint több kutatás összefoglaló végterméke tartalmazná a strukturális fejlődés elméleti problémáinak és közvetlen – 20. századi – előzményeinek összegezését, az osztályok és rétegek helyzetének leírását a nyolcvanas évek első felében; a struktúraalakulás fő tényezőinek elemző leírását; a városi és falusi strukturálódás fő színtereinek, valamint az osztályok és rétegek közeledésében főszerepet játszó kiemelt rétegeknek az ábrázolását.

1976 és 1980 között kiemelt kutatási feladat volt az *életmód* vizsgálata, a magyar népesség életmódjában jelentkező tendenciák kutatása, valamint azon

tényezők feltárása, amelyek a szocialista ismérvek erősödését és elterjedését gátolják. A tervidőszak végére lényeges megállapításokat tettünk a vizsgálatok nyomán, azonban az életmód vizsgálata semmiképpen sem tekinthető befejezettnek. Az életmód alakulása szakadatlan folyamat, amelyben állandóan fölmerülnek előre nem látható fordulatok, az előre kijelölt célok elérését akadályozó jelenségek.

A fentiek alapján az 1981-től kezdődő időszakban ezen kutatási irány (2. számú) keretében folyó kutatások célja a változások vizsgálata. E változások között kiemelt helyet foglalnak el azok, amelyek tudatos gazdaság- és társadalmpolitikai intézkedések következményei. Ezekkel kapcsolatban a kutatás feladata annak figyelése, hogy ezen intézkedések hatása mennyiben felel meg az előzetes elképzeléseknek az életmód vonatkozásában; milyen mellékhatásai, az életmód egyéb területére kisugárzó következményei vannak. Ezen kérdéseket megválaszolandó vizsgálatok alapján 1985-ben egy monográfia készül el.

További célja a kutatásoknak, hogy a *társadalmi tudat*-vizsgálatokkal együttműködve a következő tervidőszak végére elmélyültebb elemzést adja azoknak az értékeknek és normáknak, amelyek a megfigyelt tevékenységek, magatartások alakításában szerepet játszanak, valamint a tevékenységekkel összefüggő tudati mechanizmusoknak. Ennek során választ kell keresni olyan típusú kérdésekre, mint: milyenek valójában az emberek elvárásai kereső munkájukkal kapcsolatban? Hogyan értelmezzük az anyagiasság fogalmát, és melyek a megnyilvánulásai? Hogyan hat az emberek céljaira, terveire, erkölcsi értékeire az anyagi deprivaltság? Mit nevezünk „életmódmintának”, és mi a minták hatásának mechanizmusa? Melyek a lakástalanság következményei az erkölcsi értékkel kapcsolatos attitűdökre? Milyen normák élnek társadalmunkban az inter-

perszonális kapcsolatok kezelésére vonatkozóan? Mit jelent az „önkifejtés”, és melyek ennek lehetőségei a szabad idő felhasználásában?

Míg a *tudatkutatások* 1980-ban lezáruló szakasza elsősorban a mindennapi élet szintjén megragadható tudatjelenségeket állította a vizsgálódás középpontjába, a következő szakaszban a magasabb szellemi objektívációs rendszerek – ezen belül a tudomány, a politika, a vallás, a jog és az erkölcsi tudat – kutatása a cél. A vizsgálódás tárgyának természeténél fogva viszonylag nagyobb hangsúlyt kapnak az elméleti elemzések.

A kutatás fő célja, hogy hozzájáruljon a társadalmi tudat marxista elméletének továbbfejlesztéséhez, a teoretikus szintű tudatformákkal kapcsolatos elméleti kérdések tisztázásához, az egyes tudatformák hazai fejlődéstendenciáinak, egymáshoz való viszonyuk alakulásának, társadalmi funkcióik változásának feltárásához. Gyakorlati síkon a kutatás segítséget kíván nyújtani a tudománypolitika, a valláspolitikai, az értelmiségi politika előtt álló feladatok megfogalmazásához és megoldásához, a tudomány és a politika kapcsolatának elmélyítéséhez, a marxista politikai elmélet fellendítéséhez. *

Az 1981 és 1985 közötti időszakban ezen kutatási irány (3. számú) vizsgálati a tudomány, a társadalmi megismerés és az ideológiai fejlődés viszonyára, ezen belül a társadalomtudományok metodológiai problémáira, a marxista politikaelmélet alapvető kategóriáinak tisztázására, a politika, jog, erkölcs és tudomány viszonyainak vizsgálatára, továbbá a társadalom szellemi életében a szekularizáció folyamatára, ezen belül a teológiai elméletekben való tükröződésére koncentrálnak. Ezen elméleti kutatások mellett empirikus vizsgálatokra kerül sor a politikai aktivitás és magatartás, a legitimitáció és identitástudat, a nemzeti tudat, az állampolgári és jogalkalmazói jogtudat témakörében.

Az értékeket és értékviszonyokat kutató (4. számú) irány keretében folyó kutatások célja egy marxista *értékelmélet* (erkölcsi, esztétikai) kidolgozásának elősegítése, elsősorban olyan empirikus kutatások alapján, amelyek megfelelő adatbázist nyújthatnak a további elemzésekhez. Az 1981 és 1985 közötti periódusban a kutatások két területre koncentrálnak, mivel az érték általános kategóriája konkrét megjelenési formáin keresztül közelíthető meg a leghatékonyabban. Egyfelől az erkölcsi értékeket és az erkölcsi kultúrát vizsgáljuk, másfelől pedig a művészi érték termelését és elsajátítását.

A kutatások célja, hogy a távlati művészetpolitikai döntésekhez, a művészetoktatás továbbfejlesztéséhez, a kritika orientálódásához tudományosan megalapozott szempontokat dolgozzon ki, továbbá kritériumokat állapítson meg a közművelődés hatékonyságának elbírálásához. A tervidőszak végén a két fő kutatási témával kapcsolatban tanulmánykötetek jelennek meg.

A jelzett kutatási célokat komplex módszerekkel, több tudományág közreműködésével kell megközelíteni. Szükség van a történeti, elméleti és empirikus kutatási módszerek alkalmazására. Elsősorban azt kell felderíteni, hogy a nyolcvanas években a munka jellegzetességei milyen hatással vannak az erkölcsi viszonyokra, továbbá, hogy a munka erkölcsi értékelése, illetőleg erkölcsi motívumai miként befolyásolják a tényleges emberi magatartásokat, milyen súlya és helye van a munkaerkölcs szocialista normáinak a különböző társadalmi rétegek értékrendszerében. Amennyire lehetséges, fel kell dolgozni a szocialista országok munkaerkölccsel kapcsolatos kutatásainak eredményeit is. Az emberi kapcsolatok kultúrájának vizsgálatában a következő öt évben – interjúk és családmonográfiák segítségével – a család és a kortárs-csoportok értékteremtő és értékközvetítő funkciójá-

nak vizsgálatára koncentrálnak. Szociálpszichológiai kísérletek, adatfelvételek, eszmetörténeti kutatások segítségével kíséreljük meg a nemzeti azonosság-tudat, az előítéletek és sztereotípiák képződési folyamatát nyomon követni.

A művészeti értékek termelése és fogyasztása területén elsősorban az elmúlt húsz év magyar művészeti fejlődésének és recepciójának elemzésére, a reklám és az öltözködés kultúráközvetítő elemeinek empirikus vizsgálatára, az esztétikai befogadás tipológiájának kidolgozására és a művészi forma elméletének és szociológiai meghatározottságának kutatására koncentrálnak a következő öt évben. A rétegződés, az életmód és a tudat rétegspecifikus elemeinek longitudinális vizsgálatát (5. számú irány) az 1981 és 1985 közötti időszakban hármas célkitűzés határozza meg:

Míg az előző négy kutatási irány lényegében a korábbi négy kiemelt téma kutatásainak relatíve önálló – koordinált és egyeztetett – folytatását jelenti, az ötödik kutatási irány keretében tennénk kísérletet a rétegződés-, életmód- és tudat-kutatások integrációjának megvalósítására egyetlen kutatási folyamaton belül. Ennek megfelelően az ötödik kutatási irány vizsgálati egy olyan felvételi rendszeren belül készülne, amely a rétegződésre, a rétegek életmódjára, tudati állapotára és értékorientációira vonatkozó empirikus adatokat összehasonlíthatóvá, speciális szempontok alapján újra feldolgozhatóvá és együttes adatbázisként kezelhetővé teszi.

Ebből következően olyan adatbank kerül kidolgozásra – metodológiai és kutatásszervezési szempontból nemcsak hazai, hanem nemzetközi vonatkozásban is újszerűen –, amely az ELAR egységes mintáján több egymáshoz kapcsolódó kutatás adatait tartalmazza. Ennek előnye egyfelől, hogy megszünteti a kutatások közötti párhuzamosságot – azonos típusú adatok csak egyszer kerülnek fel-

vételre –, másfelől egy-egy egység (személy, illetve család) vonatkozásában olyan mennyiségű és minőségű adathalmazt biztosít az elemzéshez, amelyet semmilyen egyedi kutatás nem képes létrehozni. A kutatási irány keretében az egységes mintára létrehozott adatbank később további kutatások adataival bővíthető, valamint az 1982. évi kutatássorozatnak 1987-ben történő megismétlésével panelszerű, diakron kutatásokat tesz lehetővé.

Az illetéknéppen szisztematikusan gyűjtött nagy mennyiségű és ennek megfelelően részletes adatbázis lehetővé teszi a társadalmunk differenciáltságát jól leíró, a hagyományos statisztikai ismerveken túl az életmód, a tudat, az érték-választás rétegspecifikumait is figyelembe vevő *rétegződés-modell* kidolgozását. E rétegződés-modell kidolgozása jelentős előrelépést jelent társadalmunk szerkezetének megismerésében, a társadalmat differenciáló mechanizmusok feltárásában, egyúttal pedig a tudományos kutatásban, a szociálpolitikai gyakorlatban és bizonyos államigazgatási feladatok megvalósításában hosszabb távon felhasználható ismeretanyagot és adatgyűjtési rendszert nyújt.

A kutatási irány keretében folytatandó kutatások az 1980. évi népszámlálás alapján készülő 0,5 százalékos (mintegy 17 000 családra kiterjedő) ELAR mintára alapozódnak. E minta egészére 1981. negyedik negyedévében kerül felvételre a KSH adatgyűjtési rendszerében a kutatási irány munkabizottsága által kidolgozott rétegződési alapkérdőív, amely a tulajdonviszonyokra, foglalkozásra, iskolai végzettségre, szakképzettségre, a munka jellegére, a munkakörülményekre, jövedelmi viszonyokra, a lakáshelyzetre, lakókörnyezetre, egészségi állapotra, életmódra és művelődésre vonatkozó alapinformációkat tartalmazza.

A 0,5 százalékos mintából két 0,2 százalékos és egy 0,1 százalékos részminta

képezhető, amelyeken 1982 első és harmadik negyedévében önálló vizsgálatokat folytatunk. Ezen részvizsgálatok megkapják az alapvizsgálat rájuk vonatkozó – mágnesszalagon tárolt – adatait, így kutatási tervüket és kérdőíveket ezek ismeretében és felhasználásával készíthetik el. Mivel az alapadatokat már nem szükséges felvenniük, lehetőségük van mélyebb információk gyűjtésére. A részvizsgálatok megkapják továbbá az alapvizsgálat rájuk vonatkozó kitöltött kérdőíveit, és így lehetőségük van az alapinformációk újrakódolására, más szempontok szerint való csoportosítására.

Az egyik 0,2 százalékos mintán rétegződés-modell felvételre kerül sor, amely a rétegződéssel összefüggő nem statisztikailag standardizált információk gyűjtését jelenti, egy speciális induktív feldolgozás céljára. Ugyanezen mintából fogják kiválasztani a 30–35 éves nemzedék tagjait a rétegződés reprodukciós mechanizmusait vizsgáló kutatássorozat teljessé tételére. A második 0,2 százalékos mintán a társadalmi jelzőszámok kibővítését szolgáló adatfelvétel a kutatási irány céljain túl az ENSZ és a KGST társadalmi jelzőszám-rendszeréhez való kapcsolódást is szolgálja. A 0,1 százalékos részmintán az életminőség és az ér-

tékrend rétegződési összefüggéseit vizsgáló adatfelvételre kerül sor.

A mindezek alapján létrejövő adatbázis a kutatási irányhoz tartozó egyes kutatásokban kerül felhasználásra, ugyanakkor azonban egységes és integrált adatbázist is eredményez, aminek alapján 1983-tól adatok szolgáltatathatók a főirány keretébe tartozó más kutatási irányok számára is.

A főirány munkálataiban mintegy negyven kutatóhely vesz részt. Az alapos előkészítés és a sok kérdésre kiterjedő tervezés remélhetően megfelelő feltételeket fog biztosítani ahhoz, hogy társadalmi fejlődésünk néhány alapvető tendenciáját az eddigieknél jobban ismerjük meg, új kutatási eredményeink mind társadalmunk tudományos megismeréséhez, mind pedig tudományosan megalapozott alakításához hozzájárulhassanak. A főirány tudományos keretszervezet; elősegítheti, ösztönözheti a kutatásokat, jobb együttműködést és információáramlást biztosíthat a hasonló témában dolgozó kutatók között. A többi már a tényleges kutatásokon, magukon a kutatókon múlik.

Várnai Györgyi

tájékoztató

Nemzetközi Fórum '80: részvétel, öngazgatás, szocializmus

A Jugoszláv Kommunista Szövetségnek kezdeményezésére ötödik ősszel kerül sor a tengerparti Cavtatban nemzetközi kerekasztal-vitára, melyet a *Nemzetközi Fórum Tanácsa* rendez, s mely a *Szocializmus a világban* című folyóirattal kapcsolódik szorosan össze. A szocializmus politikai rendszere, a társadalmi haladás és forradalom objektív-szubjektív tényezői, a „harmadik világ” fejlődése és problémái, a részvétel, az öngazgatás kérdései állnak szintetizáló témaköröként a fórum vitáinak középpontjában. A folyóirat eddigi 21 kötete mintegy ötezer oldalon tartalmazza az elmúlt évek előadásainak és vitáinak teljes anyagát.

A megrendezett fórumok kerekasztal jellegűek. A résztvevők – ahogyan azt szervezőik az induláskor megfogalmazták – „marxista és más szocialista teoretikusok, a világ különböző országainak, mozgalmainak és irányzatainak a szocializmusért küzdő személyiségei”, de természetesen a vitákon találkozni lehet a társadalomtudományok területén működő vezető jugoszláv teoretikusokkal is. A megfogalmazott cél az adott kérdésekben az eltérő körülmények között meglevő nézetek kifejtése, közelítése és kritikai ütköztetése.

Az 1980 szeptemberében sorra került kerekasztal-vitán mintegy 60 országból kb. kétszázan vettek részt. Központi témaként a *Részvétel, öngazgatás, szocia-*

lizmus szerepelt. Ennek keretében több témakörben került sor eszmecsere-re. Ezek a következők voltak:

- a részvétel, öngazgatás történelmi és elméleti alapjai;
- a részvétel, öngazgatás eszméi és gyakorlata egyes országokban;
- részvétel, öngazgatás, gazdasági rendszer és fejlődés;
- részvétel, öngazgatás, osztályharc, politikai rendszer és intézményei;
- nézetek a részvételről, öngazgatásról.

Az a program keretében konzultáció és vitalehetőség volt a jugoszláv öngazgatási rendszer konkrét elméleti és gyakorlati kérdéseiről is.

Az alábbiakban – folyóiratunk hagyományaihoz híven, hogy az intézetünk tevékenységével kapcsolatos nemzetközi konferenciákon, üléseken elhangzott magyar fellépéseket itthon is ismertessük, dokumentáljuk – közöljük a két magyar résztvevőnek a program során, vitaalapot elhangzott előadását.

HALAY TIBOR

MUNKAHELYI DEMOKRÁCIA – RÉSZVÉTELI RENDSZER MAGYARORSZÁGON

Döntő kiindulópontnak azt tartom, hogy a dolgozók részvétele (beeszlása a döntésekbe, irányításba, ellenőrzési lehető-

sege munkatevékenysége felett) mindig konkrétan, az adott történelmi, gazdasági, társadalmi viszonyok között meghatározva érvényesül. A részvételi rendszerek csak így értelmezhetők helyesen, mert az üres absztrakciók félrevezetnek és torzítanak.

A II. világháború után a fejlett tőkésországokban előtérbe került a részvétel problematikája. Legalább négy oka van ennek: az állammonopolizmus, illetve a szupranacionális monopolizmus az elidegenedést a munkás személyéről szinte állami, sőt nemzetközi szintre emelte; fokozódott a tőkés uralkodó osztály törekvése a munkásosztály (a dolgozók) társadalmi-politikai integrálására; a termelőerők magas szintjén, a tudományostechnikai forradalom viszonyai között a hatékonyságnak, a tőke értékesülésének alapfeltétele a munkás valamilyen érdekelttsége; az osztályharctól, a szakszervezeti erőviszonyoktól stb. függően különböző jogok kivívása válik lehetővé.

Kialakultak a különféle tőkés részvételi rendszerek: a japán, francia, NSZK, amerikai stb. modell, gyakran törvényileg is szabályozva. Ezek azonban nem oldhatták fel a kapitalizmus antagonizmusát, csak az együttélés, az együttműködés – kényszerű, szükségyszerű, lehetséges – intézményrendszerét teremtik meg. Bár a munkásmozgalom, a szocializmusért folyó osztályharc szempontjából van bizonyos manipulatív szerepük (azt a látszatot kelthetik, hogy a forradalmi változások nem szükségszerűek; az osztályharcos erők megosztásával is járnak stb.), de szerepüket végül is pozitívan kell értékelni: kedvezőbb terepet biztosítanak a haladó erők harca számára, elősegítik a tömegek életkörülményeinek javítását, hozzájárulnak a munkahelyi dolgozói közösség formálásához, s enniben előremutathatnak a termelőerők társadalmisítása irányába. A lényeg az, hogy a tőkés részvételi rendszerek (az „ipari kapcsolatok rendszere” különféle formái) nem válhatnak valóságos

részvételt biztosító rendszerré, minthogy a tőkés–bérmunkás viszony kereteiben a termelési–elsajátítási, a tulajdonosi–munkavállalói funkciók egyesülése, a vállalat irányításába való valóságos beleszólás, a folyamatok feletti társadalmi kontroll nem valósulhat meg.

A munkásosztály hatalomra kerülése, s ennek alapján a társadalom szocialista átalakítása éppen ezeket a lényegi viszonyokat változtatja meg. A termelőeszközök társadalmi tulajdona, a termelés és a társadalmi folyamatok átfogó irányítása, a létrehozott javak társadalmi jellegű elsajátítása, s ezek alapján az érdekek antagonizmusának megszűnése objektív feltételrendszert hoz létre, amelyben a munkások (dolgozók) részvétele (beleszólása és kontrollja) valóságossá válhat. A szocialista viszonyokban érvényesülő érdektagozódás, a társadalmi struktúra egyenlőségi-egyenlőtlenségi viszonyai, az ellentmondások szükségessé is teszik a részvétel intézményrendszerének létrejöttét és hatékony funkcionálását. A részvételi rendszer szerves része a szocializmus politikai rendszerének, a szocialista demokrácia fejlődésének.

Úgy vélem, jogos az alapvető objektív viszonyokat ilyen általános érvényességgel megfogalmazni. Még akkor is, ha a szocializmus mai gyakorlata alapján, illetve a róla szóló felfogások következtében a konkrét rendszereket illetően gyakran éles viták vannak (például a társadalmi tulajdon formáiról, a szocialista állam szerepéről és fejlődési irányairól, a gyakorlati politikai érdekekről és intézkedésekről stb.). A helyes értelmezésnek két ugrópontja van: a tőkés és a szocialista részvételi rendszerek döntő, minőségileg más tartalma; a megoldásoknak, a fejlődési módozatoknak az adott ország múltbeli és mai történeti valóságában, a gazdasági-társadalmi viszonyok konkretságában stb. való kezelése.

Magyarországon a munkásoknak-dolgozóknak a munkatevékenységben való társadalmi részvétele (tulajdonosi, beleszólási, irányítási, döntési, ellenőrzési funkcióik) biztosítására a munkahelyi demokrácia (üzemi, szövetkezeti, hivatali demokrácia) konkrét intézményrendszerét alakítottuk ki és működtetjük. Ezt a termelőeszközök feletti uralom társadalmiasítása, a társadalmi tulajdon funkcionálása eszközének tekintjük, s egy hosszú folyamatnak, amelynek még az elején vagyunk.

A munkahelyi demokrácia rendszere kiépítésénél – a szocialista demokrácia általános alapjaira építve – a konkrét, magyarországi objektív és szubjektív körülményekkel számolunk. E szempontból legfontosabbak a következők:

– politikai rendszerünk a múltból kevés polgári demokratikus intézményt, tradíciót, szellemiséget örökölt; a Tanácsköztársaságban létrejött munkásönkormányzat nagyon rövid ideig létezhetett; a Tanácsköztársaság leverését szélsőséges, fasiszta típusú diktatúra követte; az iparban elmaradott viszonyok voltak, s a részvételnek nem alakultak ki valóságos, érdemi formái, a mezőgazdaságban a feudális nagybirtok és a kispaszti gazdaság volt jellemző;

– hazánk – három évtizedes gyors fejlődés eredményeként – ma a közepesen fejlett gazdaságú országok sorába tartozik; gazdaságunkhoz viszonyítva fejlettnak mondható fogyasztási, szociális struktúra alakult ki; külgazdaságilag nagymértékben nyitott (a nemzeti jövedelem fele a külkereskedelemben realizálódik), és a hetvenes évtized világ-gazdasági folyamatai rendkívül negatívan hatottak gazdaságunkra; az utolsó 15 évben a munkaerőhiány okozott feszültségeket; ma a gazdasági hatékonyság és egy korszerűbb termékszerkezet kialakítása a fő feladat;

– az ötvenes évek elejének túlfeszített iparfejlesztését, gazdaságpolitikai torzulásait és életszínvonalbeli hiányossá-

gait, a túlcentralizált gazdaságvezetést sikeresen túlhaladtuk, s az utóbbi két évtizedben gazdaságpolitikai elveink pozitívnak bizonyultak; 1968-ban bevezettük a gazdaságirányítás átfogó reformját, mely a terv és piac kölcsönkapcsolatára, a vállalatok nagyfokú önállóságára és érdekelttségére épül; a központi célkitűzéseket alapvetően gazdasági szabályzókkal kívánjuk biztosítani; felismerve az érdekek objektíve létező sokféleségét és a gazdasági-társadalmi ellentmondásokat, az érdekek ütköztetését, a társadalompolitikai irányításban pedig az érdekek kifejezésének és képviselésének intézményesített mechanizmusát törekszünk biztosítani;

– az érdekképviselő intézményrendszerében átfogó és jogilag garantált funkciókat kapott a szakszervezet; a társadalmunkban vezető szerepet betöltő párt politikai irányítása alatt, az állami-szakmai vezető szervekkel partner-viszonyban, önálló szervezetként működik; a gazdálkodás alapvető kérdéseivel, illetve a dolgozók munka- és életviszonyaival kapcsolatos kérdésekben széles jogkörrel rendelkezik: véleményezési, egyetértési, halasztási és vétójoggal; a szakszervezeteknek a munkahelyeken kiépített szervezeti hálózata van, anyagi eszközei és alkotmányos jogai alapján kulcsszerepet tölt be a munkahelyi (üzemi) demokráciában.

E felsorolt feltételek között értékelhető a magyar „részvételi rendszer” tartalma, hatékonysága. Az elvi célkitűzések, a szocializmus fejlődése és perspektívája általános koncepciójából következő alapelvek mellett néhány konkrét, gyakorlatias cél is megfogalmazódott működésével szemben. Ilyenek:

– Járuljon hozzá a munka, a gazdálkodás színvonalának emeléséhez, az üzem, a szövetkezet, az intézmény hatékonyabb irányításához. Elfogadhatatlannak az olyan nézetek, melyek szembeállítják a felelős vezetést, a szakszerű döntéseket a dolgozók demokratikus fóru-

maival, a munkásoknak a vállalati ügyekbe való közvetlen beleszólásával.

– Erősítse a dolgozók tulajdonosi érzetét. Az üzemi demokrácia társadalmi-gazdasági alapját a dolgozók tulajdonosi jogai képezik. A jogok és kötelezettségek egysége fejeződik ki benne, s nemcsak beleszólási, részvételi lehetőséget, de közreműködési kötelezettséget is jelent. A dolgozók, a munkások véleménynyilvánítása, a munkahelyük ügyeiben való aktív részvételük erősíti a munkafegyelmet és a szervezettséget is, sőt a különböző fórumok tudatosan felhasználhatók ennek fokozására.

– Segítse elő, hogy a munkahelyi vezetők, a társadalmi szervek jobban ismerjék a munkások, a dolgozók problémáit, többet foglalkozzanak munka- és életkörülményeikkel, kulturális és sportolási igényeikkel. Ilyen célból intézményesítettük például az üzemi jogsegélyszolgálatot.

– Jelentsen fórumot a munkások közéleti tevékenységéhez is, minthogy a dolgozók társadalmi, politikai érdeklődésének, hozzáértésének, aktivitásának legfontosabb területe éppen a saját munkahely.

A munkahelyi, üzemi demokrácia Magyarországon érvényesülő rendszere fogalmilag úgy határozható meg, mint annak biztosítása, hogy az állami vállalatok dolgozói a közvetlen és a képviselői demokrácia formái útján aktívan beleszólhassanak munkahelyük tevékenységébe, részt vegyenek a döntések előkészítésében, meghozatalában, a végrehajtás módjának kialakításában és megvalósításának ellenőrzésében. Ez a terminológia azonban nem egyértelmű a magyar közfelfogásban: előfordul, hogy egyszerűen vezetési módszernek tartják, vagy a termelés irányításába való bevonással azonosítják, vagy az állami demokrácia munkahelyi érvényesülési formájaként tekintik, vagy a vállalat egész működésével összekapcsolva értelmezik. Önmagukban a definíciós eltérések nem

okoznának problémát, de azok mögött eltérő tartalom húzódik. Tulajdonképpen csak egy-egy oldalát hangsúlyozzák az üzemi demokráciának: például az érdekviszonyok megjelentetését vagy a gazdasági vezetőknek a dolgozó kollektívától való nagyobb függőségét stb. Mindezt számba véve ki kell emelnünk, hogy a munkahelyi, az üzemi demokráciát a munkahely, a vállalat komplex tevékenységének keretében helyes felfogni. Mindazokat a szervezeteket, fórumokat, módszereket, eszközöket magába foglalja, amelyek elősegítik a dolgozóknak az ügyekben való aktív részvételét, a fegyelmezett munkához szükséges légkör kialakítását, a tapasztalatok összegyűjtését, az érdekek felszínre kerülését, ütköztetését és a társadalmi érdek irányába történő megoldásukat.

Ebben az értelmezésben, s főleg a gyakorlatban a munkahelyi, üzemi demokrácia mechanizmusában mind a közvetlen demokrácia, mind a képviselői demokrácia formái alkalmazást nyernek. Hazánkban széles azoknak az intézményeknek és formáknak a köre, amelyeket ilyen fórumoknak tekinthetünk. Az üzemi demokrácia vállalati keretének például a következőket tekinthetjük: termelési tanácskozások, munkásküldöttek vagy a munkások tanácskozásai, szocialista brigádok értekezlete, szocialista brigádvezetők értekezlete, művezetői értekezletek, törzsgárdatagok tanácskozása, újítok tanácskozása, ifjúsági parlament, fiatal műszakiak és közgazdászok tanácskozásai, műszaki konferenciák, osztályértekezletek, csoportos beszélgetések, továbbá párttaggyűlés, szakszervezeti taggyűlés, KISZ-taggyűlés, szakszervezeti tanács, szakszervezeti bizottság, szakszervezeti bizalmi és főbizalmi értekezletek, igazgatói tanács, vállalati felügyelő bizottság, munkahelyi-vállalati négyesög. Tehát nemcsak egy szervezetet vagy egyfajta tanácskozást tartunk a részvétel intézményi keretének.

Természetesen e fórumok „értékrend-

je" a munkahelyi, üzemi demokrácia szempontjából erősen differenciált: vannak alapvetőnek tekinthető formák, mások csak részben töltenek be ilyen funkciót: munkahelyenként és a témák tartalma szerint különböző formák lehetnek az üzemi demokrácia fórumai. A lényeg mindenkor az, hogy az adott forma valóságos tartalmat, lehetőséget, jogköröket tartalmazzon, s a munkások, a dolgozók érdemi részvételét tegye lehetővé.

Mínt hogy a magyar gyakorlatban működő rendszert mutattam be, ezért annak konkrét tapasztalatairól is szólni tudunk. Néhány – elsősorban gyakorlatias – kérdésre utalnék, mínt hogy a dolgozók is mindig ebben a gyakorlati, hétköznapi funkcionálásában érzékelik, értékelik, illetve művelik azt.

Az üzemi demokrácia – s más jelleggel, de általában a munkahelyi demokrácia – hatékony megvalósulásának fontos feltétele a gazdasági irányítás tökéletesítése. Mindenekelőtt a vállalat belső szerveztségének, vezetési mechanizmusának racionális fejlesztését igényli, vagyis hogy a döntések mindig azon a szinten (vállalati csúcsovezetés, üzem, műhely, brigád) legyenek, ahol az ahhoz szükséges információk és eszközök leginkább rendelkezésre állnak. De szemléleti problémák leküzdése is szükséges. Kétirányú túlzással találkozhatunk: egyesek szerint a gazdasági döntésekhez – hivatkozva a tudományos-technikai haladásra, a bonyolult piaci viszonyokra stb. – olyan széles körű szakismeret szükséges, amellyel a demokratikus fórumokon szereplők nem rendelkezhetnek; másik végletként pedig azt tekinthetjük, hogy egyesek minden kérdésben kollektív állásfoglalást szorgalmaznak, bár a döntések meghatározott köre csak is centralizáltan valósítható meg. Mindkét állásponttal szemben szükséges leszögezni: az egyszemélyi vezetés elvét és a demokratikus fórumokat nem szabad és nem lehet egymás alá vagy fölé rendelni. Az üzemi demokrácia fejlesztése és a

vállalat hatékony irányítása a kettő együttesét jelenti, s a két elem egyidejű fejlesztését követeli meg.

Az üzemi demokrácia fórumai működésének hatékonyságát döntő mértékben befolyásolja a vállalaton belüli információ rendszere. Általában az ismeretek minőségével van nálunk probléma: nem mindig a szükséges tudnivalók, s nem az igényelt közérthetőség fokán, nem elég folyamatosan jutnak el a dolgozókhoz. Fontos szerepe van a továbbképzésnek a demokratizmus szélesítése szempontjából: növelni kell a dolgozók gazdasági, szakmai felkészültségét, de a vezetők készségét, ismereteit is az irányítás demokratikus módszereiről és követelményeiről.

A munkahelyi, üzemi demokrácia érvényesülésének legfőbb tapasztalata hazánkban, hogy a kulcskérdés a meglévő fórumok nyújtotta lehetőségek tényleges kihasználása. Nálunk ma ezek csak részben, a lehetőségekhez képest kis mértékben vannak kihasználva, s minden törekvésünk ellenére sok a formalizmus. Ezért a munkahelyi, üzemi demokrácia továbbfejlesztésében legfőbb teendőnk, hogy a meglévő (és folyamatosan tökéletesíthető) formákat megtöltsük a dolgozók, a munkások minél teljesebb részvételét, aktivitását biztosító tartalommal.

A munkahelyi, üzemi demokráciával kapcsolatban külön szólni kell a szövetkezeti demokráciáról. A termelőszövetkezeti tagok önkormányzatuk keretében gyakorolják döntési, irányítási, ellenőrzési jogaikat. A szövetkezeti demokrácia bevált módszereit s mindazon vonásait, amelyek hatékonyabb gazdálkodást és tagjaik szocialista tudatának erősítését szolgálják, továbbfejlesztjük. Figyelemmel kell azonban lenni a mezőgazdaságban, a termelőszövetkezetekben végbe menő jelentős változásokra, hiszen a gépésítés nagyfokú előrehaladása, a kemizálás, a szakosított állattenyésztés, a széles körű kooperáció, a termelőszövetkezeti társulások létrejötte stb. következ-

tében a munkaszervezet és a vezetési feladatok eltérnek a korábbiaktól. Ilyen körülmények között kevésbé lehet közvetlenül, saját tapasztalatokra támaszkodva minden kérdést ismerni, véleményezni, dönteni, s előtérbe kerülnek a képviseleti demokrácia formái is (amikor a tagság a képviselőin keresztül gyakorolja jogait). Erősödnek a termelőszövetkezetek vállalatszerű működésének vonásai, s az üzemi és a szövetkezeti demokrácia jellemzői kölcsönösen hatnak egymásra.

●
A munkásoknak-dolgozóknak a munkahelyükön való társadalmi részvételéről elmondottak alapján az alábbi következtetéseket látom levonhatónak:

1. A termelőerők fejlődéséből mind fokozottabban következik a részvétel igénye, szükségessége. Szubjektív tényezőként pedig elsősorban a politikai-ideológiai integrálásra törekvés játszik szerepet.

A részvétel lehetősége és tartalma nem vizsgálható valamiféle absztrakt, morális kategóriaként. Mindenkor meghatározóak a történelmi körülmények és a gazdasági-társadalmi viszonyok, része az adott ország politikai rendszerének, üzemi viszonyainak, a demokrácia valószínűsége (s nemcsak deklarált) tartalmának.

2. A fejlett tőkésországokban a részvétel különféle és gyakran hatékony formái alakultak ki, részben a termelőerők racionális kihasználása, részben a politikai hatalom (társadalmi és üzemi) megtartása érdekében. A valószínű részvétel azonban nem valósulhat meg a „tőkésbérmunkás viszony” kereteiben. Mértéke és eredményei mindenkor az osztályharc, a munkásosztály szervezethez való függvényei.

A szocialista társadalom rendelkezik mindazokkal az objektív feltételekkel,

amelyek szükségessé és lehetővé teszik a dolgozók részvételének valószínűsítését (a termelőerők fejlesztésének szükségessége, a társadalmi méretekben szervezett termelés, irányítás és elszámítás, a társadalmi tulajdon uralma, a munkásosztály és dolgozó szövetségeinek politikai hatalma, az érdekmozgásokat kifejezni képes politikai rendszer). Megvalósulása és kiteljesedése a szocializmus alapvető fejlődési tendenciájának követelménye.

3. A szocialista országok gyakorlatában a részvétel megvalósításának eltérő intézményivel találkozunk, formáik és tartalmuk különbözőképpen realizálódnak. Történelmi, gazdasági, társadalmi, politikai viszonyaik befolyásolják azt. Ebben az értelemben is helytelen valamiféle modellként absztrakt módon kezelni a kérdést. Alapvető érdekünk a kérdésben is a mélyreható elemzés, az általános és sajátos viszonyok elemzése, a fejlődés fő mozgásirányának és a gyakorlatnak a vizsgálata, a kritika, a viták.

4. A munkahelyi (üzemi) demokrácia magyarországi rendszerének formáit és tartalmát vizsgálva a részvételnek egy szocialista országban kialakított megoldását mutattuk be. Ennek elemzéséből kitűnt:

– olyan intézményrendszer létezését jelzi, mely képes a sokféle érdekek kifejezésére, képviselésére, az érdekkülönbségek és ellentmondások ütköztetésére, ezzel az előrehaladás irányába történő társadalmi mozgásokra; ma ennek a teljesebb kibontakoztatása a célunk;

– társadalmi szerepét tekintve a hatékonyabb gazdálkodást, a tulajdonosi funkció érvényre jutását, a munkavállalói funkció racionalitását szolgálja; fontos gyakorlati problémája a felelősség, a technikai kötöttség és a beleszólás összeegyeztetése;

– a fórumoknak a vállalati komplex tevékenységbe beépülő rendszere együttesen (s nem egy intézmény) képezi a

részvételi rendszert; ezekben a képviselői és közvetlen demokrácia eszközei egyaránt érvényre jutnak;

– a munkahelyi demokrácia (mint üzemi, szövetkezeti, hivatali, nem termelő intézményi demokrácia) nemcsak a termelési (vállalati) szféra kategóriája, hanem ösztársadalmi. Ezekben is kifejeződik összefüggése a szocializmus ösztársadalmi, perspektivikus mozgásával.

SZOBOSZLAI GYÖRGY

A SZOCIALISTA ÁLLAM, AZ ÉRDEKKÉPVISELET ÉS A TÁRSADALMI ELLENŐRZÉS

Magyarországon az állami tulajdonon alapuló állam mint a demokratikus centralizmus elvére épülő, erősen központosított és tagolt központi-helyi közigazgatási szervezetrendszerrel rendelkező szervező-irányító hatalom, történelmi feladatokat hajtott végre a létrejött utáni első időszakban azzal, hogy megteremtette a szocialista ipar alapvető ágazatait, kialakította a szocialista mezőgazdaságot, a kulturális-szociális-egészségügyi hálózatot, megteremtette az alapokat az életszínvonalnak a történelemben korábban nem ismert mértékű emelésére, munkaalkalmakat biztosított az egész népesség számára, és ezáltal biztosította az egyik legfontosabb állampolgári jog, a munkához való jog érvényesülését. E feladatok teljesítésével párhuzamosan az állam kisajátította a korábbi uralkodó osztályok, rétegek hatalmát, és a proletárdiktatúra eszközrendszerén keresztül garantálta a szocialista fejlődés politikai és intézményes feltételeit.

Az állam e történelmi szerepét a munkások, a dolgozók támogatásával, a marxista-leninista párt vezetésével valósította meg, viszonylag rövid időszak folyamán. Az erősen központosított, centralizált hatalomgyakorlás, az állam funkcióinak a kiszélesedése ebben a korszak-

ban olyan szükségszerűség, amely szoros összefüggésben van a társadalom korábbi szerkezete átalakításának nehézségeivel, bonyolultságával.

Az állami tulajdonra épülő társadalmi-gazdasági intézményrendszer történetfilozófiai és általános gazdaságtudományi kérdéseivel nem kívánok foglalkozni. Annyit azonban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy az állam, az állami tulajdon túlsúlya a gazdasági rendszer alapvonásait és fő mozgási, szerveződési mechanizmusait meghatározza és még elméletileg is kizárja az ún. piaci szocializmus intézményesülését. Ez azért lehet fontos számunkra, mert az állam központi szerepére épülő szocialista formáció fogalmilag feltételezi a társadalom irányításának erős központosítottságát, és ez a körülmény nagyon fontossá válik a demokratikus érdekképviseleti és társadalmi ellenőrzési rendszer felépítése, valamint működése szempontjából.

Az elmúlt évtizedekben ezért vált a párt cselekvésének vezérfonalává a szocialista demokrácia intézményrendszerének és működési mechanizmusainak fokozatos, de következetes fejlesztése. Természetesen az állam kérdésében sem lehetnek merev dogmáink: az államnak a társadalom életében meghatározó jelentőségű központi gazdaságszervező-szabályozó szerepe nem öncél. Ebből az következik, hogy az állam szerepét és működési formáit végső soron a társadalmi szükségletek és a külső körülmények határozzák meg. Ha kell, bizonyos területeken erősítjük az állam szerepét, ha pedig a gazdasági és társadalmi fejlődést a korábbi állami szervezeti formák valamely területen akadályozzák, nem hozhatunk ott mérsékelni az állam funkcióit. Mindebből az is következik, hogy az állami tulajdon meghatározó szerepére épülő szocialista formációt a saját fejlődésünk belső szükségletei és történelmi adottságaink alapján dialektikusan ítéljük meg. Mindenesetre tudatában kell lennünk annak, hogy az állam szerepét,

központi hatalmát olyan mértékben növeli meg a tulajdonra épülő gazdaság-szervező-tervező funkció, hogy szükségessé válik a szocialista érdekképviseleti formák hatékony rendszerének kiépítése és működtetése. Úgy véljük, hogy a központi állami szervek önmagukban nem képesek az ún. osztálytársadalmi érdeket képviselni, mivel általában nem beszélhetünk a részérdekektől elkülöníthető, a priori létesült osztálytársadalmi érdekről. A tagolt állami szervezetrendszer az érdekek megjelenítése szempontjából is strukturált: az egyes ágazati és funkcionális, helyi és területi szervek más és más érdekeket jelenítenek meg és képviselnek, anélkül, hogy ezáltal általában szembekerülnének a szocialista társadalomépítés fő céljaival, irányvonalával.

Az állami szervezeten belüli érdektagság több dimenzió mentén is felvázolható: az előbbieket mellett megemlíthetjük, hogy az irányítás és szervezés, mint a munkamegosztásban elkülönült tevékenység meghatározza az ezt végzők társadalmi struktúrában betöltött szerepét. Kedvezőtlen körülmények között, nem kellő társadalmi ellenőrzöttség esetén az említett érdekek, érdekelkülönítettségi formák veszélyes bürokratikus torzuláshoz, túlnövekedéshez vezetnek. A szocialista állam tehát nem ellentmondásoktól mentes intézmény.

A polgári ideológusok egy része úgy állítja be a szocialista államot, mint egy elkülönült bürokrata, értelmiségi réteg manipulációs eszközét, mely arra szolgál, hogy egy öncélként tétélezett, erőltetett gazdasági növekedést kényszerítse nek az egész társadalomra, és ennek terheit aránytalanul osszák el a társadalom egyes rétegei között. E nézetek szerint az állam öncélúan, abszolutisztikus módon beavatkozik az állampolgárok közösségi és magánéletébe, a dolgozók tömegeit pusztán szubjektumként kezelve. E nézetek hangoztatóival szemben is fontos annak az elvi tételnek a hangsúlyozása, hogy az állami tulajdonra épülő

szocialista, lényegében véve demokratikusan centralizált állam nem zárja ki az érdekluralitást és ennek demokratikus megszerveződését.

A szocialista demokrácia intézményrendszerének kiépítése nem öncélú folyamat. Fő funkciója az, hogy minél szélesebb körben tegye lehetővé a dolgozóknak a társadalom, illetve a közvetlen környezet alakításában való részvételét, hogy a társadalom igazgatásában egyre többen aktívan vegyenek részt. A demokratikus intézményrendszer fejlesztése, a valóságos érdekkifejezésre alkalmasabbá tétele részben szükségszerűség, részben lehetőség. A mi viszonyaink között napjainkban lezárult a társadalomfejlődés egy sajátos szakasza. Ezt a periódust elsősorban a termelés állóalapjainak gyors mennyiségi növekedése jellemezte egyfelől, másfelől igen dinamikus társadalmi átrétegződés, a társadalmi struktúra viharos átalakulása. Ezek a folyamatok napjainkban lényegesen lelassultak. Előtérbe kerültek azok a szükségletek, amelyek csak a társadalmi munka hatékonyságának növelésével, az élet és a termelés minőségi jellemzőinek emelésével elégíthetők ki. E korszak feladatai már nem oldhatók meg a korábbi, ún. extenzív növekedésre alkalmazott irányítási eszközökkel. (A módosulás természetes velejárója az is, hogy az addigi tömegesen igényelt ún. „kívülről irányított” személyiségtípust fel kell váltania a gazdagabban motivált, a folyamatokban tartalmi részt vállaló személyiségtípusnak.) Ezt az igényt gazdasági téren jelezte a hatvanas évek végén a gazdaságirányítási rendszer reformja.

Elméletileg sokat léptünk előre abban a tekintetben, hogy egyre világosabban fel tudjuk tárni azokat az ellentmondásokat, amelyek részben a korábbi tőkés fejlődésből, egyes elemeinek nem végigvitt meghaladásából, részben magából a szocialista társadalmi berendezkedésből erednek. Így például elméleti téren tisztázott és empirikusan feldolgozott

kérdésnek tekinthető a szocialista gazdaság hiánygazdálkodásos – vagy pontosabb kifejezéssel: az állandó túlkeresletet intézményesítő – jellege. Az utóbbi években egyre több publikáció, empirikus elemzés jelent meg a gazdaság ciklusos jellegéről, a gazdaság intézményrendszeréről, valóságos mozgásairól. E kérdések elméleti feldolgozottsága mellett tapasztalható a gyakorlati válaszok, korrekciók megoldások gyenge hatékonysága.

Ezt nem kis részben az okozza, hogy az állami intézményrendszerre és a politikai struktúrára vonatkozó megállapítások nem mindig tartanak lépést a gazdasági ellentmondások elemzésével. Természetesen számos olyan fontos elméleti kérdés is előttünk áll, amelynél nem sikerült megnyugtató eredményt elérni. Ilyen fontos elméleti kérdésnek tartom az állam és a piac, illetve a terv és a piac kapcsolatát a szocializmusban. Bár e kérdéskomplexum körül azóta folyik a vita, amióta a szocialista átalakulás elvi lehetősége felmerült, mind a mai napig vitatottak az alapvető elméleti problémák.

Referátumom hátralevő részében azokról a demokratikus fórumokról fogok beszélni, amelyek már ma is, és a jövőben egyre inkább biztosítják az állami tulajdonra épülő szocialista formációban a demokratikus részvétel lehetőségét, a társadalom érdekviszonyainak felszínre kerülését.

Elsőként kell említenem az állami szervek ellenőrzésére, irányítására létrehozott választott képviselői szerveket, az országgyűlést és a települések lakói által választott tanácsokat. A szocialista építés első fázisában ezek a szervek a nyilvánosság és a legitimitás sokszor szimbolikus szervei voltak. Napjainkban egyre erőteljesebben fogalmazódik meg az a politikai igény ezekkel a fórumokkal szemben, hogy elsősorban az érdekképviselő és a társadalmi ellenőrzés hatékony fórumai legyenek. A fejlődés bizonyos

jelei tapasztalhatók ebben az irányban. Az országgyűlés keretében fontos szerepet kapnak az előkészítésben részt vevő bizottságok. A tanácsok gazdálkodási önállóságának növelésével párhuzamosan tapasztalható a választott testületek igényeinek határozottabb megfogalmazásaa redistribúciós elosztási viszonyokban.

A jelenlegi szervezeti és működési formák azonban valószínűleg nem elégítik ki a jövő igényeit. Hatékonyabb társadalmi részvételhez további döntési decentralizációra lesz szükség, ami együtt járhat az elosztási és tervezési mechanizmus fejlesztésével is.

Érdekképviselői rendszerünk továbbfejlesztésében fontos szerepet játszanak azok a fórumok, amelyek az állami tevékenységtől viszonylag független, autonóm státust élveznek, és fő funkciójuk egy-egy gazdasági közösség, intézményi forma érdekeinek integrálása, állam előtti képviselése. Ezek a társadalmi típusú szervek a dolgozók egy-egy rétegét reprezentálják, és elsősorban a napi, valamint a rövid távú politikai viszonyok alakulásában játszanak szerepet.

A társadalmi típusú szervek között elsőként a szakszervezeteket kell említeni. A szakszervezetek a dolgozókat, a munkásokat mint munkavállalókat képviselik az állammal, a központi állami szervekkel és a munkaadó állami vállalatokkal szemben. Lenin figyelmeztetése időtállóan bizonyult: intézményesen biztosítani kell a munkások védelmét a társadalomtól viszonylag elkülönülő állami apparátussal szemben, mert csak ez az intézmény biztosíthatja, garantálhatja azt, hogy ne támadjon szakadék az állam gazdasági politikája, törekvései és a dolgozók kívánságai, elvárásai között. Ezért van szükség arra, hogy a szakszervezeti mozgalom önállóan és hatékonyan működjön. A mi politikai rendszerünkben a szakszervezeti mozgalom mindig fontos szerepet töltött be. Az üzemi demokrácia állandó fejlesztése és a szakszerveze-

tek hatékony működésének biztosítása, jogi garanciák kiépítése jelzi azt a törekvést, hogy a dolgozók minél nagyobb részvételi lehetőséget kapjanak a vállalatok irányításában. Nálunk az állami tulajdonforma és az ebből következő állami irányítás nyomatékosan arra int, hogy politikai jelentősége van a valóságos részvételi lehetőségeknek a szakszervezeteken keresztül. Csak egy-két példát hozok fel, hogy a szakszervezetek szerepét illusztráljam. A Minisztertanács köteles a Szakszervezetek Országos Tanácsa véleményét meghallgatni minden olyan intézkedés előtt, amely a dolgozók élet- és munkakörülményeit érinti. A miniszterek ilyen esetben csak a megfelelő szakszervezetekkel egyetértésben intézkedhetnek. Vállalati szinten a szakszervezet köti meg a kollektív szerződést a vállalat vezetésével, és a szakszervezet dönt a jóléti-kulturális alap felhasználásáról. A szakszervezet egyetértése szükséges a dolgozó alapbérének megállapításához; a szakszervezeti tisztséget betöltő dolgozókat munkajogi védelem illeti meg; a szakszervezet a kifogásolható vállalati intézkedéssel szemben végső soron a bírósághoz fordulhat stb.

Természetesen az általam elmondottak elsősorban politikai-jogi lehetőségek, nem kis mértékben a szakszervezeti mozgalom érettségétől, a dolgozók tudatosságától függ, hogy mennyi valósul meg belőlük. Mint ahogyan a szocialista demokrácia sem, úgy a szakszervezeti érdekképviselő sem öncél. Létére, funkcionálására azért van szükség, mert a szocializmus, jelenlegi fejlettségi szintjén, még sok olyan vonást őriz a társadalmi munka szervezetében, amely még nem vetkőzhetett le a polgári jelleg, és nem nyerhetett eredeti szocialista vonásokat. Az állami tulajdonra épülő, hagyományos munkamegosztáson alapuló gyári forma ebbe a kategóriába tartozik, mint ahogy erre a szocialista forradalom korai szakaszában már Lenin is emlékeztetett.

A szakszervezeten kívül említést kell tenni az egyéb önálló érdekképviselői intézményekről, amelyek az állam tevékenységéhez kapcsolódnak: a szövetkezetek, a termelési ágazatoknak megfelelően, országos és területi érdekképviselőket működtetnek, amelyek a szövetségi tagság érdekeit, törekvéseit közvetítik az állam politikai szerveihez.

A különböző szervek érdektranszformációs tevékenységét abból a szempontból ítéljük meg, hogy a szocializmus építésének jelenlegi szakaszában a társadalom tagjait a társadalmi munkamegosztás különböző csoportokra, rétegekre osztja, amelyek között a különbségeket elsősorban a munkajelleg eltérései adják (fizikai, szellemi munka, irányító vagy irányított pozíciók stb.). A munkamegosztás megnyilvánul a termelési és egyéb tevékenységi területeken, az egyes régiók és települések között, a társadalom természetadta körülményei folytán.

Az állam szerepe a jelenlegi fejlődési szakaszban nélkülözhetetlen. Vita tárgyát képezi azonban az állam által gyakorolt funkciók terjedelme, és még inkább a funkciók gyakorlásának módszere. Az állam és az állam által irányított gazdaság létéből következik, hogy a társadalom vezetése, irányítása során kialakuló viszonyok politikai viszonyok, és az egyes egyén ezekhez mint állampolgár, mint egy eszmei közösség tagja viszonyul. Mivel a társadalom fejlődését csak a szocialista demokrácia állandó fejlesztése útján tartjuk elképzelhetőnek, keresnünk kell azokat a lehetőségeket, amelyek biztosíthatják az állampolgároknak, hogy a társadalom fejlődésére egyre érdemibb befolyást gyakorolhassanak. A részvételnek több szintje lehetséges, amelynek tartalmát az egyéni képességek és célkitűzések konkretizálják. Az állampolgári aktivitásnak két alapvető formája a közéleti tevékenység és a munkahelyi demokrácia.

A társadalmi fejlődés jelenlegi szakaszában az egyik markáns tendencia az

egyres társadalmi rétegek közeledése. Ez megnyilvánult több területen is: a vagyoni viszonyok általános nivellálódásában, az egyes területek fejlettségi fokának tendenciaszerű közeledésében, az életinód elemeinek, a szokásrendszerek bizonyos fokú nivellálódásában. Ugyanakkor a munkamegosztásban betöltött hely szerint a társadalom tovább differenciálódik. Ennek fontos szerepe van a társadalom fejlődésében, mivel az ismeretek egyre terjedő specializálódása azt eredményezheti, hogy a társadalmi méretű integrációs folyamatok nehezebben áttekinthetőek és kezelhetőek az egyes emberek számára. A társadalom vezetésében növekszik a szakszerűségi elemek súlya, jelentősége. A társadalomban tehát egymással ellentétes folyamatok játszódhatnak le, amelyek korántsem közömbösítik egymást. A szakmai, a munkamegosztásban megnyilvánuló differenciálódás gazdaságilag hasznos, a társadalom fejlődésének távlatait tekintve azonban ellensúlyozandó, mivel a társadalmi mobilitás ellen hat, gátolja mind az inter-, mind az intragenerációs mobilitást. Szociológiai vizsgálatok igazolják, hogy a jelenlegi társadalmi strukturálódás alapvető befolyásolója az oktatási rendszer és a családi háttér, de szerepet játszik a településstruktúra differenciáló hatása is. A társadalom fejlődése érdekében tehát elsősorban ezeket a területeket kell demokratikusabbá tenni.

A szocialista demokrácia elsősorban azt hivatott biztosítani, hogy a társadalom minden tagja reális ismereteket szerezhessen a saját szűkebb közösségének és a társadalom nagy egységeinek helyzetéről, és azok viszonyaiba lehetőségei szerint alkotó módon beleszólhasson. Ez feltételezi a nyílt, demokratikus légkört, a mi társadalmunkban is létrejövő elmentmondásokkal való szembenézést, a közös ügyek ismeretének lehetőségét. Társadalmi fejlődésünk jelenlegi szakaszában ezek a viszonyok politikai viszonyokként jelennek meg, a mi helyze-

tünkben az egypártrendszer politikai viszonyaiként. A párt állandó feladata, hogy politikáját mindazok számára nyitotta tegye, akik a társadalom szocialista fejlődésének szolgálatába akarnak állni, olykor az aktív kritika eszközeivel is. A közéleti aktivitás kibontakoztatása a szocialista fejlődés alapvető feltétele. A közéleti aktivitás az államhoz kapcsolódva, annak egyes szerveihez kötődve, esetleg azokkal szemben nyilvánul meg. El kell ismerni azt, hogy az állami tevékenység, a döntési folyamat egy strukturált társadalomban egyes csoportok érdekeinek a megfogalmazása folyamán valósul meg. Törekedni kell arra, hogy az állami tevékenység felett szoros társadalmi ellenőrzés valósuljon meg. Ennek nem mond ellent az állam tapasztalható funkcióbővülése, mely az életviszonyok differenciáltabbá és magasabb szintűvé válását kíséri. Az államot az adott történelmi szakaszban az erősítheti meg reálisan, ha szerepnövekedése mellett rendelkezési jogosítványainak egy részét folyamatosan más társadalmi integrációkra (települések, munkahelyi közösségek) ruházza, és ehhez az anyagi alapokat is biztosítja. A bürokratikus túlnövekedés legjobb ellenszere a hatékony társadalmi ellenőrzés, aminek a fejlesztése a közéletiség alapjainak szélesedésével, a részvételi lehetőségek bővítésével képzelhető el.

A szocialista értékek elsajátításának és a különböző utak kijelölésének nincsenek eleve elrendelt módozatai, azok a társadalmi mozgások demokratikus légkörében határozódnak meg. A politikai hatalomgyakorlás demokratizmusa nem jelent parttalanságot, bizonyos „fejlődési alternatívák” kizártak. Látszólag demokratikus úton sem képzelhető el a polgári intézmények öncélú adaptálása.

A szocialista demokráciát a polgári demokrácia meghaladásának lehetőségeként értékeljük, amint a szocializmus a tőkés társadalom meghaladása. Le kell szögezni azt is, hogy a polgári de-

mokrácia értékeit (pl. nyilvánosság) a szocialista demokrácia csak úgy képes meghaladni, ha azokat egyúttal el is sajátítja. Ez az igény nem jelenti azt, hogy

a polgári demokrácia egyébként is kiüresedő intézményeit kell adaptálni, mivel ez nem mutat túl a polgári demokrácián.

A GONDOLAT KONYVKIADÓ ÉS AZ MSZMP K B TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
INTÉZETE KIADVÁNYA

BALOGH ISTVÁN

*A társadalmi
információ*

340 OLDAL

ÁRA: 31,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KÖNYVESBOLTOKBAN

Tudományos tanácskozás egy Engels-mű évfordulóján

1980 májusában a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága nemzetközi tudományos tanácskozást szervezett Engels *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című műve megjelenésének 100. évfordulóján. Az alábbiakban közöljük a konferencia magyar résztvevőjének előadását.

Engels *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című művének első mondatában a tudományos szocializmus lényegét így határozza meg: „A modern szocializmus, tartalmát tekintve, mindegyikről egyrészt a vagyonosok és a vagyontalanok, a tőkésék és bérmunkások között a mai társadalomban uralkodó osztályellentétek, másrészt a természetben uralkodó anarchia szemlélésének terméke.”¹ Ezzel azt kívánta jelezni, hogy a tudományosan kimunkált szocializmus-eszme nem gondolkodó elmék mindentől elvonatkoztatott, csak az eszmények világában megfogalmazott, logikai úton kikövetkeztetett, sok téveszme után végre megtalált eszményi társadalomképe, hanem a kapitalista társadalom fő törvényszerűségeinek megismerésében megfogant társadalmi eszmény. A szocializmus eszméje olyan társadalmi tények felismerésére épült, mint az osztályharc felfedése és a tőkés gazdálkodás anarchikus je-

gyeinek feltárása. Az eszme nagyságát, társadalmi vonzerejét nem a gondolatok nagyságában kell keresni, hanem abban, hogy az anyagi, gazdasági tényekben gyökerezik, az osztályok érdekeinek felismerésén nyugszik.

Ezzel a megfogalmazással határolja el Engels a XIX. század közepén létrejött tudományos szocializmust az azt megelőző utópista szocializmustól. Az utópista szocialisták eszményeiket döntően és elsődlegesen nem az adott társadalom fejlődésének főbb törvényszerűségeiből vezették le, hanem a legmegfelelőbb, a legideálisabb, a legigazságosabb társadalmi berendezkedést keresték. „A szocializmus – írja Engels – mindjűnk szemében az abszolút igazság, ész és igazságosság kifejezése, és csak fel kell fedezni, hogy saját erejével meghódítsa a világot; minthogy az abszolút igazság időtől, tértől és emberi, történelmi fejlődéstől független, ezért pusztá véletlen, mikor és hol fedezik fel.”²

Ez az elhatárolás ugyanakkor nem akadályozta meg Engelst abban, hogy az utópista szocialistákat a tudományos szocializmus szellemi előzményének tekintse. Sőt, ebben a művében világosan hitet tesz amellett is, hogy a polgári fel-

¹ Engels: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*. Marx–Engels Művei, 19. köt. Budapest 1969. 184. old.

² Ugyanott, 194. old.

világosodás is történetileg létrejött szelle-
mi előzménye a modern szocializmus esz-
ményeinek. „Azok a nagy férfiak –
mondja –, akik Franciaországban az el-
méket az eljövendő forradalom számára
megvilágosították, maguk is felette for-
radalmian léptek fel. Nem ismertek el
semmiféle külső tekintélyt, bármiféle lé-
gyen is az . . . Minden eddigi társadalmi
és államformát, minden régről hagyomá-
nyozott képzetet mint ésszerűtlent a
lomtárba dobtak; a világ mindaddig csu-
páncsak előítéletektől vezettette magát,
minden múlt csak szánalmat és megve-
tést érdemelt. Csak most jött el a nap-
világnak, az ész birodalmának a hajnal-
hasadása; mostantól kezdve a babonát,
a jogtalanságot, a kiváltságot és az el-
nyomást ki kell szorítani az örök igaz-
ságnak, az örök igazságosságnak, a ter-
mészetben megalapozott egyenlőségnek
és az elidegeníthetetlen emberi jogok-
nak.”³

Ezek a mondatok diadallal mutatják
fel az emberi gondolkodás nagy eszmé-
nyeit, hitet téve amellett, hogy azok a
tudományos szocializmus eszmei előz-
ményeit is jelentik. De Engels egyúttal
az elhatárolást is elvégezte. „Ma tudjuk
– írja –, hogy ez az ész birodalma sem-
mi egyéb nem volt, mint a burzsoázia
eszményített birodalma; hogy az örök
igazságosság a burzsoá igazságszolgá-
lásban találta megvalósulását; hogy az
egyenlőség a törvény előtti polgári
egyenlőségre lyukadt ki; hogy az emberi
jogok egyik leglényegesebbjének kikiál-
tották – a polgári tulajdont; és hogy az
ész-állam, a Rousseau-féle társadalmi
szerződés mint polgári, demokratikus
köztársaság lépett életbe és léphetett
csak életbe.”⁴

Engels zászlót hajt az előző nemzedé-
kek nagy forradalmi gondolkodói előtt,
szellemi elődöknek tekinti őket, de meg-
mutatja korlátaikat is. A történelmi ma-
terializmus szemléletét alkalmazva hibás
következtetéseiket nem emberi gyenge-
séggel, következtelen gondolkodással,

személyükben meglevő korlátaikkal, ha-
nem koruk korlátaival magyarázza.

Egyetértés az elődökkel, tisztelet az
elődöknek és ezzel együtt elhatárolódás
a szellemi elődöktől – ezt a dialektikus
egységet valósítja meg Engels ebben a
művében. Ebben a kettősségben vezet
le a szocializmusra vonatkozó eszmények
fejlődését az utópistáktól a modern szo-
cializmusig. Olyan tett ez, amely megol-
dásaiban a ma nemzedéke számára is
iránymutatásul szolgálhat, hiszen nap-
jainkra különösen jellemző, hogy a
kommunista mozgalom keresi természe-
tes szövetségeseit, keresi az egyetértés és
az együttműködés lehetőségeit, az össze-
kötő kapcsolatokat. Ugyanakkor nap mint
nap találkozik a múltból fakadóan is,
de a jelenben is az elhatárolás szükségsze-
ségével. Az egyetértés és a különvéle-
mény együttes jelenlétében megtalálni a
haladó emberiség közös harcának és
együttműködésének lehetőségeit – ez mai
társadalmunk egyik jelentős politikai
problémája. Ez *A szocializmus fejlődése
az utópiától a tudományig* engelsi műnek
egyik, a ma számára hasznosítható tanul-
sága.

Engelsnek ebben a művében konkrétan
rajzolódik ki a marxista történelem-
felfogásnak egy másik sajátossága is: az
a szemlélet, hogy egy kor eszméinek jel-
lege történelmi méretekkel mérve meg-
felel a kor társadalmi berendezkedésé-
nek. „A tökéletes termelés éretlen állapota-
nak, az éretlen osztályhelyzetnek éretlen
elméletek feleltek meg”⁵ – állapította
meg az utópistákkal kapcsolatban. Ezt a
gondolatot, az eszmék társadalmi meg-
határozottságát Engels érvényesíti a tu-
dományos szocializmusra mint eszme-
rendszerre is. A tudományos szocialisták
világképéről a következőket írja: „Esze-
rint a szocializmus most már nem úgy
jelent meg, mint az egyik vagy másik

³ Ugyanott, 184–185. old.

⁴ Ugyanott, 185. old.

⁵ Ugyanott, 188. old.

zseniális koponya véletlen felfedezése, hanem mint két történelmileg keletkezett osztály, a proletariátus és a burzsoázia harcának szükségszerű terméke. Feladata többé nem az volt, hogy elkészítse a társadalomnak egy lehetőleg tökéletesebb rendszert, hanem hogy megvizsgálja azt a történelmi gazdasági folyamatot, amelyből ezek az osztályok és összeütközésük szükségszerűséggel fakadtak, és az ezáltal megteremtett gazdasági helyzetben felfedezze a konfliktus megoldásának eszközeit”.⁶ Vagy ugyanezt másképpen fogalmazva: „A modern szocializmus semmi egyéb, mint e tényleges konfliktus gondolati reflexe, eszméi visszatükröződése mindenekelőtt annak az osztálynak a fejében, amely közvetlenül szenved alatta, a munkásosztályban.”⁷

Engels a tudományos szocializmusnak mint eszmerendszernek a feladatát abban jelölte meg, hogy a társadalom valóságos mozgását kutatva fedje fel az elkövetkező fejlődés menetét, annak főbb törvényszerűségeit. Munkája utolsó részében maga is ezt teszi, amikor felvázolja korának fő fejlődési tendenciáit, ellentmondásait. Ezt teszi, amikor szól a társadalmasodó termelés és az egyéni kisajátítás ellentmondásáról, amikor bizonyítja, hogy a részvénytársaságok, a trösztök, a monopóliumok, még később az államosítások megjelenése a társadalmasodó termelés kifejeződése; amikor rámutat a gyáron belüli szervezettségre és az össztermelés társadalmi anarchiájára. Ennek az elemzésnek a végpontja az a következtetés, hogy az emberiség számára egyetlen megoldás a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele, először a társadalmi ellenőrzés alá vont állam útján, később az állam politikai közvetítése nélkül.

Engels a modern szocializmus eszméinek kialakulását nem a véletlenben látja, hanem abban, hogy az utópista szocialisták korához képest új jelenségek kerülnek előtérbe a társadalomban. A XVIII. század végén, a XIX. század elején ki-

bontakozóban van a kapitalista társadalom két alapvető osztályának, a tőkések és bérmunkások osztályának harca, de még nem teljedik ki. A XIX. század közepétől új jelenség a termelés fokozódó társadalmasodása. Ezek a jelenségek végsőkéig kiélezik a társadalmi termelés és az egyéni elsajátítás ellentmondását, és ami ezzel együtt jár, az osztályok harcát. Ezek azok a valóságos társadalmi jelenségek, amelyek lehetővé és egyben szükségessé tették az utópista szocialisták eszméinek meghaladását, a modern szocializmus létrejöttét.

Engels dialektikus gondolkodásának ez az eleme a ma számára is jelentős tanulságokkal szolgál. Megfogalmazza ugyanis azt a következtetést, hogy a társadalomban lejátszódó folyamatok elemzése, tanulságainak levonása képes csak az elméletet előrevinni. A társadalmi gyakorlat elemzése képes csak az elméletet fejleszteni, csak az így kialakult elmélet képes a társadalmi gyakorlatot, többek között a gondolkodó ember tudatán keresztül is befolyásolni.

Marx és Engels a szocializmusra vonatkozó tételeit a XIX. század második fele kapitalista társadalmának, az ipari forradalmat követő társadalmasodó termelésnek, a monopóliumok kialakulásának, az állami beavatkozás kezdeteinek tényeiből vezette le. Napjainkig az általuk megállapított főbb tendenciák megmaradtak. Megmaradt a társadalmi termelés és az egyéni kisajátítás alapvető ellentmondása, a politikai harcok fő törvonalán ma is a tőke és a munka közötti ellentét húzódik. Ugyanakkor a fő tendenciák sajátos új vonásokat is felmutatnak. Ezt már a századforduló nagy marxistája, Lenin is megmutatta, amikor kidolgozta az imperializmus sajátos, a marxí alap gondolatoktól nem elütő, de a politikai mozgás szempontjából új sajátosságokat is felmutató ismertető jegyeit.

⁶ Ugyanott, 201. old.

⁷ Ugyanott, 203. old.

Napjaink marxizmusát ezek a megállapítások gazdagították.

A magántulajdonon nyugvó kapitalista társadalom a tudományos és technikai forradalom korában, a világűr meghódításának korában, a gyarmati világ függetlenedésének korában, a szocialista forradalmak, a két világrendszer egyidejű létezésének korában tovább változik, alakul. Ezek a változások nem módosítják alapvetően, fő tendenciáit tekintve a polgári társadalmi rend Engels által kiemelt törvényszerűségeit. Mégis napjaink kapitalizmusa új vonásokkal gazdagítja az engelsi képet, és ezzel módosítja a szocialista társadalom elérésének és mikénti felépítésének képét is.

Melyek a kapitalizmus fejlődésében ezek az új tendenciák, amelyek befolyásolják az osztályok harcát, a szocializmus elérésének és mikénti megvalósításának perspektíváit. Ezek azok a kérdések, amelyekre nap mint nap meg kell adni a választ, és ez nem lehetséges viták, nézeteltérések nélkül. Egyes új jelenségek jelentőségét túl lehet értékelni, vagy le lehet becsülni. A társadalomtudományok nem kísérletekkel, hanem viták útján tudnak csak fejlődni.

Nem vállalkozhatunk most az új jelenségek katalógusának még csak felsorolására sem. Mégis, hogy jelezzük a gondolkodás fő irányait, néhányat kiemelek.

Ilyen, az engelsi kapitalizmusképhez képest új jelenségnek tekintem az állam megváltozott szerepét. Engels munkájában még csak azt észleli, hogy a klasszikus kapitalizmus rendfenntartó, a termelésben passzív szerepet játszó államának szerepköre aktivizálódik. Az ő korában, száz évvel ezelőtt, ez az állami tulajdon megjelenésében jutott kifejezésre. Számára elégséges volt kijelenteni, hogy az államosítás erősödése útján nem lehet eljutni a szocializmusig.

Napjainkban a kapitalista társadalom állama a gazdálkodás irányításának egyik jelentős faktora. Ez nemcsak, sőt

elsődlegesen nem is az államosítás útján megy végbe, hanem az állami beavatkozás közvetett eszközeivel. Korunkban ez a jelenség – amely persze országonként is nagyon különböző – a termelés társadalmasodásának új jele.

A tulajdonnal való rendelkezésben a magántulajdonos szerepe más területeken is csökkenőben van. A döntési jogokat ma nemcsak az állam gazdaságpolitikája határolja be, hanem a multinacionális monopóliumok harca, a menedzser réteg kialakulása stb. is.

Mindezeknek azonban közvetlen hatása van a politikai harcokra, az osztályharc alakulására is. Megváltozik-e és mennyiben változik meg ezentől a szocializmus perspektívája?

Marx és Engels a termelés társadalmasodásának tendenciáját és ennek alapján a társadalomban a fokozódó osztályellentmondásokat is a nemzeti társadalmak méreteiben vizsgálták. Lenin munkáiban már rámutatott az imperializmus nemzetek feletti jellegére. Napjainkig a nemzeti keretek még inkább beszűkültek, az adott nemzeti társadalmak nemzetközi méretű behatároltsága fokozódott. Egyesek ma már a nemzeti szuverenitás értelmének elvesztéséről is beszélnek. Mi ennek a hatása a mindenkor a nemzetköziiséget hangsúlyozó munkásmozgalom számára? A nemzeti elkülönültség és a nemzetköziség együttélésének milyen modelljét kell ma követni a szocialista társadalmak megteremtése szempontjából?

Vagy még egy példát, amely talán szorosabban kapcsolódik Engels idézett művéhez. Engels a maga korának viszonyaiból egyértelműen vonja le a következtetést: „A termelőeszközöknek a társadalom által történő birtokbavételével kiküszöbölődik az árutermelés, s ezzel együtt a terméknek a termelő feletti uralma.”⁸ Napjaink szocialista országai-ban vita folyik a megtermelt javak

⁸ Ugyanott, 216. old.

árújellegéről vagy az árutermelés különböző mélységű megvalósításáról. Úgy tűnik, hogy a szocialista országok fejlődése során a társadalom tagjainak érdekeltségi elemei nélkül nem alakíthatók ki. De mivel magyarázható ez a változás? Egyesek szerint ez a kapitalizmus maradványa, amelyet ki kell küszöbölni. Mások szerint az árutermelés bizonyos jegyei a szocializmust mint társadalmi rendszert is jellemzik, mindaddig, amíg a termelési eszközök valóságos társadalmi tulajdonba vétele be nem következik. Egyesek ebben Engelsnek azt a megállapítását látják bizonyítottnak, hogy az államosítás önmagában nem társadalmasítás, de „magában rejtí a megoldás formális eszközét, fogódzóját”.⁹

A példákat tovább lehetne sorolni.

Ezek a példák annak az engelsi tételnek az igazságát támasztják alá, hogy minden kor elmélete csak az adott társadalom szintjén képes a problémákat keresni és megválaszolni. A társadalom kapitalista berendezkedésének fő törvényszerűségeit és az abból a jövőre levonható tanulságokat a marxizmus klasszikus művelői megfogalmazták, de minden korszak minden társadalmának tudnia kell adaptálni ezeket a megállapításokat és ezzel egyben tovább is kell fejleszteni azokat. Engels munkájának szelleméhez akkor lehetünk hűek, ha nemcsak megismételjük gondolatait, hanem korunkra és ezen belül minden adott társadalomra alkalmazni is tudjuk azokat.

Schmidt Péter

⁹ Ugyanott, 212. old.

Gondolatok a chilei forradalom tapasztalatai kapcsán

(Allende elnökké választásának 10. évfordulója alkalmából)

Aki valamelyest is nyomon követi a Chilében történekről szóló mai irodalmat, tudja: nemcsak a témák maradtak változatlanok, hanem változatlanul fel-lelhetők az ismert nézetkülönbségek a történet megítélésében is. Valamennyi chilei áramlat továbbra is főleg önnön korabeli tevékenységének igazolására törekszik. Kivételt inkább a Chilei Kommunista Párt jelent, amelynek számos önkritikus megállapítása – többek között a *Béke és Szocializmus* című folyóirat jóvoltából – magyarul is hozzáférhető. Ezek az elemzések sem bizonyultak azonban elégségesnek a tanulságok kiérlelt, szintetikus összefoglalásához.

Ez alkalommal nem azt tűzöm célul, hogy a különböző publikációkban található állásfoglalásokat rendszerbe foglaljam – ezt több-kevesebb fáradsággal minden érdeklődő megteheti. Ehelyett megkísérlem megosztani néhány gondolatot a chilei tanulságok kapcsán.

Egy állásfoglalásra azonban – jelentőségénél fogva – mindenképpen emlékeztetni kell. Az SZKP XXV. kongresszusának beszámolójában ez olvasható témánk kapcsán: „Chile tragédiája nem érvényteleníti a kommunisták következtetését a forradalom különböző útjainak lehetőségéről, beleértve a forradalom békés útját is, ha megvannak ehhez a szükséges feltételek. Parancsolóan figyelmeztet azonban arra, hogy a forradalomnak meg kell védenie magát. Chile tragédiája

éberségre int a jelenkori fasizmus és a külső reakció cselszövéséi irányában. A nemzetközi szolidaritás erősítésére szólít fel mindenkivel, aki a szabadság és a haladás útjára lép.”

Ebből a gondolatmenetből főleg három mozzanatot hangsúlyoznék. Először is azt, hogy a chilei forradalmi erők tragikus bukása nem indokolja a (már a marxizmus klasszikusai által is körvonalazott) „békés út” – vagy, ahogy a chilei kommunisták pontosították a fogalmat: a „polgárháború nélküli út” – lehetőségének kategorikus tagadását. Ez az út – mint arra Lenin is többször figyelmeztetett – meghatározott kedvező erőviszonyok közepette lehetséges; és Allende megválasztása idején Chilében ez a lehetőség kétségtelenül fennállt. Meglehetősen világos képünk van arról is, hogy ez az alternatíva hogyan és miért szűnt meg. Ennek néhány vonatkozását a továbbiakban majd érintem; csakúgy, mint az SZKP kongresszusi beszámolójából idézett állásfoglalás azon pontjához kapcsolódó gondolatokat, miszerint Chile tragédiája arra int, hogy a forradalomnak meg kell védenie magát. Az idézett megállapítás harmadik – szerintem külön figyelmet érdemlő – eleme az, amely az internacionalizmusra vonatkozik, s a nemzetközi szolidaritás erősítésére szólít fel. Mindezek a „figyelmeztetések” a chilei tanulságok lényegi elemeire utal-

nak. De – úgy érzem – érvényük jóval általánosabb.

Most tehát – az évforduló alkalmából, a tanulságokon gondolkodva – én is megpróbálom a problémákat a chilei kerekéből kilépve, egy időben-térben tárgabb nemzetközi konstellációba kivetítve úgy megfogalmazni, hogy a tanulságok közvetlenebbül szóljanak a jelennek és a jövőnek.

Ma – úgy tűnik – a polgárháború nélküli út realitása mint lehetőség ideiglenesen háttérbe szorult: a legutóbbi évek forradalmi, forradalmi kísérletei fegyveres döntést igényeltek. Joggal vetődhet föl hát a kérdés: a polgárháború elkerülését célzó „allendei kísérlet” adhat-e tanulságokat azoknak a forradalmi erőknél is, amelyek fegyveres úton – és szinte minden esetben a nemzetközi forradalmi erők segítségével – érnek el sikereket az imperializmus és kiszolgálói elleni harcban.

Noha számos ponton lényegi különbségek vannak a fegyveres út és a chilei kísérlet között, ez megítélésem szerint korántsem zárja ki igen fontos, általános érvényű, a leninizmus alkotó szelleméből következő „figyelmeztetések” megfogalmazásának lehetőségét. Hiszen minden forradalom (forradalmi folyamat) – akár fegyveres, akár „békés”, akár viszonylag békés úton megy végbe – a társadalmi viszonyok gyökeres átalakítását jelenti, illetve követeli. És bár ez az adott ország hagyományaitól, fejlettségi fokától, konkrét körülményeitől függően sokféle sajátosságot mutathat, a lényeg mégis azonos marad. A népi hatalomnak olyan változásokat kell végrehajtania a társadalmi-termelési viszonyokban, amelyek lehetővé teszik az elmaradottság felszámolását egy autonóm nemzeti úton, ahol újjáalakulnak a nemzetközi kapcsolatok viszonylatai: az egyoldalú és alárendelt függés helyébe az eltérő érdekeket összehangoló, a nemzetközi munkamegosztás előnyeit kiaknázó kapcsolatrendszer kerül, ami biztosítéka lehet a progresszív

tendenciák érvényesülésének, a forradalmi folyamat töretlen előrehaladásának.

E sorok olvastán úgy tűnhet, messzire kerültünk a konkrét chilei tanulságoktól. Én úgy gondolom, szó sincs róla. Chilében a fasisztoid jellegű junta 1973. szeptember 11-én vette át a hatalmat, és ezt követően véres csapást mért a népi erőkre. A forradalmi kísérletnek tehát a katonai puccs vetett véget. Ám ez nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy a forradalmi crök előretörése már több mint egy évvel a hatalomátvétel előtt lezárult. Bármilyen fájdalmas, előbb-utóbb tudomásul kell venni, hogy a forradalmi erők leverése és a kísérlet bukása nem teljesen esett egybe. Másszóval, nem feledhető el, hogy a menet közben megváltozott erőviszonyok miatt olyan „patt-helyzet” állt elő Chilében, amikor sem polgárháború nélkül, sem polgárháborús körülmények között nem volt lehetőség a forradalmi folyamat további kibontakozására. A Népi Egységhez tartozó pártok pedig nem tudtak közös nevezőre jutni abban, hogyan kell a már elért – s igen nagy jelentőségű – vívmányok felhasználása révén stabilizálni a hatalomban való részesedést, és erre támaszkodva olyan gazdasági sikereket elérni, amelyek a munkásosztály és a parasztság mellett a középrétegek számára is előnyösek. A Népi Egység erői már 1972 elején megosztódtak, s képtelenek voltak olyan közös programot kialakítani, képviselni, amely a nagy többség érdekeinek megfelelt volna. Jelentős csoportjainak forradalmi türelmetlensége, a népi hatalom teljes megteremtését, a szocialista forradalom gyors megvalósítását célzó sürgetése kétségtelenül megkönnyítette a közismerten tapasztalt, ravasz chilei burzsoáziának céljai elérését: a középrétegek leválasztását majd szembeállítását a Népi Egység kormányával.

S ez a problémakör – a maga következményeivel és tanulságaival – már messze túlmutat Chilén. Hiszen tapaszt

talatból tudjuk, hogy a konkrét viszonyokhoz nem igazodó politika még a korabeli chilei helyzetnél sokkal kedvezőbb feltételek között is roppant veszélyes lehet.

De maradjunk továbbra is a napjainkban – s gyakorlatilag a volt gyarmati-félgyarmati országokban – kibontakozó forradalmi kísérleteknél, azok szempontjából vizsgálva a tanulságokat. Annál inkább, mert ezek kapcsán könnyen élhet olyan illúzió, hogy mivel internacionalista segítséget kaptak – s kétségtelen, hogy e vonatkozásban ezen országok helyzete gyökeresen más, mint a forradalmi Chiléé volt –, figyelmen kívül hagyhatók a chilei tapasztalatok.

Számos konkrét kérdés, megoldásra váró feladat bizonyítást másféleképpen vetődik fel náluk. De ilyen értelemben nemcsak Chilétől különböznek, hanem sok mindenben egymástól is. Hiszen egészen más problémák állnak most előtérben a polgárháború sújtotta Nicaraguában és – mondjuk – Angolában vagy Kambodzsában. Ugyanakkor vannak lényegében azonos – alapvető tartalmuk szerint mindenképpen igencsak hasonló – követelmények, halaszthatatlan teendők. A továbbiakban ezekből említek meg kettőt: a nemzeti forradalmi fegyveres erők gyors fejlesztésének fontosságát és a gazdasági feladatok értelmezését.

A FEGYVERES ERŐK ÉS A NÉPI HATALOM

Ha valahol, akkor éppen ebben a témakörben válthat ki ellenérzést a tájékozott olvasóban olyan országok kapcsolatba hozása, mint Chile és – mondjuk – Nicaragua. „Ez abszurdum – mondhatják –, hiszen a két forradalmi folyamat ebben a vonatkozásban végképp nem mutat hasonlóságot.”

Valóban: ha a fő konkrét komponenseket nézzük, akkor az ellentét, a más-

féleség dominál. Vegyük sorra az eltéréseket.

Chilében a forradalom kibontakozása idején egy demokratikus hagyományú hivatásos burzsoá hadsereg létezett, amely ritkán avatkozott be közvetlenül a politikába. Mi több: a legtekintélyesebb tábornokok is az 1970. szeptember 4-i választás tiszteletben tartása, Allende beiktatása mellett foglaltak állást. Ezzel szemben Nicaraguában egy jól fizetett, korszerűen felfegyverzett, mindenre elszánt népellenes zsoldos hadsereg volt, amely a végsőkig védelmezte a kontinens egyik legvéresebb diktatúráját.

Chilében a forradalmi folyamat kibontakozását nem akadályozta meg a burzsoázia által korábban kiépített fegyveres erő. Nicaraguában viszont elhúzódó, véres polgárháborúban kellett megsemmisítő csapást mérni a Nemzeti Gárdára, hogy a népi forradalom építő tevékenysége kibontakozhasson.

Chilében kisebb illegális csoportoktól eltekintve a népi forradalmi erőknek nem volt fegyverük. Nicaraguában ellenben a győztes gerillák szinte azonnal megkezdték a népi milícia megszervezését, s az ellenforradalom hívei jelenleg nem alkotnak jelentős katonai erőt.

Sorolhatnék még további jellegzetességeket, amelyek szintén a különbségeket tárják fel. De van egy olyan chilei tanulság, amely az eltérő feltételek, sőt eltérő előjel ellenére is érvényes.

A Népi Egység Programja (de más dokumentumai is) megítélésem szerint téves felfogást érzékeltet mindenekelőtt abban, hogy a népi erők lebecsülték a professzionista, burzsoá jellegű fegyveres erők jelentőségét egy olyan népi forradalomban, amely polgárháború nélkül kíván a szocializmus felé haladni. Olyan illúziók éltek, hogy a fegyveres erők mindig, minden körülmények közt lojálisak lesznek, s kívül maradnak a hatalmi harcban; hogy a forradalmi folyamatban „spontán módon” demokratizálódnak, a szocializmus eszméihez közel kerülnek a

katonák is. A Népi Egység vezetői elhanyagolták Engels és Lenin azon figyelmeztetéseit, amelyek szerint a forradalmi erőknek csak akkor van esélyük a győzelemre, ha megbontják a fegyveres erők egységét, ha felbomlik a hadsereg fegyelme, ha megszűnik a katonaság egységes fellépésének lehetősége, ha jelentős katonai erők a nép oldalára állnak. E figyelmeztetések és a tanulságos történelmi példák ellenére Chilében a baloldali pártok vezetői is védtek a fegyveres erők autonómiáját. S a hadsereg egységének bomlasztása, fegyveres szövetségesek szerzése helyett szükségesnek ítélték – az átlagot meghaladó fizetésemelés mellett – a hadsereg fegyverzetének korszerűsítését is, noha ez változatlanul az Egyesült Államok révén valósulhatott meg.

Ha tehát a Népi Egység „katonapolitikájának” lényegét akarjuk meghatározni, akkor a „naiv”, „utópista” jelző mellé talán odakívánczik, jogosnak tűnik a „civil” jelző is. Ezért a hibáért nagyon véres árat kellett fizetnie az országnak. A tanulságok ebben az összefüggésben egyértelműek.

Kétségtelen, hogy ezt a hibát 1973 szeptembere óta más országok forradalmárai nem követték el. De nem lehet kizární, hogy más országok harcoló erői nem „ellenkező előjellel” tévednek-e. Számos jel mutat arra, hogy sok országban a forradalmárok megtanultak bánni – méghozzá mesterien – a fegyverekkel. Megtanultak győzni az ellenséges haderők felett. Megtanulták azt is, hogy bizonyos esetekben szorosabb internacionalista együttműködésre van szükség. De a győztes gerillák szinte szükségszerű „katonai gondolkodása” – vagy, ha tetszik, a forradalom katonáinak „gerilla-gondolkodása” – nem mindig segíti elő az új feladatok szakszerű értelmezését; s gyakran hajlanak (például a gazdasági feladatok megoldásához) a harcból kölcsönzött módszerck alkalmazására. Félő tehát, hogy a forradalom és a fegyveres

erők viszonyában ugyanúgy hibákat követnek el – ha ellenkező előjellel is –, mint Chilében. S az ilyen tévedés is komoly gondok forrása lehet.

A NÉPI FORRADALOM GAZDASÁGI FELADATAIRÓL

Ebben a vonatkozásban a chilei tanulságok jelentősége sokkal közvetlenebb, mint az előbbi témakörben. Hiszen a fejlődő térségben minden forradalom alapjában ugyanazzal az alapvető dilemmával néz szembe. Minek adjon prioritást: a tulajdonviszonyok megváltoztatásának, a nemzetközi kapcsolatok módosításának, a gazdaság dinamikus fejlesztésének – vagy a nyomor gyors felszámolásának? Ezek a célkitűzések, követelmények változó struktúrában, de gyakran egymás ellenében jelennek meg; s a döntés nem mindig a forradalom vezérkarának elhatározásán múlik. Nem vállalkozhatom itt e súlyos, nagyon sok országot érintő dilemma elemzésére, hiszen aligha van ma olyan gazdasági növekedési elmélet és bevált tervezési gyakorlat, ami a szocialista orientációjú országoknak biztos iránytűt jelentene. Itt tehát csak néhány chilei tanulságot idézek, mégpedig a nemzetközi hasznosíthatóság szempontjából.

Ha sommázní akarjuk a Népi Egység kormányának gazdasági tevékenységét, leszögezhetjük: híven tükrözi az előzetesen kidolgozott egységprogramot. Lényegét tekintve megvalósította a monopol-tőke kiszorítását a gazdasági hatalomból. Az iparban és a bankhálózatban – első sorban részvények felvásárlásával – döntővé tette az állami tulajdont. Gyorsan és radikálisan végrehajtotta az előző (kereszténydemokrata) kormányzat által kezdeményezett földreformtörvényt. A törvényhozás nagy többségének támogatásával kisajátította – kártalanítással – az amerikai kézben levő rézbányarészvényeket. Emellett a népi kormány ha-

talmas erőfeszítéseket tett a szegénység megsegítése érdekében. Ígéreteinek megfelelően radikálisan csökkentette a munkanélküliséget, jelentősen emelte a dolgozók – elsősorban a legalacsonyabb keresetűek – bérét, javított a legszegényebb rétegek lakáshelyzetén, számos formában segítséget nyújtott a dolgozók gyermekeinek.

Vagyis a Népi Egység kormánya mindenekelőtt a nyomor felszámolására és a tulajdonviszonyok megváltoztatására törekedett. Ezzel szemben alárendelt figyelmet kapott a termelés (különösen az élelmiszertermelés) növelése, és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minden jelentős érdekelt fél számára elfogadható, kompromisszumos átrendezése.

Elsősorban a rézbányák kisajátítása miatt támasztott amerikai kártalanítási igény megtagadása, majd a kompromisszumos megoldás keresésekor tanúsított bizonytalan magatartás megkönnyítette az amúgy is ellenséges amerikai politika „megkeményedését”, egy sajátos blokádpolitika kibontakoztatását. Ebből súlyos pénzügyi nehézségek származtak, ezek elensúlyozását nem vállalhatták magukra a szocialista országok, márcsak nagyságrendjük miatt sem. Így aztán meglehetősen hamar olyan helyzet állt elő, hogy szinte megszűnt a beruházási tevékenység. A korábban jelentős beruházó szerepet játszó külföldi tőke nem kívánt kockáztatni. A hazai nagytőke „beállt” a részvényeladással kapcsolatos spekulációra, s jövedelmét deviza- és áru felhalmozásra fordította. A kis- és középtőke – látva az ultrabaloldali erők erőszakos kisajátítási akcióinak kiszélesedését – szintén tartózkodott saját eszközei befektetésétől. Az állam pedig, amely évtizedek óta jelentős szerepet játszott a fejlesztési programok finanszírozásában, most nem rendelkezett kellő anyagi eszközzel: hiszen a részvényvásárlás, a szociálpolitika és a növekvő élelmiszerimport felemésztette anyagi erőforrásait.

Mindez törvénytörően vezetett a gaz-

dasági nehézségek fokozódásához, amit a tapasztalt chilei tőkésosztály spekulációs manőverei csak súlyosbítottak.

Bár mindazon országok, amelyeket ma a „szocialista orientációjú” jelzővel jelölünk, gyökeresen más feltételek között vannak, mint Chile 1970 és 1973 között, mégis figyelmeztetés kell legyen számukra is e dél-amerikai ország tapasztalata. Noha mindenütt egyedi módon, de mégis a chileinél szerencsésebb ötvözetben kell megtalálniuk a különböző gazdasági és szociális célkitűzések összhangját. És a gazdaságfejlesztési célok – nem az óhajok, hanem a reális célok, a megfelelő intézményekkel és ösztönzőkkel – a figyelem középpontjába kell, hogy kerüljenek.

Hiszen például Altamirano, a Chilei Szocialista Párt főtitkára mehökkentő felfogást képviselt a gazdaságfejlesztés lehetőségét illetően. Ő már 1972 elején határozottan tagadta a fennálló gazdasági viszonyok stabilizálásának fontosságát. Nem tartotta lehetségesnek, hogy az adott szakaszban gazdasági sikereket lehet elérni. Úgy látta; gazdasági prosperitást csak a munkásosztály teljes hatalomra jutása után lehet teremteni.

Igaz, hogy sürgetőbb (és bizonyos értelemben könnyebb is) volt a második világháború utáni népi demokratikus forradalmak kibontakozása idején a termelés fellendítésére törekedni. Egy közepesen fejlett, „működő” vegyesgazdaságot – amely ráadásul be van ágyazva a tőkés világpiac kereteibe – minden bizonnyal sokkal nehezebb fellendíteni a tulajdonviszonyok átalakítása közepette. Semmiképpen nem tagadom, hogy egy ilyen célkitűzés megvalósítása – mind elméleti előkészítése, mind a gyakorlati politika szintjén – rendkívül nehéz. Csak azt akarom hangsúlyozni, hogy nagyon veszélyes lemondani a dinamikus gazdasági növekedés kiharcolásáról, s külön kezelni a politikai és a gazdasági feladatokat.

Erről azért is beszélni kell, mert némi-

leg más indokokkal (a tényleges vagy vélt külső veszélyre hivatkozva, a kulturális és szociális feladatokat túlhangsúlyozva stb.) más országokban is megfigyelhető a termelés növelését szorgalmazó, annak prioritást adó politika lebecsülése. Pedig azokban az országokban, ahol a politikai hatalom már a népi erők kezébe került, minden olyan eszköz „megengedhető” a gazdaság dinamizálására, ami nem jelent közvetlen veszélyt a népi hatalomra.

Alighanem éppen ebben a vonatkozásban kerülhetnek még inkább előtérbe a szocialista országok feladatai. Hiszen a gazdasági szemlélet kialakításában, a szaktudás átadásában, az ösztönző módszerek kidolgozásában, a megfelelő intézmények életre hívásában tapasztalatainknak felmérhetetlen jelentősége lehet a fejlődő országok számára.

A gazdasági feladatok között az élelmiszertermelés, a mezőgazdaság fellendítése áll szinte mindenütt az első helyen. Sikereinknek – csakúgy, mint tévedéseinknek – a megismerése felbecsülhetetlen értéket jelenthet ott, ahol majdhogynem szakemberek nélkül kell az eddigi terméseredményeket túlszárnyalni, rendkívül alacsony hektárhozamokból kiindulva.

Chilében – számos kedvezőtlen tényező miatt – nem került sor a szocialista országokkal olyan termelési együttműködésre, amelyben biztosítani lehetett volna az ország gabonaellátását, s csökkenteni lehetett volna az évi 400 millió dollárra duzzadt élelmiszerimportot. Ma azonban hiba lenne tovább késlekedni az olyan kölcsönösen előnyös együttműködési formák keresésében, amelyek például az élelmezési problémák megoldását hoznák elérhető közelségbe az elmaradott országok számára.

Megítélésem szerint nagyon is időszűrű lenne olyan vegyes vállalatok létrehozása, amelyek a terméshozamok növelésében tennék egyaránt érdekeltté az egy-egy szocialista orientációjú országban

tartósan dolgozó szakembereinket, népgazdaságunkat, valamint az adott ország kormányát és a vállalkozásban részt vevő dolgozókat. Egy ilyen vállalatszerű együttműködés egyszerre szolgálhatná anyagi érdekeinket és eszmei értékeinket, többek között a szocialista internacionalizmust.

Az ilyen vállalatszerű együttműködés más vonatkozásban is megteremthetné a racionális együttműködés kereteit. Hiszen felmérhetetlen jelentősége lehet a közvetlen gazdasági kapcsolatok mellett az olyan szellemi termékeknek, mint az újjáépítés, a tervezés, a kulturális forradalom, a gazdaságirányítás tapasztalatai. A fejlődő országokban megfordulók jól tudják, hogy szinte minden „hiánycikk” ott, ami a mi fejlődésünk reális képére vonatkozik. A chilei szakemberek például olyan keveset tudtak rólunk, oly kevésbé ismerték a reálisan létező szocializmust, hogy legtöbbször még „kérni” sem tudtak. Nem ismerték eléggé, hogy melyik szocialista országgal miben működhetnek együtt, hogyan lehetne ésszerűen „átrendezni” nemzetközi kapcsolataikat. S nincs okunk feltételezni, hogy a Chilénél fejletlenebb, hagyományosan még „zártabb” kultúrájú országok haladó értelmiségi csoportjai ma tájékozottabbak, kedvezőbb helyzetben vannak.

Nekem úgy tűnik: az elmúlt esztendőknél – a kialakult katonai erőviszonyokkal összhangban – az internacionalista segítségnyújtás katonai változata szélesedett ki. Az együttműködés egyéb formái – s főleg ezek hatékonysága – azonban elmarad nemcsak a követelményektől, hanem a lehetőségektől is.

Megfontolandó lenne hát ilyen és ehhez hasonló elképzelések tárgyyszerű megvitatása, a megoldás irányába mutató tapasztalatok szintetizálása. Annál is inkább, mert a Chilei Népi Egység nemcsak elméletileg megfogalmazható tanulságokat kínál, hanem hatékony internacionalista tettekre is ösztönöz.

Kerekes György

A hazafiság és internacionalizmus kérdései a magyar sajtóban

A Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala – az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetével és a KISZ Központi Bizottságával együttműködve – szakemberek bevonásával áttekintette és értékelte a hazafias és internacionalista nevelés, valamint a nacionalizmus elleni fellépés, ideológiai harc sajtómunkáját a Magyar Nemzet, a Magyar Ifjúság, az Új Tükör, a Békés megyei Népújság és az Igaz Szó című katonai magazin 1979-ben megjelent lapszámaiban. A téma elemzésére létrehozott munkabizottság* tanulmányozta az érintett lapok írásait. Az egyes lapokról készült elemző anyagokat az értékelésbe bevont újságok főszerkesztői, illetékes rovatvezetői és vezető munkatársai is megismerték. Az elemzések alapján készült összegzés a munkabizottságban és a szerkesztőségekben folytatott eszmecsere tapasztalatait is tartalmazza.

Az 1979-es esztendő eseményekben és évfordulóiban gazdag publikációs lehetőségeket kínált a sajtó számára a hazafias és internacionalista nevelésre. Nemzetközileg: a szocializmus pozícióinak

* A munkabizottságban részt vettek és az egyes lapokról elemzést készítettek: Csátári Dániel (a Magyar Nemzetről), Rathmanné Túry Mária (a Magyar Ifjúságról), Faragó Vilmos (az Új Tükörről), Eszes Tibor (a Békés megyei Népújságról), Havas Ervinné (az Igaz Szóról).

gyarapodása, a mindennapi munka gyakorlatában testet öltő internacionalista kapcsolatok valósága, ugyanakkor az enyhülésellenes erők fokozódó aktivizálódása, az imperializmus fellazítási politikájának, ideológiai diverziós kísérleteinek erősödése. Hazai vonatkozásban mindenekelőtt a cselekvő szocialista hazafiság ábrázolása, amely a fejlett szocialista társadalom építésének lendítő ereje, kimeríthetetlen erőforrása. Az a tudat, hogy a nemzeti érdek ugyanúgy elválaszthatatlan az internacionalizmustól, mint a haladás nemzetközi ügyének előmozdítása hazánk, népünk érdekeinek szolgálatától. Az évfordulók közül kiemelkedő jelentőségű volt a Magyar Tanácsköztársaság, valamint az Alkotmány jubileuma, továbbá a felszabadulás 35. évfordulójára készülés. A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusát előkészítő munka az értékelt lapok negyedik negyedévi számaiban jelent meg erőteljesebben.

Természetesen a hazafiság, a nemzetköziség, valamint a nacionalizmus elleni fellépés olyan tudati-érzelmi állapot, ami nem ünnepi alkalmakhoz kötődik. Jelen van köznapi cselekvésünkben, tehát a lapszerkesztés folyamatában is, így a téma vizsgálata lényegében az öt értékelt újság tevékenységének nagy részét felölelte. Megállapítható, hogy az értékelt lapok a hazafias és internacionalista neveléshez változatos tematikával,

nagyobbrészt következetes szemlélettel, jó stílussal és egységes szerkesztési koncepcióval járulnak hozzá. Szinte valamennyi számban található a témakörbe illő önálló anyag, rovat vagy több oldalas tematikus összeállítás, a lapok rendeltetése, működési területe, sajátos profilja szerint. A szerkesztőségek a vállalt célkitűzés és a napi gyakorlat egyeztetése közben túl direkt vagy szembeötlően didaktikus módszert nem alkalmaznak. A téma rangjára utal, hogy a hazafias és internacionalista nevelést szolgáló jelentős anyagokat többnyire közismert belső munkatársak, neves külső szerzők írták.

I

1. Lényeges vonása a vizsgált lapok szerkesztési koncepciójának az a megkülönböztetett figyelem, amelyet a *szülőföld-szeretet, a táj, a környezet* nem lebecsülendő érzelmi hatásának feltárására, ápolására fordítanak. A Magyar Nemzet például jól közvetíti a Hazafias Népfront ilyen irányú intencióit (honismereti mozgalom, településpolitika, környezetvédelem), ugyanakkor a szülőföld szeretetét nem értelmezi szűken. Szép riportokat, színes írásokat közöl a szerkesztőség annak az összefüggésnek a megértése érdekében, hogyan válik a szülőföld politikai hazává, a szocialista hazafiság miként szolgálja a társadalmi felemelkedést, a haza birtokbavételének folyamatát. „A várost féltve, a korszerűt kívánva...” szemléletet fejezik ki a Budapest kerületeiről (Erzsébet, Újpalota, Pestújhely stb.) és „peremvidékeiről” (Budakeszi, Ráckeve) közölt írások. De mint országos lap, a vidéki városokat sem hanyagolja el.

A hazaszeretet ilyen megközelítésével a lapok azt a szükségletet és felismerést is érzékletesen tudatosítani akarják az olvasókban, hogy a szülőföldet nem elég szeretni (értelmi kötődés, tudatos ismeret nélkül az ember a szülőföldjén is le-

het „hontalan”), a szülőföld szeretete elválaszthatatlan a szülőföld felvirágoztatásától, otthonná-otthonossá tétele tevékeny emberi cselekvést, szellemi és fizikai erőfeszítést, azaz munkát igényel. Az Igaz Szó című katonai magazinnak – a többi fegyveres testületi lap számára is – követendő módszere, hogy a szülőföldet, a tájat, a helyőrségek történelmét együtt mutatja be a szocialista építés helyi jellegzetességeivel, nagy alkotásaival, az ott dolgozó emberekkel („Építjük, védjük, a miénk” és a „Patinás helyőrségek” sorozatok).

A Magyar Ifjúság 1979-es számaiban viszonylag kevés írás foglalkozik közvetlenül a hazához való kötődéssel, bár sokszoros közvetítéssel mindegyik érinti. Érzékelhető a lap hasábjain az a törekvés, hogy újszerű módon és műfajokban közvetlenül is megfogalmazzák a haza és hazaszeretet alapélményeit (Maros Dénes: *Kötődéseink*. – Varga László: *Szigetvári tünődések*). Számos lehetőség azonban kihasználatlan marad. Az ifjúsági korosztály felfogásához illene például a különböző honismereti akciók, országjáró-megismerő mozgalmak népszerűsítése, de ez hiányzik a lapból (mindössze a *Hazai tájakon* című írás kapcsolódik a témához).

A Békés megyei Népújság a szülőföldhöz, a földrajzi, nyelvi kulturális környezethez kötődést jól szolgálja azzal, hogy a helyi politikai életéről, ennek eseményeiről adott tudósításai kapcsolódnak egy-egy közösség életéhez, sikerélményeihez. Ezzel lényegében olyan olvasói körök érdeklődését is felkelti, amelyek egyébként fenntartással fogadnák a lap direkt indítékú anyagait. Bár a vizsgált téma eszmei-politikai kérdéseit taglaló cikkek közül, publicisztikákból 1979-ben kevés jelent meg a megyei újság hasábjain, értékes kezdeményezés a *Szülőföld* című vasárnapi rovat, amely a megye területén kívüli vidékek, tájegységek, városok életével, szépségeivel ismerteti meg az olvasókat. Ilyen rovat létrehozása

egy megyei lapban éppen azért dicséretes, mert túlmutat a megyehatáron. Szemléletformáló hatásában azt célozza, hogy a jó megyei politika nemcsak közigazgatási határookban, hanem régiókban gondolkodik, az országos érdekekkel összhangban cselekszik, a központi célokat a helyi viszonyokra szabja, s a megyéket összekötő érdekazonosságokat hangsúlyozza. Ezzel összhangban érvényesül igazán a helyi érdek, és egészséges irányban fejlődik a „lokálpatriotizmus”.

Itt említhető az Új Tükörnek egy jellegzetes műfaja: a színes-képes tudósítás egy-egy hazai tájról, városról. (1979-ben a Tapolca-képek, a „kincses Dunántúl”, fehérvári képek, Keszthely, a tiszai nyár képei, a Hortobágy, a Zselicség bemutatása, mátrai képek stb.). Kevés szöveggel, sok szép képpel a lap a honismeretet szolgálja. A hazai tájak, a képsorozatok kifényezett szépsége mégis kételyt is támaszt: éles a kontraszt a lap szociografikus riportjainak kritikai társadalomábrázolása és a színes-képes tudósítások idilli tájbrázolása között. (A lap honismereti sorozatában egyetlen kivétel van, a Debrecen-különszám, amely egyszerre elemző és kritikai.)

2. Az elemzésbe bevont újságok jól *használgák fel a nyelvet, a nemzeti és nemzetiségi kultúra értékeit* a hazafias nevelésben.

A Magyar Nemzet nagy figyelmet fordít anyanyelvünk ápolására, fejlesztésére. Nemcsak a nyelvművelésre hivatott intézmények, országos rendezvények támogatásával, hanem a tanárok, a nyelvkönyvek problémáinak felvetésével (április 1–15-i szám), az anyanyelvi műveltség társadalmi fontosságának indokolásával (Köpeczi Béla: Anyanyelv és kultúra című írása, valamint az *Anyanyelvünk* című rovat). Mindezzel a lap azt a lenini gondolatot segít megértetni, hogy a szocialista forradalom lényeges feladata az anyanyelvi kultúra elterjesztése, hiszen e nélkül a szocialista tudati szint eléréséhez szükséges ismeretek éppúgy

nem sajátíthatók el, mint ahogy az anyanyelv tökéletes ismerete a szellemi internacionalizálódásnak is nélkülözhetetlen feltétele. A lap széles körű érdeklődéssel kíséri a kulturális értékeket és különböző rovataiban, írásaiban az olvasó figyelmébe ajánlja, a képzőművészettől a színpadi műveken át az irodalmi alkotásokig. Gyakran ezek nemzetközi visszhangjáról is tudósít. Közben nem egyszerűen informál, hanem izlést formál és a műveltség öntevékeny elsajátítására ösztönöz. Az *Emlékezés az alma materre* című sorozat cikkeit is ez a szándék hatja át, ugyanígy azokat az írásokat, amelyek kulturális, közművelődési intézményeink gondjaira hívják fel a figyelmet.

A Békés megyei Népújságban színvonalas publicisztikák taglalják a megye kulturális életének helyzetét, a közművelődés és a nyelvművelés feladatait. A művelődéspolitikai rovat a népi kultúra és helytörténet megjelenítésére törekszik. Ez rendkívül jelentős küldetés, hiszen a megye lakossága sok nemzetiségű. A lap jó anyagokat ad közre a nemzetiségi települések néprajzáról, a nemzetiségi oktatás, a közművelődés, a nemzetiségkutatás sikereiről és tennivalóiról.

A Magyar Ifjúság a népművészeti hagyománykincs ápolásának felkarolásában mutat példát (táncházmozgalmak 5. szám, nádudvari fazekasok 17. szám, hollókői, kecskeméti építészet 40–48. szám). Hiányzik viszont a lapból az anyanyelvi kultúra témaköre, pedig kézenfekvő lenne, hogy például a diákok anyanyelvi-irodalmi versenyeivel foglalkozzon.

Az Új Tükör irodalmi és művészetkritikai rovata azzal szolgálja az általunk tárgyalt nevelési célt, hogy visszaigazolja (és korrigálja) azt az önismereti képet, amelyet az irodalom, a művészet a hazai valóságról kínál. Másrészt izlésre neveli az olvasót, figyelmét a valódi értékekre tereli. Ebből a szempontból mintaszerű a lap *Heti Ajánlat* rovata. Erénye a szerkesztésnek a történelem

tárgyi emlékei iránti érdeklődés (ideértve a folklór emlékeket is): 1979-ben az Új Tükör 11 vidéki múzeumot mutatott be. Gyengéje is ebből fakad, mert túl sok közleménye, fotója és reprodukciója valamiféle kegyeletes-muzeális hatást kelt, de nem sugall eléggé történelemszemléletet. Ezzel akaratlanul erősíti azt a konzervatív nemzettudatot, amelynek képviselői meghatódnak egy roskadozó kúria vagy egy parasztbarokk ház láttán, de idegenkednek a magyar tájból kiemelkedő hidroglobusz, silótorony vagy olajkút látványától. Végül itt említendő a lap *Miért választottam* című sorozata, amely remek kezdeményezés, a mai értékek kiválasztását és újrafelmutatását jól szolgálja.

Az Igaz Szó hasábjain kevés szó esik az anyanyelvi kultúráról, bár a terjedő katonai zsargon ellen határozottan felléphetne. Magazin jellegéből eredően jobban élhetne az irodalom sajátos eszközeivel is.

3. *A történelmi múlt megítélése, hagyománybresztés, baladó hagyományaink ápolása* nem öncélú szellemi művelet az újságokban, hanem a szocialista hazai építést ezáltal is hatékonyan ösztönző sajtómunka. Például az ünnepi és jubileumi évfordulókat köszöntő publicistikák, nyilatkozatok mellett az ember sorsokat bemutató, érzelmekre ható és az élet új jelenségeit feltáró írásokkal gazdagították az évfordulók mondanivalóját. Különösen a Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulójának előkészítése, köszöntése sikerült kiemelkedő anyagokban. Példa rá a Magyar Nemzet *Hatvan éve történt* sorozata, a Tanácsköztársaság vezető személyiségeiről közölt életrajzportréi, a Békés megyei Népújságban a veteránokkal készített interjúk, a Magyar Ifjúságnak a jubileumra megjelentetett információgazdag, olvasmányos, sablonmentes összeállítása, az Igaz Szó sorozatai a Vörös Hadsereg, a Vörös Őrség harcairól stb. Hiányérzetünk abban támadt, hogy alig esett szó a Ma-

gyar Tanácsköztársaság nemzetközi jelentőségéről, kelet-európai vonatkozásairól (a kevéske utalás is leszűkül a Szlovák Tanácsköztársaság különben jogos méltatására).

A Magyar Nemzet dicséretes törekvése a két világháború közötti korszak progresszív hagyományainak élesztése. (Karikás Frigyes elbeszélése, Zalka Máté vitacikke, a Madzsar Józsefről, Hernádi Györgyről szóló megemlékezések, az Eötvös Kollégium értékelése stb.) Hasonló írások jelentek meg a második világháború éveiről, a progresszív erők harcáról, továbbá a felszabadulás utáni esztendők küzdelmeiről, a haza birtokbavételéről. (A NÉKOSZ-ról, a Vörös Akadémiáról, mártírjainkról stb.) Meg kell azonban jegyezni, hogy mind a Magyar Nemzet, mind a többi vizsgált lap a szocializmus építésének hazai kezdeti korszakával – ami ma már nemzedékek számára történelem – szembevetően keveset foglalkozik. Munkásmozgalmi múltunk felidezéséből pedig az ötvenes évek első fele csaknem mindig kimarad, mintha ez a korszak – hibáival, torzulásaival együtt – nem is a nemzeti történelem része lenne.

4. *A szocialista építőmunka kérdéseivel, társadalmi vívmányainkkal, tudati viszonyaink fejlődésével-fejlesztésével, tehát a hazafiság cselekvésben megnyilvánuló jelenségeivel* az értékelt lapok 1979-ben a legnagyobb terjedelemben, gazdag téma- és műfaji választékkal foglalkoztak. Olvasóik szemléletét olyan alapállás kialakításával, formálásával próbálták befolyásolni, hogy az igaz hazafiság napjainkban elsősorban a hazáért vállalt tettekben és a haza felvirágoztatásáért végzett munka valós értékeiben mérhető. A szocialista tudatnak ez az alkotóeleme csak konkrét helyzetekben válik élő erővé. Ezért örvendetes, hogy a vizsgált sajtópublikációk zöme – különösen a napilapokban – nem csupán tájékoztatja az olvasókat, hanem törekszik megismertetni, megértetni és elfogadtatni

velük szocialista céljainkat, mozgósítva a szocialista társadalom építésére. A Magyar Nemzet működési területén sokat tett azért, hogy az MSZMP szövetségi politikáját a cselekvő egység követelményei szerint elmélyítse. A Hazafias Népfront Országos Tanácsa évi feladatainak végrehajtásához hozzájárulva, tudatosította a szövetségi politika eredményeit, feltárta a társadalmi rétegek érdekegyeztetésének lehetőségeit, fóruma volt a különböző világnézetű emberek párbeszédének. A Békés megyei Népujság szerkesztősege – az országos hangsúlyoknak megfelelően – lényeges sajtófeladatnak tekintette a népgazdasági tevékenység segítését, gazdasági vezetők, közösségek, termelőegységek megfelelő orientálását. A Magyar Ifjúság szinte minden számában olvashatunk tudósításokat, riportokat a fiatalok, ifjúsági brigádok helytállásáról, munkaversenyéről, a KISZ-védnökséggel épülő beruházások helyzetéről. A cikkek, riportok többsége tükrözi a gazdaságpolitikai feladatok végrehajtásának megváltozott nemzetközi és hazai körülményeit, nehézségeit is. Ugyanakkor a vizsgált lapok 1979-ben még kevés érvanyagot nyújtottak a gazdasági korszákvaltság megértéséhez, a korábbi gazdasági szemlélet megváltoztatásához, a hatékonyság, az ésszerű gazdálkodás, a takarékoság, általában a minőségi fejlődés követelményeinek jobb felismeréséhez.

Jelentős teret kapott az újságokban az *életmódváltás, a szocialista embertípus kibontakozó magatartásformáinak ábrázolása, a szocialista erkölcs, az ember közéleti tevékenysége és közösségi kapcsolata*. A lapok belpolitikai és művelődéspolitikai rovatai feldolgozták a téma részleteit is: az egyes társadalmi rétegek (munkások, értelmiségiek, mezőgazdasági dolgozók, fiatalok) életvitelében, anyagi és szellemi gyarapodásában mérhető fejlődést, önzetlen közösségi munkáját, szép példákat mutattak fel a teljességre törekvő emberi életből. Például

a Magyar Nemzet, a Békés megyei Népujság sok, jól megírt publicisztikája a realitás, a személyes érdekeltég oldaláról közelítette meg az összetett kérdést („Hogyan élünk – hogyan élünk”) elvi és gyakorlati problémáit, nem hagyva figyelmen kívül az osztályok, rétegek között e téren még meglévő különbségeket és a gyakran ütköző érdekvizonyokat. Számos „emberközpontú” írás teszi érzékelhetővé, hogy a szocialista hazai birtokbavételének folyamata nehéz harcok, erőfeszítések, emberi vívódások útján valósul meg. Ez a folyamat elválaszthatatlan az „ügyfél”-ből állampolgárrá változástól, a szocialista demokrácia érvényesülésétől, az egyes nemzedékek és rétegek érdekeinek érvényesülésétől, az azokat keresztező új konfliktusok leküzdésétől.

Az Új Tükör jó módszerekkel buzdít állampolgári öntudatra, sugározza a felismerést, hogy a hazafiság otthonosságtudat, jog- és kötelességtudat, demokráciatudat és mindebből ered a konstruktív cselekvés. Vezércikkei, amelyek a mai magyar publicisztika legjobb színvonalát képviselik, többnyire társadalmi „jelen-ségfölfedezésre”, személyes-önálló és felelős meditációkra vállalkoznak. A hazafiságra-demokráciára nevelés központi kérdését tárgyalja Somogyi Tóth Sándor *Megigértük magunknak* című cikke, Ökrös László *Embereszemély*, Székely András *Lássuk, miből élünk?*, Ungvári Tamás *Mi, állampolgárok* című írása és Fekete Sándor számos publicisztikája. Az Új Tükör hazai riportjait a vezércikkekéhez hasonló szemlélet jellemzi, értéküket a szociografikus igényű társadalomelemzések jelentik. Kifogásolható viszont mindkét műfajnál, hogy jó részt kritikai képet adnak és kevés pozitív példát kínálnak. Kellő arányban ezek nem tekinthetők a hazafias nevelési cél sérelmének, ellenkezőleg: a hazafiságtudat szerves része a kritikai önismeret.

Érdemes az elismerésre az Új Tükörnek az a vállalkozása, ahogy a szocialis-

ta elveinket, közösségi érdekeinket sértő vagy gátló jelenségek, tendenciák ellen fellép. Nógrádi Gábor leninvárosi riportja egy újkori honfoglalás nehézségeit kíséri nyomon és helyzetmeghatározó kérdése: jól érezheti-e magát a nagyobb hazában az, aki kisebb hazájában otthontalan? Ezzel rokon Tancsik Mária riportja az új falusi házak tulajdonosairól, akik saját házukban otthontalanok, feszengenek az életforma-keretben, amelyet maguk teremtettek. Kubinyi Péter riportja (egy előnyös és egy hátrányos helyzetű fiúról), azt mutatja be, hogy mekkora társadalmi különbségek léteznek még nálunk. Emlékezetes Pünkösti Árpád riportja egy volt szocialista brigádról, R. Székely Júliának a Balaton sorsáért aggódó írása stb.

5. *Nemzetiségi politikánk* tényleges megvalósulásával, a határainkon túl is figyelmet kiváltó pozitív gyakorlatával az értékelt újságok közül a Magyar Nemzet és a Békés megyei Népiújság foglalkozott a legkövetkezetesebben, bár a konkrét és elemző cikkek száma nem nagy. A nemzetiségek szövetségeinek munkájáról információs anyagokat találtunk. A napi politikai események jobb megértése érdekében és annak jelzéseként, hogy a nemzetiségi kérdés a nyugat-európai országokban is napirenden szerepel, a Magyar Nemzet a spanyolországi baszkok és katalánok, a nagy-britanniai írek, skótok, walesiek, a belgiumi flamandok és a vallonok mozgalmairól közölt cikkeket.

A Békés megyei Népiújság a megye nemzetiségeinek életéről, teljes körű állampolgári jogaik gyakorlásáról, társadalmi, kulturális életéről rendszeresen tájékoztat. Kevés viszont a lapban az olyan publicisztika, amely a nemzetiségek helyzetét nem elsősorban országos, hanem inkább a megye sajátos szemszögéből vizsgálva dolgozná fel. A Magyar Ifjúságból e téma csaknem teljesen hiányzik. Az 1979-es évfolyamból mindössze két írás említhető (*Kiskőrös szlo-*

vák nemzeti hagyományai, Tudósítás a nemzetiségek néptáncfesztiváljáról). Számtalan mód kínálkozna a lap számára, hogy a Magyarországon élő nemzetiségek, főleg a fiatalok helyzetéről írjon, például a nemzetiségi nyelvű oktatásról, a fiatal nemzetiségi pedagógusok képzéséről, a nemzetiségi nyelvű könyvkiadásról stb. Indirekt módon be lehetne mutatni a különböző nemzetiségek közötti korábbi ellentétek, előítéletek visszaszorulását, a fiatal generáció életmódjában, kapcsolataiban korábban elkülönítő tényezők elhalványodását. Az Igaz Szó is nagyobb teret biztosíthatna a hazánkban élő nemzetiségek életéről, kultúrájáról, népművészetéről szóló anyagoknak.

6. *A sajtóelemzésben pozitív tapasztalat, hogy az értékelt lapokban sokréti, gazdag anyag szolgálja az internacionalista nevelőmunkát.* A szerkesztőségek szembetűnő hibák, nagyobb fogyatékoságok nélkül közvetítik azt a gondolatot, hogy a szocialista haza szeretete elválaszthatatlan a nemzetköziségtől; a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus a rendszerünk, eszményeink iránti elkötelezettség két oldala, s a szocialista társadalom felépítéséért, a szocializmus világméretű győzelméért folytatott harc alapvető követelménye.

a) A szocializmus nemzetközi pozícióinak erősödése, a *közös érdekű szocialista ügy*, a szocialista országok egyeztetett külpolitikai törekvéseinek bemutatása számos vezércikkben és elemző írásban jelent meg a lapok hasábjain. (1979-ben a Vietnam elleni kínai agresszió kapcsán az alapos helyzetelemzések, a szolidaritási megmozdulások hangulatát tükröző írások: például a Magyar Ifjúság *Veled vagyunk Vietnam* című összeállítás; az Igaz Szó *Megacélozottak* című riportsorozata stb.)

b) A lapok megkülönböztetett figyelmet fordítottak a *szocialista világrendszer gazdasági, politikai, kulturális, tudományos együttműködésére*, ebben Magyarország részvételére, különös tekin-

tettel a kölcsönös előnyök eredményeinek tudatosítására. (A Magyar Nemzet *Harminc év - élő integráció* című sorozata, az atomenergiái együttműködésről, az interkozmosz programról, a közös társadalomtudományi kutatásokról szóló cikke; a Magyar Ifjúság összeállítása a szocialista országok közös létesítményeiről; az Új Tükör *Kultúránk a világban* című rovata; az Igaz Szó *Együtt a szocializmusért* című anyaga és a Varsói Szerződésben részt vevő szocialista hadseregek kapcsolatának bemutatása stb.)

c) Az arányokat tekintve eltérőek ugyan, de konkrétak, információban gazdagok a *Szovjetunió és a szocialista országok életét, közös kapcsolatainkat tükröző írások*. Aránybeli eltolódások abban mutatkoznak, hogy egy-egy szocialista országról (NDK, Lengyelország) túl sok, másokról (Bulgária, Csehszlovákia, Románia) túl kevés anyag jelenik meg. Továbbá uralkodó a gazdaságpolitikai téma (amelyben időnként túltengenek a számadatok, tervmutatók), holott a szocialista országok kapcsolatrendszerre, internacionalista együttműködése nem szükíthető le a KGST-re. Jók a Magyar Ifjúságnak a Szovjetunióban és az NDK-ban dolgozó magyar fiatalokról készített riportjai, a Szovjetunióban tanuló ösztöndíjasokról szóló anyagai, elsősorban az emberközpontú írásai. Hiányzik viszont a lapból a szocialista országok ifjúsági szervezeteinek, mozgalmainak sokoldalú bemutatása. Békés megye a szovjetunióbeli Penza területtel áll testvérkapcsolatban, ám a megyei lap, bizonyos információkon túl, nem tudja közel hozni olvasóihoz a testvérmegyében élő népek köznapi életét, örömeit, gondjait. Hiányoznak az újságból a szubjektív erejű, az érzelmekre is ható írások, elsősorban a helyszíni riportok.

d) A Magyar Ifjúság a haladó és forradalmi mozgalmak iránti internacionalista szolidaritás jegyében sokoldalúan tájékoztatja olvasóit a kapitalista országok, a fejlődő országok különböző ifjú-

sági mozgalmairól, az ifjúság politikai akcióiról. Hatásosak az antiimperialista harc sajátosságait bemutató helyszíni riportjai (Afrika, Közel- és Közép-Kelet, kurd-kérdés stb.). A témát tartalmas elemzéssel közelítette meg például a nemzeti függetlenségi harcokról folytatott beszélgetés Kende Istvánnal. Dicséretes, ahogy a szerkesztőség „elébe ment” az érdeklődésnek a *Muzulmánok a Szovjetunióban* című sorozattal, amellyel példát adott arra, hogy módot lehet találni a mai talajon mesterségesen szított nacionalizmus leleplezésére.

e) Tágas ablakot nyit a világra a *turizmus* kapcsán nyilvánosságra kerülő riportok, képes beszámolók sokasága. Jellemzőjük a korrektség, a nemzeti elfogulatlanság, nevelő és ismeretterjesztő szándékukhoz nem fér kétség. A publikációk egy része azonban nem több a turistacsoport futó élményeinek előadásánál. Túlteng bennük a tájélmény, az egzotikum, hiányzik belőlük a társadalmi-politikai felfedezés, egyáltalán: az érdeklődés. Témaválasztékuk szintén aránytalan, szélsőséges, egy-egy országról időnként valóságos anyagdömping önti el a sajtó hasábjait, más országokról soványka közleményt sem látunk. A turizmussal összefüggő sajtómunka lehetőségeit nem használjuk fel kellőképpen az internacionalista nevelésre.

7. A szocialista hazafiságra és nemzetköziségre nevelés szervezete része a *nacionalizmus elleni fellépés, a következetes ideológiai harc*. A vizsgált lapokban a nacionalizmus elleni fellépés különböző módokon jelentkezik, gyakran erőtellenül és sokszor áttételekkel. Ebben visszatükröződik a sokféle indítékokból halhatatlanul érzékeny közvélemény bizonytalansága, esetenként fogalomzavara is.

a) Alapvetően pozitív tapasztalat, hogy az érintett szerkesztőségek az újságokban közölt anyagok tartalmában politikailag tisztán közvetítik a nemzeti és a közös nemzetközi érdekek helyes össz-

hangját. A párt politikájának megfelelően jól mutatják be, hogy:

– a nemzeti kérdésben vallott álláspontunk egybeesik a békés egymás mellett élés keretei között folyó nemzetközi osztályharc követelményeivel, országunk nemzeti érdekei az alapvető kérdésekben elválaszthatatlanok a szocialista világrendszer, az internacionalizmus, a testvéri szocialista országok közös ügyétől;

– mivel a szocialista építés minden országban, így hazánkban is nemzeti keretekben megy végbe, törvényszerű, hogy a sikerek egyidejűleg és joggal növelik az önbecsülést, a hazafiúi büszkeséget, ám ez nem nacionalizmus.

b) A burzsoá propaganda ellenünk irányuló ideológiai fellazításának, az emberi jogok védelme ürügyén indított kampánynak az ellensúlyozására *még mindig nem elég meggyőző a szocialista országok eredményeinek, saját társadalmi vívmányainknak a népszerűsítő szembehelyezése, számtalan területen a vitabatalatlanul magasabb rendű szocialista életmód-életvitel kibontakozó jegyeinek felmutatása.*

c) Ki kell emelnünk, hogy néhány újság, elsősorban a Magyar Nemzet, fontos történelmi, világtörténelmi-szemléleti követelménynek tesz eleget, amikor Kelet-Európa sok évszázados egyetemes társadalmi törvényszerűségeivel ismerteti meg olvasóit. Ezzel elősegíti, hogy minél többen értsék, honnan, milyen történelmi fejlődés útján léptünk a szocialista építés útjára és új típusú kapcsolatainkban mennyi súlyos örökséget kellett és kell leküzdenünk. (Pl. Pach Zsigmond Pál cikksorozata a nyugat- és kelet-európai fejlődésről, Ránki György és Tasi József hasonló témájú írásai.) Ugyanilyen gazdag a Magyar Nemzetnek a hagyományaink ápolására irányuló tematikája. (Pl. A *Böngészés a levéltárban* című sorozat, az *Irodalmi kincsesbázis* és a *Régi folyóiratok mai szemmel*, a *Könyv szemle*, a *Könyvespolc*, a *Folyóirat szemle* rovatok stb.) E rovatokban a szer-

kesztőség tág teret biztosít annak bemutatására, hogy haladó hagyományaink miként tükröződnek nemzeti kultúránkban és irodalmunkban. Nem engedi át a lap a nacionalista szemléletű értékelésnek azokat a személyiségeket sem, akik ugyan a nemzet többségének alapvető érdekeit, a társadalmi fejlődést kevésbé átfogóan és következetesen képviselték, de ellentmondásosságuk ellenére haladóak voltak. Következetlenség mutatkozik viszont az Új Tükörben a nacionalizmus kultúrpolitikai területeken feltűnő jelenségeivel szemben. Így például az Új Tükör tudósított arról, hogy fiatal írók tanácskoztak a hazafiságról. Ezen a tanácskozáson élesen polarizálódott egy tudományos és egy szélsőségekkel is befolyásolható érzelmes nemzetfelfogás anélkül, hogy a felfogások konfrontálódtak volna – hiányzott a vita, elmaradt a tisztázó közeledés. Az Új Tükör rokonszenves vezércikket közölt ugyan a tanácskozástól, de a polarizálódásról és a konfrontálódás hiányairól – sajnálatos módon – nem szólt. Itt említhetjük a *Hiddeg napok* és az *Októberi vasárnap* című filmek kapcsán a „kollektív történelmi bűnösség” lappangó problémáját. A filmekre neheztelők szerint nem bölcs dolog saját bűneinkről beszélni addig, amíg szomszédaink nem teszik ugyanezt. A kérdésre a lapban először Fekete Sándor adott marxista választ, amikor elhatarolta magát a kollektív „nemzeti szégyen” hajtógatóitól, a mindent megbocsájtóktól is, míg a valóban elkövetett történelmi bűnökért a magyar uralkodó osztályokat tette felelőssé. Később megszólalt a lapban Cseres Tibor is, hangsúlyozva: minden ilyen bűnt nyíltan ki kell mondani, nem hagyva semmit az emlékezet bosszúra sóvár homályában.

d) Az értékelt lapok a *szomszédos országokban élő magyar nemzetiség* helyzetét igyekeznek nacionalizmustól mentesen, a szocialista országok iránti felelősséggel kezelni. Azok a legjelentősebb (bár nem nagyszámú) anyagok, amelyek

a határon túli magyar nemzeti kisebbség egyenjogúságának megteremtésére irányuló lépések teljes folyamatát ábrázolják, hozzájárulva az idehaza tapasztalható különböző szemléletbeli problémák oszlatásához. A Magyar Nemzetben, a Magyar Ifjúságban, az Új Tükörben a magyar nemzetiségek élete nagyjából az irodalomban, kulturális-szellemi értékeik és alkotóik bemutatása útján jelentkezik. Ez azért nem dicsérhető egyértelműen, mert a magyarság életkörülményei nem korlátozhatók néhány író, rendező munkásságára, hiszen e jelentős tömeg számottevő társadalmi tényező, az adott országok demokratikus és szocialista erőivel szövetségben építi a szocializmust, életüket ilyen széles összefüggésben kellene bemutatni. Nagyobb probléma, hogy a lapokban aránytalanságok tapasztalhatók (az Új Tükörben 1979-ben a csehszlovákiai magyar emlékekről mindössze két alkalommal írtak, viszont tizenhét erdélyi vonatkozású anyag jelent meg, több mint az összes szocialista országról együttvéve). Bár egyetlen évfolyamból nehéz ideális arányokat kimutatni, de szembetűnő, hogy a magyar kulturális sajtó egyoldalúan Erdély-orientáltaságú, és ezt már szlovákiai és vajdasági magyarok is szóvá tették. Elvileg vagy olvasói érdektelenséggel nehezen indokolható, hogy éppen a Békés megyei Népiújságban 1979-ben nem jelent meg anyag a szomszédos szocialista országokban élő magyarokról.

II

A sajtóelemzésekből kialakított főbb következtetések és javaslatok:

1. Az értékelt lapok szerkesztősejteknek érdeme, hogy felelősséggel, mind tervszerűbben, tudatosabban törekednek a hazafias és internacionalista nevelés, valamint a nacionalizmus elleni fellépés hatékonyságának növelésére. A tanulmá-

nyozott témákról 1979-ben sok színvonalas, érdekes, olvasmányos anyag jelent meg az újságokban. A tapasztalatok és az eddigi gyakorlat alapján a szerkesztőségek segítsék tovább e rendkívül jelentős nevelőmunkát azzal is, hogy nagyobb figyelmet fordítsanak a helyes arányokra, a direkt és indirekt módszerek váltakozó alkalmazására, a köznapi tetteket is elmélyültebben feldolgozó témák felkutatására.

2. Haladó hagyományaink ápolása közben, a dolgozó osztályok forradalmi megmozdulásainak, a társadalmi haladás kiemelkedő személyiségeinek bemutatása, a szabadságharcok, függetlenségi mozgalmak értékelése mellett a szerkesztőségek foglalkozzanak többet legújabb kori történelmünk, a magyar munkásosztály, a magyar forradalmi munkásmozgalom tradícióival, a felszabadulást követő évekkel, a haza tényleges birtokbavételét tükröző eseményekkel.

3. Építőmunkánk nagy lendítő erejének, a cselekvő szocialista hazafiságnak, a munkának, a közösségi aktivitásnak a bemutatásában ösztönözni, bátorítani kell az egyénibb hangú témafeldolgozást, az újságírói variánsok szélesebb skáláját, a változatosabb műfaji megoldásokat, a hatásosabb képi kifejezésformákat.

4. A kulturális, a magazin jellegű újságoknál nagyobb hangsúlyt kell adni a politikumnak, anélkül, hogy ez megváltoztatná arculatukat. A népmagazin-jelleg összefér nagyobb arányú publicisztikával, tisztázandó vitákkal, amelyekbe az olvasókat is bevonják.

5. A napilapoknál, elsősorban a nacionalizmus elleni fellépésben, az ideológiai harcban több figyelmet, teret érdemelnek a társadalomtudományok elméleti problémái, kutatási eredményei, ezek ismertetése, közreadása közvetett és közvetlen módon.

6. Az internacionalista nevelés sajtómunkájában változtatni kell a túlzott gazdaság-centrikus anyagok arányán, a szocialista országok társadalmi vívmá-

nyait is jobban bemutató, emberközelségű és emberközpontú írások javára. Ennek érdekében szükséges elmozdítani a lapok nemzetközi kapcsolatait a szocialista országok hasonló rendeltetésű sajtó-

orgánumaival, a szocialista országok életének sokoldalúbb, tartalmasabb, érdekfeszítőbb bemutatása érdekében.

Hegedüs Ferenc

MEGJELENIK
A KÖZELJÖVŐBEN!

TURGONYI JÚLIA

A belkereskedelmi dolgozók társadalmi helyzete

A KÖTET A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

A tőkés és a szocialista gazdasági integráció elméleti és metodológiai kérdései

(Szemelvények a Társadalomtudományok című szovjet folyóiratból)

A nemzetközi gazdasági integráció problémakörét immár harminc éve fokozott érdeklődés övezi. Ez feltétlenül indokolt, mivel az objektív gazdasági fejlődési tendenciák kényszerítő erővel hívták fel a szakemberek figyelmét a gazdasági integráció jelenségeire. Továbbá a tőkés világgazdaságban kibontakozott gazdasági integráció nem váltotta be a hozzáfűzött vérmes reményeket, azt, hogy pozitívan fog hatni a valutaválságra, az inflációra, az ágazatok közötti, az egyes nemzetgazdaságokon belüli és az egyes országok között megmutatkozó egyenlenségekre, ellentétekre, és meghozza a hön óhajtott prosperitást – sőt bizonyos értelemben még inkább kiélezte a már meglévő ellentéteket, még szembetűnőbbé, kifejezettebbé tette a tőkés gazdálkodás ellentmondásait, nehézségeit.

Az Európai Gazdasági Közösség tapasztalatai alapján megállapítható, hogy az európai területi gazdasági integráció létrehozásának kezdeti időszakában a tagországok nemzeti gazdaságában, egymás közötti, kölcsönös gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi kapcsolataiban pozitív eredményeket hozott. A későbbiekben azonban – részben objektív körülmények hatására: az energiahordozók és a nyersanyag válsága, a valutáris, pénzügyi válság, részben pedig a szubjektív okok miatt – egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a regionális gazdasági integráció nemhogy enyhítené az akut gaz-

dasági nehézségeket, hanem még új válságjelenségek kialakulását is előidézte.

Az Egyesült Nemzetek Statisztikai Évkönyvében (U. N. Statistical Yearbook; OECD Main Economic Indicators, June 1979.) közzétett adatok szerint a nemzeti ártermelés növekedésütemének éves átlaga (százalékban kifejezve) az 1951–1960-as években az EGK-ban (6 tagország) 5,7 százalékos, a többi nyugat-európai tőkésországban 4,6 százalékos, a világ iparilag fejlett tőkésországaiban összességében 4 százalékos volt. 1975-ben már megmutatkozott, hogy az EGK-t a válságjelenségek jobban sújtották, mint a többi országot. Ebben az évben a fenti mutatók az alábbiakat jelezték: az EGK-ban -1,6, a többi nyugat-európai tőkésországban -1,27, a világ fejlett tőkésországaiban összességében -1,0 százalékos csökkenés volt tapasztalható.*

Ilyen körülmények között természetes jelenség, hogy egyre több neves kutató igyekszik választ keresni és elméletet kidolgozni a felmerülő problémák orvoslására.

* Idézi J. V. Siskov, *Obsesztvennije Nauki*, 1980. I. sz. 109. old.

I. A TÖKÉS INTEGRÁCIÓ VARIÁNSAI

J. S. Siskov. szovjet közgazdász a *Regionális integráció burzsoá koncepciói* című tanulmányában* a területi integrációval kapcsolatos tőkés elméleteket tekintti át, és a kritikai elemzés nagyítója alatt vizsgálja a különböző nézetek gazdasági, politikai és szociális vonatkozásait. Megállapítja, hogy a *tőkés integrációs folyamatok* kibontakozása társadalmi, gazdasági, politikai és szociális tényezők következménye, s a termelőerők, a gazdasági élet internacionalizálódásának objektív történelmi folyamatát fejezi ki.

Az első világháború után az európai tőkés egységtörekvéseket a gazdasági fejlődésből adódó kényszerítő körülményeken kívül ösztönözte a gyarmati pozíciók féltése az előrtörő USA-val és Japánnal szemben, a világháború által szétzilált gazdaságok konszolidálódásának igénye, valamint a Szovjetunió növekvő hatásának hátráltatása, illetve megakadályozása. Mindezek tükröződtek a húszas évek *páneurópai mozgalmáiban*.

A második világháborút követően ezek az egységtörekvések nagymértékben fokozódtak. 1945 után Nyugat-Európa már nem versenyezhetett többé az Egyesült Államok és a Szovjetunió megnövekedett nemzetközi szerepével. Még csak gyorsította és intenzívebbé tette a folyamatot a tudományos-technikai forradalom jelentős méretű, a gazdasági élet alakulását nagymértékben befolyásoló kibontakozása, amely számos fontos gazdasági értéktételeket más megvilágításba helyezett az a tőkés világgazdaságban. Az élet és az objektív gazdasági folyamatok által felvetett kérdésekre a közgazdászok, tudományos kutatók, gyakorlati szakemberek már nem adhattak választ az elkülönült nemzetgazdaságok gyakorlata alapján kidolgozott elméletrendszerrel. Természetes – állapítja meg a szerző –, hogy a nyugat-európai integ-

rációs törekvések mindenkor a tőkés társadalmi rend biztosítását, megerősítését célozták és célozzák. Nyugat-Európa gazdasági és politikai erőviszonyainak alakulása szükségessé tette, hogy a II. világháború után a térség tőkésországai közös választ keressenek az előttük álló problémák megoldására.

J. V. Siskov szerint szó sincs valamilyen egységes integrációs elmületről. A legjellemzőbb jelenség a *koncepciók pluralizmusa*. Többféle megközelítésből, különbözően értelmezik, magyarázzák az integrációs folyamatot és ennek megfelelően igen változatosak az integráció fejlesztésével kapcsolatos távlati elképzelések. Egyesek a piaci automatizmusok szabályozó erejébe vetett hit alapján tulajdonítanak a piaci gazdálkodásnak meghatározó szerepet az integrációban (a piaci iskola klasszikus liberális irányzata), mások a piac és az intézményes szabályozás komplex szerepére esküsznek, az állami beavatkozás, az állammonopolista szabályozás alapján kívánják az integráció optimális fejlődését biztosítani (dirigista iskola), megint mások az úgynevezett strukturalista iskolához tartoznak.

Az elemzés során a szerző rámutat, hogy mivel a XIX. században a szabadverseny alapján kialakított gazdasági gyakorlat liberális gazdaságpolitikája jelentős ütemű gazdasági fejlődést eredményezett, a liberálisok és a neoliberaisok (W. Röpke, M. Allais) szerint a *verseny és a piac* tölti be az alapvető szabályozó szerepet a gazdaságban, következhetségesen az integrációs folyamatokban is.

A liberálisok szerint az integráció végső célja és eredménye az egységes piac. W. Röpke, svájci gazdasági teoretikus szerint az integrálódó országok integrációban való előrehaladásának alapvető kritériuma az, hogy mennyire tudják liberalizálni a saját importpolitikájukat.

* Obsesztvennije Nauki, 1980. I. 102-117. old.

kat. Döntő feltételnek tartja a konvertibilitás és a szabad fizetési forgalom megteremtését is.

B. Balassa a neoliberais iskola egyik vezető teoretikusa, az integrációs jelenségeket két megközelítésből elemzi: először folyamatként, mint az integráció fejlődését, másodsor állapotként, elrendő célként. Az integráció mint folyamat – állítja – a részt vevő országok közötti gazdasági diszkrimináció leépítését jelenti, mint állapot a nemzetgazdaságok összefonódását a diszkrimináció-mentesség alapján. Foglalkozik a gazdasági integráció különböző dimenzióival. Megkülönböztet világméretű, regionális és szektorok közötti integrációt. A regionális gazdasági integrációnak – szerinte – öt fejlődési fokozata van. Az első a szabadkereskedelmi övezet, melynek alapvető jellemzője a mennyiségi korlátozások és a vámok eltörlése, második a vámunió, amelyben kialakítják a közös külső vámtarifát; harmadik a közös piac, amelyben megvalósul a termelési tényezők szabad áramlása; negyedik a gazdasági unió, amelyben létrejön a tagországok gazdaságpolitikájának egyeztetése, harmonizálása; ötödik a teljes vagy kifejezett integráció, amelyben kialakulnak a szupranacionális intézmények és létrejönnek a közös politikai döntések előfeltételei.

Egyes burzsoá teoretikusok is felismerik a tőkés gazdaság működési feltételeiben végbement alapvető változásokat. Részletesen foglalkoznak a „monopolista konkurrenciával” (*Triffin*), a „nem tökéletes verseny kialakulásával” (*Robinson*), a gazdasági fejlődés következtében kialakult pólusokkal, a „domináns” és „szubordinált” gazdaságok létrejöttének és következményeinek problémáival (*F. Perroux*). Egyesek eljutnak ahhoz a következtetéshez (*J. Galbraith*), hogy a gazdaságban két alapvető szabályozó tényező létezik: a „piaci” és a „tervezett”.

H. Krämer, nyugatnémet közgazdász,

az institucionalista iskola képviselője a piac szerepe mellett már nagy jelentőséget tulajdonít az *institucionális tényezőknek*. Az integráció első fokozatának az állami beavatkozás nélküli integrációt tartja, mely a részt vevő országok vállalatai közötti kapcsolatban realizálódik. A következő fokozat – szerinte – az egyoldalú állami intézkedések (kedvezmények, adó-, és vámcökkentések stb.) eredményeként valósul meg. A harmadik stádiumot – melyet feltételesen „kooperatív integrációnak” nevez – a két- és sokoldalú államközi kereskedelempolitikai megállapodások, nemzetközi szerződések jellemzik. Az integráció legfejlettebb típusának az „institucionális integrációt” tartja, amelyben közös integrációs intézmények hoznak döntéseket és szabályozzák a részt vevő országok nemzeti gazdasági együttműködésének feltételeit. Részletesen elemelve H. Krämer koncepcióját, a szerző megállapítja, hogy elődeihez, a piaci iskola képviselőihez viszonyítva messzebb jut az integráció lényegének megértésében. Az integráció folyamatát a termelőerők határokat átlépő fejlődésével, a termelő egységek rendszeres, tartós, intenzív nemzetközi kapcsolataival és a hatásukra bekövetkező kölcsönös gazdasági összefonódással magyarázza. Krämer igyekszik megragadni az integrációs kapcsolatok sokrétűségét, tipizálja a különböző szférákban jelentkező sokrétű összefonódásokat. Megkülönbözteti a szektorok közötti szubnacionális, továbbá a nemzeti gazdasági egységek közötti kapcsolatokat és a transznacionális integrációt, amely – szerinte – világméretűvé válhat.

A szerző az úgynevezett „*strukturális iskolá*”-val foglalkozva megállapítja, hogy képviselői a témát ugyan sokoldalúan közelítik meg, de javaslatokban rendkívül szegényesek. Az irányzat vezető teoretikusai azt vallják, hogy az integráció következményeként mélyreható szerkezeti változásoknak kell bekövetkezniük mind az egyes országokon belüli

ágazatok arányaiban és megoszlásában, mind a részt vevő országok közötti erőviszonyok alakulásában. Vallják, hogy az integráció révén új gazdasági struktúra alakul ki, melyben a teljes integráció – írja A. Marchal, az irányzat kiemelkedő francia teoretikusa – nem „egységes piaci térség”, hanem „szolidaritási térség”, azaz az integrálódó csoport elemei között a gazdasági kapcsolatok bonyolult hálózata jön létre, mely valamilyen egyenlőséget biztosít, így a szisztémán belül egyetlen gazdasági egység sem kap előnyöket a másikkal szemben. Teljesen nyilvánvaló e szemlélet utópizmusa, mely inkább csak vágyakat fejez ki. A monopolista kapitalizmus körülményei között ez megvalósíthatatlan.

A strukturális iskola bírálja a tőkés gazdaság és kereskedelem liberális, neoliberais elméleteit, és elsősorban a szerkezeti változásokra helyezi a hangsúlyt. Szerintük az integráció megvalósulásának fő kritériuma; egyenlő feltételek biztosítása minden részt vevő alapegységnek. Az iskola egy másik képviselője, H. Myrdal szerint az integráció nemcsak a gazdasági szférára korlátozódik, hanem átfogja a társadalmi fejlődés egészét. Hangsúlyozza az aktív állami beavatkozás szükségességét, az integráció irányítását, a gazdasági és a szociálpolitika harmonizálását.

Az EGK példája azonban bizonyítja – mutat rá J. V. Siskov –, hogy az állami, gazdasági, szociálpolitikai és pénzügyi intézkedések ellenére sem ment végbe a regionális kiegyenlítődés, és még a strukturális átalakításokat is eltérő nemzeti szabályozással igyekeztek megoldani a tagországok.

Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején Nyugat-Európában, s elsősorban Franciaországban, az integrációnak egy új elmélete alakult ki: a *dirigizmus*. Ez az iskola szintén jelentős hatást gyakorolt a modern tőkés gazdaságpolitika alakulására. A dirigista iskola

szintén tagadja a liberalisták, neoliberais koncepcióját, a piacmechanizmusba vetett vak hitet, helyett a gazdaság állammonopolista irányítását és szabályozását helyezi előtérbe. Makroökonomiai elemzésük eredményeként a keynesi gyógymódot, azaz az aktív gazdaságpolitikát ajánlják. J. Tinbergen holland közgazdász szerint az integráció lényege nem a kereskedelem akadályainak lebontása. Ez csak előfeltétele – írja. Az integráció a gazdaságpolitikák koordinálása, majd közös, kölcsönös optimalizálása révén valósul meg. Szerinte az integráció kétlépcsős szakaszban megy végbe: az első szakasz a negatív, melyben az akadályok lebontása zajlik, a második a pozitív, melyben a közös gazdaságpolitika kialakítása következik be. Ezt a gondolatot továbbfejlesztve J. Pinder angol közgazdász megállapítja: gazdasági integráción azt értjük, hogy a tagországok gazdaságai között minden diszkriminációt felszámolnak, és kidolgozzák, majd bevezetik a koordinált általános politikát, olyan széles körben, hogy biztosítható legyen az alapvető gazdasági célok elérése és a jólét. A pozitív szakasz – szerinte – lényegesen fontosabb, mint a negatív. A pozitív szakasz lényegi tartalma – írja – a gazdaságpolitikák harmonizálása nyomán az integráció kibontakoztatása, a gazdasági, pénzügyi, szociális és végül a politikai egység kialakítása.

A hatvanas évek végén, a hetvenes évek folyamán bevezetett gazdasági intézkedések eredményeként sikerült létrehozni a közös regionális alapot, a kölcsönös valutasegély alapot, újjászervezni és bizonyos mértékben bővíteni a szociális alapot. Mindezek ellenére sem sikerült megvalósítani az EGK programját. Ez arra készítette a nyugat-európai közgazdászokat, kutatókat, hogy az EGK gazdasági folyamatainak iránymutatására új utakat keressenek. Az olasz Nemzetközi Kérdések Intézetének két munkatársa, G. Bonvicini és J. Sassoon megállapít

ják: a közösség továbbá nem korlátozhatja szerepét csak arra, hogy megkövetelje a kilenc tagországtól gazdasági és szociális politikájuk harmonizálását. A közösségnek közvetlenül kell hatni a tagországok gazdasági és szociális politikájára. Ennek érdekében új politikai és gazdasági eszközöket kell alkalmazni, új politikai stratégiát kell bevezetni, és a gazdaságpolitikában megerősíteni a már létező pénzügyi beavatkozások eszközeit.

J. Pinder még ennél is tovább megy, amikor javasolja: nem a nemzetek feletti intézmények létrehozásának útján kell haladni, melyek a tagországok nemzeti szuverenitását abszorbeálják, hanem valamiféle *nemzeteken kívüli eszközök létrehozásának útján*, melyek az analóg nemzeti eszközökkel együtt funkcionálnak. Mivel a közösségben a nemzetek feletti intézmények létrehozása kudarcot vallott, ezért olyan eszközöket kell kifejleszteni, amelyek az összes tagországok közös érdekeinek megfelelően – és nem ezeket elnyomva – funkcionálnak. Ilyen eszközök lehetnek – Pinder szerint – az európai vállalatok szabályzata, az európai fejlesztési alap, a mezőgazdasági és szociális alap stb. Megállapítható azonban – írja J. V. Siskov –, hogy még egy ilyen gondosan kidolgozott és rugalmas elképzelésnek sincs sok esélye a sikerre, mivel az integráció nem érhető el valutáris területen, amíg fennállnak a jelenlegi ellentmondások és különbségek a tagországok gazdasági helyzetében és gazdaságpolitikájában, s amíg tart az energia- és nyersanyag krízis, továbbá amíg tovább mélyülnek az ellentétek és különbségek a fejlett és elmaradott, a gyenge és az erős tagországok között.

Az EGK és más tőkés integrációs szervezetek tapasztalatai bizonyítják, hogy az integráció burzsoá-reformista teoretikusai nem képesek választ adni a jelenlegi termelőerők „kihívására”. Az e területen folytatott, majdnem harmincéves kutatások gyakorlatilag nem aján-

lottak egyetlen konstruktív megoldást sem a regionális integráció optimális variánsának kialakítására.

II. A SZOCIALISTA INTEGRÁCIÓ FEJLŐDÉSE

A szocialista gazdasági integráció elméleti és gyakorlati kérdéseiről több szerző ír a *Társadalomtudományok* című folyóirat számaiban. A tanulmányokban elsősorban a szocialista gazdasági integráció tendenciáit, fejlődésének kulcskérdéseit, a gyakorlati megvalósulás folyamatában felmerülő problémákat elemzik, vizsgálják a szovjet szerzők.

Elméleti szempontból is figyelemre méltó Jurij Sirjajev *A kétoldalú és sokoldalú együttműködés összehangolása a KGST gyakorlatában* című cikke.* A szerző jelentős elméleti megállapításokat tesz a szocialista gazdasági integráció fejlődésével, kialakulásával és távlati fejlődésével kapcsolatban.

Rámutat, hogy a szocialista országok gazdasági együttműködésének már kezdeti szakaszában foglalkoztatta a szakembereket az együttműködés számos kérdése, többek között a kétoldalú és a sokoldalú gazdasági együttműködés *kölcsönös összefüggése*, egymást kiegészítő, dialektikus viszonya. A KGST a világháború utáni években elsősorban mint kétoldalú kapcsolatok rendszere alakult ki. A világméretű egyetemes gazdasági fejlődés azonban egyre inkább a sokoldalú, integrációs gazdasági kapcsolatok trendjét mutatta. Természeteszerű, hogy a szovjet gazdaságtudományban is a kétoldalú és sokoldalú gazdasági kapcsolatok kérdése kerül előtérbe. A KGST-országok gazdasági, társadalmi fejlődése szükségszerűen felvetette a szocialista országok gazdasági problémáinak *kollektív megoldását* és ennek megfelelően új for-

* Obsesztvennije Nauki, 1980. 2. sz. 98-107. old.

mák alakultak ki, mint például az ötéves népgazdasági tervek koordinációja, mely tulajdonképpen az ötvenes évektől kezdődően a szocialista országok sokoldalú gazdasági együttműködésének gyakorlati és elméleti alapjait rakta le.

A tervegyeztetéseknél nemcsak a kétoldalú kapcsolatokat vették számba, hiszen például az energiahordozók, a nyersanyag-importszükségletek kielégítése, a nemzetközi szállítási rendszer, a közlekedés fejlesztése, a nemzetközi termelési infrastruktúra stb. olyan kapcsolatokat fejeztek ki, amelyek lényegileg sokoldalúaknak tekinthetők. Ezen túlmenően folyamatosan kialakultak a gazdasági mechanizmus azon elemei, amelyek biztosították mind a sokoldalú, mind a kétoldalú kapcsolatokat továbbfejlesztését. Kialakult a tudományos-technikai eredmények kicserélésének, a külkereskedelmi kapcsolatok fejlesztésének bázisa stb.

Sirjajev részletesen elemzi a *sokoldalú kapcsolatok kialakulásának különböző fázisait*, létrejöttüknek gazdasági, társadalmi, fejlődési előfeltételeit, és megállapítja, hogy a kétoldalú kapcsolatok a fejlődésből adódóan, szükségszerűen alakultak át sokoldalú együttműködéssé, mivel ma már a szocialista országok egyre mélyülő, gazdagodó és hatékonyabbá váló gazdasági együttműködését nem lehet csak kétoldalú kapcsolatok rendszerével megoldani. Olyan gazdasági együttműködési problémák keletkeztek – és ezek többségükben, lényegüket tekintve gazdasági kulcsproblémák –, melyek megoldását csak a sokoldalú gazdasági együttműködés biztosíthatja. A sokoldalú gazdasági együttműködés egyre inkább feltétele az általános, az összes szocialista ország érdekeit kifejező gazdasági feladatok megoldásának, fontos eszköze a távlati célprogramok, a közös vállalkozások kidolgozásának és megvalósításának. A sokoldalú gazdasági együttműködés rendszere lehetővé teszi továbbá a közösség országainak, hogy keres-

kedelmi kapcsolataikat számos lényeges területen hatékonyabban egyeztessék és nem utolsósorban lehetőséget ad a tőkés-országok diszkriminációs politikájának semlegesítésére, erősíti a KGST pozícióit a világpiacon stb.

Ily módon a szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolataiban, a szocialista gazdasági integráció fejlődésének körülményei között, a perspektivikus célok realizálásának egyedül adekvát eszköze – az együttműködés sokoldalú mechanizmusa. A szerző ezzel együtt hangsúlyozza, hogy a sokoldalú kapcsolatok egyre növekvő szerepe nem jelentheti a kétoldalú kapcsolatok megszüntetését, kizárását a gazdasági kapcsolatok rendszeréből. A gyakorlat azt bizonyítja, hogy a sokoldalú kapcsolat bizonyos értelemben a kétoldalú kapcsolatok *sajátos „felépítményeivé”* válnak.

A szocialista országok jelenlegi gazdasági kapcsolataiban jelentős a kétoldalú és sokoldalú együttműködések kölcsönös szerves összefüggése. Különösen meghatározó jelentőségük van az olyan tervdokumentumok kidolgozásában és realizálásában, mint az együttműködés sokoldalú távlati célprogramjai a termelés kulcságazataiban, az ágazatközi komplexumokban, a termelés távlati specializációjában és kooperációjában stb. Számos esetben a távlati kétoldalú együttműködés programjain (különösen az ágazatok közötti megegyezéseken) keresztül fejlődhetnek ki a sokoldalú gazdasági együttműködések, és alakulhatnak ki a legmegfelelőbb szakosodások.

A távlati együttműködés sokoldalú és kétoldalú formái szerves összehangolásának biztosítása megyorsítja a szocialista gazdasági integráció folyamatát, fokozza hatékonyságát, ez megfelel a szocialista közösség perspektivikus fejlődési tendenciáinak és egyre fokozódó követelményeinek.

A szocialista gazdasági integráció fejlődését a KGST-ben részt vevő országok által elfogadott Komplex Program vég-

rehajtása biztosítja. Az egyes tagországok saját népgazdaságfejlesztési terveikben külön is megjelölik a szocialista gazdasági integrációból rájuk háruló feladatokat. A közgazdasági irodalomban mind gyakrabban jelennek meg az integrációs folyamatok *tervezési módszereiről* írott cikkek, amelyek hozzájárulnak a tervezési tapasztalatok tudományos feldolgozásához. Ezek sorában említésre érdemes *Ivan Motorin: Az integrációs folyamatok tervezésének módszertana a Szovjetunióban* című cikke.*

A polgári közgazdászok általában kísérletet sem tesznek arra, hogy a vizsgálható témák közé felvegyék a tervezés problematikáját. Annál inkább merész kísérlet I. Motorin részéről, hogy a tervezés módszereinek aspektusából vizsgálja az integrációs folyamatokat, mivel a szocialista világgazdaságban is, konkrétan a KGST-ben is, viszonylag új terület a gazdasági együttműködések tervezése.

A szocialista gazdasági integráció tervezése módszereinek és módszertanának fejlesztését komplex feladatoknak tekinti, mely *két irányban hat*: a tervezési tevékenységben korszerűsödik a KGST együttműködése, ugyanakkor fejlődik a szocialista gazdasági integráció nemzeti tervezése is.

A szocialista gazdasági integráció kibontakozása számos új elemet hozott a baráti országok gazdasági, tudományos-technikai együttműködésébe. Előtérbe kerültek a gazdasági együttműködés újonnan keletkezett formái. Ezek között az egyik legfontosabb a közös erővel létesítendő hatalmas ipari objektumok építése, a nagy népgazdasági feladatok komplex megoldása, a KGST-országok közös tervezési tevékenységének gyakorlatában a programcélirányos tervezési módszerek széles körű alkalmazása. Tovább fejlődnek a nemzetközi szocialista

* Obszesztsvennije Nauki, 1980. 1. sz. 36-47. old.

munkamegosztás olyan komplex formái, amelyek nemcsak a nemzeti munka eredményei kölcsönös kicserélésének folyamatát fogják át, hanem magukba foglalják a gazdasági, technikai prognózist, a tudományos kutatásokat, a termelés-előkészítési folyamatokat, a beruházást, és számos esetben a termékek közös értékesítését.

A Szovjetunió gazdasági fejlődésének jelenlegi szakaszában *tovább növekszik az állami terv szerepe és jelentősége*, mint a Kommunista Párt gazdaságpolitikája realizálásának, a tervegyensúly biztosításának, a szociális feladatok megoldásának fontos eszköze. Az országok részvétele a tervfolyamatokban és az integrációs vállalkozások megvalósításában aktívan hat a társadalmi termelés hatékonyságára, a nemzetközi szocialista munkamegosztásra és ez az esetek többségében a hatalmas objektumok létrehozásának elengedhetetlen feltétele. Ez kétségtelen hatással van a beruházási politikára, a termelészervezetre, az együttműködés kereteiben végbemenő specializációra, a távlati kölcsönös kapcsolatok jellegének alakulására.

Az integrációs folyamatok megnövekedett szerepe a kulcsfontosságú gazdasági problémák megoldásában meghatározza az integrációs folyamatok tervirányítási rendszere további korszerűsítésének szükségességét. A szocialista közösség országai előtt olyan feladatok állnak, mint a komplexitás erősítése a KGST keretei között folytatandó kapcsolatok tervezésében, a népgazdasági tervekben jelzett szocialista gazdasági integrációs vállalkozások szerves kapcsolatának megteremtése a létrehozásukhoz szükséges anyagi, munkaerő- és pénzügyi forrásokkal.

E szükségyszerűségeket figyelembe véve a Szovjetunió állami tervébe 1974-ben egy fejezetet iktattak be *A Szovjetunió külgazdasági kapcsolatai* címmel, amelyben szerepelnek a szocialista országokkal megvalósítandó integrációs

folyamatok fejlődésének mutatói. Míg 1974-ben a népgazdasági terv integrációs fejezete csak a külkereskedelmi aspektusokat és a sokoldalú vállalkozásokat tartalmazta, 1975-ben már a szerződésekkkel és megállapodásokkal megerősített kétoldalú vállalkozások is bekeverültek. 1974-ben a KGST többi országai is hasonló fejezeteket vettek be saját népgazdasági terveikbe.

E fejezet beiktatása tovább tökéletesítette a Szovjetunióknak a szocialista közösség országaival folyó kapcsolatainak tervezési módszereit. A fejlődést tulajdonképpen az úgynevezett „erőforrás aspektus” jelzi. Ezen azt értjük – írja I. Motorin –, hogy az integrációs folyamat kapcsolatos tervben nemcsak az eredménymutatókat (áruexport, import és szolgáltatások stb.) irányozzák elő, hanem az ehhez szükséges anyagi, munkaerő- és pénzügyi források főbb mutatóit is.

A népgazdasági tervek speciális fejezeteiben az integrációs folyamat fejlesztésének alábbi irányai tükröződnek:

- a Szovjetunió területén létesítendő vállalkozások és objektumok a KGST-országok együttműködésével;

- közös vállalkozások és objektumok létesítése a baráti országok területén;

- a baráti országok számára, a saját területükön a Szovjetunió részvételével való közös vállalkozások és létesítendő objektumok;

- fontos árucikkkel történő kölcsönös ellátás, melyeket a tervegyeztetések folyamán határoznak meg az adott öt-éves tervidőszakra;

- a termelés specializációja és kooperáció a Szovjetunió és a baráti országok között;

- a Szovjetunió által kidolgozandó tudományos-technikai problémák alapvető feladatai, melyeket a baráti országokkal együttműködve oldanak meg;

- a Szovjetunió és a baráti országok együttműködésével kidolgozásra váró

KGST standard mutatókkal kapcsolatos feladatok.

A szerző különösen fontosnak tartja az integrációs tervmutatók rendszerének kidolgozását. Megállapítja, hogy a következő évek fejlődésében egyre fontosabb szerepet töltenek be az általános előrehaladását tükröző, összegző, számszerű mutatók, melyek egészében jellemzik a KGST többi országaival közösen realizálandó munkákat a Szovjetunió integrációs folyamatának fejlődésében.

Az integrációs folyamatok népgazdasági tervezésének gyakorlatában alkalmazott módszerek további fejlesztésének, korszerűsítésének legfontosabb feladatai a következők:

- a különböző népgazdasági tervek integrációs fejezetei mutatórendszerének hatékonyabbá tétele;

- kapcsolatainak és kölcsönös meg-alapozottságának biztosítása;

- egységes mutatórendszer bevezetése, amely alkalmas lehet a tervezés minden szintjén;

- a tervfeladatok aggregációs fokozatának megállapítása a különböző terv-horizontok és színvonalak számára;

- a módszerek egyszerűsítése.

A népgazdasági terv integrációs fejezetének jellemeznie kell a Szovjetunió és a KGST-országok közötti integrációs folyamatot az adott tervidőszakban, az egész népgazdasági terv, a szövetségi köztársasági tervek és a minisztériumi tervek vonatkozásában. Ebbe a fejezetbe kell bevenni a fontosabb integrációs vállalkozások feladatait az iparban, a mezőgazdaságban, a közlekedésben, a szállításban, a kommunikációban és a tudományban egyaránt.

Jelentőségük szerint a szerző kétfajta mutatót különböztet meg: a direktív és a számszerű mutatókat. A *direktív mutatók* kötelező erejűek a feladatok végrehajtását tekintve, és közvetlenül jellemzik a tervkövetelményeket. A *számszerű mutatók* jelentősége abban van,

hogy rájuk épülve határozhatók meg a direktív mutatók, és elemezhetők a feladatok a tervezés összes szintjén. A direktív mutatók rendszerének biztosítania kell az integrációs folyamatok sokoldalú tervezését, beleértve a tervfeladatok teljesítéséhez szükséges forrásokat is. Ezért az összes direktív mutatóknak alkalmazhatónak kell lenniük az egész népgazdaságban, a szövetségi köztársaságokban és az ágazati minisztériumokban egyaránt.

A szerző megállapítja, hogy a népgazdasági terv összegző, számszerű integrációs fejezetének mutatórendszerébe észszerű bevenni azokat a mutatókat, melyek a Szovjetunió és a baráti országok közötti integrációs folyamatok fejlődési színvonalát jellemzik. Ezeknek nem feltétlenül szükséges direktíveknek lenniük, de nagy jelentőségük van az integrációs folyamatok minőségi változásainak kimutatásában. Az ilyen mutatók jellemzik például a kitermelő és feldolgozó ágazatok integrációs folyamatait, az integrációs folyamatokra fordított befektetések részesedését az összbefektetésekben. Külön ki kell emelni a Szovjetuniónak a baráti országokba irányuló exportját az összetétel viszonylatában, valamint a szocialista országokból származó import volumenét. Ennek alapján ki lehet számítani az export–import integrációs koefficiensét.

Külön részben foglalkozik az integrációs folyamatok *távlati tervezésének* sajátosságaival. Megállapítja, hogy a szocialista baráti közösség gazdasági fejlődése és nemzetközi munkamegosztása új minőségi szakaszába lépett. Ez az új helyzet számos vonatkozásban a problémák és kérdések új megközelítését igényli. Jelenleg előtérbe kerül azoknak az integrációs vállalkozásoknak az összessége, melyek átfogják a tudományos kutatásokat, a technikai tervezéseket, a termelés előkészítését, a beruházásokat, a technológiai folyamatokat és a munkaeredményeinek kölcsönös cseréjét. Az in-

tegrációs folyamatokba a gazdaságnak, a tudománynak, a technikának, a nemzetközi munkamegosztásnak azokat a területeit kell bekapcsolni, melyek a KGST-országok népgazdasági szerkezetének korszerűsítésére, a termékek minőségének növelésére a legteljesebb mértékben hatnak. Közvetlenül befolyásolják a népgazdaság társadalmi termelésének hatékonyságát, az intenzitását és a technikai fejlődést. Ez szükségszerűvé teszi a távlati tervezést.

Az integrációs folyamatok távlati tervezésének megvannak a maga specifikus sajátosságai. A távlati tervekben mindegyelőtt a szociál- és gazdaságpolitikai feladatokat (minőségi és mennyiségi) határozzák meg. A fő figyelmet azonban nem a részletező számításokra és a tervmutatók megalapozottságára, hanem a legfontosabb népgazdasági problémák körütekintő, alapos kidolgozására kell fordítani. Nem az egyes termékek előállítására a döntő. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a távlati tervben nem kell előirányozni néhány fontos cikk (olaj, szén, gáz stb.) kitermelését. E témakörben I. Motorin külön foglalkozik a nyersanyag és energiahordozók problémájával. Megállapítja, hogy a *nyersanyag és energiahordozók biztosítása* a KGST-országok egyik legfontosabb és legbonyolultabb kérdése. A KGST-n belül kétségtelenül a Szovjetunió marad a legfontosabb nyersanyag és energiahordozó exportőr. A KGST-országok nyersanyagokkal és energiahordozókkal való ellátása – mint ahogy azt a komplex programban rögzítették – a Szovjetunióban levő energiahordozó- és nyersanyag-lelőhelyek közös feltárása és kiaknázása ellenszolgáltatásaként történik.

Motorin a továbbiakban több oldalról elemzi az integráció *pénzügyi, elszámolási feltételeit*, a részt vevő országok termelési szintjeiben, struktúrájában, földrajzi és egyéb adottságaiban meglévő, az integrációs folyamatokra bizonyos hatást gyakorló különbségeket, eltéréseket. Fog-

lalkozik a tudományos-technikai együttműködés tervezési módszereivel.

A szerző tanulmányát befejezve megállapítja, hogy a szocialista gazdasági integráció tervezésének metodológiai problémái bonyolultak és szerteágazóak, amelyek további tudományos kutatásokat, együttes kísérletezéseket, a baráti

országok tudományos intézményei közötti gyümölcsöző együttműködést igényelnek, különös tekintettel az integráció perspektivikus módszertanának kidolgozására, korszerűsítésére, és egyben gyakorlati alkalmazásának folyamatos figyelemmel kísérésére.

Strassenreiter József

VARGA JENŐ
MUNKÁINAK
BIBLIOGRÁFIÁJA

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
INTÉZET KIADÁSÁBAN
MEGJELENT KÖTET
MEGVÁSÁROLHATÓ
A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
MEGYEI ÉS KERÜLETI
KIRENDELTSÉGEIN
ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

222 OLDAL
ÁRA: 33,— Ft

intézeti hírek

A bolgár—magyar társadalomtudományi együttműködésről

A Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága Társadalomtudományi és Társadalomirányítási Akadémiáját és Intézetünket már hosszú idő óta az együttműködés különböző formái kapcsolják össze: kerekasztal-konferenciák, tudományos szimpozionok, a kutatók kölcsönös látogatásai és közös kutatási programok. Az együttműködés leghatékonyabb formái közé sorolhatók azok a tanácskozások, amelyeken a marxista társadalomtudományi kutatásokban felmerülő fogalmakat közös munkával megvitatják, tisztázzák a kutatók. Nagyon lényeges a megvitatásra kerülő problémák körülhatárolása, a legfontosabb kérdések kiválasztása, mert különben a megbeszélés, vita túl széles spektrumú lesz.

Az előbbi szempontokat figyelembe véve jól sikerült tanácskozás volt az 1980 áprilisában Szófiában megrendezett kerekasztal-megbeszélés *A társadalmi szolgáltatások állapota és fejlődése a fejlett szocializmus építésének idején* című témáról. A tanácskozást *C. Canev* elvtárs, az Akadémia rektorhelyettese nyitotta meg és jelezte, hogy a megbeszélések más témakörben Budapesten folytatódnak; a jövőben is ezt az együttműködési formát szükséges előnyben részesíteni és továbbfejleszteni. A tanácskozáson részt vettek: *K. Lozanov* professzor, az Akadémia Gazdaságpolitikai szekciójának vezetője, *L. Vasziljeva* könnyűipari miniszterhelyettes, *H. Krin-*

csev főmunkatárs, *M. Szlavcseva* építész, *A. Petrov*, a Szófia-i Városi Tanács osztályvezetője és a Hazafias Front néhány vezetője, a Gazdaságpolitikai szekció számos munkatársa. Magyar részről intézetünkben *dr. Pogány György* tudományos tanácsadó és *dr. Szpirulisz Ildikó* tudományos főmunkatárs volt a tanácskozás résztvevője. A meghívottak összetétele lehetővé tette, hogy a résztvevők a szolgáltatásoknak mind elméleti, mind gyakorlati gazdaságpolitikai problémáiról eszmét cseréljenek.

A tanácskozáson a résztvevők megállapították, hogy a szolgáltatások fejlesztésének kérdése mindkét országban az 1970-es évtizedben kiemelten szerepelt a párt- és állami dokumentumokban, határozatokban. Rámutattak, hogy a szolgáltatások fejlesztése a következő évtizedekben is a termelőtevékenység és az életszínvonal növekedésének alapvető feltétele és tényezője.

A szolgáltatások szférája rendkívül összetett: magába foglal anyagi és nem anyagi jellegű tevékenységeket, s a szolgáltatások a társadalmi újatermelési folyamat valamennyi részfolyamatában jelen vannak. A bolgár társadalomtudományi irodalomban használatos a „társadalmi szolgáltatások” fogalma. A társadalmi szolgáltatások fogalmán a társadalmilag szervezett tevékenységben a munkamegosztás által elkülönített szolgáltatási típusú munkafolyamatokat ér-

tik, azaz a szolgáltatási jellegű önellátó tevékenységet nem sorolják ebbe a körbe (pl. önellátó javító és háztartási tevékenység). A népgazdaság ágazatait áttekintve ebbe a szférába tartozik például a közlekedés, hírközlés, kereskedelem, kommunális ellátás, lakossági szolgáltatások, oktatási, kulturális, egészségügyi ellátás, igazgatási, adminisztratív szolgáltatások stb. A szolgáltatások fejlesztése tehát komplex, átfogó, területileg integrált tervezési koncepciót igényel. Természetesen a megbeszélések nem foghatták át a szolgáltatások teljes körét, főként az ún. lakossági (fogyasztói) szolgáltatások (iparcikkek javítása, karbantartása, lakáskarbantartás, ruházati cikkek készítése, javítása, textiltisztítás stb.) helyzetéről, fejlesztési tendenciáiról folyt az eszmecsere.

A bolgár kutatók nagy súlyt helyeztek az ún. szolgáltatási normatívák kidolgozására. Az életszínvonal szabályozásában, távlati fejlesztésében központi kérdésként tekintették a szolgáltatási normatívák kidolgozását, mind az anyagi jellegű, mind a nem anyagi jellegű szolgáltatások szférájában. E normatívák kidolgozása azt jelenti, hogy természetes és értékbeni mutatók formájában meghatározzák a különböző szolgáltatások jelenlegi állapotát és kialakítják azt a távlatilag elérendő mutatórendszert, amelyhez a társadalmi-gazdasági fejlődés során közelíteni kell. A bolgár társadalomkutatók stábja a társadalmi szolgáltatások rendszerének impozáns távlati regionális terveit dolgozta ki – és különböző térképek, tablók segítségével népszerűsítik is –, ezek beilleszkednek a távlati, regionális fejlesztési tervekbe.

A vitában megfogalmazódott, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés előrehaladásával szükség van ezen normatívák állandó karbantartására. A normatívák kidolgozása mellett ugyanakkor lényeges az aktív, tudatformáló tevékenység is, amely hozzájárul, hogy az emberek ma-

gukéva tegyék, kialakítsák az új szocialista életmód eszköztárát.

A szolgáltatások fejlesztésében a két ország hasonló gondokkal küzd. A szocialista fejlődés évtizedeiben a lakosság gyarapodásának területi eloszlása mindkét országban egyenetlenül alakult. Felgyorsult az urbanizáció folyamata, míg egyes települések lakossága dinamikus gyarapodott, addig más települések lakossága fogyott, sőt falvak elnéptelenedése is tapasztalható volt. Fontos kérdés, hogy a szolgáltatások koncentrációja, fejlesztése hogyan valósuljon meg. Nyilvánvaló, hogy a szolgáltatások fejlesztését, összpontosítását elsősorban a dinamikus népességnövekedést felmutató területi egységekben kell szorgalmazni. A magyar kutatók felvetették, hogy a koncentráció (pl. az ún. szolgáltatóházak kialakítása) mellett a mozgó, a kis települések igényeihez is rugalmasan alkalmazkodó szolgáltatási formákra is szükség van (pl. a hét egyes napjain helyi javítások megvalósítása, javítási munkák összegyűjtése, javított áruk visszaszállítása stb.). Az egyéb szolgáltatási igények ellátásában (pl. oktatás, egészségügyi ellátás) a körzetesítés, s ezzel jól összekapcsolt közlekedési ellátás látszik járható útnak.

A lakosság részben munkajövedelmeinek újraelosztásával, részben a társadalmi fogyasztási alapokból való részesedés révén jut a szolgáltatásokhoz. Mindkét szocialista országban tapasztalható a társadalmi fogyasztási alapok részarányának növekedése. Magyarországon 1970-ben a lakosság egy főre jutó reáljövedelmében 76 százalék volt a munka szerinti részesedés, 1979-ben 69 százalék. Mindkét országban a társadalmi juttatásokon belül nőtt a pénzbeni társadalmi juttatások aránya.

Az áru jellegű szolgáltatásoknál mind Magyarországon, mind Bulgáriában problémát jelent az árak alakításának kérdése. Az áru jellegű szolgáltatásoknál

az árakban magas az állami dotáció, jelenleg törekvés tapasztalható a termelési költségekhez jobban kapcsolódó, reálisabb árképzés megvalósítására, ami a lakosság szempontjából a fogyasztói szolgáltatásoknál áremelkedést jelent. A konferencián megfogalmazódott, hogy a szolgáltatások szférájában nem lehetséges a nemzetközi világpiaci árak bázisán történő árképzés, mert ez az életszínvonal-politikában komoly gondokat okozna. A bolgár kutatók felvetették, hogy az áru jellegű szolgáltatások árait területileg is differenciáltan kell meghatározni és külön kérdésként kezelendők a turizmussal kapcsolatos szolgáltatások, ahol a belföldi és külföldi turizmus szolgáltatásait eltérő módon szükséges kezelni és szabályozni.

Vita alakult ki a bolgár társadalomkutatók és a gyakorlati gazdaságpolitikai irányításban résztvevők között arról, hogy a társadalmi szolgáltató szféra külön népgazdasági részfolyamatként irányítandó vagy más gazdasági ágazatok mechanizmusába kell beépíteni. (A jelenlegi bolgár gazdaságirányítási rendszerben az újtermelés egyes részfolyamatainak teljes vertikumát magába foglaló ún. *szövetsegek* működnek.) L. Vasziljeva könnyűipari miniszterhelyettes ismertette, hogy a könnyűiparban a társadalmi szolgáltatások szisztémáját beépítették az ágazati rendszerbe és a vállalatok a néptanácsokkal együttműködve részt vesznek a társadalmi szolgáltatások regionális tervének kidolgozásában, megvalósításában. A könnyűipar területén ezt a folyamatot elősegítette és erősítette, hogy a foglalkoztatottak 72 százaléka nő, s így tömegesen jelentkezett az igény számos szolgáltatási tevékenység iránt. A társadalmi szolgáltatási tevékenység kiépítése a könnyűiparban legerőteljesebben az oktatási, szakképzési, szociális intézményi, egészségügyi ellátás területén ment végbe, s újabban nagy gondot fordítanak a kereskedelmi hálózatra, lakóhelyi kulturális intézmények

kialakítására is. Több bolgár kutató véleménye szerint a regionális társadalmi szolgáltatási rendszer optimális működése csak a szolgáltató szféra egységes, központi irányítási rendszerének keretén belül valósítható meg.

Bulgáriában a társadalmi szolgáltatások szférájában jelenleg mintegy 1,2 millió foglalkoztatott van, s ez a szám évente kb. 80–90 ezer fővel nő. A munkaerő biztosítása a bolgár népgazdaságban is hasonló gondot jelent, mint hazánkban. Kisebb létszámú ifjú nemzedékek lépnek munkaképes korba, a mezőgazdaság mint munkaerő-kibocsátó ág már nem jöhet számításba, tehát hatékony munkaerő-gazdálkodási politika és a munkaerő újraelosztása válik szükségesé. A társadalmi szolgáltatások szférájában a munkaerőigény növekedése csak kis mértékben ellensúlyozható gépesítéssel, s ugyanakkor nagyon fontos feladat a társadalmi szolgáltatási szférában a munkahelyi és a szakmastruktúra kongruenciájának jobb megteremtése. A társadalmi szolgáltatási szféra fejlődése visszahat a munkaerő általános állapotára és minőségére (pl. oktatás, képzés színvonala, egészségügyi ellátás milyensége stb.), tehát a szféra fejlesztésének ütemét, mikéntjét ilyen szempontból is mérlegelni kell.

A társadalmi szolgáltatási szféra szűk keresztmetszetei is egybeesnek a két országban: vízellátás (folyók szennyeződése), lakásellátás és komfort, üdülők és szállodai férőhelyek, gyermekintézmények, az oktatási rendszer problémái stb. A társadalmi szolgáltatások igénybevételében gondot jelent, hasonlóan hazánkhoz, hogy a társadalmi szolgáltatásokban dolgozók és a más szférákban tevékenykedők napi munkaideje nagymértékben egybeesik. (Így a szolgáltatások igénybevétele részben a munkaidő rovására történik. Ez természetesen összefügg azzal, ahogy ezt a magyarországi tapasztalatok is mutatják, hogy a munkafegyelem területén sok a lazaság és a bérezés nincs

kellően összekötve a teljesítményekkel, a munkaidő kihasználásával.)

A kerekasztal megbeszélés értékes eredménye volt az információk kicserélése, a tapasztalatok egybevetése, s a különböző megoldási módozatok kölcsönös ismertetése.

Bolgár társintézetünkkel való együttműködés korábban kialakított formái közé tartoznak a közösen írt, szerkesztett tanulmánykötetek. *A szocialista életmód: eredmények, problémák* című kötet most jelenik meg magyar nyelven a Társadalomtudományi Intézet kiadásában.

A kötet jellegének meghatározásánál gondot jelentett, hogy a két tudományos intézet profilja, tevékenysége csak részben fedi egymást. Míg a bolgár akadémia jelentős oktatási, posztgraduális tudományos képzési funkciókat lát el, közvetlen feladatai vannak az ideológiai propagandamunkában, addig intézetünk alapvetően kutatómunkával foglalkozik, s oktatási funkciókat nem végez. A bolgár elvtársak részéről tehát az az igény is felmerült, hogy a megjelenő kötet az új tudományos eredmények közlése mellett oktatási, propagandaanyagként is funkcionáljon. A közös kötet kidolgozásánál ezért nagy súlyt helyeztünk arra, hogy a különböző fogalmak, összefüggések elemzése mellett jelentős legyen az egyes cikkek információértéke. A BKP és az MSZMP politikájáról, a két testvéri szocialista ország tapasztalatairól és terveiről hiteles és friss tényeken alapuló képet adjanak.

A tanulmánykötet indító tanulmányában *V. Vasziljeva* elméletileg fogalmazza meg a szocialista életmód lényegét, jellemző vonásait. Úgy tárgyalja az életmód kategóriáját, mint amely egyidejűleg kifejezi az elérendő ideált és a reálisan létrejövő, gyakorlatilag kialakuló szocialista életmódot. A kötetben tükröződik, hogy a szocialista életmód kiala-

kulása hosszan tartó és objektíve ellentmondásos folyamat. Ezt a felfogást jelzi maga a cím is, amely eredmények és problémák dialektikus egységeként fogja fel az új típusú életmód kialakulásának folyamatát.

A tanulmánykötetben a bolgár és a magyar szerzők áttekintik az életmód néhány fő területét, összetevőjét, formáló tényezőjét. *Kalocsai Dezső* és *Kovács Ferenc* a szocialista munka és munkaverseny szerepéről írnak. *Böhm Antal* és *Kovács Ferenc* a szocialista életmódot formáló politikai-közéleti aktivitásról, *M. Duncsovicska* a szabad idő kategóriájáról és alakulásáról. *Böhm Antal* és *Pál László* a művelődés, a szabad idő és a szocialista életmód összefüggéseit elemzik cikkükben.

Az életszínvonal az objektív létfeltételeket tartalmazza, amelyek a szocialista életmód kereteit megszabják. Az életmód határozza meg azt, hogyan használják fel, változtatják meg az emberek, társadalmi csoportok ezeket az objektív feltételeket. Ezeket a kérdéseket tekinti át tanulmányában *M. Treneva* a bolgár viszonyokat elemezve, s *Illés János* és *Szpirulisz Ildikó* a magyarországi fejlődés tendenciáit bemutatva.

A szabad idő és az életszínvonal alakulásával foglalkozó cikkek lehetőséget kínálnak arra is, hogy kirajzolódjon néhány, az életmód alakulásában jelentkező általános tendencia, valamint a konkrét szocialista fejlődésből eredő sajátosságok, specifikus vonások. A szocialista életmód alakulását azonban még nem lehet teljességében összehasonlító módon elemezni, részben a téma bonyolultsága, részben a kutatások jelenlegi rendkívül eltérő stádiuma miatt.

Az egyes cikkekhez sokoldalú bibliográfiai anyag is tartozik, hogy ezzel is gazdagítsák a szerzők a tanulmányok információértékét. A munka folyamán a bolgár és a magyar szerzők találkoztak és őszinte, elvtársi légkörben megvitatták

egymás cikkeit, az elhangzott megjegyzéseket, bírálatokat az átdolgozásnál, szerkesztésnél figyelembe vették.

Sz. I.

1976 novemberében a BKP KB Társadalomtudományi és Társadalomirányítási Akadémiája, valamint az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete között megállapodás született a közös tanulmánykötetek sorában *A fejlett szocialista társadalom* című, bolgár–magyar közös kötet elkészítéséről. E kiadványnak az ad külön is jelentőséget, hogy a testvérpártok legfontosabb új dokumentumaiban – politikai gyakorlatuknak megfelelően – egyre fontosabb szerepet játszik a szocialista fejlődés újabb szakaszának, magasabb szintjének meghatározása és programja.

A kötet szerkesztőinek és szerzői kollektívájának sajátos nehézségekkel is meg kellett küzdeni. Intézményeink eltérő adottságai révén a tapasztalatok szerint a kutatási eredmények együttes közlése nem nélkülözhet bizonyos szerkezeti és terminológiai, sőt, a megközelítések módjában is jelen levő heterogenitást, legalábbis az együttműködés jelen formájában és szintjén. A napi politikai folyamatok elemzése és a távlatok vizsgálata önmagában is komoly probléma a kutató számára, ezért jelentős eredményeket csak jó néhány éves közös kutatási tradíció mellett lehet elérni. Mindezek ellenére a szerzői vitákon (három Budapesten, egy Szófiában) a kollektíva tagjai elérték azt, hogy az alapfogalmak értelmezésében alkotó egyetértés jött létre, a fő tendenciákat a szerzők egymást kölcsönösen kiegészítő és elfogadó módon mutatják be. Érdeklődésre tarthat számot továbbá az egyes rész tanulmányok egymással polemizáló hangneme is.

A kötet több tanulmánya a fejlett szocializmus történelmi helyével, a perio-

dizáció kérdésével, a fő törvényszerűségekkel foglalkozik, szerzőik: *Borsi Emil*, *Sz. Cvetev* és *N. Szamokovliev*. Az írásokban tükröződik szerzőik eredeti, egyéni felfogása és természetesen különbségek adódnak abból is, hogy mondanivalójukat elsősorban hazai viszonyaikra konkretizálják. A tanulmányoknak erről a csoportjáról együttesen elmondhatjuk, hogy a fejlett szocializmust minőségileg új szakasznak tekintik a kommunista formáció fejlődésében, a kommunizmus közvetlen előzményeként értékelve. A tanulmányok fő eredményei, következtetései továbbgondolásra ösztönöznek.

Kiss Arthur és *J. Szerkedzsiev* a szocialista demokrácia tökéletesítésének kérdéseivel foglalkozik. Mindketten a fejlett szocialista társadalom nélkülözhetetlen feltételének tartják a demokrácia továbbfejlesztését, amire a szocialista építőmunka újabb és újabb eredményei adnak lehetőséget. A magyar szerző társadalomfilozófiai látásmódja és bolgár kollégájának operatívabb felfogása a kötetben kiegészítik egymást.

A szocialista építés egyes részkérdéseit tárgyaló anyagok teszik ki a kötet másik felét. *Agoston László* írásának témája a tudomány-technikai forradalom kérdései. A hazai koncepciók kritikai áttekintése mellett a szerző sorra veszi a TTF fejlődésének történelmi szakaszait és megkísérli tisztázni a TTF és a fejlett szocializmus viszonyát, a termelőerők fejlődését és a szubjektív faktor jelentőségét egyaránt figyelembe véve.

J. Bojcssev az egyéni fogyasztási alaponról ír, nem feledkezik meg azonban arról, hogy a fejlett szocializmusban új eszközökkel alakíthatók ki a munka szerinti és a társadalmi fogyasztási alapon keresztül történő elosztás optimális arányai. *I. Velev* a termelés hatékonyságát a szocialista termelési mód dinamikájához igazítva értelmezi; a fejlett szocialista szakasz hatékonysági kritériumaival és mutatóival foglalkozik. *Po-*

gány György tanulmányának tárgya a foglalkoztatottság várható alakulása hazánkban a fejlett szocializmus építésének időszakában. Ebben felvázolja a jelenlegi munkaerőhelyzetet, elemzi a jövőt kialakító tendenciákat és lényeges következtetésekhez jut el a munkaerő-

gazdálkodás színvonalának fejlesztése terén.

A kötet főszerkesztői Cvetan Canev és Nagy László. 1980 végén jelenik meg kb. 15 ív terjedelemben.

E. L.

Disszertáció-védések az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján

A magyar tudományos életben, az egyetemi-főiskolai oktatásban, a politikai, társadalmi, gazdasági élet különböző területein már szép számmal dolgoznak, akik kandidátusi disszertációjukat az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján dolgozták ki és védtek meg. Munkájukat a magyar közvélemény részben publikációikból ismeri, részben hírt kap tevékenységükről hazai konzulenseik révén, továbbá a TMB szakbizottságainak a disszertációk honosításával kapcsolatos munkássága során.

Folyóiratunkban ezután rendszeresen tájékoztatót adunk a disszertáció-védésekről, hogy a közvélemény megismerje a témákat és az aspiránsok kutatómunkájának legfőbb eredményeit.

1980-ban négyen védtek meg kandidátusi értekezésüket, az ezekről készített összefoglalókat ismertetjük.

BARTHA LÁSZLÓ: A KOMPLEX TERÜLETFEJLESZTÉS TÁRSADALMI-GAZDASÁGI PROBLÉMÁI
című kandidátusi értekezéséről

Ma, amikor Magyarországon a gazdasági struktúra, a termékszerkezet átalakítása, a hatékonyság, a termelékenység emelése, a népgazdaság külső és belső egyensúlyának megteremtése áll a párt gazdaságpolitikájának középpontjában, különös jelentőségre tesz szert az általá-

nos gazdasági fejlődés és a területi-gazdasági növekedést meghatározó tényezők kapcsolatának vizsgálata.

Bartha László kandidátusi értekezésének témája különösen időszerű mind a magyarországi, mind a szovjetunióbeli, mind pedig más szocialista országbeli területi-gazdasági egységek elemzésénél, megítélésénél, a további fejlesztési irányok kialakításánál. Az értekezés dicséretre méltó kerek egészben, jó szerkezeti felépítéssel, helyes konkretizálási irányokkal ad értékelést, von le következtetéseket, indít el javaslatokat a komplex területfejlesztés mai társadalmi-gazdasági problémáinak témakörében. A szerző a komplex területfejlesztés széles, sokoldalú problémakörét igényesen elemzi, a lehetséges általánosításokat elvégzi és a tennivalókat is megfogalmazza. Az értekezéshez a szerző tanulmányozta és a téma konkrét vizsgálatához felhasználta a rendelkezésre álló klasszikus és mai közgazdasági irodalmat. A szerző a marxizmus-leninizmus klasszikusainak a témához tartozó megállapításaiból indul ki, majd a jelenkori forrásmunkák alapján szerencsésen ötvözi a szovjet és a magyar tapasztalatokat. A munkát mindvégig a történeti-logikai megközelítés egysége hatja át. A következtetéseket megfelelő mennyiségű tény-sorral támasztja alá. Az értekezés nagy érdeme a komplex területfejlesztési politika szükségességének bizonyítása. Érté-

keli az egy gazdasági körzetre adaptálható fejlesztési irányok alkalmazásának eddigi tapasztalatait és megmutatja e téren a fejlődés további lehetséges irányait. Újszerű megállapításokra jut a területfejlesztési politika összefüggéseinek vizsgálatánál.

Az első fejezetben a szerző metodológiai alapkérdésekkel foglalkozik. Tisztázza a komplex területfejlesztés helyét és jelentőségét a gazdaságtudományban és a szocialista építés gyakorlatában. Részletesen bemutatja a marxizmus-leninizmus klasszikusainak e témakörrel kapcsolatos megállapításait, iránymutatásait. A szerző ugyancsak gazdagon felhasználja a párt-, állami és társadalmi szervek legfrissebb döntéseit, határozatait, állásfoglalásait. A szerző alaposan vizsgálja és felhasználja a tudományos alapokra helyezett területfejlesztés szovjet tapasztalatait. Az értekezés bemutatja a Szovjetunióban kidolgozott termelési-telepítési koncentrációnak, a területi-termelési komplexumok létrehozásának elméleti és gyakorlati tapasztalatait, amelyek a termelőerők fejlesztésének új módszereit tarták fel a népgazdasági rendszeren belül.

Az értekezés hangsúlyozza, hogy a szocialista fejlődés feltételei alapján a Szovjetunióban és Magyarországon egyaránt társadalmopolitikai célkitűzésé vált az osztálytársadalmi érdekeknek megfelelően a területi különbségek csökkentése, a vertikális és horizontális integráció erősítése. Hivatkozik arra is, hogy a szovjet közgazdászok a korszerű fejlesztést elősegítő gazdaságmatematikai modelleket dolgoztak ki.

A szerző behatóan foglalkozik a magyarországi területfejlesztés történetével, a területfejlesztéssel összefüggő elméleti, módszertani kutatásokkal. Részletes áttekintést ad a magyar területfejlesztés eddigi három legjelentősebb időszakáról, melyeket a következőkben jelölt meg:

1. 1949-től 1960-ig a termelőerők és a munkamegosztás extenzív fejlesztése

volt jellemző. Az országban a teljes foglalkoztatást kellett megvalósítani, a mezőgazdaság szocialista átszervezésével párhuzamosan.

2. 1961-től 1970-ig az ország gazdasági struktúrája korszerűsödött. A népgazdaságon belül az ágazati és területi célok, érdekek tervszerűbb összehangolását kellett megvalósítani.

3. 1971-től számítjuk a területfejlesztés harmadik, intenzív szakaszát. A fejlesztési koncepciók végrehajtásával a megyék gazdasági fejlettségi színvonala közötti különbségek tervszerűen csökkentek és csökkennek. Az MSZMP XI. kongresszusa 1975-ben a Programnyilatkozatban lényegi elhatározásokat tett az ország különböző területeinek tervszerű fejlesztésére.

A következő témakörben a szerző részletesen elemzi a területfejlesztésre ható tényezőket és azok csoportosítási lehetőségeit. A szerző szerint a területfejlesztésre közvetlenül ható alapvető tényezők a következők:

- a) Természeti erőforrások, földrajzi környezet – gazdasági tényezők.
- b) Demográfiai – munkaerő tényezők (szakmai struktúra).
- c) Infrastrukturális ellátottság.
- d) Településhálózat struktúrája.

A fentiek alapján a szerző részletesen elemzi a tervezési-gazdasági körzetek és a megyék fejlettségét alapvetően meghatározó tényezőket Magyarországon. A komplex területfejlesztést mint a területi fejlettségi szintkülönbségek csökkentésének lehetőségét elemzi. A szerző vizsgálja és bemutatja a területi egyenlőtlenségeket az egyes megyék között, konkrétan az iparosításban és más komplex területi kérdésekben.

Az értekezés második fejezete a komplex területfejlesztés szükséges és elengedhetetlen feltételeit, a mezőgazdasági és az ipari termelés szerkezetének változását vizsgálja konkrétan a dél-alföldi tervezési-gazdasági körzetben.

A részletes elemzés kiterjed a körzet

megyéinek természeti, gazdasági és szociális struktúrájára. Figyelemre méltó adatsor mutatja be a dél-alföldi körzetest, amely az ország területének 20 százalékát foglalja el, ott él a lakosság 13,7 százaléka. Az országos átlagnál magasabb a körzetben a városi lakosság aránya, 68 százalék. A körzet megyéiben az utóbbi tíz évben erőteljes fejlődés ment végbe az iparban. Az új iparág, a nehézipar dinamikus növekedését a szénhidrogén-bányászat tette lehetővé. A körzet kedvező mezőgazdasági adottságokkal rendelkezik az élelmiszergazdaság komplex fejlesztéséhez.

Az értekezés gyakorlati hasznosításának lehetőségét erősítik a szerzőnek a területi specializációkra vonatkozó megállapításai. Így például nagyon hasznosnak mondható a dél-alföldi körzet termelőerőinek fejlődésére és struktúrájára, a termelési szerkezetre vonatkozó értékelés. A fejezetben behatóan elemzi a szerző napjaink egyik leglényegesebb gazdasági kérdését: a szociális-kommunális infrastruktúra és a termelés kölcsönhatását. Megfelelő arányban mutatja be az országos sajátosságokat és a dél-alföldi körzet ilyen jellegű eredményeit, feladatait. A szerző a termelési érték, a foglalkoztatás-struktúra, a termelékenység és hatékonyság vizsgálatával bizonyítja az iparszerkezet korszerűsödését és problémáit, az ágazati arányok változását. A szerző megállapítása szerint a dél-alföldi tervezési-gazdasági körzetben az infrastruktúra fejlettsége alacsonyabb színvonalú az országos átlagnál. A fejlődés lényegében csak 1970 után gyorsult meg, amikor az infrastrukturális beruházások aránya növekedett. A szerző a második fejezet végén következtetéseket von le a területfejlesztés komplexitásának vizsgálatával kapcsolatos tapasztalataiból. Ezek a következtetések az ország más gazdasági körzeteiben is hasznos támpontul szolgálhatnak. Közülük nagyon figyelemre méltóak a körzeten belüli megyék beruházáspolitikájának koordi-

nációjára, a munkaerő-gazdálkodás körzeti szemléletének erősítésére, az eszközhatékonyság növelésének körzeten belüli fokozására, a területi és ágazati kapcsolatok, feladatok tudatos összehangolására, a párt-, állami és gazdasági szervek tevékenységének koordinációjára vonatkozó megállapítások.

A harmadik fejezetben a szerző részletesen tárgyalja – a meghatározó párt-, állami szervek határozatai alapján – a komplex területfejlesztés irányítási rendszerének tökéletesítését, a tervezési-gazdasági körzetek fejlesztését. Elemzi a területfejlesztés kutatásának-tervezésének jelenlegi rendszerét, az ágazati minisztériumok és a megyei tanácsok ilyen jellegű tevékenységét. A szerző részletesen kitér arra, hogy egy-egy körzeten belül a megyék közötti tervezési együttműködést a megyei politikai és állami vezető szerveknek a jelenleginél jobban kell megszervezniük. A disszertációban kihangsúlyozódik, hogy hosszú távon a komplex területfejlesztési modellek kidolgozásával és azok megvalósításával lehet a körzetek és a megyék kiegyensúlyozottabb fejlesztését elérni. A tervezési-gazdasági körzetek megyéinek fejlesztéséhez elengedhetetlen a területi együttműködés korszerűsítése, amit a helyi és központi döntések koordinációjával kell ösztönözni. A szerző véleménye szerint a dél-alföldi tervezési-gazdasági körzetben – és a többi gazdasági körzetben hasonlóan – a megyei területfejlesztési érdekek összehangolásának egyik alapvető eszköze a reális, hosszú távú (15 éves) regionális tervezés, módszere pedig a területi érdekek folyamatos és kölcsönös egyeztetése egymással és az országos gazdasági növekedés általános követelményeivel. Az értekezés tapasztalatai alapján a szerző szükségesnek tartja a közigazgatási szabályozók körzeti érdekeknek is megfelelő kiegészítését és módosítását. A tervezés-szabályozás összekapcsolásával a körzetek irányítása és fejlődése dinamikusabbá válhat. Érde-

kes következtetésre jut a szerző abban, hogy a területi különbségek lényeges csökkentésére a 15 éves tervidőszakot alapul véve a lépcsőzetes módszert látja alkalmasnak. Elsőnek a gazdasági körzetek közötti különbségek, majd később a megyék közötti színvonal-eltérések megszüntetését látja megoldhatónak.

Az infrastrukturális beruházásoknál – a szerző szerint – az állami, központi hozzájárulás arányát aszerint is differenciálni lehetne, hogy egy-egy létesítmény a tervezési-gazdasági körzet területén oldja-e meg az ellátást, vagy csak a megyék egyikében. A szerző kifejti, hogy a megyék komplex fejlesztése a tervezési-gazdasági körzetek szerepének és érdekeinek mind hatékonyabb figyelembevétel alapján történhet. A társadalmi-gazdasági hatékonyság növekedésének egyik emelője, alapvető eszköze a körzeti szemlélet erősítése, ezáltal a párt területi, gazdasági és szociálpolitikája megvalósulásának üteme gyorsulhat.

Az értekezésben tárgyalt és összegzett alapvető következtetések és javaslatok közül a következőket emelem ki:

A területi gazdaságtan elméleti és módszertani eredményei lehetővé tették a területfejlesztések komplex vizsgálatát; a megyék területfejlesztéséhez a makro-, mezo- és mikroökonómiai törvényszerűségeket kölcsönösen, együttesen kell vizsgálni, az iparilag elmaradott területek gazdaságfejlesztését az országos specializációt segítő termelési ágazatok arányainak növelésével kell szervezni. A területfejlesztés tervezéséhez tanulmányozni kell a demográfiai és agglomerációs folyamatokat és a településhálózat struktúráját, a változások tendenciáját; továbbra is úgy kell a területi munkamegosztást irányítani, hogy a gazdasági hatékonyság növekedjen és a területi fejlettségi különbségek csökkenjenek; a területi életkörülmények kedvező változása a kommunális szolgáltatások

további fejlesztését sürgeti. A vizsgálat alapján indokolt a tervezési-gazdasági körzetekben az infrastrukturális fejlesztési tervek (15 éves) elkészítése; a megyék kiegyensúlyozottabb fejlesztése komplex területfejlesztési modellek kidolgozásával és egyeztetésével biztosítható; a területfejlettségi különbségek ezáltal a tervezési-gazdasági körzetek között fokozatosan csökkenthetők.

Az értekezés tudományos újdonságát az adja, hogy a szerző először vizsgálja átfogóan tanulmányában a dél-alföldi tervezési-gazdasági körzet területfejlesztésének konkrét elméleti és módszertani kérdéseit, a körzet társadalmi-gazdasági struktúrájának változásaival és a komplex irányítás korszerűsítésével összefüggésben. A szerző áttekinti a területfejlesztés országos, körzeti és megyei összefüggéseit, változásait a vizsgált három periódusban. A rendelkezésre álló gazdasági és statisztikai mutatók felhasználásával részletesen értékeli a körzet három megyéjében a termelő szervezetek ágazati arányainak fejlődését, a körzeten belüli fejlettségi színvonalak differenciáit, amelyek meghatározzák a szükséges gazdaságpolitikai intézkedéseket. A szerző elemzése indokolják a dél-alföldi tervezési-gazdasági körzet megyéinek távlati és középtávú területfejlesztési terveiben a fokozottabb összehangolás szükségességét. Az értekezés elemzése hozzájárulnak annak bizonyításához is, hogy a vizsgált megyék termelőerőinek fejlettségi színvonala megfelelő a tervezési-gazdasági körzeti rendszer fokozatos önállóságának szervezéséhez és irányításához.

Az elemzések és következtetések tapasztalatai hasznosíthatók a területi párt- és állami szervek komplex tervezéséhez és az irányításhoz. Az ajánlások elsősorban a gazdasági és szociális tervezéshez, a gazdaságszerkezet és termékszerkezet korszerűsítéséhez, a munkaerő-gazdálkodás és szakmai struktúra kedvező változtatásához nyújtanak hasznos segítséget.

Úgyancsak hasznosítható a disszertá-

ció a körzetek, megyék, városok és községek fejlesztési tervei és a gazdaságpolitikai programok kidolgozásához.

Az értekezés egyik opponense, A. D. *Guszakov* professzor, a közgazdasági tudományok doktora opponensi véleményében kifejtette, hogy a szerző sikeresen megoldotta a komplex területfejlesztés bonyolult elméleti és gyakorlati vizsgálatát a dél-alföldi tervezési-gazdasági körzetben. Alapvetően helyes folyamatokat, irányokat tárt fel a disszertáció és azokat kellő mélységgel analizálta, bizonyította. Az opponens véleménye szerint az értekezés, a társadalmi közös érdekekkel egyeztetett és a helyi érdekeknek is megfelelő javaslatok egész sorát adja a komplex területfejlesztés szervezetének javítása, fejlesztése érdekében. Az opponens megítélése szerint az értekezés második és harmadik fejezetében az első fejezet elméleti alapjainak elemzése – a nagy mennyiségben feldolgozott tapasztalati tényadatokból kifolyólag – még további következtetések alapjául is szolgálhatott volna.

Végkövetkeztetésként az opponens kifejtette, hogy Bartha László kandidátusi értekezése megalapozott tudományos színvonalú alkotómunka, megfelel a közgazdasági tudományok kandidátusa fokozat követelményeinek és javasolta annak megszavazását.

Dr. Szorcsik Sándor, a közgazdaságtudományok kandidátusa opponensi véleményében több oldalról bizonyította az értekezés új eredményeit. Megállapítása szerint a disszertáció elsősorban módszertanilag adott újat a tudomány számára a komplex megközelítés alkalmazásával. Azok az általánosítható tapasztalatok, újszerű következtetések, amelyek az elemzés eredményeként jelentek meg, gazdagíthatják közgazdasági ismereteinket, szemléletünket és lehetőséget adnak arra, hogy a konkrét kutatás elméleti-módszertani elemeit felhasználjuk a továbbiakban. Az értékelés megfogalmazza azt is, hogy a következtetések és a szov-

jet területi tervezés elméleti és gyakorlati tapasztalatainak figyelembevétele hasznosan járulnak hozzá tervezési rendszerünk korszerűsítéséhez. A disszertáció gazdag forrásanyaga jó betekintést ad a Szovjetunióban és hazánkban folyó területi tervezési munkába, és az opponens megítélése szerint ezek közül néhány inspiráló hatással lehet a hazai tervezési kutatásokra.

Az opponens felvetette, hogy a területi fejlettségi szint növekedésénél és a területi kiegyenlítődésnél, a régió arányos és komplex fejlődését – mint a szerző szerint a gazdasági fejlődés alaptényezőjét – differenciáltabban lehetett volna elemezni. A munkaerő számbavételének komplex megközelítéséhez az értekezés elsősorban a szakképzettség, a szakmástrukturát, a munkaerő-átcsoportosítást domborította ki mint közgazdasági problémákat. Pedig olyan tényezők, mint a társadalmi rétegződés, a munkaerő termelési kultúrája, hagyománya, általános műveltsége, életmódja, az életforma területi eltérései stb., nem elhanyagolható tényezői a területek fejlettségi színvonalának, de a kiegyenlítődésnek sem.

Az opponens a disszertációt megfelelőnek tartotta az előírt követelményekhez, érdemeit magasra értékelte és a kandidátusi cím megadását javasolta.

A kandidátusi értekezés védésekor Bartha László az opponensi véleményekre és a felvetett kérdésekre részletes választ adott. A kérdések többek között azzal foglalkoztak, hogy milyen jelentőséggel szerepel az infrastruktúra a magyar tervezési-gazdasági gyakorlatban és a gazdasági integráció értelmezésében hogyan jut kifejezésre.

Úgyancsak felmerült a területi népesség alakulásának kérdése mint komplex területfejlesztési probléma.

A vitában a hozzászólók részéről felvetődött a területi kiegyenlítődés problémája, az irányítási rendszer kérdése. A felszólalók közül néhányan elismeréssel szóltak a magyar gazdaságirányítási

és tervezési mechanizmusról, a tartalékok feltárásának és hasznosításának módszereiről.

A Szovjetunió illetékes Tudományos Minősítő Bizottsága egyhangúlag odaítélte Bartha Lászlónak a közgazdasági tudományok kandidátusa címet.

Összességében Bartha László kandidátusi értekezése és annak vitája nagyon figyelemreméltó eredményeket és hasznosítható tanulságokat ad mind az elméleti, mind a tudományos területen dolgozóknak, továbbá a gyakorlati gazdasági tervező munkában résztvevőknek. Az értekezés alapjául szolgálhat további tudományos kutatásnak és alkalmas arra, hogy önálló publikációként adja közre a szerző.

Farkasdi Sándor

ILLÉS LAJOS: AGRÁR-IPARI KOMPLEXUM A SZOCIALISTA GAZDASÁG RENDSZERÉBEN című kandidátusi értekezéséről

A disszertáció témájának aktualitása abban van, hogy korunkban a szocialista országok élelmiszer-termelésében új jelenség tapasztalható: a népgazdaság agrár-ipari komplexumának mint a népgazdaság egyik új strukturális alrendszerének a megjelenése. A szocialista országok gyakorlata azt mutatja, hogy az ipar és a mezőgazdaság szintézise hosszan tartó folyamat. Ez az átalakulás még nem fejeződött be, számos kérdés vár még elméleti tisztázásra és gyakorlati megoldásra. A szerző hangsúlyozza, hogy az ipar és a mezőgazdaság tevékenysége az élelmiszer-termelésben ma már elválaszthatatlan, rendkívül szoros szálakkal összefonódó. Ennek következtében a népgazdaság élelmiszer-termelésében érdekelt ágazatainak és tevékenységi körüknek működését, termelésének összehangolását, egymás közötti munkamegosztását és kapcsolatát újszerűen kell felfogni és szabályozni.

A disszertáció tudományos újdonságát az adja, hogy a népgazdasági agrár-ipari komplexum fogalomkörének és problémakörének konkrét elméleti és módszertani vizsgálatával, a termelés társadalmi struktúrájának változásaival átfogóan, komplex módon foglalkozik. A szerző állást foglal a népgazdasági agrár-ipari komplexum fogalmának mint társadalmi-gazdasági kategóriának értelmezésében.

A disszertáció további érdeme, hogy a szerző elemzések széles skáláján keresztül javasolja a népgazdaság agrár-ipari komplexumában az ágazati tervezésről az ágazatközi tervezésre való fokozatos áttérést a termelés, a feldolgozás és értékesítés jobb összhangjának biztosítása érdekében.

A disszertáció gyakorlati jelentősége abban van, hogy a szerző által végzett vizsgálatok tapasztalatai és a szerző következtetései hozzájárulhatnak a népgazdasági agrár-ipari komplexum fogalmának és szerkezetének pontosabb értelmezéséhez.

A szerző módszertani alapul felhasználta a marxizmus-leninizmus klasszikusainak útmutatásait, az SZKP és az MSZMP kongresszusainak, központi bizottsági üléseinek határozatait, dokumentumait, továbbá tanulmányozta a témakörrel kapcsolatos állami rendeleteket, határozatokat. A szerző alaposan áttekintette és értékelte a szocialista országok nemzetközi tanácskozásainak, tudományos konferenciáinak anyagait és állásfoglalásait, a témával foglalkozó szovjet és magyar agrár-közgazdászok műveit és tudományos cikkeit. Az értekezés megírását mindenképpen nehezítette az a tény, hogy a népgazdasági agrár-ipari komplexummal kapcsolatos kutatásoknak nincs még kialakult módszertana és statisztikai rendszere Magyarországon.

A disszertáció első fejezete a népgazdasági agrár-ipari komplexum mint a népgazdaság egyik alrendszere kialakulási

lásának kérdéseivel foglalkozik. E fejezetben négy témakörrel találkozunk. Az elsőben a szerző megkísérli áttekinteni a népgazdasági agrár-ipari komplexum mint fogalom keletkezésének tudománytörténeti előzményeit. Rámutat arra, hogy a klasszikusok az adott konkrét történelmi viszonyokban, a fejlődés más-más aspektusait vizsgálva, felvázolták a mezőgazdasági termelés fejlődésének perspektíváit: körvonalazták az iparszerű mezőgazdaság kialakulásának szükségességét és lehetőségét. A klasszikusok megállapításai napjainkban alapját képezik az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatára irányuló kutatásoknak.

A disszertáció részletesen elemzi a vonatkozó szovjet és magyar irodalmat. Ebből világosan kitűnik, hogy a hetvenes években a szovjet tudósok, elméleti kutatók körében megélnékült az érdeklődés az agrár-ipari komplexumok kérdéseiről. Magyarországon pedig az agrár-ipari komplexummal kapcsolatos nézetek a mezőgazdaság iparosodásával, valamint az agrár-ipari integráció kiszélesedésével szoros összefüggésben alakultak ki és fejlődtek.

A témakör végén a szerző kísérletet tesz az agrár-ipari komplexum lényegének megfogalmazására. Véleménye szerint a népgazdaság agrár-ipari komplexumának kialakulása és fejlesztése tudatosan irányított társadalmi-gazdasági folyamat. Az agrár-ipari komplexum az egységes népgazdasági rendszer alrendszeréként értelmezhető, tehát nem valamiféle önálló érdekek alapján elkülönült ágazata. A népgazdasági agrár-ipari komplexum összetett makroökonomiai, társadalmi-gazdasági kategória, amelynek a közgazdasági tartalma mellett a társadalmi-szociális tartalma is lényeges meghatározója. A szerző hangsúlyozza, hogy az agrár-ipari komplexumban a termelési és társadalmi tényezők szoros egységben vannak.

A második témakörben a szerző megvizsgálja az agrár-ipari komplexum

struktúráját a magyar népgazdaságban. Itt elsősorban azt hangsúlyozza, hogy a népgazdaság agrár-ipari komplexuma végső termékének megítélése nagymértékben attól függ, hogy mely ágazatok termelését sorolják a komplexum struktúrájába és milyen statisztikai módszerekkel és mutatókkal közelítik meg. A szerző bírálja azt a helyzetet, hogy sem a Szovjetunióban, sem Magyarországon nem alakult még ki megbízható információs rendszer és értékmutató szám az agrár-ipari komplexum különböző ágazati tevékenységének mérésére. A továbbiakban vázolja az agrár-ipari komplexum teljes struktúráját, amelyet a következő alrendszerekből épít fel. A termelési struktúrába sorolódik: 1. a termelőeszközök gyártása a mezőgazdaság, az élelmiszeripar és a könnyűipar számára és az infrastruktúra; 2. a mezőgazdaság; 3. az élelmiszeripar és könnyűipari feldolgozás; 4. az élelmiszertermékek forgalmazása. A társadalmi struktúrába sorolódik: 5. a gazdaságpolitika, irányítási rendszer, szervezés, információs rendszer, tudományos kutatómunka, oktatás.

A következő témakör a mezőgazdaság termelőerőinek fejlődésével mint az agrár-ipari komplexumok kialakulásának legfontosabb feltételével foglalkozik. Itt jól érzékelhetjük, hogy a mezőgazdasági termelés sikerei a termelőerők rohamos fejlődésével összhangban, azok belső struktúrájának jelentős változásával együtt születtek. Miközben tartósan csökkent a termőterület és a dolgozók létszáma, gyors ütemben emelkedett az ipari eredetű termelőeszköz- és anyagfelhasználás. A szerző külön gondolatokban ecseteli, meggyőző bizonyítékokkal, hogy az 1970-es években a magyar mezőgazdaság iparosodási folyamatának új szakasza kezdődött, amelynek egyik minőségi tényezője a komplex géprendszerek kialakulása és alkalmazása a termelési rendszerek keretében. Felhívja a figyelmet arra, hogy az egyes ágazatok gé-

pesítésének fejlesztésében fontos szerepe van a termelési rendszerek szervezeteinek, ezáltal javítható az üzemen belül a munka koordinálása. A szerző tömören megfogalmazza, hogy a mezőgazdaság iparosítása nem egyszerűen az egyes termelési tényezők önmagában vett korszerűsítését, hanem a termelési tényezők egész rendszerének összehangolt fejlesztését, azok komplexitását jelenti.

Az első fejezet utolsó témaköre a termelés szervezeti formáinak fejlődése és azok szerepe az agrár-ipari komplexumok kialakulásában. A szerző helyesen mutat rá a szervezeti formák sokszínűségére az agrár-ipari integrációban (szerződések, agrár-ipari kombinátok és egyesülések stb.). Különösen fontos a témakör befejezéséként tett megállapítása, hogy a népgazdasági agrár-ipari komplexum kialakulásának objektív előfeltétele a mezőgazdaság iparosodása, a mezőgazdasági termelőerők mennyiségi és minőségi változása. Az agrár-ipari integráció a népgazdasági agrár-ipari komplexum ágazati tevékenységének egész sorát kapcsolja össze, integrált formában, a társadalmi termelés különböző szintjein. A disszertáció rámutat továbbá, hogy a népgazdasági agrár-ipari komplexum minőségi oldala az agrár-ipari integráció, mivel az egyre inkább vertikálissá váló kapcsolatok jellege, mértéke, terjedelme és mélysége meghatározó a termelőeszköz-ellátás, a termelés, a feldolgozás és a forgalmazás kapcsolatainak rendszerének tökéletesítésében.

A népgazdasági agrár-ipari komplexum irányításának tökéletesítéséről szól az értekezés második fejezete, amely átfogóan jellemzi a magyarországi viszonyokat, sajátosságokat két témakörben: az elsőben a szerző kellő alapossggal megvizsgálja a szervezési-gazdasági kapcsolatokat a mezőgazdaság és a termelőeszközöket gyártó iparágak, másrészt a mezőgazdaság és az élelmiszeripar, kereskedelmi állami vállalatok között, majd javaslatokat tesz e kapcsolatok erő-

sítésére. A második témakör elemzi és értékeli a magyar népgazdasági agrár-ipari komplexumok irányítási rendszerének működését és ugyancsak javaslatokat ad tökéletesítésének alapvető irányaira.

Az értekezés részletesen taglalja, hogy a termelési feltételek szinkronba hozása üzemi szinten a legfontosabb, mert ott megy végbe az erőforrások termelőerővé történő integrálódása. Nem kevésbé szükséges az egyes integrációs szervezeti formák helyének megtalálása az integráció rendszerében. Az agrár-ipari integráció nemcsak a munkamegosztás következtében kialakult mezőgazdasági és ipari részegységek összehozása, hanem rendszerbe állítása és szerkezetének kialakítása is. Ha technikailag és technológiailag összefügg a mezőgazdaság és az ipar, akkor célszerű szervezetiileg is összekapcsolni – hangsúlyozza a disszertáció. Rámutat továbbá, hogy az agrár-ipari integráció a társadalmi termelés bizonyos területének aggregálása, ezért funkcionálásának eredményessége nagyban függ az optimális szerkezetétől. Így a szervezés feladata az agrár-ipari komplexum gazdasági mechanizmusának be szabályozása, a tudomány által feltárt törvényszerűségek alapján. Az agrár-ipari integráció az agrár-ipari komplexum tevékenységének egész sorát kapcsolja össze integrált formában a társadalmi termelés különböző szintjein.

Figyelemre méltóak Illés Lajosnak a fejlesztés finanszírozására, a bérezési rendszer korszerűsítésére vonatkozó megállapításai és javaslatai. Különösen a pénzügyi szabályozásra irányuló gondolatai igen időszerűek. Jelenleg a pénzügyi szabályozás alapelve – mutat rá a szerző – az integrációt létrehozó szervezetek gazdasági önállóságára épül. Mivel az integrációs szervezeteket az önállóan gazdálkodó állami és szövetkezeti vállalatok saját elhatározásukból, saját szabad eszközeikből hozzák létre, erre a célra hitelt csak kivételes esetben kap-

hatnak. A szerző – miután részletesen igazolja, hogy az integrációs szervezete-
ket a taggazdaságoknak a saját szabad
eszközöikből kell létrehozni – szükség-
ségét látja annak, hogy a taggazdaságok
szabad pénzeszközeinek integrációs szer-
vezetek létesítésére történő átcsoportosí-
tására vonatkozó jogszabályok rendező-
djenek.

Ugyancsak felhívja a figyelmet arra,
hogy az agrár-ipari komplexum irányí-
tási rendszerének tökéletesítése megkí-
vánja a komplex szemlélet kialakítását
minden szinten: a népgazdasági terve-
zésben, a közzgazdasági szabályozásban,
az irányító szervek, szervezetek tevő-
kenységének összehangolt fejlesztésében.
Az irányító rendszer fejlesztésénél ig-
azodni kell a mezőgazdasági termelésben
lezajló társadalmi-gazdasági változások-
hoz, ezért erősíteni kell a tervszerűséget
és a központi irányítást, de ugyanakkor
növelni kell a gazdálkodó szervezetek
önállóságát és felelősségét. A szerző né-
hány javaslata részben egybeesik a mai
megyei tervezés gyakorlatával, részben
azon túlmutatva további hasznosítható
lehetőségeket tár fel az irányítás szá-
mára.

A disszertáció utolsó, harmadik feje-
zete az agrár-ipari komplexum tovább-
fejlesztésének társadalmi kérdéseivel
foglalkozik. Az értekezésnek ez a része
tudományos szempontból sok új megállá-
pítást tartalmaz. A téma két kérdéskörre
terjed ki: egyrészt arra, hogy a mező-
gazdasági munka és termelés jellegében,
feltételeiben bekövetkezett változások-
nak milyen szerepe van abban, hogy a
mezőgazdasági munka az ipari munka
válfajává alakul át, másrészt milyen
változások következtek be a szövetke-
zeti tulajdon anyagi és minőségi elemei-
ben és a két tulajdon közeledésében.

Az értekezés meggyőzően bizonyítja,
hogy a tudományos-technikai haladás
hatására a mezőgazdasági termelőerők
struktúrájában végbemenő változások a
mezőgazdasági termelés valamennyi ága-

zatában megkövetelik a tudomány po-
tenciális hatásainak a felhasználását. A
szerző kifejti, hogy a tudomány szerves
összefonódása a termeléssel sajátos jel-
leget kölcsönöz a technikai fejlődésnek,
amely nemcsak a technikát, nemcsak a
munkaeszközöket fogja át, hanem a ter-
melőerők egész struktúráját, a termelés
valamennyi tényezőjét és bizonyos mér-
tékig a termelési folyamatban létrejövő
emberi kapcsolatok szellemi szféráját is.
A disszertáció világosan érzékelteti,
hogy a két tulajdonforma közötti kü-
lönbségek csökkentésében és tartalmi kö-
zeledésében, a szövetkezeti tulajdon fej-
lődésében fontos szerepet játszanak a
mezőgazdasági szövetkezetek és állami
vállalatok egymás között létrejött külön-
böző típusú társulásai és az új szervezeti
formák, az agrár-ipari egyesülések.

Elismerés jár a szerzőnek azért, hogy
az agrár-ipari komplexum szerepét nem-
csak gazdasági értelemben exponálja,
hanem fontos társadalmi-szociális kérdé-
sek megoldásával is kölcsönhatásba hoz-
za. A disszertáció talán legértékesebb ré-
sze a társadalmi-gazdasági viszonyok
változásának jellemzése.

A szerző az értekezés utolsó oldalain
következtetéseket von le, javaslatokat
tesz. A javaslatok alap gondolata szerint
Magyarország élelmiszer-termelésének
fejlettsége elérkezett ahhoz a szakaszhoz,
hogy a további fejlesztési célkitűzések
középpontjába az élelmiszer-termelés ha-
tékonységának növelése és az élelmisze-
rek minőségének javítása került, a mező-
gazdasági nyersanyagtermelés egyoldalú
növelésével szemben. Ez megköveteli az
élelmiszergazdaság egész irányítási rend-
szerének tökéletesítését.

Dr. Sipos Aladár akadémikus. oppo-
nensi véleményében kifejtette, hogy a
szerző rendkívül fontos témát választott
értekezése tárgyául. Munkájában a szo-
cialista gazdaság egészének szemszögéből
és konkrét történelmi körülmények kö-
zött – magyar tapasztalatok alapján –
vizsgálja a népgazdasági agrár-ipari

komplexum fogalmát, annak helyét, szerepét, fejlődési tendenciáit. Bírálataiban egyértelműen emelte ki, hogy az ilyen indíttatású elemzés segíthet abban, hogy közeledjen egymáshoz a marxista közgazdászok álláspontja az agrár-ipari komplexumok lényegi kérdéseinek megítélésében. Az opponens hangsúlyozta, hogy az értekezés tudományos szempontból több új megállapítást, különböző tényezők újszerű csoportosítását tartalmazza. Az értekezés megállapításai jól hasznosíthatók a gyakorlati munkában. Ez mindenekelőtt az agrár-ipari komplexumok szociális aspektusaival foglalkozó részre vonatkozik. A szerző érvelését alátámasztó konkrét példák és statisztikai adatok segítenek eligazodni a tárgyra vonatkozó magyarországi körülményekben, eredményekben és problémákban. Az opponens véleménye szerint az értekezés bonyolult – esetenként erősen vitatott – kérdéseket tárgyal, a szerző széleskörűen szembeesíti a nézeteket, véleményeket. Erősítette volna az értekezést, ha a szerző több helyet szentelt volna annak bemutatására, hogy a mikroökonómiai kapcsolatok miként hatnak vissza a népgazdasági agrár-ipari komplexumok továbbfejlődésére.

Végkövetkeztetésül az opponens megállapította, hogy az értekezés szerzője célul tűzött feladatát sikerrel oldotta meg, ezért melegen ajánlotta a jelölt számára a kandidátusi cím megadását.

Az értekezés másik opponense A. P. Dolotov, a közgazdasági tudományok kandidátusa volt. Méltatta a munka tartalmi erőnyeit és stílusának könnyedségét. Megítélése szerint a disszertáció több új megállapítást tartalmaz, azokat a szerző érvekkel jól alátámasztja.

Kritikájában felvetette, hogy a szerző nem elég világosan fejti ki, hogy a népgazdasági agrár-ipari komplexumot szervezeti egységnek tekinti-e vagy sem. Az opponensi vélemény hiányolta, hogy a termelés társadalmisításának problematikáját a szerző miért csak a szövetke-

zeti szektorban elemzi, hiszen az állami szektornál sem minden megoldott. Dolotov végül arra a kérdésre kért választ, hogy a disszertációban leírt javaslatokat milyen konkrét területen lehet felhasználni, illetve hasznosítani.

A kritikai tartalmú kérdésekkel együtt azonban a bíráló a disszertációt magasra értékelte és a kandidátusi cím megadását javasolta.

Illés Lajos az opponensi bírálatokra adott válaszában elismerte a felvetések jogosságát és több kérdésben kifejtette álláspontját.

Ezt követően a hozzászólások azt emelték ki, hogy a disszertációban a szerző a gyakorlatban is jól felhasználható javaslatokkal élt. A magyar mezőgazdaság fejlődését is értékelve méltatták az eddigi eredményeket, amelyben az agrár-ipari komplexumok is nagy szerepet játszanak.

A Tudományos Minősítő Bizottság egyhangúlag odaitélte Illés Lajosnak a közgazdasági tudományok kandidátusa címet.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy Illés Lajos hasznos és időszzerű disszertációt írt. Mind az elméleti kutatók, mind a gyakorló gazdaságpolitikusok, mind a vállalatvezetők, szakemberek továbbgondolásra érdemes megállapításokat találhatnak az értekezésben. Bírálható gondolatai tulajdonképpen érdemnek tekinthetők, mert azt igazolják, hogy a szerző új, nyitott kérdésekkel foglalkozik.

Décsy Jenő

KOVÁCS GYÖRGY: *AZ ÖSZTÖNÖSSÉG ÉS TUDATOSSÁG DIALEKTIKÁJÁNAK JELLEMZŐ VONÁSAI A SZOCIALIZMUSBAN* című kandidátusi értekezéséről

Kovács György kandidátusi értekezésének témája mind az elmélet, mind a társadalmi fejlődés jelenlegi szakaszában adódó feladatok gyakorlati megoldása

szempontjából aktuális, kidolgozása egyre sürgetőbb igény. A tudomány még kevésen fel nem tárt, bár már kutatott területe az ösztönösség és tudatosság dialektikája a szocializmusban, halmozódnak az általánosításra váró tapasztalatok a szocialista világrendszer, az egyes szocialista országok eddigi történelmi eredményeiben. A társadalom tudományos irányítása a szocialista fejlődés útján levő országok mindennapi problémája. Az utóbbi időben elért gazdasági eredmények alapján kibontakozott a társadalom komplex fejlesztésének igénye, ez még inkább megkívánja a téma feldolgozását, a tudatosság szubjektív feltételeinek fejlesztését. A téma nem kis jelentőségű a két világrendszer ideológiai harca szempontjából sem.

A tudatosság-ösztönösség problémáinak eddig elsősorban gnoszeológiai vonatkozásait dolgozták fel; és nem lebecsülve az itt elért eredmények jelentőségét, a figyelmet az eddigieknél jobban kell az ontológiai viszonyok vizsgálatára fordítani, ami még konkrétabbá tehetné mindkét oldal alkotó elemeinek, kapcsolatrendszerének, elsősorban az anyagi, meghatározó oldalának vizsgálatát.

A téma feldolgozása során Kovács György arra vállalkozott, hogy a mai tudományos tapasztalat alapján az eddigieknél mélyebben feltárja a társadalmi ösztönösség és tudatosság korunkban oly fontossá váló marxista-leninista filozófiai kategóriáinak tartalmát, hogy megmutassa a szocialista társadalom különböző területein és szféráiban való megjelenését. A szerző azzal a céllal elemzi a szabadság és tudatosság viszonyát, hogy bizonyítsa: a társadalmi tudatosság a történelmi fejlődés eredménye, amely a szocialista társadalmi fejlődési folyamatban absztrakt lehetőségből egyre inkább valósággá válik a marxista-leninista párt irányítása alatt.

A téma feldolgozásának újszerűségét az adja, hogy a társadalmi tudatosság és ösztönösség kapcsolatait a szocializ-

mus feltételei között vizsgálja; hogy ezt a dialektikus kapcsolatot a gnoszeológiai és ontológiai feltételek kölcsönhatásában tárja fel. A társadalmi tudatosság és ösztönösség vizsgálata új megközelítést nyer azáltal, hogy a szabadság és szükségyszerűség megjelenési formájaként értelmezi azokat, s tölti meg újabb tartalommal e kategóriákat.

Feladata megoldása során a szerző a marxizmus-leninizmus klasszikusainak munkásságából indult ki, feldolgozta a téma magyar, szovjet és német nyelvű irodalmát, csakúgy, mint az MSZMP, az SZKP és a testvéri szocialista országok pártjainak az elmúlt két évtizedben hozott kongresszusi határozatait.

A disszertáció négy fejezetre tagoltan tárgyalja a témát:

I. A szabadság és tudatosság dialektikus kölcsönhatása a szocializmus feltételei között.

II. A tudatosság és ösztönösség megjelenési formáinak és lényegének sajátosságai a szocializmus feltételei között.

III. A szocialista típusú személyiség tudatos tevékenységének szerepe az ösztönösség hatásának csökkentésében.

IV. A marxista-leninista párt döntő jelentősége a tudatosság alakításában és fejlesztésében a szocialista társadalomban.

Az első fejezetben a szerző a társadalmi tudatosság és ösztönösség dialektikáját mint a szabadság és szükségyszerűség megjelenésének sajátos formáját vizsgálja, de nem azonosítja a szabadságot a tudatossággal, a szükségyszerűséget az ösztönösséggel. A marxizmus szabadság-kategóriája emberhez kötött, a társadalmi emberre, a társadalomra vonatkozik, a társadalomban érvényesülő törvényszerűségeket öleli fel. A tudatosság fejlődésének történelmileg szükséges társadalmi folyamatában valósul meg az emberiség mozgása a szükségyszerűségtől a szabadság birodalmába.

A tudatosság materialista alapon történő magyarázata megköveteli a társa-

dalmi tudatosság kialakulását szükség-szerűen meghatározó feltételeinek természettörténeti folyamataként való bemutatását. A társadalmi fejlődés a tömegek, osztályok mozgásában valósul meg, a társadalmi tudatosság kibontakozását a köztük létrejövő termelési viszonyok, s az általuk létrehozott termelőerők határozzák meg és ezen feltételek változása törvényszerűen vezet el a munkásosztály gazdasági és politikai hatalmához, amely pártja vezetésével megteremti a társadalmi tudatosság biztosításának alapvető feltételeit. A társadalmi tudatosság nem más, mint a társadalmi termelőerőknek a szocialista termelési mód alapján kibontakozó, objektív törvényszerűségek által meghatározott fejlődése, amely együtt jár a társadalmi tudat fejlődésével.

A második fejezetben a szerző a tudatosság és ösztönösség megjelenési formáinak sajátosságait, a tudatosság növelésének objektív alapjait vizsgálja, s különös hangsúlyt ad ebben a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének. A termelőerők és termelési viszonyok történelmi fejlődését az ösztönösség és tudatosság állandó kölcsönhatásában vizsgálja, kiemelve ebből a politika és a gazdaság kölcsönhatásában játszott szerepét. A disszertáció hangsúlyozza a politikai döntések szerepét az ösztönösség csökkentésében, amely csak a közösségi termelési eszközök alapján lehetséges, s ez teszi lehetővé a társadalmi tudatosság kibontakozását.

A szocialista társadalomban lehetőség nyílik a népgazdasági tervezésre, amelynek alapján kibontakozhat a népgazdaság, s egyben az egész társadalom tervszerű, arányos fejlődése. A gazdasági tervezés nem foglalja magában a társadalom egésze fejlesztésének tervezését, csak része annak, még akkor is, ha ez képezi meghatározó oldalát, s ennek alapján lehet összhangot teremteni a gazdaságpolitika és a szociálpolitika között, s így a munkásosztály érdekeit kifejező

pártpolitika képes a társadalmat mindenoldalúan fejleszteni.

A szocialista társadalom fejlődésében is vannak ösztönös folyamatok, így a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésében is megnyilvánulhatnak olyan objektív folyamatok, amelyek nem tervezett korrekciót eredményeznek a gazdaságirányításban; a szocialista viszonyok között új formában továbbélő áru-, pénz- és piaci viszonyok is szülnék ösztönös mozzanatokot; s ezenkívül a kapitalista világ agresszív politikája is hoz a szocializmus lényegéből nem fakadó terheket, válsága hatását nem lehet kizárni a szocialista országok életéből sem.

Az ösztönösség és a társadalmi tudatosság alakulását befolyásoló elemek a következők: a gazdaság és a politika viszonya, a társadalmi osztályviszonyok, beleértve a politikai hatalmi viszonyokat is; az osztálystruktúra fejlődése; a munkásosztály vezető szerepének növekedése; az osztályszövetség erősödése, a munkásosztály pártja politikai irányító szerepének növekedése.

A tudatosság formálódását meghatározó objektív tényezők elemzéséből az alábbi következtetések adódnak: a tudatosság csak olyan társadalmi rendszerben jöhet létre, amelyben a munka termékei, a termelési eszközök, az emberi viszonyok nem idegenednek el; a tudatosságot nem lehet leszűkíteni a megismerés folyamatára, hat rá a szociális struktúra is, amelyen a szerző nemcsak az osztályviszonyokat, hanem ennél szélesebben, a társadalom egész intézményrendszerét is érti.

A harmadik fejezetben a disszertáció szól a szocialista típusú személyiség tevékenységének szerepéről az ösztönösség visszaszorításában. E fejezet tárgyalásának kiindulópontja a megismerő tevékenység gnoszeológiai oldala, amelynek elemzése nagy jelentőségű az ösztönösség és tudatosság viszonyának értelmezésében, benne tükröződik a társadalmi mozgás „elsajátításának” módszere, fo-

lyamata a különböző szubjektumok (individuumok, rétegek, osztályok, az egész társadalom) által a tudat különböző szintjein. Arról van szó, hogy a fent említett szubjektumokban különbözően tükröződnek egy és ugyanazon jelenségek, kisebb-nagyobb eltérésekkel, esetleg részben vagy teljesen hibásan. Így a társadalmi feladatok megoldása gyakorlatilag attól is függ, hogy a cselekvő ember mennyire és hogyan támaszkodhat és támaszkodik az általa elsajátított ismeretekre.

A társadalmi tudatosság gnoszeológiai oldala ellentmondást tartalmaz, mivel a társadalmi megismerés különböző szintjei mint a társadalmi fejlődés feltételei, forrásai jelennek meg az egyik oldalon, míg a másikon ugyanennek az eredményei. Az a tény, hogy a társadalmi lét határozza meg a társadalmi tudatot, azt is jelenti, hogy a társadalmi lét képezi a megismerési folyamat azon határait, amelyek valamely formában kifejezésre jutnak a politikai viszonyokban, megnyilvánulnak az osztályideológiában. Gnoszeológiai oldalról kétségtelen tény, hogy az ösztönösség és tudatosság viszonyát csak mint folyamatot lehet értelmezni.

A disszertáció feltárja az individuum, a személyiség tudatosságának nagy jelentőségét a társadalmi tudatosság fejlődésében, s benne a marxista-leninista ideológia szerepét. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy nem lehet a társadalmi tudatosságot úgy tételezni, mint a társadalom tagjai tudatosságának nagy összegét, még akkor sem, ha az individuumok tudatossága nagy szerepet játszik a társadalmi tudatosság alakulásában. A szocialista társadalmi viszonyok által meghatározottan még nagyobb mértékben képes az ember arra, hogy igaz személyiséggé váljék. A szocialista típusú személyiség hatása megjelenik az ösztönösség csökkenésének dialektikus folyamatában. A szerző véleménye szerint a szocialista típusú személyiség aktivitása a társadalmi

lét szférájának rendkívül széles területeit fogja át, a szocialista társadalmi feltételek között a társadalmi élet különböző területein megjelenő aktivitás a társadalmi fejlődés felgyorsulásához vezet. Maga a társadalom hoz létre új feltételeket a személyiség sokoldalú kibontakozásához.

A disszertáció negyedik fejezetében a szerző azt vizsgálja, hogyan növekszik a marxista-leninista párt szerepe a társadalmi tudatosság formálásában a szocialista társadalomban. A társadalom fejlődése a maga egészében a termelőerők és termelési viszonyok fejlődésének dialektikus kölcsönhatásában nyilvánul meg. A párt nemcsak a különböző folyamatok szubjektuma, vezető ereje, hanem olyan objektuma, amelyre ugyanazok a társadalmi tényezők hatnak, mint a társadalom többi elemére. A marxista-leninista pártok sikeres tevékenységét éppen az biztosítja, hogy megértik a társadalmi mozgástörvényektől való függőségüket, és nem töreksenek függetleníteni magukat azoktól. Ez teszi lehetővé számukra, hogy ne szakadjanak el a tömegektől, hogy ne állítsanak maguk és a társadalom elé utópikus célokat.

A párt tevékenységét pontosan meghatározzák a társadalmi viszonyok, amelyek állandóan változnak, s ezáltal módosulnak a párt előtt álló feladatok is. A társadalom fejlődésének objektív törvényszerűségei az osztály nélküli társadalom megteremtése felé hatnak. E változások útját nehezítik az objektív, illetve szubjektív tényezők alapján létrejött ösztönös mozzanatok, amelyek legyőzése, a tudatosság kiterjesztése megköveteli a párttól az eszmei-politikai és szervezeti egységet egyaránt.

A pártnak az objektív helyzet elemzése alapján meg kell határozni a legoptimálisabb alternatívát, egyeztetve sokféle érdeket, kompromisszumokat kötve, miközben biztosítani kell a munkásosztály alapvető érdekei megvalósulását, a szocializmus építését. Az érdek-

viszonyok változása megköveteli a párttól a rugalmasságot, az új jelenségek tanulmányozása iránti igényt, azt a készséget, hogy a legteljesebb mértékben meg tudjon felelni a kitűzött feladatok, célok megvalósításának.

A szerző szerint a társadalmi tudatosság formálásának történelmi feladata a különböző szocialista országokban lényegében azonos módon történik a megváltozott társadalmi feltételek alapján.

A disszertációt megvitatta az SZKP Társadalomtudományi Akadémiájának Filozófiai Tanszéke, *I. V. Martinicsev* és *M. A. Szeleznyev*, a filozófiai tudományok doktorai adtak részletes elemzést a disszertációról. Elismerően szóltak a téma aktualitásáról, a szerző alapvetően helyes megközelítéséről, a felvetett problémák elméleti fontosságáról. Az alapvetően pozitív megítélés mellett kritikai megjegyzések is elhangzottak, amelyek segítettek a további munkát, így: jobban be kell vonni a kutatásba a szovjet tudósok által a témában elért eredményeket; határozottabban körvonalazni a probléma megoldásában a magyar sajátosságokat; nagyobb figyelmet kell fordítani az MSZMP XII. kongresszusa határozatainak feldolgozására, a magyar kutatási eredményekre. A szerző a tanszéki vitán elhangzottak alapján a disszertációt továbbfejlesztette, kiegészítette.

A disszertáció védésén először ismertették a moszkvai Állami Lenin Pedagógiai Főiskola Filozófiai Tanszékén a disszertációról tanszéküléscen megfogalmazott véleményt, amely hangsúlyozta a téma aktualitását mind a fejlett szocialista társadalom építése, mind pedig a nemzetközi ideológiai harc szempontjából. A disszertáció érdeméért emelte ki, hogy a problémát ontológiai oldalról is megközelíti; hogy a tudatosságot és az ösztönösséget a szabadsággal és a szükségszerűséggel veti egybe, gazdagítva a kategóriák tartalmát; hogy az anyag a gyakorlati munkában, a propagandá-

ban is jól felhasználható. A kritikai megjegyzések rámutattak, hogy több konkrét szociológiai kutatási eredményre kellett volna építeni, és a disszertáció megállapításaihoz konkrétabb bizonyítást adni.

A. Sz. Kovalcsuk professzor, a filozófiai tudományok doktora opponensi véleményében elmondta, hogy a társadalmi fejlődésben megnyilvánuló ösztönösség közömbösítése, majd megszüntetése valószínűleg soha el nem tűnő probléma, elvileg mindig létezni fog, csak az ösztönösség szférái, méretei, részaránya változik majd. A kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet folyamatát teljes joggal lehet úgy tekinteni, mint az ösztönösség birodalmából a tudatosság birodalmába való átmenet folyamatát, ahol az emberek céljaival már mindinkább egybeesnek a tevékenysége eredményei. E probléma elméleti elemzése jelentős érdeklődésre tarthat számot a párt politikája kidolgozásában és megvalósításában csakúgy, mint az ideológiai nevelő munka során. Ezért aktuális Kovács György témája. A szerző kutatásai során azzal tett jelentős lépést előre, hogy az ösztönösség megjelenését két aspektusból – gnoszeológiai és ontológiai – vizsgálja, s így lehetővé nyílik arra, hogy feltárja az ösztönösség tényleges okait a szocialista társadalom emberének életfolyamatában. Így az ösztönösség úgy jelenik meg, mint okságilag feltételezett elkerülhetetlen jelenség, amely a társadalmi valóságban gyökerezik. Már a szerző eme megállapítása is jelentős eredmény. Figyelemre méltó a tudatosság és szabadság összefüggés vizsgálata, a tudatosság tartalmának, lényegének kutatása a szocialista viszonyok között; a társadalmi környezet és a személyiség tudatosságának formálódása, e kölcsönhatás feltárása, amely logikusan vezet a marxista-leninista párt szerepéhez a tudatosság fejlesztésében. A szerző megalapozottan hasonlítja össze a kapitalista és a szocialista társadal-

mi tudatosságot. A szerző a téma önálló tudományos kutatását végezte el, új eredményekhez jutott, a disszertáció megfelel a minősítő bizottság által támasztott követelményeknek a filozófiai tudományok kandidátusa cím odaítéléséhez.

A fentiek mellett az opponens az alábbi kritikai megjegyzéseket tette: nagyobb figyelmet kellett volna fordítani az ösztönösség objektív okainak feltárására a szocialista viszonyok között, az általános kijelentéseket a reális valóság elemzésével jobban alá kellett volna támasztani; a gnoszeológiai oldal jobban feltárt, ezért az ontológiai oldal feltárására kellett volna összpontosítani; néhány fogalom töredékes történeti levezetésétől el lehetett volna tekinteni; a téma alapfogalmait, amelyekkel a szerző dolgozik, pontosabban kellett volna megadni, elhatárolni egymástól. Ennek ellenére az opponens határozott véleménye, hogy a disszertáció a követelményeknek kellőképpen megfelel.

Wirth Ádám, a filozófiai tudományok kandidátusa, az MSZMP Politikai Főiskolájának tanszékvezetője opponensi véleményében a disszertáció olyan mozzanataira tért ki, amelyeket az előző vélemények nem érintettek. A téma ma az ideológiai-filozófiai harcok egyik legvitatottabb kérdése, melynek kapcsán koncentrálnak a szocialista és burzsoá ideológia, a marxista és burzsoá filozófia ellentétei, ez képezi a jobb- és a „baloldali” revizionizmus, a különböző kispolgári szocializmusok ismeretelméleti és módszertani alapját. Az ösztönösség és tudatosság dialektikájának filozófiai alapon történő feldolgozása, amire a szerző vállalkozott, elsődrendű gyakorlati és elméleti, tudományos és ideológiai jelentőségű. A szerző e bonyolult és felelőségteljes feladatot a marxista-leninista filozófia alapelvei és kategóriái alapján taglalja, s jut el sok eredeti megállapításhoz. A szerző jól ismeri a téma klasz-

szikus és modern irodalmát, kár, hogy az irodalom kritikai elemzését nem végezte el, pedig sok segítséget kapott volna helyes megállapításai megfogalmazásához. A disszertációban a szerző túl sokat akar átfogni, realisabb lett volna kevesebbre, a tudatosság és ösztönösség viszonyának néhány sajátosságára fordítani a figyelmet, s így lehetőség lett volna mélyebb összehasonlító konkrét elemzésekre is. A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy a társadalmi tudatosság a történelmi fejlődés eredménye; hogy a tudatosság sohasem jelenik meg tiszta formában, lévén mindig a tudatosság és ösztönösség dialektikája. Igen jól oldja meg a disszertáció az ösztönösség és tudatosság kategóriáknak a szabadság és szükség-szerűség kategóriákkal való összehasonlító elemzését, hangsúlyozva a köztük levő szoros kapcsolatokat, anélkül, hogy azonosítaná őket. A már említett hiányosságok ellenére a jó elméleti szintű, megfelelően bizonyított tudományos megállapításokat tartalmazó disszertáció kellően megmutatta Kovács György tudományos felkészültségét, érdemeit a tudományok kandidátusa címre.

Az elhangzott véleményekre Kovács György megalapozott, kielégítő választatot adott, hozzátéve, hogy a téma ténylegesen nagy, s a kritikai megjegyzések egy része éppen arra ösztönzi, hogy a továbbiakban ez irányban fejlessze tovább disszertációját, folytassa eddigi kutatómunkáját.

Ezután a tudományos tanács H. N. Momdzsam, a filozófiai tudományok doktora, az SZKP TTA tanszékvezető tanára javaslatára szakvéleményt fogadott el, melyben megerősítette a disszertáció érdemeit, nem hallgatva el a kritikai észrevételeket sem, s utána egyhangúlag megszavazta Kovács Györgynek a filozófiai tudományok kandidátusa címet.

Bereczki Elemér

VERBAI LAJOS: AZ MSZMP TEVÉKENYSÉGE A SZAKSZERVEZETEK SZEREPÉNEK FOKOZÁSAÉRT A SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA FEJLESZTÉSÉBEN című kandidátusi értekezéséről

Az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján ebben az esztendőben megvédett disszertációk között szép számmal voltak olyanok, amelyek a szakszervezetek szerepének különböző aspektusait vizsgálták a fejlett szocialista társadalom építésének időszakában, jelezvén, hogy a téma mint tudományos probléma és mint politikai kérdés is egyaránt időszerű és jelentős. A sokféle megközelítés közül az egyik legfigyelemreméltóbb Verbai Lajos munkája, amely a kommunista párt – közelebbről a Magyar Szocialista Munkáspárt – és a szakszervezetek viszonyával foglalkozik, azt vizsgálva, hogy ez a kapcsolat miként hat a szakszervezeteknek a szocialista demokrácia fejlesztésében betöltött szerepére. Miután az utóbbi időben számos publikáció jelent meg ebben a témakörben a polgári politológiai irodalomban is, a disszertáció fontos adalék ehhez a polémiához is.

A proletariátus gazdasági-harci szervezetének szükségességével, érdekvédelmi és érdekképviseleti szerepével a kapitalizmus viszonyai között Marx és Engels foglalkoztak először tudományosan. Lenin, továbbfejlesztve a marxi örökséget, feltárta a munkásosztály politikai, gazdasági és ideológiai harcát vezető párt és a szakszervezetek közötti viszony jellegét a hatalomért folytatott harc időszakában, majd megalkotta a szocialista szakszervezetek koncepcióját, kidolgozta a szakszervezetek mint a kommunizmus iskoláinak helyét és szerepét a szocializmus politikai rendszerében.

A kommunista és munkáspártok alkotóan alkalmazzák a gyakorlatban a lenini elveket, az országaik társadalmi

gazdasági fejlődésének mai szakaszán adódó követelményeiknek és feltételeiknek megfelelően. Természetesen többféle megközelítés lehetséges. Így a párt- és a szakszervezetek kapcsolata vizsgálható a szocialista demokrácia szempontjából a társadalom politikai mechanizmusán keresztül.

A magyar történeti, filozófiai, politikai gazdaságtani és szociológiai irodalomban is nem kevés cikk, sőt monográfia látott napvilágot, melyeket a szocializmus politikai rendszere elemzésének szenteltek. Az elméleti kutatások és a konkrét szociológiai vizsgálatok azt az általában elfogadott nézetet tükrözik, hogy a szocializmus politikai rendszere hivatott összhangba hozni a dolgozók különböző rétegeinek és csoportjainak, valamint az egyes dolgozóknak az érdekeit a társadalom egészének érdekeivel. Ez az érdekegyeztetés a szocializmus politikai mechanizmusát alkotó szervezetek egymáshoz való viszonyában valósul meg – a párt vezetésével. A különböző szerzők aláhúzzák, hogy a szocialista demokrácia fejlesztése a politikai rendszer valamennyi elemének fejlesztését igényli.

Egy másik lehetőség – és szükséges – megközelítés: a szakszervezeteknek mint a szocializmus politikai mechanizmusán belül önállóan létező és funkcionáló szervezetek szerepének, funkcióinak, helyzetének és tevékenységének az elemzése. E kérdéskör kutatásában a szovjet szerzők mindenekelőtt a dolgozóknak a termelés irányításában való részvételét vizsgálták, s ennek során feltárták a termelést irányító tevékenység lényegét, a dolgozók bevonásának szükségességét ebbe a folyamatba, továbbá a részvétel közvetlen és közvetett formáit.

Hazánkban a szakszervezetek tevékenységével, szerepével kapcsolatos tudományos kutatások elsősorban az üzemi demokrácia fejlesztésének kérdéscírc irányultak. Ezek szerint a szakszervezetek az üzemekben az érdekképviseletet, a dolgozóknak a termelés irányításába

való bevonását, valamint az érdekvédelmet együtt valósítják meg. A szerzők egy része hangsúlyozza, hogy a szakszervezetek az üzemi demokrácia megfelelő fórumai: az üzemi demokráciának más fórumrendszerére nincs is szükség. Ritkábban foglalkoznak a továbbfejlesztés problémáival.

Kiterjedt irodalma van egy harmadik aspektusnak is, amelyik a szakszervezetek internacionalista funkcióit, a szocialista országok szakszervezetei együttműködését, kölcsönös tapasztalatcseréinek eredményeit taglalja. Több tanulmány érinti a KGST-tagállamok szakszervezetei együttműködésének új szakaszát is, amelynek legfőbb jellemzője a szocialista integráció komplex programjának megvalósítása. Magyarországon ilyen kutatások még nem folynak.

Mindezekből következik, hogy Verbai Lajos disszertációja a teljes problémakör vizsgálatának jelentős gazdagodását jelenti, hiszen ilyen sokszempontú, s nemzetközi tapasztalatokat is áttekintő, s néhány tekintetben teljesen újszerű eredményeket felmutató munka önmagában is értékes teljesítmény, s feltehetően a problémák további, elmélyedt kutatását is ösztönzi majd.

A disszertáció első fejezetében a szerző a marxizmus-leninizmus klasszikusainak abból a tételéből indul ki, hogy a szakszervezetek létrejötte szükségszerű volt a munkásosztály gazdasági érdekeinek feltárásához és képviseléséhez, a proletariátus osztállyá szerveződéséhez. Rámutat, hogy a szakszervezetek fejlődésében nagy változást hozott a proletariátus pártjának létrehozása. A munkásosztálynak ez a forradalmi pártja vezet mind a politikai, mind a gazdasági harcot. Ezért a szakszervezetekben dolgozó kommunistáknak arra kell törekedniök, hogy a szakszervezetek ebben a harcban átfogják a dolgozók legszélesebb rétegeit. Példaként szolgál Lenin harca a menesevikkkel és eszerekkel szemben a párt eszmei-politikai vezetésével működő

szakszervezetek létrehozásáért. A disszertáció vizsgálja a szocialista szakszervezetek lenini koncepciójának kialakulását – a szakszervezetek semlegességét, majd államosításukat, illetve az állam szakszervezetesítését hirdető nézetek elleni harcban. Ezek nyomán alakult ki a szocialista szakszervezetek lenini koncepciójának lényege: a szakszervezetek olyan – a párt eszmei-politikai vezetésével működő – szervezetek, amelyek biztosítják a párt aktív tömegkapcsolatait. Önálló szervezatként, mindennapi munkájuk során meggyőzik a dolgozók, elsősorban a munkások tömegeit a párt politikájának helyességéről, szervezik azok végrehajtását és a dolgozók különböző rétegeinek törekvéseit, érdekeit bekapcsolják a párt politikájába. „Ezért olyan kapcsolatot kell teremtenünk a szakszervezetekkel, úgy kell megszerveznünk a KB-t – hangsúlyozta Lenin –, hogy ne csak a 600 000 párttag, hanem a 3 000 000 szakszervezeti tag árnyalatait is ismerje, hogy bármely pillanatban egy emberként vezethesse.”¹

A szakszervezetek szerepének másik területét – a szocialista állammal való kapcsolataik lényegét – Lenin a következőképpen határozta meg: „A szakszervezetek az államhatalom tartaléka, a kommunizmus iskolája, a gazdaság iskolája. E téren a specifikus és legfőbb dolog *nem* az igazgatás, *hanem* a »kapcsolat« »a központi« (és persze helyi) »állami igazgatás, a népgazdaság és a dolgozók nagy tömegei között« ...”²

A szakszervezetek igazán a szocializmusban válnak a dolgozók valódi képviselői szerveivé. Az állammal való együttműködésüket törvények biztosítják, amelyek felölelik részvételüket az állami, gazdasági szervek létrehozásában, a jogszabályok kialakításában és az állami tevékenység ellenőrzésében. A szakszervezetek ugyanakkor – felvilágosító, tájékoztató tevékenységükkel, az általános, szakmai és politikai ismeretek fejlesztésével, a munkaverseny

szervezésével – a dolgozókat kötelelességeik teljesítésére is mozgósítják.

A szakszervezeteknek az irányításban való részvétele biztosítja, hogy érvényesítsék a dolgozók érdekeit, gondoskodjanak szükségleteik kielégítéséről. A bonyolult feladatot úgy kell megoldaniok, hogy „a tömegek szükségleteinek gondos kielégítésével meg tudják nyerni határtalan bizalmukat” és „a lehető legkevesebb súrlódással elérjék azt, hogy ezek a tömegek kulturális, gazdasági és politikai tekintetben egy fokkal magasabbra emelkedjenek.”³ Az érdekegyeztetésben a szakszervezetek és a munkásállam között konfliktusok is keletkezhetnek. „... az említett ellentmondások – mutatott rá Lenin – elkerülhetetlenül összeütközésekre, az összehangoltság hiányára, súrlódásokra stb. fognak vezetni. Szükség van egy felsőbb fórumra, amelynek elég tekintélye van ahhoz, hogy haladéktalanul megoldja ezeket. Ilyen fórum a kommunista párt...”⁴

A disszertáció hangsúlyozza, hogy a szocializmusban megváltozik a szakszervezetek érdekvédelmi funkciója is. A szocialista törvényesség betartása, fellépés az állami szervek bürokratizmusá, az antihumánus ügyintézés ellen – mindez a szocialista államot erősíti. A kommunizmusba való átmenet időszakában – amint erre mindenekelőtt az SZKP dokumentumai utalnak – törvényszerűen tovább növekszik a szakszervezetek szerepe, szükségessé válik pártirányításuk erősítése és önállóságuk fejlesztése. A szakszervezetek mint a politikai mechanizmusnak a dolgozók döntő többségét átfogó szervezetei, egyben a szocialista demokrácia legfontosabb intézményei közé tartoznak.

A szerző a magyar szakszervezetek pártirányításának, a párt szakszervezeti politikájának történelmi elemzése alapján igazolja, hogy a lenini szakszervezeti elveknek – az adott történelmi viszonyokat, az illető ország sajátosságait, a szakszervezetek történelmi múltját,

szervezeti erejét, tapasztalatait stb. figyelembe vevő – alkotó alkalmazása elengedhetetlen feltétele a szocialista építőmunka zavartalanságának. Magyarországon a lenini szakszervezeti elvek megsértése is hozzájárult az ötvenes évek első felében az MDP tömegkapcsolatainak megromlásához, amit aztán mind a belső, mind a külső reakció ki tudott használni. Az Josztályellenség megpróbálta szétzilálni a munkásoknak ezt a szervezetét és az ún. munkástanácsok felhasználásával igyekezett elszigetelni őket, illetve kiadta a „párttól független szakszervezetek!” jelszót. Már az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága felhívta a figyelmet, hogy „a kommunistáknak mozgósítani kell az összes becsületes dolgozókat a szakszervezeteknek, s a munkásosztály hagyományos érdekvédelmi szervezeteinek megvédésére az osztályellenség támadásával szemben. Minden segítséget meg kell adni, hogy a szakszervezetek tevékenységükben leküzdjék a korábbi években volt bürokratikus vonásokat és valóban a dolgozók érdekeinek védelmezőivé és képviselőivé váljanak.”⁵

Az MSZMP leleplezte a párttól független szakszervezetek jelszavát és szembeállította vele a párt eszmei-politikai vezetésével működő, ütőképes, valóban forradalmi lenini szakszervezeti koncepciót. „A lenini álláspont szerint a függetlenség politikai fogalom és ebben az értelemben a szakszervezetek nem lehetnek függetlenek sem a munkásosztály forradalmi pártjától, sem a munkásosztály egyéb harci szerveitől” – mutatott rá a kapcsolat osztálytartalmára Kádár János elvtárs. „... A szakszervezetek a szocializmus elvi alapján állnak, a munkáshatalom mellett állnak. Ezek a közös eszmei vonások, célkitűzések bizonyítják, hogy a párt és a szakszervezet egymástól politikailag nem függetlenek.”⁶

A disszertáció bemutatja, hogy Magyarországon a proletárdiktatúra kiépíté-

sének időszakában, az ellenforradalom szétzúzása után, majd a szocializmus alapjai lerakásának időszakában erősödött a szakszervezetek pártirányítása, fejlődött együttműködésük a dolgozók államával. Jelentős eredményeket értek el a szocialista munkaverseny szervezésében, kiszélesedett jogkörük (bérbesorolásban, prémium megállapításában, normatívítottatásban, túlóra-szabályozásban, egyetértési jogok tekintetében), bekapcsolódtak a tervezésbe, az üzemi demokrácia szerveivé váltak és szervezték fórumainak működését. Hatékonyabbá vált politikai és kulturális felvilágosító munkájuk, javult érdekvédelmi tevékenységük. Mindez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy növekedett a szakszervezetek tekintélye, s munkás jellegüket mindenkor megtartva, az egész dolgozó nép döntő többségét átfogó szervezetekké váltak.

A szerző a fejlett szocializmus építése gazdasági, társadalmi viszonyainak elemzése alapján megállapítja, hogy az építőmunka magasabb szintű feladatainak megoldása a dolgozó tömegek aktivitásának, a szocialista demokráciának a fejlesztését igényli. Növekszik a politikai mechanizmus vezető magját képező párt irányító, szervező, ellenőrző szerepe, fejlődik a szocialista állam és a tömegszervezetek kölcsönös együttműködése. Ebben a struktúrában egyre jelentősebb feladatok hárulnak a szakszervezetekre is. „Kiemelkedő társadalmi szerepük tovább növekszik a munkáshatalom erősítésében, az építőmunka feladatainak meghatározásában és megvalósításában. A szakszervezetek a munkáshatalom részesei és döntő fontosságú támaszai.”⁷ A szakszervezetek továbbra is kettős feladatot oldanak meg: „Feladatuk egyrészt, hogy neveljék és szervezzék a dolgozókat a társadalom politikai és gazdasági erejének növelése érdekében, másrészt, hogy az ország anyagi lehetőségeivel összhangban képviseljék tagjaik érdekeit, az anyagi, szo-

ciális és kulturális igények kielégítésében.”⁸

Az SZKP és az MSZMP dokumentumainak elemzése alapján a disszertáció a szakszervezeti jogkörök három nagy csoportját különbözteti meg és vizsgálja. Az *érdekképviselési jogkört*, amely a társadalom gazdasági termelő, kulturális tevékenységének megszervezésében, a dolgozók élet- és munkakörülményeinek, szociális, anyagi és műveltségi színvonala emelésének szabályozásában való részvételt biztosítja. Az *érdekvédelmi jogkört*, amely a szocialista törvényesség betartását jelenti, s végül a bizonyos állami funkciók ellátását biztosító *önálló szabályozási jogot*. Ez utóbbi jogkört elemezve a szerző arra a megállapításra jut, hogy a szakszervezetek szerepe növelésének fő útja nem az állami funkciók további átadása részükre, hanem a szocialista állammal való együttműködés fejlesztése.

A szovjet és magyar tapasztalatok azt igazolják, hogy ez a hármas funkció lényegében megvalósult a szakszervezetek működésében. A tanulmány ugyanakkor rámutat néhány ellentmondásra is, amelyek elsősorban a szakszervezeti jogkörök demokratikus és következetes gyakorlásának hiányosságaival, egyes részjogkörök (kifogásolási, minősítési) túlzott központosításával kapcsolatosak. A kulturális szférában gyakran az állami szervek és a szakszervezetek együttes döntési jogkörének hiánya akadályozza például a hatékonyabb közművelődési tevékenység kialakítását, a művelődés szellemi kapacitásának és anyagi eszközeinek koncentrált felhasználását. Ma még elmarad a szakszervezetek érdekképviselési tevékenységétől az érdekvédelmi munka is.

A kollektív tulajdonosi és munkavállalói jogok és kötelességek gyakorlásának egységét az üzemi demokrácia keretein belül vizsgálja a disszertáció írója. Feltárja, hogy hazánkban nem alakult ki az üzemi demokráciának külön szer-

ve, szervezete, hanem éppen a szakszervezeteken keresztül valósul meg a dolgozók közvetlen és közvetett részvétele a termelés irányításában, az érdekek egyeztetésében. „A dolgozóknak a vállalatok vezetésébe való bevonását a szakszervezeteken keresztül kell megvalósítani...”⁹ E tekintetben dinamikus fejlődés tapasztalható pártunk XI. kongresszusa után. Módosult a szakszervezetek szervezeti felépítése, a termelés szervezetéhez igazodtak. Egyszerűsödött az üzemi szakszervezeti szervek tagoltsága: az alsóbb vállalati döntési szinteken mindenütt a dolgozók képviselői (bizalmiak, főbizalmiak) gyakorolják a jogköröket, vállalati szinten pedig együttesen mint bizalmi testület. (A szakszervezetek műhely-, osztálybizottságai, valamint a szakszervezeti tanács megszűntek.)

A szerző feltárja az üzemi demokrácia néhány ellentmondását is. Ilyen például, hogy míg vállalati szinten a bizalmi testületek egyaránt foglalkoznak a termelésirányítással, az érdekegyeztetéssel, addig e két hatáskör a dolgozókat közvetlenül érintő alsó döntési szinten a termelési tanácskozások és a szakszervezeti taggyűlések között oszlik meg, s nem teljesen megoldott, hogy biztosítsák a szocialista brigádvezetők tanácskozásainak és e fórumoknak az egységét.

A disszertáció önálló fejezetet szentel a KGST-tagországok szakszervezeti mozgalmi együttműködésének a szocializmus építésének jelenlegi szakaszában, s a fejlődési tendenciák alapján vázolja a jövő perspektíváit is. A szocialista integráció korábban nem ismert lehetőségeket biztosít a szakszervezetek együttműködésében, ami új szemléletet, új felfogást és a folyton változó gyakorlat állandó tanulmányozását követeli meg. Így a szakszervezetek – pártjaik vezetésével – egyre nagyobb szerepet játszanak a szocialista országok közötti kap-

csolatok fejlesztésében, elmélyítésében is.

Mint azt az SZKP KB mellett működő Marxizmus–Leninizmus Intézetnek a disszertációval kapcsolatos bírálata, továbbá A. G. Jegorovának, a történettudományok doktorának hivatalos opponensi véleménye is kiemeli, Verbai Lajos munkájának egyik legfontosabb eredménye éppen a szakszervezetek érdekképviselői és érdekvédelmi funkcióinak szabatos, részletes analízis alapján történő, újszerű megközelítésében rejlik. A különböző szerzők ugyanis rendkívül gyakran azonosítják vagy éppen összekeverik az érdekképviselői és érdekvédelmi funkciót, holott a két fogalom lényegesen különbözik egymástól. A disszertáció utal arra, hogy e fogalmak leegyszerűsítésével is lehet találkozni, miszerint az érdekvédelmi funkció például csak a munkaviszonyok törvényességének biztosítására irányul, más felfogások viszont túlságosan kitérítik kereteit, s azt mondják, hogy az érdekvédelmi funkció magában foglalja a szakszervezetek valamennyi funkcióját: az állami intézkedések kialakításában való részvételtől a dolgozók jogainak és érdekeinek – az állami és gazdasági apparátus egyes bürokratikus kinövéseivel szemben való – védelméig.

Iván Géza, a történettudományok kandidátusa, az értekezés másik opponense, azt emelte ki, hogy a disszertáció a szakszervezetek tevékenységét a szocialista építés egyes szakaszaiban történeti megközelítéssel vizsgálja, a szakszervezetek funkcióinak változását a szocialista építés feladataival összevetve mutatja be. A szerző elemzi, hogy a párt vezető szerepének növekedése, a társadalmi szervezetekre gyakorolt befolyása együtt jár a szakszervezetek önállóságának és tevékenységének fokozódásával, a párt politikai döntéseiben a szakszervezetek véleménye, javaslati is benne foglaltatnak. A szerző törekszik arra, hogy a szakszervezetek pártirányí-

tásában a szocialista építés folyamán kialakított új megoldásokat, változásokat is áttekintse, ezeknek részletesebb elemzése tovább gazdagította volna a disszertációt.

A disszertáció vitáján feltett kérdések mindenekelőtt a magyar szakszervezetek tevékenységének és az üzemi demokrácia fejlesztésének új vonásaira vonatkoztak.

A disszertáció és vitája alapján a Tudományos Tanács Verbai Lajos munkáját a problémakör történeti fejlődését végigkövető, mindenekelőtt összegző,

elemző tanulmánynak értékelte, amely fontos hozzájárulás a párt és a szakszervezetek viszonyával, a szakszervezetek szerepével foglalkozó kutatásokhoz. Néhány újszerű megállapításával, igényes módszertani felkészültségével méltán vívta ki a disszertáció az opponensek és a Tudományos Minősítő Bizottság elismerését, ami kifejeződött abban, hogy egyhangú szavazás alapján ítélték oda Verbai Lajosnak a kandidátusi fokozatot.

Tóth Loránd

JEGYZETEK

¹ Lenin Összes Művei, 40. köt. 262. old.

² Lenin Összes Művei, 42. köt. 286. old.

³ Lenin Összes Művei, 44. köt. 338. old.

⁴ Lenin Összes Művei, 44. köt. 340. old.

⁵ Az MSZMP határozatai és dokumentumai (1956–1962) Kossuth Könyvkiadó 1964. 22. old.

⁶ Kádár János: Szilárd népi hatalom: függet-

len Magyarország. Kossuth Könyvkiadó 1958. 16. old.

⁷ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 517. old.

⁸ Ugyanott, 518. old.

⁹ Az MSZMP határozatai és dokumentumai (1963–1966) Kossuth Könyvkiadó 1968. 259. old.

Helyreigazítás: Előző számunk 212. oldalán a harmadik bekezdés utolsó két sorában hibás szöveg jelent meg. A bekezdés helyes szövege:

Arra már nem térnek vissza, hogy a szövetségi osztály „osztály jellegű sajátosságai” és érdekei mégis kialakulnak és a mindenkori lehet-

séges módon érvényesülnek is, de azt nem szeretném elhallgatni, hogy ez az álláspont, vagy „jogos feltételezés” – akarva-akaratlanul – az uralkodó és az uralt osztály, illetve termelési viszony osztálytársadalom-fejlődési törvényét fogadja el, azzal a hittel, hogy ez nálunk az osztály nélküli társadalom kialakulásához vezet.

Ifjúságkutató konferencia Budapesten

1980. május 19–23-ig Budapesten a Társadalomtudományi Intézetben tartottak megbeszélést az *Ifjúság életútja* című nemzetközi összehasonlító vizsgálat résztvevői. Az illetékes tudományos akadémiák együttműködése keretében Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság és a Szovjetunió kutatói végezték el az empirikus szociológiai vizsgálatot. A Társadalomtudományi Intézet látta el a koordináló feladatokat, Gászó Ferenc vezetésével.

A vizsgálatot az 1977-es év végén, illetve az 1978-as év elején az iparban dolgozó fiatalok körében végeztük el. A vizsgált fiatalok átlagosan 23 évesek voltak. Az iskolai és a foglalkozási életút jellegzetességeinek feltárása során többek között az intergenerációs és intragenerációs mobilitás, a pályaorientáció, az iskolarendszerek és a fiatalok életkörülményeinek elemzésére került sor. A vizsgálat a pályakezdő fiatalok

szubjektív törekvéseit, jelenlegi továbbtanulási igényeiket, munkájukhoz való viszonyukat mutatja be a fiatalok társadalmi helyzetétől függően.

A kutatási zárójelentés bemutatja a szocialista országok munkásfiataljainak objektív és szubjektív helyzetében megnyilvánuló hasonló tendenciákat és a legfontosabb különbségeket.

A megbeszélés a kutatómunkáról készült zárójelentés megvitatásával zárult.

A kutatók rendkívül nagyra értékelték hat szocialista ország kutatóinak egységes módszertani eljárás alapján végzett eredményes együttműködését.

A résztvevők elhatározták, hogy a szerkesztői munka elvégzése után a Társadalomtudományi Intézet valamennyi részt vevő intézmény részére megküldi orosz nyelven a kutatási zárójelentést. A kutatók hangsúlyozták, hogy a jövőben széles körben igyekeznek a kutatás eredményeit közzétenni.

Molnár Péter

Pályázati felhívás

A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon című OTTKT főirány Koordináló Tanácsa pályázatot hirdet a társadalmi struktúrával, az életmóddal, a tudattal és a társadalmi értékekkel foglalkozó 1981 és 1985 között végzendő kutatásoknak a főírányhoz való csatlakozására.

Pályázhat minden kutatóhely, kutatóintézet, egyetemi tanszék stb. és kutató, aki a fenti témák valamelyikében önálló kutatást készített elő. Az elbírálásnál előnyben részesülnek a gazdasági tudattal (a gazdaság működésének tudatra gyakorolt hatásával, a gazdasági viszonyok tudati tükröződésével), a termelési viszonyok társadalmi struktúrára gyakorolt hatásával, valamint az életmód, a tudat és az értékszerkezet kapcsolatával foglalkozó kutatások.

A pályázatnak tartalmaznia kell a kutatás részletes tervezetét, a kutatásnak a főírányhoz való lehetséges kapcsolódásait, a kutatás eredményeinek hasznosítási, felhasználási lehetőségeit, a kutatásban részt vevő kutatók és kutatóhelyek konkrét megnevezését, a kutatáshoz már biztosított személyi, anyagi és tárgyi feltételek leírását, valamint a kutatáshoz a főiránytól igényelt támo-

gatást. A kutatások zárótanulmányának leadási időpontja: 1984. december 31.

A pályázatokat a főirány Koordináló Tanács bírálja el. A kedvezően elbírált kutatások felvételre kerülnek a főirány programjába, szakmai támogatásban részesülnek, szükség esetén kiegészítő anyagi és tárgyi támogatást kaphatnak.

A pályázatokat 1980. december 1-ig kell benyújtani a főirány rendszerintézményéhez, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetéhez (1068 Budapest, Benczúr u. 33.). A főirány itt működő programirodája a pályázatokról és a főirány részletes programjáról az érdeklődőknek tájékoztatást nyújt.

Pályázni lehet továbbá a fenti témakörben készült egyéni tanulmányokkal, elemzésekkel is, amelyek nem a főirány keretében folyó kutatások alapján készültek. Az ilyen típusú pályázatok benyújtási határideje: 1983. december 31.

Budapest, 1980. szeptember 15.

„A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon” c.

OTTKT főirány Koordináló Tanácsa

idegen nyelvű összefoglalók

ИМПРЕ ФОРГАЧ

ПРИНЯТИЕ РЕШЕНИЙ В ВЫБОРНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОРГАНАХ И НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНФОРМАЦИИ

Функционирование выборных политических органов является одним из определяющих факторов демократизма политической системы. Одним из основных вопросов механизма принятия решений выборными политическими органами является то, какими возможностями, шансами располагают члены выборного органа, чтобы подействовать существенным образом на коллективное решение, и какие непреодолимые барьеры их участия в принятии существуют и какие барьеры могут быть устранены.

Активность членов выборного политического органа, их включение по существу в его работу, наряду со многими важными факторами (например, заинтересованность) зависит от их вооружённости информацией соответствующего качества. Каждое из предложений решения, вынесенных в выборный политический орган формируется в результате более или менее длительного процесса подготовки решений, в ходе которого происходит организация и отбор информации, служащих основой проблемы решения. Этот процесс организации, который одновременно „выбирает” между точками зрения интересов политического рационализма и узкими профессиональными точками зрения, приводит к таким информационным результатам, служащим основой решения, которые непременно означают новые качества относительно информации, излагающих саму проблему решения. Таким образом самые важные звенья участия в принятии решений членов выборного политического органа находятся в тех механизмах отбора, которые с одной стороны происходят в организационно-институтской структуре целой политической системы, с другой стороны, происходят в ходе деятельности члена выборного политического органа по выбору и оценке информации. Если его члены не могут включиться в подготовку данных конкретных решений, в качестве согласователей интересов, носителей информации, то служебное знание тех лиц, которые занимаются подготовкой, т. е. знание конкретного дела и с профессиональной, и с политической точек зрения может создать такое монопольное положение информации, которое ставит под угрозу демократизм функционирования выборного политического органа.

ПРОБЛЕМЫ ОТНОШЕНИЯ КОММУНИСТОВ И СОЦИАЛ—ДЕМОКРАТОВ В 70-ЫХ ГОДАХ

Автор в статье исходит из того, что в основе противоречий между коммунистическим и социал-демократическим движениями стоят идеологические, стратегические противоречия: социал-демократия принимает основополагающее отношение капитала к труду и политическую систему, отражающую его, а стратегия коммунистического движения старается изменить это отношение и систему.

В статье подчёркивается, что идейно-стратегическим антагонизмом не исчерпывается объективное отношение этих двух движений.

Оба они заинтересованы в осуществлении социально-экономических реформ, если даже программа реформ социал-демократии и не затрагивает основу структуры монополистического капитализма, а программа коммунистов нацеливается именно на это. Из всего этого следует, что в ходе осуществления их политики много раз, независимо от того, насколько это осознают, формируется определённая, объективная взаимообусловленность в некоторых вопросах борьбы за социальную справедливость и мир. Затем в статье рассматриваются те сферы общественных, экономических, международных проблем, в которых имеются точки соприкосновения платформ двух движений несмотря на то, что в подходе к этим проблемам и в обращении с ними часто имеется значительное различие. В этом отношении в статье подчёркивается заинтересованность обоих движений в международных вопросах, в борьбе за мир и разоружение. Автор статьи делает акцент на важности осознания этих точек соприкосновения, общих интересов и частных интересов, так как они могут служить основой конструктивных связей коммунистов и социал-демократов, с другой стороны же коммунистическое движение должно считаться с их реальностью и в том случае, если условия для этого сотрудничества образовались еще не везде. Осознание этих встречных пунктов, общих, или же частных интересов важно и из точки зрения социал-демократов. Ибо коммунистические партии зависимости от возможностей их влияния на массы находятся в первых рядах борьбы за социальный прогресс и мир, и эффективно содействуют мобилизации рабочих масс, за завоевания рабочего движения. В дальнейшем анализируются автором конкретные возможности сотрудничества этих двух движений. Он приходит к выводу, что эти возможности во многом зависят от условий данной страны, от отношений сил внутри рабочего движения, социал-демократии и от особенностей партийных и парламентских условий в этих странах.

Автор обращает внимание на то, что обострение противоречий капитализма может усилить поляризацию социал-демократии и позиции тех, которые являются сторонниками более радикального противодействия монополюскапитализму и ищут союз с коммунистами.

ИЗМЕНЕНИЯ ХАРАКТЕРА И СОДЕРЖАНИЯ ТРУДА

К рассмотрению характера и содержания труда автор подходит с помощью исторического анализа. Он устанавливает, что в условиях капиталистического производства социально-экономические изменения в характере и содержании труда делают ударение на разные факторы: например, на средства труда, на организацию труда, или же на новейшем этапе развития, на формирование, развитие комплексной системы связей между факторами.

В формирующихся европейских социалистических странах лишь началось переформирование характера труда, создавая крупно-промышленные механизированные базы. Основным и определяющим мерилom участия в общественно-полезном труде, расширяется право на выбор работы, но в то же время существуют и монотонные, вредные для здоровья, физически тяжёлые трудовые деятельности. В нашей стране уровень развития трудовой деятельности чрезвычайно неоднороден, только формируется система производства, основанная на едином техническом базисе.

Автор определяет категорию характера и содержания труда и выясняет, что их более точная характеристика может обеспечиваться только комплексными общественно-научными исследованиями, т. е. интердисциплинарно. Необходимо анализировать разные уровни и слои развития, существующие одновременно, принимая во внимание, что множество общественных факторов, находящихся вне производственного процесса тоже оказывает влияние на трудовую деятельность, на поведение рабочего.

ЛАСЛО МОДРА

С. КИРАЙХЕДЕШ-ВОПРОСЫ ИЗМЕНЕНИЙ

Эта статья опирается на опыт эмпирико-социологического исследования. Место исследования — маленькая деревня, в районе впадения реки Марош в Тиссу, являющаяся типичным сельскохозяйственным поселением, количество жителей которой около 1000 лиц. Опрос распространялся на всех активных и не активных (639 лиц) труженников. Подавляющее большинство опрошенных (75,6%) и сегодня работают в сельском хозяйстве, как члены сельского кооператива.

Цель исследования было „нащупать” влияние социально-экономических изменений, происходящих за три с половиной десятилетия в переформировании общества одного конкретного села-Кирайхедеш. Конкретнее: в каком состоянии находится сегодня разложение старого крестьянского общества и образование более современной общественной структуры; что осталось от старого, что исчезло; какие качественные элементы новой сельской структуры возникли.

В этой статье автор прежде всего занимается теми явлениями, которые заметны в образе жизни жителей села, в результате социально-экономических изменений.

ДЁРДЬ АКСЕНТИЕВИЧ

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МОБИЛЬНОСТИ
И СОЦИАЛЬНЫХ КОНТАКТОВ**

В рамках многостороннего сотрудничества Академий Наук социалистических стран исследователи шести европейских социалистических стран в 1979 году рассмотрели положение работников промышленности. Венгерские и польские участники на основе совместного исследования провели и отдельное сопоставление данных. Из всего этого материала в данной статье говорится о вопросах мобильности.

Опросы, проведённые среди работников промышленности свидетельствуют о том, что в прошедших десятилетиях в обеих странах произошло значительное социальное перемещение. Масштаб мобильности в Польше выше, чем в Венгрии и в первую очередь из-за того, что перемещение вниз происходило чаще. На это необходимо обратить внимание и потому, что в венгерские данные включено влияние значительного перемещения, связанного с коллективизацией сельского хозяйства, в то время как в Польше сельское хозяйство ещё не переорганизовано.

Масштаб мобильности — по крайней мере среди промышленных работников — за прошедшие годы в обеих странах почти не снизился. В этих странах самым закрытым является слой неквалифицированных, подсобных рабочих. Слой интеллигенции более открытый в Венгрии, а остальные слои в Польше. Стоит заметить, что мобильность между поколениями более характерна для женщин и молодёжи, а мобильность внутри поколений — для мужчин и старшего поколения.

Как супружеские, так и дружественные связи в слоях работников физического труда более открыты в Польше, в Венгрии же в слоях работников умственного труда.

Происходящие тенденции в области социальной мобильности во многих случаях очень похожи в обеих странах. Целью опросов являлось не детальное исследование проблем мобильности, а общее сопоставление стран, дальнейшие более обоснованные анализы могут быть сделаны только на базе новых исследований (например, исследование жизненных путей, причины и условия изменений в профессиях).

IMRE FORGÁCS

**Participation in the Decision Making of a Political
Body and Some Problems of Information**

One of the determinant factors of democratism of a political system is the functioning of the elected bodies. One of the fundamental questions of mechanism of decision making of political bodies is that what kind of possibility and chance of the member of the elected body has to influence in a genuine way the decision of body and what the necessary and avoidable limitations of participation are in the decision making.

The activity and real participation of the member of a political body depend – beside a number of other important factors (for example, personal interestedness) on the degree of supply with informations of satisfactory quality. Every proposition submitted to the political bodies to decide is the result of a longer-shorter process of decision preparation when the classification and selection of informations serving as a ground for the problem of decision are carried out. This process of arranging which „chooses” between the interests point of view of political rationality and the strictly speaking professional point of view leads to information forming the basis of a decision which means in any case a new quality as compared to the information formulating the problem of decision itself. Thus the most important links of participation in the process of decision making of a member of the body can be found in those mechanisms of selection which on the one hand take place in organizational-institutional structures of the entire political system and which on the other hand happen in the activity of information selection and evaluation of the member of the body. If the members of the body – as interests arbitrators and information bearers – do not join in the preparation of concrete decisions then the official knowledge of preparers of decision, that is, the knowledge of concrete matters creates – both from professional and political point of view – a monopolistic position of information which can jeopardize the democratism of functioning of the political body.

PÉTER HAVAS

Relation between Communists and Social Democrats in the Years 1970s

According to the study, ideological and strategical disagreements are existing in the centre of contradiction between the communist and social democrat movements. The social democracy accepts the fundamental relation between capital and work and the political system reflecting it, conversely, the strategy of communist movement strives to change this relation and system. At the same time author emphasizes that the ideological-strategical disagreements do not cover adequately the objective relation between the two movements. That is, both movements are interested in the realization of social-economic reforms, even if the reform program of social democracy does not affect the basis of structure of monopoly capitalism, while the program of communists is aiming exactly at this basis. It follows that in the course of realization of their policy – many times independently of how they recognize this aim – a certain mutual dependency develops between them in some questions of struggle for peace and social justice. The study examines the spheres of international, social and economic problems, where the platforms of the two movements have contact points, in spite of the fact that many times there are significant differences in the approach and treatment of problems. The study emphasizes the interest of the two movements in international questions, in the struggle for peace and disarmament. These contact points, the recognition of interests and part-interest can be the base of a constructive relation between the communists and social democrats. The communist movement has to take into account their real existence, even if the conditions of co-operation have not yet been created everywhere. On the other hand, the recognition of these contact points, interests and part-interests is important from the point of view of social democrats too because the communist parties, according to their mass influence, are marching in the front rows of the struggle for social progress and peace and contribute effectively to the mobilization of masses and to the success of working class. The author, investigating the concrete possibilities of co-operation between the two movements, comes to the conclusion that these possibilities depend on the relations of the given country, the power relations within the working class movement and social democracy and the peculiarities of party- and parliamentary relations of the countries. The author calls attention to the fact that the sharpening of capitalist contradictions can encourage the polarization of social democracy and can strengthen the position of those who are supporters of a more radical opposition to the monopoly capitalism and seek for an alliance with the communists.

ILDIKÓ SZPIRULISZ

Changes in the Character and Content of Work

The character and content of work are explained by the author with the help of a historical analysis. She states that under the conditions of capitalist relations of production the social-economic changes lay special emphasis on different factors

in the character and content of work: thus for example on the instruments of labour, the system of work. On the other hand, in the latest stage of development the task is to form and develop a complex relation system among the factors.

In the developing European socialist countries the establishment of machinery-big industrial bases indicated only the beginning of transformation of character of work. The fundamental and determinant measure of share from the social production is the work, the guarantees of participation in socially useful work come into being, the right to choose a work gets broader, but at the same time there are existing physically exhausting, tiring, monotonous and to health detrimental work activities too. In Hungary, in the work activity the stage of development is extremely heterogeneous, a system supported by the uniform, technical bases of production is coming into existence.

In determining the category of character and content of work, the author states that their more accurate circumscription can be executed only with complex sociological, interdisciplinal research work. It is necessary to analyse the different stage of development and strata existing side by side, taking into consideration that the work activity and the attitude of workers are influenced by a number of such social factors too which are outside the production forces.

LÁSZLÓ MÓDRA

Királyhegyes — The Question-Marks of Change

The writing published here is based on the results derived from an empirical sociological investigation. The place of investigation was a little village in the angle of Tisza and Maros rivers. It is a typical agricultural settlement. The number of its population is about 1.000. The survey included all the active and inactive gainfully employed (639) persons. The overwhelming majority of persons (75,6%) participating in survey are working in our days too in the agriculture as collective farmer.

The aim of investigation was to find out the effects of economic-social changes taken place in the last three and half decades in the transformation of the community of a concrete village — Királyhegyes. To be more precise: to find out how far the disintegration of old peasant community and the formation of a more up-to-date social structure advanced, what remained from the old, what disappeared and what are the qualitative elements of the new rural structure?

In this writing the author deals in the first place with those phenomena which — as a consequence and result of the economic-social changes — can be observed in the way of life village population.

GYÖRGY AKSZENTIEVICS

Comparative Investigation of Mobility and Social Relations of Industrial Workers

Within the framework of many-sided co-operation among the scientific academies of the socialist countries the condition of industrial workers was examined by research workers of six socialist countries in 1979. On the basis of this collective research, the Hungarian and Polish researchers carried out a separate comparative analysis too. Based on this analysis, this study deals with the question of mobility.

The investigations made among the industrial workers indicate that in the last decades a significant social re-stratification has taken place in both countries. The degree of mobility – mainly, owing to the more frequent occurrence of downwards mobility – is greater in Poland than in Hungary. And it is worthy of attention, because the Hungarian data include the effect of a significant re-stratification following the collectivization of agriculture, while in Poland the agriculture has not been reorganized yet.

The degree of mobility – at least among the industrial workers – hardly decreased in the rolling of the years. In both countries the layer of unskilled workers is a most closed one. In Hungary the intellectual layer, in Poland the other ones are more open. It is worthy of note that among generations the women and youth, while within generation the men and the elders are more mobil.

Both the marital and friendly relations are more open among the strata of manual workers in Poland, while in Hungary these relations are more open among the intellectual strata.

In the domain of social mobility the tendencies observed in both countries are in many cases very similar. The aim of our investigations was to make a general comparison between our two countries. We did not wish to examine in detail the problem of mobility, because additional and more efficient analysis (for example, courses of life, the reasons and circumstances of changes in occupations) can be made only on the basis of further investigations.

Содержание

СТАТЬИ

<i>Имре Форгач:</i>	Принятие решений в выборных политических органах и некоторые проблемы информации	301
<i>Петер Хавац:</i>	Проблемы отношения коммунистов и социал-демократов в 70-ых годах	310
<i>Ильдико Спирулис:</i>	Изменения характера и содержания труда	324
<i>Ласло Модра:</i>	С. Кирайхедеш — вопросы изменений	335
<i>Дёрдь Аксентиевич:</i>	Сравнительный анализ мобильности и социальных контактов	348

ДИСКУССИЯ

Приводят ли социалистические хозяйственные организации к классовым дифференциациям? (<i>Тибор Шимо</i>)	367
Структурная роль кооперативной собственности в индустриализирующемся сельском хозяйстве (<i>Петер Халмаи</i>)	373
Субъекты социального перемещения (<i>Антал Бём</i>)	379
Обобщение главных вопросов дискуссии (вместо заключительного слова редакции)	390

КУЗНИЦА НАУЧНЫХ РАБОТ

Формирование социальной структуры, образа жизни и сознания в Венгрии (<i>Дёрди Варнаи</i>)	394
--	-----

ИНФОРМАЦИЯ

Международный форум'80: Участие, самоуправление, социализм	410
Внутризаводская демократия — система участия в Венгрии (<i>Тибор Халаи</i>)	410
Социалистическое государство, представительство интересов и общественный контроль (<i>Дёрдь Собослаи</i>)	416

Научное совещание по случаю годовщины выхода в свет одной из работ Ф. Энгельса (<i>Петер Шмидт</i>)	422
Мысли в связи с опытом революции в Чили (<i>Дёрдь Керекеш</i>)	427
Некоторые вопросы патриотизма и интернационализма в венгерской прессе (<i>Ференц Хегедюш</i>)	433
Теоретические и методологические вопросы капиталистической и социалистической экономической интеграции (Отрывки из советского журнала „Общественные науки“) (<i>Йозеф Штрассенрейтер</i>)	443

ИНСТИТУТСКИЕ НОВОСТИ

Болгаро-венгерское общественно-научное сотрудничество (<i>И. С. — Л. Е.</i>) ..	453
Защиты диссертаций в АОН при ЦК КПСС	459
Ласло Барта: Общественно-экономические проблемы комплексного территориального развития (<i>Шандор Фаркаши</i>)	459
Лайош Иллеш: Аграрно-промышленный комплекс в системе социалистического хозяйства (<i>Ено Дечи</i>)	464
Дёрдь Ковач: Характерные черты диалектики стихийности и сознательности в социализме (<i>Элемер Берецки</i>)	468
Лайош Вербаи: Деятельность ВСРП в повышении роли профсоюзов в развитии социалистической демократии (<i>Лоранд Тот</i>)	474
Конференция по исследованию молодёжи в Будапеште (<i>Петер Молнар</i>) ..	480
Объявление конкурса на исследования, занимающиеся социальной структурой	481
РЕЗЮМЕ	482
Содержание 1980-ого года	494

Content

STUDIES

<i>Imre Forgács</i> : Participation in the Decision Making of a Political Body and Some Problems of Information - - - - -	301
<i>Péter Havas</i> : Relation between Communists and Social Democrats in the Years 1970 - - - - -	310
<i>Ildikó Szpirulisz</i> : Changes in the Character and Content of Work - - -	324
<i>László Módra</i> : Királyhegyes - The Question-Marks of Change - - -	335
<i>György Akszentievics</i> : Comparative Investigation of Mobility and Social Relations of Industrial Workers - - - - -	348

DISCUSSION

Do the Socialist Economic Organizations Bring About Class Differences? (<i>Tibor Simó</i>) - - - - -	367
Structural Role of Co-Operative Ownership in the Industrialization of Agriculture (<i>Péter Halmi</i>) - - - - -	373
„Subjects” of Social Regrouping (<i>Antal Böhm</i>) - - - - -	379
Summary of the More important Questions of the Discussion (Instead of an Editorial Closing Speech) - - - - -	390

WORKSHOP

The Social Structure, Formation of Way of Life and Consciousness in Hungary (<i>Györgyi Várnai</i>) - - - - -	394
---	-----

INFORMATION

International Forum 1980: Participation, Self-Management, Socialism - -	410
Democracy at Place of Work - Participation System in Hungary (<i>Tibor Halay</i>) - - - - -	410
Socialist State, Interest Representation and Social Control (<i>György Szoboszlai</i>) - - - - -	416
Scientific Discussion on the Anniversary of a Work of Engels (<i>Péter Schmidt</i>)	422

Reflections in Connection with the Experiences of the Chilean Revolution (<i>György Kerekes</i>) - - - - -	427
The Questions of Patriotism and Internationalism in the Hungarian Press (<i>Ferenc Hegedűs</i>) - - - - -	433
Theoretical and Methodical Questions of Capitalist and Socialist Economic Integration. (Selections from the Soviet Review Entitled „Sociology”) (<i>József Strassenreiter</i>) - - - - -	443

NEWS OF INSTITUTE

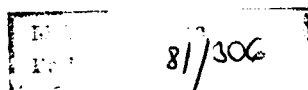
Bulgarian-Hungarian Sociological Co-Operation (<i>I. Sz., L. E.</i>) - - - -	453
Defend of Dissertations at the Academy of Social Sciences of the Communist Party of the Soviet Union - - - - -	459
László Bartha: Social-Economic Problems of Complex Regional Deve- lopment (<i>Sándor Farkasdi</i>) - - - - -	459
Lajos Illés: Agricultural-Industrial Complex in the Economic System of Socialism (<i>Jenő Décsy</i>) - - - - -	464
György Kovács: The Characteristics of Dialectic of Intuition and Con- sciousness in Socialism (<i>Elemér Bereczki</i>) - - - - -	468
Lajos Verbai: The Activity of HSWP for Strengthening the Role of Trade Unions in the Development of Socialist Democracy (<i>Lorand Tóth</i>) - - - - -	474
Conference on Youth Research in Budapest (<i>Péter Molnár</i>) - - - - -	480
Announcement of a Competition for Research Dealing with Social Structure	481
<i>Summaries in Foreign Languages</i> - - - - -	482
Table of Contents of the Year 1980 - - - - -	495

AZ 1980. ÉVI TARTALOMJEGYZÉK

<i>Akszentievics György: Az ipari dolgozók mobilitásának és szociális kapcsolatainak összehasonlító vizsgálata</i> - - - -	3-4	348-366
<i>Benedek Sándor: A közvetlen termelésirányítókról</i> - - -	2	161-171
<i>Cseb-Szombathy László-Kulcsár Kálmán: A szocialista életmód kutatásának eredményei</i> - - - - -	1	30- 41
<i>Ferge Zsuzsa-Gazsó Ferenc: A közoktatási rendszer társadalmi funkciói és funkciózavarai</i> - - - - -	1	42- 58
<i>Forgács Imre: Döntési részvétel a politikai testületben és az információ néhány problémája</i> - - - - -	3-4	301-309
<i>Havas Péter: A kommunista-szociáldemokrata viszony az 1970-es években</i> - - - - -	3-4	310-323
<i>Kolosi Tamás-Kovács Ferenc: Az ipari dolgozók anyagi életkörülményeinek néhány eleme</i> - - - - -	2	145-160
<i>Kovács Géza: A tervezés komplexitásáról</i> - - - - -	1	42- 58
<i>Lengyel Zsuzsa: A mezőgazdaság, a termelőszövetkezetek fejlődésének néhány társadalmi vonása a hetvenes években</i> -	2	172-191
<i>Módra László: Királyhegyes - a változás kérdőjelei</i> - - -	3-4	335-347
<i>Molnár László: A nők a társadalmi struktúrában</i> - - -	2	192-206
<i>Szoboszlai György-Verebélyi Imre: A szocialista demokrácia fejlesztésének kérdései</i> - - - - -	1	5- 30
<i>Szpirulisz Ildikó: A munka jellegének és tartalmának változásai</i>	3-4	324-334
<i>Szpirulisz Ildikó: Munkásosztály a szocializmusban</i> - - - -	1	59- 68

VITA

<i>Böhm Antal: A társadalmi átrétegződés „alanyai”</i> - - - -	3-4	379-389
<i>Halmai Péter: A szövetkezeti tulajdon strukturális szerepe az iparosodó mezőgazdaságban</i> - - - - -	3-4	373-378
<i>Komló László: Van-e parasztosztályunk?</i> - - - - -	2	207-212
<i>Simó Tibor: Osztálykülönbségeket differenciálnak-e a szocialista gazdasági szervezetek?</i> - - - - -	3-4	367-372
A vita főbb kérdéseinek összefoglalása (Szerkesztőségi zárszó helyett) - - - - -	3-4	390-393

MŰHELY

Várnai György: A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon - - - - -	3-4	394-409
---	-----	---------

TÁJÉKOZÓDÁS

Bemutatjuk a Rabocsij Klassz i Szovremennüj Mir című szovjet folyóiratot (E. V. Klopov) - - - - -	2	263-271
A fejlett szocializmus néhány kérdése a jövő kutatásban (Hudeg Éva) - - - - -	2	227-241
Gondolatok a chilei forradalom tapasztalatai kapcsán (Kerekes György) - - - - -	3-4	427-432
A hazafiság és internacionalizmus kérdései a magyar sajtóban (Hegedűs Ferenc) - - - - -	3-4	433-442
Lenin tanításainak időszerűsége (Szabó József) - - - - -	2	213-220
A leninizmus és az ideológiai harc napjainkban (Havas Péter)	2	220-226
A magyar társadalomszerkezet fejlődésének főbb adatai (Összeállította: Böhm Antal) - - - - -	1	86-102
Munkahelyi demokrácia - részvételi rendszer Magyarországon (Halay Tibor) - - - - -	3-4	410-416
Nemzetközi Fórum '80: részvétel, öngazgatás, szocializmus - -	3-4	410
A nemzetközi politikai kapcsolatok és az ideológiai harc egyes kérdései (Magyar-bolgár tanulmányok) (Taksás Imre) -	2	242-262
Nemzetközi tudományos tanácskozások Lenin születésének 110. évfordulóján - - - - -	2	213
A szocialista állam, az érdekképviselet és a társadalmi ellenőrzés (Szoboszlai György) - - - - -	3-4	416-421
Tanácskozás a fejlett szocializmus főbb jellemző vonásairól (Petrina Györgyné) - - - - -	1	103-115
A tőkés és a szocialista gazdasági integráció elméleti és metodológiai kérdései. (Szemelvények a Társadalomtudományok című szovjet folyóiratból) (Strassenreiter József) - - -	3-4	443-452
Tudományos tanácskozás egy Engels-mű évfordulóján (Schmidt Péter) - - - - -	3-4	422-426

INTÉZETI HÍREK

A bolgár-magyar társadalomtudományi együttműködésről (Sz. I. és E. L.) - - - - -	3-4	453-458
Disszertáció-védések az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján - - - - -	3-4	459
Bartha László: A komplex területfejlesztés társadalmi-gazdasági problémái (Farkasdi Sándor) - - - -	3-4	459-464
Illés Lajos: Agrár-ipari komplexum a szocializmus gazdasági rendszerében (Décsy Jenő) - - - - -	3-4	464-468

Kovács György: Az ösztönösség és tudatosság dialektikájának jellemző vonásai a szocializmusban (<i>Bereczki Elemér</i>) - - - - -	3-4	468-473
Verbai Lajos: Az MSZMP tevékenysége a szakszervezetek szerepének fokozásáért a szocialista demokrácia fejlesztésében (<i>Tóth Loránd</i>) - - - - -	3-4	474-479
Életmód és társadalmi struktúra (Szociológiai kongresszus az NDK-ban) (<i>B. A.</i>) - - - - -	2	278-279
A fogyasztás aktuális kérdéseiről (Egy tanulmány nemzetközi vitája) (<i>Balogh István</i>) - - - - -	2	272-277
Ifjúságkutató konferencia Budapesten (<i>Molnár Péter</i>) - - -	3-4	480
A munkásosztály és az értelmiség közeledésének közös kutatása hat szocialista országban (<i>Akszentievics György</i>) - - -	1	116-118
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1979. évi publikációi (Összeállította: <i>Markella Károlyné</i>) - - -	1	119-129
Tolnai Gyula: A gyári kódextől az „ipari demokráciáig” című disszertáció védéséről (<i>R. T. M.</i>) - - - - -	2	280-285
PÁLYÁZATI FELHÍVÁS aspirantúrára - - - - -	2	286
PÁLYÁZATI FELHÍVÁS a társadalmi struktúrával foglalkozó kutatásokra - - - - -	3-4	481
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK - - - - -	1	130-137
	2	287-293
	3-4	482-489
IDEGEN NYELVŰ TARTALOM - - - - -	1	138-139
	2	294-295
	3-4	490-493

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Steindl u. 6. Budapest Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 429-372

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900). Tel.: 180-855 (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162) továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a kézbesítőknél.

Előfizetési díj egy évre: 60,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban, 17,5 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

80-4351 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Szendrői György igazgató

30,— Ft